

המנצוריה בסולטאנות הממלוכית (1290-1310):

סוגיות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

אמיר מזור

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית, בירושלים

באדר תשע"ב

המנצוריה בסולטאנות הממלוכית (1290-1310):

סוגיות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

אמיר מזור

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית, בירושלים

באדר תשע"ב

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של:

פרופ' ראובן עמיתי

ברצוני להודות מקרב לב לפרופ' ראובן עמיתי, על מקורות ההשראה לחיבור זה, על
ההדרכה המסורה והקפדנית, ועל האנושיות.

תוכן עניינים

מבוא

1	1. מקורותיה של הסולטאנות הממלוכית ורקע היסטורי
4	2. השיטה הממלוכית: עקרונות יסוד ומונחים בסיסיים
7	3. נושא המחקר ומקורות
15	פרק א': המנצוריה בימי קלאוון
15	1. מניין המנצוריה והרכבה האתני
15	1.1. מניין המנצוריה
15	1.2. המוצא האתני של ממלוכי המנצוריה
21	2. תקופת החינוך וההכשרה הצבאית
21	2.1. היחסים בין הממלוכים
22	2.2. אופי ההכשרה
28	2.3. המשמעת בטבאק
31	2.4. גילם של טירוני המנצוריה (הַקְּתֵאֲפִיָּה)
33	2.5. משך הכשרתם של הַקְּתֵאֲפִיָּה
35	3. ותק הממלוך המנצורי וקידומו
35	3.1. הממלוכים שנרכשו בתקופת אמירותו של קלאוון
48	3.2. משך הכשרתם של הממלוכים הותיקים עד להאמרתם
51	3.3. הממלוכים שנרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון או בסמוך לה
55	3.4. משך הכשרתם של הממלוכים ששוחררו בתקופת שלטונו של קלאוון עד להאמרתם
56	3.5. קריטריונים לקידום הממלוך המנצורי
62	4. סיכום ומסקנות

פרק ב': המנצוריה ממות קלאוון עד תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד בן קלאוון

65	(1290/689 – 1310/709)
65	1. המנצוריה בתקופת שלטונו של אלאשרף ח'ליל (1290/689 – 1293/693)
65	1.1. מדיניותו של אלאשרף ח'ליל כלפי המנצוריה
69	1.2. חלקה של המנצוריה באירועים הצבאיים
71	1.3. רצח אלאשרף ח'ליל
73	2. תקופת שלטונו הראשונה של אלנאצר מחמד בן קלאוון (1293/693 – 1294/694)
73	2.1. הקרב בין מחנה בידרא למחנה כתבע'א ורצח בידרא
74	2.2. הכרתו של אלנאצר מחמד בן קלאוון

74	2.3. חיסול הקואליציה של בידרא
75	2.4. המאבק בין כתב'א לסנג'ר אלשג'אעי ורצח אלשג'אעי
79	2.5. מרד האשרפיה
79	3. תקופת שלטונו של כתב'א (1294/694 – 1296/696)
79	3.1. תפיסת השלטון על ידי כתב'א
80	3.2. מדיניות הפנים של כתב'א
80	3.2.1. מינויים וקידום
82	3.2.2. מדיניות כתב'א ביחס לאסונות הטבע בזמנו
83	3.3. ביקורו של כתב'א בסוריה וקץ שלטונו
85	4. תקופת שלטונו של לאג'ין (1296/696 – 1299/698)
85	4.1. הכתרת לאג'ין
87	4.2. מדיניות לאג'ין
87	4.2.1. מינויי לאג'ין הראשונים
87	4.2.2. מהלכי לאג'ין לביסוס שלטונו
88	4.2.3. התמורה במדיניות לאג'ין
90	4.3. ההתקפה על קליקיה
91	4.4. עריקת קבג'ק והאמירים אל האילח'אנים
93	4.5. רצח לאג'ין
	5. המנצוריה בתקופת שלטונו השנייה של אלנאצר מחמד בן קלאוון
94	(1299/698 - 1309/708)
94	5.1. ההחלטה על הכתרתו בשנית של אלנאצר מחמד
95	5.2. חלוקת המשרות בין המנצוריה
98	5.3. שלטונם המשותף בפועל של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר
101	5.4. ניסיונו של אלנאצר מחמד להדיח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ופרישתו לאלכרך
103	5.5. אירועים צבאיים
103	5.5.1. עימותים עם המונגולים
103	5.5.1.1. עימותים שנמנעו בשנת 1298-9/698
104	5.5.1.2. קרב ואדי אלח'זנדאר והשלטון המונגולי בסוריה
109	5.5.1.3. עימות שבוטל בשל הקור והגשמים
110	5.5.1.4. קרב שק'קב (מ'ג' אלצ'פ'ר)
115	5.5.2. התקפות נגד ממלכת קליקיה (סיס) הארמנית
118	5.5.3. התקפות נגד מרידות מבית: הנצ'ירים בכסרוואן והבדואים במצרים
119	6. תקופת שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר (1309/708 - 1310/709)

129	פרק ג': אחריתה של המנצוריה: גורלם של אמירי המנצוריה, ממלוכיהם ובניהם
	1. אמירי המנצוריה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד
129	(1341/741 – 1310/709)
129	1.1. אמירי המנצוריה שנאסרו או הומתו
129	1.1.1. שלבי מעצרו או חיסולם של אמירי המנצוריה
138	1.1.2. אמירי המנצוריה שנאסרו
145	1.1.3. סיכום ביניים: מאסרים וחיסולים של המנצוריה
146	1.2. אמירי המנצוריה שלא נאסרו או הומתו
151	1.3. סיכום ומסקנות
	2. ממלוכיהם ובניהם של אמירי המנצוריה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ולאחריה
153	2.1. ממלוכיהם של אמירי המנצוריה
162	2.2. בניהם של אמירי המנצוריה
167	3. סיכום ומסקנות
169	4. הקריטריונים לקידום בתקופת המנצוריה ולאחריה
169	4.1. תקופת המנצוריה
172	4.2. תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד
175	פרק ד': עקרונות הסולידריות הפוליטית בתקופת המנצוריה
175	1. נאמנות שבין ממלוכים לאדונם
175	1.1. נאמנות המלוך לאדונו הראשון
176	1.2. ביטויים לנאמנות שבין ממלוכים לאדונם
176	1.2.1. הגנה על חיי האדון
178	1.2.2. קידום הממלוכים האישיים על ידי האדון
179	1.2.3. היחס אל הממלוכים האישיים מצד אויבי אדונם
180	1.3. ביטויים לחוסר נאמנות בין ממלוכים לאדונם
181	1.4. כרסום במעמדו של האדון ביחס לממלוכיו
184	1.5. סיכום ומסקנות
185	2. סולידריות בין-ממלוכית: <i>ח'שדאשיה</i>
185	2.1. משמעות המונח <i>ח'שדאשיה</i>
186	2.2. חולשתה של הסולידריות בין ממלוכים של אותו אדון (<i>ח'שדאשיה</i>)
192	2.3. מקדמי נאמנות בין <i>ח'שדאשים</i>
192	2.3.1. סולידריות תת-סיעתית: ה- <i>בְּרִגְיָה</i>
194	2.3.2. מוצא אתני משותף

198	2.3.3. קשרי חיתון
198	2.3.3.1. דפוסי חיתון בקרב המנצוריה
200	2.3.3.2. סולידריות בין מחותנים
203	2.3.4. קשרי חברות אמיצה
203	2.3.4.1. ברית אחים (אַח'וּה, מַאָאח'אה)
207	2.3.4.2. קשרי חברות
210	2.3.5. קרבת דם
210	2.3.5.1. קרבה מדרגה שנייה
211	2.3.5.2. אחים ביולוגיים
212	2.3.5.3. אבות ובנים (אולאד אלנאס)
213	2.3.6. שילוב של כמה מקדמי נאמנות
214	2.3.7. נאמנות על בסיס חומרי
216	3. סיכום ומסקנות

פרק ה': היבטים דתיים ותרבותיים: האסלאם והמורשת התורכו-מונגולית

218	1. יחס המנצוריה אל האסלאם
218	1.1. תיאורים כלליים של ההיסטוריונים על דתיותם של אמירי המנצוריה
219	1.2. קיום מצוות
219	1.2.1. תפילה
220	1.2.2. צום
221	1.2.3. החג' (עליה לרגל)
222	1.2.3.1. פעולות דתיות במהלך החג' למען עולי הרגל והתושבים
223	1.2.4. צדקה
224	1.2.5. ג'האד
224	1.3. הקמת מוסדות דת במסגרת הקדשים (וקף)
227	1.4. נטייתם של אמירים מנצורים לאסלאם הצופי
233	1.5. למדנות דתית בקרב המנצוריה
234	1.6. מדיניות נוקשה ביחס לאלכוהול, בני החסות ונשים
241	1.7. יחס אל העלמאא' ואל הח'ליפים
241	1.7.1. היחס אל העלמאא'
243	1.7.2. היחס אל הח'ליפים
246	1.8. ביטויים נוספים לדבקותם של אמירי המנצוריה באסלאם
247	1.9. מקומו של האסלאם ב"אידיאולוגיה הממלוכית"
251	1.10. סיכום ומסקנות

252	2. המנצוריה: היבטים תרבותיים
252	2.1. התרבות התורכו-מונגולית לעומת התרבות הערבית
253	2.1.1. מקומן של התורכית והערבית בקרב המנצוריה
257	2.1.2. המורשת התורכו-מונגולית בקרב המנצוריה
259	2.1.3. "תורכיפיקציה" בקרב מקומיים
260	2.1.4. שערוב בקרב המנצוריה
262	2.1.5. סיכום ומסקנות
262	2.2. המושב הבידורי
266	סיכום ומסקנות
270	ביבליוגרפיה
287	נספחים
287	נספח א': שמותיהם של ממלוכי המנצוריה
287	1. אמירי המנצוריה הנדונים בחיבור
294	2. אמירים שייתכן ונמנו על המנצוריה
295	נספח ב': אמירי המנצוריה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד בן קלאוון
295	1. אמירי המנצוריה שהומתו או נאסרו
295	1.1. אמירי המנצוריה שהומתו
295	1.2. אמירי המנצוריה שנאסרו ושחררו
296	1.3. אמירי המנצוריה שערקו אל המונגולים
296	2. אמירי המנצוריה שלא נאסרו כלל
297	3. אמירי המנצוריה שמתו עד שנת 1310/710 ושלא על ידי אלנאצר מחמד
300	נספח ג': אוחזי המשרות בתקופת קלאוון והמנצוריה
311	נספח ד': מפות
311	1. צפון סוריה ודרום-מזרח אנאטוליה, כולל קליקיה
312	2. הסהר הפורה
313	3. מחוזות מצרים הצפונית
314	4. מחוזות מצרים הדרומית
315	5. ארץ ישראל וסביבתה
316	6. קהיר הממלוכית

מבוא

1. מקורותיה של הסולטאנות הממלוכית ורקע היסטורי

מקורה של הסולטאנות הממלוכית במצרים וסוריה הינו בשבטים הנומדים של הערבה האירו-אסיאתית, המשתרעת מגבול סין ועד לנהר הדנובה. הנוודים בני הערבה האירו-אסיאתית נמנו על קבוצות אתניות רבות ומגוונות, אולם הם מכונים באופן כללי "תורכים". שוכני הערבות התורכים פיתחו יכולות לחימה מצוינות כקשתים רכובים. גם כלי הנשק שיצרו היו מעולים. בייחוד נודעה הקשת שפיתחו, שעלתה באיכויותיה על הקשת האירופאית של ימי הביניים.¹

איכויותיהם של הלוחמים התורכים לא נעלמו מעיניהם של הערבים. כמאה שנה לאחר פרוץ האסלאם וכיבושיו הגדולים, התוודעו הערבים לראשונה ללוחמים התורכים, כאשר במחצית המאה ה-8/2 התקדמו צבאותיהם לעבר אזורי טראנסאוקסאניה (אזור אוזבקיסטאן וקווקז של ימינו). הערבים התרשמו מיכולות הלחימה המצוינות של התורכים, ועקב כך החלו לייבא פרשים תורכים אל לב עולם האסלאם, במטרה ליצור צבאות איכותיים יותר ונאמנים יותר לאדוניהם. הראשון שבנה לעצמו צבא המורכב מעבדים תורכיים שמקורם באזורים שבשולי עולם האסלאם או מחוצה לו היה הח'ליפה העבאסי אלמעצם באללה (833/217-18 - 842/227-28).² עבדים צבאיים אלה נקראים בערבית "ממאליך" (ביחיד: ממלוך). בחיבור זה אשתמש בצורת הריבוי בעברית ואכנס: ממלוכים). זוהי צורת הבינוני הפועל של הפועל *مَلَكَ* (מָלַךְ) שמשמעותו "להחזיק ב-" או "להיות בעל". מכל מקום, כפי שיובהר לאורך החיבור, העבד הצבאי הממלוכי לא היה עבד במובן המקובל של המילה, היינו אדם נטול חופש ובעל מעמד נמוך. הממלוכים שליטי הסולטאנות במצרים וסוריה היו בעלי מעמד רם ונישא. רבים מהם איישו את המשרות הבכירות ביותר בצבא ובמנהל לרבות הסולטאנות עצמה.

לאחר הרפורמה של הח'ליפה אלמעצם החלו הצבאות של המדינות המוסלמיות השונות, שקמו ברחבי המזרח התיכון במאות ה-10/4 וה-11/5, להתבסס גם הם על עבדים צבאיים, לרוב תורכים.³ יכולות הלחימה המצוינות של התורכים היו לשם דבר בקרב שליטי המזרח התיכון ועל כן הם העדיפו לבסס את צבאותיהם בעיקר על לוחמים בני קבוצה אתנית זו.⁴ כך למעשה נפתחה הדרך לכניסתם של אישים תורכיים לתפקידים בכירים בצבא ובממשל המוסלמי. כבר ב-868/254 ביסס עצמו אחמד אבן טולון, קצין תורכי שנשלח מהח'ליפות בבגדאד,

¹ David Ayalon, "Aspects of the Mamluk phenomenon. Part I: The Importance of the Mamlūk Institution", *Der Islam* 53,2 (1976), 218-222; W. F. Paterson, "The Archers of Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 9 (1966), 69-87.

² C.E. Bosworth, "Al-Mu'tašim bi'llāh", *EI*², 7/776. קלוד כאהן, האיסלאם – מלידתו ועד האימפריה העות'מאנית. תרגום: עמנואל קופלביץ (תל-אביב: דביר, 1995), 249-250; ברנרד לואיס, הערבים בהיסטוריה. תרגום: מרדכי ברקאי (תל אביב: זמורה-ביתן, תשנ"ה, 1995), 152-153; היו קנדי. *מחמד והח'ליפות: המזרח התיכון המוסלמי במאות השישית-האחת עשרה*. תרגום: עמנואל קופלביץ (ירושלים: מוסד ביאליק. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1998), 144.

³ כך למשל הסמאנים ששלטו בטרנסאוקסאניה (1005/395-819/203) החמדאנים ששלטו בחלב ובמוצל (-1004/394) (819/203), הבויהים שליטי בגדאד (4-945/333-1055/446), הע'זונים ששלטו באפגניסטן, במזרח איראן ובהודו (1040/431-994/384) והפטאמים במצרים (1171/567-969/358), ראה: קנדי, 189-191; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (London: Croom Helm/Carbondale: Southern Illinois University Press, 1986), 5.

⁴ David Ayalon, "Aspects of the Mamlūk Phenomenon, Part II: Ayyūbids, Kurds, and Turks", *Der Islam* 54 (1977), 1-32. ובייחוד 28-32; אירוין, *מזרח תיכון*, 6.

כשליט עצמאי במצרים. בשנת 8-939/327 קיבל את הפיקוד במצרים קצין תורכי אחר, שנודע בתואר אֶקְ'שִׁיד. הוא ויורשיו קיימו בידיהם אוטונומיה מלאה במצרים עד שנת 969/358.⁵ במאה ה-11/5 החלה כניסה מסיבית של תורכים, על משפחותיהם ושבטיהם, אל לב עולם האסלאם. אוכלוסיה זו התיישבה בארצות האסלאם, גרמה לשינוי הרכבן האתנוגרפי והביאה עימה את לשונותיה ומנהגיה. פולשים תורכים אלה נמנו על שבטי האַע'ז והם ידועים כסלג'וקים, על שם משפחת אנשי הצבא שהנהיגה אותם. הסלג'וקים, שהתאסלמו לא מכבר, נכנסו לבגדאד בשנת 7-1055/446 וקיבלו לידיהם את השלטון מידי הח'ליפים העבאסים. בכך שמו קץ לשלטונה של שושלת הַבְּוּיְהִים הפרסית והשיעית, אשר שלטה בבגדאד משנת 4-945/333.⁶ הסלג'וקים השכילו להרחיב ולבסס את ממלכתם עד ששלטו ביד רמה בכל ארצות האסלאם המזרחי עד מצרים, כפירוני האסלאם הסוני.⁷ בתקופתם של הסלג'וקים התורכים כונה לראשונה השליט המוסלמי בשם סולטאן.

הסולטאנות האיובית שנוסדה על ידי צלאח אלדין במצרים בשנת 1171/567 כללה אף היא פרשים תורכים בצבאה. למעשה, שכבת הפיקוד העליונה בצבא האיובי מורכבת היתה מממלוכים תורכים. ההסתמכות על ממלוכים ממוצא תורכי גברה בימיו של אחד מאחרוני הנסיכים האיובים, נג'ם אלדין אלצאלח איוב, ששלט במצרים משנת 8-1240/637 (ובדמשק משנת 1256/642) עד מותו ב-7-1249/646. רוב הממלוכים של אלצאלח איוב השתייכו לשבט או לקבוצת השבטים התורכים המכונים קַפְצ'אקִים, אשר ככל הידוע לנו, לא הועסקו בכמות משמעותית על-ידי אף אחד מהשליטים הסורים שקדמו.⁸

התורכים הקַפְצ'אקִים, שעל קבוצתם האתנית נמנו רוב הסולטאנים הממלוכים של התקופה הממלוכית הראשונה (1250/648-1382/784), היוו קונפדרציה שבטים רופפת, שבמאות ה-10/4 וה-11/5 שכנו במרכז אסיה (בערבות שעד לצפון תורכסטאן וימת אראל) ובערבות של דרום רוסיה. במחצית המאה ה-11/5 עברו הקפצ'אקים לדרום רוסיה ואוקראינה של ימינו, אזור שכונה בשם דְּשֶׁת־י קַפְצ'אק. הקפצ'אקים היו לשליטי המקום עד הפלישות המונגוליות של צאצאי צ'ינגיס ח'אן במחצית הראשונה של המאה ה-13/7. פלישות אלה סופם שהביאו לכיבוש בגדאד ולחיסולה של הח'ליפות העבאסית בשנת 1258/656. מכל מקום, הן תרמו בעקיפין להיווסדו של השלטון הממלוכי במצרים וסוריה, כיוון שגרמו להיווצרותו של שוק עבדים זול, אותו השכיל לנצל השליט האיובי שבמצרים אלצאלח איוב.⁹ שטחי הערבה של דשֶׁת־י קַפְצ'אק נכללו בממלכת אורדת הזהב המונגולית, שהיתה לבת בריתה של הסולטאנות הממלוכית. כך קרה שדשֶׁת־י קַפְצ'אק עתיד היה להיות האזור העיקרי ממנו יובאו ממלוכים למצרים וסוריה בתקופת הסולטאנות הממלוכית הראשונה.¹⁰

⁵ כאהן, 315. ראה ביתר פירוט על שלטון הטולונים והאח'שידים במצרים: קנדי, 282-287.

⁶ הבויהים מקורם בתושבי מחוז דילם שבצפון איראן. מורשתם אפוא הינה פרסית והם שאפו לחדש ולבסס את מסורת המלוכה האיראנית, ראה קנדי: 194-195, 200. ביתר פירוט ראה רקע על הבויהים ועל התפשטותם ושלטונם אצל קנדי, 194-228.

⁷ כאהן, 349, 353; לוואיס, 153.

⁸ אירוויין, מורח תיכון, 12.

⁹ שם, 17-18; EI², 5/126; G. Hazai, "Kipčak", ראה בהרחבה על הקפצ'אקים לפני הכיבוש המונגולי: Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1992), 270-282.

¹⁰ David Ayalon, "Mamlūkiyyāt: (A) A First Attempt to Evaluate the Mamlūk Military System; (B) Ibn Khaldūn's View of the Mamlūk Phenomenon", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 2 (1980), 323-324.

מייסדיה של הסולטאנות הממלוכית היו ממלוכים של השליט האיובי אלצאלח איוב (שכוננו, בהתאם לכינוי המלוכה של אדונם, אלצאלחיה). ב-1240/637 הוזמן אלצאלח איוב למלוך על מצרים והגיע לקהיר עם צבא הממלוכים שלו, אותו הקים כהגנה מפני אביו ואָחיו. במצרים הגדיל אלצאלח איוב את צבאו. יחידת העלית של צבאו כונתה ה-*בְּחַרְיָה* שכן חבריה התגוררו באי אלרוצ'ה שעל הנילוס (*בְּחַרְ אַלְנִיל*). יחידה זו, שמניינה נע בין 800 ל-1000 פרשים, הורכבה בעיקר מהתורכים הקפצ'אקים. אלצאלח איוב מת בעיצומו של מסע הצלב השביעי בראשות לואי התשיעי מלך צרפת, שהצליח לכבוש את דמיאטה והחל להתקדם לאורך יובלי הנילוס לעבר קהיר (ראה נספח ד', מפה 3). מכל מקום, לוחמי ה*בחריה*, המובחרים הצליחו להביס את הצבא הצלבני בדרכו לקהיר, בקרב שנערך באלמנצורה שבדלתא, כ-120 קילומטר מקהיר. בנו של אלצאלח איוב, אלמעט'ם תורנאשה, הוזמן לקהיר על מנת לרשת את אביו כסולטאן ולנהל את המערכה נגד הצלבנים, אולם תורנאשה לא האריך ימים כסולטאן. העובדה כי הגיע עם הממלוכים שלו ומינה אותם לעמדות מפתח על חשבון אמירי ה*בחריה* הצאלחים, הביאו לרציחתו במחרם 648/מאי 1250.¹¹

רצח תורנאשה סימן את ראשית השלטון הממלוכי במצרים ולאחר מכן בסוריה, העתיד להימשך למעלה מ-250 שנה, עד הכיבוש העת'מאני בשנת 1517/923. לאחר רצח זה, חל מאבק בין הממלוכים ה*בחריים* של אלצאלח איוב לבין הממלוכים של אדון זה שלא נמנו על ה*בחריה*. בסופו של המאבק רצחה קבוצת ממלוכים שכללה את קטז, האמיר הבכיר של מי שעמד בראש מתנגדי ה*בחריה* אלמלך אלמעז אַיִבֵךְ, את האמיר אקטאי, מנהיג ה*בחריה*. עקב כך נאלצו רוב אמירי ה*בחריה* לנוס אל סוריה, שם שירתו, בראשותו של ביברס אלבנדקדארי (לימים הסולטאן אלט'אהר ביברס), את נסיך דמשק האיובי אלנאצר יוסף ואת שליט אלכרך אלמע'ית'. מכל מקום, כאשר התקרבו המונגולים בראשותו של הולאגו, נכדו של צ'ינגיס ח'אן, לעבר סוריה, הבינו אמירי הצאלחיה כי עליהם להתאחד כנגד הסכנה. קטז, שבינתיים עלה לשלטון במצרים כסולטאן, התפייס עם יריבו ביברס אלבנדקדארי והשניים עמדו בראש הצבא הממלוכי של מצרים שהביס את הצבא המונגולי האדיר. צבא זה, אשר התקדם מערבה ולא ידע מפלה מאז ימיו של צ'ינגיס ח'אן, נבלם על ידי הממלוכים בעין ג'אלות (מעין חרוד) שבצפון ארץ ישראל, בקרב המפורסם שנערך ב-25 ברמצ'אן 658/3 לספטמבר 1260.¹²

קטז נרצח זמן קצר לאחר קרב עין ג'אלות ואחריו עלה לכס הסולטאנות סגנו ביברס אלבנדקדארי, שנטל את כינוי המלוכה אלמלך אלט'אהר. בתקופת שלטונו של אלט'אהר ביברס (1260/658-1277/676) התרחב שלטון הממלוכים לעבר סוריה. ביברס הצליח לספח לסולטאנות הממלוכית במצרים עוד ועוד שטחים. ראשית הכניע את מושל דמשק, האמיר הצאלחי (*הח'שדאש* שלו, על כך להלן) סנג'ר אלחלבי, שהכריז על עצמאות בסוריה לאחר מות קטז. עם דמשק הוכפפה למרותו של ביברס רוב דרומה של סוריה ובכלל זה ארץ ישראל. לאחר מכן השתלט ביברס על המחוזות השונים שהיו בידיהם של הנסיכים האיובים. חלב סופחה לשטחי הסולטאנות במצרים לאחר שהודח שליטה, שהיה אחד מאמיריו של אלנאצר יוסף (שהוסגר למונגולים). אלכרך הוצאה מידי של הנסיך האיובי אלמלך אלמע'ית' בשנת 1263/661. גם חמץ הוכפפה למצרים, עם מותו של הנסיך האיובי אלאשרף ח'ליל מוסא שעמד בראשה. בעלות על מבצר צהיון שבצפון סוריה עברה לידי הסולטאן ב-1272/670-1. חמאה לא סופחה רשמית לסולטאנות, אולם נוהלה על-ידי הממלוכים עד 1341/741-2. נסיכיה

¹¹ אירוויין, *מרחי תיכון*, 21-22.
¹² ראה על אירועים אלה: שם, 26-33.

האיובים היו נתונים לשלטונם של הסולטאנים במצרים וכוחותיהם הצבאיים של הנסיכות היוו חלק מהצבא של הסולטאנות הממלוכית.¹³

שטחים נוספים סופחו לסולטאנות הממלוכית בזכות המדיניות האופנסיבית חסרת הפשרות שהפגין אלט'אהר ביברס כלפי הצלבנים. מאחזי הצלבנים הפריעו למאבקם של הממלוכים בממלכה המונגולית האילח'אנית ששלטה בעראק ובאיראן. בנוסף, היו מנסיכי הצלבנים ופטרוניהם במערב מי שכרתו ברית עם המונגולים וסייעו להם בהתקפתם על סוריה. בזו אחר זו נפלו לידי של הסולטאן הממלוכי קיסריה, צפת ויפו ומבצרי הבופור, המונפור, אנטיוכיה וזען אלאכראד (Crac de Chevaliers), שמצפון-מערב לחמץ.¹⁴ לאחר תקופה קצרה בה כיהנו כסולטאנים שני בניו של ביברס, עלה אמיר צאלחי אחר לשלטון, הוא קלאוון, שנשא את כינוי המלוכה אלמלך אלמנצור. במהלך שנות שלטונו של קלאוון (1279/678 – 1290/689) הורחבו גבולות הסולטאנות עם כיבוש מבצר מרקב, לטקיה וטריפולי מידי הצלבנים.¹⁵

הסולטאן קלאוון רכש לעצמו במהלך שנות אמירותו ושלטונו אלפי ממלוכים. לאחר מותו, היו ממלוכו, המכונים אלמנצוריה על שם כינוי המלוכה שנטל (אלמלך אלמנצור), לסיעה החזקה ביותר בסולטאנות הממלוכית במשך כ-20 שנה. במהלך תקופה זו שלטו כסולטאנים בניו של קלאוון. ראשית שלט אלאשרף ח'ליל בן קלאוון כשלוש שנים בלבד (1290/689 – 1293/693) ולאחריו שלט פעמיים בנו הינוקא של קלאוון, אלנאצר מחמד בן קלאוון. לראשונה שלט בין השנים 1293/693 – 1294/694 ובשנייה בין השנים 1298/698 – 1309/708. למעשה, לא היה בידיו של אלנאצר מחמד שלטון ממשי ואמירי המנצוריה הם שניהלו את הסולטאנות עד שעלה אלנאצר מחמד לשלטון בשלישית בשנת 1310/709, לתקופה ארוכה שנמשכה עד שנת 1341/741. במהלך התקופה בה שלטה סיעת המנצוריה בסולטאנות, כיהנו שלושה מחבריה כסולטאנים בפועל ובאופן פורמלי. אלמלך אלעאדל פתב'ע'א (1294/694 – 1296/696), אלמלך אלמנצור לאג'ין (1296/696 – 1299/698) ואלמלך אלמ'ט'פ'ר ביברס אלג'אשנכיר (1309/708 – 1310/709). התקופה בה שלטו בפועל הממלוכים של קלאוון (המנצוריה), היינו בין השנים 1290/689 – 1310/709 (ראה להלן), תכונה בחיבור זה "תקופת המנצוריה".¹⁶

2. השיטה הממלוכית: עקרונות יסוד ומונחים בסיסיים

נוהגים לחלק את התקופה הממלוכית לשני חלקים: התקופה הממלוכית הראשונה, המכונה התקופה התורכית או הבחריית (1250/648 – 1382/784), לעומת התקופה הממלוכית השנייה, המכונה התקופה הצ'רקסית או

¹³ אירוין, מורח תיכון, 46-45. ראה על אלכרך: Peter Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, tr. Holt, P. M. (London and New York: Longman, 1992), 134-141.

¹⁴ אירוין, מורח תיכון, 49-47. ראה בהרחבה על המבצרים הרבים שכבש אלט'אהר ביברס: Kate Raphael, *Muslim Fortresses in the Levant* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2011), 91-99; וכן על כיבוש קיסריה וארסוף: תוראן, Reuven Amitai, "The Conquest of Arsūf by Baybars: Political and Military Aspects", *Mamlūk*; 161-158; *Studies Review* 9,1 (2005), 61-83; כיבוש צפת: שם, 171-169; כיבוש יפו והבופור, טריפולי ואנטיוכיה: שם, 192-187; כיבוש זען אלאכראד: שם, 206-204.

¹⁵ ראה על כך בהרחבה: רפאל, 103-99; Linda S. Northrup, *From Slave to Sultan: The Career of al-Manṣūr Qalāwūn and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689A.H./1279-1290A.D.)* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998), 130-132, 151-155.

¹⁶ המקורות הממלוכים נוהגים לכנות את תקופת שלטונו של אלמנצור קלאוון בכינוי "אלק'לה אלמנצוריה" (המדינה המנצורית). מכל מקום, בחיבורי המונח "תקופת המנצוריה" יתייחס, כאמור, לשלטון אמירי המנצוריה בלבד.

הַקְּרָגִית (1382/784 – 1517/922). יש מידה רבה של היגיון בחלוקה זו כיוון שהיא משקפת כמה וכמה שינויים בין התקופות.¹⁷ מכל מקום, כינוי התקופות בשמות "פְּקָרִית" ו-"קְרָגִית" הינו שגוי, כפי שהראה איילון.¹⁸ לעומת זאת, נכון יותר לכנות את התקופה הראשונה כ"תורכית" ואת השנייה כ"צ'רקסית", כיוון שבראשונה שלטו בעיקר סולטאנים ממוצא תורכי (קרי, אלט'אהר ביברס, קלאוון וצאצאיו) ובשנייה שלטו סולטאנים שנמנו על הקבוצה האתנית הצ'רקסית. בשמות אלה, אם כן, אכנה את שתי התקופות בחיבורי זה. באופן כללי, השיטה הממלוכית היתה חד-דורית. היא התבססה על ייבוא מתמיד של כוח אדם מאזורי הערבות שמחוץ לעולם האסלאם, כיוון שרק באופן כזה היה באפשרותם של הממלוכים לשמר את אכזויותיהם כלוחמים שנולדו בתנאי הערבה הקשים ולא בציוויליזציה של ערי האסלאם. ההיסטוריון הנודע אבן ח'לדון (1406/808) מטיב לתאר את יתרונותיה של השיטה החד-דורית, המתבססת על ייבוא מתמיד של ממלוכים אל עולם האסלאם. לפי אבן ח'לדון, הממלוכים "שומרים על תכונות הנוודים שלהם, שלא הוכתמו על ידי טבע נפשע ושלא נתערבבה בהם טומאת התענוגות ושלא טונפו על ידי מנהגי הציוויליזציה ושרוח הנעורים שלהם לא נשברה על ידי שפעת חיי מותרות. סוחרים העבדים מביאים אותם למצרים קבוצות קבוצות בזו אחר זו..."¹⁹ בנוסף לגורם זה, הממלוכים, בדרך כלל, תלויים היו בפטרונם ולא עמדו בקשרים עם גורמים מקומיים. עובדות אלו הגבירו עד מאוד את נאמנותם של הלוחמים המעולים האלה לפטרונם. לפיכך, בניהם של האמירים שנולדו בשטחי הסולטאנות, המכונים אולאד אלנאס (בני האנשים המכובדים), לא ירשו, ברוב המקרים, את מעמד אבותיהם.²⁰ הממלוכים יובאו לשטחי הסולטאנות הממלוכית בשלושה נתיבים עיקריים. הנתיב העיקרי היה ימי ועבר דרך הבוספורוס והדרדנלים, שהיו בשליטת הקיסר הביזנטי. שני נתיבים נוספים היו דרך אנטוליה המזרחית ודרך

¹⁷ ראה: אירוויין, *מזרח תיכון*, 157-159.

¹⁸ מקור הכינוי "בחרתי" הוא בממלוכים הבחורים של אלצאלה איוב, כנזכר לעיל. מקור הכינוי "קְרָגִי" הוא בממלוכים ששיכן קלאוון בצריחי המצודה (אַקְרָגִי, יחיד: קְרָגִי) בקהיר. אולם, כפי שהראה איילון, אין ההיסטוריונים בני התקופה משתמשים בכינויים אלה לגבי שתי התקופות, ולברקוק, הסולטאן הצ'רקסי הראשון, לא היה כל קשר לכרָגִי. ראה: David Ayalon, "Bahri Mamlūks, Burji Mamlūks - Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlūk Sultanate", *Tārīḥ* 1 (1990), 22-23, 39.

¹⁹ عبد الرحمن بن محمد ابن خلدون. *كتاب العبر وديوان المبتدا والخبر في أيام العرب والعجم والبربر، ومن عاصرهم من نوى السطان الاكبر (مصر: بولاق، 1867)*, 5/371 (להלן: אבן ח'לדון). התרגום הוא של איילון, ראה: דוד איילון, "דעתו של אבן ח'לדון על הממלוכים", *ארץ-ישראל: מחקרים בידעית הארץ ועתיקותיה ז' (תשכ"ד)*, 142.

²⁰ וראה על כך: איילון, "ממלוכיות", 330-328; David Ayalon, "Mamlūk Military Aristocracy: A Non-Hereditary Nobility", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 10 (1987), 205-210. מחקרים מאוחרים יותר מאלה שערך איילון הראו כי אין זה מדויק כלל לקבוע כי לאולאד אלנאס לא היה כל חלק ונחלה בצמרת הצבאית-פוליטית של הסולטאנות הממלוכית. לא מעט מהם היו לאמירים, בייחוד מתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ואילך, ראה: Amalia Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn (1310-1341)* (Leiden: E. J. Brill, 1995), 42-52; Amalia Levanoni, "Awlād al-Nās in the Mamluk Army during the Bahri Period", in *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter*, eds. David J. Wasserstein and Ami Ayalon (London and New York: Routledge, 2006), 96-105; D.S. Richards, "Mamluk Amirs and Their Families and Households", in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 32-54; Ulrich Haarmann, "The Sons of Mamluks as Fief-holders in Late Medieval Egypt", in *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi (Beirut: American University in Beirut, 1984), 141-145, 162-163; Ulrich Haarmann, "Joseph's Law - The Careers and Activities of Mamluk Descendants before the Ottoman Conquest of Egypt," in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 55-84.

מכל מקום, כפי שמציין ריצ'ארדס, "תהיה זו שטות" לטעון כי אולאד אלנאס זכו לקריירות מזהירות והם שניהלו את ענייני המדינה, ראה: ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 32.

חלקה הצפון מערבי של הממלכה האילח'אנית (הקווקז ואזרביג'אן) ומשם דרך הפרת.²¹ הממלוכים הובלו לסולטאנות באמצעות סוחר עבדים. לא ידוע הרבה על אדם זה ותפקידו מלבד העובדה שכונה *ק'נאג'ה* והיה מוסלמי שמוצאו מחוץ לגבולות הסולטאנות, ברוב המקרים.²² מכל מקום, הוא נחשב לאדונו הראשון של הממלוך, לתחליף אב ולחוליה המקשרת עם משפחתו המקורית של הממלוך.²³

לאחר שהגיע לשטחי הסולטאנות הממלוכית, החל הממלוך תקופת חונכות עיונית וצבאית שנמשכה מספר שנים. לאחר שהשתחרר על ידי אדונו והחל את מסלולו הצבאי כ"*ג'ג'די*" (חייל), שבאפשרותו להתקדם ל-אמיר (קצין, מפקד). האמירים כללו מספר דרגות. העיקריות שביניהם, מהגבוהה לנמוכה, היו אמיר מאה, אמיר *טבלח'אנאה* (אמיר 40) ואמיר עשר. אמיר מאה (תוארו המלא היה: אמיר מאה ו*מקדם* אלף) היה רשאי להחזיק ברשותו 100 פרשים ולפקד על 1000 חיילי *ת'לקה* (ראה להלן). למעשה, האמירים הבכירים בתקופת המנצוריה החזיקו ברשותם ממלוכים רבים יותר.²⁴ משורותיהם של אמירי המאה, שבתקופת המנצוריה מנו ככל הנראה כ-24, באו נושאי המשרות הבכירות ביותר בסולטאנות.²⁵ אמיר *טבלח'אנאה* רשאי היה להחזיק ברשותו 40 פרשים ולעיתים עד 70 או 80 פרשים. הכינוי *טבלח'אנאה* ניתן לאמירים נושאי דרגה זו ומעלה כיוון שהם היו רשאים להחזיק בפתח ביתם תזמורת (*טבלח'אנאה*) של חצוצרנים, חלילנים ומתופפים. אמיר עשר היה רשאי להחזיק ברשותו עשרה פרשים, וייתכן שאף 20.²⁶ האמירים ואף האג'נאד הבכירים, קיבלו לרשותם אקטאע (או: *ק'נז*), היינו, חלקת אדמה ממנה רשאים היו לגבות מס בכסף או בעין תמורת שירותם המנהלי או הצבאי. נחלה זו הוענקה לזמן קצוב. כאשר הודח האמיר מתפקידו, נלקח ממנו גם האקטאע שלו.²⁷

הצבא הממלוכי מורכב היה משלושה חלקים עיקריים. הממלוכים הסולטאניים, הממלוכים של האמירים ויחידת ה*ת'לקה*.²⁸ בתקופה האיובית נחשבה *החלקה* ליחידת עלית של הצבא והיא המשיכה לשמור על מעמדה הרם גם בראשית התקופה הממלוכית. מתקופת שלטונו השלישית של אלאנצר מחמד (1310/709), וייתכן שמעט לפניו, החל תהליך שקיעתה. בתקופת המנצוריה ולכל המוקדם בתקופתם של אלט'אהר ביברס וקלאוון, נחשבה אם כן *החלקה* ליחידה צבאית מכובדת. *החלקה* היתה מורכבת בתקופת המנצוריה מחיילים חופשיים שאינם ממלוכים, אך גם מאולאד אלנאס (בניהם של הממלוכים), ממלוכים ואף אמירים. באופן תיאורטי, אמירי המאה פיקדו על

David Ayalon, "Mamlūk: Military Slavery in Egypt and Syria", in *Islam and the Abode of War* 21 (Aldershot: Variorum, 1994), 4-6.

David Ayalon, *L'esclavage du Mamelouk*, Jerusalem: Israel Oriental Society, 1951, 1 22

David Ayalon, "Names, Titles, and 'Nisbas' of the Mamluks," *Israel Oriental Studies* 5, (1975), 215-217. 23

David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (I, II, III) 15; 16 (1953; 1954): II, 462-463, 468. 24

לאחר 1315/715 עמד מניינם של אמירי המאה על 24, אך סביר כי גם קודם לכן מספרם היה דומה, ראה: Reuven Amitai, "The Remaking of the Military Elite of Mamlūk Egypt by al-Nāṣir Muḥammad b. Qalāwūn", *Studia Islamica* 72 (1990), 148. 25

איילון, "מחקרים II", 467-471; ראה עוד על אמיר *טבלח'אנאה* להלן, הערה 241. 26

אירוין, *מורח תיכון*, 11. ראה בהרחבה על האקטאע: 27

Hasanayn Muḥammad Rabie, *The Financial System of Egypt, A.H. 564-741/A.D. 1169-1341* (London: Oxford University Press, 1972), 26-72.

איילון, "מחקרים I", 204. הממלוכים הסולטאניים הורכבו מממלוכים של הסולטאן המכהן (*משק'ואת*, אג'לאב או ג'לבאן), וממלוכים שעברו לשירות הסולטאן לאחר ששירתו קודם לכן אדונים אחרים (*מק'ת'זמון*). המסתח'זמון כללו את הממלוכים שעברו לסולטאן המכהן מבין ממלוכי הסולטאן הקודם (*ק'ראנז*, *קראנצה*) או ממלוכים שעברו לשירות הסולטאן מאמירים שנפטרו או הודחו (*ס'פ'טה*), ראה: איילון, שם.

1000 חיילי חלקה, מפקדים אחרים שנודעו בכינוי "באש" ו-"נקיב" פיקדו על 100 חיילי חלקה, ומקדם אלחלקה פיקד על 40 חיילי חלקה במבצעים צבאיים.²⁹

3. נושא המחקר ומקורות

חיבור זה יתמקד בתקופה בה שלטה סיעת המנצוריה בסולטאנות הממלוכית, היינו למן מותו של אדונם קלאון בשנת 1290/689 ועד עלייתו בשלישית של אלנאצר מחמד בן קלאון בשנת 1310/709 (להלן: תקופת המנצוריה). רוב המחקרים העוסקים בתקופה הממלוכית, ובייחוד מחקריו של דוד איילון המהווים את תשתית המחקר הממלוכי עד ימינו, דנים בהיבטים שונים של החברה הממלוכית ביחס לתקופה הממלוכית כולה או לכל היותר מתרכזים בתקופה הממלוכית התורכית או הצ'רקסית. בשנים האחרונות, עם זאת, ראו אור גם מחקרים העוסקים בתתי-התקופות של הסולטאנות הממלוכית הראשונה.³⁰ מכל מקום, מחקר בנוגע לתקופה שלמן מות קלאון ועד תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד טרם נעשה, ובכך מהווה חיבור זה חוליה מקשרת בין מחקרי התקופה הממלוכית הראשונה.

הפרק הראשון יתמקד בקורותיהם של חברי המנצוריה בימי אמירותו ושלטונו של אדונם קלאון. בפרק זה אדון בסוגיות הרלוונטיות לחקר החברה הממלוכית בכללה, כמו חינוכו של הממלוך המנצורי, קידומו וגילאיו. הפרק השני יתאר את השתלשלות האירועים הפוליטיים והצבאיים ממות קלאון ועד עלייתו לשלטון בשלישית של אלנאצר מחמד, תקופה בה חברי המנצוריה היו, למעשה או להלכה, שליטיה של הסולטאנות הממלוכית. הפרק השלישי יעסוק בעיקר בגורלם של אמירי המנצוריה, הממלוכים שלהם ובניהם בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. שני הפרקים האחרונים של החיבור יעסקו בעיקר בניחות סוגיות פוליטיות, תרבותיות ודתיות ביחס לתקופת המנצוריה. אנסה להתחקות אחר מקדמי הנאמנות השונים שהביאו ליצירת בריתות פוליטיות (פרק ד'), ואעמוד על יחסם של חברי המנצוריה לאסלאם ולתרבות הערבית לעומת מורשתם התורכית (פרק ה').

מתודולוגית המחקר הינה פרופגראפית בעיקרה. הנתונים הביוגרפיים עליהם מתבסס מחקרי מתייחסים לכ-170 מחברי המנצוריה עליהם נזכר מידע בעשרות המקורות ההיסטוריים עליהם הסתמכתי.³¹ מקורות אלה כוללים בעיקר מילונים ביוגרפיים וכתובים. המילונים הביוגרפיים מכילים סקירות ביוגרפיות קצרות (תראג'ם, ביחיד: תראג'מה) של חברי המנצוריה. הכרוניקות מציינות אף הם מידע ביוגרפי חשוב על אודות אמירי המנצוריה וממקמות את המידע הנזכר במילונים הביוגרפיים בהקשר ההיסטורי הכולל.

²⁹ איילון, "מחקרים II", 459-448; נורת'רוף, קלאון, 197.

³⁰ ראה למשל: מחקרו של ראובן עמית הדן בעיקר בהיבטים הצבאיים של הצבא הממלוכי בשנים 1260/658-1281/680: Amitai-Preiss, Reuven. *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995; מחקרה של לינדה נורת'רוף, העוסק בתקופת שלטונו של קלאון (ראה הערה 15 לעיל); מחקרה של עמליה לבנוני (לבנוני, מפנה) המתמקד בעיקר בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד בן קלאון (1310/709 – 1341/741, ראה הערה 20 לעיל); וכן מחקרה של חיאט נאצר חאג'י העוסק בתקופה זו: Al-Hajji, Hayat. *The Internal Affairs in Egypt during the Third Reign of Sultan al-Nasir Muhammad B. Nasser*. Kuwait: Kuwait University, 2000. מחקרו של ואן סטיינברגן, הדן בתקופה שלמן סוף שלטונו של אלנאצר מחמד קלאון ועד ראשית התקופה הממלוכית השנייה (1382/784-1341/741): Van Steenberghe, Jo. *Order Out of Chaos: Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture, 1341-1382*. Leiden and Boston: Brill, 2006.

³¹ ראה רשימת שמותיהם בנספח א', סעיף 1.

המילונים הביוגרפיים העיקריים עליהם הסתמכתי הם שני מילוניו של ח'ליל בן איבך אלצפדי (1297/696 – 1363/764): *أعيان العصر وأعيان النصر* (להלן: *אעיאן*)³² ו- *الوفاي بالوفيات* (להלן: *אלואפי*).³³ בנוסף, הסתמכתי על מילוניהם של אבן חג'ר אלעסקלאני (מת ב-1449/852): *الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة* (להלן: *אלדרר*)³⁴ ושל אבו אלמחאסן יוסף אבן תע'ריברדי (מת ב-1470/874): *المنهل الصافي والمستوفى بعد الوفاي* (להלן: *אלמנהל*).³⁵ חשיבות רבה יותר יש לשני המילונים הראשונים שהוזכרו. מחברן, ח'ליל בן איבך אלצפדי, היה בנו של אמיר ממלוכי ומילא שורה של תפקידים מנהליים בערים שונות ברחבי הסולטנות הממלוכית, ובשל כך הכיר אישית רבים מהאישים עליהם הוא מוסר מידע בחיבורו.³⁶ *אעיאן* עוסק באישים בני תקופתו של המחבר, הכוללת את תקופת המנצוריה. מילון זה מכיל כ-1900 ערכים ביוגרפים, בעוד מילונו השני של אלצפדי, *אלואפי*, כולל אלפי ערכים ביוגרפים הנוגעים לאישים שחיו מראשית האסלאם ועד לזמנו של המחבר. על אף שפעמים רבות *אעיאן* מזכיר מידע מפורט יותר בנוגע לאמירי המנצוריה ואף כולל ערכים ביוגרפים של אמירים מנצורים שאינם נזכרים ב-*אלואפי*,³⁷ לעיתים *אלואפי* כולל ערכים שאינם נזכרים ב-*אעיאן* ומוסיף מידע ייחודי לגבי חברי מנצוריה שאינם נזכרים ב-*אעיאן*.³⁸

מילוניהם של אבן חג'ר אלעסקלאני הסוקר את נפטרי המאה ה-14/8, ושל אבן תע'ריברדי, הכולל ביוגרפיות של הנפטרים בין השנים 1252/650 – 1458/862, נכתבו כ-100 שנה לאחר מילוניו של אלצפדי, אך כוללים אף הם חומר שאינו נזכר במילוניו של אלצפדי. על אף שאבן חג'ר הסתמך על אלצפדי, ערכיו מתבססים על מגוון מקורות נוספים.³⁹ פעמים רבות הם מבהירים את מהלך הקריירה של האמירים המנצורים, תוך ציון פרטים

³² الصفي، صلاح الدين خليل بن أبيك، *أعيان العصر وأعيان النصر*. بيروت: دار الفكر المعاصر، 1998/1418-9.

³³ الصفي، صلاح الدين خليل بن أبيك، *الوفاي بالوفيات*. Istanbul-Damascus-Wiesbaden-Stuttgart, 1931-1993, vols. 1-2, 4-5, 8-10, 14-16, 24.

³⁴ השתמשתי בשלוש מהדורות של ספר זה: ابن حجر العسقلاني، أحمد بن علي، *الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة*. القاهرة: دار الكتب الحديثة، 1967-8/1385-6 (להלן: *אלדרר קהיר*); حيدرآباد الدكن: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية 1931/1350 (להלן: *אלדרר חידראבאד*); بيروت: دار احياء التراث العربي، 1980 (להלן: *אלדרר בירות*).

³⁵ מילון זה נועד להוות השלמה ל-*אלואפי* של אלצפדי שנזכר לעיל. ابن تغري بردي، يوسف ابو المحاسن، *المنهل الصافي والمستوفى بعد الوفاي*. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 2002/1423.

³⁶ אלצפדי כיהן בתפקידי מנהל שונים בעיר הולדתו צפת, בחלב, דמשק, קהיר ובמקומות נוספים. ראה על כך ועוד:

Donald P. Little, "Al-Safadi as Biographer of his Contemporaries", in *Essays on Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes*, ed. Donald P. Little (Leiden: E. J. Brill, 1976), 206-210; Franz Rosenthal, "Al-Safadi, Ṣalāḥ al-Dīn Khalīl b. Ayyub", *EI*², 8/759-760.

היסטוריונים אחרים, אינם חפים ממוטיבים ספרותיים רבים ומגוונים כמו אנקדוטות, דיאלוגים, שירה, אלוזיות קוראניות ועוד. מוטיבים אלה מקשים במידת מה על היכולת לשאוב מידע היסטורי מהימן על אודות בעל התרגום, כפי שהראה סטפן קונרמן

בניתוחו *תרגום הנזכרת על ידי אלצפדי*, ראה: Stephan Conermann, "Tankiz ibn 'Abd Allāh al-Husāmī al-Nāṣirī (d. 740/1340) as Seen by His Contemporary al-Ṣafadī (d. 764/1363)", *Mamlūk Studies Review* 12, 2 (2008), 1-24.

על תיאורים סטריאוטיפיים הנזכרים ב-*תרגומות* הערות 509, 510 להלן. עם זאת, *תרגומות* מספקות מידע רב חשיבות על זהות אדונו של הממלוך, מהלך הקריירה שלו והמשרות שאישי, יחסיו עם אישים שונים, תקופות מאסרו, מותו וכו'. פרטים אלו הם שיהוו את בסיס הנתונים העיקרי עליו אסתמך בעבודתי.

³⁷ ראה למשל *תרגומות* האמירים כאזכא (אעיאן, 4/143); בכתות אלקרמאני (אעיאן, 1/717); בכתאש אלמנכורסי (אעיאן, 1/699-700).

³⁸ *אלואפי* כולל *תרגומות* של סג'ר אלשג'אעי (אלואפי, 15/475-478) ושל בידרא (10/360-361) שאינם נזכרים ב-*אעיאן*. כמו כן ראה הוספות והבהרות על *אעיאן* במקומות הבאים: אלואפי, 9/329 (לעומת *אעיאן*, 1/564); אלואפי, 10/75-76 (לעומת *אעיאן*, 1/678-679); אלואפי, 15/499 (לעומת *אעיאן*, 2/482); אלואפי, 24/215 (לעומת *אעיאן*, 4/191); אלואפי, 24/261 (לעומת *אעיאן*, 4/123-124); 24/332 (לעומת *אעיאן*, 4/152). כמו כן ב-*אלואפי* נזכרים לעיתים מקורות הידיעות, ראה למשל: 9/327, 328; 15/477; 16/430; 24/178, 213, 215, 260.

³⁹ Donald P. Little, "Historiography of the Ayyubid and Mamluk Epochs", in *The Cambridge History of Egypt*. ed. Carl F. Petry (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), Vol. 1: Islamic Egypt, 640-1517, 442.

ותאריכים שאינם נזכרים אצל אלצפדי או אצל אבן תע'ריברדי.⁴⁰ מילונו של אבן תע'ריברדי, שנועד להשלים את אלואפי של אלצפדי, מתבסס בעיקר על מילונו זה אלצפדי אך גם על מקורות נוספים.⁴¹ לעיתים כולל מילונו פרטים חשובים לגבי מוצאו של הממלוך והערות סובייקטיביות של המחבר שהינן בעלות ערך היסטורי.⁴² חשיבות רבה במיוחד יש למילונו הביוגרפי של תקי אלדין אחמד בן עלי אלמקריזי (1364/766 – 1442/845, להלן: אלמקריזי) הידוע יותר בזכות הכרוניקה שכתב על התקופה הממלוכית ושתדון להלן. מילונו של אלמקריזי, *كتاب المقفى الكبير* (להלן: אלמקפא)⁴³ אינו זוכה להתייחסות הן במחקר ההיסטוריוגרפי והן במחקר ההיסטורי.⁴⁴ מכל מקום, מילון זה כולל מידע ביוגרפי ייחודי לגבי מוצאם של כמה מממלוכי המנצוריה וראשית חייהם, שאינו נזכר בחיבורים אחרים, לרבות חיבוריו של אלמקריזי עצמו.⁴⁵ מילונים אחרים בהם השתמשתי סייעו להשלמת אי אלו פרטים ביוגרפיים, בייחוד אלו הנוגעים בלמדנותם הדתית של האמירים.⁴⁶ אשר לכרוניקות, חשיבות רבה במיוחד שמורה לחיבוריו של ביברס אלמנצורי (מת ב-1325/725), שהיה מגיל צעיר ממלוך של קלאוון ומילא שורה של משרות שונות בסולטאנות לרבות סגן הסולטאן אלנאצר מחמד לתקופה קצרה. עדויותיו העצמיות של ביברס אלמנצורי לגבי קידומו כממלוך וכאמיר מנצורי הינן ייחודיות ורבות חשיבות למחקרי. חיבורו החשוב ביותר של ביברס אלמנצורי הינו *زبدة الفكرة في تأريخ الهجرة* (להלן: *זבדה*), הסוקר את האירועים עד שנת 1310/709.⁴⁷ ביברס אלמנצורי תימצת את חיבורו זה בפרוזה מחורזת

⁴⁰ ראה למשל את המידע הנזכר בתרגומות של אבן ח'ג'ר אלעסקלאני לעומת המידע במילונים האחרים: ביחס לקבג'ק: אלדרר (קהיר), 3/325-326 לעומת אעיאן, 4/65-72; אלואפי, 181-178/24. ביחס לסלאר: אלדרר (בירות), 2/180 לעומת אעיאן, 2/490; אלואפי, 16/55-56; ביחס לכתב'ע'א: אלדרר (בירות), 3/262-264 לעומת אעיאן, 4/144 ואילך; אלואפי, 24/318 ואילך; אלמנהל, 9/115. ביחס לסנקר אלעסר: אלדרר (בירות), 2/177-178 לעומת אעיאן, 2/478-479; אלואפי, 15/497-498; אלמנהל, 6/96-97. ביחס לאקוש אלעשרפי: אלדרר (בירות), 1/396 לעומת אעיאן, 1/578; אלואפי, 9/336; אלמנהל, 3/28. ביחס לביברס אלמנצורי: אלדרר (קהיר), 2/43 לעומת אעיאן, 2/79-80; אלואפי, 10/352; אלמנהל, 3/477. ביחס לכראי: אלדרר (קהיר), 3/252-253 לעומת אעיאן, 4/153; אלמנהל, 24/332-3; אלמנהל, 9/123. ביחס לבתח'א'ץ הברג'י: אלדרר (קהיר), 2/5 לעומת אעיאן, 1/678-679; אלואפי, 10/75-6. ביחס לאיבך אלח'זנדאר: אלדרר (קהיר), 1/452 לעומת אעיאן, 1/644-645; אלואפי, 9/478. אבן ח'ג'ר אלעסקלאני הוא היחיד מבין המילונים שמזכיר תרגומה של איבך אלבע'דאדי המנצורי, ראה: אלדרר (קהיר), 1/451. עם זאת, לעיתים מתמצת אבן ח'ג'ר אלעסקלאני ברישול את הנזכר אצל אלצפדי, ראה למשל את התרגומה של קראסנקר: אלדרר (בירות), 3/246-247 לעומת אעיאן, 4/87-99.

⁴¹ ראה למשל: אלמנהל, 6/386-687, 9/117.
⁴² ליטל, "היסטוריוגרפיה", 442; Donald P. Little, *An Introduction to Mamlūk Historiography: An Analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the Reign of an-Malik al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalā'ūn* (Wiesbaden: Franz Steiner, 1970), 108. אבן תע'ריברדי מזכיר בניגוד ליתר המילונים כי קלאוון הוא אדונו של בהארד אא'ץ (אלמנהל, 3/429); כי מוצאו של סנג'ר אלג'אולי הוא כורדי (ראה הערה 160 להלן); כי אא'ץ היא עדה מהתתרים (שם, 3/430); כי ממלוכי המנצוריה היו אלו שפיתחו את אומנות המשחק ברומה (ראה הערה 188 להלן); על הידרדרות הסולטאנות הממלוכיות בזמנו לעומת התקופה התורכית (אלמנהל, 3/429). אבן תע'ריברדי הוא היחיד המזכיר במילונו תרגומה בעלת ערך על האמיר המנצורי אצלם אלרדאדי (ראה נספח א'). כמו כן נוהג אבן תע'ריברדי להוסיף לעיתים על הנזכר ב-אלואפי פירוש ערבי של כמה משמות הממלוכים, ראה למשל: שם, 3/421, 502, 6/320, 379, 9/121.

⁴³ *المقريزي، أحمد بن علي، كتاب المقفى الكبير. دار الغرب الإسلامي، بيروت: 1991.*
⁴⁴ ליטל לא דן בו במחקריו ההיסטוריוגרפיים וכך גם כל יתר המחקרים ההיסטוריים בהם עיינתי לשם חיבור זה.
⁴⁵ למשל, נזכר מידע על מוצאם האתני של בידרא (אלמקפא, 2/562), בהארד אלחאג' (שם, 2/504) וסאנדמר כרג'י (שם, 2/190); על השתייכותו של אקוש כרג'י אלמטרוחי לברג'יה (שם, 2/234); נזכרים פרטים על בידרא (שם, 2/562) ועל בלבאן אלטבאח'י (שם, 2/485) בטרם נרכשו על ידי קלאוון.

⁴⁶ *الصقاعي، فضل الله بن أبي الفخر، تالي كتاب وفيات الأعيان. دمشق: المعهد الفرنسي بدمشق للدراسات العربية، 1974* (להלן: *תאלי*); *الذهبي، محمد بن أحمد، من زيول العبر. الكويت: مطبعة حكمة الكويت، 1960* (להלן: *זיול אלעבר*); *الذهبي، محمد بن أحمد، العبر في خير من غير. الكويت: دانات المطبوعات والنشر، 1960* (להלן: *אלעבר*); *ابن العماد، شهاب الدين أبي الفلاح عبد الحي بن أحمد بن محمد العكري الحنبلي الدمشقي، شذرات الذهب في أخبار من ذهب. دمشق: دار ابن كثير، مج. 8 (1992/1413)* (להלן: *שד'ראת*); *ابن رافع، محمد أبو المعالي، الوفيات. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1982* (להלן: *ופיאת אבן ראפע*).

⁴⁷ *بيبرس المنصوري، ركن الدين، زبدة الفكرة في تاريخ الهجرة* (ed. Richards, Donald Sidney). برلين: الكتاب العربي, 1998/1419. ראה על חיבור זה: *D.S. Richards, "A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Manṣūrī and the Zubdat al-Fikra", in The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800), ed. Hugh Kennedy (Leiden: Brill, 2001), 37-44.* והערות 48-50 להלן.

בחיבור נוסף, הנקרא *כתב التحفة الملوكية في الدولة التركية* (להלן: *אלתחפה*).⁴⁸ חיבור זה אינו רק תמצית *זכדה* אלא מזכיר מידע נוסף על זה שב*זכדה*.⁴⁹ עם זאת, יש להתייחס בזירות לחלק מהמידע שבו, שכן חיבור זה נועד בעיקר לפאר את בית קלאוון.⁵⁰

שהאב אלדין אחמד אלנוירי (1279/677 – 1333/733) שכהן כפקיד בכיר למדי במצרים ובסוריה, כולל בתוך מדריך הפקידים העצום שכתב, *نهاية الأرب في فنون الأدب* (להלן: *נהאיה*),⁵¹ כרוניקה אוניברסלית המגיעה כמעט עד שנת מותו, כלומר עד בערך אמצע התקופה התורכית. על אף שאלנוירי הסתמך על חיבוריהם של ביברס אלמנצורי ועל ההיסטוריונים הסורים אלג'זרי ואליוניני (ראה להלן), הוא כולל מידע מקורי רב אותו הוא שואב מסביבתו הקרובה וממכריו.⁵² בנוסף, אלנוירי מצטיין ביכולת אינטגרציה קוהרנטית של מקורות היסטוריים והערותיו הן רבות חשיבות.⁵³ אחת מהערותיו ביחס למקומם החשוב של אמירי המנצוריה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד הינה רבת חשיבות למחקר זה.⁵⁴

הכרוניקה של אבן אלפראת (1334/735 – 1405/807), *تأريخ الدول والملوك* (להלן: *אבן אלפראת*),⁵⁵ הינה מקור היסטורי מקיף ומפורט כפי שהראו מספר מחקרים.⁵⁶ מכל מקום, מכרוניקה זו לא הגיעו לידינו החלקים המתייחסים לשנים שבין 1297/697 ל-1387/789, כך שהחומר שבידינו מחיבור זה מתייחס רק לחלק מתקופת המנצוריה.⁵⁷ בשל כך, שניים ממקורות מחקרי העיקריים הינם הכרוניקות של שני ההיסטוריונים המצרים שנזכרו לעיל, *كتاب السلوك لمعرفة دول الملوك* (להלן: *סלוק*)⁵⁸ של אלמקריזי, ו- *النجوم الزاهرة في*

⁴⁸ بیبرس المنصوري, ركن الدين, *كتاب التحفة الملوكية في الدولة التركية*. تحقيق: حمدان عبد الحميد صالح. القاهرة: دار المصرية اللبنانية, 1987/1407.

⁴⁹ ליטל, *מבוא*, 10-5; *Mamlūk Studies*; Review 1 (1997), 16-17. ב-*אלתחפה* מפרט ביברס אלמנצורי על הרקע להגעתו לאלכסנדריה ועל הגנתו על העיר מפני התקפות ימיות, ראה: *אלתחפה*, 142, לעומת *זכדה*, 303. כמו כן הוא מספק עדות עצמית כי גם הוא היה מבין אלו שמנכותמר סגן הסולטאן לאג'ין הרחיק מקהיר, ראה: *אלתחפה*, 155.

⁵⁰ הולט ואירוויין גורסים כי *אלתחפה* השתייך לסוגה של "חיבורי מִנְהָה" שיועדו לפאר את בית קלאוון, בייחוד את קלאוון ואת בנו אלנאצר מחמד, ראה: P. M. Holt, "Literary Offerings: A Genre of Courtly Literature", in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 3-6; Robert Irwin, "Mamluk History and Historians", in *Arabic Literature in the Post-Classical Period*, eds. Roger Allen and D.S Richards (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 163. ואכן, העדויות לכך שכונת החיבור היא להאדיר את הסולטאן אלנאצר מחמד ואת בית קלאוון באופן כללי הינן רבות. האירועים מתוארים תוך נטייה מובהקת לסולטאנים מבית קלאוון ובנו אלנאצר מחמד, ראה למשל: הדחתו של אלנאצר מחמד הינוקא מכס הסולטאן ותפיסת השלטון על ידי כתב'ע'א מכונים "מעשה שטן" (*אלתחפה*, 142-143 וראה גם: הולט, שם, 6-5); שלטונו של ביברס אלג'אשנכר מתואר בשלילה (*אלתחפה*, 187-191). עם זאת, נטייה מובהקת לבית קלאוון ניכרת גם ב*אלזכדה* (ריצ'ארדס, "ביברס אלמנצורי", 41-42). ראה עוד על חיבוריו אלה של ביברס אלמנצורי: ליטל, *מבוא*, 4-10; Eliyahu Ashtor, "Some Unpublished Sources for the Bahārī Period", *Scripta Hierosolymitana* 9 (1961), 12-13; Eliyahu Ashtor, "Étude sur quelques chroniques, mamlouks", *Israel Oriental Studies* 1 (1971), 272-277; Eliyahu Ashtor, "Baybars al-Mansuri", *EI*², 1/1128.

⁵¹ النويري, أحمد بن عبد الوهاب شهاب الدين, *نهاية الأرب في فنون الأدب*. القاهرة: وزارة الثقافة والإرشاد القومي. المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر. الهيئة العامة لدار الكتب والوثائق القومية. مج. 31 (1992/1412), 32 (1998).

⁵² ליטל, "היסטוריוגרפיה", 430; ליטל, *מבוא*, 32; נורת'רוף, *קלאוון*, 46-47; אירוויין, "היסטוריה ממלוכית", 166.

⁵³ Reuven Amitai, "Al-Nuwayrī as a Historian of the Mongols", in *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, ed. Hugh Kennedy (Leiden: Brill, 2001), 23-36.

⁵⁴ ראה על כך להלן, הערה 1280.

⁵⁵ ابن الفرات, محمد بن عبد الرحيم, *تأريخ ابن الفرات [=تأريخ الدول والملوك]*. مج. 7, 8 (تحقيق: زريق, ق.). بيروت: المطبعة الاميركانية, 1942-1936.

⁵⁶ ליטל, *מבוא*, 73-74; ליטל "היסטוריוגרפיה", 433; עמית-פרייס, *מונגולים וממלוכים*, 5; Reuven Amitai, "In the Aftermath of 'Ayn Jālūt: The Beginnings of the Mamlūk-Īlkhānid Cold War", *Al-Masāq* 3 (1990), 12-13; נורת'רוף, *קלאוון*, 51; אשתור, "כמה מקורות", 13-24; אירוויין, "היסטוריה ממלוכית", 166.

⁵⁷ Cl. Cahen, "Ibn al-Furāt", *EI*², 3/768-769.

⁵⁸ المقرئزي, أحمد بن علي, *كتاب السلوك لمعرفة دول الملوك*. القاهرة: لجنة التأليف والترجمة والنشر, 1973-1934.

ملوك مصر والقاهرة (להלן: נג'ום)⁵⁹ של אבן תע'ריברדי. בניגוד למקורות היסטוריים אחרים בני התקופה התורכית שעולים באיכותם על חיבורו של אלמקריזי, מספק היסטוריון זה, על בסיס חיבורים קודמים כמובן, תיאור רציף ומתמשך של תקופת קלאוון, המנצוריה ואלנאצר מחמד, מנקודת מבט מצרית.⁶⁰ אבן תע'ריברדי מסתמך על דיווחיו של אלמקריזי בנוגע לתקופת המנצוריה, אך כולל גם מידע ממקורות רבים אחרים. בדומה למילונו הביוגרפי, גם בכרוניקה שלו נוהג אבן תע'ריברדי להעיר ולהביע את חוות דעתו לגבי האירועים מתקופת המנצוריה, שלעיתים יש בהם חשיבות.⁶¹

הכרוניקה האוניברסלית של בדר אלדין אלעיני (1361/762 – 1451/855), *عقد الجمان في تاريخ أهل المكان* (להלן: עקד),⁶² הינה בעלת חשיבות רבה לתקופת המחקר, על אף שהיא מסתמכת לא מעט על *הזכרה* של ביברס אלמנצורי. הכרוניקה של אלעיני לא רק שמסייעת לשחזור חלקים אבודים מה-*זכרה*,⁶³ אלא גם מביאה קטעים נרחבים מכרוניקה של היסטוריון נוסף, הוא מוסא בן מחמד אליוספי (1277/676 – 1357/759), שאך חלק קטן מחיבורו הגיע לידינו.⁶⁴ אחד מקטעים אלה כולל תיאור נדיר לגבי אימוניהם הצבאיים של ממלוכי המנצוריה בימי קלאוון שאינו נזכר במקורות אחרים.⁶⁵ חלק מחיבורו של אליוספי, העוסק בשנים 1333/733-738/1337, ראה אור במהדורה מודפסת⁶⁶ ומוסיף פרטים חשובים בעיקר על אודות ממלוכיהם של אמירי המנצוריה והקריירה שלהם בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. בעניין זה סייעו לי גם המהדורות הערוכות של כרוניקות שְמָס אלדין אלשַג'אעי ומפְצ'ל בן אבי אלפְצ'א'אל, היסטוריונים נוספים בני התקופה, המתייחסות לחלק משנות שלטונו השלישי של אלנאצר מחמד.⁶⁷

⁵⁹ ابن تغري بردي, يوسف أبو المحاسن, *النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة*. القاهرة: مطبعة دار الكتب المصرية, 1929/1348 – 1972/1392.

⁶⁰ על חסרונותיו של אלמקריזי כהיסטוריון, ראה: Reuven Amitai, "Al-Maqrīzī as a Historian of the Early Mamluk Sultanate (or: Is al-Maqrīzī an Unrecognized Historiographical Villain?)", *Mamlūk Studies Review* 7, 2 (2003), 99-118; David Ayalon, "The Great Yāsa of Chingiz Khān: A Re-examination", *Studia Islamica* 38 (1973), 121-123. עמית, *מונגולים וממלוכים*, 5; ליטל, "היסטוריוגרפיה", 437-438; אירוין, "היסטוריה ממלוכית", 167. גם תיאורו של אלמקריזי בנוגע לקבוצות האתניות של הברג'יה אינו מדויק, כפי שאראה בסעיף 1.2. להלן.

⁶¹ אבן תע'ריברדי מעיר על ההידרדרות במשמעת ובחינוך הממלוכים בתקופתו לעומת תקופת קלאוון ועל קיצור תקופת החינוך (ראה הערות: 236, 278 להלן); על המרות שהיתה לקלאוון על ממלוכיו (ראה הערה 1580 להלן). במקום אחר הוא מצייני כי לדעתו כתב'ע'א לא הוכתר בשנית כסולטאן לאחר רצח לאג'ין בשל כך שלא גילה אומץ מספיק ולא לחם נגד לאג'ין לאחר שהדיחו (נג'ום, 8/69). הערה זו מצביעה על חשיבות אומץ הלב בחברה הצבאית הממלוכית. ראה על חיבורו זה של אבן תע'ריברדי: ליטל, *מבוא*, 87-92; ליטל, "היסטוריוגרפיה", 439; אירוין, "היסטוריה ממלוכית", 168.

⁶² العيني, بدر الدين محمود بن أحمد, *عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان: عصر سلاطين المماليك* (تحقيق: محمد محمد أمين). [القاهرة]: الهيئة المصرية العامة للكتاب, 1992-1987/1412-1407. מהדורה זו מתארת את האירועים עד שנת 1307/707 לערך.

⁶³ עמית-פרייס, *מונגולים וממלוכים*, 6.

⁶⁴ ראה: ליטל, "היסטוריוגרפיה", 426; ליטל, *מבוא*, 80-87; Donald P. Little, "The Recovery of a Lost Source for Bahrī Mamluk History: al-Yūsufī's Nuzhat al-Nāzir fī Sirat al-Malik al-Nāšir", *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974), 42-54.

⁶⁵ ראה הערה 200 להלן. ראה מידע חשוב וייחודי שמוסר אלעיני בנוגע לדרך הגעתו של בידרא ואמו לשטחי הסולטאנות: עקד, 3/217. נורת'רוף מציינת את המידע החשוב שמספק אלעיני לגבי מאמצי קלאוון לרכישת ממלוכים תורכים ומונגולים, ראה: נורת'רוף, *קלאוון*, 53. ראה עוד על אלעיני וחיבורו: Donald P. Little, "An Analysis of the Relationship between Four Mamluk Chronicles for 737-45", *Journal of Semitic Studies* 19 (1974), 259-261.

⁶⁶ اليوسفي, موسى بن محمد بن يحيى, *نزهة الناظر في سيرة الملك الناصر*. بيروت: عالم الكتب, 1986.

⁶⁷ الشجاعى, شمس الدين, *تاريخ الملك الناصر محمد بن قلاوون الصالحى وأولاده*. فيسبادن, 1978. *Die Chronik Aš-šugā'īs*, ed. Barbara Schäfer. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1977. להלן: אלשג'אעי; אשתמש בשתי מהדורות של הכרוניקה של מפצ'ל בן אבי אלפצ'א'אל. הראשונה מתייחסת לשנים 1260/658 – 1316/716: ابن أبي الفضائل, *مفضل*, *كتاب النهج السديد والدر الفريد* Mufaḍḍal ibn Abī al-Faḍā'il *Moufazzal Ibn Abil-Fazail, Histoire des sultans*

סיף אלדין אבו בכר בן עבדאללה בן אַיִבֶךְ אלדואדארי (להלן: אבן אלדואדארי, מת לאחר שנת 1335/736, השנה בה מסתיימת הכרוניקה שכתב), היה בנו של מפקד חלקה בתקופת המנצוריה ונכדם של אמירים תורכים הן מצד אביו והן מצד אמו. הוא כיהן במספר משרות מנהליות נמוכות למדי. רוב המחקרים מצביעים על כך שהכרוניקה של אבן אלדואדארי, *كنز الدرر وجامع الغرر (להלן: פְּנֵן)*⁶⁸ איננה אמינה לעתים, וזאת בשל העובדה כי אבן אלדואדארי מייחס לאביו מידע שמקורו בהיסטוריונים אחרים, בייחוד אלג'זרי הסורי (ראה להלן).⁶⁹ כמו כן בולטת נטייתו של אבן אלדואדארי לאנקדוטות בידוריות. מכל מקום, כרוניקה זו כוללת מסמכים שלא ניתן למצוא במקורות אחרים וכן מידע ייחודי הקשור בממלכה האילח'אנית.⁷⁰ חשיבות הכרוניקה של אבן אלדואדארי, כמו גם כרוניקה אחרת בת התקופה שנערכה על ידי זיטרשטיין (Zetterstéén)⁷¹ היא בכך שהן כוללות לעתים מידע הקשור בנושאי המשרות השונות מקרב אמירי המנצוריה.⁷²

הכרוניקה המאוחרת של אבן איאס (1523-4/930), *بدائع الزهور في وقائع الدهور (להלן: אבן איאס)*⁷³, מתמצתת בקיצור רב וברישול את אירועי התקופה וכוללת אי דיוקים כרונולוגיים. כמו כן היא משופעת

mamlouks, ed. and tr. E. Blochet. *Patrologia Orientalis* 12/3; 14/3; 20/1, (1919; 1920; 1929): 343-550; – 1317/717 – 1317/717 (בלושה); המהדורה השנייה מתייחסת לשנים 1317/717 – 1317/717, 14/3. (Paris, 1919-1928), 14/3.

1341/741: *النهج السني والدر الفريد فيما بعد تاريخ ابن العميد Ägypten und Syrien* Mufaddal ibn Abī al-Fadā'il, ed. and tr. Samira Kortantamer. Freiburg im Breisgau: Klaus Schwarz Verlag, 1973. להלן: מפצ'ל (קורטנטמר). שמש אלדין אלשג'אעי מת לאחר שנת 1355-7/756 והכרוניקה שלו מבוססת בעיקר על זו של אליוספי. מפצ'ל בן אבי אלפצ'אל' היה קופטי וחיברו אינו זוכה להערכה בקרב החוקרים (ראה הערות 928 ו-1784 להלן. מעבר לכך לא ידוע כמעט דבר על אודותם של שני מחברים אלה, ראה: ליטל, "היסטוריוגרפיה", 427; מבוא, 32-33.

⁶⁸ ابن الدواداري، أبو بكر بن عبد الله بن أبيك، *كنز الدرر وجامع الغرر*. مج. 7 (تحقيق: عاشور، عبد الفتاح); مج. 8 (ed. Ulrich Haarmann); مج. 9 (ed. Hans Robert Roemer). القاهرة: المعهد الألماني للآثار، قسم الدراسات الإسلامية 1994-1960/1410-1379.

⁶⁹ Ulrich Haarmann, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit* (Freiburg i. Br.: D. Robischon, 1969), 111; ליטל, "היסטוריוגרפיה", 425-424; עמית-פרייס, *מונגולים וממלוכים*, 5-6; ליטל, מבוא, 11-12. אבן אלדואדארי מציין, למשל, כי אביו היה מלוחמי הקואליציה שתבעו את דמו של הסולטאן אלאשרף ח'ליל, ראה: *כנן*, 8/349. ⁷⁰ נורת'רוף, *קלאוון*, 48; ליטל, מבוא, 118-125; אירוויין, "היסטוריה ממלוכית", 164. ראה למשל על מושב השתייה של אקוש אלפרם וקראסנקר עם הגיעם לשטחי האילח'אנים: *כנן*, 9/233. כמו כן, אבן אלדואדארי מציין נוסח דיאלוג שבין שליחיו של אלנאצר מחמד לשליט האילח'אני. דיאלוג מאלף זה, על אף היסודות הבידוריים שבו, כולל תובנות רבות ביחס לתקופת המנצוריה ולתקופה הממלוכית בכלל, ראה: *כנן*, 9/71-76 וכן הערה 913 להלן. על ייחוסו של אבן אלדואדארי ראה הערה 2361 להלן.

⁷¹ Zetterstéén, Karl Wilhelm (ed.). *Beiträge zur Geschichte der Mamlükensultane in den Jahren 690-741 der Hagra nach arabischen Handschriften*. Leiden: E. J. Brill, 1919.

הכתוב בכרוניקה כי חלקה השני, המתאר את האירועים משנת 1310/709 ועד סוף שלטונו של אלנאצר מחמד ב-1341/741 (שם, 145-249), הוא פרי עטו של האמיר בדר אלדין בכתאש אלפח'רי, ראה: שם, vii, 145-146. מכל מקום, ליטל אינו מתייחס לכך וטוען כי ייתכן שכרוניקה זו נכתבה על ידי ג'מ'י של אחד מהאמירים של אלנאצר מחמד בן קלאוון, ראה: ליטל, מבוא, 18-19. קיים דמיון רב בין שני החיבורים וליטל סבור כי שני המחברים הסתמכו על מקור משותף, ראה: ליטל, מבוא, 23-24, 19.

⁷² מידע זה לעיתים משלים את שנוכר במקורות האחרים. מכל מקום, פעמים רבות נזכרים פרטים שונים מיתר המקורות באשר לזהותם של האישים שאיישו את המשרות או לתקופות כהונתם. לעתים ברור כי הפרטים הנזכרים בכרוניקה זו הינם שגויים. למשל, כתב'ע'א נזכר כמושל חמאה גם בשנים שלאחר מותו (ב-1303/702), ראה: זיטרשטיין, 128, 130, 131, 133, 135. גם איבך אלפרם הצאלחי נזכר שנים לאחר מותו (ב-1296/695) כאמיר ג'אנדאר, ראה: שם, 81, 130, 131, 133, 134, 135, 137. על שנת מותו ראה: אבן אלפראת, 216-215/8; ג'מ'י, 8/80.

⁷³ ابن إياس، محمد بن أحمد، *بدائع الزهور في وقائع الدهور*. Weisbaden: Franz Steiner Verlag, 1975. مج. 1 قسم 1.

בקיטורים ספרותיים ואך קשורה בסוגה הספרותית של הרומן ההיסטורי העממי. יחד עם זאת, הכרוניקה עשויה לכלול פרטים ייחודיים.⁷⁴

חשיבותם של הכרוניקות פרי עטם של ההיסטוריונים הסורים קטב אלדין מוסא אליוניני (1242/640 – 1326/726)⁷⁵ ושמש אלדין מחמד אלג'זרי (1260/658 – 1338/739),⁷⁶ ושל עמיתיהם הצעירים יותר אלד'הבי (1274/673 – 1348/748)⁷⁷ ואבן כת'יר (1300/700 – 1373/774)⁷⁸ הינה בכך שהן מספקות מידע רב הקשור בפרובינציות הסוריות שאיננו נזכר בכרוניקות המצריות.⁷⁹ לעיתים יש בדיווחים אלה מידע בעל ערך לסוגיות הנדונות בחיבור. לעומת זאת, המידע הביוגרפי הנזכר לגבי אמירי המנצוריה אינו רב בהם. גם הכרוניקה של הנסיך האיובי אבו אלפדאא' (להלן: אבו אלפדאא'),⁸⁰ מושלה העצמאי של חמאה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, אינה מספקת מידע רב לגבי אמירי המנצוריה, אך מתרכזת בעיקר בעניינים הקשורים לסוריה או לבתי המלוכה.⁸¹ כרוניקה זו מציינת לעיתים מידע מקורי, בייחוד בכל הקשור לפשיטות נגד סיס הארמנית ותושבי הרי כסרואן הנצירים, בחלקם השתתף אבו אלפדאא'.

חיבורו של אלמקריזי העוסק בטופוגרפיה של קהיר, *كتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار* (להלן: *ק'ט*)⁸² כולל מידע גיאוגרפי וארכיטקטוני רב חשיבות על המבנים שבקהיר. בנוסף, הוא כולל מידע היסטורי על החיים האורבאנים בקהיר ובכלל זה מידע ייחודי ונדיר על חינוך הממלוכים של קלאוון ושל סולטאנים אחרים בקסקטינים שבמצודת קהיר.⁸³ לסיום, יש לציין את מדריכי הפקידים של שהאב אלדין אחמד אלקלקשנדי (1355/756 – 1418/821), *صبح الأعشى في صناعة الإنشاء* (להלן: *אלקלקשנדי*)⁸⁴ ושל אבן פצ'ל

⁷⁴ על הליטרליזציה בחיבורו של אבן איאס, ראה: ליטל, "היסטוריוגרפיה", 440. נורת'רוף מצביעה על טעויותיו הכרונולוגיות הרבות של אבן איאס ביחס לתקופת מחקרה (נורת'רוף, שם, 54). מסקנה זו נכונה גם באשר לתקופת המנצוריה. למשל, אבן איאס מייחס את פיטורי סנג'ר אלשג'אעי מהזירות לשנת 1286-7/685 (אבן איאס, 1/356) במקום לשנת 1288/687 (ראה הערה 319 להלן); את ניסיון ההוצאה להורג של לאג'ין לשנת 1291/690 במקום סוף שנת 691 או ראשית שנת 1292/692 (ראה הערה 584 להלן); את ההתקפה נגד הבדואים באלבחירה בראשותו של ביברס אלמנצורי לשנת 1299-1300/699 (שם, 1/407) במקום שנת 1300-1/700 (ראה הערה 945). אבן איאס מצייין באופן עקבי כי ביברס אלג'אשנכר היה *אתאבך אלעסאכר* בתקופת שלטונו השנייה של אלנאצר מחמד (1/402 ואילך) בעוד שניהן *כאסמאדאר* על פי כל יתר המקורות. כמו כן מצייין כי התלוו לביברס אלמנצורי במסעו נגד הבדואים אמירי עשר בעוד יתר המקורות מציינים אמירי *טבלח'אנאה* (שם, 1/407, וראה הערה 945 להלן). על אף התמצות הרב באירועים ההיסטוריים, מביא אבן איאס אנקדוטות רבות באריכות, ראה למשל: שם, 411-410, 384, 383, 381, 380-1/380. עם זאת, אבן איאס הוא המקור היחיד המציין כי מוצאו של סנג'ר אלשג'אעי הינו "רומי" (שם, 1/384). ראה על אבן איאס: ליטל, *מבוא*, 92-94.

⁷⁵ לי גו פרסם בשני כרכים את הכרוניקה של אליוניני המתייחסת לשנים 1297/697 – 1302/701. הכרך הראשון כולל את התרגום האנגלי ובכרך השני המקור הערבי. בחיבורי אפנה בדרך כלל לדרך השני בלבד הכולל את המקור הערבי, ראה: *اليونيني، موسى بن محمد، قطب الدين. نيل مرآة الزمان. Early Al-Yunīnī, Mūsā ibn Muḥammad, Ḳuṭb al-Dīn. Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yunīnī's Dhayl Mir'at al-Zamān*, ed. and tr. Li Guo, Leiden: Brill, 1998, להלן: אליוניני.

⁷⁶ *الجزري، شمس الدين محمد، تاريخ حوادث الزمان وأنبائه ووفيات الأكابر والأعيان من أبنائه*. بيروت: المكتبة العصرية، 1998/1419. مج. 1 (שנים 1290/689 עד 1300/699). להלן: אלג'זרי.

⁷⁷ *الذهبي، محمد بن أحمد، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام*. بيروت: دار الكتاب العربي، 2004 (להלן: אלד'הבי, *תאריח*). מחיבורו זה אשתמש בעיקר בכרכים העוסקים בנפטרי השנים 1291/691 – 1301/700 (כרך 60); 1282/681 – 1291/690 (כרך 59).

⁷⁸ *ابن كثير، اسماعيل بن عمر، البداية والنهاية*. بيروت: دار الكتب العلمية، مج. 13, 14 (1994/1415). להלן: אבן כת'יר.

⁷⁹ ליטל, "היסטוריוגרפיה", 427-429; אירוויין, "היסטוריה ממלוכית", 159-162.

⁸⁰ *أبو الفداء، اسمعيل بن علي، المختصر في أخبار البشر*. بيروت: دار المعرفة للطباعة والنشر، 1972.

⁸¹ ראה על אבו אלפדאא' וחיבורו: ליטל, *מבוא*, 42-46; אירוויין, "היסטוריה ממלוכית", 163-164.

⁸² *المقرئزي، أحمد بن علي، كتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار*. القاهرة: دار الطباعة المصرية، 1854-1853.

⁸³ ראה הערה 171 להלן.

⁸⁴ *القلقشندي، شهاب الدين أحمد بن علي، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء*. القاهرة: المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، 1964 (להלן: *אלקלקשנדי*, קהיר); וכן השתמשתי במהדורה: *بيروت: دار الكتب العلمية، 1987* (להלן: *אלקלקשנדי*, בירות).

אללה אלעמרי (1301/700 – 1349/749), *مسالك الأبيصار في ممالك الأمصار* (להלן: אלעמרי)⁸⁵ וכן ספרו של אלעמרי הכולל את נוסחי המינויים והשבועות של בעלי המשרות השונות בסולטאנות הממלוכית, *التعريف بالمصطلح الشريف* (להלן: אלתעריף).⁸⁶ מקורות אלה מספקים מידע חשוב בנוגע למשרות השונות בסולטאנות הממלוכית ולמחוזות השונים בשטחי הסולטאנות ומחוצה לה.⁸⁷

רוב המקורות לתקופת מחקרי הינם מקורות ערביים פרו-ממלוכים.⁸⁸ עם זאת, על מנת להציג תמונה מאוזנת יותר של האירועים אעזר במקורות פרו-מונגולים, כמתואר בתרגומי המקורות הראשוניים ובספרות מחקרית. בתיאור האירועים מנקודת המבט המונגולית אתבסס על כרוניקת ההיסטוריה העולמית שכתב רשיד אלדין (1247/645-1318/718), מי שניהן כוזיר במדינה האילח'אנית בתקופת המנצוריה (להלן: רשיד אלדין),⁸⁹ וכן על מחקריהם של ברודברינג' (Broadbridge) ובויל (Boyle).⁹⁰ בתיאור האירועים מן הצד הארמני והצלבני אתבסס על מחקריהם של סטיוארט (Stewart) ושל סילבייה שיין (Schein).⁹¹

לאורך חיבור זה אנהג לפי כללי התעתיק המקובלים מערבית לעברית, למשל: ג=ע; ח=ח; ד=ד; ת=ת; ז=ט; צ=צ; א=א. המזה ואותיות ה-פְרָסִי המזה יועתקו כ-א' (نائب=נֶאֱאֵב, لَوْلُو=לֶאֱאֵא, علماء=עֶלְמֶאא). אלף ממדודה (آ) תצויין כ-אא. אשתמש בתעתיק עברי לשמות ולמונחים ערביים או פרסיים שבגוף העבודה. מונחים קצרים הנזכרים בגוף החיבור יצוינו בתעתיק עברי, בעוד צירופים ארוכים יותר וציטוטים מן המקורות הערביים הנזכרים בהערות השוליים יכתבו באותיות ערביות. מילים ערביות המוכרות בעברית כמו: "סולטאן" ו-"קוראן" יכתבו באופן המקובל בעברית. ספרות 10-1 יצוינו במילים ומ-11 ואילך בספרות (להוציא: אמיר מאה שיצויין במילים); צורת הריבוי של מונחים בערבית החוזרים ונשנים בחיבור (דוגמת ממלוך, אַקְטֶאע, קְרֶנְ'מֶה) יצוינו ברבים בצורת הריבוי העברית (ממלוכים, אַקְטֶאעוֹת, תְּרַגְ'מוֹת).

⁸⁵ العمرى, ابن فضل الله شهاب الدين أحمد بن يحيى, *مسالك الأبيصار في ممالك الأمصار*. بيروت: دار الكتب العلمية, 2010.

⁸⁶ العمرى, ابن فضل الله شهاب الدين أحمد بن يحيى, *التعريف بالمصطلح الشريف*. القاهرة: مطبعة العاصمة, 1894/1312.

⁸⁷ ראה על חיבורו של אלקלקשנדי: ליטל, "היסטוריוגרפיה", 444; ועל חיבורו של אלעמרי, מסאלך, שם, 431.

⁸⁸ על בעייה זו עמד עמיתי, ראה: עמיתי-פרייס, *מונגולים וממלוכים*, 7.

⁸⁹ Rashid al-Din, Fadl Allah. *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: a history of the Mongols*, English translation from the Persian & annotation by W.M. Thackston. Harvard University, 1999;

ראה על רשיד אלדין: D. O. Morgan, "Rashīd al-Dīn Ṭabīb", EI², 8/443-444; D. O. Morgan "Persian historians and the Mongols", in *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds*, ed. D. O. Morgan, (London: School of Oriental and African Studies, 1982), 119-121.

ראה על המקורות הפרו-מונגולים אצל: עמיתי-פרייס, *מונגולים וממלוכים*, 6-7; מורגן, שם, 109-124.

⁹⁰ ראה הערות 234 ו-694 להלן.

⁹¹ ראה הערות 283, 936 להלן.

פרק א'

המנצוריה בימי קלאוון

1. מניין המנצוריה והרכבה האתני

1.1. מניין המנצוריה

במהלך התקופה הארוכה בה כיהן קלאוון כאמיר וכסולטאן הוא רכש אלפי ממלוכים. מניין הממלוכים שרכש עלה על אלו שרכשו הסולטאנים שהיו לפניו, וככל הנראה גם לאחריו. אבן אלפראת ואבן איאס מציינים כי מניינם של ממלוכי קלאוון היה 12,000.⁹² גם אבן תע'ריברדי, אלמקריזי ואלנוירי מציינים מספר זה.⁹³ אלא שדומה כי מספר זה הינו מופרז למדי. אלמקריזי ב-סלוק מצייין הערכה נוספת לגבי מניינה של המנצוריה, לפיה ברשותו של קלאוון היו 7000 ממלוכים, וזו, לדעתו של אלמקריזי, ההערכה הנכונה.⁹⁴ ב-ח'טט מצייין אלמקריזי כי מניין הממלוכים של קלאוון היה 6700.⁹⁵ ביברס אלמנצורי, שהיה בעצמו ממלוך של קלאוון, מצייין כי בסוף שלטונו של קלאוון מניינם של ממלוכי המנצוריה בני כל הדרגות והמעמדות היה למעלה מ-6000.⁹⁶ במקום אחר מצייין ביברס אלמנצורי כי מניין המנצורים היה בערך 6000.⁹⁷ אלעיני מצייין על סמך ביברס אלמנצורי כי מניין ממלוכי המנצוריה היה למעלה מ-6000, ועל סמך אליוספי כי מניינם היה כ-6000.⁹⁸ אם כן, סביר כי ההערכות המזכירות כי מניין המנצוריה היה 12,000 ומעלה הן מוגזמות, וכי מניינם נע בין 6000 ל-7000 ממלוכים.⁹⁹ למעלה ממחצית מחברי המנצוריה נמנו על יחידת ה'ק'ג'ה. יחידה זו שוכנה במגדלי המצודה (ק'ג'ה), אָבְּאָא) ומכאן שמה. לפי אלמקריזי ולפי אבן תע'ריברדי המצטט את אבן כת'יר, הברג'יה מנתה 3700 ממלוכים.¹⁰⁰

1.2. המוצא האתני של ממלוכי המנצוריה

קלאוון ייחס חשיבות למוצא האתני של הממלוכים שלו.¹⁰¹ בניגוד לקודמיו, אלצאלה איוב ואלט'אהר ביברס, אשר נהגו לרכוש ממלוכים בעיקר מקרב התורכים הקפצ'אקים, קלאוון רכש ממלוכים ממגוון רחב של

⁹² אבן אלפראת, 8/97; אבן איאס, 1/361.

⁹³ ג'ו'ם, 7/327; ח'טט, 1/95; שורה 5; נהאיה, 31/176. ראה בעניין זה גם: איילון, "מחקרים I", 223; נורת'רוף, קלאוון,

189; אירוויין, מרחח תיכון, 69.

⁹⁴ סלוק, 3/755.

⁹⁵ ח'טט, 2/214.

⁹⁶ זבדה, 177.

⁹⁷ זבדה, 269.

⁹⁸ עקד, 3/208. אלעיני מצטט מחיבורו של אליוספי, נהת אלנאט'ר פי סירת אלמלך אלנאצר, ראה: ליטל, מבוא, 81.

⁹⁹ איילון ונורת'רוף מציינים שהמקורות הממלוכים נוטים לקבל את ההערכה הנמוכה יותר, ראה: איילון, "מחקרים I", 223; נורת'רוף, שם, 189. אירוויין מצייין את שתי ההערכות השונות מבלי להכריע בסוגיה, ראה: אירוויין, שם, 69.

¹⁰⁰ סלוק, 1/756; ג'ו'ם, 7/330; נורת'רוף, שם, 191; איילון, "מחקרים I", 223. אירוויין מצייין כי הברג'יה מנו 300 אמירים ו-3000 ממלוכים אך לא ברור מאין שאב נתון זה, ראה: אירוויין, שם, 69. אלעיני מצייין בניגוד לכל יתר המקורות, כי קלאוון העניק אמירות ל-3700 מבין ממלוכיו הצ'רקסים ושיכנם בצריחי המצודה (עקד, 3/19). אני סבור כי אין להניח שקלאוון האמיר מאות ממלוכיו באחת.

¹⁰¹ יש לציין, עם זאת, כי אבן תע'ריברדי מעיר כי קלאוון לא העדיף קבוצה אתנית מסוימת על פני רעותה, אלא התחשב רק בכישוריהם של הממלוכים, ראה: ג'ו'ם, 7/327.

קבוצות אתניות. בין קבוצות אלו ניתן למנות תורכים, מונגולים, צ'רקסים, רומים (מאסיה הקטנה), ה'טאא'ים (ראה להלן), ארמנים, גיאורגים, אבח'זים, יוונים, רוסים ואחרים שמוצאם מאירופה.¹⁰²

יש כמה וכמה עדויות לכך שממלוכים ממוצא מונגולי היו אהודים במיוחד על קלאוון. אבן אלפראת מציין כי הממלוכים הסולטאניים הורכבו מ"מונגולים, תורכים ואחרים".¹⁰³ העובדה כי המונגולים והתורכים נזכרו ראשונים, מלמדת על העדפתם בכמות או באיכות.¹⁰⁴ אלעיני אכן מציין כי קלאוון דאג להגדיל את מנינם של התורכים והמונגולים בקרב הממלוכים שלו ושילם ביד רחבה לסוחרים שהביאו לו אותם.¹⁰⁵ קלאוון גילה יחס חיובי במיוחד כלפי מונגולים שהגיעו לשטחי הסולטאנות כואפדיה, היינו, פליטים המבקשים הגנה בשטחי הסולטאנות הממלוכית.¹⁰⁶ עדות בולטת נוספת לאהדתו ואף להערצתו של קלאוון את המונגולים, היתה העובדה כי כל נשותיו ונשות בניו היו מונגוליות ונבחרו על בסיס מוצאם זה.¹⁰⁷ גם ממלוכים ממוצא צ'רקסי נרכשו בכמויות גדולות על ידי קלאוון.¹⁰⁸

ההיסטוריונים בני התקופה מייחסים חשיבות רבה למוצא האתני של הממלוכים ולתפקידה של האתניות בסולידריות הפוליטית שבין האמירים (בעניין זה ארחיב להלן בפרק ד'). אלמקריזי מציין כי קלאוון הפריד בין הקבוצות האתניות השונות. הוא מציין כי עוד בתקופת הכשרתם של הממלוכים שיכנם קלאוון בטקאק (קסרקטינים) נפרדים על פי מוצאם האתני.¹⁰⁹ היסטוריון זה מציין עוד כי הפרדה אתנית נעשתה גם לאחר שיחרורם של המנצורים, כאשר הצטרפו כחיילים חופשיים ליחידות הצבאיות השונות. הברג'יה מורכבת היתה מצ'רקסים (כך לפי כל המקורות),¹¹⁰ ארמנים (לפי ח'טט של אלמקריזי) או אאץ'¹¹¹ (לפי סלוק של

¹⁰² אירוויין, *מרח תיכון*, 70.

¹⁰³ אבן אלפראת, 8/97.

¹⁰⁴ איילון, ואפדיה, 103; איילון, "יאסה", 36 (1972), 124; Reuven Amitai, "Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life", *Mamlūk Studies Review* 12, 1 (2008), 120-191.

¹⁰⁵ עקד, 2/385.

¹⁰⁶ איילון, "ואפדיה", 89-90. *הואפדיה* המונגולית זכתה למעמד רם יותר מיתר *הואפדיות* לא רק בימי קלאוון, ראה: שם, 91-90. ראה סקירה של *הואפדיות* שהגיעו לשטחי הסולטאנות הממלוכית בתקופה התורכית: Nobutaka Nakamachi, "The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the *Wāfidiyah*." *Mamlūk Studies Review* 10, 1 (2006), 57-62.

¹⁰⁷ *זבדה*, 102, 228. קלאוון התחתן עם בתו של האמיר המונגולי *הואפדי* סיף אלדין כרמון. לאחר מותה של אשתו זו התחתן עם אחותה, האלמנה של כנך. לאחר מכן התחתן עם ח'אתון כרמא בתו של סכתאי בן קראג'ין בן ג'יהאן נויין, אשר הגיע למצרים ב-6/674-1275 וטען כי הוא צאצא של *הסלחדאר* (נושא הנשק) של צ'ינגיס ח'אן. בנו של קלאוון, אלצאלח עלי, התחתן ב-681/1282 עם בתו של אמיר מונגולי שהיה בשירות קלאוון, הוא סיף אלדין נוכיה בן ביאן בן קתע'אן. אישה זו נשואה היתה לכתב'ע'א המנצורי, ששירת כנאצ'ב אל'ע'ק'ה (ממלא מקום הסולטאן בהיעדרו, ראה להלן), אך כתב'ע'א ויתר על אשתו זו לטובת בן אדונו אלצאלח עלי. אלאשרף ח'ליל התחתן עם אחותה של אישה זו זמן קצר לאחר מכן. לפי ביברס אלמנצורי, אשתו השנייה של קלאוון, שהיתה ממוצא מונגולי, היא שבחרה את הנשים המונגוליות הללו עבור בניו אלצאלח עלי ואלאשרף ח'ליל מתוך סולידריות אתנית (*ג'אס'קה*). ראה: *זבדה*, 228-229; אבן אלפראת, 7/279-280; נורת'רוף, שם, 117-116.

¹⁰⁸ David Ayalon, "The Circassians in the Mamlūk Kingdom", *Journal of the American Oriental Society*, 69 (1949), 137-138. *Society*, עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 120-121.

¹⁰⁹ ח'טט, 2/213. על הטבאק ראה סעיף 2.2. להלן.

¹¹⁰ כך כל המקורות: סלוק, 1/756; ח'טט, 2/214; *ג'ו'ם*, 7/330. ראה על אודות הצ'רקסים: איילון, "הצ'רקסים בסולטאנות", 137-136.

¹¹¹ אאץ' הם האלאנים, כפי שמראים מספר עדויות, ראה: Agusti Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation* (Leiden: Brill, 2000), 6-7, 244, 249. עם נוודי זה מקורו בקווקז, הוא ממוצא איראני ודובר שפה איראנית (שם, xiii). במחצית השנייה של המאה ה-13/13 התיישבו אלאנים גם בקרים (שם, 446, 252; נורת'רוף, שם, 191 הערה 228) וראה על האלאנים (אאץ') בסולטאנות הממלוכית: אלמני, 276-275. יש מבין המקורות המייחסים להם את הדת הנוצרית ויש שמתארים אותם כמוסלמים, ראה: Barthold W. and V. Minorsky, "Alān" EI², 1/354-355. אבן תע'רברדי מציין כי אאץ' נמנו על התתרים (אלמנהל, 3/430). זוהי כנראה דעה שרווחה בקרב ההיסטוריונים בני התקופה,

אלמקריזי). ממלוכי הברג'יה נתמנו למשרות סלחדאריה (נושאי הנשק של הסולטאן), ג'מקדאריה (נושאי האלה),¹¹² ג'אשנכריה (טועמים) והאושאקיה (משרתי האורות).¹¹³ הח'אצכיה, היינו, הממלוכים המוכחרים ביותר מבין הממלוכים הסולטאניים ששימשו כשומרי ראשו של הסולטאן ומשרתיו הקרובים ביותר,¹¹⁴ הורכבו לפי אלמקריזי מח'טאא'ים וקפצ'אקים, עממים תורכים ממוצא אתני דומה לזה של קלאוון. ממלוכי המנצוריה של הח'אצכיה נתמנו למשרות של ג'מזאריה (האחראים על מלבושי הסולטאן) והסקאה (משקים).¹¹⁵ לדעתה של נורת'רוף, הפרדה אתנית ביחידות הצבאיות השונות ובמשרות נועדה ליצור אחידות ויעילות רבה יותר וכן להבטיח יותר את בטחונו של הסולטאן.¹¹⁶

על אף חשיבותה של האתניות, מתקבל הרושם כי ההיסטוריונים הפריזו בחשיבותו של הגורם האתני בסולטאנות הממלוכית. מחקר פרזופגרי של ממלוכי המנצוריה מראה כי תיאורו של אלמקריזי בדבר הפרדה אתנית ביחידות הצבאיות בתקופת קלאוון איננו מדויק. כך למשל, פ'רלע'י אלאשרפי שהיה מונגולי, נמנה על הברג'יה, שלפי תיאורו של אלמקריזי אינה כוללת מונגולים. אקוש כרג'י אלמטרוחי, שסביר כי היה גיאורגי לפי כינויו, נמנה אף הוא על הברג'יה.¹¹⁷ איבך אלרומי, שהיה על פי עדותו, תורכמאני, שימש כסלחדאר, תפקיד השמור רק לבני הקבוצות האתניות של הברג'יה (צ'רקסים, ארמנים ו-אאץ). לעומת זאת, לאג'ין וקראסנקר, שהיו ממוצא צ'רקסי, לא נמנו על הברג'יה.¹¹⁸ קראסנקר נזכר על ידי אבן חג'ר אלעסקלאני כמי שנתמנה בראשית דרכו ל-סאקי (משקה),¹¹⁹ על אף שמשרה זו מתוארת ככזו השייכת רק לממלוכי הברג'יה. כראי, שלא נזכר כברג'י, היה סלחדאר.¹²⁰

מקובלת הסברה כי מוצא אתני היווה קריטריון חשוב בקידום הממלוך.¹²¹ בתקופה התורכית, ממלוכים ממוצא מונגולי היו אהודים במיוחד על הסולטאנים. אולם הבכירים שבין אמירי המנצוריה בתקופתו של קלאוון לא היו רק מונגולים. לצד בידרא וכתבע'א המונגולים, נזכרים בני מוצאים אחרים, בייחוד צ'רקסי, דוגמת לאג'ין

ראה: קובי יוסף, *קבוצות אתניות, קשרים חברתיים ושושלתיות בסולטאנות הממלוכית (1250-1517)*, (דיסרטציה, אוניברסיטת תל אביב, 2010), כרך א', 130.

¹¹² הג'מקדאריה נשאו את האלות בתהלוכות הסולטאן, הם הלכו לצדו והביטו עליו עד שעזב את הקהל, ראה:

R. P. A. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes* (Leiden : E.J. Brill, 1881), 1/217

¹¹³ ח'טט, 2/14; נורת'רוף, שם, 191-192. ג'אשנכיר משמעותו "טועם" בפרסית. הג'אשנכיר הוא טועם המזונות והמשקאות של הסולטאן או האמיר מחושש שהושם בהם רעל, ראה: אלקלקשנדי, קהיר, 5/460.

¹¹⁴ הח'אצכיה בתקופת קלאוון כללה ככל הנראה עשרות בודדות של ממלוכים, בין 24 ל-40, ראה: איילון, "מחקרים I", 216-213.

¹¹⁵ הג'מזאריה (או ג'אמזאריה), הינו מונח פרסי שמשמעותו "מחזיק הבגד". הג'מזאד נשא את מלבושי הסולטאן או האמיר והלך מאחוריו בתהלוכות כשהוא נושא את צרור בגדיו (אלקלקשנדי, קהיר, 5/459). הג'מזאריה נמנו על הממלוכים הסולטאניים ורובם על הח'אצכיה. בראשם עמד ראס ונ'קה אלג'מזאריה (ראה על משרה זו בהערה 392 להלן), איילון, "מחקרים I", 214. על אף שלפי הכתוב אצל אלמקריזי ניתן לקבל את הרושם כי אלאשרף ח'ליל הוא שיצר הפרדה זו בין הקבוצות האתניות השונות והמשרות שיוחסו להם, נורת'רוף הראתה כי הכוונה ככל הנראה לקלאוון, מקימה של יחידת הברג'יה, ראה: נורת'רוף, שם, 192 הערה 230, על סמך: ח'טט, 1/214.

¹¹⁶ שם, 192.

¹¹⁷ אלמקפא, 2/234.

¹¹⁸ על מוצאם האתני של הממלוכים הנזכרים ראה להלן.

¹¹⁹ אלדרר (בירות), 3/246.

¹²⁰ עקד, 4/129. גם מחקרו של קובי יוסף העלה שהברג'יה כללה בני קבוצות אתניות שונות ומגוונות, ראה: קובי יוסף, 38-

36.

¹²¹ איילון, "העבודות", 26.

וקראסנקר.¹²² סַנְגָר אלשג'אעי, שאף הוא היה מנושאי המשרות הבכירות ביותר בסולטאנות בימי קלאוון, לא נמנה על המונגולים אלא נזכר כ"רומי".¹²³

מכל מקום, אין המקורות מספקים לנו מידע לגבי מוצאם האתני של רוב רובם של הממלוכים המנצורים, כך שלא ניתן לשרטט את ההתפלגות האתנית של המנצוריה.¹²⁴ זאת אף זאת: הייחוס "תורכי" (אלתקפי) אינו מעיד על מוצאו התורכי של הממלוך המנצורי. פעמים רבות כינוי זה מתייחס לממלוך ממוצא מונגולי או אחר. כך למשל, אבן תע'ריברדי מייחס מוצא "תורכי" (תקפי אלג'נס) לסלאר המונגולי.¹²⁵ ואת כתבע'א הוא מתאר בייחוס "התורכי המונגולי".¹²⁶ גם קבוצות אתניות אחרות כמו אאץ' מכונים "תורכים".¹²⁷ אשר לצ'רקסים, בדרך כלל הם נזכרים במקורות המוסלמיים בניגוד ל"תורכים". אבן תע'ריברדי למשל, מציין ביחס לביברס אלג'אשנכר כי היה צ'רקסי, "אך יש אומרים שהיה תורכי".¹²⁸ כנזכר לעיל, גם ניסיון לייחס מוצא אתני לממלוך מנצורי על פי תפקידו, בהתבסס על תיאורם של אלמקריזי והיסטוריונים אחרים, הוא בעייתי מאוד. בדומה לכך, הייחוס "הקפצ'אקי" (אלקפג'אקי/אלקפג'אקי) אינו מצביע בהכרח על תורכי קפצ'אקי, אלא עשוי להתייחס דווקא למונגולים. כך למשל אלחאג' ארקטאי ואחיו איתמש אלמחמדי, שהיו מונגולים במוצאם, נזכרים כצחי לשון בשפה ה"קפצ'אקית".¹²⁹ נוע'אי אלג'מדאר מכונה גם הוא אלקפצ'אקי, אך שמו הוא שם מונגולי שמשמעו כלב. סביר כי הבלבול הרב במוצאם של הממלוכים נובע מהדמיון בין שתי הקבוצות האתניות במראה ובלשון. לדמיון זה תרמה העובדה כי רובם של הממלוכים בתקופת המנצוריה יובא מאורדת הזהב, הכללה את שטחי הערבה הקפצ'אקית (דשת-י קפצ'ק), שבה התמזגו עוד יותר הקפצ'אקים עם הקבוצה המונגולית השלטת.¹³⁰ גם הייחוס "אלרומי" אינו מצביע על מוצאו האתני של הממלוך, שכן כינוי זה מתייחס לשטח גיאוגרפי ממנו הגיעו הממלוכים, ולא למוצא אתני.¹³¹

בעיה נוספת בזיהוי מוצאם האתני של הממלוכים על סמך כינוי היחס האתני שלהם (נסקה), היא העובדה כי נסכה זו עשויה להתייחס למוצאו של אדון הממלוך. איילון מביא בעניין זה כמה דוגמאות מהתקופה הממלוכית כולה. כך למשל, הסולטאן איבך אלתרכמאני (1250/648 – 1257/655) היה קפצ'אקי במוצאו וכונה "אלתרכמאני" כי השתייך למשפחה של אלתרכמאני טרם הגיע לידידו של אלצאלח איוב. הסריס ג'והר

¹²² על מוצאם האתני של בידרא, כתבע'א לאג'ין וקראסנקר ועל קידומם ראה להלן. על משרת מושל דמשק ראה הערה 340 להלן.

¹²³ סנ'ר אלשג'אעי נבגד על ידי שניים מנאמניו, שהיו ממוצא מונגולי וסייעו לכתבע'א בשל אחווה אתנית זו. ראה הערה 656 להלן. בפרק ד' אדון בהרחבה במקומה של הסולידריות על בסיס אתני בפוליטיקה הממלוכית בתקופת המנצוריה. על מוצאו ה"רומי" של סנ'ר אלשג'אעי ראה הערה 153 להלן.

¹²⁴ איילון עומד על כך שהמידע הניתן על אודות מוצאם האתני של הממלוכים הוא זעום (איילון, "ממלוך", 7-8). גם מעיוני שלי במקורות השונים לא מצאתי מידע רב בעניין זה, ראה בהמשך סעיף זה.

¹²⁵ ראה: אלמנהל, 5/6.
¹²⁶ אלתרכי אלמע'לי, ראה: אלמנהל, 9/115; נג'ום, 8/55; כך גם אלד'הבי, 60/34; וראה איילון המתייחס לבעיה זו: "ממלוך", 8-9.

¹²⁷ אלמני, אלאנים, 249.
¹²⁸ אלמנהל, 3/473; נג'ום, 8/276; עם זאת, אבן ח'לדון סבור כי מוצא הצ'רקסים הוא מן התורכים. איילון מציין כי זו דעה יוצאת דופן במקורות הממלוכים, בהם בדרך כלל נזכרים צ'רקסים כתורכים רק במובן של ממלוכים, ראה: איילון, "הצ'רקסים בסולטאנות", 136 הערה 12.

¹²⁹ אעיאן, 4/177. אליוספי מציין כי איתמש בקיא היה בשפה המונגולית (פֶּלְסָאן אלמַע'ל), ראה: אליוספי, 330.

¹³⁰ איילון, "יאסה", 36 (1972), 127. על הדמיון בין שתי הקבוצות, ראה: שם, 117-127.

¹³¹ ראה על בעייתיותו של ייחוס זה, ובייחוד בתקופה הנדונה, אצל קובי יוסף, 141-144.

אלתרכמאני היה הודי אך כונה כך כי שוחרר על ידי אחותו של אקבע'א אלתרכמאני. ילבע'א אלג'רכסי היה קפצ'אקי אך כונה כך כיוון שהיה ממלוך של ג'רכס אלקאסמי.¹³²

אם כן, המידע על אודות מוצאם האתני של ממלוכי המנצוריה מוגבל ובעייתי. לעיתים נדירות למדי נזכר במפורש מוצאו האתני של הממלוך (בדרך כלל ביחס לאמירים הבכירים ביותר ולסולטאנים) וברוב המקרים ניתן להסיק על כך מכינויו, שגם הוא, כאמור, עשוי להיות מטעה. מידע כלשהו נזכר לגבי מוצאם האתני של המנצורים הבאים:

מונגולי: כתבע'א (ככל הנראה נמנה על שבטי האויראמיה המונגולים),¹³³ סלאר (אויראתי),¹³⁴ בידרא,¹³⁵ בהאדר אלחאג',¹³⁶ קבג'ק,¹³⁷ בלבאן אלתתרי,¹³⁸ אקסנקר כרתאי,¹³⁹ עבדאללה אלסלחזאר,¹⁴⁰ איתמש אלמחמדי,¹⁴¹ ואחיו ארקטאי אלחאג'.¹⁴² ברלעי' אלשרפי אלתתרי ואאל מלך נלקחו כשבויים מהמונגולים.¹⁴³ סביר כי קטלובך אלמנצורי אלכביר נמנה אף הוא על המונגולים, כיוון שאחיו הגיע עם הואפדיה המונגולית בשנת 1304/703.¹⁴⁴

"קפצ'אקי" (מונגולים או תורכו-מונגולים): נוע'אי אלקבג'קי.¹⁴⁵ אצלם אלקבג'קי.¹⁴⁶
צ'רקסי: ביברס אלג'אשנכר,¹⁴⁷ אקוש אלפרם,¹⁴⁸ קראסנקר,¹⁴⁹ לאג'ין,¹⁵⁰ ביברס אלאחמדי.¹⁵¹ סנקר ג'רכס.

¹³² איילון, "שמות", 219-220. וראה על כך עוד שם, 220-223.
¹³³ רוב המקורות מציינים כי כתבע'א היה מונגולי (מ'ע'לי) בלבד, ראה: אעיאן, 4/144; סלוק, 1/947; נג'ום, 8/55; אלמנהל, 9/115; אלואפי, 24/318; אלדרר (בירות), 3/262. לפי אבן כת'יר, מכל מקום, כתבע'א היה ממוצא אויראתי (מן אלע'ויראמיה), ראה: שם, 13/282; אבן כת'יר אף מייחס את עריקת האויראמיה לסולטאנות הממלוכית בתקופת כתבע'א לכך שכתבע'א בן עדתם עלה לשלטון (שם, 13/285). גם איילון מצייין כי כתבע'א נמנה על האויראמיה, ראה: איילון, "ואפדיה", 92; ראה עוד על האויראמיה בתקופה זו: איילון, שם, 99-101. האויראמיה הינה קונפדרציה שבטים מונגולית שמקורה באזור ימת ביקל (Baikal) ומזרחית לה, כיום באזור צפון-מזרח מונגוליה ודרום סיביר, ראה: גולדן, 285. רשיד אלדין מפרט על קשרי החיתון בין מנהיגי האויראמיה לבית צ'ינגיס ח'אן ושושלת היחס שלהם, ראה: רשיד אלדין, 1/55-57.
¹³⁴ אעיאן, 2/491; סלוק, 2/97.
¹³⁵ עקד, 3/216; אלמקפא, 2/562.
¹³⁶ בהאדר אלחאג' נשבה מן המונגולים בקרב עין ג'אלות (אלמקפא, 2/504; אלדרר (בירות), 1/500). הוא נזכר כמי שפעל נגד הצ'רקסים לאחר התחזקותם עם עליית ביברס אלג'אשנכר (ראה פרק ד', סעיף 2.3.2).
¹³⁷ קבג'ק היה פקיד (כאתב) של אחד מהמפקדים המונגולים הבכירים (נזיאת) בטרם נשבה והיה לממלוך. אביו של קבג'ק היה מראשי הפקידים המונגולים (אלואפי, 24/178). לאחר שערק קבג'ק אל המונגולים (ראה להלן) מצא בשירות האילח'אן ע'אזאן את אביו ואחיו (אלדרר (קהיר), 3/326). קבג'ק היה צח לשון בשפה המונגולית (אעיאן 4/62).
¹³⁸ בלבאן מכונה אלתתרי על ידי אלצפדי (אעיאן, 2/49) וכן על ידי אלמקריזי (סלוק, 2/270). אבן חג'ר אלעסקלאני מייחס לו, ככל הנראה בטעות, את הכינוי: אלתתרי, ראה: אלדרר (בירות), 1/493.
¹³⁹ תתרי אלג'נס, ראה: עקד, 3/486.
¹⁴⁰ אלעיני מצייין אותו ברשימת אסורים שנמנו כולם על בני המוצא המונגולי, ראה: עקד, 3/242.
¹⁴¹ ראה דיון על מוצאו: ליטל, "איתמש", 391 וכן ראה להלן בפרק ה', סעיף.
¹⁴² אלמקפא, 2/342; אעיאן, 1/477. על סברתי כי היו אחים ביולוגיים, ראה הערה 1795 להלן.
¹⁴³ ברלעי' נזכר כמי שאמיר הבדואים בסוריה, מהגא בן עיסא, שבה אותו מהתתרי (נג'ום, 9/16; סלוק, 2/87-88; אלדרר, (חידראבאד), 1/476) ואכן אבן חג'ר אלעסקלאני מייחס לו את הכינוי אלתתרי (אלדרר, שם). אאל מלך נפל בשבי הממלוכים בקרב אבלסתין (נג'ום, 9/175; סלוק, 2/723), ולכן היה ככל הנראה מונגולי (עמית, "ממלוכים ממוצא מוגולי", 125), אך ייתכן כי היה מבין החיילים התורכים ששירתו את המונגולים (שם, 126). גם דרורי סבור כי אאל מלך היה ממוצא מונגולי (יוסף דרורי, "אאל מלך וכתובתו", קתדרה, 117 (2005), 75). אלצפדי מצייין כי יש לנקד שם זה: אַלְמֶלֶךְ (אעיאן, 1/618; אלואפי, 9/372). מכל מקום, שם זה נכתב ביתר המקורות אָאל מלך (אֵל מלך), וכך אציין בחיבור זה.
¹⁴⁴ הואפדיה המונגולית בראשות ג'נכלי בן אלבאבא ערקא אל הסולטאנות הממלוכית ב-1304/703 (כנז, 9/113, נקמצי', 59). כמו כן הצטרף קטלובך אל בהאדר אלחאג' בברית נגד הצ'רקסים (ראה בפרק ד', סעיף 2.3.2).
¹⁴⁵ נג'ום, 9/217.
¹⁴⁶ אלמקפא, 2/218.
¹⁴⁷ אלמנהל, 3/473; נג'ום, 8/232.
¹⁴⁸ אלמקפא, 2/236; אעיאן, 1/561.

אלרומי: לאג'ין אלרומי, על פי עדותו, היה ממוצא **תורכמאני** מוסלמי.¹⁵² כמו כן נזכרים סנג'ר אלשג'אעי וסנג'ר אלג'מקדאר הברגי' כמי שהיו ממוצא "רומי" (רומי אלג'נס),¹⁵³ איבך אלרומי. **רוסי:**¹⁵⁴ סיף אלדין טיבע'א אלרוסי; בלבאן אלרוסי.¹⁵⁵ **גיאורגי:** אסנדמר כרג'י.¹⁵⁶ אקוש כרג'י אלמטרוחי.¹⁵⁷ **ח'טאא'י:** ביברס אלמנצורי נזכר כאלח'טאא'י, וייתכן כי נמנה על הקראח'טאא'ים.¹⁵⁸ **אאין (אלאנים):** בהאדר אאין. **כורדי:** סנג'ר אלג'אולי נולד באאמד בשנת 6/653-1255.¹⁵⁹ אבן תע'ריברדי מציין כי הוא סבור כי מוצאו כורדי,¹⁶⁰ מכאן שנולד מוסלמי. **נוצרי:** אקוש אלרחבי נשבה על ידי הבדואים מכפר נוצרי שבאזור ארביל, עיר כורדית בצפון עראק. הוא היה נוצרי מזרחי.¹⁶¹ מוצאם האתני של אמירים המכונים "אלתרכי" (דוגמת קטז אלמנצורי אלתרכי,¹⁶² או אזדמר אלעלאא'י אלתרכי¹⁶³), אינו ברור, כפי שנדון לעיל.

אם כן, מתוך כ-170 ממלוכים מנצורים, ניתן לשייך כ-30 ממלוכים למוצא אתני מסויים, ובחלק מן המקרים אף שיוך זה איננו ודאי. בולט מקומם של הממלוכים ממוצא מונגולי שהיו לאמירים בכירים, שכן הם מהווים כמחצית ממניין אמירי המנצוריה שנסקרו לעיל. לאחריהם בולט מקומם של הצ'רקסים. כמו כן מתברר כי שניים

¹⁴⁹ אלצפדי מעיד כי קראסנקר הוא ממוצא צ'רקסי ולא נוצרי מהכפר קארא כפי שסוברים (אעיאן, 4/89; אלואפי, 24/213; לבנוני, מפנה, 17). כך גם מעיד קראסנקר על עצמו, לפי דברים המצוטטים מפי ממלוך של קראסנקר, ראה: כנז, 9/224. ¹⁵⁰ אלמנהל, 3/10. לאג'ין היה בן דודו מצד האם של אקוש אלפרם הצ'רקסי, ראה: אעיאן, 1/562; אלואפי, 9/328. עמיתו מציין כי לאג'ין היה ככל הנראה ממוצא יווני (עמיתו, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 132), בעוד אירוויין מציין באופן תמוה למדי כי לאג'ין היה "פרוסי", (אירוויין, *מזרח תיכון*, 70).

¹⁵¹ נג'ום, 10/143; סלוק, 2/698. ¹⁵² עקד, 4/293; איילון מציין כי כמה ממלוכים שמקורם תורכמאני מכונים "רומים", ראה: "ממלוך", 9. ¹⁵³ אבן איאס מזכיר את סנג'ר אלשג'אעי כ-רומי אלג'נס (שם, 1/384). לא ברור על סמך מה מציין הולט (Holt) כי סנג'ר אלשג'אעי היה ממוצא תורכי, ראה: P. M. Holt, *The Age of the Crusades: The Near East from the Eleventh Century to 1517* (London: Longman, 1986), 107. אלג'נס", ראה: 276.

¹⁵⁴ הכוונה בדרך כלל לרוסים, ייתכן סלאבים, שנשבו על ידי המונגולים ופוזרו ברחבי אסיה. קבוצה זו שמרה על זהותה הנבדלת גם בסין ראה: Th. T. Allsen, Forthcoming. "Population Movements in Mongol Eurasia," in R. Amitai and M. Biran (eds), *Nomads as Agents of Cultural Change* (Honolulu: Hawaii University Press, forthcoming), 3-4; (אני מודה לפרופ' מיכל בירן על הפניה זו). אבן תע'ריברדי מציין כי אלרס זו קבוצה אתנית השייכת לתתרים, בדומה לאשר ציין ביחס לאאין, ראה: אלמנהל, 3/489. ¹⁵⁵ זבדה, 176.

¹⁵⁶ אלמקפא, 2/190. ¹⁵⁷ אלמקפא, 2/234; סלוק, 1/905.

¹⁵⁸ אלדדר (קהיר), 2/43; זבדה, XV. הממלכה הח'טאא'ית היתה שושלת סינית ששלטה במונגוליה וצפון סין במאה העשירית ובתחילת המאה ה-11. בהמשך אותה מאה אחד מהנסיכים הח'טאא'ים הקים ממלכה חדשה במרכז אסיה, היא ממלכת הקראח'טאא'ים שהתקיימה עד הכיבוש המונגולי. מורגן מגדיר את ממלכת הקראח'טאא'ים כשילוב בין יסודות מונגולים של הערבה, תורכים מרכז-אסיאתיים וסיניים, ראה: David Morgan, *The Mongols* (2nd edition, Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007), 41-43; Bosworth C.E., "Karakhitay", EI², 5/580-583. כי הכינוי אלח'טאא'י רומז על כך שמוצאו של ביברס אלמנצורי באזורים המזרחיים של עולם האסלאם ולא באזורים שצפוניים לים השחור וייתכן אפילו שהוא ממוצא מונגולי", ראה: ריצ'ארדס, "ביברס אלמנצורי", 37.

¹⁵⁹ שד'ראת, 8/247.

¹⁶⁰ אלמנהל, 6/74.

¹⁶¹ תאלי, 186; אבן כת'יר, 14/76; אעיאן, 1/577.

¹⁶² אבן אלפראת, 8/133.

¹⁶³ אלד'הבי, תאריח', 60/295.

ביחס לממלוכי המנצוריה.¹⁶⁸ עם זאת, אליוספי מציין סוג קשר דומה בין ממלוכיו של האמיר ביברס אלג'אשנכיר. לפי עדותו של אליוספי, בכתמר אלסאקי, ממלוכו של ביברס אלג'אשנכיר, היה ידוע בכינוי "ממלוך קרמאן". קרמאן היה ממלוך מבוגר יותר של ביברס אלג'אשנכיר. אליוספי מציין כי "נהוג היה בקרב האמירים הראשונים, כאשר היה בידיהם ממלוך מבוגר וקנו ממלוך צעיר, לתת [את הממלוך הצעיר] אליו [אל הממלוך המבוגר, כדי ש]יחנך אותו וילמד אותו אָדָב, תְּדָמָה ו-פְּרוֹסִיָה.¹⁶⁹ כיוון שאליוספי מת בעיצומה של התקופה הממלוכית התורכית (1277/676 – 1357/759), הרי שכוונתו ב"אמירים הראשונים" היא לאמירים בתקופתם של ביברס, קלאוון וכפי שנזכר כאן – בתקופת אמירי המנצוריה. זמן קצר לאחר מכן נפסק נוהג זה, שכן בתקופתו של אליוספי כאדם מבוגר, כבר לא היה מקובל. התיאור שהובא רומז על כך כי ייתכן ומדובר ביחסי אע'א-איני, כיוון שהממלוך המבוגר לימד את הצעיר השכלה, אולי קרוא וכתוב (אדב), מנהגי חצר ואימונים צבאיים של פרשות (פרוסיה).¹⁷⁰

המקורות מזכירים סוג קשר אחווה אחר אותו יצרו בניהם ממלוכי המנצוריה, המכונה: אַתְ'וּה או מְאַאח'אד. כפי שאפרט בפרק ד' (בסעיף 2.3.4.1), סבור אני כי קשר זה ביטא יחסי חברות אמיצים שנתהוו ככל הנראה בשלב מאוחר יותר בין אמירים ולא בין חניכי בית הספר הצבאי.

2.2 אופי ההכשרה

אלמקריזי ואבן ח'לדון הינם ההיסטוריונים היחידים המתארים בקצרה את אופי ההכשרה של הטירון הממלוכי. שניהם מציינים כי ההכשרה היתה דו-שלבית וכללה הפרדה בין החינוך העיוני שקיבל הממלוך לבין ההכשרה הצבאית. לפי תיאורם, רק לאחר שנים של לימוד עיוני החלו החניכים הממלוכים באימונים צבאיים. דומה כי הסריס הוא שהיה אחראי על חינוכו של הממלוך בשני השלבים, אולם בשלב הראשון, בהיותו ילד, היה זה חכם הלכה (פְּקִידָה) או מורה (מְעַלְמָה) שלימד בכל יום קבוצה מסוימת של ממלוכים קוראן, כתיבה, עקרונות השריעה ותפילות. כאשר גדל הממלוך לימד אותו הפקידה קצת מן המשפט המוסלמי (פְּקִידָה). משהגיע לגיל בגרות מינית (סָן אַלְגְּלִיעַ) החל הממלוך באימונים באומנויות הלחימה השונות (אַנְנָאע אַלְתְּרָב), כגון ירי חצים ומשחק ברומחים.¹⁷¹ אופי ההכשרה המתואר מעורר תמיהה, שכן הממלוכים הובאו לסולטאנות בגיל צעיר יחסית (ראה להלן), דווקא מכיוון שכבר רכשו את מיומנויות הלחימה הבסיסיות של קשתים רכובים בני הערבה האירו-אסיאתית. לו עברו חינוך עיוני שנמשך שנים עד גיל בגרות, קיימת סבירות כי כישוריהם הטבעיים ייפגמו ולבטח לא יפותחו. הגיוני יותר לסבור כי החינוך העיוני נתבצע במקביל לחינוך הצבאי, אם כי אין לנו עדויות לכך במקורות. המידע המועט הנזכר במקורות על אודות החינוך הממלוכי מתייחס בעיקר

¹⁶⁸ בדומה לכך, קובי יוסף שחקר את מוסד האע'א-איני לאורך כל התקופה הממלוכית, הגיע למסקנה כי הוא נזכר במקורות רק לקראת סוף התקופה התורכית ובייחוד בתקופה הצ'רקסית, ראה: קובי יוסף, 212-215.
¹⁶⁹ "إن الأمراء الأوائل كانت إذا كان عندهم مملوك كبير واشتروا مملوك صغير سلمه إليه يربّيه ويعلمه الأدب والخدمة وأمر الفروسيّة" (אליוספי, 148).

¹⁷⁰ ראה על הפרוסיה ועל חינוך הממלוכים בסעיף הבא. קובי יוסף מתייחס אף הוא לדבריו אלו של אליוספי ומסיק כי בתקופה מוקדמת זו אין הכוונה לפרקטיקה בה אע'א היה אחראי על חינוכו של איני בטבאק, אלא לממלוך בכיר של אדון מסוים שניתן לו לחנך ממלוך צעיר יותר המקורב לאדון ושלא התחנך במסגרת הטבאק (קובי יוסף, 213-214).
¹⁷¹ ח'טט, 2/213 שורות 33-37. ראה סיכום הדברים אצל איילון: איילון, "העבדות", 13. בדומה לאלמקריזי, מציין אבן ח'לדון כי: "מחנכים ומגדלים אותם [את הטירונים הממלוכים], מקפידים על כך שילמדו את הקוראן וישקדו על הלימודים [לימודי הדת], עד שהם [הממלוכים] מתעצמים ומתבססים בלימודים אלה. לאחר מכן מאמנים הם אותם בשימוש בקשת ובחרב, ברכיבה על סוסים בכיכרי המירוץ ובשליטה ברומח..." ראה: אבן ח'לדון, 5/371 ותרגומו של איילון במאמרו "דעתו של אבן ח'לדון", 142.

לחינוך העיוני שקיבלו. לעיל נזכר כי הממלוך הצעיר למד קוראן, כתיבה, עקרונות השריעה, תפילות ומעט משפט אסלאמי. זהו התיאור המפורט ביותר באשר לחומר הלימוד. אי אלו עדויות פרטניות נזכרות ביחס לממלוכים ספורים. ביברס אלמנצורי מעיד כי למד בתקופת הכשרתו כתיבה (ערבית) וקוראן.¹⁷² סנג'ר אלשג'אעי למד כתיבה וספרות ערבית (אָקָב).¹⁷³ ממלוך שנרכש על ידי אמיר באלרחבה בתקופת קלאוון למד כתיבה וקוראן.¹⁷⁴ לעיל נזכר כי בתקופת המנצוריה, עדיין היה ממלוך מבוגר מסייע בלימודים ובאימונים לממלוך צעיר של אדונו. בין הנושאים שנלמדו נזכרה גם הַח'דְמָה, מונח שייתכן ורומז על כללי השירות הסולטאני, כלומר מנהגי חצר. בדומה לכך, אבן ח'לדון מזכיר כי האמיר ילבע'א (הנזכר כ-ביבאק) שרכש את הממלוך ברקוק לקראת סופה של התקופה התורכית, לימד את ממלוכו ירי חצים (אלֶמְאָנָה), משחק ברומחים (תֶ'קָאפָה) וכן "מנהגי חצר" (אאדאב אלמלך).¹⁷⁵ מתקבל הרושם, אם כן, כי בנוסף ללימודים העיוניים והאימונים הצבאיים הנזכרים בתיאוריו הכללים של אלמקריזי על חינוך הממלוך, קיבל הכתאבי גם הדרכה על כללי ההתנהגות בחצר המלוכה.

על אף שאמירי המנצוריה למדו ערבית במסגרת החינוך בבית הספר הצבאי, דומה כי הלימודים בנושא זה היו שטחיים למדי. האמירים הבכירים שזכו לכהן כסולטאן וכסגן הסולטאן במצרים, כתבע'א וטרנטאי, היו בעלי ידע דל בערבית.¹⁷⁶ אף אמירים מצטיינים אחרים, שזכו לחינוך משובח מגיל צעיר כממלוכים סולטאניים של הברג'יה, דוגמת בכתמר אלאבו בכרי וסנג'ר אלג'מקדארי, לא ידעו ערבית או דיברו באופן לקוי.¹⁷⁷ הסולטאן ביברס אלג'אשנכיר, שחונך ככל הנראה בטבאק המצודה בשנות שלטונו של קלאוון, החל ללמוד קריאת ערבית רק בגיל מאוחר, בשבתו בכלא לאחר רצח אלאשרף ח'ליל.¹⁷⁸ גם ארקטאי אלאחאג', שככל הנראה עבר את שנות חינוכו הראשונות אצל קלאוון, היה בעל דיבור לקוי בערבית (מעַ עַגְ'מָה פִי לְסַאנָה). זאת על אף שחונך היטב על ידי הסריס הקשוח שהאב אלדין אלפאח'ר.¹⁷⁹ ארקטאי ואחיו איתמש אלמחמדי היו, עם זאת,

¹⁷² זבדה, 71.

¹⁷³ אלואפי, 15/478; תאלי, 90. מקורות אלה מזכירים פרט תמוה לגבי ילדותו המוקדמת של סנג'ר אלשג'אעי, לפיו הוא גדל בשנותיו הראשונות בדמשק אצל אישה המכונה סת קג'א, ולאחר מכן עבר לקהיר, שם למד את שנוכר לעיל ונקשר (אָקָב) עם קלאוון. פועל זה מציין בדרך כלל מעבר לאדון חדש מהאדון ששיחרר את הממלוך (איילון, "מחקרים I", 216), אולם לא נזכר כי סנג'ר אלשג'אעי השתייך לאדון קודם. יתרה מכך, הוא החל בחינוך עיוני רק לאחר שנכנס לשורותיו של קלאוון.

¹⁷⁴ אעיאן, 2/625-626; אלדרר (בירות), 2/228-229.

¹⁷⁵ אבן ח'לדון, 5/472.

¹⁷⁶ על כתבע'א, ראה: Ulrich Haarmann, "Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and Their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria", *Journal of Semitic Studies* 33, 1 (1988), 92. על סמך אבן אלדואדארי. טרנטאי לא הטיב לקרוא ולכתוב ערבית, ראה: זבדה, 178.

¹⁷⁷ בכתמר אלאבו בכרי סרב לפנות לצפת בשנת 1322/722 בטענה כי יש לו בעיה בהתבטאות בהירה בערבית (המונח הנזכר הוא עַ'מָּי, ראה על מונח זה: Nasser O. Rabbat, "Representing the Mamluks in Mamluk Historical Writing", ed. Hugh Kennedy (Leiden: Brill, 2001), 70-71; Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon* (London: Williams and Norgate, 1863-1893) 2228-2229; בנוסף ציין כי אינו יודע ערבית (לא יערף באלערבי), ראה: אלמקפא, 2/458. סנג'ר אלג'מקדארי היה בעל דיבור לקוי בערבית, ראה: אעיאן, 2/465. על כך שממלוכים אלה חומכו בתקופת שלטונו של קלאוון ראה להלן סעיף 3.3.

¹⁷⁸ ابن الودادري, أبو بكر بن عبدالله بن أبيك, *منتخبات من كتاب درر التيجان لابن الودادري*

Ibn al-Dawādārī, Abū Bakr ibn 'Abd Allāh (fl.1309-1335). *Die Epitome der Universalchronik Ibn ad-Dawādārīs im Verhältnis zur Langfassung: Eine Quellenkritische Studie zur Geschichte der Ägyptischen Mamluken*, ed. Gunhild Graf (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1990), 88-89; Ulrich Haarmann, "Alṭun Hān und Cingiz Hān bei den Ägyptischen Mamluken" *Der Islam* 51 (1974), 5.

האארמאן, "ערבית בדיבור", 93.

¹⁷⁹ אעיאן, 1/479; האארמאן, "ערבית בדיבור", 103. ראה עוד על סריס זה בהמשך סעיף זה.

בקיאים דווקא בשפה ובתרבות המונגולית.¹⁸⁰ בהקשר זה יש לציין שאף קלאוון עצמו היה בעל ידע דל ביותר בערבית ובקושי רב דיבר ערבית.¹⁸¹ מכל מקום, החינוך הבסיסי של הממלוכים בתקופת קלאוון כלל לימוד קוראן וכתיבה ערבית. מתקבל הרושם שהקניית ערכי האסלאם הם שהיו בראש מעייניה של מערכת החינוך הממלוכי. אמונה כנה באסלאם ובמטרתו הם שהביאו את הממלוכים להילחם ואף למות למען ערכים אידאולוגיים נשגבים. חינוך זה היווה יסוד חשוב להתפתחותה של "זהות ממלוכית" ייחודית, כפי שאטען להלן בפרק על האסלאם.

האימונים הצבאיים, כפי שמציין אלמקריזי, כללו "ירי חצים, משחק ברומחים וכיוצא באלו".¹⁸² לפי אבן ח'לדון, האימונים כללו "שימוש בקשת ובחרב, רכיבה על סוסים בהיפודרומים ושליטה ברומח".¹⁸³ פעולות אלה ואחרות הינן תרגילי לחימה המוכרים בשם *פְּרוּסְיָה*. אליבא דאיילון, *פְּרוּסְיָה* היא שם כולל לתרגילים שונים שבהם התמקצע הממלוך על מנת להיות פרש מושלם.¹⁸⁴ הסולטאן אלט'אהר ביברס הוא שהכניס את הפרוסיה באופן אינטנסיבי לחיי הממלוכים, אולם היא התפתחה והשתכללה בימי המנצוריה.¹⁸⁵ סביר כי תרגילים אלה כוללים אלמנטים ייחודיים לאומנויות הלחימה של הערבות האירו-אסיאתיות, כיוון שהמקורות מכנים לעתים את הפרוסיה בכינוי "אומנויות התורכים" (*פְּנוּן אַלְאֶתְרַאךְ*).¹⁸⁶

הפרוסיה כוללת מספר ענפים, ביניהם: קשתות (ירי חצים) משחק ברומח, פולו, היאבקות וציד.¹⁸⁷ ההיסטוריון אבן תע'ריברדי, המנדב לא מעט מידע על אודות הפרוסיה, מציין כי יוצריו האמיתיים של אומנות המשחק ברומח היו ממלוכי המנצוריה של קלאוון, וכי לפניהם תרגילי הרומח התבצעו באופן שונה.¹⁸⁸ ממלוכי המנצוריה אכן נזכרים כמי שעסקו לא מעט בענפי הפרוסיה האלה, אך המידע בעניין זה מתייחס בעיקר לתקופת אמירותם. הבולטים בכישורי הפרוסיה שלהם מבין המנצוריה הם אקוש אל-אפרם, קבג'ק וסלאר. אקוש אל-אפרם עסק רבות כמעט בכל סוגי הפרוסיה: ירי חצים, היאבקות (*צְרָאע, עֵלֵאג'*) איגרוף (*לְכָאם*) משחק ברומחים (*ת'קאף*) וציד.¹⁸⁹ קבג'ק בלט בכישוריו בירי חצים ובמשחק ברומחים תוך כדי רכיבה.¹⁹⁰ כישוריו יוצאי הדופן של קבג'ק בירי חצים באו לידי ביטוי גם באיכויותיו כצייד, והם הרשימו את האילח'אן המונגולי והעלו את מעמדו בעיני האחרון.¹⁹¹ סלאר התפרסם גם הוא בזכות הפרוסיה שלו. כאשר רכב על סוסו גופו לא זז בכלל, וכאשר שיחק פולו לא הבחינו בזיעה על בגדו.¹⁹² במשחק הפולו הצטיינו במיוחד בכתמר אלג'וכנדאר ובנו נאצר אלדין מחמד. מחמד עלה על אביו בעניין זה, עד שלא היה בכל קהיר מי

¹⁸⁰ ראה הערה 2315 להלן.

¹⁸¹ סלוק, 1/673,756; נג'ום, 7/325.

¹⁸² ח'טט, 2/213 שורה 37. ראה סיכום הדברים אצל איילון, "העבודות", 13.

¹⁸³ ראה הערה 171 לעיל.

¹⁸⁴ David Ayalon, "Notes on the Furūsiyya Exercises and Games in the Mamluk Sultanate", *Scripta Hierosolymitana* 9 (1961), 34.

¹⁸⁵ שם, 47.

¹⁸⁶ איילון, "פרוסיה", 36. ראה בהרחבה על תרגילי הפרוסיה והספרות העניפה הקשורה בה: Shihāb Al-Ṣarrāf, "Mamluk Furūsiyyah Literature and Its Antecedents", *Mamlūk Studies Review* 8, 1 (2004), 141-200.

¹⁸⁷ שם, 46.

¹⁸⁸ איילון, "פרוסיה", 47. וראה על ענף זה: שם, 47-53.

¹⁸⁹ אעיאן, 1/561,569; אלואפי, 9/327.

¹⁹⁰ אעיאן, 4/62; אלואפי, 24/178.

¹⁹¹ אעיאן, 4/68-9; אלואפי, 2/182-3.

¹⁹² אלדרר (קהיר), 2/278.

ששיחק פולו טוב ממנו.¹⁹³ האמיר קטלובך נזכר אף כמי שהקים מגרש פולו.¹⁹⁴ סנקרשאה אלמנצורי נזכר כמי שהרבה במיוחד לצוד. בהיותו מושל צפת, הוא לא שהה הרבה בעיר אלא העביר את רוב זמנו בציד, עד ש"הכחיד את האריות מהיערות".¹⁹⁵ גם כג'כן אלמנצורי נזכר כמי שהיה בעל ידע רב בציד.¹⁹⁶ אמירים הנזכרים כחובבי ציד הם בהאדר סמו¹⁹⁷ ובהאדר אלחאג'.¹⁹⁸ ממלוכי המנצוריה עסקו גם בהיאבקות.¹⁹⁹ עדות נדירה על אימוני הפרוסיה של טירוני הטבאק בתקופת קלאוון מספק ההיסטוריון אלעיני. היסטוריון זה מציין כי קלאוון היה נוהג להוציא את חניכי הטבאק השונים אל רחבת המצודה ומתיישב על כסא לצפות בהם. הם היו משחקים ברומח כשמדריכים לצדם, ולאחר מכן היו עוסקים בהיאבקות עד הצהריים. לאחר תפילת הצהריים, ירדו עם הסריסים לירי הציים. וכך היה מנהגם תמיד.²⁰⁰ עדות זו מצביעה על כך שממלוכי המנצוריה היו נתונים לפיקוח בלתי אמצעי מצד אדונם קלאוון, ושמדריכים וסריסים היו אחראים על אימוני הפרוסיה שלהם.

רובם ככולם של המנצורים נרכשו בגיל צעיר ועברו את שלבי החינוך והאימון בבתי הספר הצבאיים שהיו מיועדים לטירון הממלוכי. המקורות מזכירים מעט פרטים על אודות בתי הספר הצבאיים האלה, אך אלו מתייחסים לממלוכים הסולטאניים ולא לממלוכים של האמירים. הממלוכים הסולטאניים שוכנו בקסרקטיניים שבמצודת קהיר, המכונים במקורות: טבאק או אַטְבָּאק, וביחיד: טַבְּקָה. אין במקורות הגדרה מדויקת למונח זה, אך איילון סבור כי כינוי זה מתייחס הן לבית הספר הצבאי שבמצודה והן למקום מגוריהם של הממלוכים הסולטאניים בכללותם, כלומר, גם אלו שסיימו את בית הספר הצבאי.²⁰¹ איילון סבור שגם הממלוכים של האמירים חונכו בטבאק, אך טבאק האמירים היו בתי ספר נחותים יותר מאלו של הסולטאן מבחינת רמת החינוך וההכשרה הצבאית.²⁰² מכל מקום, לא מצאתי עדויות לטבאק של אמירים בתקופת המנצוריה. עם זאת, הן הטירוניים הסולטאניים והן הטירוניים של האמירים כונו פְּתָאבְּה או פְּתָאבְּה במהלך תקופת הכשרתם.²⁰³ עדות אחת לכך שהאמירים חונכו את ממלוכיהם חינוך עיוני (כתיבה וקוראן) נזכרת ביחס לאמיר מאלבירה

¹⁹³ אלואפי, 10/199; אעיאן, 1/707; איילון, "פרוסיה", 59.

¹⁹⁴ אעיאן, 4/123; אלואפי, 24/261; אלדרר (קהיר), 3/337.

¹⁹⁵ אעיאן, 2/483; אלואפי, 15/499.

¹⁹⁶ אעיאן, 4/149.

¹⁹⁷ אלמנהל, 3/433.

¹⁹⁸ אעיאן, 2/55.

¹⁹⁹ אלצפדי מציין אנקדוטה לפיה קראסנקר מושל דמשק ציין בפני ארע'ון אלדואאד, כי בבית הסולטאן קלאוון הם היו נוהגים לנהל קרבות היאבקות והתגוששות. ארע'ון ענה כי גם הם (בבית אלנאצר מחמד) נוהגים כך. קראסנקר ציווה אפוא על מתאבקים שיבואו ואלו נאבקו לפנייהם עד שגם ארע'ון הצטרף לקרבות, ראה: אעיאן, 4/93; אלואפי, 24/217.

²⁰⁰ "[وكان يباشر أحوال مماليكه بنفسه حتى أنه كان في غير يوم الخدمة] يوضع له كرسي ويخرج أهل كل طيقة إلى الرحبة فيلبعون بالرمح، ولهم معلمون، ثم إذا فرغوا من ذلك يتصارعون إلى الظهر، فإذا صلوا الظهر نزلوا مع الخادم لرمي الشباب، وهذا كان دأبهم دائماً" (עקד, 3/19).

²⁰¹ איילון, "העבדות", 44 הערה 75.

²⁰² לפי איילון, ממלוכי האמירים שוכנו "ככל הנראה" בטבאק, "אך רק מידע נוסף יאשש הנחה זו" (איילון, "מחקרים II, 460: איילון, "העבדות", 25). איילון מסתמך על מקרה אחד בו נזכר כי ברקוק התחנך בטבאק ביתו של האמיר ילבע'א (ביבאק), ראה: אבן ח'לדון, 5/472.

²⁰³ איילון, "העבדות", 40 הערה 35.

מתקופת המנצוריה.²⁰⁴ עדות נוספת על חינוך עיוני, צבאי והתנהגותי נזכרת ביחס לאמיר ברקוק משלהי התקופה התורכית.²⁰⁵

דומה כי האמיר היה למעשה "סולטאן קטן", ולרשותו עמד מודל זעיר של חצר סולטאנית.²⁰⁶ בכל אופן, קשה לדעת באיזה אופן חינוכו האמירים את ממלוכיהם. המקורות משתמשים באותם פעלים לציון חינוכם של ממלוכי האמירים והסולטאנים. בדרך כלל מתארים המקורות את חינוכם של ממלוכי הסולטאנים והאמירים בפועל (או: *רָבָא* בסביל) שמשמעותו גידל או חנך, וכן בפועל *אֶנְשָׁא שֶׁמִּשְׁמְעוּתוֹ גִּדְל או טִיפַח*.²⁰⁷ לאג'ין, בהיותו אמיר, גידל מקטנות את ממלוכו בהאדר אלסיפי.²⁰⁸ ישנה עדות לכך שאף אמיר של האמיר קלאוון, גידל ושיחרר ממלוך משלו. בכתמר אלחסאמי היה ממלוך של טרנטאי המנצורי בעודו של טרנטאי ממלוך של האמיר קלאוון. סביר להניח כי בשנה בה הגיע בכתמר לידי אדונו, 1277/775, כבר כיהן טרנטאי כִּאֲסֵמְאָדָר (ראה להלן) של קלאוון והיה אמיר זוטר.²⁰⁹

מספר מצומצם ביותר מבין הממלוכים הסולטאניים, אלו שמצאו חן במיוחד בעיני הסולטאן מרגע שנרכשו על ידו, גדלו בארמון הסולטאן והתחנכו יחד עם ילדיו של הסולטאן. מבין המנצוריה ידוע בוודאות כי ביברס אלמנצורי (בשנות ה-60 של המאה ה-13/7) התחנך בבית הסולטאן יחד עם בנו של הסולטאן ולא בטבקה כיתר חבריו.²¹⁰ ארע'ון אלדואדאר, שנרכש על ידי קלאוון לטובת בנו אלנאצר מחמד והיה כבן גילו של השני, התחנך בבית קלאוון כ-20 שנה לאחר מכן.²¹¹ איילון מצא בסך הכל תשעה ממלוכים שגדלו בארמון הסולטאן יחד עם ילדיו של הסולטאן. מכך הוא מסיק כי מנינם של ממלוכים מיוחסים אלה היה זעום ביותר.²¹² אולם מתקבל הרושם כי גם מבין ממלוכי האמירים הבכירים היו מי שחונכו יחד עם ילדיו של האמיר ובנפרד מחבריהם בטבקה. ביברס אלמנצורי מעיד על עצמו כי התחנך בִּמְקַתְב של האמיר קלאוון יחד עם ילדיו של האחרון.²¹³ בדומה לכך, כונדך (Küvendik) אלסאקי, שהיה ממלוך אהוב במיוחד על הסולטאן אלט'אהר ביברס, התחנך גם הוא ב-מְקַתְב יחד עם בנו של הסולטאן, אלמלך אלסעיד.²¹⁴ המונח מְקַתְב מציין בדרך כלל בית ספר יסודי ללימוד קוראן ויסודות האסלאם.²¹⁵ אולם העדויות לגבי ביברס אלמנצורי וכונדך מעלות את הסברה כי אותו בית ספר מיוחד בו למדו הממלוכים המועדפים, יחד עם בני הסולטאן או האמיר, היה

²⁰⁴ ממלוך זה נולד בסביבות שנת 1280-1/680 והגיע ממולדתו אל אלביריה, שם נקנה על ידי אחד האמירים שבעיר. אמיר זה לימד את ממלוכו כתיבה (*ק'ט*) וקוראן, ראה: אעיאן, 2/625-626; אלדרר (בירות), 2/228-229. ראה מיקומה של אלביריה בנספח ד', מפה 1.

²⁰⁵ ראה הערה 175 לעיל.
²⁰⁶ איילון, "מחקרים II", 461. אלקלקשנדי מציין כי כל אמיר מאה או טבלח'אנאה הינו למעשה "סולטאן קטן" שלרשותו עמדו רוב נושאי המשרות שבשירות הסולטאן (אלקלקשנדי, בירות, 4/61-64). מכל מקום, אין אלקלקשנדי מזכיר דבר באשר לחינוך הממלוכים של האמירים.

²⁰⁷ ראה למשל: סלוק, 1/821, 836; 2/314; אעיאן, 1/636; נג'ום, 10/244, 8/85; אלדרר בירות, 1/496; אלדרר (קהיר), 1/374; אלואפי, 15/478; אלמנהל, 3/477; זבדה, 269; נהאיה, 31/150. וכן לבנוני, מפנה, 16.
²⁰⁸ אלדרר (בירות), 1/496.

²⁰⁹ בכתמר אלחסאמי (אלחאג'ב) הגיע לידיו של טרנטאי כממלוך צעיר בשנת 1277/675, כאשר השתלט אלט'אהר ביברס על קיצריה שבאנטוליה (אלרום). בכתמר היה מבין הממלוכים של שליט אלרום ע'יאת אלדין כיה'סרו. טרנטאי גידל אותו ושיחררו (*רָבָא וְאֶעְתְּקָאָה*), בהיותו של טרנטאי ממלוך של האמיר קלאוון, ראה: סלוק, 2/314; נג'ום, 9/278.
²¹⁰ על ביברס אלמנצורי ראה: אלמנהל, 3/477; אעיאן, 2/280 וראה עוד בהמשך סעיף זה.

²¹¹ אלמקפא, 2/19.
²¹² איילון, "העבדות", 23-22.
²¹³ ביברס מציין כי מיד לאחר שקלאוון קנה אותו הוא שם אותו במכתב, ושם למד קריאה, כתיבה וקוראן (זבדה, 71).
²¹⁴ זבדה, 163; אבן אלפראת, 7/95.

²¹⁵ ראה George Makdisi, *The Rise of the Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981), 19; Landau J.M., "Maktab", EI², 5/196-197

הַמְּקָתָב.²¹⁶ ייתכן כי בבית ספר ייחודי זה זכו לחינוך גבוה יותר מזה שקיבלו מצד מורי הדת וההלכה והסריסים שבטבאק. איילון טוען כי החינוך בַּמְּקָתָב נחשב לזכות גדולה שאיפשרה לממלוך להתקדם מהר בסולם הדרגות.²¹⁷ מכל מקום, לפחות הקריירה של ביברס אלמנצורי (כפי שתפורט להלן) מלמדת כי קידומו היה הדרגתי ואיטי למדי. יחד עם זאת, מתקבל הרושם כי רמת ידיעתם בערבית ובלימודים אסלאמיים של אלו שהתחנכו במכתב היתה גבוהה יותר מזו של הממלוכים שהתחנכו בטבאק.²¹⁸

קשה לדעת במדויק כמה טבאק היו בתקופתו של קלאוון. איילון מונה 17 שמות של טבאק מתקופתו של אלנאצר מחמד, ומניח כי מניין הטבאק נע בין עשר ל-14. ברור, עם זאת, כי חלק מהטבאק נבנו בתקופה שלאחר קלאוון.²¹⁹ בתקופת קלאוון, מכל מקום, כבר פעלו הטבאק שבמצודה, אותם בנה הסולטאן אלט'אהר ביברס (מת ב-1277/676). טבאק המצודה כללו את הטבקה שמעל למסגד והטבקה שמול שער המצודה, בסמוך לברג' אלזאוויה.²²⁰ ייתכן שהטבאק שבמצודה הם מה שמכנה אלמקריזי "הטבאק שברחבת האיואן" (אלטבאק בסאחת אלאיואן). אלמקריזי מציין כי אלנאצר מחמד בנה או שיפץ את הטבאק האלה, אך מתאר מיד לאחר מכן כיצד כבר קלאוון שיכן שם את הממלוכים שלו. מכאן יוצא שהטבאק שהיו ברחבת האיואן, שימשו מקום משכנם של הממלוכים המנצורים (חלקם או רובם) בימי קלאוון.²²¹ בשנת 1289/688, בשלהי תקופת כהונתו של קלאוון, נוסדה גם אלטבקה אלחסאמיה ששכנה בסמוך לדאר אלניאבה וייתכן שכונתה גם בשם: טבקת אלניאבה.²²² כל טבקה יכלה לאכלס 1000 ממלוכים.²²³ אלמקריזי, המביא תיאור קצר של החינוך בראשית התקופה הממלוכית, מציין כי הסולטאן שם את הממלוכים שרכש בטבאק השונים על פי מוצאם האתני.²²⁴ שפוטו-רמדי (Chapoutot-Remadi) מחזקת סברה זו גם על פי דוגמאות מתקופה מאוחרת יותר.²²⁵

יש לציין כי רבים מאמירי המנצוריה הבכירים, ביניהם כתבע'א, לאג'ין, בידרא, טרנטאי, קראסנקר וסנג'ר אלשג'אעי, נתחנכו בתקופת היותו של אדונם קלאוון אמיר,²²⁶ כך שייתכן כי לא חונכו בטבאק שבמצודה וכי לא הופרדו בשלבי חינוכם לפי מוצאם האתני.

²¹⁶ מהדיר *אלתחפה* מציין בהערה (עמ' 7, הערה 3), על סמך כתבי יד של *אלמנהל אלצאפי ועקד אלג'מאן*, כי המונח *מְקָתָב* משמעותו בית ספר ללימוד קריאה וכתובה של ילדי הסולטאנים. ייתכן שהמהדיר מתבסס על העדויות הידועות כי הסולטאן אלט'אהר ביברס חינך את כונדך במכתב יחד עם ילדיו עם ילדיו.

²¹⁷ איילון, "העבדות", 22.

²¹⁸ ביברס אלמנצורי וארע'ון אלזואדאר אלנאצרי התחנכו בַּמְּקָתָב וניכר כי היו בעלי ידע טוב בערבית, שכן כיהנו כדואדארים והיו מורים וחכמי הלכה, ראה הערות 2114, 2116 להלן.

²¹⁹ איילון, "העבדות", 11-12.

²²⁰ איילון, "העבדות", 10. ראה גם: לבנוני, *מפנה*, 12.

²²¹ ייתכן שאלמקריזי התכוון לכך שאלנאצר מחמד שיפץ את הטבאק, שכן הפועל *עֶקַךְ* מרמז על פעולת שיפוץ. מכל מקום, ייתכן גם כי אלמקריזי התבלבל מעט בדיווחו זה. על האיואן שבמצודה ראה: אלעמרי, מסאלך, 3/331.

²²² איילון, "העבדות", 10. וראה שם, 46 הערה 83.

²²³ איילון, "העבדות", 11.

²²⁴ אלמקריזי מציין כי כאשר הגיע סוחר והציג בפני הסולטאן את הממלוך שלו, שיכן הסולטאן את הממלוך ב"טבקה של (בני) קבוצתו האתנית" (*بِقُوتَةِ بَنِي تَبَكَّةَ الْبَاهِرِيَّةِ*), ראה: ח'טט, 2/213.

²²⁵ Mounira Chapoutot-Remadi, "Liens propres et identités séparées chez les Mamelouks bahrides", in *Valeur et distance: Identités et sociétés en Égypte*, ed. Christian Décobert (Paris: Maisonneuve et Larose, 2000), 183.

²²⁶ ראה להלן סעיף 3.1

2.3. המשמעת בטבאק

בטבאק קיבל הטירון המנצורי חינוך עיוני וצבאי שנמשך מספר שנים עד ששוחרר בהגיעו לבגרות. בתקופה התורכית המוקדמת, קרי, בתקופתם של אלט'אהר ביברס ושל קלאוון, היו הממלוכים נתונים למשמעת חמורה ולפיקוח צמוד מצד האחראים עליהם. קלאוון מתואר כמי שהקפיד על משמעת חמורה בחינוך הממלוכים שלו אך גם כמי שדאג לממלוכים שלו כלילדיו שלו "ואף יותר מכך".²²⁷

בתקופת שלטונו של קלאוון הממלוכים לא הורשו לעזוב את הטבאק כלל. לאחר מכן, המצב השתנה. בתקופת שלטונו של אלאשרף ח'ליל בן קלאוון, הותר להם לצאת מהטבאק במהלך היום, אך הם חויבו לישון בהם בלילה. אלנאצר מחמד התיר לממלוכים לעזוב את הטבאק וללכת לבית המרחץ יום אחד בשבוע,²²⁸ אך כבר בתקופתו כמה מהם עזבו את הטבאק ועברו להתגורר בקהיר.²²⁹ אלמקריזי מציין עוד כי באותה תקופה מוקדמת של הסולטאנות בה התנהל חינוך קשוח, לא הותר לאף חייל או אמיר לדבר עם החניכים הממלוכים או אפילו להתקרב אליהם.²³⁰ העבירה הקטנה ביותר מצד הִקְטָאֵיָה גררה עונש קשה מצד אלו שהיו אחראים על חינוכם של הממלוכים, קרי, הסריסים או קְא'אֵס אלִנְבֵּה.²³¹

הסריסים (טואשיה או ח'אדאם, ביחיד: טואשיה או ח'אדאם²³²), הם שעמדו בכל השלבים בפרמידת החינוך של החניך הממלוכי. בכל טבאק היו מספר סריסים שנקראו טואשיה אלִטְבָּאֵק, ח'אדאם אלִטְבָּאֵק או סְאָקָאֵן,²³³ מעליהם עמד סריס שכונה מְקָדֵם אלִטְבָּקָה (ראש הטבאק), ואילו האחראי על כל הטבאק היה סריס שנשא בתואר מְקָדֵם אלִמְמָאֵלִיך אלִסְלִטְאֵיָה (ראש הממלוכים הסולטאניים). הסיבה לכך שסריסים היו אחראים על חינוכם של הממלוכים נבעה, בין היתר, מהצורך למנוע הטרדות והצקות מפני החיילים והאמירים המבוגרים. יחסי מין בין אמירים מבוגרים לממלוכים צעירים רווחו מאוד בקרב העלית הממלוכית.²³⁴ סריסים, כמי

²²⁷ אבן אלדואדארי ואבן תעריברדי מצינים כי קלאוון היה בעל עוצמה כלפי ממלוכיו ולא עבר בשתיקה על שום מעשה מביש שעשו (כנז 8/303). המנצורים חשו יראת כבוד כה גדולה כלפי אדונם עד שלא העזו לדבר בגסות למשרתיים כאשר קלאוון נוכח על ידם (נג'ים, 7/327-328). ראה גם: נורת'רוף, קלאוון, 192. מאידך, ביברס אלמנצורי מציין כי קלאוון דאג לממלוכיו הבכירים כמו לבניו ואף יותר מכך (זכדה, 269). לו מצא קלאוון כי איכות הבשר והמזון שהוגשו לממלוכים שלו אינה מספקת, היה מעניש את האחראים (ח'טט, 2/213). על סמכותיותו של קלאוון בפני ממלוכיו ראה להלן פרק ד', סעיף 1.4.

²²⁸ ח'טט, 2/213.

²²⁹ איילון, "העבדות", 15.

²³⁰ ח'טט, 2/213; איילון, "העבדות", 13-14.

²³¹ ח'טט, 2/214; איילון, "העבדות", 14. ראס אלנובה או ראס נוכת אלנואב אחראי היה על התנהגותם של הממלוכים הסולטאניים והוציא לפועל את הוראותיהם של הסולטאן והאמירים בנוגע אליהם. הוא גם היה אחראי על התהלוכות שביצע הצבא לפני צאתו למלחמה, ראה: איילון, "מחקרים, III", 60-61; איילון, "העבדות", 47-48 הערה 110a.

²³² המונח ח'אדאם עשוי לציין גם משרת, אולם משמעותו העיקרית היא סריס, כפי שהראה איילון, ראה: David Ayalon, "On the Eunuchs in Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979), 74-89. David Ayalon, "On the term *khādīm* in the sense of eunuch in the early Muslim sources", *Arabica* 32 (1985), 289-308. המונח טואשי גם הוא מקובל לציין סריס, בייחוד במאות המאוחרות יותר של ימי הביניים, ראה: איילון, "על הסריסים באסלאם", 79, 91.

²³³ מונח זה שמשמעותו המילולית היא "מובילים", אינו ברור ביחס לסריסים, ראה: איילון, "העבדות", 48 הערה 114.

²³⁴ איילון מכנה תופעה זו כ"הומוסקסואליות" (איילון, "העבדות", 14). בדומה לכך, Chapoutot-Remadi מתייחסת לתופעה כאל יחסים הומוסקסואלים בין ממלוכים שווי מעמד (שפוטו-רמדי, "קשרים", 179). ברודברידג', בהתייחסה למשכבי הזכר שרווחו בין אמירים לנערים, מכנה אף היא תופעה זו כ"הומוסקסואליות" (ראה: Anne F. Broadbridge, *Kingship (and Ideology in Islamic and Mongol Worlds* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 89). אולם מונח זה שגוי משתי סיבות. ראשית, השימוש במונח "הומוסקסואליות" אינו אנאכרוניסטי כיוון שהומוסקסואליות כפי שהיא נתפסת בימינו הינה תופעה מודרנית (ראה בעניין זה: David M. Halperin, *One Hundred Years of Homosexuality and other Essays on Greek Love* (New-York: Routledge, 1990), 8, 15-71. המונח ההולם יותר את מערכת היחסים המיניים ששררה בחברה הממלוכית הינו pederasty, כיוון שיחסי מין היו נפוצים בין מבוגרים (אמירים ואחרים) לבין צעירים. ראה למשל על אקוש אלפרם ויחסיו עם קטליג'א בן בלבאן אלג'וכנדאר (אעיאן, 2/44; אלואפי, 10/283; אלמנהל, 3/421), וכן עם תסתאי בן טע'ג'י (סלוק, 1/869). בדומה לכך, אלאשרף ח'ליל הואשם

שאחראים על הפרדת הילדים מהמבוגרים, היו הערובה הטובה ביותר למניעת הידרדרותו של בית הספר הצבאי.²³⁵

מכל מקום, בשלב מסוים חלה הידרדרות ברמת החינוך והמשמעת של הממלוכים הסולטאניים. הסימנים הראשונים להתרופפות המשמעת ניכרים בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, והם המשיכו ביתר שאת בתקופה הצ'רקסית.²³⁶ הירידה במשמעת ובחינוך הממלוכים קשורה היתה בסריסים שעמדו בראש מערכת החינוך בטבאק. בתקופתם של אלט'אהר ביברס וקלאוון, הממלוכים היו נתונים למשמעת קשה וקפדנית מצד הסריסים האחראים עליהם. מקדם אלממאליך אלסלטאניה היה בעל סמכות על הממלוכים, והם רחשו כלפיו יראת כבוד. שרף אלדין מח'תץ אלט'אהרי (מת ב-1290/689), אשר כיהן כמקדם אלממאליך אלסלטאניה בתקופת הסולטאנים אלט'אהר ביברס, בנו סעיד וקלאוון, היה מטיל אימה ובעל שררה על הממלוכים הסולטאניים.²³⁷ הוא נזכר כבעל עוצמה רבה (סְטוּה עֵט'ימה) ומטיל מורא (קִיבָה קוּיָה) על חניכיו, וכי מעטים הם האמירים מבין אלו של אלט'אהר ביברס, סעיד או קלאוון שהוא לא היכה או קילל ושאינו בלבו מורא ופחד מפניו של מח'תץ. קלאוון העלה עוד יותר את מעמדו של מח'תץ ונתן לו אקטאע של 60 פרשים.²³⁸ הטואשי שהאב אלדין אלפאח'ר שכיהן כמקדם אלממאליך אלסלטאניה (מת ב-1307/707) מתואר גם הוא כבעל עוצמה ושררה (סטוה) אשר עורר יראת כבוד (מְהאָה) בקרבם של הממלוכים הסולטאניים. הממלוכים כה פחדו מפניו, עד שאף אחר מהם לא העז לעבור על ידו, שכן כאשר עבר על ידו מי מהם והוא הבחין בו, הורה להכותו.²³⁹ האמיר אלחאג' ארקטאי, ממלוך מנצורי שעבר לידי אלשרף ח'ליל ולאחר מכן לאלנאצר מחמד, נזכר כמי שחונך היטב על ידי הטואשי אלפאח'ר.²⁴⁰ אלא שחלה ירידה הדרגתית במעמדו של מקדם אלממאליך אלסלטאניה. בתקופה התורכית איש משרה זו אמיר טבלח'אנאה²⁴¹ וסגנו היה אמיר עשר. משנת 1388/791 היה מקדם אלממאליך אמיר עשר בלבד ומשרתו חדלה להיות יוקרתית כבעבר.²⁴²

ב"חטאים עם נערים" (אבן אלפראת, 8/170), וראה בעניין זה: עקד, 3/168. הח'אן האילח'אני ע'אזאן נזכר כמי ששאל את שליחו של אלנאצר מחמד, מדוע הממלוכים "עוזבים את הנשים ומשתמשים בנערים?" (כנז, 9/74; זיטרשטיין 102; עקד, 4/170; ברודברידג', שם. ראה דוגמאות נוספות: אעיאן, 4/99-100; 2/337; אלואפי, 24/222; סלוק, 575-574, 387, 416, 467, 574, 2/366; 1/837; אלדדר, (הידראבאד), 1/411; אליוספי, 169.

²³⁵ איילון, "העבדות", 14. הסריסים עברו את כל שלבי החינוך והאימון שעבר הממלוך. רק הסריסים הם שנשאו במשרת מקדם אלממאליך, כך מציין אלקלקשנדי, קהיר, 5/465. ראה עוד על משרה זו: אלעמרי, אלמעריף, 98-99. מכל מקום, כפי שאראה להלן, יש עוד דוגמאות לאמירים שכיהנו כמקדם אלממאליך אלסלטאניה, בייחוד בתקופת המנצוריה.

²³⁶ ראה על פריקת עולם של הממלוכים הסולטאניים בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד: לבנוני, מפנה, 60-63. הסולטאן הראשון של התקופה הצ'רקסית, אלט'אהר ברקוק, ניסה להחזיר את כללי החינוך והמשמעת הנוקשים שהיו נהוגים בתקופת אלט'אהר ביברס וקלאוון (ח'טט, 2/214 שורה 11). מכל מקום, כאשר הסתיימה תקופת שלטונו הראשונה בשנת 791/1388 חלה הידרדרות גדולה בתחום זה. אחד הביטויים המובהקים להידרדרות החינוך והמשמעת של הכתאביה היא העובדה שרק משנת 1388/791 מזכירים המקורות מקרים בהם הכתאביה קיבלו רכוש ונכסים מידי אדוניהם (איילון, "העבדות", 17-16). טרם תקופה זו, לא היה זכאי הטירון הממלוכי לקבל שום ציוד, מענק, כסף או רכוש כלשהו מידי אדונו (איילון, "העבדות", 16). אבן תע'ריברדי מעיר כי בניגוד לחינוכו הטוב של קלאוון, שריסן את הממלוכים, בימיו החינוך הקלוקל של הממלוכים מוביל לשחיתות הליכותיהם של האמירים (נג'ום, 8/328). אלמקריזי מתאר את הממלוכים הסולטאניים בתקופה הצ'רקסית כמי שעשו ככל העולה על רוחם ו"היו לשפלים ולנחותים ביותר בין האנשים" (ח'טט, 2, 214 שורה 18-19).

²³⁷ "كان مهيبا سُلطاناً على المماليك السلطانية، مبسوط اليد فيهم ذا حرمة وافر" ראה: נהאיד, 31/172.

²³⁸ אלג'ורי, 1/14; לבנוני, מפנה, 18-19.

²³⁹ נג'ום, 8/228; סלוק, 2/41; ראה גם: נהאיד, 32/137; לבנוני, מפנה, 19.

²⁴⁰ נג'ום, 10/244; סלוק, 2/812; לבנוני, שם.

²⁴¹ המונח אמיר טבלח'אנאה, כלומר אמיר שברשותו תזמורת, מתייחס בדרך כלל לאמיר המופקד על 40 פרשים, אם כי יש מאמירי הטבלח'אנאה המופקדים על מגיין רב יותר של פרשים המגיע עד ל-70 פרשים, ראה: אלקלקשנדי, בירות, 5/15. תזמורת הטבלח'אנאה כוללת תופים, הצוצרות וחלילים. כל לילה היא מנגנת במצודת קהיר לאחר תפילת הערבית. כמו כן ניגנה הטבלח'אנאה בשדה הקרב על מנת לזרוע אימה בלב האויב, ראה: אלקלקשנדי, בירות, 8-5/7.

²⁴² איילון, "העבדות", 15.

ביטוי מובהק יותר להידרדרות המשמעת של הממלוכים בטבאק היתה העובדה כי גם אמירים שלא היו סריסים מונו למשרת *מקדם אלממאליך אלסלטאניה*. איילון מציין כי מצא רק מקרה אחד "בכל ההיסטוריה הממלוכית" בו מונה אמיר שאינו סריס כמקדם אלממאליך אלסלטאניה. אמיר זה היה אקבע'א עבד אלואחד שמונה בשנת 1331/732 למשרה זו על ידי אלנאצר מחמד על מנת להחזיר את המשמעת לממלוכים הסולטאניים.²⁴³ מכל מקום, כפי שהראתה לבנוני, מינוי זה לא השיג את מטרתו.²⁴⁴ ואכן, כמתואר לעיל, לסריסים בתקופתם של אלט'אהר ביברס וקלאוון לא היתה כל בעיה באכיפת המשמעת והסדר. יתרוגם הגדול, היה דווקא בכך שהיו מוגבלים בקידומם עד לאמירות *טבלח'אנאה*, ולא היה באפשרותם להיאבק על הסולטאנות. בכך היו נטולי אינטרסים פוליטיים שבכוחם היה להעיב על תפקידם כמחנכים.

על אף קביעתו של איילון, ישנן כמה עדויות לכך שאמירים מונו לאחראים על חינוך הממלוכים הסולטאניים עוד בתקופת המנצוריה. אלאשרף ח'ליל מינה את קראסנקר כמקדם אלממאליך אלסלטאניה עוד בשנת 1292/691 לאחר שהעבירו ממשרת מושל חלב.²⁴⁵ מינוי חסר תקדים זה נעשה בעל כורחו של קראסנקר ולמורת רוחו והוא עולה בקנה אחד עם מדיניות המינויים והפיטורים הגחמנית של אלאשרף ח'ליל, כפי שתדון להלן (פרק ב', סעיף 1.1). סביר כי קראסנקר החזיק בתפקיד זה עד רצח אלאשרף ח'ליל בשנת 1293/693. כיוון שגם ממלוכים סולטאניים נזכרים מבין רוצחיו של אלאשרף ח'ליל, ייתכן כי ניצל קראסנקר את משרתו זו במאבקו נגד הסולטאן אלאשרף ח'ליל.²⁴⁶ הסולטאן לאג'ין (1296/696 - 1299/698) המשיך מדיניות זו ומינה גם הוא אמיר למשרה זו, את מקורבו ומי שעתיד לרצוח אותו, האמיר סיף אלדין כַּרְגִ'י. אלנוירי רומז על כך שמינויו של כַּרְגִ'י לתפקיד זה מהווה המשך לכהונתו חסרת התקדים של קראסנקר באותו תפקיד.²⁴⁷ כַּרְגִ'י, שהיה במקורו ממלוך של אלאשרף ח'ליל,²⁴⁸ עבר לשורות הממלוכים הסולטאניים של לאג'ין והיה בעל שאיפות פוליטיות. הוא ניצל את משרתו כאחראי על חינוכם של ממלוכי הסולטאן על מנת לחזק את מעמדו הפוליטי לעומת הסולטאן. מהלך זה הביא בהכרח להידרדרות במשמעת של הממלוכים הסולטאניים וליחסי קרבה בלתי רשמיים בינם לבינו. אלנוירי מציין כי "כַּרְגִ'י הפך למשתדל בעניינם של הממלוכים הסולטאניים ומי שדאג לאינטרסים שלהם. הם הצטרפו אליו ונכנסו תחת מרותו וגברה עוצמתו [של כַּרְגִ'י] באמצעותם ו[גברה] עוצמתם [של הממלוכים] באמצעותו."²⁴⁹ באמצעות אותם ממלוכים סולטאניים הוא רצה את הסולטאן.²⁵⁰ בנוסף לקראסנקר ולכַּרְגִ'י, גם האמיר אידמר אלעזי נזכר כמי שכיהן כמקדם אלממאליך אלסלטאניה בתקופת המנצוריה.²⁵¹ לבנוני הראתה כי אחד הביטויים הבולטים ביותר לשינוי בעקרונות היסוד של השיטה הממלוכית בתקופתו של אלנאצר מחמד היתה ביטול הריחוק (distance) שבין האמירים הבכירים

²⁴³ איילון, "העבדות", 15, וראה: סלוק, 2/342.

²⁴⁴ לבנוני, *מפנה*, 60-61.

²⁴⁵ סלוק, 1/780; אבן אפראת, 8/145; *נהאיה*, 31/245.

²⁴⁶ אבן איאס, 1/374.

²⁴⁷ היסטוריון זה מציין כי לאג'ין מינה את כַּרְגִ'י "כמפקד על הממלוכים הסולטאניים כשם שהיה קראסנקר בתקופת אלאשרף ח'ליל" ("وجعله مقدما على المماليك السلطانية على ما كان عليه الأمير شمس الدين قراسنقر المنصور في الدولة الأشرفية", *נהאיה*, 31/357).

²⁴⁸ ראה הערה 1529 להלן.

²⁴⁹ "فريقي كرجي هو الساعي في مصالح المماليك السلطانية والملتقى لمصالحهم. فانتضموا إليه ودخلوا تحت طاعته وقويت شوكتهم بهم وشوكتهم به" (*נהאיה*, 31/357-358).

²⁵⁰ על כך ראה הערה 1569 להלן.

²⁵¹ אמיר זה מת בקרב שקחב, ראה: סלוק, 1/946; *נג'ום*, 8/204.

לממלוכים הסולטאניים.²⁵² שינוי זה הוא שהביא מאוחר יותר לכך שהאמירים הסתמכו על הממלוכים הסולטאניים (וממלוכים זוטרים אחרים) במסגרת מאבקייהם הפוליטיים.²⁵³ דומה אם כן, כי סדקים ראשוניים בעיקרון הריחוק שבין האמירים לממלוכים הסולטאניים ניכרים כבר בתקופת המנצוריה. עם זאת, יש לציין כי בתקופת שלטונו הקצרה של ביברס אלג'אשנכיר כיהן כמקדם אלממאליך אלסלטאניה סריס בשם צפי אלדין ג'והר. סריס זה מתואר בדומה לסריסים בתקופת אלט'אהר ביברס וקלאוון, כמי שעורר יראת כבוד (תק'מה) והיה בעל תקיפות רבה (צ'לה עט'ימה) על הממלוכים וזולתם.²⁵⁴

2.4. גילם של טירוני המנצוריה (הקמ'אביה)

בתקופת המנצוריה ולאורך התקופה התורכית כולה, יובאו הממלוכים אל שטחי הסולטאנות הממלוכית בגיל צעיר מאוד. ההיסטוריונים מציינים כי בתקופה הצ'רקסית יובאו ממלוכים מבוגרים יותר. מכל מקום, סביר להניח שגם בתקופה הצ'רקסית לא יובאו ממלוכים בוגרים בכמויות גדולות, שכן כפי שהראה איילון, ייבוא ממלוכים בוגרים וחזקים בכמויות גדולות היה עניין מסובך ובעייתי מאוד.²⁵⁵ איילון טוען כי הגיל בו הגיע הנער לבגרות מינית (א'תלאם), היה הגיל האידיאלי לרכישת הממלוך התורכי, הן מבחינת הוריו הפגניים, והן מבחינת המוסלמים. אשר להוריו, הם החלו לחוש ניכור כלפי בנם כאשר גדל והחל את גיל ההתבגרות. בן הערבה האסיאתית הפך להיות אדון לעצמו בגיל ההתבגרות ואביו נכון היה למכור את בנו תמורת תגמול כספי. מצד המוסלמים היה זה יתרון גדול לרכוש את הממלוך דווקא בגיל זה. מצד אחד, הממלוך היה צעיר מספיק כדי שאפשר יהיה לעצב מחדש את תודעתו ברוח הדת החדשה שאימץ, האסלאם. מאידך, היה הממלוך מבוגר דיו על מנת לרכוש את כישורי הלחימה וכוח הסיבולת של קשת-רוכב בן הערבה.²⁵⁶ אלא שבעוד איילון טוען כי גיל הבגרות המינית (סן אלאח'תלאם) היה הגיל בו נרכש הממלוך, מתיאורו של אלמקריזי עולה כי בגיל זה (סן אלפ'לוע') כבר החל הטירון הממלוכי את אימוניו הצבאיים.²⁵⁷ אם נניח שגיל זה הוא בסביבות 13, ונקבל את תיאורו של אלמקריזי לאשורו, הרי שכבר קודם לגיל זה הגיע הממלוך לשטחי האסלאם ועבר תקופה של לימודים עיוניים. מכאן יוצא כי סביר שהגיל הממוצע בו נרכש הממלוך היה בערך עשר שנים. המקורות הערביים מספקים לנו מידע זעום ביותר על גילם הכרונולוגי של הממלוכים עת נרכשו. רובם ככולם של עדויות אלו הינם מהתקופה הצ'רקסית או שלהי התקופה התורכית. איילון מפנה לכמה עדויות מהתקופה הצ'רקסית, מתוכם רק שתיים מזכירות את גילו המדויק של הממלוך. ח'שקדם אלרומי נרכש על ידי הסולטאן

Amalia Levanoni, "Rank-and-File Mamluks versus Amirs: New Norms in the Mamluk Military Institutions", in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 22. לבנוני, מפנה, 61-63.

²⁵³ לבנוני, "ממלוכים זוטרים", 23-25; לבנוני, מפנה, 102-106; 118-132.
²⁵⁴ אלנאצר מחמד פיטרו ממשרתו עם שובו מאלכ'כר וג'והר היה לכטאל (ראה הערה 821 להלן) עד מותו ב-1321/721, ראה: ג'ו'ס, 9/252.

²⁵⁵ אלמקריזי מציין: "היה אז נהוג שהסוחרים לא הביאו אלא ממלוכים צעירים" (ח'טט, 2/213, שורה 35). איילון הראה כי על אף שיובאו ממלוכים מבוגרים, השיטה הממלוכית לא יכולה היתה להתבסס על ייבוא מתמיד של ממלוכים בוגרים וחזקים, כיוון שאלו היו משתלטים על הסוחרים ולא רוחשים להם רגשי נאמנות והכרת תודה כממלוכים הילדים, ראה: David Ayalon, "The Mamlūk Novice: On His Youthfulness and on His Original Religion", *Revue des études islamiques* 54 (1986), 7-8.

²⁵⁶ איילון, "הטירון הממלוכי", 3-4.
²⁵⁷ ח'טט 2/213.

אלמא'יד שיח' בשנת 815 או ראשית 1412/816, וגילו היה "בערך עשר שנים, לפי הערכה".²⁵⁸ תע'ריברמיש, שיובא לסולטאנות הממלוכית בראשית התקופה הצ'רקסית, נמכר לעבדות בהיותו בן שבע "או למעלה מזה".²⁵⁹ ג'קמק אלארע'ון שאוי, שהוצא להורג ב-824/1421 נלקח מארצו עם אימו כשהיה בן שלוש.²⁶⁰ לעומת זאת, האמיר בג'אס הגיע לקהיר ונקנה על ידי ברקוק כשהוא כבר בוגר (פ'כיר).²⁶¹ אלמא'יד שיח' נרכש על ידי האמיר ברקוק בשלהי התקופה התורכית. הסוחר שהביא אותו למצרים מת וסוחר העבדים של הסולטאן (תאג'ר אלממאליך)²⁶² מחמוד, הציג אותו בפני האמיר ברקוק. נזכר כי אלמא'יד שיח' "היה בן 12 שנים אבל יפה תואר".²⁶³ לא ברור אם המילה "אבל" רומזת על כך ששיח' היה צעיר מדי או מבוגר מדי. מכל מקום, יופיו הרב גרם לברקוק לקנות אותו על אף גילו.

ניתן להעריך את גילם של כמה מממלוכי המנצוריה במקרים בהם ידועה השנה בה נרכשו על ידי קלאוון ונזכר גילם המוערך בשנה בה נפטרו. ביברס אלמנצורי מעיד על עצמו כי בשנת 1261/659 הגיע לראשונה למצרים והאמיר קלאוון קנה אותו מהסריס (טואשי) שלו, שהיה בשירותו של שליט מוצל בדר אלדין ל'אל'א. אין ביברס מציין בן כמה היה אז, אולם הוא מעיד כי באותה שנה נמנה על הנערים הצעירים (אלצ'קיאן אלצ'ע'אר).²⁶⁴ המקורות ההיסטוריים מציינים כי ביברס אלמנצורי מת בשנת 1325/725 כשהוא בן 80, או בשנות ה-80 לחייו.²⁶⁵ מכאן, מסיק ריצ'ארדס, כי ביברס, ככל הנראה, "לא נולד לאחר שנת 1247/645" וכי בהגיעו למצרים, עת נרכש על ידי קלאוון, היה כבן 14.²⁶⁶ כארבע שנים לאחר מכן, במחצית שנת 663/מרץ 1265, מעיד על עצמו ביברס כי השתתף בכיבוש ארסוף כאחד מממלוכיו של האמיר הבכיר קלאוון והיה אז "בגיל ההתבגרות או קרוב לזה" (פי סן אלמ'ראהק או קריב).²⁶⁷ לו היה ביברס בעת ההיא בן 18, הרי שהיה כבר בוגר, ומעט תמוהה עדותו כי היה "בגיל ההתבגרות או קרוב לזה". על כן סביר כי ביברס נרכש על ידי קלאוון בגיל צעיר יותר, בהיותו בין עשר ל-12. טווח גילאים זה תואם פחות או יותר את מעט העדויות הנזכרות באשר לסוף התקופה התורכית וראשית הצ'רקסית, את עדותו של אלמקריזי על גיל האימונים הצבאיים ואת דעתו של איילון על אודות הגיל האידאלי לרכישת הממלוך התורכי.

דומה כי גם לאג'ין נרכש על ידי קלאוון בערך בטווח הגילאים הזה. לאג'ין נרצח בעשירי לרביע II 698/15 לינואר 1299,²⁶⁸ בהיותו בן 50 או מעט מעבר לגיל זה.²⁶⁹ מכאן שנולד בסביבות שנת 648/1249-50. כיוון שלאג'ין נרכש על ידי קלאוון בשנת 658/1260, סביר שהיה אז כבן עשר או מעט מבוגר יותר.²⁷⁰

²⁵⁸ ابن تغري بردي، يوسف أبو المحاسن، *منتخبات من حوادث الدهور في مدى الأيام والشهور* (Berkeley : Univ. of California press, 1930-1942), 657; محمد بن عبد الرحمن السخاوي، *الضوء اللامع لاهل القرن التاسع* (القاهرة، 1934)، 3/175 (להלן: אלסח'אוי).

²⁵⁹ Jonathan P. Berkey, "Mamluks and the World of Higher Islamic Education in Medieval Cairo, 1250-1517", in *Modes de Transmission de la Culture Religieuse en Islam*, ed. Hassan Elboudrari (Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 1993), 109-110.

²⁶⁰ נג'ום, 14/240.

²⁶¹ אלסח'אוי, 3/2.

²⁶² על תאג'ר אלממאליך ראה: איילון, "העבדות", 3-4.

²⁶³ أحمد بن علي ابن حجر العسقلاني، *انباء الغمر بانباء العمر في التاريخ* (بيروت : دار الكتب العلمية، 1986/1406)، 7/435.

²⁶⁴ *זבדה*, 71.

²⁶⁵ *אעיאן*, 2/80; *אלואפי*, 10/352; *אלדרר* (קהיר), 2/43; *אלמנהל*, 3/477.

²⁶⁶ *זבדה*, XV; ריצ'ארדס, "ביברס אלמנצורי", 37.

²⁶⁷ *זבדה*, 96.

²⁶⁸ *אעיאן*, 4/166; *סלוד*, 1/856; *זבדה*, 323.

כתבע'א נשבה כעלם צעיר,²⁷¹ "אולי בראשית גיל ההתבגרות או קרוב לזה" ("ולעֲלֶיךָ פֶּאן פִּי סֶן בְּלוֹע' אַלְחֶלֶם אָוּ נְחִיָּה"),²⁷² אותו גיל שאיילון מתארו כאידיאלי לתחילת מסלול החניכה של ממלוך. סלאר מת בשנת 1310/710 בהיותו כבן 50 או צעיר יותר,²⁷³ כלומר בהיותו בין 45 ל-50. כאשר נשבה בקרב אבלסטין שבמזרח אלרום (אנאטוליה, ראה נספח ד', מפה 1) בשנת 1277/675, היה אפוא בטווח הגיל שבין עשר ל-15. בידרא הגיע לסולטאנות בהיותו תינוק או ילד רך (טְפֶל) עם אמו, כיוון שהיו בין השבויים המונגולים שלאחר קרב עין ג'אלות. הוא לא נרכש בגיל צעיר שכזה מסוחר העבדים.²⁷⁴

אם כן, סביר כי הגיל הממוצע בו החל הממלוך המנצורי את חינוכו היה בסביבות גיל עשר, אולם זוהי הערכה בלבד. הקושי בקביעת הגיל הממוצע בו החל הממלוך את חינוכו, טמון בעובדה כי ברוב המקרים הממלוכים עצמם לא ידעו את גילם המדויק. דומה כי כל המערכת הממלוכית הקשורה בשלבים המוקדמים של הממלוך, קרי, תהליך רכישתו, בחירתו ואף תקופת האימונים והשחרור, מבוססת היתה על גילו הפיסיולוגי ולא על גילו הכרונולוגי.²⁷⁵ עם זאת, נהיר כי טירוני המנצוריה העבירו את שנות החונכות שלהם בבית הספר הצבאי בהיותם בגיל ההתבגרות.

2.5. משך הכשרתם של הקתאביה

תקופת הכשרתם של הממלוכים בטְבֶּאֶק נמשכה בתקופה התורכית, ולבטח בתקופתו של קלאוון והמנצוריה, מספר שנים. כמפורט לעיל, במסגרת החינוך הקפדני דאגו הסולטאנים והאמירים כי תקופת ההכשרה תהיה ארוכה והממלוכים שוחררו רק בהיותם בוגרים. לאחר שחרורם החלו הממלוכים הצעירים את הקריירה הצבאית שלהם כחיילים פשוטים (אג'נאד. ביחיד: ג'נדי). התקדמותם, כפי שיובהר להלן, תלויה היתה בעיקר בכישוריהם הצבאיים ובאומץ הלב שהפגינו בשדה הקרב.²⁷⁶

אחת השאלות המהותיות ביותר הנוגעות לראשית דרכו של הממלוך הצעיר קשורה במשך התקופה בה שהה בבית הספר הצבאי. איילון כותב כי "אין שום עדות המצביעה על אורך התקופה הממוצע בו הטירון צריך היה להישאר בבית הספר הצבאי".²⁷⁷ ואכן, המקורות אינם מספקים לנו פרטים ברורים בעניין זה. מכל מקום, ניכר כי בתקופה התורכית המאוחרת, ולבטח בתקופה הצ'רקסית, התקצרה תקופת ההכשרה עד למאוד. על-פי עדותו של אבן תע'ריברדי, ניתן להסיק כי בזמנו שלו, היינו בתקופה הצ'רקסית המאוחרת (מאה 15/9), משך

²⁶⁹ גיל מותו לפי המקורות השונים: "בערך בן 50" (סלוק, 1/859); "בשנות ה-50 לחייו" (אעיאן, 4/169); "בשנות ה-50 לחייו או שעבר אותו קצת" (אלואפי, 24/386; אלמנהל, 9/168; ג'וז, 8/105).

²⁷⁰ לאג'ין נרכש כאשר אדונו הראשון, הסולטאן הממלוכי השני נור אלדין עלי בן איבך, הוגלה לביזנטיון (נהאיה, 31/313; אבן אלפראת, 8/222; סלוק, 1/820-821). זה היה בראשית שלטונו של ביברס אלמנצורי, היינו בשנת 1260/658 (ג'וז, 7/103).

²⁷¹ אעיאן, 4/145; אלואפי, 24/318; אלמנהל, 9/115; אלמקפא, 2/562.

²⁷² ראה: אבן אלפראת, 8/192; ראה גם: לבנוני, מפנה, 16.

²⁷³ אלדרר (קהיר), 2/277. אלצפדי מצייין כי מת בראשית גיל העמידה (בְּקוֹלָה), ראה: אעיאן, 2/491.

²⁷⁴ אלמקפא, 2/562. אלעיני מפרט כי אמו של בידרא היתה מבין נשות החיילים המונגולים שנצטוו על ידי הולגו לשוב לסוריה לאחר תבוסת עין ג'אלות, וזאת בשל זעמו עליהם. בסוריה נחלו קבוצת המונגולים הזו תבוסה מצד צבא מוסלמי חזק שכלל את צבאות חלב, חמא, חמץ ותורכמאנים. בין השבויים הרבים היתה אמו של בידרא שנשאה את בנה התינוק על גבה (עקד, 3/217).

²⁷⁵ אף המקורות מציינים בהקשר זה תיאורים כלליים למדי כמו: "גיל בגרות מינית" (סֶן אַלְבְּלוֹע', אַקְתֶּאֶם) או "גיל ההתבגרות" (סֶן אַלְבְּלוֹע', אַקְתֶּאֶם), כנזכר לעיל.

²⁷⁶ איילון, "העבדות", 9.

²⁷⁷ איילון, "ממלוך", 12.

ההכשרה היה קצר מאוד יחסית לתקופות קודמות. אבן תע'ריברדי מציין כי ברקוק, הסולטאן הצ'רקסי הראשון, לא איפשר לממלוכים לעזוב את הטקאק לפני שחלפו מספר שנים. הוא לא אישר שיהיו שני טקסי שחרור בשנה, אלא מחזור שחרור אחד כל תקופה ארוכה. נוהג זה, מדגיש אבן תע'ריברדי, היה מקובל בתקופתם של הסולטאנים הקדומים.²⁷⁸ לפי חישוביו של איילון, בשלהי התקופה הממלוכית, בין השנים מחרם 916/ אפריל 1510 למחרם 922/ פברואר 1516, נערך טקס שחרור כל 14 או 15 חודשים.²⁷⁹ על אף שאין המקורות מזכירים את אורך התקופה בה שהה הממלוך הצעיר בבית הספר הצבאי בתקופה התורכית המוקדמת, עדותו העצמית של ביברס אלמנצורי עשויה לשפוך מעט אור גם בסוגיה זו. כאמור, ביברס הגיע למצרים ונרכש על ידי קלאוון בשנת 1261/659 הוא נכלל ביחידת הנערים הצעירים (אלצביאן אלצע'אר).²⁸⁰ כארבע שנים לאחר מכן, במחצית שנת 663/מרץ 1265, השתתף ביברס בכיבוש ארוסוף והעיד כי היה "בשירותו של האמיר סיף אלדין [קלאוון] האדון, מוביל את הסוס שלהחלפה". ביברס מציין כי היה אז "בגיל ההתבגרות או קרוב לזה".²⁸¹ שנה לאחר מכן, בשעבאן 664/מאי 1266, ביברס מציין שוב כי השתתף בכוחותיו של האמיר קלאוון כמוביל הסוסים שלהחלפה במצור על צפת הצלבנית.²⁸² באותה שנה, העיד על עצמו ביברס כי השתתף גם בקרב נגד סיס, בירת קליקיה הארמנית, בעלת בריתם של המונגולים. ניתן להבין שבקרב זה תיפקד ביברס כלוחם ולא ככוח תומך.²⁸³ עדותו העצמית הבאה של ביברס אלמנצורי היא בשנת 666/8-1267. ביברס מתאר כיצד השתתף כלוחם בכיבוש אנאטקיה בכוחותיו של האמיר קלאוון ומציין כי הוא וחבריו "תקפו את האויב בוקר וערב".²⁸⁴ ב-671/3-1272 ביברס מציין כי האמיר קלאוון קידם אותו מהממלוכים מקבלי המשכורות (אלג'אמפ'יה אַךְ בָּאב אלג'אמפ'יה) אל מקבלי האקטאעות ונתן לו לראשונה אקטאע (ח'ב'ז).²⁸⁵

אם כן, על אף שקשה לדעת בוודאות מתי שוחרר ביברס אלמנצורי, ניתן להניח כי בשנת 663/1265, ואף באמצע שנת 664/1266, עדיין היה טירון בשלב ההכשרה הצבאית, כיוון שבשני המקרים נמנה על הכוחות התומכים בלחימה.²⁸⁶ ייתכן כי שיחרורו היה בהמשך אותה שנה (שנת 664/1266), כאשר לחם בקרב נגד סיס הארמנית.²⁸⁷ כשנתיים לאחר מכן, בשנת 666/8-1267, שוב העיד על עצמו ביברס כי השתתף כלוחם לכל דבר בכיבוש אנטיוכיה. ברור כי בשנת 671/1272 כבר היה ביברס משוחרר זמן רב יחסית, כי עבר ממקבלי המשכורות בכסף למקבלי האקטאעות. מכאן, שמשך ההכשרה של ביברס היה כחמש שנים, ולבטח לא עלה על תשע שנים.

²⁷⁸ ג'וז, 14/199; איילון, "העבדות", 18.

²⁷⁹ איילון, "העבדות", 19. וראה גם לגבי המאה ה-15: לבנוני, מפנה, 99.

²⁸⁰ זבדה, 71.

²⁸¹ "كنت إذ ذاك الوقت في خدمة الأمير سيف الدين المخدوم أجزّ الجنيب في سن المراهق أو قريب", (זבדה, 96).

²⁸² זבדה, 103; אלתחפה, 57.

²⁸³ אלתחפה, 58. רק בספרו אלתחפה מציין ביברס כי לחם בקרב זה, כיוון שהוא מתאר את האירועים בגוף ראשון רבים. לעומת זאת, בזבדה מתאר ביברס את הקרב בגוף שלישי רבים ואינו מציין כי השתתף בו, ראה: זבדה, 105. על קרב זה ראה: Angus Donal Stewart, *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of Het'um II (1289-1307)* (Leiden: Brill, 2001), 48-49

²⁸⁴ זבדה, 111.

²⁸⁵ שם, 136.

²⁸⁶ כך סבורה גם לבנוני, ראה: מפנה, 18.

²⁸⁷ ואכן מציין פיטר הולט, אם כי לא ברור על סמך מה, כי: He [=Baybars al-Mansuri] was in the service of Qalawun al-Alfi... by 664/1265-6" (הולט, "מנחה ספרותית", 4-3).

מידע נוסף שעשוי לתת הערכה מסוימת על משך ההכשרה נזכר ביחס לממלוך המנצורי ביברס אלמופקי. ככל הנראה אלמופקי התחיל את שירותו כממלוך אצל סנקר אלאשקר. הוא עבר לידי קלאוון בסביבות שנת 1280/679, אך שוחרר רק על ידי אלאשרף ח'ליל (ששלט בין השנים 1290/689 – 1293/693), כלומר לאחר עשר שנים או יותר מזה.²⁸⁸ ייתכן כי מקרה זה הוא יוצא מן הכלל ולכן הוזכר על ידי ההיסטוריונים. בסעיפים 3.2 ו-3.4. להלן אדון בהרחבה בתקופת ההכשרה שלמן רכישתו של הממלוך ועד להאמרתו.

3. ותק הממלוך המנצורי וקידומו

3.1. הממלוכים שנרכשו בתקופת אמירותו של קלאוון

קשה לדעת את החלק היחסי מבין ממלוכי המנצוריה שנרכשו בזמן היותו של קלאוון אמיר לעומת אלו שרכש כסולטאן. עם זאת, ידוע כי רוב ממלוכי המנצוריה, שמנינם כאמור נע בין 6000 ל-7000, נרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון.²⁸⁹ רק בהיותו סולטאן עמדו לרשותו של קלאוון מירב המשאבים והתנאים ליצירת צבא ממלוכים חזק, גדול ונאמן שזכה לאימון, לחינוך ולקידום הגבוהים ביותר.²⁹⁰ על אף שמניין הממלוכים שרכש קלאוון בתקופת אמירותו היה קטן יותר מזה שרכש בתקופת שלטונו, ניתן לסווג כ-70 מתוך 170 הממלוכים המנצורים הנזכרים במקורות כממלוכים ותיקים שנרכשו בתקופת אמירותו של קלאוון. מניין זה מתבסס על שתי רשימות. האחת היא רשימתו של ביברס אלמנצורי המונה כ-40 שמות של חבריו שהיו בשירותו של קלאוון בזמן היותו אמיר "והלכו איתו בתקופת הקשות והטובות". כל הממלוכים האלה הואמרו, כפי שניתן להסיק מכינויי הקצונה (לְקַב) שלהם. ביברס אלמנצורי מזכיר מיד לאחר מכן עוד עשר ממלוכים משוחררים וסריסים (אג'נאד וח'דאם) של קלאוון שקודמו עד לאמירות טבלח'אנא.²⁹¹ הרשימה השנייה היא רשימתו של אלמקריזי, המזכירה 17 שמות מתוך 40 ממלוכי המנצוריה שקיבלו אמירות מיד עם עלייתו של קלאוון לסולטאנות.²⁹² בנוסף, נזכרים עוד עשרה ממלוכים שהיו לאמירים בכירים למדי בתקופת שלטונו של קלאוון ומונו למשרות חשובות. אמירים אלו יש לצרף לרשימת הממלוכים הותיקים של קלאוון, שכן, כפי שיובהר בהמשך, מסלול ההכשרה של הממלוך המנצורי מרכישתו ועד להאמרתו הזוטררה לא נמשך פחות מעשר שנים. להלן אזכיר את שמות הממלוכים הותיקים ואסקור את הפרטים הנזכרים לגביהם מתקופת שלטונו של קלאוון. המידע הקשור בממלוכי המנצוריה בימי שלטונו של קלאוון קטן הרבה יותר מזה הנזכר לגביהם לאחר מותו, עת עמדו בפועל בראש הסולטאנות. מידע זעום עוד יותר נזכר בנוגע לתפקידים השונים שמילאו ממלוכים

²⁸⁸ ביברס אלמופקי היה במקורו ממלוך של אלמופק מושל אלרחבה (ככל הנראה הכוונה למופק אלדין ח'צר אלרחבי, מושל מצודת אלרחבה) ונשלח אל קלאוון כמתנה בתקופה בה השתלט סנקר אלאשקר על דמשק, היינו בראשית שנת 679/אמצע 1280 (אירווי, *מרח תיכון*, 65). ככל הנראה הוא שירת את סנקר אלאשקר למשך זמן קצר אך עבר לידי קלאוון ואחר כך שירת את בניו הסולטאנים אלאשרף ח'ליל ואלנאצר מחמד. מכל מקום, הוא שוחרר על ידי אלאשרף ח'ליל, ראה: אלדרר (בירות), 1/510-511; אלמנהל, 3/481; אעיאן, 2/77.

²⁸⁹ נורת'רוף, קלאוון, 189.

²⁹⁰ איילון, "העבדות", 25; "ממלוך", 12-13. הסיבה להבדל ברמת החינוך וההכשרה שבין הסולטאן לאמירים נבעה קודם כל מהעובדה כי לרשות האמירים עמדו אקטאעות קטנות הרבה יותר מהשטחים שהיו בידי הסולטאן. הכנסתו של אמיר מבוססת היתה על גודל האקטאע שלו, והדבר כמובן השפיע על איכות החיילים שתחת פיקודו (רביע, 34).

²⁹¹ ראה רשימות אלה: זכדה, 176-177. הרשימה המונה עשרה מהאג'נאד והסריסים של קלאוון מתייחסת ככל הנראה גם כן למנצורים ששירתו את קלאוון עוד בהיותו אמיר ועלו עד לאמירות טבלח'אנא בימי חייו של אדונם. הם לא קיבלו אמירות בכירה יותר, שכן אינם נזכרים במקורות לאחר מכן, להוציא את אידמר אלג'נאחי, הנזכר גם ברשימת אלמקריזי מבין מקבלי האמירות עם עליית קלאוון, שהיה למושל עזה.

²⁹² סלוק, 1/671-672. אלמקריזי מזכיר 15 שמות של ממלוכי קלאוון שקיבלו אמירות, ועוד שמות של אישים ממקורביו של קלאוון שקיבלו אמירות. מתוך אישים אלה, שניים הם מנצורים, אידמר אלג'נאחי וכנראה גם כשכל (ידונו להלן).

אלה במשק הבית של קלאוון כאג'נאד או כאמירים זוטרים בטרם עלה קלאוון לשלטון. רשימתו של ביברס אלמנצורי מזכירה, אם כן, את הממלוכים הבאים:²⁹³

1. **חסאם אלדין טרנטאי** נרכש כילד מ"אחד מבניו של אלמוצלי".²⁹⁴ הכוונה, ככל הנראה, לבנו של שליט מוצל בדר אלדין ל'אל'א', שכמה מנצורים בולטים נרכשו מאביו לאחר קרב עין ג'אלות בשנים 1260-1/658-9.²⁹⁵ סביר אפוא, כי טרנטאי נרכש אף הוא בסביבות שנים אלה. טרנטאי היה הממלוך הקרוב ביותר לאדונו קלאוון, ויחד עם בידרא, היה מהממלוכים האהובים ביותר על קלאוון. הוא אינו נזכר ברשימתו של אלמקריזי כמי שקיבל אמירות עם עליית קלאוון, אך ככל הנראה היה אמיר עוד בהיותו של קלאוון אמיר.²⁹⁶ בתקופת אמירותו של קלאוון התקדם טרנטאי אצל אדונו עד שמונה ל-**אסתאדאר** של האמיר קלאוון וקיבל את האחריות על כל ענייניו.²⁹⁷ סביר שכבר אז היה אמיר זוטר.²⁹⁸ ברמ'צ'אן 6/78 ינואר 1280, כחודשיים לאחר עליית קלאוון לשלטון, כבר נתמנה לסגן הסולטאן במצרים (נא'ב אלסלטה), התפקיד החשוב ביותר לאחר הסולטאן.²⁹⁹ טרנטאי כיהן גם כ**אתאבך אלעסאכר**.³⁰⁰ טרנטאי כיהן בתפקיד זה ללא הפסקה וביד רמה עד מותו של קלאוון. מעמדו היה כה רם, עד ש"לא היתה יד מעליו" ו"הסולטאן לא היה חולק על דעתו".³⁰¹ במהלך תקופה זו שלח קלאוון את טרנטאי למשימות צבאיות בהן הוכיח את כישוריו ואת נאמנותו. טרנטאי נשלח בראש צבאות מצרים נגד סנקר אלאשקר שהשתלט על דמשק לאחר עליית קלאוון.³⁰² בקרב חמ'ץ של שנת 1281/680 לחם טרנטאי כראש מפקדי הג'אליש (חיל חלוץ שלפני הקלב, הוא החלק המרכזי של הצבא) והיה לו חלק חשוב בניצחון.³⁰³

²⁹³ הרשימה מונה 41 שמות, אולם הוספתי לה את ביברס אלמנצורי עצמו. והחסרתי ממנה שניים, הם קב'ג'ק וסלאר שנרכשו סמוך לעליית קלאוון כפי שיובהר להלן. אלעיני מביא גם הוא רשימה זו, על סמך *זכרה* של ביברס אלמנצורי, ראה: עקד, 2/227-229.

²⁹⁴ אלואפי, 16/429, וראה גם: אלמנהל, 6/387; אלד'הבי, אלעכר, 5/361: "מילדיו [הממלוכים] של בן אלמוצלי".
²⁹⁵ בדר אלדין ל'אל'א' אבו אלפ'א'יל אלמלך אלרחים, שהיה במקורו מהעבדים המשוחררים של אחרוני השליטים הזנגים, היה בן בריתם של השליטים האיומים האחרונים במצרים ועמד בקשרים טובים גם עם ראשוני השליטים הממלוכים. לאחר הכיבוש המונגולי של עראק, הוא הצליח לשמור על מעמדו כשליט מוצל הכפוף להולאגו, אולם עם מותו ב-1259/657 נאלצו בניו לוותר על מלוכתם. הם נסו למצרים לבקש את חסותו וסיועו של אלט'אהר ביברס לשיקום שלטונם במוצ'ל. ראה:

CI. Cahen, "Lu'lu', Badr al-Dīn Abū 'I-Fadā'il al-Malik al-Rahīm", EI2 5/821, רי'צ'ארדס, *זכרה*, XV.
²⁹⁶ ייתכן כי קיבל אמירות ואלמקריזי אינו מזכירו, שכן הוא מזכיר רק 17 מתוך 40 המנצורים שקיבלו אמירות עם עליית קלאוון, ראה: סלוק, 1/671-672. העובדה שמונה לסגן הסולטאן לאחר עליית קלאוון וכי היה ממפקדי הצבא הבכירים כשנתיים לאחר מכן, מעידה כי היה ככל הנראה לאמיר *טבלח'אנאה* זמן קצר לאחר עליית קלאוון.

²⁹⁷ אלואפי, 16/429; אלמנהל, 6/387. האסתאדאר עמד בראש משק הבית של האמיר או הסולטאן. אסתאדאר הסולטאן עמד בראש משרד שאחראי היה על הוצאות הסולטאן ובכלל זה חלוקת השכר החודשי (*ג'אמכיה*) והמספוא, ההוצאות על המטבחים ומחסני המשקאות (*שראב ח'אנאה*), בגדיהם של אנשי החצר והממלוכים הסולטאניים, ועל הטועמים (*ג'אשנפריה*). כמו כן היה אחראי על משרתי החצר ואף היתה לו סמכות שיפוטית עליהם. משרתו היתה רמה יותר מזו של הווזיר, ראה: איילון, שם, 62-61; ואן סטינברגן, סדר, 40 הערה 66; Amalia Levanoni, "Ustādār", EI², 10/925; אלקלקשנדי, בירות, 4/21; אלעמרי, מסאלך, 3/308; אלעמרי, *אלתעריף*, 98-96.

²⁹⁸ ניתן להניח זאת ממקרה דומה. כאשר אקוש אלשרפי מונה לאסתאדאר של ח'ליל בן הסולטאן קלאוון בשנת 1286-7/685, קיבל אמירות עשר, ראה: סלוק, 2/193.

²⁹⁹ סלוק 1/665; *נהאיה*, 31/9. משרת סגן הסולטאן במצרים (נא'ב אלס'לטה פי מ'צ'ר) היתה המשרה הגבוהה ביותר בסולטאנות הממלוכית, לאחר זו של הסולטאן. סגן הסולטאן הוא זה שחתם בשם הסולטאן על הבקשות לאקטאעות והיתה לו הזכות אף להעניק אקטאעות קטנות מבלי לקבל את אישורו של הסולטאן. הוא רשאי היה גם למנות אמירים ובעלי משרות, למעט המשרות הבכירות ביותר, ראה: איילון, "מחקרים III", 57. ראה על משרת נא'ב אלס'לטה במצרים בהרחבה ועל חלקו של טרנטאי בה: נורת'רוף, שם, 205-208; אלעמרי, מסאלך, 3/306-307; אלעמרי, *אלתעריף*, 66-65, 92-93.

³⁰⁰ עקד, 3/20. *אתאבך אלעסאכר* היה מפקד הצבא. משרתו היתה לבכירה ביותר מבין משרות האמירים לאחר ביטול משרת סגן הסולטאן, לקראת סוף חייו של אלנאצר מחמד בן קלאוון, ראה: איילון, "מחקרים III", 58-59; אלקלקשנדי, בירות, 5/18.

³⁰¹ אלואפי, 16/429; אלמנהל, 6/387.

³⁰² תאלי, 130; אלואפי, 16/429.

³⁰³ ביברס אלמנצורי, שנכח בקרב ומביא את תיאורו, מזכיר את טרנטאי ראשון בין מפקדי הג'אליש, ראה: *זכרה*, 197; אלואפי, 16/429. אבן כת'יר מציין מבין "נכבדי האמירים האמציים" בקרב זה את המנצורים לאג'ין וטרנטאי, ראה: אבן

בשנת 1286/685 נשלח טרנטאי בראש צבא גדול לאלכרך על מנת להכניע את נכדי אלט'אהר ביברס שמרדו בסולטאן והתבצרו במקום. בזכות לא מעט כישורים דיפלומטיים הצליח טרנטאי להכניע את המורדים ונתן להם ערבות לחייהם ולרכושם (אמאן) בשם הסולטאן.³⁰⁴ בסוף אותה שנה, שלח קלאוון את טרנטאי אל מבצר צהיון שבצפון סוריה (ראה נספח ד', מפה 1), על מנת להכניע סופית את המורד סנקר אלאשקר. גם במשימה זו צלח טרנטאי וברביע 1287/686 I אפריל, לאחר שהוציא את המצודה מידי אלאשקר, העניק לו אמאן.³⁰⁵ ב-1289/1290 נשלח לדכא את מרד הבדואים בדרום מצרים (צעיד). הוא הצליח במשימתו וחזר עם שלל רב שכלל נשק וסוסים.³⁰⁶ בנוסף למשימות צבאיות, ביצע טרנטאי גם שליחויות אחרות בשירותו של הסולטאן, שכפי הנראה בטח בו מאוד.³⁰⁷ כשמת קלאוון, היה זה טרנטאי שישב לצדו ולאחר מכן העביר את גופתו אל מצודת קהיר.³⁰⁸

2. **בדר אלדין בידרא** מתואר כממלך האהוב ביותר על אדונו קלאוון (אָעֵז אלנאס ענד אַסְתַּאד'ה קלאוון).³⁰⁹ כנזכר לעיל, בידרא הגיע לשטחי הסולטאנות עם אמו השבויה בהיותו תינוק או ילד רך, לאחר קרב עין ג'אלות (1260/658). כשעלה קלאוון לשלטון היה צעיר מיתר חברי המנצורים שאיישו עמדות בכירות. בדומה לטרנטאי, הוא אינו נזכר ברשימתו של אלמקריזי כמי שקיבל אמירות עם עליית קלאוון, אך ככל הנראה היה אמיר עוד בהיותו של קלאוון אמיר.³¹⁰ כבר ב-1281/681 נזכר כאמיר מג'לס,³¹¹ אחר כך שירת כאסטאדאר וברביע 1288/687 I אפריל מונה לווזיר³¹² במקום סנג'ר אלשג'אעי. חודש לאחר מכן פוטר מהווזירות, אולם לאחר זמן מה שב שנית לווזירות והחזיק במשרה זו כאשר מת קלאוון ולאחר מכן בתקופת שלטונו של אלאשרף ח'ליל.³¹³ בשואל 688/אוקטובר-נובמבר 1289 היה בידרא אחד מן המפקדים שנשלחו לפשיטה השנייה והמוצלחת נגד נוביה שבדרום מצרים.³¹⁴

3. **עלם אלדין סנג'ר אלשג'אעי** זכה למעמד בכיר אצל אדונו קלאוון. כבר בשנה בה עלה קלאוון לשלטון קיבל סנג'ר אלשג'אעי אמירות. ככל הנראה היתה זו אמירות תכלול'אנאה, שכן על פי המתואר לעיל לא העניק קלאוון

כת'ר, 13/245. ראה גם: עמית-פרייס, *מונגולים ומלוכים*, 191 ובהרחבה על קרב זה: שם, 187-201. על הג'אליש ראה: שם, 39.

³⁰⁴ *זבדה*, 254; *כנז*, 8/277.

³⁰⁵ *זבדה*, 257-259; *כנז*, 8/280; *אלד'הבי, תאריח'*, 59/329.

³⁰⁶ *אבן אלפראת*, 8/90.

³⁰⁷ על הערות 1-1550 להלן.

³⁰⁸ *עקד*, 3/14; *זבדה*, 272.

³⁰⁹ ראה: אלואפי, 10/360; אלמנהל, 3/494; *אלד'הבי, תאריח'*, 60/178.

³¹⁰ ייתכן כי קיבל אמירות ואלמקריזי אינו מזכירו, שכן הוא מזכיר רק 17 מתוך 40 המנצורים שקיבלו אמירות עם עליית קלאוון, ראה: *סלוק*, 1/671-672.

³¹¹ *סלוק*, 1/699. אמיר מג'לס היה המפקח על הרופאים ודומיהם (איילון, "מחקרים III", 59; לבנוני, *מפנה*, 201); בעת אסיפת הקהל השבועית בה נדונו קובלנות הציבור (*ת'ק'מה*) היה אמיר המג'לס אחראי על אירגון המושב, ראה: ואן סטינברגן, *סדר*, 40 הערה 65; אלקשנדי, בירות, 5/91-92; P. M. Holt, "The Structure of Government in the Mamluk Sultanate," in *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, ed. P. M. Holt (Warminster: Aris and Phillips, 1977), 48-49.

³¹² משרת הווזיר היתה אחת החשובות ביותר בתקופה הממלוכית המוקדמת. בדומה לסגן הסולטאן, בסמכותם של כמה מהווזירים החזקים היה להעניק אקטאעות קטנות ואף להעניק אמירויות עשר ו-טבלח'אנאה לאמירים בסוריה, ראה: איילון, שם, 61; הווזיר, כמו *שד אלדואוין* עוזרו (ראה להלן), דאגו לכך שקופת האוצר תהיה מלאה, בייחוד בדרך של הפקעות רכוש (*עצאדרה* או *חושט*), ראה: נורת'רוף, *קלאוון*, 221-217; רביע, 144-138; אלעמרי, *אלתעריף*, 94-93, 150-149.

³¹³ *אלמקפא*, 2/562; *נהאיד*, 31/155, 176. גם לפי מקורות אחרים בידרא החזיק במשרת הווזירות כשמת קלאוון, ראה: *אבן אלפראת*, 8/96; *סלוק*, 3/755. ביברס אלמנצורי מציין מצד אחד, כי בידרא כיהן כווזיר עד סוף תקופתו של קלאוון (*זבדה*, 263) ומאידך מציין כי בשנת 1290/689 שב סנג'ר אלשג'אעי לווזירות (*זבדה*, 270), וכי בידרא כיהן כאסטאדאר עם מותו של קלאוון (*זבדה*, 273).

³¹⁴ *נהאיד*, 31/42, וראה על פשיטה זו: נורת'רוף, שם, 148-149.

אמירות מאה לאף אחד מממלוכיו עם עלייתו. סג'ר אלשג'אעי מונה ל-שד אלדואין³¹⁵ ומשרות גלוות נוספות.³¹⁶ בשנה שלאחר מכן (בד'ו אלהג'ה/679 / פברואר-מרץ 1281), כאשר יצא קלאוון לסוריה, הוא מינה את סג'ר אלשג'אעי על התפקידים המנהליים הללו במצרים.³¹⁷ בשנת 1281/680 כבר כיהן כוזיר. על אף שהחזיק במשרה זו משך שנים, ייתכן שעד מות קלאוון,³¹⁸ פוטר כנראה פעמיים מהוזירות. מכל מקום, הוא הוחזר למשרה זו לאחר פרקי זמן קצרים. לראשונה פוטר בשנת 1281/680 ובשנית ברביע I /687 אפריל 1288 לאחר שעשק וכלא חפים מפשע.³¹⁹ בשנים 1288/687 ו-1289/688 נשלח על ידי קלאוון להפקיע את רכושם (מַצְאָקָה) של תושבי דמשק העשירים. מכל מקום, דומה כי סג'ר אלשג'אעי הפריז באלימות בה ביצע את הוראת אדונו ועל כן פוטר.³²⁰ כמו כן מינה קלאוון את סג'ר אלשג'אעי להיות האחראי הראשי על בניית המבנים המפוארים שבנה בקהיר בשנים 682-683 / 4-1283: הבימארסטאן אלמנצורי (בית החולים), המדרסה והקבר (תַּקְבֵּה) שלצדו וכן הקבר של אשתו של קלאוון ואם בנו אלמלק אלצאלח עלי.³²¹

4. זין אלדין כתבע'א נרכש על ידי האמיר קלאוון בשנת 1260/659.³²² בשנת 1272/671 השתתף בקרב נגד המונגולים סמוך לאלבירה והרג את המפקד המונגולי דרבאי (Durbai).³²³ כתבע'א היה לאחד מממלוכיו הקרובים (ח'ואץ) של קלאוון ומונה על מחסני המשקאות (השראב ח'אנאה) שלו,³²⁴ משרה שבה החליפו ביברס אלמנצורי ב-674 / 6-1275.³²⁵ ייתכן כי כבר בשנה זו היה לאמיר זוטר, כי ביברס אלמנצורי מוסיף לכתבע'א את לקב האמירות שלו "זין אלדין" כאשר הוא מציין כי החליפו בתפקיד בשנה זו.³²⁶ עם הכרתו של קלאוון ב-1279/678, נזכר כתבע'א מבין הממלוכים המנצורים שקיבלו אמירות. אלהבי מציין כי כתבע'א קיבל אז אמירות מאה, אולם סביר כי נתמנה ראשית לאמיר טבלח'אנאה כפי שידון להלן. אבן איאס מציין כי קידומו של כתבע'א היה הדרגתי.³²⁷ מכל מקום, מאוחר יותר העניק לו קלאוון את אמירות המאה והוא היה לאחד מבכירי האמירים של קלאוון.³²⁸ בקרב חמץ של שנת 1281/681 היה מבין המפקדים האמירים.³²⁹ בשואל

³¹⁵ שד אלדואין היה המפקח על המערכת הפיננסית. הוא סייע לזייר בגביית המסים ואחראי היה על חקירתם של בכירים. תפקידו היה להוציא מידיהם של בכירים אלה את הרכוש הרב שהיה ברשותם, לא פעם באמצעות עינויים (נורת'רוף, שם, 222; אירוויין, מרחח תיכון, 114; רביע, 150-153).

³¹⁶ זכדה, 180; נהאיה, 31/9.

³¹⁷ זכדה, 190.

³¹⁸ ראה הערה 313 לעיל.

³¹⁹ נורת'רוף, שם, 106; זכדה, 262-263. אבן אלדודארי מציין כי בראשית 1285/684 היה סג'ר אלשג'אעי סגן הסולטאן במצרים (כנ, 8/270).

³²⁰ כנ, 8/281; תאלי, 130; נהאיה, 31/164; אבן כת'יר, 13/260 וראה בעניין זה גם: נורת'רוף, שם, 140-141, 220.

³²¹ זכדה, 236-237, 247; נהאיה, 31/105-106.

³²² כתבע'א נשבה בקרב נגד המונגולים סמוך לקרב עין ג'אלות, ראה: עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים, 51; אבן איאס, 1/386.

³²³ זכדה, 137; עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים, 130-131.

³²⁴ השראב ח'אנאה של הסולטאן כלל את כל המשקאות שבשימוש הסולטאן, וכן את כלי השתייה היקרים, ראה: אלקלקשנדי, בירות, 4/9; לפני أحمد نصر, وسائل الترفيه في عصر سلاطين المماليك في مصر (الهيئة المصرية العامة للكتاب: القاهرة, 1999), 124.

³²⁵ זכדה, 152; אלהבי, תאריח', 60/34.

³²⁶ זכדה, 152. כפי שידון להלן, התקופה שעברה מרכישתו של הממלוך המנצורי ועד שקיבל אמירות ארכה בין עשר ל-15 שנים בתקופת שלטונו של קלאוון. מכאן, סביר להניח ש-15 שנים לאחר רכישתו כבר נתמנה כתבע'א לאמיר, בייחוד לאור גבורתו בקרב בו הרג את המפקד המונגולי ארבע שנים קודם לכן.

³²⁷ אבן איאס מציין כי כתבע'א הושם בשורות הממלוכים הסולטאניים, לאחר מכן היה לח'אצני, אחר כך אמיר עשר, אחר כך אמיר טבלח'אנאה ואחר כך אמיר מאה, ראה: אבן איאס, 1/386.

³²⁸ אלהבי, תאריח', 60/34; אעיאן, 4/145; אלואפי, 24/139; אלמנהל, 9/115; נג'ום, 8/55.

³²⁹ אלהבי, תאריח', 60/34.

688/אוקטובר-נובמבר 1289 היה אחד מן המפקדים שנשלחו לפשיטה השנייה והמוצלחת על נוביה.³³⁰ כתב'א התמנה בשלב מסוים, ייתכן שלקראת סוף תקופתו של קלאוון, לנא'ב אלע'יִקָה של הסולטאן, כלומר לסגן הסולטאן בעת העדרותו.³³¹ כתב'א נזכר כמי שהחזיק במשרה זו כאשר מת קלאוון.³³²

5. הסאם אלדין לאג'ין נרכש כילד בשנת 1260/658.³³³ בתקופת אמירותו של קלאוון שירת לאג'ין כאושאקי או אמיר אה'ור ולאחר מכן כסלח'דאר.³³⁴ כאשר עלה קלאוון לשלטון, העניק ללאג'ין אמירות, ככל הנראה אמירות טבלח'אנאה ושלה אותו לדמשק לכהן כממונה על מצודת העיר (נא'ב קלעת דמשק),³³⁵ כהונה אותה החל בד'ו אלהג'ה 678/ אפריל 1280.³³⁶ לפי אלצקאעי, לאג'ין נשלח בראש צבאות סוריה נגד סנקר אלאשקר שהשתלט על דמשק באותה עת.³³⁷ לאג'ין נתפס על ידי סנקר אלאשקר ונשאר במאסר במצודה במשך תקופת שלטונו של מורד זה, כ-50 ימים.³³⁸ לאחר ששוחרר מונה ברביע I 679/יוני 1280 למושל דמשק (נא'ב אלסלטה פי דמשק), שהיה המחוז הגדול והחשוב ביותר מבין שש מחוזות סוריה רבתי (אלשאם).³³⁹ לאג'ין כיהן בתפקיד 11 שנים עד ימי אלאשרף ח'ליל.³⁴⁰ בקרב חמץ של שנת 1 לאג'ין נמנה על אחד ממפקדי האגף הימני (המְיִמָּה), בעוד רוב המפקדים בקרב זה נמנו על שכבת הצאלחיה והט'אהריה (כלומר, אמירים שבמקורם

³³⁰ נהאיה, 31/42, וראה על פשיטה זו: נורת'רוף, שם, 148-149.

³³¹ כאשר יצא קלאוון לסוריה ב-1281/679 מינה את כתב'א לנא'ב אלסלטה בפועל. שטח אחריותו כלל את מצרים בלבד, אולם הוא נדרש להוציא לפועל את הוראות הסולטאן גם אם נגעו למקומות אחרים בסולטאנות. אחריותו נגעה בעיקר לתחומי המשטרה והבטחון, עבודות ציבוריות, ניהול האקטאעות וגביית המסים, ראה: נורת'רוף, שם, 209-211.

³³² זבדה, 273.

³³³ ראה הערה 270 לעיל.

³³⁴ נהאיה, 31/314 (=אבן אלפראת, 8/222); סלוק, 1/821. באנקודטה שמציין אבן אלפראת נזכר כי לאג'ין שירת את האמיר קלאוון כאמיר אה'ור אשר גורר את הסוס הרזרבי (אבן אלפראת, 8/223). ייתכן שישנו בלבול בין משרת האושאקי לאמיר אה'ור בשל הדימויו ביניהן. אמיר אה'ור היה המפקח על אורוות הסולטאן או האמיר ובדרך כלל נשא דרגה של אמיר מאה, ראה: איילון, "מחקרים III", 63; אלקלקשנדי, קהיר, 5/461; אלעמרי, אלמעריף, 101-99. אושאקי (או: אוג'אקי) היה משרת באורוות האחראי על הובלת הסוסים (אלקלקשנדי, קהיר, 5/454). אבן כת'יר מייחס ללאג'ין את הנסבה "אלסלח'דארי" העשויה לרמוז על כך כי משרתו הראשונה של לאג'ין היתה סלח'דאר.

³³⁵ רוב המקורות מציינים כי לאג'ין נשלח לכהן תחילה כמושל מצודת דמשק (נא'ב קלעת דמשק), ראה: זבדה, 182; אלמנהל, 9/166, סלוק 1/670; תאלי, 132. לפי אלצפדי, בכל אופן, מונה לאג'ין כנא'ב דמשק (אעיאן, 4/167-165, אלואפי, 24/385). סביר אפוא לקבל את עדויות רוב ההיסטוריונים, מה גם שביברס אלמנצורי מציין במפורש כי בשנת 1280-1/679 עבר לאג'ין ממושלות המצודה למושלות דמשק (זבדה, 184). מכתב המינוי של מושל מצודת צרח'ד (נא'ב קלעת צרח'ד) עולה כי מושל המצודה אחראי היה על העניינים הבאים: הגנה, בטחון, אחזקה, מינוי ופיטור פקידים, הסדרת משכורות, איסוף מודיעין על האויב, ניהול צודק ופיקוח על איסוף ואחסון הקציר. כל זה בשיתוף עם וואלי אלקלעה, שהיה כפוף לו. הנא'ב והואלי כפופים היו לשלטון המרכזי של הסולטאן ובמידה מסוימת של מושל דמשק (נא'ב דמשק), ראה: נורת'רוף, שם, 215. מנוסח השבועה של מושלי המצודות, אותו מביא אלעמרי, עולה כי נא'ב אלקלעה היה כפוף לסולטאן בלבד ותפקידיו היו, בנוסף על הגנה ותחזוקה, גם פיקוח על השערים, וחלוקת המזון והתחמושת שבה, ראה: אלעמרי, אלמעריף, 148-149. ראה גם הערה 372 להלן.

³³⁶ אבן אלפראת, 7/162; סלוק, 1/670; נהאיה, 31/13 וראה נורת'רוף, 195. אולי קודם לתפיסתו על ידי סנקר אלאשקר.

³³⁷ תאלי, 130.

³³⁸ תאלי, 132.

³³⁹ סוריה בתקופה המלוכית כללה שש יחידות מנהליות גדולות, שבראש כל אחת מהן עמד מושל, אמיר שנשא את התואר "ממלא מקום הסולטאן" (נא'ב אלסלטה) באותו מחוז. מחוזות אלו כללו את חלב, טריפולי, חמאה, צפת ואלכרך, ראה: אלקלקשנדי, בירות, 1/186-187, 223, 239, 243, 246, 247. עזה היתה אף היא לעתים למחוז עצמאי, אך רוב הזמן שייכת היתה למחוז דמשק, ראה: D. Sourdel, "Ghazza", EI², 2/1056.

³⁴⁰ אעיאן, 4/165-167, אלואפי, 24/385; אלמנהל, 9/166; זבדה, 182, 184; כנ, 8/238. אבן אלפראת מציין גם את כתב המינוי, ראה: 7/175-176. מושל דמשק היה אחראי על מינויי פקידים בשטח שיפוטו ועל חלוקת אקטאעות לאג'נאד, אכיפת השריעה, הצדק והבטחון וכו'. מכל מקום, נושאי המשרות הבכירות בדמשק נתמנו על ידי הסולטאן או שהצריכו את אישורו של הסולטאן. בתקופה התורכית נחשבה משרת מושל לאחת הבכירות ביותר בסולטאנות, ראה:

Jo Van Steenberg, "The Office of Nā'ib al-Saltāna of Damascus: 741-784/1341-1382, a Case Study", in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras III*, Proceedings of the 6th, 7th and 8th International Colloquium, eds. Urbain Vermeulen and Jo Van Steenberg (Katholieke Universiteit Leuven, May 1997, 1998 and 1999. Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001), 432-429, 434, 455, שם, 212.

היו ממלוכים של אלצלאה איוב או אלט'אהר ביברס).³⁴¹ בראשית 1287/686 יצא בראש צבאות סוריה לצור על מבצרי צהיון וברזניה, והביא לכך שהשטחים באזורים אלה יימסרו לידי צבא הסולטאן.³⁴² לאג'ין נזכר כמי שקיבל אמירות מאה על ידי הסולטאן אלאשרף ח'ליל, אך אין הדבר מעיד על כך שלא היה אמיר מאה גם קודם לכן.³⁴³

6. שמש אלדין קראסנקר כיהן בימי אמירותו של קלאוון כאושאקן, או כסאקן.³⁴⁴ לאחר מכן, ככל הנראה, כיהן כג'וכנדאר.³⁴⁵ קלאוון קידם את קראסנקר עד שמינה אותו לאמיר מאה במצרים.³⁴⁶ על פניו עולה הרושם שמינוי זה היה בראשית שלטונו של קלאוון, שכן זמן קצר לאחר עלייתו של קלאוון כבר נשלח קראסנקר לכהן כמושל חמאה ובשנת 1282/681 או ב-1283/682 מונה להיות מושל מחוז חלב (נאא'ב אלסלטה פי חלב או נאא'ב חלב).³⁴⁷ קראסנקר כיהן כמושל חלב כעשר שנים עד שפוטר ממנה על ידי אלאשרף ח'ליל בשנת 1292/691.³⁴⁸ בדומה לאמירים בכירים אחרים מבין המנצורים, גם על קראסנקר הטיל קלאוון משימות צבאיות ואחרות. ב-1281/680 נשלח קראסנקר יחד עם האמיר הצאלחי הותיק פח'ר אלדין איאז כדי לקבל את שבועת האמונים של המורד סנקר אלאשקר לסולטאן, עקב ההסכם שנחתם בין השניים.³⁴⁹ ב-1283/682 הורה קלאוון לקראסנקר לפשוט על סיס והוא ביצע את המשימה בהצלחה.³⁵⁰ קראסנקר שלח כוח שפשט בהצלחה על הממלכה הארמנית פעם נוספת באותה שנה,³⁵¹ כמו כן שלח אמירים למבצר הארמני כח'תא כדי שישביעו את האמירים ששם אמונים לסולטאן ולצאצאיו.³⁵²

7. סוף אלדין בלבאן אלטבאה'י היה ממלוכו של אלחאג' אבראהים, מי שהיה האחראי על המטבחים (אלח'ואן סלאר) של האמיר קלאוון. אלחאג' אבראהים גידל בלבאן מהיותו קטן ובלבאן היה נכנס אל האמיר קלאוון כשהגיש את האוכל. קלאוון החליט לרכוש אותו מידי אדונו ב-3000 דרהם.³⁵³ עם עליית קלאוון לשלטון קיבל בלבאן אמירות. ככל הנראה היתה זו אמירות *טבלח'אנאה*. בסוף 1280/678 מרץ כבר נתמנה על

³⁴¹ זבדה, 196. אבן כת'יר מציין מבין "נכבדי האמירים האמיצים" בקרב זה את המנצורים לאג'ין וטרנטאי, ראה: אבן כת'יר, 13/245.

³⁴² כך לפי אבן כת'יר, המתרכז בתיאוריו באירועים ובאנשים שבדמשק ובסוריה, ראה: 13/257, כנזכר לעיל, גם לטרנטאי היה חלק בהחזרת המצודה למרות הסולטאן שבקהיר.

³⁴³ זבדה, 288, נג'ום, 8/13,85.

³⁴⁴ אעיאן, 4/89; אלואפי, 24/213; אלדרר, 3/246.

³⁴⁵ לפי אלמקריזי, קראסנקר מונה כ-מוכנדאר (=ג'וכנדאר) עד שמונה על חלב (סלוק, 2/558). הוא נזכר כ-קראסנקר אלג'וכנדאר במילונים הביוגרפיים ובמקורות אחרים, ראה למשל: אעיאן, 4/87; אלואפי, 24/212; אלדרר (בירות), 3/246. הג'וכנדאר הוא מי שנשא את מקל הפולו של הסולטאן, ראה: אלקלקשנדי, קהיר, 5/458.

³⁴⁶ אלמנהל, 9/48. בידיעה אחרת נאמר כי אלאשרף ח'ליל מינהו כאמיר מאה במצרים כאשר הגיע לקהיר בד'ו אלקעדה 690/אוקטובר 1291 (נג'ום 8/12). אין הדבר מעיד בהכרח כי לא היה אמיר מאה גם קודם לכן.

³⁴⁷ מושלות חלב היתה השנייה בחשיבותה בסוריה לאחר דמשק. בסמכות העומד בראשה למנות פקידים בשטח שיפוטו וכן לחלק אקטאעות, ראה: נורת'רוף, שם, 213. ביברס אלמנצורי מציין שקראסנקר מונה על חלב ב-1282/681 (זבדה, 217), בעוד אבן אלפראת מציין כי נתמנה בשעבאן 682/אוקטובר 1283 (אבן פראת, 7/276).

³⁴⁸ אלמנהל, 9/48.

³⁴⁹ זבדה, 194-193.

³⁵⁰ שם, 231.

³⁵¹ שם, 240.

³⁵² שם, 245. התקפותיו של קראסנקר תרמו את חלקן להסכם שחתם מלך ארמניה עם קלאוון כשנתיים לאחר מכן. במסגרת הסכם זה התחייב המלך, בין השאר, להעלות מסים שנתיים אדירים לסולטאנות הממלוכית, ראה: סטיוארט, *הממלכה הארמנית*, 61-55.

³⁵³ אלמפקא, 2/485. ה-אלח'ואן סלאר עמד בראש המטבח של הסולטאן או האמיר. ח'ואן היא מילה ערבית שמשמעותה שולחן קטן עליו אוכלים, ו-סלאר הוא מונה פרסי שמשמעו ממונה או העומד בראש. תרגומו המילולי של המונח הוא אם כן: "ממונה השולחן", ראה: אלקלקשנדי, קהיר, 5/471; 6/170.

חצן אלאכראד, מבצר השוכן כ-60 קילומטר צפונית-מערבית לחמץ באזורי הספר הסמוכים לצלבנים.³⁵⁴ אלטבאחי מונה גם על מבצר שיזר או מבצרים קטנים אחרים באזור.³⁵⁵ ב-1280/679 נענה קלאוון לבקשת אלטבאחי ואישר לו לצאת לפשיטה נגד הצלבנים שזרעו הרס בסביבות מבצר אלמרקב הסמוך. מכל מקום, אלטבאחי נחל תבוסה וקלאוון גינה אותו על כך.³⁵⁶ בקרב חמץ של שנת 1281/680 לחם בלבאן אלטבאחי כמפקד צבא חצן אלאכראד באגף הקיצוני השמאלי (ראס אלמסרה) של הממלוכים.³⁵⁷ ב-1289/688, לאחר כיבוש טריפולי, השטח שבשיפוטו של אלטבאחי גדל וכלל גם את טריפולי. אלטבאחי כיהן עתה גם כמושל העיר ומבצרי החוף (נא'ב אלסלטנה באלחצון אלסאחליה), עד שהועבר משם על ידי אלאשרף ח'ליל ונתמנה למושל חלב בשנת 1291/691.³⁵⁸

8. רכן אלדין ביברס אלמנצורי. המידע לגבי הקריירה של ביברס אלמנצורי בימיו של קלאוון הינו הרב ביותר יחסית ליתר אמירי המנצוריה, זאת בשל הפרטים האוטוביוגרפים שמזכיר ביברס אלמנצורי בכרוניקות שכתב. ביברס אלמנצורי נרכש על ידי קלאוון כנער צעיר מבין ממלוכי בדר אלדין ל'אל'א' שליט מוצל בשנת 1260/659.³⁵⁹ ב-1272-3/671, קלאוון קידם אותו משכבת הממלוכים מקבלי המשכורות החודשיות אל מקבלי האקטאעות. ביברס קיבל אז לראשונה אקטאע שהניב יכול של 150 ארזב (בשנה).³⁶⁰ כשנתיים לאחר מכן, ב-1274-5/673, מתאר ביברס כי לחם בכוחותיו של אדונו האמיר קלאוון, שהיו חלק מחיל החלוץ (הג'אליש) בפשיטה על סיס.³⁶¹ כשנה לאחר מכן, ב-1275-6/674 התמנה ביברס אלמנצורי על השראב ח'אנאה (מחסן המשקאות) במשק הבית של האמיר קלאוון, ובכך החליף את כתבע'א במשרה זו.³⁶² כשלוש שנים לאחר מכן, בסוף שנת 677 וראשית 1278-9/678 השתתף ביברס אלמנצורי, ככל הנראה, בפשיטה נוספת על סיס, בהיותו חלק מכוחותיו של האמיר קלאוון.³⁶³ בקרב חמץ הראשון שנערך נגד המונגולים, ב-14 לרג'ב 680/28 באוקטובר 1281, לחם ביברס אלמנצורי בג'אליש או במרכז (ק'לב) לצד קלאוון, שכיהן כבר כסולטאן. ביברס נמנה על המנצורים שגוננו בגופם על הסולטאן ותרם לניצחון הממלוכי.³⁶⁴ בדיוק שנה ושמונה חודשים לאחר קרב חמץ, ב-14 ברביע I 682/11 ביוני 1283, נתמנה ביברס אלמנצורי לאמיר על ידי הסולטאן קלאוון,

³⁵⁴ אבן אפראת, 7/161; סלוק, 1/670. ראה מיקומה של חצן אלאכראד (Crak des Chevaliers) בנספח ד', מפה 1.
³⁵⁵ לפי ההסכם שעשה קלאוון עם סנקר אלאשקר ב-1281/680 נקבע כי שיזר תועבר לקלאוון תמורת שער ובכאס אותם תבע סנקר אלאשקר. לפי ביברס אלמנצורי ניתן להבין כי אלה נלקחו קודם לכן על ידי קלאוון והוא מינה עליהם כמושל את אלטבאחי. יחד עם זאת, ייתכן שהכוונה לכך שאלטבאחי היה מושל שיזר, אולי במסגרת היותו מושל חצן אלאכראד הסמוכה (זבדה, 193). ראה מיקומם של מבצרים אלה בנספח ד', מפה 1.
³⁵⁶ זבדה, 189-190; כנז, 8/239; נהאיה, 31/69-70.
³⁵⁷ ראה: עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים, 191, וכן את תרשים פריסת הכוחות הלוחמים: שם, 192.
³⁵⁸ נהאיה, 31/57; תאלי, 56; נורת'רוף, קלאוון, 214. בלבאן אלטבאחי נזכר כמושל חצן אלאכראד בתקופת קלאוון (סלוק, 3/755; אבן אפראת 8/96) וכמי שהחזיק בתפקיד זה עם מותו של קלאוון (זבדה, 273).
³⁵⁹ זבדה, 71.

³⁶⁰ ארזב היא יחידת נפח לסחורה יבשה השקולה ל-198 ליטר, ראה: Hans wer, A Dictionary of Modern Written Arabic, ed. J. Milton Cowan (Beirut: Librairie du Liban, 1980), 13. אלקריזי מציין כי ההכנסות מהאקטאעות של כלל האג'נאד בימיו של מנכותמר סגנו של הסולטאן לאג'ין (1296/696-1298/698) היו 100,000 ארזב יבול בשנה (סלוק, 1/858).
³⁶¹ זבדה, 144; ראה על מסע זה: סטיוארט, הממלכה הארמנית, 50-51.
³⁶² זבדה, 152. על השראב ח'אנאה ראה הערה 324 לעיל.
³⁶³ זבדה, 166-167. ביברס אלמנצורי מתאר כמקור ראשון את פרטי הקרב.
³⁶⁴ ביברס מציין כי הממלוכים הסולטאניים של המנצוריה לחמו בג'אליש וכי הסולטאן עצמו לחם בקרב כשמסביבו הממלוכים שלו והאמירים הקרובים לו (אלזאם, ראה על מונח זה בהערה 1015 להלן), ראה: זבדה, 197. מכאן יוצא שביברס אלמנצורי לחם בג'אליש או בקרב. ביברס אף מתאר (בגוף ראשון רבים) את המהלכים שעשו הוא וחבריו במהלך הקרב. לפי הוראת הסולטאן, הם רכבו מאחורי הסולטאן והתקבצו סביבו על מנת לגונן עליו. אכן הם הצליחו לשמור על חיי אדונם ואף הרגו "מיד כל מי שהתכוון להרוג את הסולטאן" (שם, 198). ראה בעניין זה עוד להלן.

וקיבל פיקוד על 15 פרשים.³⁶⁵ בשנת 1284/683 קיבל אמירות טבלח'אנאה של 50 פרשים וקיבל את האקטאע של האמיר איבך אלאפרם הצאלחי, שקודם לאמיר מאה.³⁶⁶ בצפר שנת 685/ מרץ 1286 נשלח ביברס אלמנצורי אל אלכרך על מנת להוציא לפועל את הסכם האמאן בין הסולטאן קלאוון לבנו של אלט'אהר ביברס אלמלך אלמסעוד.³⁶⁷ בשעבאן 685/ אוקטובר 1286 נתמנה על אלכרך וקיבל אמירות על 80 פרשים.³⁶⁸ ביברס אלמנצורי עתיד לקבל אמירות מאה בשנת 1293/693, עם ראשית תקופת שלטונו הראשונה של אלנאצר מחמד.³⁶⁹

9. עז אדין איבך אלמוצלי נרכש על ידי קלאוון יחד עם ביברס אלמנצורי מהסריס של שליט מוצל, בדר אדין ל'אל'א אלמוצלי. לפי אלמקריזי, הוא נרכש בשנת 1260/658 לאחר קרב עין ג'אלות ולפי ביברס אלמנצורי בשנת 1261/659.³⁷⁰ אלמקריזי אינו מזכיר את איבך בין אלו שקיבלו אמירות עם עליית קלאוון, אולם אין להסיק מכך כי איבך לא היה אמיר כאשר עלה קלאוון לשלטון, שכן כאמור, אלמקריזי ציין רק חלק מהשמות. כמו כן, כבר בשנה בה עלה קלאוון לשלטון הוא מינה את איבך אלמוצלי כמושל אלשובך, כך שייתכן כי היה לאמיר.³⁷¹ איבך המשיך לכהן בתפקיד זה עד 1286/685 אז מונה לתקופה קצרה גם כמושל אלכרך, עד שהחליפו ביברס אלמנצורי בעשירי לשעבאן/30 לספטמבר אותה שנה. מאלכרך עבר איבך לכהן כמושל עזה והוא החזיק בתפקיד זה תקופה קצרה עד שהעבירו קלאוון לכהן כמושל מצודת צפת (נא'ב אלק'עה) ב-1287/686.³⁷² ברג'ב 689/יולי 1290 נתמנה שוב על עזה.³⁷³

10. עז אדין איבך אלח'זנדאר³⁷⁴ שירת כאמיר ג'אנדאר³⁷⁵ במצרים בתקופת סולטאנות קלאוון והחזיק בתפקיד זה כאשר מת קלאוון.³⁷⁶ לפי כינויו סביר כי קודם לכן שירת כח'זנדאר.³⁷⁷

³⁶⁵ זבדה, 247. לפי איילון, המונח טואשי מציין פרשים שאינם ממלוכים, ראה: מחקרים II, 466; נורת'רוף, שם, 196.

³⁶⁶ זבדה, 250.

³⁶⁷ שם, 254; נהאיה, 31/29. על בנו של אלמלך אלמסעוד והתנגדותו לקלאוון, ראה: נורת'רוף, שם, 90-92; 93-105.

107-108; 115-116; 134-136.

³⁶⁸ זבדה, 287-285.

³⁶⁹ זבדה, 298; אלתחפה, 138.

³⁷⁰ אלמקפא, 2/234; זבדה, 71.

³⁷¹ זבדה, 179.

³⁷² זבדה, 255-256; לבנוני, מפנה, 16. מושל מצודת צפת אחראי היה על השמירה והתחזוקה של המצודה, על התחמושת שבה ועל שעריה. מושל המצודה מונה ישירות על ידי הסולטאן ועל כן לא היה כפוף למושל המחוז. יתר על כן, תפקידו העיקרי היה לשמש כמרגל עבור הסולטאן נגד מושל המחוז, ראה: طه تلجي الطراونة، مملكة صغد في عهد المماليك (بيروت: دار الافاق الجديدة، 1982/1402), 234-235.

³⁷³ נהאיה, 31/170; אלד'הבי, תאריח', 59/39.

³⁷⁴ ברשימת ביברס אלמנצורי של הממלוכים הותיקים נזכרים שני אישים שונים, האחד בשם איבך אלח'זנדאר והשני איבך אלטויל. המקורות מזכירים אמיר בכיר בתקופת המנצוריה ששמו איבך אלח'זנדאר אלמנצורי. אמיר זה מת בקהיר ברמז'אן שנת 709/ פברואר 1310 (נהאיה, 32/145; סלוק, 2/84). המקורות מזכירים אמיר מנצורי נוסף, הוא איבך אלטויל אלח'זנדאר, שמת בדמשק ברביע I 706/ ספטמבר 1306. הבלבול נובע מכך שככל הנראה אבן חג'ר אלעסקלאני ייחס בטעות את התרג'מה של איבך אלח'זנדאר לאיבך אלטויל אלח'זנדאר, כי להוציא את שנת המוות, 1306/706 דומה כי יתר הפרטים מתייחסים לאיבך אלח'זנדאר האמיר הבכיר שמת ברמז'אן 1310/709, ראה: אלדרר (קהיר), 1/452.

³⁷⁵ אמיר ג'אנדאר (או ג'נדאר) היתה משרה בכירה ביותר בראשית התקופה הממלוכית ומי שנשא אותה היה אמיר מאה. אמיר ג'אנדאר אחראי היה על מחסני הנשק ששימשו גם כבתי מעצר (זרדח'אנאה) ועל ההוצאות להורג. מתפקידו היה להודיע לסולטאן על הגעתם של האמירים לעבודתם והוא הגיש לסולטאן את קסת הדיו יחד עם הדואדאר וק'אמב אלסר (מזכירו הראשי של הסולטאן ומי שעמד בראש דיואן אלאנשאא'), ראה על משרות אלה בהערה 442 להלן; נורת'רוף, שם, 239-242), ראה: איילון, "מחקרים III", 63-64; אלקלשנדי, קהיר, 5/461; אלעמרי, מסאלך, 3/308. אמיר ג'אנדאר כביר אחראי היה על הנכנסים אל הח'זמה השבועית (ראה הערה 311 לעיל) ואסף את הקובלנות, ראה: ואן סטינברגן, סד, 40 הערה 65.

³⁷⁶ זבדה, 273; אלדרר (קהיר), 1/452.

³⁷⁷ הח'זנדאר (או: ח'אונדאר) אחראי היה על אוצר הסולטאן (איילון, מחקרים III, "62).

- 11. סוף אלדין קג'קאר** היה ממלוך אותו גידל קלאוון "כאב מהיותו קטן".³⁷⁸ ב-1280/679 מונה על מצודת דמשק, ולאחר זמן מה הועבר אל צפת שם שירת כמושל המחוז.³⁷⁹ ב-1286/685 נזכר קג'קאר כמושל מצודת צפת (נא'ב אלקלעה), אך בשל מחלתו הועבר לקהיר, בה מת בשנת 1287/686.³⁸⁰ קג'קאר הוא ראשון האמירים המנצורים הנזכר בין המתים.
- 12. עלם אלדין סנג'ר ארג'ואש** כיהן כמושל מצודת דמשק עת נפטר קלאוון.³⁸¹ הוא המשיך לכהן כמושל המצודה לאורך שנים לאחר מכן, אף כאשר לאג'ין תפס את השלטון בשנת 1296/696.³⁸² גם בתקופת שלטונם של המונגולים בדמשק (1300/699) המשיך להחזיק במשרה זו והפגין אומץ לב ונחישות רבה כשסירב למסור את המצודה לידיהם.³⁸³
- לגבי המנצורים הותיקים הבאים אין מידע על משרה שמילאו בתקופות אמירותו או שלטונו של קלאוון אך היו לאמירים בעלי דרגה בכירה למדי:
- 13. סוף אלדין קטז** אלמנצורי היה מבכירי האמירים של המנצוריה. ברג'ב 680/ אוקטובר 1281 שוחרר מכלאו וקיבל אמירות כחודש לאחר מכן.³⁸⁴ קלאוון מינה אותו למושל חמץ בה מת בשנת 1291/690.³⁸⁵ כיוון שמת אך שנה אחת לאחר מות אדונו קלאוון, ניתן להסיק כי קודם לאמיר בכיר כבר בתקופתו. אלצפדי מציין כי קטז אלמנצורי נשלח למשימות צבאיות בשל אומץ לבו הרב.³⁸⁶
- 14. סוף אלדין כאוזכא**³⁸⁷ נזכר כאחד מהממלוכים הבכירים של הסולטאן קלאוון.³⁸⁸
- 15. עז אלדין איבך אלטויל** מת כאמיר בכיר (כביר אלקדר) בדמשק ב-1306/706.³⁸⁹
- 16. סוף אלדין ג'אורשי** היה מבין שבויי קרב אבלסתיין, יחד עם סלאר וקב'ג. ³⁹⁰ היה לאחד מאמירי דמשק ומת בחלב במהלך אחת הפשיטות בחלב בד'ו אלקעדה 697/אוגוסט 1298.³⁹¹
- 17. סוף אלדין בהאדר ראס נובה** כיהן כראס נובה אלג'מדאריה, כלומר אחראי על מלבושי הסולטאן.³⁹² בשואל 688/אוקטובר-נובמבר 1289 היה אחד מן המפקדים שנשלחו לפשיטה השנייה והמוצלחת נגד נוביה, ומכאן שהיה אמיר בכיר למדי לקראת סוף שלטונו של קלאוון.³⁹³

³⁷⁸ "יכאן אלסלטאן קד רבאה פי צע'רה כאלואלד" (נהאיה, 31/150; זבדה, 176).

³⁷⁹ זבדה, 184.

³⁸⁰ זבדה, 255-256; נהאיה, 31/150.

³⁸¹ זבדה, 273. על סמכויות מושל מצודת דמשק, ראה הערה 335 לעיל.

³⁸² אעיא, 4/146, אלואפי, 24/319.

³⁸³ אעיא, 4/69, אלואפי, 24/183. ראה על עמידתו העיקשת של סנג'ר ארג'ואש כמושל מצודת דמשק: הערות 2269, 2281 להלן.

³⁸⁴ סלוק, 1/700,702.

³⁸⁵ עקד, 3/103; נהאיה, 31/224; אבן אלפראת, 8/133. רק אלעיני מציין כי קלאוון מינה אותו למושל חמץ, אך לא מציין מתי. אלנוירי ואבן אלפראת מציינים כי נשלח לחמץ. ביברס אלמנצורי מציין כי כיכלדי, ולא קטז (ראה להלן) היה מושל חמץ כאשר מת קלאוון.

³⁸⁶ אלואפי, 24/254.

³⁸⁷ ברשימותיהם של ביברס אלמנצורי ואלעיני נזכר כ-כוארכא, אולם סביר שהכוונה לאמיר המנצורי כאוזכא. נזכר גם על ידי אלנוירי כמי שהיה מבין ממלוכי אלמנצוריה בזמן היותו של קלאוון אמיר (נהאיה, 32/136).

³⁸⁸ ראה התרג' מה שלו ב-אעיא, 4/143.

³⁸⁹ ראה הערה 374 לעיל.

³⁹⁰ זבדה, 155.

³⁹¹ אד'הבי, תאריח', 60/324-325.

³⁹² נזכר אצל אלנוירי כ"ראס נובה אלג'מדאריה" (נהאיה, 31/42). האחראי על מלבושי הסולטאן היתה אחת ממשרות ממלוכי הח'אצכיה, ראה: איילון, "מחקרים I", 214.

³⁹³ נהאיה, 31/42, וראה ראה על פשיטה זו: נורת'רוף, שם, 148-149.

18. עלאא' אלדין אלטיברס נזכר כאחד מן המפקדים שנשלחו לפשיטה השנייה והמוצלחת נגד נוביה בשואל 688/אוקטובר-נובמבר 1289.³⁹⁴

19. בדר אלדין כיכלדי אלשחנה³⁹⁵ נזכר כמי שניהן כמושל חמץ עם מות קלאוון.³⁹⁶

20. ג'מאל אלדין אקוש אלשרפי³⁹⁷ קיבל ב-1286/685 אמירות עשר מידי קלאוון שגם מינהו כאסתאדאר של אלשרף ח'ליל בן הסולטאן.³⁹⁸ ב-1291/690, סמוך למותו של קלאוון, מונה על אלכרך ומשל בה 20 שנה. סביר כי מונה לאמיר בכיר יותר קודם למינויו זה.

21. עז אלדין אידמר אלזרדכאש נזכר רק לאחר מות קלאוון בקשר לעריקתו עם אקוש אלפרם בעל בתו, עם עלייתו לשלטון בשלישית של אלנאצר מחמד (ראה פרק ג', 1.1.1).

22. עלם אלדין סנג'ר אמיר אח'ור נזכר כאמיר אשר נשלח לבשר על ניצחון קרב חמץ הראשון ב-1281/680 בפיוס.³⁹⁹

23. בדר אלדין ביליך (או: בכתאש) אלטיאר (אלטיארי) מונה על מצודת צפת בשואל 678/ פברואר 1280 או 1280-1/679.⁴⁰⁰ לפי חלק מן המקורות כיהן בשנים הראשונות לשלטונו של קלאוון כמושל צפת.⁴⁰¹

24. סיה אלדין באזי אלמנצורי נתמנה למושל חמץ כבר ברג'ב 680/אוקטובר 1281 יחד עם אמיר נוסף שסייע לו.⁴⁰²

25. בלבאן אלג'וכנדאר⁴⁰³ נזכר כמי שכהן כמושל צפת כשמת קלאוון.⁴⁰⁴

ביברס אלמנצורי מזכיר עוד את שמות המנצורים הותיקים שלהלן, אך לגביהם של אלו לא נזכרים כל פרטים במקורות: 26. עלאא' אלדין מנכורס; 27. בדר אלדין איבך אלאתאבכי אלמשרף; 28. רכן אלדין אלצירפי; 29. עלאא' אלדין עלק; 30. עז אלדין אלג'לדכי; 31. עלם אלדין סנג'ר אלמצרי; 32. סיה אלדין טע'רל אלמשרף; 33. סיה אלדין טיבע'א אלוסי; 34. סיה אלדין טאג'אר; 35. סיה אלדין בלבאן אלוסי; 36. ג'מאל אלדין אקש [אקוש] ברנאק; 37. בדר אלדין בכתות אלבחלאק;⁴⁰⁵ 38. עלאא' אלדין אלטברס; 39. בדר אלדין ביליך אלשחנה; 40. עלאא' אלדין אידע'די אלסאקי.

ביברס אלמנצורי מזכיר ברשימתו זו של ממלוכי קלאוון הותיקים גם את סיה אלדין סלאר ואת סיה אלדין קבג'ק. על אף שהיו ממלוכים שאדונם הראשון היה האמיר קלאוון, הם לא שירתו את אדונם זמן רב בטרם

³⁹⁴ ראה ההערה הקודמת לעיל.

³⁹⁵ שְׁחָנָה היה האחראי על הבטחון הערים, מעין מפקד המשטרה (דווי, 1/733).

³⁹⁶ זבדה, 273.

³⁹⁷ ברשימת אלעיני נזכר: אקוש אלסאדי (עקד, 2/229).

³⁹⁸ סלוק, 2/193.

³⁹⁹ שם, 1/699.

⁴⁰⁰ לפי אבן אלפראת ואלמקריזי, נתמנה בשואל 678/ פברואר 1280 (אבן אלפראת, 7/158; אלמקפא, 2/583; סלוק, 1/667).

לפי ביברס אלמנצורי, נתמנה ב-1280-1/1279 על מצודה זו (זבדה, 184). על שמותיו השונים של אמיר זה ראה

הערה 858 להלן.

⁴⁰¹ אלטראונה, 271.

⁴⁰² אבן אלפראת, 7/226. נזכר כ-תאזי ברשימתו המקבילה של אלעיני, ראה: עקד, 2/228.

⁴⁰³ סיה אלדין בלבאן אלג'וכנדאר וכן שני השמות הנזכרים לאחריו (עלאא' אלדין מנכורס, בדר אלדין איבך אלאתאבכי

אלמשרף), נזכרים על ידי המהדיר של זבדה מכ"י אחר. אלעיני לא מזכיר אותם. כמו כן נזכר בדר אלדין כבכלדי אלשחנה,

שככל הנראה הוא עיוות השם כיכלדי אלשחנה הנזכר קודם לכן בכתב היד המרכזי, כיוון שאין המקורות מזכירים את השם

התורכי כבכלדי.

⁴⁰⁴ זבדה, 273.

⁴⁰⁵ ממלוך זה הינו ככל הנראה זהה לממלוך המנצורי הנזכר בשם בכתות יכהא ברשימתו של אלמקריזי המציינת את שמות

המנצורים שקיבלו אמירות עם עליית קלאוון (ראה הערה 292 לעיל).

עלייתו לשלטון, שכן נשבו בקרב אבלסתיין (1277/675), אך שלוש שנים לפני עלייתו של קלאוון. על כן אדון בהם בסעיף 3.3 להלן.

רשימת האג'נאד והסריסים של קלאוון שקודמו עד לדרגת אמירי טבלח'אנאה, כפי שמזכיר אותה ביברס אלמנצורי, היא כדלהלן:⁴⁰⁶

41. אידמר אלג'נאחי היה למושל עזה (לא נזכר באילו שנים) ומת בחלב. הביוגרפיות שלו מפרטות בעיקר על הרכוש הרב שהיה ברשותו.⁴⁰⁷

42. עז אלדין אלכוראני נזכר כאחד המפקדים ששלח קלאוון להתקפה הראשונה על נוביה בשנת 1287/686.⁴⁰⁸

43. אלטואשי (הסריס) שהאב אלדין מרשד היה מקדם ממאליך אלסלטאניה בימיו של קלאוון והחזיק במשרה זו כאשר מת קלאוון.⁴⁰⁹

שאר אמירי המנצוריה הנזכרים ברשימה זו אינם נזכרים עוד במקורות:

44. סיף אלדין אללדק⁴¹⁰ אלה'וארזמי; 45. עלם אלדין אלאצבהאני; 46. שמש אלדין אלדכז אמיר אה'ור; 47. עלאא' אלדין אלנקיב; 48. סיף אלדין בתח'אץ אלאקרעי; 49. סיף אלדין כבך אלאקרעי; 50. רכן אלדין ביברס אלבהאדרני.

השמות מרשימתו של אלמקריזי אשר אינם חופפים לשמות שהזכיר ביברס אלמנצורי הם כדלהלן:⁴¹¹

51. כראי הנזכר כאמיר בכיר רק לאחר מותו של קלאוון.

52. אזדמר אלעלאא'י נזכר כאמיר בכיר למדי כשנה לאחר מות קלאוון, סביר אם כן, שקודם בתקופת אדונו.⁴¹²

53. אקוש אלמוצלי (קתאל אלסבע), הגיע לידידו של קלאוון בשנת 1260/658, או בשנת 1260-1/659 לאחר קרב עין ג'אלות, מבין קבוצת הממלוכים של מושל מוצל בדר אלדין לא'לא'.⁴¹³ ביניהם היו גם איבך אלמוצלי וביברס אלמנצורי. קלאוון מינה אותו לאמיר עלם.⁴¹⁴

54. סנקר ג'רכס

55. טקצו⁴¹⁵

56. תע'ריל אלסלחדאר⁴¹⁶

57. סנקר אלסלחדאר

⁴⁰⁶ ראה לעיל הערה 291.

⁴⁰⁷ אעיאן 1/655-656; עקד, 3/485-486.

⁴⁰⁸ נהאיד, 40/31; ראה על התקפה זו: נורת'רוף, קלאוון, 147-148.

⁴⁰⁹ עקד, 3/14.

⁴¹⁰ ברשימתו של אלעיני נזכר כ-אלדק (עקד, 2/229).

⁴¹¹ סלוק, 1/671-672.

⁴¹² בשואל 690/אוקטובר 1291 קיבל אזדמר את האקטאע של קרארסלאן המנצורי לאחר שנתפס, ראה: סלוק, 1/774; אבן אלפראת, 8/128.

⁴¹³ אלמקפא, 2/234. ביברס אלמנצורי, שנמנה על חבורת הילדים שהגיעה מבדר אלדין לא'לא' לקלאוון, מציין כי הגיע לידי קלאוון בשנה 1261/659. ראה: זכדה, 71.

⁴¹⁴ אלמקפא, 2/235. אמיר עלם אחראי על דגלי הסולטאן והתזמורת (טבלח'אנאה), ראה: אלקלשנדי, קהיר, 5/456.

⁴¹⁵ ככל הנראה אין הכוונה לרכן אלדין ביברס טקצו (או סיף אלדין טקצו) אלנאצרי, שהיה חמו של לאג'ין והוצא להורג על ידי אלארשאף ח'ליל ב-1292/691, כיוון שאמיר זה נזכר בחברת אמירי הצאלחיה או הט'אהריה והיה אמיר בכיר עוד בטרם עליית קלאוון, ראה: זכדה, 170.

⁴¹⁶ כיוון שלא ניתן לדעת בוודאות אם זהו לטע'ריל אלאיע'אני, אתייחס אליו כאל ממלוך ותיק שאינו נזכר עוד במקורות.

58. כשכל

לרשימת המנצורים הותיקים הללו, המבוססים על הרשימות שציינו ביברס אלמנצורי ואלמקריזי, יש להוסיף עוד עשרה מנצורים ותיקים שאינם נזכרים ברשימות אך ככל הנראה נרכשו על ידי קלאוון בתקופת אמירותו, כיוון שרובם נזכרים כאמירים וכבעלי משרות רמות בתקופת שלטונו של אדונם.

59. **אקוש אלמוצלי אלחאג'ב (נמילה)** היה בין חבורת הממלוכים של שליט מוצל בדר אלדין ל'לא' שעברו לידי קלאוון, בשנת 1260/658 או 1261/659. בתקופת קלאוון היה לאמיר *טבלח'אנאה*, אמיר *עלם והחאג'ב* של הסולטאן.⁴¹⁷ ב-1283-4/682 שלח אותו קלאוון לנחם את בנו של אלמלך אלמנצור מושל חמאה האיובי על מות אביו. אקוש נשא עימו גם את כתבי המינוי לבנו ולמשפחתו של אלמלך אלמנצור על חמאה.⁴¹⁸

60. **סנג'ר אלמנצורי** נתמנה על ידי קלאוון למושל בלאטנס בשנת הכרתו (1279/678).⁴¹⁹

61. **לאג'ין אלרומי (לאג'ין אלאסתאדאר או אלסלחדאר)** נרכש על ידי קלאוון בהיותו צעיר וחונך על ידו. לפי כינויו, היה *סלחדאר* ובשלב מסוים נתמנה ל*אסתאדאר* של קלאוון.⁴²⁰ נזכר כאמיר בשנת 1281/680 אשר נשלח לבשר על ניצחון קרב חמץ בקהיר ופסטאט.⁴²¹ לאחר מות קלאוון נזכר כאחד מבכירי האמירים בצמרת הפוליטית במצרים.

62. **כשתע'די** נזכר כמי שהיה מושל אלשוּבך ומחוזותיה עם מות קלאוון, החל בתפקידו זה ככל הנראה בשנת 1286/685.⁴²²

63. **אקסנקר כרתאי** כיהן בתקופת קלאוון כמושל עזה והחוף. בעוד ביברס אלמנצורי מזכיר כי כרתאי החזיק בתפקיד זה מיד לאחר מותו של קלאוון ועלייתו של אלאשרף ח'ליל, אלנוירי מציין כי ברג'ב שנת 689/יולי 1290 נתמנה איבך אלמוצלי לתפקיד זה במקומו של כרתאי.⁴²³

64. **סנקר אלטויל אלמנצורי** נתפס במהלך שלטונו של קלאוון בהיותו אמיר 40.⁴²⁴ סביר שניהן בתקופת קלאוון כאחראי על שער המצודה בקהיר (ואלי *באב אלקלעה*), כיוון שנזכר כמי שאחז בתפקיד זה מיד לאחר עליית אלאשרף ח'ליל.⁴²⁵ בשואל 688/אוקטובר-נובמבר 1289 היה אחד מן המפקדים שנשלחו לפשיטה השנייה והמוצלחת נגד נוביה.⁴²⁶

⁴¹⁷ אלמקפא, 2/247-248. אלמקריזי מציין כי אקוש נמילה עבר לידי קלאוון בשנת 1260/658 בעוד ביברס אלמנצורי מציין כי עבר לשורות ממלוכי קלאוון בשנת 1261/659 (ראה: *זבדה*, 71). *החאג'ב הראשי (חאג'ב אלק'אב)* ואלו שהיו תחת פיקודו (שבתקופה התורכית היו עוד שני *חאג'בים*), אחראים היו בעיקר על הצגת המבקרים שבאו לסולטאן או מניעת כניסתם (איילון, "מחקרים III", 63; אירוין, *מזרח תיכון*, 39). *לחאג'ב אלחאג'ב* היתה סמכות שיפוטית על הצבא, ראה: ואן סטינברגן, 277, 40 הערה 65.

⁴¹⁸ *זבדה*, 246; נורת'רוף, קלאוון, 181.

⁴¹⁹ אבן אלפראת, 7/154; סלוק, 1/665. סנג'ר זה עשוי להיות אלמקרי או סנג'ר ארג'ואש, הנזכר כמה וכמה פעמים כסנג'ר אלמנצורי בלבד.

⁴²⁰ עקד, 4/292; סלוק, 1/947.

⁴²¹ סלוק, 1/699.

⁴²² *זבדה*, 255, 273.

⁴²³ *נהאיה*, 31/170, שם נזכר התפקיד כ"פיקוד על צבא עזה ומחוזות החוף" (*תקדמה אלעסכר בע'זה ואלאעמאל אלסאחליה*). ביברס אלמנצורי מזכיר את התפקיד "מושל עזה ומחוזות רמלה" (נא'ב ע'זה ואלאעמאל אלרמליה), ראה: *זבדה*, 274. בדרך כלל נזכר אמיר זה במקורות בשם כרתאי (או בכתיב אחר: כרתיה) בלבד.

⁴²⁴ אלמקפא, 2/457.

⁴²⁵ עקד, 3/31.

⁴²⁶ *נהאיה*, 31/42, וראה על פשיטה זו: נורת'רוף, שם, 148-149.

65. **סנג'ר אלח'אזן** נזכר בכל המקורות כאחד מממלוכיו של קלאוון. היה ככל הנראה ממלוך ותיק של קלאוון כיוון שגולד בסביבות שנת 1247-8/645.⁴²⁷ משרתו הראשונה היתה **ח'אזן** (אחראי על האוצר), ייתכן של אדונו קלאוון.⁴²⁸ מכל מקום, נזכר כמי שניהל במשרות רמות כשד אלדואוין וואלי קהיר⁴²⁹ לאחר מות קלאוון ובייחוד מתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ואילך.

66. **בכתמר אלג'וכנדאר** היה אחד המפקדים שנשלחו להתקפה על נוביה בשואל 688/אוקטובר-נובמבר 1289.⁴³⁰

67. **באסטי אלמנצורי** נתמנה ב-679/מאי 1280 כמושל מצודת צר'ח'ד.⁴³¹ נזכר כאמיר בכיר בדמשק שמת ב-1296/695.⁴³²

68. **אידימר אלרפא** הגיע לידי שלטון מאלמלך אלנאצר שליט חמאה האיובי. כיוון ששליט חמאה זה מת ב-1258/656, ניתן להסיק כי הגיע לשורותיו של ממלוכי קלאוון בהיותו של קלאוון אמיר. כיוון שאידימר אלרפא לחם ומת בקרב שקחב, שנערך כמעט 50 שנה לאחר מכן (1303/702), סביר שהיה ילד כשנכנס לשורות המנצוריה.⁴³³

לסיכום: ניתן למנות 68 ממלוכים שנרכשו על ידי קלאוון בתקופת אמירותו. רובם היו בחזקתו זמן רב בטרם התמנה לסולטאן והיו לבכירי ממלוכיו ערב עלייתו לשלטון. כולם הואמרו ורובם נזכרים כמי שמילאו משרות בימי שלטונו והיו לאמירים בינוניים או בכירים. המקורות ההיסטוריים מספקים מידע על אודות 41 מתוך 68 המנצורים הותיקים שנזכרו. 17 מהם נזכרים כמי שנשא את המשרות הבכירות ביותר בתקופת שלטונו של אדונם קלאוון, כמפורט להלן:

טרנטאי - סגן הסולטאן במצרים (נא'ב מצר) ואתאבך אלעסאכר; **בידרא** - וזיר; אמיר מג'לס; **אסתאדאר**. **סנג'ר אלשג'אעי** - וזיר ושד אלדואוין; **כתבע'א** - נא'ב אלע'יבה (ממלא מקום הסולטאן בהעדרו); **איבך אלח'זנדאר** - אמיר ג'אנדאר; **לאג'ין** - מושל מצודת דמשק (נא'ב קלעת דמשק) ומושל דמשק; **קג'קאר וארג'ואש** גם הם כיהנו כמושלי מצודת דמשק. **קג'קאר** כיהן גם כמושל מצודת צפת וייתכן כמושל צפת; **קראסנקר** - מושל חמאה ומושל חלב; **כיכלדי אלשחנה וקטז אלמנצורי** - מושל חמץ; **בלבאן אלטבאה'י** - מושל טריפולי ומבצרי החוף; מושל חצן אלאכראד; **בלבאן אלג'וכנדאר** - מושל צפת; **איבך אלמוצלי** - מושל

⁴²⁷ נזכר כי מת ב-1335/735 כשבן 90, סלוך, 2/387. על אף שהוא מבין ממלוכיו של קלאוון (ראה למשל: סלוך, 8/387; נג'ום, 9/305) הוא נזכר בנסבה אלאשרפי, ראה: אעיאן, 2/470; אלדרר, (חידראבאד), 2/172.

⁴²⁸ נג'ום, 9/305; אלדרר, (חידראבאד), 2/172. אבן חג'ר בלבד מזכירו מבין אמירי המנצוריה שיצאו לפשיטה על נוביה בשנת 1287/686 יחד עם אידימר וואלי קוץ, אולם כיוון שיתר המקורות אינם מזכירים זאת, לדעתי יש כאן בלבול עם סנג'ר אלמסרווי הצאלחי, שיצא למסע זה יחד עם וואלי קוץ, ראה: נורת'רוף, שם, 147.

⁴²⁹ וואלי קהיר אחראי היה על קהיר וסביבתה, ונשא דרגה של אמיר טבלח'אנאה (אלקלקשנדי, בירות, 4/23). כמו וואלי ערים אחרות, היה אחראי על בטחון הציבור (נורת'רוף, שם, 227). בקהיר של התקופה הממלוכית התורכית, וואלי אחראי היה בעיקר על שמירת החוק והסדר, כך שניתן להגדירו כ"ראש המשטרה". ראה על ענייני הבטחון, החוק והסדר עליהם היה אחראי: D.S. Richards, "The office of wilāyat al-Qāhira in Mamluk Times", in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras III*, Proceedings of the 6th, 7th and 8th International Colloquium, eds. Urbain Vermeulen and Jo Van Steenbergen (Katholieke Universiteit Leuven, May 1997, 1998 and 1999. Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001), 441-447.

⁴³⁰ נהאיה, 31/42, וראה על פשיטה זו: נורת'רוף, שם, 148-149.

⁴³¹ אלקלקשנדי, קהיר, 8/99. על מיקומה של צר'ח'ד ראה נספח ד', מפה 2.

⁴³² אלד'הבי, תאריח', 60/250.

⁴³³ עקד, 4/293.

מצודת צפת, מושל עזה ומושל אלשובך; **ביליך אלטיאר** - מושל מצודת צפת; **ביברס אלמנצורי** - מושל אלכרך; **שהאב אלדין מרשד** – מקדם אלממאליך אלסלטאניה.

על 27 מבין 68 האמירים הותיקים לא ידוע דבר מלבד העובדה כי הואמרו במהלך תקופת שלטונו של אדונם קלאוון, כיוון שאינם נזכרים במקורות ההיסטוריים. חמישה נוספים מביניהם (איבך אלטויל, ג'אורשי, אידמר אלזדכאש, אידמר אלרפא וכראי) נזכרים במקורות רק לאחר מות קלאוון. ממצאים אלה יוצרים את הרושם כי ותק הממלוך הינו גורם חשוב בקידומו, אולם כשלעצמו אינו גורם מכריע שבהכרח הביא לקידומו של כל ממלוך לעמדות הבכירות. דיון בקידומם של ממלוכי המנצוריה שנרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון, כפי שידון בהמשך, עשויים לחזק רושם זה.

3.2. משך הכשרתם של הממלוכים הותיקים עד להאמרתם

עם עלייתו לשלטון העניק קלאוון אמירויות לשלוש שכבות מבין המנצורים הותיקים האלה. שכבה אחת קיבלה אמירות על 40 פרשים, שכבה שנייה מונתה לאמירי 20 ו-15 פרשים, ושכבה שלישית לאמירי עשרה פרשים.⁴³⁴ לאורך שלטונו של קלאוון, היו מבין אמירי המנצוריה כאלו שהתקדמו אף לדרגת אמיר מאה. בין אלו ידוע על קראסנקר וכתב'עא.⁴³⁵ סביר גם כי לפחות חלק מבין אמירי המנצוריה הבכירים בתקופתו של קלאוון, כמו טרנטאי סגנו, בידרא וסנג'ר אלשג'אעי הזוירים היו לאמירי מאה, אך אין נזכרים פרטים על כך במקורות.

ההיסטוריונים בני התקופה מציינים כי קלאוון קידם את ממלוכיו באופן איטי ובהדרגה. ביברס אלמנצורי מעיד כי קלאוון "העבירם בהדרגה מהממלוכים מקבלי המשכורות (ג'אמכיות) למקבלי האקטאעות ומהמפארדה,⁴³⁶ לאמירות עשר אחר כך לטבלח'אנאה, והיו מהם מי שהגיעו לפיקוד אלף ואמירות מאה."⁴³⁷ בכתמר אלעבד בכרי נזכר כדוגמא יוצאת דופן לממלוך שקודם על ידי קלאוון מדרגת ג'נדי לאמיר טבלח'אנאה.⁴³⁸ מכל מקום, יש להבחין בין אמירי המנצוריה שעברו את תקופת ההכשרה שלהם בזמן אמירותו של קלאוון, לבין ממלוכי הכתאביה של הסולטאן קלאוון. על סמך הנתונים שאציג להלן, מתקבל הרושם כי תקופת קידומו של הממלוך המנצורי מרכישתו ועד להיותו אמיר בכיר למדי, היתה קצרה יותר בתקופת שלטונו של קלאוון

⁴³⁴ זכדה, 178; לבנוני, מפנה, 26. הקידום לאמירי ה-40 נערך בקרב האמירים הזוטרים יותר ולא היתה זו האמרה ישירה מג'נדי לאמיר 40, כיוון שהאמיר הראשון שקודם על ידי קלאוון מג'נדי לאמיר 40 היה בכתמר אלעבד בכרי. אמיר זה אינו נזכר מבין אלו שקיבלו אמירות כאשר עלה קלאוון (סלוק, 2/1671-1) והוא התקדם במיוחד דווקא בתקופת אלנאצר מחמד, ראה: אלדרר (בירות), 1/482.

⁴³⁵ ראה על כתב'עא (הערה 327 לעיל) ועל קראסנקר (הערה 346 לעיל). כנגד זה, נורת'רוף טוענת כי אף לא אחד מבין אמירי המנצוריה קודם על ידי קלאוון לדרגת אמיר מאה בשום שלב, אלא רק אמירים צאלחים או ט'אהרים נשאו דרגה זו בימיו של קלאוון, ראה: נורת'רוף, שם, 193, והערה 238 שם.

⁴³⁶ המפארדה היא יחידה מבין יחידות העלית של הממלוכים הסולטאניים. כמו כן היא עשויה לציין גם יחידה בחלקה. טיבה של המפארדה שנוי במחלוקת בקרב החוקרים, ראה: Amalia Levanoni, "The Mafārīda in the Mamluk Army: Reconsidered" *Arabica* 53, 3 (2006), 331-352. לעיל מתייחסת לממלוכים שאינם קצינים ושקיבלו משכורות (ג'אמכיות) ולא אקטאעות (נורת'רוף, שם, 198, הערה 275), לבנוני טוענת כי מונח זה כפי שנוצר בפיסקה הנדונה מתייחס לממלוכים שאינם אמירים אך שקיבלו אקטאעות, ראה: לבנוני, "מפארדה", 341. ראה בהרחבה על מונח זה והדעות השונות הנזכרות לגביו במחקר אצל לבנוני, שם.

⁴³⁷ "ولم يزل... ناقلا لهم على التدرج من الجامعات إلى الإقطاعات ومن المفاردة إلى امرأة العشروات ثم إلى الطبلخانة ومنهم من انتقل إلى تقدمه الألوף وامرة المثين" (זכדה, 269).

⁴³⁸ אלמקריזי מצייין כי בכתמר אלעבד בכרי מונה לאמירות טבלח'אנאה לאחר תפיסתו של סנקר אלטויל והוא ירש את אמירותו זו. בידרא אמר לקלאוון כי אמירותו הראשונה של ג'נדי היא אמירות עשר, ורק אחר כך אמירות טבלח'אנאה, אך קלאוון לא חזר בו מהחלטתו, ראה: אלמקפא, 2/457; אלדרר (בירות), 1/482. ראה בעניין זה גם: איילון, "מחקרים II", 475.

מאשר בתקופת אמירותו. להלן אסקור את מעט הפרטים הנזכרים על אודות מהלכי קידום של ממלוכי המנצוריה שחונכו על ידי קלאון בהיותו אמיר. מירב הפרטים בעניין זה מקורם בעדויותיו העצמיות של ביברס אלמנצורי.

כפי שנדון לעיל (ראה סעיף 2.5 לעיל) ביברס אלמנצורי אכן קודם באופן הדרגתי ואיטי על פי התיאור הכללי שהביא הוא עצמו ביחס לקידום של הממלוכים בידי קלאון. הוא שוחרר, על פי המשוער, בערך בשנת 1266-7/665. כשש שנים לאחר שיחרורו עבר ביברס משורות הממלוכים מקבלי המשכורות לאג'נאז מקבלי האקטאעות. שלוש שנים לאחר מכן מונה לתפקיד בכיר למדי במשק הבית של האמיר קלאון, הוא ראש השראב ח'אנאה, וכשש שנים לאחר מכן נתמנה לאמיר של 15 פרשים. מכאן ואילך קידומו של ביברס אלמנצורי היה מהיר הרבה יותר. שנה וחצי לאחר מכן, ב-5 בשואל 683/14 בדצמבר 1284 מינה קלאון את ביברס אלמנצורי לאמיר טבלח'אנאה המופקד על 50 פרשים, ונתן לו את האקטאע של האמיר עז אלדין איבך אלפרם אלצאלחי אמיר ג'אנדאר (אותו הוא העלה לדרגת אמיר מאה).⁴³⁹ פחות משנתיים לאחר מכן, בשעבאן 685/ אוקטובר 1286, מינה קלאון את ביברס אלמנצורי להיות מושל אלכרך, קידם אותו לדרגת אמיר הממונה על 80 פרשים ונתן לו את האקטאע של סג'ר אלדואדאר אלצאלחי.⁴⁴⁰ ביברס אלמנצורי כיהן בתפקיד כחמש שנים והחזיק בתפקיד זה עם מות קלאון.⁴⁴¹ לאחר כארבע שנים, בשנת 1293/693, קיבל ביברס אמירות מאה ומונה על דיואן אל'אנשאא' והפיקוח (נ'ט'ר) על משרד זה. ביברס אלמנצורי כיהן במידה רבה כדואדאר הראשי כיוון שסמכויותיו של הדואדאר עברו מתקופתו של קלאון ואילך לעומד בראש דיואן אל'אנשאא'.⁴⁴² נהיר אפוא, כי בהיותו של קלאון סולטאן, התקדם ביברס אלמנצורי במהירות רבה כאמיר. ניתן לנסות ולהעריך את הגיל בו נתמנה ביברס אלמנצורי לאמיר. 23 שנים חלפו מראשית הכשרתו ועד שהואמר על ידי הסולטאן קלאון וקיבל פיקוד על 15 פרשים. אם נניח שעבר לידי קלאון בין הגילאים עשר ל-12, כפי שהוערך לעיל, אזי שמונה שנים לאחר מכן, בהיותו בן 22-24, קיבל לראשונה אקטאע ורק בסביבות גיל 35 קיבל אמירות זוטרה.

ביברס אלמנצורי קודם באופן איטי למדי בהשוואה לכמה מחברי מחזורו המנצורים, על אף שכאמור, קידומו כאמיר היה מהיר מאוד. פחות מ-25 שנים חלפו מרכישתו עד שהיה לאמיר טבלח'אנאה (ולמעשה אמיר על 50 פרשים) ופחות מ-27 שנים עד שהיה לאמיר על 80 פרשים. מבדיקת הפרטים הנזכרים על אודות כתב'א, א

⁴³⁹ זבדה, 250.

⁴⁴⁰ שם, 255-256, 257.

⁴⁴¹ שם, 274.

⁴⁴² שם, 298. תפקידו הבסיסי של הדואדאר היה לשאת את קסת הדיו של הסולטאן, ומקורה של משרה זו, כמו רבות אחרות בתקופה הממלוכית הוא בסולטאנות הסלג'וקית. אל'אנאהר ביברס מינה למשרה זו אמיר עשר, בעוד שעד לתקופתו אחזו בה אזרחים מקומיים. בתקופתו של אל'אנאהר ביברס כללה משרה זו פיקוח על עבודת הבלורים, ובכלל זה כלל גם הנפקה וניסוח מסמכים רשמיים, גם אלו הקשורים לכריד (שירות הדואר הסולטאני), לענייני חוץ, למודיעין ולריגול (אירוויין, *מורח תיכון*, 39; איילון, "מחקרים III", 62). מכל מקום, משרת הדואדאר עברה ככל הנראה שינוי בתקופתו של קלאון. סמכויותיה, בייחוד אלה הנוגעות למודיעין, עברו לידי של כאתב אלסר או צאתב דיואן אל'אנשאא', שעמד בראש דיואן אל'אנשאא', משרד חדש אותו הקים קלאון. מעמדה של משרת הדואדאר הראשי (אלדואדאר אלכביר) ירד עקב כך במשך כל התקופה התורכית והנושא בה לא נמנה על בכירי האמירים. חשיבותה של משרה זו עלה בתקופה הצ'רקסית, ראה: נורת'רוף, שם, 239-241; איילון, "מחקרים III", 62-63. ראה עוד על מינוי זה של ביברס אלמנצורי בהערה 641 להלן. משרת כאתב אלסר (=ראש דיואן אל'אנשאא') בימיו של קלאון כללה קריאת המכתבים שהגיעו מהמזרח וכתובת מכתבי התשובה להם, הוצאת צווים לרחבי הממלכה לשם רווחת התושבים וישיבה לצד הסולטאן בעת קריאת הקובלנות (אלק'ץ), ראה: אבן איאס, 1/349. ראה עוד על כאתב אלסר: Carl F. Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 205-209.

לאג'ין וטרנטאי, דומה כי אורך הזמן הממוצע בו התקדם הממלוך המנצורי הותיק מרכישתו ועד שקיבל אמירות *טבלח'אנאה*, נמשך כ-20 שנים. כמובן, האמרתם של מנצורים אלה קשורה ישירות בעלייתו לשלטון של אדונם, וייתכן שלו היה עולה מוקדם יותר לשלטון, גם קידומם היה מהיר יותר. בנייתו להלן אתבסס על ההנחה כי האמירים הבכירים שאסקור קיבלו אמירות *טבלח'אנאה* עם עליית קלאוון (ולא אמירות מאה), כיוון שכך ציין, כנזכר לעיל, ביברס אלמנצורי.

כתב'ע'א עבר לידי של קלאוון לאחר קרב חמץ של מחרם 659/ דצמבר 1260⁴⁴³ וקיבל אמירות (*טבלח'אנאה*) עם עלייתו של קלאוון ב-1279/678.⁴⁴⁴ ניתן לנסות ולהעריך את הגיל בו הואמר כתב'ע'א. כתב'ע'א נשבה כנער צעיר,⁴⁴⁵ וכאשר נתמנה לסולטאן, בראשית שנת 694/ דצמבר 1294 היה כבן 40 או 50.⁴⁴⁶ סביר אם כך שנולד בסביבות שנת 8/645-1247, והיה לאמיר *טבלח'אנאה* בהיותו בן 33 לערך, כ-20 שנים לאחר שהתחיל את מסלול ההכשרה.

לאג'ין נרכש על ידי קלאוון בשנת 1260/658 כנזכר לעיל, וגם הוא קיבל אמירות (*טבלח'אנאה*) 20 שנים לאחר מכן, עם הכתרתו של קלאוון. לאג'ין מת ב-1299/698 כשהוא בערך בן 50 או מעט מעבר לזה.⁴⁴⁷ מכאן יוצא שנולד ב-1250/648 לערך, וקיבל את אמירות *הטבלח'אנאה* בראשית שנות ה-30 לחייו. **טרנטאי** נרכש ככל הנראה בערך בתקופה בה נרכש ביברס אלמנצורי, היינו ב-1261/659.⁴⁴⁸ כלל הנראה טרנטאי התמנה גם הוא לאמיר *טבלח'אנאה* על עליית קלאוון לשלטון, כלומר כ-20 שנים לאחר שהחל את מסלול החניכה.⁴⁴⁹ אם נניח כי התחיל את מסלול החניכה בהיותו כבן עשר עד 12, כפי שהוצע לעיל, הרי שגם הוא היה בראשית שנות ה-30 לחייו כאשר קיבלו אמירות זו.

גם **קראסנקר** היה בראשית שנות ה-30 לחייו כאשר קיבל אמירות (*טבלח'אנאה*) מידי הסולטאן קלאוון ב-1279/678. זאת כיוון שנזכר כי מת ב-27 בשואל 728/3 לספטמבר 1328, כשעבר את גיל 70.⁴⁵⁰ **בידרא** היה צעיר יותר מיתר חבריו בכעשור שנים. הוא אינו נזכר כמי שהואמר עם עליית קלאוון, אולם סביר שהיה לאמיר עם עליית קלאוון שכן היה אחד מבכירי הסולטאנות בתקופת אדונו קלאוון. כיוון שבידרא הגיע לשטחי הסולטאנות "כשהוא נישא על גב אימו" זמן קצר לאחר קרב עין ג'אלות (1260/658), סביר שנולד בסביבות שנת 655/1257.⁴⁵¹ כלומר, עם עליית קלאוון היה כבן 23 והיה לאמיר *טבלח'אנאה* במהלך אמצע שנות ה-20 של חייו.

⁴⁴³ נג'ום, 8/55.

⁴⁴⁴ שמו נזכר בין מקבלי האמירויות בשנה זו (סלוך, 1/671) וסביר להניח שנמנה על שכבת הממלוכים הותיקה (אלטבקה אלאלא) של הממלוכים הבכירים (פבאר) שקיבלו אמירות 40 כפי שמעיד ביברס אלמנצורי (זכדה, 178).

⁴⁴⁵ המקורות השונים מזכירים מונחים שונים לציון גילו הצעיר של כתב'ע'א: *חדת'* (ע'לם. ראה: אעיאן, 4/145, אלואפי, 24/318), "שאב ולעלה פי סן בלוע' אלחלם" ("נער, ואולי בגיל בגרות מינית", ראה: אבן אלפראת, 8/192). אבן אלפראת הינו היחיד שמציין כי כתב'ע'א נשבה בקרב עין ג'אלות, ראה שם. מכל מקום, אין מונחים אלה רומזים לנו על גילו המדויק.

⁴⁴⁶ אלמנהל, 9/115. לפי אלד'הבי היה בערך בן 50 (אלעבר, 5/380).

⁴⁴⁷ אלואפי, 24/386; אלמנהל, 9/168; אלעבר, 5/390.

⁴⁴⁸ טרנטאי נרכש מבין ממלוכיו הצעירים ("ילדיו") של בנו של בדר אלדין לא'לא מושל מוצל שהגיעו לקהיר, ראה הערה 294 לעיל.

⁴⁴⁹ טרנטאי היה האמיר האהוב על אדונו קלאוון. כנזכר לעיל, הוא כיהן כאסתאדאר בהיותו של קלאוון אמיר ולאחר מכן כיהן כסגנו של הסולטאן קלאוון. על כן סביר שנתמנה לאמיר *טבלח'אנאה* עם עליית קלאוון.

⁴⁵⁰ אלמנהל, 9/48.

⁴⁵¹ עקד, 3/217. מאידך יש עדויות כי מת "כשעבר את גיל 30" (אלעבר, 5/379) או שהיה בן 41 (עקד, 3/219). גם אם נקבל את ההערכה האחרונה, הרי שנולד בשנת 5/654-1254 ועם עליית קלאוון היה בערך באמצע שנות ה-20 של חייו.

3.3. הממלוכים שנרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון או בסמוך לה

קלאוון רכש את רוב הממלוכים שלו בתקופת שלטונו. הוא השקיע מאמצים רבים על מנת להגדיל את מספרם ואיכותם של הממלוכים שלו. ביברס אלמנצורי מעיד כי קלאוון השקיע מאמץ רב בייבוא מספר רב של ממלוכים ונתן כסף רב לסוחרי העבדים.⁴⁵² כדי שלא לפגוע במקורות האספקה של הממלוכים שלו ובנתיבי הסחר שמאמצות מוצאם למצרים וסוריה, קלאוון, בדומה לאלט'אהר ביברס, הקפיד על יחסים ידידותיים עם אורדת הזהב, האימפריה הביזנטית וגיאורגיה.⁴⁵³ בכדי ליצור לעצמו את היחידה הצבאית האיכותית ביותר, דאג קלאוון כי סוחרי העבדים לא ימכרו לאמירים את הממלוכים האיכותיים ביותר אלא ישמרו אותם עבורו בלבד. נורת'רוף טוענת כי קלאוון יצר מונופול על שוק העבדים. בתור סולטאן הוא הציע עבור הממלוכים את המחירים הגבוהים ביותר בעוד אמירים אחרים לא יכולים היו לעמוד במחירים גבוהים אלה, לפחות לא בכמויות גדולות.⁴⁵⁴ על אף שרוב ממלוכי המנצוריה נרכשו על ידי קלאוון בתקופת שלטונו, ידוע בוודאות רק על מעטים מביניהם, שכן המקורות ביחס לתקופת המנצוריה אינם נוהגים להזכיר מקרים בהם נרכשו ממלוכים על ידי הסולטאנים מידי סוחרי העבדים. מתוך 170 ממלוכי המנצוריה הנדונים בעבודה זו, כ-100 הינם ממלוכים שנרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון או בסמוך לה. זאת כיוון שניתן לסווג 68 ממלוכים מבין סך כל ממלוכי המנצוריה הנדונים, ככאלו שנרכשו בתקופת אמירותו של קלאוון.

בדיקת זהויותיהם של 68 הממלוכים שנסקרו לעיל ביחס לכלל ממלוכי המנצוריה הנדונים בעבודה, מגלה כי ממלוכי הברג'יה נרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון או בסמוך לה. מאלפת היא העובדה כי אף לא אחד מבין 34 אמירי הברג'יה הנדונים בחיבור זה, נזכר מבין 68 ממלוכי המנצוריה הבכירים והותיקים.⁴⁵⁵ כל אמירי הברג'יה נזכרים במקורות ההיסטוריים רק **לאחר** מותו של קלאוון כאמירים שנטלו חלק חשוב בצמרת השלטון. **בכתמר אלאבו בכרי** הוא היחיד הנזכר מעט קודם לכן, כמי שקיבל אמירות **טבלח'אנאה** מידי אדונו קלאוון, ערב מותו של השני, בד'ו אלחג'ה/689/דצמבר 1290. מכל מקום, קידומו **מג'נדי** לאמיר **טבלח'אנאה** הוא יוצא דופן וחסר תקדים.⁴⁵⁶ **טע'ריל אלאיע'אני**, שנרכש סמוך לעלייתו של קלאוון לשלטון וסביר כי נמנה על הברג'יה, נתמנה כמושל טריפולי ומבצרי החוף בשנת 1291/691.⁴⁵⁷ **איבך אלרומי אלסלחדאר** נזכר כמי שנתמנה מעט מאוחר

⁴⁵² זכדה, 269.

⁴⁵³ נורת'רוף, שם, 190.

⁴⁵⁴ שם, שם.

⁴⁵⁵ אמירי הברג'יה (ראה על השתייכותם לברג'יה בנספח א') הינם: 1. איבך אלבע'אדי 2. איבך אלרומי אלסלחדאר 3. אידמר אלח'טירי 4. אידמר אליונסי 5. אידמר אלשג'אעי 6. אקוש אלפרס 7. בהאדר אלסנג'רי 8. ביברס אלחמד 9. ביברס אלג'אשנכיר 10. ביברס אלעלמי 11. ביברס אלשג'אעי 12. ביברס אלחאג'י 13. בכתות אלפתאח 14. בכתות אלקרמאני 15. בכתמר אלאבו בכרי 16. בלאט אלג'וכנדאר 17. ברלעי אלשרפי 18. בתח'אץ אלמנצורי 19. טע'ג'י 20. טשתמר אלג'מקדאר 21. מע'לטאי אלבעלי 22. מע'לטאי אלמסעודי 23. סנג'ר אלג'מקדאר 24. סנקר אלעלאאי 25. קג'מאס אלג'וכנדאר 26. קלי אלסלחדאר 27. אלשיחי 28. תאכז (בלבאן) אלטע'רילי (ראה הערה 2470 להלן) 29. אקוש כרג'י אלמטרוחי 30. סיף אלדין אללקמאני 31. ארבעת האמירים הבאים נמנו ככל הנראה על הברג'יה על אף שאין נזכר הדבר מפורשות לגביהם: 31. אלדכו אלסלחדאר 32. לאג'ין זירבאג' 33. סנג'ר אלברואני 34. טע'ריל אלאיע'אני. ראה על אמירים אלה בנספח א'.

⁴⁵⁶ אלמקפא הוא המקור היחיד המזכיר את תאריך המינוי, אמצע ד'ו אלחג'ה/689/ דצמבר 1290 תאריך זה אינו הגיוני כי על פי רוב המקורות קלאוון מת ב-6 לאותו חודש/ 9 לנובמבר 1290 (נורת'רוף, שם, 158). ככל הנראה, אם כן, קלאוון מינה את בכתמר אלאבו בכרי לאמיר **טבלח'אנאה** ממש סמוך למותו.

⁴⁵⁷ אבן אלפראת, 5-8/144; אלג'זרי 1/112; סלוק 1/780. טע'ריל נזכר מעט קודם לכן כמי שששלח על ידי אלאשרף ח'ליל להאיץ באמירים להכין את מכשירי המצור לקראת כיבוש עכו, ראה הערה 611 להלן. טע'ריל אלאיע'אני היה ממלוכי האמיר איע'אן אלצאלחי המכונה **סם אלמות**. הוא עבר לידי של קלאוון ככל הנראה לאחר מאסרו ומותו של אדונו בשנת 1276/675. טע'ריל אלאיע'אני נזכר אצל אבן חג'ר אלעסקלאני כ-טע'ריל אלאיע'אני, לפי שם אדונו אתקאן. אלדדר (קהיר), 2/323; אבן

יותר למושל קלעת אלרום לאחר כיבושה. ארבעה אמירים אחרים מקרב הברג'יה (ביברס אלג'אשנכיר, ברלע'י אלאשרפי, מע'לטאי אלמסעודי, אלדכו אלסלחדאר ואללקמאני) נזכרים ב-1294/693 בקשר למאבקי הדמים שלאחר רצח אלאשרף ח'ליל;⁴⁵⁸ בתח'אין אלמנצורי נזכר מעט מאוחר יותר, כמי שכינה כאסתאדאר בתקופת כתבע'א, ואקוש אלפרם כמי שכינה כחג'אב בימי לאג'ין. דומה כי אמירים אלו היו מבין חניכי הכתאביה, כאשר עלה קלאוון לשלטון ושוחררו בשנים הראשונות לשלטונו. ביברס אלג'אשנכיר היה ככל הנראה על סף שיחרורו, כיוון שידוע כי שוחרר על ידי קלאוון ועוד בחיי אדונו קיבל אמירות טבלח'אנאה. יתר אמירי הברג'יה נזכרים כאמירים אף מאוחר יותר: שלושה מהם קיבלו אמירות לראשונה רק בשנת 1291/690 (איזמר אלח'טירי, טשתמר אלג'מקדאר וסנג'ר אלג'מקדאר)⁴⁵⁹ ושניים אחרים (איזמר אלשג'אעי וביברס אלשג'אעי) קיבלו אמירות רק בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד, דהיינו משנת 1293/693 ואילך.⁴⁶⁰ אקוש כרג'י אלמטרוחי נזכר מבין האמירים שנהרגו בקרב ואדי אלח'זנדאר ב-1299/699.⁴⁶¹ שני אמירים ברג'ים נזכרים כאמירי טבלח'אנאה רק בשנת 1300-1/700 (תאכז או בלבאן אלטע'רילי ולאג'ין זירבאג').⁴⁶² שניים נזכרים החל מקרב שקחב של שנת 1303/702 (קלי אלסלחדאר וסנקר אלעלאאי').⁴⁶³ שישה נזכרים רק מימי שלטונם המשותף בפועל של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר (איבך אלבע'דאדי, ביברס אלתאג'י, בכתות אלפתאח, בכתות אלקרמאני וסנג'ר אלברואני) ולא פחות מ-שמונה נזכרים רק החל משנת שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר (1309/708) ואילך (איזמר אליונסי, ביברס אלעלמי, בלאט אלג'וכנדאר, קג'מאס אלג'וכנדאר, מע'לטאי אלבעלי, ביברס אלאחמדי, אלשיח'י).⁴⁶⁴ האמיר טע'ג'י שהיה מנכבדי הברג'יה נזכר כמי שמת בכלא ב-1338/738.⁴⁶⁵

מהמידע שנסקר לעיל עולה, אפוא, כי הברג'יה היתה יחידה צבאית מנצורית חדשה וצעירה. קלאוון הרכיב אותה ממלוכי כתאביה, שהיו ברשותו אמיר וממלוכים שרכש בשנות שלטונו כסולטאן. מתקבל הרושם, כי הוא לא צרף לשורותיה אג'נאל בכירים או אמירים. יש לציין כי אבן תע'ריברדי, הטוען כי הוא מסתמך על אבן כת'יר, מציין כי הברג'יה הורכבה מ-3700 ממלוכים "מהאמירים ומהצ'רקסים" של קלאוון.⁴⁶⁶ מכל מקום, אבן כת'יר לא מזכיר כלל הערה זו כשדן בשלטונו של קלאוון.⁴⁶⁷ כפי שידון להלן, ממלוכים צעירים אלה זכו לקידום מהיר יותר מחבריהם המנצורים שהיו בידי של קלאוון בהיותו אמיר. יחד עם זאת, הם עדיין העבירו את רוב תקופת נעוריהם ובחרותם בהכשרה העיונית והצבאית, טרם נטלו חלק בצמרת הצבאית-פוליטית של הסולטאנות.

אלפראת, 7/70. כיוון שנזכר בין הברג'ים שהיו תומכיו המובהקים של ביברס אלג'אשנכיר במאבקו מול אלנאצר מחמד, סביר שנמנה על הברג'יה.

⁴⁵⁸ ראה פרק ב' סעיף 2.4 להלן.

⁴⁵⁹ סלוק, 2/193; נג'ום, 9/57.

⁴⁶⁰ זכדה, 217-216.

⁴⁶¹ ראה הערה 859 להלן.

⁴⁶² זכדה, 349. על תאכז (בלבאן) אלטע'רילי ראה הערה 2470 להלן.

⁴⁶³ ראה הערה 899 להלן.

⁴⁶⁴ ראה פרק ב', סעיפים 5, 6.

⁴⁶⁵ ראה הערה 1093 להלן.

⁴⁶⁶ נג'ום, 7/330.

⁴⁶⁷ איילון, "ממלוכים בחרים", 35; אבן כת'יר 13/264.

בנוסף ל-34 אמירי הברג'יה, ניתן למנות עוד 11 מנצורים שנרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון או בסמוך לה, רובם מידי אדונים אחרים:

1. **סיף אלדין סלאר** נשבה בקרב אבלסתין בשנת 675/אמצע 1277.⁴⁶⁸ הוא נחשב לממלך מנצורי, כפי שמציינים כל המקורות, על אף שאדונו היה בנו של קלאוון אלצאלח עלי. בשעבאן 687/ספטמבר 1288, עבר רשמית לשורת הממלוכים הנכבדים (ח'ואץ) של קלאוון וכבר אז היה לאמיר עשר.⁴⁶⁹
2. **סיף אלדין קבג'ק** עבר לידי קלאוון כשלוש שנים טרם עלייתו לשלטון. כמו סלאר, הוא נרכש ב-1277/675 לאחר שנשבה בקרב אבלסתין.⁴⁷⁰ קבג'ק היה אז כבר בשנות ה-20 לחייו ובעל ניסיון קרבי (ראה סעיף 3.4 להלן). בשל כך, לא עבר את מסלול ההכשרה הרגיל ועם עליית קלאוון לשלטון קיבל אמירות. בשואל 688/נובמבר 1289 נתמנה קבג'ק לאחד ממפקדי הכוח שנשלח לפשיטה השנייה על נוביה, לאחר שזו הראשונה, שנערכה שנתיים קודם לכן, נכשלה.⁴⁷¹ המקורות מציינים כי קלאוון עיכב את קידומו של קבג'ק ונמנע מלהוציאו לסוריה מחשש שיברח אל המונגולים.⁴⁷²
3. **ביברס אלמופקי** היה ממלך של אלמופק מושל ארחהבה והוא שלח אותו כמתנה לקלאוון בשעה שסנקר אלאשקר השתלט על דמשק, כלומר בשנת 679/1280. אלמופקי שוחרר רק על ידי אלאשרף חליל (1289/690 – 1293/693).⁴⁷³
4. **סנג'ר אלג'אולי** היה ממלך של אמיר ט'אהרי בשם ג'אול בתקופת אלט'אהר ביברס ולאחר מות אדונו שירת את קלאוון.⁴⁷⁴
5. **בַּקְתִּמַר אלסלחדאר** עבר לשרת את קלאוון לאחר אלט'אהר ביברס, ככל הנראה לאחר מותו של אדונו זה, סמוך לעלייתו של קלאוון לשלטון.⁴⁷⁵
6. **בַּג'ֶן** עבר לשורות קלאוון בתקופת שלטונו, ככל הנראה לאחר מות אדונו סנג'ר אלדואדארי ב-1287/686.⁴⁷⁶ על אף זאת, נזכר כג'כן כבר ב-687/1288 כאמיר בדמשק שבשירותו כאמב נוצרי.⁴⁷⁷ כג'כן כבר היה אז בשנות ה-30 לחייו, שכן נפטר ב-9/749-1338 בהיותו זקן מאוד, יש אומרים כבן 90.⁴⁷⁸
7. **בהאדר אלהאג'** היה ממלך של האמיר ששבה אותו במהלך קרב עין ג'אלות, הוא רכן אלדין אלהלבי אלכתמר (כך). כשעצר אלט'אהר ביברס אמיר זה, לקח את בהאדר יחד עם ממלוכים נוספים של אמיר זה. אחר

⁴⁶⁸ זבדה, 155; אלמנהל, 6/5-6.

⁴⁶⁹ אלדרר (בירות), 2/180; אלמנהל 5/6. על מותו של אלצאלח עלי בן קלאוון, ראה: אבן אלפראת, 8/69-70.

⁴⁷⁰ זבדה, 155; אלדרר (קהיר), 3/325.

⁴⁷¹ נהאיה, 31/41-43.

⁴⁷² אעיאן, 4/63,64; אלואפי, 24/179,180; אלדרר (קהיר), 3/325; זבדה, 155.

⁴⁷³ אלדרר (בירות), 1/510-511.

⁴⁷⁴ שד'ראת, 8/247; אלדרר (קהיר), 2/266; סלוק, 2/674; נג'ום, 10/110.

⁴⁷⁵ בכתמר אלסלחדאר היה כנראה ממלך של אלט'אהר ביברס כיוון שנזכר בייחוסו כ"אלט'אהרי ולאחר מכן אלמנצורי",

ראה: אלדרר (קהיר), 2/16; אעיאן, 1/701.

⁴⁷⁶ אין הכוונה לאמיר המפורסם סנג'ר אלדואדארי שמת ב-1300/699 אלא לאמיר אחר שמת ב-1287/686, ראה: אלואפי,

15/473.

⁴⁷⁷ פקיד זה הוצא להורג בשריפה בגלל שנתפס שותה יין עם אישה מוסלמית ברמצ'אן. כג'כן, שאותו פקיד היה בשרותו

(מח'דום), ניסה לתווך בעניינו, אך לאג'ין מושל דמשק לא שעה לו, ראה: נהאיה, 31/159.

⁴⁷⁸ ד'יול אלעבר, 207; אעיאן, 1/149.

כך שרת (*ח'דמ*) את קלאוון.⁴⁷⁹ ככל הנראה שוחרר על ידי אלט'אהר ביברס כיוון שנזכר מבין הממלוכים הט'אהרים אותם האמיר קלאוון עם עלייתו ב-1279/678.⁴⁸⁰ כיוון שבהאדר אלחאג' נזכר לעיתים תכופות בתואר "אלמנצורי", ניתן להסיק כי עבר לידי קלאוון עם הכתרתו. בהאדר אלחאג' נזכר כחלק אינטגרלי מהמערכת החברתית של אמירי המנצוריה.⁴⁸¹

8. טוע'אן אלמנצורי התחנך באלבירה על ידי האמיר ג'מאל אלדין אקוש אלמע'ית', אשר כיהן כמושל אלבירה שנים ארוכות עד מותו ב-1299/698. טוע'אן נכנס לשורות הממלוכים של קלאוון ככל הנראה בהיותו של השני כבר סולטאן.⁴⁸² הוא קיבל אמירות בדמשק ומונה לואלי אלכר (הממונה על האזורים הכפריים) של דמשק בשנת 1283/682⁴⁸³ ובשעבאן 683/אוקטובר 1284 התווספה לו גם משרת וואלי דמשק.⁴⁸⁴ כשנה לאחר מכן פוטר ממשרתו כואלי דמשק וכיהן כואלי אלכר בלבד.⁴⁸⁵

9. סנקר אלעסר היה מממלוכי האמיר עז אלדין אידמר אלט'אהרי מושל דמשק ושירת את אדונו כזואדאר. לאחר שאדונו נתפס ונעצר בשנת 1278/678,⁴⁸⁶ הוצגו הממלוכים שלו בפני קלאוון והוא בחר ביניהם כמה, ביניהם סנקר אלעסר.⁴⁸⁷ על אף שאינו ממלוך מנצורי מראשית דרכו, כבר מראשית שלטונו של קלאוון כיהן כאסתאדאר אלסלטנה בסוריה. ב-1284/683 הוסיף לו קלאוון גם את משרת *שד* אלדואוין בדמשק.⁴⁸⁸ בראשית 1286/685 ניטלה ממנו משרת *שד* אלדואוין בדמשק,⁴⁸⁹ אך הוא הוחזר למשרתו ברביע I 688/אפריל 1289 והסולטאן קלאוון הוסיף לו עוד סמכויות כמו הפיקוח (*שד*) על מבצרי סוריה רבתי (אלשאם) והחוף ועל דיאן אלג'יש (משרד הצבא).⁴⁹⁰ ב-1289/688, ערב מותו של קלאוון, יצא בהוראתו של הסולטאן לואדי מרין הסמוך לבעלכך והמשופע בעץ, על מנת להכין מכונות לקראת המצור על עכו.⁴⁹¹ לאחר מות קלאוון, כפי שיפורט בפרק הבא, כיהן כוזיר ועמד בראש משימות צבאיות רבות.

10. כרת (או: כרד) אלמנצורי היה במקורו מממלוכי האמיר צ'יאא' אלדין מחמוד בן אלח'טיר. אבן אלח'טיר היה מאמירי אלרום (אסיה הקטנה) ומת בקרב אבלסטין בשנת 1277/675.⁴⁹²

⁴⁷⁹ אלמקריזי מציין את שמו של אדונו הראשון של בהאדר כ-אלחלבי אלכתמר, ראה: אלמקפא, 2/504; אבן חג'ר מציין כ-אלרכן אלחלבי, ראה: אלדרר (בירות), 1/500; הפועל "שרת" (*ח'דמ*) מציין בדרך כלל שירות אדון אחר, שאינו זה אשר שיחרר את הממלוך (איילון, "מחקרים I", 216).

⁴⁸⁰ סלוק, 1/672; נורת'רוף, שם, 188.
⁴⁸¹ ראה למשל, תיווכו בסכסוך בין קטלובך לאקוש אלפרם, אעיאן, 4/123. אבן תע'ריברדי מציין כי היה "מבכרי המנצוריה" (*נ'ג'ום*, 9/216).

⁴⁸² אלצקאעי מציין כי טוע'אן נקשר (אתצל) עם אלמלך אלמנצור קלאוון (תאלי, 192). פועל זה, בדומה ל-*ח'דמ*, מציין מעבר לאדון אחר מהאדון ששיחרר את הממלוך, ראה: איילון, "מחקרים I", 216. על ג'מאל אלדין אלמע'ית', ראה: סלוק, 1/879.
⁴⁸³ תאלי, 193-192.

⁴⁸⁴ אלד'הבי, *תאריח*, 59/12; *נהאיה*, 31/119. וואלי דמשק אחראי היה על המשטרה, ראה: נורת'רוף, שם, 228.
⁴⁸⁵ סלוק, 1/728; תאלי, 193. לפי אבן חג'ר אלעסקלאני, קלאוון מינה אותו על אלבירה (אלדרר, (חידראבאד), 2/228), אך כנראה נתמנה על אזור זה מאוחר יותר כפי שמצינים יתר המקורות.

⁴⁸⁶ סלוק, 1/657. אידמר שוחרר בתקופת קלאוון ומת בשנת 1300/700, ראה: אלמקפא, 2/363.
⁴⁸⁷ אעיאן, 2/478; אלואפי, 15/497; תאלי, 88.
⁴⁸⁸ *נהאיה*, 31/119; אלד'הבי, *תאריח*, 59/13. לפי אלצפדי מונה בתחילה על ניאבת האסתאדאריה, ראה: אעיאן, 2/478-479.

שד אלדואוין בסוריה, כמו נושא משרה זו במצרים, אחראי היה מעין מפקח על המערכת הפיננסית ואחראי על גביית הכספים הנכנסים לאוצר המדינה, ראה: נורת'רוף, שם, 224-222.
⁴⁸⁹ *נהאיה*, 31/129.

⁴⁹⁰ אלואפי, 15/497; אלמנהל, 6/96; אעיאן, 2/479; אבן אלפראת, 8/90.
⁴⁹¹ *נהאיה*, 31/169.

⁴⁹² אעיאן, 4/156; סלוק, 1/629. צ'יאא' אלדין מחמוד בן אלח'טיר ואחיו שרף אלדין היו מאמירי אלרום שהביעו את נאמנותם לאלט'אהר ביברס וביקשו את סיועו כנגד המונגולים. הם ערקו לשורות הממלוכים ערב קרב אבלסטין ב-1276/675. ראה על אמירים אלה עוד אצל עמית-פרייס, *מונגולים וממלוכים*, 164-167.

11. **בלבאן אלחסיני** (או: אלחסני) היה אמיר ג'אנדאר של הסולטאן קלאוון.⁴⁹³ כיוון שמת במגיפה של שנת 1348-9/749 בהיותו כבן 80,⁴⁹⁴ סביר כי נרכש בתחילת שלטונו של קלאוון או מעט לפניו. אם כן, מהפרטים שהובאו לעיל עולה כי גם ממלוכים שנרכשו על ידי קלאוון בתקופת שלטונו ושעברו לידי בגיל מבוגר יחסית מאדונים קודמים, איישו במהרה משרות חשובות כמו שד אלדואיני, אסתאדאר, וואלי אלבר או וואלי דמשק. סלאר ובייחוד קבג'ק, שעברו לידי קלאוון כשלוש שנים בטרם עלה לשלטון, זכו לקידום מהיר, כפי שארחיב להלן. בכך יש חיזוק להנחה כי ותק הממלוך אינו גורם מכריע בקידומו, על אף חשיבותו הרבה. יש להזכיר עוד חמישה ממלוכים שנרכשו בידי קלאוון בתקופת שלטונו. ארבעה מהם עברו מידי קלאוון לידי אלנאצר מחמד, ככל הנראה בהיותם צעירים למדי, על כן הם נחשבים לממלוכי של אלנאצר מחמד. **ארע'ון אלדואדאר** נרכש על ידי קלאוון עבור אלנאצר מחמד והתחנך עימו.⁴⁹⁵ **ארקטאי אלחאג'** התחנך בסוף ימי שלטונו של קלאוון, עבר לאלאשרף ח'ליל ולאחר מכן לאלנאצר מחמד עדיין בהיותו צעיר.⁴⁹⁶ **איתמש אלמחמדי** אחי ארקטאי, גם הוא עבר מידי קלאוון לאלאשרף ח'ליל ולאלנאצר מחמד.⁴⁹⁷ השלושה היו עם אלנאצר מחמד בהיותו באלכרך בשנת 1309/708.⁴⁹⁸ **אלטנבע'א אלצאלחי** אלנאצרי היה ממלוכי הסולטאן קלאוון, אך עבר לידי של אלנאצר מחמד ככל הנראה לאחר מות קלאוון, בהיותו צעיר מאוד ואלנאצר מחמד חינך אותו. אלטנבע'א מת בשנת 1341-2/742 כשעבר את גיל 50, מכאן שככל הנראה נרכש בהיותו ילד על ידי קלאוון לקראת סוף שלטונו.⁴⁹⁹ הממלוך **אצלם אלקבג'קי** מקורו בממלוכי המנצוריה אך הוא עבר בשלב מסוים לידי של סלאר. אצלם נרכש על ידי קלאוון ככל הנראה לקראת סוף תקופת שלטונו, כיוון שכשמת קלאוון היה כתאבי והמשיך להתחנך במצודת קהיר עד מותו של אלאשרף ח'ליל ב-1293/693. עם מותו של אלאשרף ח'ליל, ייתכן כי עוד בטרם סיים את תקופת החינוך, פיזר כתבע'א סגן הסולטאן את הממלוכים הסולטאניים בין האמירים (ראה להלן), ואצלם עבר לידי של האמיר סוף אלדין אלאקושי אלמנצורי. אחר כך עבר לידי של סלאר שמינהו כסלחדאר.⁵⁰⁰ קשה לדעת באיזה גיל עבר לידי של סלאר, אך הוא נחשב לנאמנו של סלאר.

3.4. משך הכשרתם של הממלוכים ששוחררו בתקופת שלטונו של קלאוון עד להאמרתם

מהמידע המועט הנזכר ביחס לממלוכים שנרכשו בסמוך לעלייתו של קלאוון ניכר כי פרק הזמן שעבר למן רכישתם ועד להאמרתם היה קצר באופן משמעותי מזה שעבר על המנצורים הותיקים. **ביברס אלג'אשנכיר** נרכש ככל הנראה סמוך לעלייתו של קלאוון לשלטון. כפי שהוצע לעיל (סעיף 3.3), סביר כי היה מחניכי הכתאביה כאשר עלה קלאוון לשלטון, אולם כבר בתקופת שלטונו של קלאוון מונה לאמיר

⁴⁹³ אלמקפא, 2/483.

⁴⁹⁴ סלוק, 2/793.

⁴⁹⁵ אלמקפא, 2/19.

⁴⁹⁶ שם, 2/30.

⁴⁹⁷ אלמקריזי מציין כי איתמש עבר מקלאוון לאלנאצר מחמד (אלמקפא, 2/335). כך גם מציין אליוספי (שם, 329 וראה גם: ליטל, "איתמש", 388). לפי אלצפדי, איתמש הינו ממלוכי אלאשרף ח'ליל (אעיא, 1/624). סביר אם כן כי עבר לשורות אלנאצר מחמד לאחר מות אלאשרף ח'ליל.

⁴⁹⁸ אלמקפא, 2/336.

⁴⁹⁹ נג'ום, 10/73-74. וכן ראה עליו: נג'ום, 8/179; סלוק, 2/614.

⁵⁰⁰ אלמקפא, 2/218.

טבלח'אנאה.⁵⁰¹ בהנחה שהיה ברשותו של קלאוון לכל היותר כשלוש שנים לפני עלייתו לשלטון והואמר בטבלח'אנאה סמוך לסוף שלטונו של קלאוון, הרי שפרק הזמן למן רכישתו ועד לקבלתו אמירות טבלח'אנאה ארכה בין עשר ל-13 שנים. כנזכר לעיל, פרק הזמן שעבר למן רכישתו של הממלוך המנצורי הותיק ועד להאמרתו בטבלח'אנאה ארך כ-20 שנה.

סלאר נכנס לשורותיו של קלאוון לאחר שנלקח כשבוי מקרב אבלסתין ב-1277/675, בהיותו נער צעיר.⁵⁰² אף אם נשבה בהיותו כבן 15 ושחרר אך שלוש שנים לאחר מכן ערב עלייתו של קלאוון לשלטון, נהיר כי את רוב תקופת האימונים שלו, ככתאבי או כג'נדי עבר כממלוך של הסולטאן קלאוון (או של בנו אלצאלח עלי). פחות מעשר שנים לאחר שנרכש (בשעבאן 687/ספטמבר 1288), כבר היה לאמיר עשר ובדרגה זו עבר לשורות ממלוכיו הנבחרים (ח'ואנין) של קלאוון משורות הממלוכים של אלצאלח עלי שנפטר.⁵⁰³ **קבג'ק** הינו דוגמא יוצאת דופן להאמרה מהירה של ממלוך מנצורי. קלאוון העניק לו אמירות כבר עם עלייתו לשלטון, כשלוש שנים לאחר שנשבה ונכנס לשורות ממלוכי המנצוריה.⁵⁰⁴ ככל הנראה הסיבה העיקרית לכך הייתה שקבג'ק נשבה בגיל מבוגר יחסית, באמצע או סוף שנות ה-20 לחייו. קבג'ק מת בשיבה טובה בשנת 1310/710.⁵⁰⁵ בהנחה כי נפטר לפחות בגיל 60, הרי שלכל המאוחר נולד בשנת 1252-3/650. סביר להניח, אפוא, כי כאשר נשבה בקרב אבלסתין (בשנת 1277/675) היה בעל ניסיון צבאי וייתכן כי היה אמיר בצבא המונגולי. ידוע, מכל מקום, כי היה **כאתב** של מפקד אוגדה מונגולי (noyan) בטרם נשבה.⁵⁰⁶

3.5 קריטריונים לקידום הממלוך המנצורי

איילון טוען כי הקריטריונים לקידומו של הממלוך היו "יופי, שיוך אתני, קשרים משפחתיים, קשרים עם בכירים ("le 'piston"), כישורים והכשרה". שני האחרונים, מוסיף איילון, היו החשובים ביותר.⁵⁰⁷ על סמך אבחנתו זו של איילון, ניתן לחלק את הגורמים שהביאו לקידומו של הממלוך לגורמים אובייקטיביים, היינו: תכונות אופי טובות, כישורים, ותק וניסיון, וגורמים שאינם אובייקטיביים, קרי, מראה חיצוני, קשרים ומוצא אתני. שילוב בין שני סוגי הקריטריונים האלה הוא המאפיין את קידומם של הממלוכים למן ראשית התקופה הממלוכית.⁵⁰⁸

⁵⁰¹ אלדרר (קהיר), 2/36.

⁵⁰² וזאת על אף שנזכר על ידי ביברס אלמנצורי מבין ממלוכי המנצוריה הותיקים. על גילו המשוער של סלאר עת נשבה ראה לעיל, סעיף 2.4.

⁵⁰³ אלדרר (בירות), 2/180; אלמנהל, 5/6. על מותו של אלצאלח עלי בן קלאוון, ראה: אבן אלפראת, 8/69-70.

⁵⁰⁴ קבג'ק נזכר בין מקבלי האמירות בשנת 1279/678 (סלוק, 1/671).

⁵⁰⁵ אעיאן, 4/62; נג'ים, 2/96.

⁵⁰⁶ אלואפי, 24/178.

⁵⁰⁷ איילון, "העבדות", 26.

⁵⁰⁸ ביברס אלמנצורי מציין כי הגורמים שהביאו לעלייתו לשלטון של אלמלך אלמט'פר קטז בשנת 1259/657, היו העובדה כי נמנה על "הבכירים שבממלוכי הצאלחיה, סגן הסולטאן, מנהיג הצבא, ידוע באומץ לבו ובכישורי הפרשות והיו מרוצים ממנו בכירי האמירים והח'שדאשיה" ("لأنه كبير البيت ونائب الملك وزعيم الحيش وهو معروف بالشجاعة والفروسية ورضي به الأمراء الكبار والخوشداشية", זכדה, 46). אם כן, לעלייתו של קטז תרמה העובדה כי נמנה על הח'שדאשיה השלטת של הממלוכים שהשתייכו לסולטאן האיובי אלצאלח איוב ולצד זאת סייעו לו גורמים אובייקטיביים הכוללות את אומץ לבו, כושר מנהיגות, יכולת התנהלות פוליטית חכמה עם חבריו להנהגה, כישוריו כפרש מעולה, ותק וניסיון כלוחם. שילוב שכזה, בין גורמים אובייקטיביים ללא אובייקטיביים נזכר גם ביחס לעלייתו של אלט'אהר ביברס לשלטון. התכונות שקידמו את אלט'אהר ביברס היו יכולת ההתנהלות הפוליטית שלו (סיאסה, ראה להלן) שלו, שיקול דעת (ראי) ואומץ ליבו, לצד מזלו (סעאדה), והשתייכותו לח'שדאשיה השלטת, ראה: זכדה, 59.

אומץ לב בשדה הקרב (שג'אעה, אקדאם, קאס) והצטיינות בתרגילי פרשות (פרוסייה) נזכרות כתכונות הבולטות של אמירי המנצורים. ייתכן כי במידה מסוימת, תכונות האומץ הנקשרת בממלוכים אינן אלא איפיון סטריאוטיפי של ההיסטוריונים המוסלמים לגבי האמירים התורכים.⁵⁰⁹ יחד עם זאת, אני סבור כי ברוב המקרים תיאורים אלו משקפים נכוחה את תכונות האמירים.⁵¹⁰ פעמים רבות המקורות מפרטים על גבורתם של האמירים במהלך הקרבות, באופן המחזק את התיאורים הסטריאוטיפים כביכול הנזכרים בסקירות הביוגרפיות.⁵¹¹ אומץ הלב לצד תכונות אופי אחרות כמו פיקחות, מרץ ואמביציה, התנהלות ותמרון פוליטי (סיאסה, תדביר)⁵¹² היווה קריטריון חשוב בקידום הממלוך עוד בימי שלטונו של אלט'אהר ביברס. מכל מקום, על מנת להתקדם אל הדרגות והמשרות הבכירות ביותר היה על הממלוך גם להשתייך לח'שאדשיה השלטת. ג'נדי של אחד מאמירי הצאלחיה ששבה אישיות צלבנית בכירה בקרב בו נכבשה אנטיוכיה (רמז'אן 666/מאי 1268) קיבל כגמול מביברס פיקוד על עשרה פרשים.⁵¹³ ג'נדי אחר בשם בכתי שנמנה על ממלוכי המנצוריה של קלאוון, הפגין אומץ לב יוצא דופן בקרב נגד הצלבנים בשנת 1265/663 בכך שירד מסוסו כדי להרוג צלבני. ג'נדי מנצורי זה זכה למענק של 5000 דרהם מידי הסולטאן ביברס שהבחין בזה.⁵¹⁴ בקרב אלבירה נגד המונגולים שנערך בשנת 1272/671 העניק הסולטאן אלט'אהר ביברס לח'שדאש שלו האמיר קלאוון מענק נדיב של כסף ורכוש בשל הגבורה שהפגין בקרב.⁵¹⁵ מכל מקום, בניגוד לקלאוון, אתרע מזלם של שני האג'נאז בכך שלא נמנו על ממלוכי הסולטאן או הח'שדאשים שלו.

תכונות אופי אחרות סיעו אף הם לקידום הממלוך. ג'נדי של אחד האמירים שנשלח ב-1266/664 אל הסולטאן לבשר לו על הניצחון בסיס, זכה לקידום מהיר של אמיר טבלח'אנאה בשל תכונותיו הנאצלות. ג'נדי זה תאר בפני

⁵⁰⁹ בעניין זה ראה מאמרו של נאצר רבאט, "ייצוג ממלוכי". רבאט טוען כי תיאורי הממלוכים במקורות ההיסטוריים מייצגים בעיקר את התפיסות של ההיסטוריונים המקומיים, שנמנו ברובם על שכבת המלומדים והפקידים דוברי הערבית ועל כן אינם מייצגים נאמנה את אופיה של העלית הממלוכית השלטת.

⁵¹⁰ ראה למשל תכונות אומץ לב, ביחס לכתב'א (אלדרר (בירות), 3/263; נג'ום, 8/68); טרנטאי (אלמנהל, 6/386; אלואפי, 16/429); בהאדר אאץ (אלמקפא, 2/503; אלדרר (קהיר), 2/31); כראי (אלדרר (קהיר), 3/353); לאג'ין (אעיאן, 4/165, 169; אלמנהל, 9/169); קבג'ק (אעיאן, 4/62); אקוש אלפרם (אלמנהל, 3/13); סלאר (אלדרר (בירות), 2/182); אקסנר כרתאי (סלוק, 1/881); אידמר אלח'טירי (נג'ום, 9/312); אסנדמר כרג'י (אלמקפא, 2/189); בכתמר אלאבו בכרי (אעיאן, 1/701-702); טע'ריל אלאי'ע'אני (אלדרר, 2/323); נוע'אי אלג'מדאר (נג'ום, 8/248); לאג'ין זירבאג' (סלוק, 2/298); בכתות אלקרמאני (אלמקפא, 2/478); בהאדר סמו (אעיאן, 2/60); בלבאן אלטבאחי (נג'ום, 8/194); בכתמר אלסלחזאר (אעיאן, 1/702; אלמקפא, 2/463); קתאל אלסבע (אלמקפא, 2/235; אעיאן, 1/573); בתח'אץ (אלמקפא, 2/389); אודמר אלעלאאי (אלמקפא, 2/35); טע'ג'י (נג'ום, 9/317). פצעייהם הגסים של בידרא וסלאר מובאים כדוגמא וסמל לגבורתם העזה, ראה: אלואפי, 10/361-362; אלמנהל, 6/8; נג'ום, 9/20. בדומה לכך מודגשת גבורתו של סנג'ר ארג'ואש בשל העובדה כי עינו נעקרה בגלל חץ שפגע בה באחת הקרבות: אלמקפא, 2/14-15; נג'ום, 8/194; בהאדר אלחאג' (אלדרר (בירות), 1/500); על פציעות הגוף כעדות לחימה אמיצה ראה גם: אלמקפא, 2/237, 351. אשר למצטייני פרוסיה: לאג'ין (סלוק, 1/865); קבג'ק (אלדרר (בירות), 3/247); סלאר (אלדרר (בירות), 2/182); בכתמר אלאבו בכרי (אעיאן, 1/701-702); בכתמר אלסלחזאר (אעיאן, 1/702); בלבאן אלטבאחי (אלד'הבי, תאריח', 60/479); בכתמר אלסלחזאר (אלמקפא, 2/463-264); ביטוי נוסף המציינ גבורה הוא כטל והוא נזכר ביחס למנצורים הבאים: קראסנר (אלדרר (בירות), 3/247); לאג'ין (אעיאן, 4/165); בהאדר אלחאג' (אלדרר (בירות), 1/500); אלמקפא, 2/506); אסנדמר כרג'י (אלמקפא, 2/189). אידמר אלרפא (עקד, 4/293); בכתות אלקרמאני (אלמקפא, 2/478).

⁵¹¹ ראה למשל על גבורתו של סנג'ר אלשג'אעי בכיבוש קלעת אלוים בהערה 618 להלן; גבורתו של סנג'ר ארג'ואש בעת הכיבוש המונגולי של דמשק, ראה הערות 2269, 2281 להלן, ושל קבג'ק בקרב שקחב ראה הערה 895 להלן. תיאור כללי על לחימה אמיצה במסגרת קרב, ראה למשל ביחס לאקוש אלפרם: אלואפי, 9/329.

⁵¹² המונח סיאסה, בהקשר זה של תכונות אופי מציינ כישרים של התנהלות פוליטית. למשל, כאשר אמירי הכרג'יה החליטו בתקופת כהונתו של בכתמר אלג'ונדאר שהסולטאן אלנאצר מחמד ייצא לאלכרך ויוותר ביברס אלג'אשנניר במקומו, סלאר סיכל ניסיון זה ב"סיאסה ותדביר" עד שהושג פיוס עם הסולטאן (סלוק, 2/37-38).

⁵¹³ כך מעיד ביברס אלמנצורי שהשתתף בקרב זה (זכדה, 111).

⁵¹⁴ אלח'תפה, 54.

⁵¹⁵ זכדה, 138.

הסולטאן את תמונת המצב ואת אופן ההתקפה והשפעתה. ביברס התרשם מחריפותו (שהאמה), האמביציה והמרץ שלו (הקמה), וקשיחותו (צראמה), ועקב כך העניק לו אמירות טבלח'אנאה. מכל מקום, ג'נדי זה נשאר אמיר טבלח'אנאה שלו עד שמת בתקופת שלטונו של אלאשרף ח'ליל, כ-30 שנה לאחר מכן.⁵¹⁶ ג'נדי זה קודם באופן חד פעמי ולא נזכר לאחר מכן, כיוון שלא נמנה על ממלוכי הסולטאן המכהן. יתרה מכך, הוא היה ממלוך של האמיר המכונה סם אלמות, אשר נכלא על ידי הסולטאן אלט'אהר ביברס ומת בכלאו ב-1276-7/675.⁵¹⁷ קלאוון קידם אף הוא ממלוכים, בין אם היו אמירים או אג'נאד, בשל גבורתם וכישוריהם. עדות לכך שקלאוון נהג לתגמל ממלוך שהפגין גבורה יוצאת דופן בשדה הקרב, ניכרת מהדברים המיוחסים בעניין בניהם של כתבע'א וטרנטאי. קלאוון סירב לבקשתם של כתבע'א וטרנטאי להעניק לילדיהם אקטאעות מהחלקה. הוא אמר לשני ממלוכיו הבכירים כי לא היה נותן אקטאע שכזה גם לו היה רואה אותם מכים בחרב במהלך מלחמה או זוחלים לעבר האויב מול עיניו. הדברים המיוחסים כאן לקלאוון נועדו לתאר מקרה קיצוני במיוחד שעשוי להביא לקידום מהיר, וזאת על מנת להדגיש דווקא את העובדה כי אף מקרה זה לא היה מביא לקידום, וזאת בשל גילם הצעיר של בני טרנטאי וכתבע'א. מכל מקום, יש בכתוב משום ביסוס לכך שמעשי גבורה עילאיים בקרב הביאו בימיו של קלאוון לקידום משמעותי של הממלוך.⁵¹⁸

ואכן, דומה כי ממלוכי המנצוריה שגילו גבורה כלוחמים זכו לקידום מהיר יותר אצל אדונם. כתבע'א הנזכר כאמין במיוחד, נתמנה על מחסני המשקאות (השראב ח'אנאה) של קלאוון, משרה שבה החליפו ביברס אלמנצורי ב-6-1275/674.⁵¹⁹ ייתכן כי קידומו למשרה זו נבע מכך שהרג את המפקד המונגולי דרביאי (Durbai) בקרב אלבירה בשנת 1272/671, ככל הנראה בהיותו ג'נדי. ביברס אלמנצורי התמנה לאותה משרה של אחראי השראב ח'אנאה לאחר כתבע'א, כשנה לאחר שהשתתף כלוחם בג'אליס בפשיטה על סיס.⁵²⁰ בקרב חמץ של שנת 1281/680 לחם ביברס אלמנצורי לצד הסולטאן, בג'אליש או בקלב, וסביר שהיה מהמנצורים שגוננו על הסולטאן (ראה להלן). לאחר מכן היה בין הממלוכים הנאמנים של הסולטאן שהחזירו חלק מהאוצר.⁵²¹ ככל הנראה הלחימה בקרב זה והאמינות שהפגין ביברס, יחד עם הותק רב השנים, הביאו לכך ששנה ושמונה חודשים לאחר מכן, ב-14 ברביע I /682 /11 ביוני 1283, מינה קלאוון את ביברס אלמנצורי לאמיר המפקד על 15 פרשים (טואשי).⁵²²

ישנן דוגמאות נוספות לקורלציה בין תיאור גבורתם של ממלוכי המנצוריה לבין קידומם. כנזכר לעיל, בכתמר אלאבו בכרי היה לאמיר הראשון שקודם על ידי קלאוון מג'נדי לאמיר טבלח'אנאה. אלצפדי מדגיש במיוחד את אומץ ליבו, כישורי הפרוסייה שלו ופיקחותו וסביר שתכונות אלה תרמו לקידומו המהיר.⁵²³ קטז אלמנצורי התקדם לאמירות גבוהה ביותר עד שכבר בתקופת קלאוון נזכר כמי שהיה מגדולי האמירים של המנצוריה

⁵¹⁶ שם, 105.

⁵¹⁷ אבן אלפראת, 7/70.

⁵¹⁸ ראה: ח'טט, 2/216; איילון, "מחקרים, II", 456. נורת'רוף מתייחסת למקרה זה ומציינת כי קלאוון אמר שלא היה מעניין אקטאעות שכאלה אף לילדיו שלו (נורת'רוף, קלאוון, 194). אך אין דברים מעין אלו נזכרים בקטע הנדון.

⁵¹⁹ זבדה, 152. על השראב ח'אנאה ראה הערה 324 לעיל.

⁵²⁰ ראה הערה 325 לעיל.

⁵²¹ זבדה, 199.

⁵²² שם, 247.

⁵²³ אעיאן, 1/702.

ומבכירי האמירים.⁵²⁴ סביר כי היה אמיץ במיוחד, כיוון שאלצפדי מקדיש לו תרג'מה בת שורה אחת בה הוא מדגיש במיוחד את אומץ ליבו של ממלוך זה ומציין כי "נשלח למשימות [צבאיות] בשל אומץ ליבו".⁵²⁵ גם אלד'הבי מזכיר את אומץ ליבו של קטז אלמנצורי.⁵²⁶ על הצלחותיו הצבאיות של טרנטאי, מי שהיה לסגן הסולטאן בכל ימי שלטונו של קלאוון, ראה בסעיף 3.1 לעיל.

ניכר, אפוא, כי למן ראשית התקופת הממלוכית ובתקופתו של קלאוון, גבורה בשדה הקרב הביאה לקידומו של הממלוך. יחד עם זאת, קידום זה עתיד היה להיות חד פעמי אם הממלוך האמיץ לא עמד בקשרים עם אישי המפתח שיכולים היו לקדמו, דהיינו, אם אדונו לא היה הסולטאן ואם הוא לא נמנה על הח'שדאשיה השלטת.

לעומת זאת, הממלוכים של קלאוון שניחנו בתכונות אופי וכישורים נאצלים זכו לקידום רב כיוון שנמנו על הממלוכים הסולטאניים ועל הח'שדאשיה המנצורית. קלאוון קידם את ממלוכיו בשל תכונות אופי דומות לעין אלו שהוזכרו לעיל. ההיסטוריונים קושרים ישירות בין תכונות אופיים של כמה מהמנצורים לקידומם. טרנטאי קודם על ידי אדונו קלאוון כיוון שהבחין בכך שטרנטאי "נבון ומחונן במעלות תרומיות" (לכ"ב נג'יב) ובעל כישרון (פפאיה) שהיו לשביעות רצונו של אדונו. לכן קידם אותו וכשעלה לשלטון מינה אותו לסגנו.⁵²⁷ ההיסטוריונים מוסיפים כי טרנטאי היה "בעל דעה ונחוש, פיקח, אמיץ ובעל עוצמה".⁵²⁸ לא היה דומה לו בבינתו (פפאיה), בפיקחותו (ד'כאא') וביכולת ההתנהלות הפוליטית שלו (חסן תדביר וסיאסה).⁵²⁹ דברים אלה מקבלים חיזוק מעדותו של ביברס אלמנצורי על הח'שדאש שלו טרנטאי. ביברס אלמנצורי מציין כי טרנטאי היה חריף שכל ובעל מרץ (שקם), בעל אמביציה (המה) ובעל כישרון (כפאיה). ביברס אלמנצורי מוסיף כי על אף שטרנטאי לא הטיב לכתוב או לקרוא ערבית, הוא הטיב לנהל את העניינים שכן היה מסתמך על פיקחותו וחרירות שכלו וכוח המזל שלו, ועל כן מילא את תפקידו כסגן הסולטאן על הצד הטוב ביותר.⁵³⁰ בכתמר אלאבו בכרי קודם באופן חסר תקדים מג'נדי לאמיר טבלח'אנאה, ככל הנראה לא רק בשל אומץ ליבו אלא גם בשל פיקחותו.⁵³¹

שני מנצורים שעברו לשורותיו של קלאוון בגיל מאוחר לאחר ששירתו אדונים אחרים ונדונו לעיל, טוע'אן וסנקר אלאעסר, נזכרים גם הם כמי שמונו למשרות בכירות מיד עם רכישתם בשל תכונות אופיים. טוע'אן אלמנצורי היה בעל מרץ וחרירות שכל (שהאמה) ובזכות זאת הצטרף לשורות ממלוכי הסולטאן קלאוון וקיבל אמירות בדמשק. הוא מילא בתקופת קלאוון מספר משרות בכירות כמתואר לעיל.⁵³² סנקר אלאעסר זכה לקידום אצל קלאוון בזכות האמביציה והמרץ שלו (המה) וכושר התנהלותו (תפצ'רף).⁵³³ הוא מילא שורה של משרות בכירות מיד עם היכנסו לשורות הממלוכים המנצורים, על אף שחונך על ידי אדון אחר. אלנוירי מציין כי קלאוון זימן אליו את סנקר אלאעסר ואמר לו: "דע כי לא קניתי אותך והענקתי לך אמירות אלא בשל כך שסברתי כי

⁵²⁴ נהאיה, 31/224; אבן אלפראת, 8/133; עקד, 3/103.

⁵²⁵ אלואפי, 24/354.

⁵²⁶ אלד'הבי, תאריח', 59/432.

⁵²⁷ אלואפי, 16/429; אלמנהל, 6/387.

⁵²⁸ אלואפי, 16/429.

⁵²⁹ אלמנהל, 6/386.

⁵³⁰ זבדה, 178.

⁵³¹ אעי'אן, 1/702.

⁵³² "ניכרו ממנו מרץ וחרירות שכל והוא נקשר למלך אלמנצור קלאוון וקיבל אמירות בדמשק" ("ظهر منه شهامة واتصل بالملك المنصور قلاون واعطى امرة بدمشق", תאלי, 192).

⁵³³ תאלי, 88.

תייעץ לי ותטיב לנהל את כספי ותפעל למען טובת שלטוני".⁵³⁴ אם כן, יכולת הניהול של אלאעסר והמרץ שלו, יחד, אולי, עם הניסיון שצבר כזואדאר של אדונו הקודם, הם שהביאו את קלאוון לקדם כך את אלאעסר על חשבון ממלוכים מנצורים ותיקים.

קראסנקר הינו דוגמא מאלפת לממלוך שהיה בעל מכלול תכונות האופי הדרושות על מנת לשרוד בצמרת החיים הפוליטיים ואף להתקדם בהם. הוא נזכר רבות במקורות כמי שניחן ביכולת סיאסה של התנהלות פוליטית נבונה, פיקחות, ערמוניות וחשדנות.⁵³⁵ כל אלו הביאו לכך ששרד את כל המהמורות הפוליטיות של תקופת המנצוריה עד שמת בשיבה טובה אצל האילח'אנים. אלצפדי מציין כי כבר מגיל צעיר נודע קראסנקר כמי שפעל במתינות, ביישוב הדעת ובערמוניות על מנת להגיע אל מטרותיו.⁵³⁶ אלצפדי מפרט כיצד הצליח קראסנקר לשמור על מעמדו אצל הסולטאן אלאשרף ח'ליל באמצעות פיקחותו הפוליטית וערמוניותו.⁵³⁷ כפי שיפורט בפרק ב' וג', חושיו החדים של קראסנקר ודרך התנהלותו הביאו לכך שאף לאחר שהיה מבין רוצחי אלאשרף ח'ליל, הצליח לחמוק מעונש (בניגוד לשותפיו בידרא ולאג'ין שנרצחו). מעמדו היה רם ונישא לאורך רוב תקופת המנצוריה. בתקופת שלטונו השנייה של אלנאצר מחמד כשכיהן כמושל חלב, בחר נכונה לצדד באלנאצר מחמד ולא בח'שדאש שלו הסולטאן ביברס אלג'אשנכיר. אלצפדי מציין, כי על אף שהיה שליט עליון על חלב וברשותו ממלוכים ונאמנים רבים, ועל אף שהאמירים היו יראים ממנו ולא מפרים את הוראותיו, קראסנקר המשיך במדיניות המתנות שהעניק למקורבי הסולטאן ואף לפקידים ולמשרתים. כששאלו אותו על כך ענה: "אין לדעת כיצד הגלגל יסתובב, ואולי יבוא יום ומילה אחת של אחד מאלו תוכל לבנות אלף בתים ולהרוס אלף בתים."⁵³⁸ לאחר הגעתו של אלנאצר מחמד לקהיר, נהג במשנה זהירות, התרחק לחלב שם נמצא בסיס תומכיו וממנה ברח אל המונגולים האילח'אנים ושם בילה בעושר וברוחה את שארית חייו עד מותו בשיבה טובה. קראסנקר נשמר לבל יתפס על ידי אלנאצר מחמד, ובניגוד ליתר חבריו המנצורים הותיקים לא התפתה להגיע לקהיר. אף כאשר היה בח'אנות האילח'אנית, נשמר מפני המתנקשים ששלח אלנאצר מחמד נגדו.⁵³⁹

רוב ממלוכי המנצוריה אשר הגיעו למשרות הרמות ביותר בסולטאנות בימיו של קלאוון ולאחר מכן, מתוארים כבעלי תכונות אופי נעלות, כאלו שנזכרו לעיל. בדומה לתיאורי הגבורה, עשוי להתקבל הרושם כי תיאורים אלה הינם סטראוטיפים. מכל מקום, אין הם נזכרים בקשר לכל האמירים המנצורים. אציין כן את אלו אשר תכונותיהם וכישוריהם הם שגרמו לקידום נזכרו לגביהם במיוחד: לאג'ין נזכר כמבין ופיקח (עארף עאקל),

⁵³⁴ "اعلم انني ما اشتريتك وأمرتك ووليتك شاد الدواوين بالشأم إلا ظنا مني أنك تتصني وتحصل أموالی وتنهض في مصالح دولتي" (נהאיה, 31/167).

⁵³⁵ אעיאן, 4/187-189; אלמנהל, 9/48; אלדרר (בירות), 3/247.

⁵³⁶ אעיאן, 4/89; אלואפי, 24/213.

⁵³⁷ אלצפדי מתאר כיצד הוזיר אבן אלסלעוס ניסה להדיח את קראסנקר ממשרתו כמושל חלב לאחר שטרנטאי לפניו ניסה לעשות כן ונכשל. קראסנקר הבחין בניסיונו זה של אבן אלסלעוס ובתגובה פעל להתחבב על הסולטאן באמצעות חפצים יקרי ערך, מתנות ואוצרות, עד אשר שכך כעסו של אלאשרף ח'ליל והוא המשיך את כהונתו. בסופו של דבר הצליח אבן אלסלעוס במזימתו ואלאשרף ח'ליל פיטר את קראסנקר. מכל מקום, כאשר עבר קראסנקר לקהיר הצליח להתקרב אל הסולטאן ואל אנשיו הקרובים (ח'ואן) באמצעות מתנות יקרות ערך. אלאשרף ח'ליל התחרט על שפיטר את קראסנקר מחלב ושאל את קראסנקר לרצונו. קראסנקר, בערמוניות וחנופה, אמר לסולטאן, אותו הוא עתיד לרצוח, כי "מבט בפני הסולטאן אהוב עלי יותר מחלב וכל מה שבה" ולכן יסתפק במינוי של אמיר ג'אנדאר. בתפקידו זה מנע קראסנקר כמה פעמים מאבן אלסלעוס שנוא נפשו להיכנס אל הסולטאן, ועשה יד אחת עם אמירי האשרפיה נגד אבן אלסלעוס, ראה: אעיאן, 4/89; אלואפי, 24/213.

⁵³⁸ "ما يعرف الإنسان كيف تدور الدوائر، وواحد من هؤلاء يجيء له وقت تلفح منه كلمة تعمر ألف بيت وتخرب ألف بيت", ראה: אלואפי, 24/221.

⁵³⁹ ראה על כך בפרק ג' סעיף 1.1.1.

ומטיב לנהל את העניינים (מְדַבֵּר).⁵⁴⁰ סג'ר אלשג'אעי נודע ביכול ההתנהלות הפוליטית המושלמת שלו (סיאסה)⁵⁴¹ ובבינתו.⁵⁴² קבג'ק היה פיקח (עקל דהאא')⁵⁴³ מבין ובעל עצה טובה (עארף ג'יד אלראי).⁵⁴⁴ סלאר היה פיקח ומבין בניהול העניינים (עאקל עארף באלאמור), חריף (ינטוי עלא אלדהאא', כביר אלעקל) ובעל סיאסה.⁵⁴⁵ בלבאן אלטבאח'י, שהיה מנצורי ותיק אך קודם מהר, מתואר כבעל סיאסה טובה (ג'ודה אלסיאסה) ואומץ.⁵⁴⁶ אקוש אלפרם ואקוש אלשרפי נזכרים כבעל מיומנות ויכולת הנהגה טובה (ראי ותדביר).⁵⁴⁷ ביברס אלמנצורי מעיד על אקוש אלשרפי כי היה בעל התנהלות פוליטית טובה (חסן אלסיאסה).⁵⁴⁸ קטלובך כפיקח.⁵⁴⁹ ביברס אלמנצורי כפיקח ובעל סיאסה.⁵⁵⁰ אידמר אלח'טירי היה בעל אמביציה ושכל רב (כביר אלהמה).⁵⁵¹

בנוסף לתכונות אובייקטיביות אלו של כישורים, סביר כי גם היופי של הממלוך תרם לקידומו, לפחות ההתחלתי. שני הממלוכים המנצורים החביבים ביותר על אדונם קלאוון, בידרא וטרנטאי, נזכרים כיפי תואר.⁵⁵² ייתכן כי יופיים תרם לכך שהתחבבו במיוחד על אדונם קלאוון וקודמו על ידו. גם קטז אלמנצורי, הנזכר כמי שקודם בימי אדונו קלאוון, מתואר על ידי אלד'הבי כאחד מהממלוכים היפים ביותר מבין ממלוכיו של קלאוון.⁵⁵³ קטלובך ובהאדר אאץ נזכרים גם הם כיפי תואר אך אין לדעת אם הדבר תרם לקידומם, כי הם נזכרים רק לאחר מותו של קלאוון. יחד עם זאת, יתר אמירי המנצוריה הבכירים, קרי, לאג'ין, קראסנקר, כתבע'א ואחרים לא נזכרים כיפים במיוחד, בעוד שאקבע'א אלמנצורי הנזכר כבחור נאה, לא זכה לקידום משמעותי.⁵⁵⁴ כמובן, גם המוצא האתני סייע במידה לא מבוטלת בקידומו של הממלוך המנצורי, ועל כך יורחב בפרק ד'. דומה כי ממלוכים ממוצא מונגולי הם שזכו להערכה הגבוהה ביותר בתקופה הממלוכית התורכית ובייחוד בימי ביברס וקלאוון. על אף זאת, אמירי המנצוריה הבכירים כללו מגוון קבוצות אתניות אחרות, בייחוד צ'רקסים אך גם תורכים, גיאורגים, "רומים", כורדים ואחרים, כנזכר לעיל בסעיף 1.2.

⁵⁴⁰ אלמנהל, 9/169.

⁵⁴¹ אלד'הבי, תאריח', 60/184; אלואפי, 15/475-476.

⁵⁴² אבן אלפראת, 8/182.

⁵⁴³ אעיאן, 4/62.

⁵⁴⁴ אלדרר (קהיר), 3/326.

⁵⁴⁵ אעיאן, 2/489; אלמנהל, 6/7.

⁵⁴⁶ אלד'הבי, תאריח', 60/479.

⁵⁴⁷ אלמנהל, 3/13; אעיאן, 1/581.

⁵⁴⁸ זבדה, 274.

⁵⁴⁹ אעיאן, 4/121.

⁵⁵⁰ אלמנהל, 3/478.

⁵⁵¹ סלוק, 2/426.

⁵⁵² ראה על בידרא: אלואפי, 10/361; אלמנהל, 3/494; ועל טרנטאי: אלואפי, 16/429.

⁵⁵³ אלד'הבי, תאריח', 59/432.

⁵⁵⁴ אקבע'א אלמנצורי היה בחור נאה (שאב מליח) מאמירי דמשק (אלואפי, 9/304). הוא מת בטרם מלאו לו 30 במהלך כיבוש עכו ב-1291/690 (אלד'הבי, תאריח', 59/401). בהנחה שנרכש כילד בגיל עשר עד 12, הרי שלאחר 15 עד 20 שנים מאז שנרכש היה מאמירי העשר או הטבלח'אנאה של דמשק.

המידע שבידינו בנוגע לעשרות מבין ממלוכי המנצוריה מראה כי רוב הממלוכים שקודמו במיוחד בתקופת שלטונו של קלאוון ושאישו עמדות מפתח בצבא, בפוליטיקה ובמנהל באו משורות הממלוכים הותיקים של קלאוון. ממלוכים ותיקים אלה נרכשו כילדים עוד בהיותו של קלאוון אמיר ועברו את תקופת החינוך וההכשרה תחת ידיו משך שנים ארוכות. רוב הממלוכים שרכש קלאוון מאוחר יותר, בתקופת שלטונו, לא איישו את המשרות הבכירות או נשאו את הדרגות הגבוהות ביותר בימיו של קלאוון. בעוד שידוע על 17 מבין 68 הממלוכים הותיקים שאישו משרות בכירות בימי שלטונו של קלאוון, רק שניים (טוע'אן אלמנצורי וסנקר אלאעסר), מתוך כ-100 ממלוכים שנרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון או בסמוך לה, נזכרים כמי שאישו משרות מנהליות בכירות למדי. בדומה לכך, 34 ממלוכי הברג'יה הנדונים בחיבור זה, אשר החלו את תקופת הכשרתם עם עליית קלאוון לשלטון או בסמוך לה, לא נזכרים בתקופתו כמי שהיו בעלי משרות או דרגות בכירות. חוסר הותק והניסיון בנוסף לגילם הצעיר הוא שגרם לקלאוון להעדיף את קידום ממלוכי הותיקים.⁵⁵⁵ יחד עם זאת, הותק כשלעצמו אינו הגורם הבלעדי שקבע את קידומו של הממלוך או האמיר המנצורי. עובדה היא שכמחצית מבין הממלוכים הותיקים, שככל הנראה שוחררו על ידי קלאוון בהיותו אמיר, לא נזכרים בתקופת שלטונו של קלאוון, ורובם אף לא לאחר מכן. לעומת זאת, כאמור, ישנן דוגמאות (אם כי מעטות) לממלוכים שזכו לדרגות או משרות בכירות למדי בימי שלטונו של קלאוון זמן קצר לאחר שהגיעו לידיהם, על אף שלא חונכו על ידו אלא על ידי אדונים אחרים. קריטריונים אחרים, שבראשם תכונות אופי נאצלות וכישורים הם שתרמו רבות לקידומו של הממלוך והאמיר המנצורי בתקופתו של קלאוון. כמו כן מתקבל הרושם כי השתייכות למוצא המונגולי וגילו של הממלוך השפיעו גם הם על מהירות הקידום.

משך הכשרתם של הממלוכים שנרכשו בתקופת שלטונו של קלאוון או בסמוך לה היה קצרה באופן משמעותי מזה של עמיתיהם ששוחררו על ידי קלאוון בהיותו אמיר. בתקופת אמירותו של קלאוון, ממלוך מנצורי מוכשר ואהוב על אדונו יכול היה לקבל אמירות *טבלח'אנאה* כ-20 שנה לאחר רכישתו, בהיותו בראשית שנות ה-30 לחייו. ממלוך מנצורי שנרכש על ידי קלאוון או שוחרר על ידו בהיותו סולטאן, יכול היה לקבל אמירות *טבלח'אנאה* בין עשר ל-13 שנים, בהיותו, כך נראה, באמצע שנות ה-20 של חייו. עדיין, תקופת הכשרתם של טירוני הכתאביה המנצורית בתקופת שלטונו של קלאוון ארכה שנים, כך שדומה כי ממות קלאוון ואילך, חלק גדול מהם היו בני הגיל המתאים וההכשרה הראויה על מנת לתפוס את עמדות המפתח בסולטאנות. ואכן רובם המכריע נזכר במקורות, כפי שנדון לעיל, רק לאחר מותו של קלאוון.

הגיל הממוצע בו החל הממלוך המנצורי את הכשרתו נע, כך נראה, בין עשר ל-12 שנים. משך הכשרתו העיונית והצבאית ככתאבי ארכה לפחות חמש שנים בתקופת אמירותו של קלאוון, ולא עלתה על תשע שנים. במהלך תקופה זו נתון היה הממלוך המנצורי למשמעת קפדנית מצד מחנכיו הסריסים. החינוך העיוני שעבר הממלוך נועד להטמיע בו את ערכי דתו החדשה ואת עקרונותיה הבסיסיים. ברוב המקרים, כך נראה, לא הביא חינוך זה לשליטתו של הממלוך בשפה הערבית, גם אם התחנך כממלוך סולטאני של קלאוון בטבאק המצודה.

⁵⁵⁵ לבנוני עמדה על חשיבות הותק בקידום הממלוך המנצורי, ראה: לבנוני, *מפנה*, 26.

21 מבין כלל ממלוכי המנצוריה הנסקרים בחיבור זה הגיעו לידי של קלאוון מאדונים אחרים, אך דומה כי רובם של אלו, 15 במספר, עברו לשורות המנצוריה בהיותם צעירים. הם עברו את תהליך החינוך וההכשרה כממלוכים של קלאוון ושחררו על ידו. ממלוכים אלה נחשבים אם כן, כממלוכים מנצורים הנאמנים לאדונם כמו אלו שנרכשו ישירות מידי סוחרי העבדים. בין ממלוכים אלו יש למנות את לאג'ין, ביברס אלמנצורי, איבך אלמוצלי, אקוש אלמוצלי קתאל אלסבע, אקוש אלמוצלי אלחאג'ב, טרנטאי, בלבאן אלטבאח'י, כרת, ביברס אלמופקי, אידמר אלרפא ואידמר אלח'טירי.⁵⁵⁶ על אלה יש להוסיף עוד ארבעה ממלוכים שגם הם ככל הנראה עברו לידי קלאוון בגיל צעיר ושחררו על ידו והם הברג'ים ביברס אלשג'אעי ואידמר אלשג'אעי שנשלחו לקלאוון כמתנה,⁵⁵⁷ ברלעי אלשרפי שניתן במתנה לקלאוון ממהנא בן עיסא מנהיג הבדואים בסוריה,⁵⁵⁸ אקוש אלרחבי שהגיע לקלאוון מידי מושל אלרחבה,⁵⁵⁹ אידמר אלח'טירי שהיה ממלוך של אמיר ואפדי מאלרום בשם שרף אלדין אוחד בן אלח'טיר אביו של האמיר בדר אלדין מסעוד.⁵⁶⁰ ייתכן כי גם סנג'ר אלשג'אעי עבר לידי קלאוון מידי אדון אחר בדמשק.⁵⁶¹ הממלוכים שככל הנראה הגיעו לידי של קלאוון לאחר ששחררו על ידי אדונם הראשון היו כג'כין, סנקר אלעסר, בכתמר אלסלחזאר, בהאדר אלחאג', סנג'ר אלג'אולי וטוע'אן אלמנצורי שנדונו לעיל. סלאר, אאל מלך ובכנות אלקרמאני עברו לידי של קלאוון מידי אלצלעה עלי בנו של

⁵⁵⁶ אליוספי מציין כי אידמר אלח'טירי "היה מממלוכי המנצוריה מבין ממלוכי אבן ח'טיר אלרומי וגדל אצל הסולטאן והיה מנכבדי אמירי הברג'יה" ("كان من المماليك المنصورية من جملة ممالك ابن خضير الرومي وكبر عند السلطان وكان أجل أمراء البرجية"), אליוספי, 384.

⁵⁵⁷ זכה, 216-217. ניתן לשער כי הממלוכים ביברס אלשג'אעי ואידמר אלשג'אעי היו מבין 13 הממלוכים ששלחה אמו של סנאן אלדין בן טרנטאי שליט אמאסיה שבאלרום (אנטוליה) בשנת 1282/681 כדי לפדות את בנה שהיה אצל קלאוון. הם הושמו בשורות הממלוכים הסולטאניים וקיבלו אמירות רק בתקופתו של אלנאצר מחמד. גם אם הכוונה לתקופת שלטונו הראשונה של אלנאצר מחמד, הרי שהיה זה לאחר יותר מעשר שנים לאחר שנרכשו.

⁵⁵⁸ ברלעי נקלח בשבי באחת מפשיטותיו על המונגולים של מהנא בן עיסא, ראש שבט אאל פצ'ל (או אאל מהנא) בסוריה. הבדואים בסוריה במאות ה-13 וה-14 שלטו למעשה במדבר הסורי ולא תמיד היו נאמנים לשלטון המרכזי בקהיר. לדעת דרורי, הבדואים בסוריה לא היוו איום רציני על יציבות השלטון הממלוכי ופעמים רבות שיתפו עימו פעולה. לעומתו, טוען עמית כי מנהיגי הבדואים הטרידו מאוד את אלט'אהר ביברס, שחשש כי ישתפו פעולה עם המונגולים, ראה: עמית, מונגולים וממלוכים, 64-69. מנהיג בנו פצ'ל, עיסא בן מהנא, קיבל מידי ביברס תואר אמירות (אמיר אלערב) ומאז נשאו בתואר זה ראשי השבט. ראה על היחסים בין אמירי בנו פצ'ל הבדואים לסולטאנים הממלוכים בתקופה התורכית: Joseph Drory, "The Role of Banū Faql in Fourteenth Century Northern Syria", in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras V*, Proceedings of the 11th, 12th and 13th International Colloquium, eds. Urbain Vermeulen and Kristof D'Hulster (Katholieke Universiteit Leuven, May 2002, 2003 and 2004). Leuven: Uitgeverij Peeters, 2007), 471-485. ובייחוד בתקופת המנצוריה: שם, 477-479. לפי אבן תע'רברדי, אלשרף ח'ליל בהיותו סולטאן ירש את ברלעי כממלוך של אביו (ננום, 9/16). אלמקריזי מציין כי קלאוון שם את ברלעי בין ממלוכי בנו אלשרף ח'ליל (סלוק, 88-87/2). אבן אלזואארי מציין כי מהנא נתן את ברלעי מתנה לאלשרף ח'ליל (כנ, 9/221). ראה עוד אצל דרורי, שם, 476.

⁵⁵⁹ אקוש אלרחבי נשבה אף הוא על ידי הבדואים לאחר פשיטה על המונגולים. הוא נמכר באלרחבה, שם שהה זמן מה אצל מושל העיר עד שנקנה ועבר לידי קלאוון, ששיחרר והאמיר אותו. ראה: אבן כת'יר, 14/76; תאלי, 186.

⁵⁶⁰ אלדרר (בירות), 1/458; אעיאן, 1/660. קלאוון שם את אידמר אלח'טירי בברג'יה, סביר כי אידמר היה אפוא בגיל צעיר, ראה: סלוק, 2/193,426. על שרף אלדין בן אלח'טירי ואחיו ראה הערה 492 לעיל.

⁵⁶¹ ראה לעיל הערה 173.

קלאוון לאחר מותו של הראשון בשעבאן 687/8 ספטמבר 1288.⁵⁶² מכל מקום, הממלוכים שרכש קלאוון עבור בניו בתקופת שלטונו נזכרים כמנצורים. סביר להניח כי התגוררו והתאמנו עם ממלוכי המנצוריה.⁵⁶³

בין אמירי המנצוריה הבולטים גם ממלוכים שהגיעו לידי קלאוון לאחר שנשבו בקרבות נגד המונגולים. ארבעה אמירים מנצורים מקורם בשבויים שנלקחו בקרב אבלסטין של שנת 1277/675: קבג'ק,⁵⁶⁴ סלאר,⁵⁶⁵ ג'אורשי,⁵⁶⁶ ואאל מלך.⁵⁶⁷ כתב'א נלקח מקרב חמץ הראשון שנערך בשנת 1260/659.⁵⁶⁸ בהאדר אלחאג' נשבה בעין ג'אלות בשנת 1260/658.⁵⁶⁹ אקוש אלרחבי וברלעי' אלאשרפי, כנזכר לעיל, נשבו על ידי מהנא בן עיסא באחת מפשיטותיו נגד המונגולים אך הגיעו לידי קלאוון מידיו של אדונם זה. סביר להניח, כי רובם של הממלוכים שאינם נזכרים כמי שעברו לקלאוון מידי אדונים אחרים או נלקחו בשבי, נרכשו ישירות על ידו באמצעות סוחר העבדים. המקורות אינם נוטים לציין פרטים אלה. העדות היחידה בעניין זה נזכרת ביחס ללאג'ין אלרומי, המציין כי סוחר עבדים קנה אותו באלרום והביאו למצרים, שם רכש אותו קלאוון מסוחר.⁵⁷⁰

ניכר, אפוא, כי לאורך שלטונו של קלאוון החלו ממלוכי המנצוריה לתפוס עמדות בכירות בסולטאנות הממלוכית. יחד עם זאת, הם היו נתונים למרותו של אדונם קלאוון ונאלצו להסכין עם מעמדם הבכיר של אמירים מח'שדאשיות אחרות, בייחוד ט'אהרים וצאלחים. מכל מקום, מניינם של אמירי המנצוריה הבכירים, מעמדם והשפעתם עתידים לגדול לאין ערוך בתקופה שלאחר מותו של קלאוון. הח'שדאשיה המנצורית היא שתעמוד במרכז האירועים הצבאיים והפוליטיים וחבריה יהיו לשליטי הסולטאנות למעשה ולעיתים גם להלכה, כפי שיפורט בהרחבה בפרק הבא.

⁵⁶² על סלאר ראה: אעיאן, 2/489; נג'ום, 9/19; זכדה, 155. אשר לאאל מלך, לפי אבן חג'ר אלעסקלאני, אאל מלך נשבה באבלסטין על ידי ביברס שנתן אותו לקלאוון, והוא נתן אותו לבנו אלצלאה עלי (אלדרר (בירות), 1/411). לפי אלמקריזי, קלאוון קנה אותו בהיותו אמיר יחד עם סלאר, נתן את סלאר לבנו עלי בעוד שאת אאל מלך נתן לחותנו ברכה בן ביברס בעת בתו. זה נתן אותו לכונדך ואחר כך עבר לעלי בן קלאוון (סלוק, 2/723; נג'ום, 10/175). ראה בעניינו גם: עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולים", 125-126. ראה באשר לבכרות אלקרמאני: אלדרר (בירות), 1/489.

⁵⁶³ למשל, בכרות אלקרמאני נזכר כברג'י והרי לא יכול היה להתחנך כברג'י בהיותו ממלוך של אלצלאה עלי אם לא היה מתגורר באותם מגורים ומתאמן באותם מתקנים של ממלוכי אביו. בהקשר זה יש לציין כי סלאר (אותו רכש קלאוון עבור בנו אלצלאה עלי), אקוש אלאשרפי (אותו העניק קלאוון לבנו ח'ליל אלאשרף ח'ליל) וארע'ון אלזואדאר (שנרכש עבור אלנאצר מחמד) מכונים כולם במקורות ביחוס (נסבה) "אלמנצורי".

⁵⁶⁴ זכדה, 155; אלדרר, 3/325.

⁵⁶⁵ זכדה, שם.

⁵⁶⁶ שם, שם.

⁵⁶⁷ אלדרר (בירות), 1/411; סלוק, 2/723.

⁵⁶⁸ אעיאן, 4/145; אלמנהל, 9/115; אלעבר, 5/380; אלד'הבי, תאריח', 60/34. אלצקאעי מזכיר שמקורו בעין ג'אלות, ראה: תאלי, 131.

⁵⁶⁹ אלדרר (בירות), 1/500; אלמקפא, 2/504.

⁵⁷⁰ עקד, 4/292.

המנצוריה ממות קלאוון ועד תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד בן קלאוון (689/1290-709/1310)

1. המנצוריה בתקופת שלטונו של אלאשרף ח'ליל (689 / 1290 - 693 / 1293)

1.1. מדיניותו של אלאשרף ח'ליל כלפי המנצוריה

עם מותו של קלאוון היתה יחידת המנצוריה, שמניינה עמד על כ-6000 ממלוכים, הגדולה והחזקה ביותר בסולטאנות. אלאשרף ח'ליל בנו של קלאוון ירש את מקומו של אביו כסולטאן וסיפח את ממלוכי המנצוריה לממלוכיו שלו, אשר מנו כ-1200 ממלוכים בלבד.⁵⁷¹ עקב כך, לפחות באופן רשמי, עברו ממלוכי המנצוריה לשירותו של הסולטאן החדש.

בתקופת שלטונו של אלאשרף ח'ליל המשיכו אמירי המנצוריה לתפוס את עמדות המפתח בסולטאנות הממלוכית. אלאשרף ח'ליל נהג להדיח לא פעם מנצורי זה או אחר מתפקידו, אך מינה תחתיו מנצורי אחר. מדיניותו איננה כוונה נגד המנצוריה כסיעה.⁵⁷² יחד עם זאת, הסולטאן החדש לא יכול היה להשלים עם מעמדו החזק של טרנטאי שנוא נפשו. טרנטאי העדיף בגלוי את אלמלך אלצאלח, אחיו של אלאשרף ח'ליל ומי שמיועד היה לרשת את אביו אך נפטר בטרם עת. טרנטאי היה נוהג להשפיל את אנשיו של אלאשרף ח'ליל והסית את קלאוון נגד אבן אלסלעוס, מקורבו של אלאשרף ח'ליל שכיהן כנאטר אלדיואן של אלאשרף ח'ליל. פעולות אלו סופן שהביאו לכך שקלאוון היכה את אבן אלסלעוס ופיטרו.⁵⁷³

טרנטאי תכנן להתנקש בחייו של אלאשרף ח'ליל מיד לאחר עלייתו לשלטון, בשעת רכיבתו המלכותית. ניסיון זה לא צלח ואלאשרף ח'ליל הצליח לחמוק ממנו ללא פגע.⁵⁷⁴ לפי חלק מן המקורות, טרנטאי לא חשש בתחילה כלל מהסולטאן החדש והאמין כי ישאירו בתפקידו כסגן הסולטאן במצרים. רק משגילה טרנטאי כי אלאשרף ח'ליל נוטר לו טינה גדולה, החל לפעול לרציחתו.⁵⁷⁵ מכל מקום, לאחר ניסיון ההתנקשות הכושל תפס אלאשרף ח'ליל את טרנטאי, ב-12 לד'ו אלקעדה 689 / 16 לנובמבר 1290. טרנטאי נכלא במצודת קהיר במשך שלושה ימים שבמהלכם עונה קשות עד שהוצא להורג.⁵⁷⁶ לאחר רצח טרנטאי, החליף את מקומו כסגן הסולטאן במצרים

⁵⁷¹ עקד, 3/208.

⁵⁷² כך גם טוען קליפורד בהתייחסו ליחסי אלאשרף ח'ליל והמנצוריה, ראה: W. W. Clifford, *State Formation and the Structure of Politics in Mamluk Syro-Egypt, 684-741 A.H./1250-1340 C.E.* (Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1995), 192-193, 194, 196, 198.

⁵⁷³ זבדה, 276; נהאיה, 31/180-181.

⁵⁷⁴ נהאיה, 31/179-80.

⁵⁷⁵ זבדה, 274; אבן אלפראת, 8/100-101; סלוק, 1/757.

⁵⁷⁶ אבן אלפראת, 8/100-101; זבדה, 274-275; סלוק, 1/757; אלעבר, 5/361. אלצפדי מציין שמועה לפיה אלאשרף ח'ליל לחץ על רקותיו של טרנטאי עד שעיניו יצאו מחוריהן (אלואפי, 16/429-430). לפי היסטוריון זה, יש אומרים גם שאלאשרף ח'ליל מסר את טרנטאי ליריבו סנג'ר אלשג'אעי כדי שיענה אותו (שם, 430). אבן תע'ריברידי ואבן כת'יר מציינים כי לאחר שנרצח נותרה גופתו של טרנטאי במצודת קהיר שמונה ימים מבלי שאיש ידע על כך. לאחר מכן נעטפה במחצלת קש והושלכה אל האשפה (אבן כת'יר, 13/264; אלמנהל, 6/387). רק כאשר עלה כתב'ע'א לשלטון דאג להביא את טרנטאי מחותנו לקבורה הולמת (ראה פרק ד', סעיף 2.3.3.2). אלד'הבי מציין כי טרנטאי "עוד לא היה בן 50" במותו (אלעבר, שם).

סנג'ר אלשג'אעי, אך היה זה למספר ימים בלבד, טרם נשלח לכהן כמושל דמשק. לאחר מכן מינה אלאשרף ח'ליל באופן רשמי את בידרא לסגנו ולאמאבך והעניק לו את האקטאעות שהיו לטרנטאי.⁵⁷⁷

טרנטאי הינה דוגמא יוצאת דופן למנצורי ותיק ובכיר שחוסל על ידי אלאשרף ח'ליל. אמירי המנצוריה שעצר אלאשרף ח'ליל שוחררו לאחר זמן מה ואף זכו לכבוד רב. אלאשרף ח'ליל עצר את כתב'א יחד עם טרנטאי, אך שיחררו פחות מחודשיים לאחר מכן, השיב לו את דרגתו הבכירה והעניק לו רכוש רב.⁵⁷⁸ מדיניות המאסרים והשחרורים של אלאשרף ח'ליל מאלפת בייחוד ביחס ללאג'ין. לאחר עלייתו לשלטון חידש אלאשרף ח'ליל את מינויו של לאג'ין כמושל דמשק, ואף הגדיל את האקטאע שלו.⁵⁷⁹ מכל מקום, ב-8 לג'מאדא I שנת 690/9 למאי 1291, בעיצומו של המצור על עכו (ראה להלן), תפס אלאשרף ח'ליל את לאג'ין וכלא אותו במצודה בקהיר.⁵⁸⁰ עם סיום המצור על עכו וכחודש לאחר מעצרו של לאג'ין, ב-12 לג'מאדא II 690/12 ליוני 1291, פיטר אלאשרף את לאג'ין באופן רשמי ממושלות דמשק ומינה תחתיו את סנג'ר אלשג'אעי.⁵⁸¹ אלא שפחות מארבעה חודשים לאחר מעצרו של לאג'ין, שיחרר אותו אלאשרף והעניק לו דרגת אמיר מאה.⁵⁸² לאחר זמן מה, שוב עצר הסולטאן את לאג'ין, יחד עם חמו טקצו ואמירים מסיעות אחרות. הפעם החליט אלאשרף להוציא להורג את האמירים שתפסו. בעוד טקצו, סנקר אלאשקר ואחרים נחנקו למוות, לאג'ין הצליח להיחלץ ברגע האחרון ממותו. אלאשרף ח'ליל החליט לחון את לאג'ין. הוא שיחררו, העניק לו בגדי כבוד⁵⁸³ ושם אותו ביחידת נושאי הנשק של הסולטאן, הסולטאנייה, תפקיד בו כיהן בתקופת שלטונו של קלאוון. אלאשרף ח'ליל אף החזיר את לאג'ין לדרגתו הבכירה כאמיר מאה והעניק לו אקטאע.⁵⁸⁴

אמיר מנצורי בכיר נוסף שפיטר אלאשרף ח'ליל הוא קראסנקר מושל חלב. קראסנקר הודח מתפקידו בשואל 691/ספטמבר 1292 והועבר, למורת רוחו, לכהן כאחראי על הממלוכים הסולטאניים (מקדם אלממאליך אלסלטאנייה).⁵⁸⁵ גם סנג'ר אלשג'אעי פוטר לאחר כשנה ממשרתו כמושל דמשק והועבר ככל הנראה לכהן

⁵⁷⁷ אבן אלפראת, 8/102; זבדה, 275; ואפי, 10/360. אלהבי מציין שאלאשרף ח'ליל מינה את בידרא לאמאבך שלו, ראה: אלהבי, תאריח', 60/178.

⁵⁷⁸ אבן אלפראת, 8/102, 110.

⁵⁷⁹ נהאיה, 31/184.

⁵⁸⁰ זבדה, 283; אבן אלפראת 8/119; סלוק, 1/767; אלהבי, תאריח', 59/45. אבן כת'יר מציין בניגוד לכל המקורות כי לאג'ין נכלא במצודת צפת עד שיחרורו, ראה: אבן כת'יר, 13/267, 268.

⁵⁸¹ סלוק, 1/767.

⁵⁸² אבן אלפראת, 8/123; זבדה, 288; ג'ומ, 8/11; אלהבי, תאריח', 60/17.

⁵⁸³ על בגדי הכבוד (ח'לעה), ראה: L.A. Mayer, *Mamluk Costume: A Survey* (Geneva: Albert Kundig, 1952).

64-56.

⁵⁸⁴ אבן אלפראת, 8/146. אבן אלפראת מציין כי לאג'ין נחלץ ממותו "בדרך נס" באופן "אפוף מיסתורין". כשהביאו את לאג'ין ומיתר החניקה נכרך סביב צווארו, נקרע לפתע המיתר. לאג'ין אמר כי לא עשה כל פשע המצדיק את מותו זולת עובדת היותו חם טקצו שכבר מת, והכריז על כן כי יגרש את אשתו בת טקצו. האמירים תיווכו בעניינו ועקב כך חנן אותו אלאשרף (אבן אלפראת, 8/146). כמה מההיסטוריונים מציינים כי אלאשרף ח'ליל שיחרר את לאג'ין (ואף נתן לו אמירות מאה במצרים) כיוון שסנקר אלאשקר וטקצו הודו בכך שרצו לרצוח את הסולטאן, בעוד שלאג'ין לא היה שותף עימם. ערבו ללאג'ין הח'שדאשים שלו בידרא סגן הסולטאן, סנג'ר אלשג'אעי ואחרים (אבן כת'יר, 13/274; אלג'ורי, 1/121; ג'ומ, 8/13). בין האמירים שהוצאו להורג לצד לאג'ין נזכרים: בלבאן אלהארוני (אמיר ט'אהרי, ככל הנראה), בדר אלדין בכנות, ג'רמך אלנאצרי והח'שדאש שלו (כך לפי ביברס אלמנצורי) ביברס טקצו אלנאצרי וסנקר אלאשקר (אבן אלפראת, שם). תקרית זו ארעה בסוף שנת 1292/691 או ראשית שנת 692/9 סוף 1292, ראה: אבן אלפראת 8/146; זבדה, 291; נהאיה, 31/245; סלוק, 1/781, 782.

⁵⁸⁵ אבן אלפראת, 8/145; סלוק 1/780; אלתחפה, 132. ראה על תפקיד זה בהערה 235 לעיל. אבן כת'יר מציין כי קראסנקר קיבל אקטאע של אמיר מאה במצרים (אבן כת'יר, 13/274). ייתכן שכיהן גם כאמיר ג'אנדאר במהלך שלטונו של אלאשרף ח'ליל, כפי שרומז אלצפדי, ראה: 4/89-90; אלואפי, 24/213-214.

כאסתאדאר.⁵⁸⁶ סג'ר ארג'ואש מושל מצודת דמשק, פוטר, הוכה ונעצר, אך לאחר מכן הושב לתפקידו.⁵⁸⁷ בשואל 690/ אוקטובר 1291 עצר אלאשרף ח'ליל עוד שני אמירים מנצורים, הם קרארסלאן ואקוש אלפרם. הללו נכלאו במצודת דמשק.⁵⁸⁸ כשנה וחצי לאחר מכן, עצר אלאשרף ח'ליל גם את אזדמר אלעלאאי, אמיר מנצורי שכיהן בדמשק.⁵⁸⁹ סנקר אלטויל אלמנצורי, נתפס לאחר טרנטאי בסוף 689/נובמבר 1290,⁵⁹⁰ אך שוחרר ברמצ'אן 690/ספטמבר 1291 וקיבל את האמירות שהיתה לו.⁵⁹¹

מכל מקום, החילופים בין בעלי המשרות היו ברוב המקרים בין המנצורים לבין עצמם. בלבאן אלטבאחי החליף את קראסנקר כמושל חלב;⁵⁹² בידרא החליף את סג'ר אלשג'אעי כסגן הסולטאן במצרים;⁵⁹³ טע'ריל אלעי'אני החליף את בלבאן אלטבאחי כמושל טריפולי ומבצרי החוף;⁵⁹⁴ לאחר זמן מה החליף את טע'ריל במשרה זו איבך אלח'זנדאר אלמנצורי.⁵⁹⁵ סנקר אלאעסר המנצורי, שד אלדואוין בדמשק, הוכה ונאסר ותחתיו מונה טוע'אן אלמנצורי, אולם זמן קצר אחר כך שוחרר אלאעסר והוחזר לתפקידו, בעוד טוע'אן אלמנצורי הושב למשרת ולאית אלבר בה כיהן קודם לכן.⁵⁹⁶ לאחר מכן נתמנה טוע'אן למושל קלעת אלרום במקום איבך אלמוצלי המנצורי, ואת מקומו של טוע'אן כואלי בר דמשק החליף המנצורי אסנדמר כרג'י.⁵⁹⁷ איבך אלמוצלי עבר ממשרת האסתאדאר במצרים⁵⁹⁸ לשד אלדואוין בחלב וככל הנראה גם נתמנה על קלעת אלרום לאחר שנכבשה.⁵⁹⁹ ביברס אלמנצורי הועבר (לבקשתו) ממשרת מושל אלכרך לטובת אמירות במצרים ובמקומו מונה אקוש אלאשרפי.⁶⁰⁰ מבין הזאג'בים שכינהו בתקופת אלאשרף ח'ליל נזכרים האמירים המנצורים בכתמר אלסלחזאר, אקוש אלמוצלי על ידי אבן אלסלעוס⁶⁰³ ומושל דמשק, שאוישה מ-1292/691 על ידי איבך אלחמוי הט'אהרי,⁶⁰⁴ רובן ככולן

⁵⁸⁶ אבן אלפראת 8/144. סג'ר אלשג'אעי נזכר כאסתאדאר בשנת 1294/693, ראה: זיטרשטיין, 24.

⁵⁸⁷ ראה הערה 608 להלן.

⁵⁸⁸ אבן אלפראת, 8/128; אלד'הבי תאריח', 59/58; ואלג'זרי, 1/60; סלוק, 1/774.

⁵⁸⁹ נהאיה, 31/247; אבן אלפראת, 8/155.

⁵⁹⁰ עקד, 3/31.

⁵⁹¹ נג'ום, 9/57, 8/11; סלוק, 2/193.

⁵⁹² אבן אלפראת 8/142; זכדה, 289-290.

⁵⁹³ אבן אלפראת, 8/102; זכדה, 275.

⁵⁹⁴ אבן אלפראת, 8/144-145; זיטרשטיין, 23; סלוק 1/780.

⁵⁹⁵ אבן אלפראת, 8/153.

⁵⁹⁶ שם, 8/102. לפי אלד'הבי מונה אסנדמר באותה עת, ברג'ב 1293/692 כואלי אלבריד, ראה: אלד'הבי, תאריח', 60/23.

⁵⁹⁷ אבן אלפראת, 8/157. ניתן לציין מעצרים ושחרורים נוספים שביצע אלאשרף ח'ליל כמו מעצרים של סג'ר אלחמוי וסג'ר אלדואדארי הצאלחים. האחרון שוחרר וקיבל בגדי כבוד ודרגת אמיר מאה ברמצ'אן 691 (אבן אלפראת, 8/123, 143; אבן

כת'יר, 13/274) כמו כן עצר את איבך אלפרם הצאלחי הותיק (אבן אלפראת, 8/157).

⁵⁹⁸ זכדה, 287.

⁵⁹⁹ זכדה, 289-290, סלוק, 1/778. אבן אלפראת מציין כי אלאשרף ח'ליל מינה תחילה את איבך אלמוצלי על קלעת אלמסלמין

(=קלעת אלרום) ולא הוסיף לו עוד תפקידים. איבך סירב אפוא לקבל את התפקיד והסולטאן כעס והורה לתפוס אותו. התפקיד

ניתן לאקוש אלפרסי שהחזיק בו מספר ימים עד שמת. לאחר מכן החזיר אלאשרף ח'ליל את איבך אלמוצלי למשרה זו, ראה:

אבן אלפראת, 8/142.

⁶⁰⁰ אבן אלפראת, 8/119; זכדה, 274; סלוק, 1/767-8. מאוחר יותר אף העניק אלאשרף ח'ליל שטחים רבים מהמחוז (זכדה,

273).

⁶⁰¹ זיטרשטיין, 24.

⁶⁰² אלמקפא, 2/235.

⁶⁰³ ב-22 למחרם 690/ 25 בינואר 1291, כחודש וחצי לאחר עלייתו על כס הסולטאנות, מינה אלאשרף ח'ליל לזויר את

מקורבו שמש אלדין מחמד אבן אלסלעוס, שכיהן כנאט'ר אלדואוין שלו עוד בתקופת שלטונו של אביו קלאוון, ראה: אבן

אלפראת, 8/109; סלוק, 1/761-762.

של המשרות הבכירות אוישו בתקופת אלאשרף ח'ליל על ידי אמירי המנצוריה והחילופים שנעשו היו בין מנצורים לבין עצמם.

מדיניותו של אלאשרף ח'ליל כלפי המנצורים היתה נטולת כל היגיון פוליטי. אלאשרף ח'ליל פיטר ללא סיבה מוצדקת את לאג'ין וקראסנקר, מושלי דמשק וחלב בתקופת שלטונו של אביו קלאוון. בכך קומם עליו שני אמירים חזקים אלה. גם סנג'ר אלשג'אעי היה ממורמר עקב פיטוריו ממשרת מושל דמשק, לאחר הצלחותיו הכבירות בכיבוש עכו, מבצרי הצלבנים וקלעת אלרום.⁶⁰⁵ מצד אחד, הוא עצר את סנקר אלאשקר לאחר שנודע לו על יחסו הקרוב והמטיב עם טרנטאי, ומצד שני שיחרר במהרה את כתבע'א, שהגן בחירוף נפש על טרנטאי.⁶⁰⁶ לאחר שניצל לאג'ין ממותו ושחרר על ידי אלאשרף ח'ליל, הכפיף הסולטאן את לאג'ין לבידרא וגם זו היתה טעות גורלית.⁶⁰⁷ באופן תמוה למדי פיטר אלאשרף ח'ליל את קראסנקר ממושלות חלב ומינה אותו למקדם אלממאליך אלסלטאניה, משרה שמעולם לא אוישה על ידי אמיר שאינו סריס. מעבר לכך, דפוסי מעצרו היו גחמניים ולא מחושבים. לאחר שעצר את המנצורים, היכה אותם, השפיל אותם והלאים את רכושם, נהג לשחררם ולחזק את כוחם על ידי כך שהחזיר להם את דרגותיהם והרבה את רכושם. הסיבות למעצרים היו אמוצינאליות ולא נעשו מתוך מחשבה פוליטית ארוכת טווח. כך למשל, סנג'ר ארג'ואש מושל מצודת דמשק, נעצר, עונה, נכלא ורכושו הולאם, רק בשל תגובה למהתלה שהתל בו אלאשרף ח'ליל.⁶⁰⁸ בדומה לכך, לאג'ין נעצר בעקבות דברי לעז שנאמרו עליו. אלאשרף ח'ליל גמר אומר לעוצרו דווקא בעיצומו של הקרב על עכו, שנוכחות לאג'ין בה היתה כה חשובה.⁶⁰⁹ ייתכן כי מדיניות אכזרית יותר מצדו של אלאשרף ח'ליל כלפי המנצוריה שבמסגרתה היה אוסר לתקופות ארוכות או מחסל את אמירי המנצוריה הבכירים היתה מאריכה את ימי שלטונו וחיייו. אף המקורות המוסלמיים רומזים כי הנוהג של הסולטאן לשחרר את עצוריו היה טעות.⁶¹⁰ אם כן, מדיניות המאסרים והשחרורים הגחמנית של אלאשרף ח'ליל היתה אחת הסיבות העיקריות שהביאו לרציחתו. לסיבות אלו התווספו גורמים נוספים שידונו בסעיף 1.3 להלן.

⁶⁰⁴ בד'ו אלחג'ה 690 / דצמבר 1291 המשיך אלאשרף ח'ליל את מושלתו של לאג'ין (אבן אלפראת 8/102-103), לאחר מכן מינה כאמור את סנג'ר אלשג'אעי עד שפיטרו לטובת איבך אלחמוי ב-6 לשואל 691 / ספטמבר 1292, ראה: אבן אלפראת 8/144.

⁶⁰⁵ סלוק, 1/780; אבן אלפראת, 8/144. על חלקו החשוב של סנג'ר אלשג'אעי באירועים הצבאיים בתקופתו של אלאשרף ח'ליל ראה להלן בסעיף 1.2.

⁶⁰⁶ אבן אלפראת, 8/110.

⁶⁰⁷ כנז, 8/244; אירווי, מורח תיכון, 81.

⁶⁰⁸ בעניין זה מזכירים המקורות שתי גרסאות. הנפוצה ביותר היא זו לפיה האמיר אבן אלח'טיר אלרומי היתל בסנג'ר ארג'ואש בנוכחות הסולטאן במצודת דמשק והשווה אותו לחמור סתום עין (שכן סנג'ר ארג'ואש היה סתום עין). סנג'ר ארג'ואש כעס ואמר כי זו מהתלה של ילדים. בתגובה הורה אלאשרף ח'ליל, שהיה ככל הנראה רגיש לעובדת היותו צעיר בשנים, לתפוס את סנג'ר והוא הוכה מול הסולטאן. אחר כך הושפל סנג'ר ועונה, רכשו הופקע ונלקח ממחסניו רכוש רב. הסולטאן הורה אף להובילו קשור על סוס הבריד מדמשק אל מצרים, אך בעקבות תיווך שנעשה בעניינו נפסק המסע המשפיל לאחר שכבר יצא לדרכו. סנג'ר נשאר במעצר ואחר כך במעצר בית "ללא לחם" עד ששיחררו הסולטאן, נתן לו אקטאע ובגדי כבוד והחזירו אל משרתו כמושל מצודת דמשק ברמצ'אן 690 / ספטמבר 1291, ראה: אבן אלפראת, 8/119-120; אלד'הבי, תאריח, 59/54; סלוק, 1/768; ג'ומ 8/11; קליפורד, גיבוש מדינה, 195. לפי גרסא שנייה, הסיבה למעצר היתה תגובה דומה מצד סנג'ר ארג'ואש, לאחר שבהוראתו של אלאשרף ח'ליל מישוהו מו'אצ'ניה הסולטאן סטר על אחוריו של סנג'ר ארג'ואש, ראה: אלמקפא, 2/15.

⁶⁰⁹ אמיר ט'אהרי בשם סנג'ר אלחמוי (אבו ח'רין) הוא שהוציא את דיבתו של לאג'ין בפני אלאשרף ח'ליל. אבו ח'רין פנה לאחר מכן אל לאג'ין והודיע לו כי בכוננת אלאשרף ח'ליל לתופסו. לאג'ין בתגובה, החל במנוסתו באישון הליל ורק לאחר מאמצי שכנוע קדחתניים של האמירים חזר אל הכוחות הצרים על עכו. כיומיים לאחר חזרתו תפס אותו אלאשרף ח'ליל ועצר אותו במצודת קהיר (זבדה, 283; אבן אלפראת 8/119; סלוק, 1/767; אבן כת'יר, 13/266).

⁶¹⁰ אלצפדי מזכיר מסורת לפיה קלאוון אמר לבנו אלאשרף ח'ליל כי לא יתפוס את לאג'ין, ואם כבר תפס אותו, שלא ישאירו בחיים, שכן לאג'ין ינטור טינה נגדו ויפעל לרציחתו. אלאשרף ח'ליל עבר על ציווי זה ושיחרר את לאג'ין לאחר שתפס אותו, ראה: אעיאן, 4/167, אלואפי, 24/386.

1.2. חלקה של המנצוריה באירועים הצבאיים

לצד אי היציבות הפוליטית בימיו של אלאשרף ח'ליל, הוכיחו עצמם אמירי המנצוריה כמפקדים ולוחמים מעולים בשדה הקרב. חלקה של המנצוריה בכיבוש עכו ב-1291/690 ובמיגורה הסופי של ממלכת הצלבנים בארץ ישראל ובסוריה היה רב. בלבאן אלטבאח'י עמד בראש צבאות טריפולי והמבצרים. טע'ריל אלאיע'אני נשלח על ידי אלאשרף ח'ליל להאיץ בראשי המבצרים להכין את מכשירי המצור.⁶¹¹ כתבע'א העניק אמאן (חסות) לצלבנים והארמנים שהתבצרו במגדל ההוספיטלרים בעכו. לאג'ין מושל דמשק, נתפס ונעצר במהלך המצור, כנזכר לעיל. אקבע'א אלמנצורי, שהיה אחד מאמירי דמשק, נרצה על ידי תושבי עכו הצלבנים.⁶¹² מיד לאחר נפילת עכו, סנג'ר אלשג'אעי פיקד על הצבאות שכבשו את יתר מבצרי הצלבנים באזור, ביניהם צור, צידון, בירות, עתלית, טורטוסה וג'ביל.⁶¹³ גם בלבאן אלטבאח'י נטל חלק בפיקוד על כיבוש טורטוסה והאי ארואד הסמוך אליו נסו תושבי טורטוסה.⁶¹⁴

חלקו של סנג'ר אלשג'אעי בכיבוש ושיקום המבצר הארמני קלעת אלרום היה רב במיוחד. מבצר זה, השוכן על גדות הפרת כ-40 קילומטר צפונית לאלבירה (ראה נספח ד', מפה 1), היה למעשה המוצב הארמני החשוף ביותר בשטחים שבצפון הסולטאנות לאחר כיבוש עכו. סטיוארט מציין כי אלאשרף ח'ליל החליט לכבוש מבצר זה על מנת להמשיך את תנופת הכיבושים ולנצל את העובדה כי הארמנים לא יוכלו לקבל סיוע מהצלבנים. סטיוארט סבור, כי קלעת אלרום לא היה מבצר בעל חשיבות רבה כל כך מבחינה אסטרטגית וכיבושו נועד בעיקר לשרת צרכים תעמולתיים לחיזוק שלטונו.⁶¹⁵ לעומתו, רפאל מדגישה את השיקולים האסטרטגיים החשובים שעמדו בבסיס ההחלטה לכבוש את המבצר. ראשית, מיקומו בסמוך לגבול עם האילח'אנים ובסמיכות למבצר אלבירה הממלוכי היווה סכנה גדולה מדי לממלוכים. שנית, קלעת אלרום נתפס בעיני הממלוכים כמפתח לכיבוש אפשרי של עראק ושל אסיה הקטנה. בנוסף לכך, העובדה כי מיד עם היוודע דבר המצור לח'אן האילח'אני הוא מיהר לשלוח למקום חיל סיוע מונגולי, מעידה על חשיבותו הרבה.⁶¹⁶ בג'מאדא II 691/מאי 1292 החל המצור על מבצר זה. דומה כי המפקדים הבכירים ביותר בכיבוש זה נמנו על אמירי הצאלחיה וכללו את איבך אלאפרם, ביסרי, סנקר אלאשקר ובכתאש אלפח'רי. עם זאת, ביברס אלמנצורי מעיד על עצמו כי נטל חלק במצור על קלעת אלרום ובכיבושה.⁶¹⁷ אולם היה זה סנג'ר אלשג'אעי, שנתמנה לא מכבר כמושל דמשק, שגילה אומץ ותושיה רבה בכיבוש המצודה. סנג'ר אלשג'אעי הכין שרשרת שחיברה בין חרכי הירי של המצודה לקרקע וכך התאפשר ללוחמים המוסלמים לעלות אל המצודה ובסופו של דבר להשתלט עליה. תושבי המצודה נאלצו להיכנע ולהילקח כשבויים. לאחר מכן היה אחראי סנג'ר אלשג'אעי על עבודות השיפוץ והשיקום הנרחבות של

⁶¹¹ אבן אלפראת, 8/111.

⁶¹² ג'וים, 8/7, 10; אלואפי, 9/304; אירוויין, מורח תיכון, 78.

⁶¹³ נהאיה, 31/212-313; אלעבר, 5/365; אלד'הבי, תאריח', 52-59/50-55; אלג'זרי, 1/54-55; אירוויין, שם, 78; ג'וים, 8/10. יש לציין שסנג'ר אלשג'אעי אחראי היה באותה שנה גם על מפעלי בנייה במצודת דמשק. הוא בנה את האכסדרה (טארמה, ראה: דווי, 2/42), מבנה הכיפה הכחולה והרמון הנשים במצודה, ראה על כך: אלד'הבי, תאריח', 54-59/53-54. ראה את המקומות שנזכרו בנספח ד', מפות, 5, 1.

⁶¹⁴ אלד'הבי, תאריח', 59/52; אבן אלפראת, 8/121; ג'וים, 8/10-11.

⁶¹⁵ Angus Donal Stewart, "Qal'at al-Rūm / Hromgla / Rumkale and the Mamluk Siege of 691 AH/1292 CE.", in *Muslim Military Architecture in Greater Syria: From the Coming of Islam to the Ottoman Period*, ed. Hugh Kennedy (Leiden: Brill, 2006), 279-280. סטיוארט, הממלכה הארמנית, 73-75. ראה בקצרה

על ההיסטוריה של מבצר זה: סטיוארט, "קלעת אלרום", 271-272.

⁶¹⁶ מכל מקום, המבצר נפל לידי המוסלמים לפני שחיל הסיוע המונגולי הגיע, ראה: רפאל, 104.

⁶¹⁷ זבדה, 289; אלתחפה, 131.

המבצר, שניזוק מאוד מהירי של מכונות המצור המוסלמיות. סנג'ר אלשג'אעי שיקם וביצר את המצודה "בשלמות מירבית" כפי שמציין אבו אלפדאא'.⁶¹⁸ אלאשרף ח'ליל מינה את דווקא את סנג'ר אלשג'אעי למשימה זו לא רק בשל חלקו החשוב בכיבוש המצודה, אלא גם בשל העובדה כי קנה לעצמו שם של מפקח בנייה מצויין, שכן היה אחראי על כמה וכמה פרויקטים של בנייה בתקופת אדונו קלאוון ולאחריה.⁶¹⁹

בניגוד להצלחתו של סנג'ר אלשג'אעי, נכשל בידרא בהתקפתו על הנצ'ירים תושבי כסרוואן, צפונית-מזרחית לבירות.⁶²⁰ בידרא יצא בחברת קראסנקר ומפקדים אחרים שהיו ברובם צאלחים לנקום בתושבי כסרוואן על הסיוע שהעניקו לצלבנים נגד המוסלמים. מכל מקום, הכוח הממלוכי נפל למארב של תושבי ההרים בשעבאן 1292/691. טרם נסיגתו נאלץ בידרא לשחרר כמה מתושבי כסרוואן שהיו כלואים בדמשק, במסגרת משא ומתן שנערך בין הצדדים. לאחר מכן האשימו האמירים את בידרא בניהול כושל של הלחימה ואף בנטילת שוחד מאנשי כסרוואן.⁶²¹

מכל מקום, בחזית הצפונית יותר שהתנהלה נגד הארמנים נחלו בידרא הצלחה. כאשר התייצב מול הארמנים צבא חזק בראשותו של אמיר זה, שיגרו הארמנים משלחת לקהיר ובידיה מתנות יקרות על מנת לפייס את הסולטאן. לאחר משא ומתן שהתנהל עם חברי המשלחת מסרו הארמנים לידי הממלוכים את מבצרי בהסנא, מרעש ותל חמדון ברג'ב 692/יוני 1293.⁶²² טוע'אן אלמנצורי, ואל'י בר דמשק, הוא שליווה את שליחיו של

⁶¹⁸ ראה על כך ועל כיבוש המצודה: זכה, 288-289; אבן כת'יר, 13/272; אבו אלפדאא', 4/27; סלוק, 1/778. ראה תיאורו וניתוחו של סטיוארט גם על סמך מקורות ארמנים: סטיוארט, *הממלכה הארמנית*, 73-82; סטיוארט, "קלעת אלרום", 279-276; ראה ניתוחה של רפאל, שם, 103-104.

⁶¹⁹ סנג'ר אלשג'אעי אחראי היה על עבודות הבנייה של הקבר של אשת קלאוון ח'אתון פאטמה וכן על כל מבני הקומפלקס שבנה קלאוון בכין אלקצ'ין בקהיר, שכללו בית חולים (בימארסטאן), מדרסה, ומבנה הקבר של קלאוון (קבת אלמנצוריה) ראה הערה 321 לעיל. ראה על בין אלקצ'ין כמקום מועדף להקמת מוסדות דת על ידי המנצוריה: Leonor E. Fernandes, "Mamluk Architecture and the Question of Patronage", *Mamlūk Studies Review* 1 (1997), 110-111, 120. אזור זה הנמצא בחלקה הצפון-מזרחי של קהיר היה למרכז העיקרי שבו הוקמו מוסדות לימוד גבוהים, כפי שהראה מחקר הפרופסור של קרל פטרי, ראה: פטרי, *עלית אורחית*, 160; Carl F. Petry, "Educational Institutions as Depicted in the Biographical Literature of Mamluk Cairo: The Debate over Prestige and Venue", *Medieval Prosopography* 23 (2002), 104. כאשר כיהן אלשג'אעי כמושל דמשק מטעם אלאשרף ח'ליל בנה מספר מבנים מפוארים במצודת דמשק והרחיב את ההיפודרום שבעיר. בהמשך תקופת שלטונו של אלאשרף ח'ליל, נקרא אלשג'אעי שוב לקהיר על מנת לנהל עבודות בנייה במצודת קהיר, ראה על כך Nasser O. Rabbat, *The Citadel of Cairo: A New Interpretation of Royal Mamluk Architecture* (Leiden: E. J. Brill, 1995), 148-149. יש לציין שגם קראסנקר אחראי היה בתקופתו של אלאשרף ח'ליל על שיקום מצודת חלב, ראה: רבאט, שם, 148. סנג'ר אלשג'אעי התמנה על שיקום קלעת אלרום כחלק ממדיניות הממלוכים ביחס למבצרים שבפנים הארץ דוגמת מרקב וחצן אלמנצוריה. מבצרים אלה שוקמו ואוישו על מנת לשמר את הנוכחות המוסלמית בסוריה. בניגוד לכך, מבצרי החוף נהרסו עד היסוד, על מנת למנוע אפשרות שהצלבנים ישתלטו עליהם והם ישמשו כראש גשר לשיקום אחיזתם בחוף הסורי, ראה: סטיוארט, *הממלכה הארמנית*, 82-83.

⁶²⁰ אלד'הבי מכנה שרשרת הרים זו בשם ג'בל אלמג'רדין, במערב לבנון בין בעלבך לחוף הים, ראה: אלד'הבי, *תאריח*, 60/14. הנצ'ירים-ע'לויים הינם כת שמקורה בשיעים המגזמים, המייחסים תכונות אלוהיות לעלי בן אבי טאלב, בן דודו של הנביא מחמד. כת זו מעולם לא התקבלה על ידי האסלאם הסוני. הן אלט'אהר ביברס והן קלאוון ניסו לכפות על הנצ'ירים את האסלאם הסוני, אך ללא הצלחה, ראה: H. Halm, "Nuṣayriyya", *EI*², 8/145-148; Yaron Friedman, "Ibn Taymiyya's Fatāwā against the Nuṣayrī-ʿAlawī Sect", *Der Islam* 82, 2 (2005) 349-363. ראה עוד על ההיסטוריה של כת זו ואמונתה: Bar Asher, Meir, *Histoire et Religion des Nuṣayrīs* (Paris: É. Bouillion 1900); Dussaud, René.

Michael and Aryeh Kofsky. *The Nuṣayrī-ʿAlawī Religion: An Enquiry into its Theology and Liturgy* (Leiden: Brill, 2002).

⁶²¹ אבן אלפראת, 8/142-143; סלוק, 1/779. אבן כת'יר מכנה את בידרא בשם בנדאר, ראה: שם, 13/272. אלד'הבי, *תאריח*, 60/14. ב-אלמקפא מציין אלמקריזי כי שוחד שקיבל בידרא הירפה את הלחימה והדבר הוביל לתבוסת המוסלמים, ראה: אלמקפא, 2/563; אירוויין, שם, 79.

⁶²² הארמנים סבלו קשות מהפלישות של הממלוכים ועל כן החליטו למסור את שלושת המבצרים לידי הממלוכים (רפאל, 114). ההידרדרות במצבה המדיני של ממלכת ארמניה תרם גם הוא לכניעה. הצלבנים, בני בריתם של הארמנים, עזבו לא מכבר את האזור והאילח'אן ג'יח'תו (Geikhatu) (1291/690 - 1295/694) לא היה לארמנים לעזר. לעומת זאת, הממלוכים ביקשו לנצל את הצלחתם לאחר כיבוש עכו ומיגור ממלכת הצלבנים (סטיוארט, *הממלכה הארמנית*, 89-90). מבצר בהסנא היה חשוב במיוחד. בניגוד לאביו קלאוון, אלאשרף ח'ליל סרב להשאירו בידי הארמנים, ראה: רפאל, 114. ראה על מסירת

המלך הארמני לארצם. טוע'אן קיבל לידי את המבצרים ונצטווה לחזק את ביצוריהם.⁶²³ בכתאש אלזרדכאש אלמנצורי הוא שמונה על בהסנא.⁶²⁴

1.3. רצח אלאשרף ח'ליל

בראשית 692/ סוף שנת 1292 פרצה התקרית הראשונה שהביאה ליריבות בין בידרא לסולטאן אלאשרף ח'ליל. במהלך מסע ציד של הסולטאן בדרום מצרים (צעיד), גילה הוזיר הנאמן שלו שהיה עימו, אבן אלסלעוס, שהיבול משטחים רבים שבצעיד נאגר במחסנים של בידרא, בעוד שמחסני הסולטאן שבאזור ריקים. ביברס אלמנצורי מציין כי אנשיו של בידרא אף היו בכל המקומות האלה ושמו על היבול שבמחסנים. אבן אלסלעוס מיהר ליידע את הסולטאן בעניין זה וזעמו על בידרא גבר, על אף נסיונותיו של השני לפייס את הסולטאן במתנות רבות ששלח לו. אלאשרף ח'ליל שב לקהיר והחזיר לרשותו כמה מהשטחים שהיו רשומים על שמו של בידרא.⁶²⁵

מקרה דומה חזר ונשנה שנה לאחר מכן, כאשר יצא אלאשרף ח'ליל לציד בראשית 693/סוף 1293 באזור אלכסנדריה. סג'ר אלשג'אעי מונה כמחליפו של אלאשרף ח'ליל בקהיר, בעוד בידרא ואבן סלעוס, שהיריבות ביניהם התחזקה, התלוו אל הסולטאן במסעו. בטראנה שעל גדות הדלתא, כ-80 קילומטר צפונית-מערבית לקהיר, עזב אבן אלסלעוס את הסולטאן והמשיך לאלכסנדריה כדי לגבות את הרכוש. אבן אלסלעוס גילה כי נציגיו של בידרא שבעיר השתלטו על הסחורות ואגרו רכוש שאינו מצוי במחסני הסולטאן. הוזיר הנאמן מיהר ליידע את הסולטאן בעניין זה ואלאשרף ח'ליל בתגובה נזף קשות בבידרא, קילל אותו ואיים עליו בעונשים כבדים, ביניהם שיפקיד את אבן אלסלעוס על עינויו. בידרא הצליח לצאת ללא פגע מידי אלאשרף ח'ליל, אך מיד לאחר מכן פנה לארגן קואליציה נגד הסולטאן.⁶²⁶ אבן אלדואדארי מציין כי אלאשרף ח'ליל אף היכה את בידרא בשוטים בפניו אל מול האמירים וזו היתה הסיבה העיקרית לרציחתו של הסולטאן.⁶²⁷ בידרא כינס את בכירי האמירים שנמנו על הח'שדאשיה המנצורית שלו ובראשם לאג'ין וקראסנקר וסיפר להם על שנאתו של אלאשרף ח'ליל אליהם. בליבם של שני האחרונים נותרה טינה כלפי אלאשרף ח'ליל. לאג'ין, כנזכר לעיל, נעצר פעמיים על ידי סולטאן זה, הושפל ואף נחנק מול עיניו של הסולטאן עד ששוחרר. קראסנקר לא סלח לאלאשרף ח'ליל על שהדיח אותו ממושלות חלב. בידרא משך לצדו אמירים נוספים בכך שרמז להם על כוונתו של הסולטאן לכלוא אותם באלכסנדריה. בלבם של אמירי המנצוריה היה גם זעם גדול על אלאשרף ח'ליל כיוון

המבצרים הארמנים בהרחבה: סטיוארט, שם, 84-92; אבן אלפראת, 8/156; זיטרשטיין, 22; אבן כת'יר, 13/276; רפאל, 103. ראה מיקומם של המבצרים בנספח ד', מפה 1. מבצרים אלה שבו לידי הארמנים במהלך חמש השנים שלאחר מכן, כיוון שב-1298/697 חזר המבצר שוב לידיהם של הממלוכים לאחר שהוטל עליו מצור, ראה סעיף 4.3 להלן וכן: רפאל, 114, 194.

⁶²⁴ זיטרשטיין, 23.

⁶²⁵ אבן אלפראת, 8/153-154; זכדה, 292; קליפורד, גיבוש מדינה, 194.

⁶²⁶ אבן אלפראת, 8/166; זכדה, 295. חלק מן המקורות מציינים כי הנוזיפה הקשה בבידרא היא שהביאה למחלתו הקשה שכמעט גרמה למותו, ראה: אבן כת'יר, 13/272; אלואפי, 10/361; אבן אלפראת, 8/143; סלוק, 1/779. אירוויין רואה בויכוח בין אלאשרף ח'ליל ובידרא כחלק ממדיניותם של אלאשרף ח'ליל ועוזרו אבן אלסלעוס שנועדה להגדיל כמה שיותר את קופת האוצר הסולטאני, ראה: אירוויין, שם, 80-81; U. Haarmann, "Khalīl al-Malik al-Ashraf Ṣalāḥ al-Dīn", EI², 4/964-965. קליפורד, לעומת זאת, רואה במהלכו של בידרא ניסיון לחזק את כוחו על חשבונם של הסולטאן, ובכך לחרוג מהסדר החוקתי (נט'אם) שהוסכם בין האמירים, ראה: קליפורד, שם, 194-195.
⁶²⁷ כנן, 8/346.

שלדעתם "זילזול" בהם, בעוד שקידם והאמיר רבים מהממלוכים הצעירים שלו על חשבונם.⁶²⁸ קידום של ממלוכים אישיים על ידי הסולטאן החדש הינו מהלך טבעי אליו חתר כל סולטאן. אולם בהשוואה לאביו קלאון ולסולטאנים מקרב המנצוריה שעתידיים למלוך לאחריו, קידם אלאשרף ח'ליל את הממלוכים שלו באופן מינורי למדי. אף לא אחד מהאשרפיה נזכר כמי שהחזיק באחת מעמדות המפתח הבכירות בסולטאנות. להוציא את הוזיר אבן אלסלעוס, היו אלה אמירי המנצוריה ובמידה מסוימת גם אמירי הצאלחיה הותיקים שאישו את המשרות הבכירות.⁶²⁹ העובדה כי גורם זה נזכר בין אלו שהביאו להתקוממות נגד הסולטאן, מלמדת עד כמה קידום של הממלוכים הסולטאניים על חשבון האמירים הותיקים נחשב לעניין רגיש, שגם אם נעשה באופן מינורי למדי, די היה בו כדי לעורר את חמתם של האמירים הותיקים. בין הסיבות הנוספות שהביאו לרצח אלאשרף ח'ליל נזכרות גם מינוי אבן אלסלעוס השנוא לוזיר⁶³⁰ והוצאתם להורג של האמירים הבכירים איבך אלפרם, סנקר אלאשקר, טקצו וזולתם. גם עניינים דתיים ומוסריים נזכרים בין הסיבות שהביאו לרציחתו של אלאשרף ח'ליל. אלאשרף ח'ליל הואשם כמי שהזניח ענייני המוסלמים, היה בעל מידת דתיות זעומה, שתה יין בחודש הרמצ'אן וביצע מעשים נלוזים עם נערים.⁶³¹

בידרא אירגן אפוא קואליציה שכללה את אמירי המנצוריה לאג'ין, קראסנקר, בהאדר ראס נובה, אקוש אלמוצלי אלחאג'ב ואלטנבע'א אלג'מדאר, בנוסף לאמירים מח'שדאשיות אחרות. מנצורי נוסף שנטל חלק ברצח אלאשרף הוא בלבאן (או טרנטאי) אלמחמדי, שסביר כי היה אמיר זוטר באותה עת.⁶³² הללו ראו הזדמנות להסל את אלאשרף ח'ליל כאשר יצא לבדו למסע ציד. הם רכבו לעברו ורצחו אותו, כאשר "בידרא היכה אותו ראשון ולאג'ין היכה את מכת המוות האחרונה." לאחר מכן הותירו אותו להתבוסס בדמו.⁶³³ רצח זה נתבצע ב-12 למחרם או בעשירי לחודש זה, שנת 693/דצמבר 1293.⁶³⁴

⁶²⁸ זבדה, 295; אבן אלפראת, 8/170; זיטרשטיין, 26.

⁶²⁹ אירוויין, שם, 79. וראה בסעיף 1.1. לעיל ובנספח ג'. על המשרות הבכירות שמילאו אמירי המנצוריה בתקופתו של אלאשרף ח'ליל. ראה על קידום הממלוכים האישיים על ידי הסולטאנים המנצורים כתבע'א, לאג'ין וביברס אלג'אשנכר בפרק ד' סעיף 1.2.2.

⁶³⁰ אבן אלסלעוס נהג בהתנשאות ובזלזול עם האמירים הבכירים ואף עם סגן הסולטאן בידרא, ראה: אבן אלפראת, 8/109; סלוק, 1/761-762.

⁶³¹ אבן אלפראת, 8/170. הסיבות הללו הוזכרו על ידי בידרא בפני אחד מממלוכיו הקרובים של אלאשרף ח'ליל, האמיר סוף אלדין אבו בכר בן אלג'מקדאר (אבן אלפראת, 8/170). אבן אלפראת מצייין כי לבקשת בידרא אף ניתנה פתוה (פסק הלכה) המתירה את רצח אלאשרף ח'ליל בשל מעשים אלה (אבן אלפראת, 8/170-171).

⁶³² אמיר זה אינו נזכר בכרוניקות מבין האמירים הבכירים שנטלו חלק ברצח אלאשרף ח'ליל אלא רק במילונים הביוגרפיים. על בלבאן אלמחמדי ועל טרנטאי אלמחמדי נזכרים אותם פרטים ביוגרפים במקורות (אלדרר (קהיר), 2/28,319; נהאיד, 32/162; סלוק, 2/418,675; נג'ום, 10/115), על כן סביר כי הכוונה לאותו אמיר.

⁶³³ זבדה, 296. על חברי הקואליציה שנמנו על רוצחי אלאשרף ח'ליל ראה שם וכן: אעיאן, 5/76; אבן אלפראת, 8/173; כנע, 8/347. המקורות השונים מביאים בפירוט את תיאור רציחתו של אלאשרף ח'ליל, כפי שנמסרו מפי האמיר שכאר של הסולטאן (האחר) על העופות ויתר ציוד הציד של הסולטאן, ראה: אלקלקשנדי, קהיר, 5/461, שהיה לצדו עת נרצח. לפי תיאור זה, לאחר שלאג'ין היכה את הסולטאן, בהאדר ראס נובה הכניס את החרב שלו בגבו של אלאשרף ח'ליל ונשען עליה עד שיצאה מגרונו. אחר כך כל אחד מחברי הקואליציה בתורו היכה בסולטאן בחרב: קראסנקר, אקסנקר אלחאסאמי, נוע'אי, מחמד ח'ואג'א, טרנטאי אלסאקי ואלטנבע'א ראס נובה, ראה: נהאיד, 31/259-262; אבן אלפראת, 8/167; סלוק, 1/790; נג'ום, 8/17-19.

אבן כת'יר מצייין כי גם ביסרי היה שותף לרצח (אבן כת'יר 13/278).
⁶³⁴ אבן אלפראת, 8/168.

2. תקופת שלטונו הראשונה של אלנאצר מחמד בן קלאוון (1293/693 – 1294/694)

2.1. הקרב בין מחנה בידרא למחנה כתבע'א ורצח בידרא

אמירי המנצוריה הבכירים שרצחו את הסולטאן אלאשרף ח'ליל, קרי, בידרא, לאג'ין, קראסנקר, בהאדר ראס נובה וחבריהם, הגיעו לאחר הרצח לאוהל הסולטאן כדי להסדיר את השלטון ביניהם. הם החליטו שבידרא יהיה הסולטאן וכינויו יהיה אלמלך אלקאהר, או לפי גרסאות אחרות, אלמלך אלאוחד או אלמלך אלמע'ט'ם.⁶³⁵ לאחר מכן מיהרו למצודת קהיר כדי להמליכו במהרה ולמנוע כל התנגדות לו. הם תפסו את ביסרי אלשמסי הצאלחי ואת בכתמר אלסלח'דאר (ט'אהרי-מנצורי) ורצו להרוג אותם, אולם אחד מהאמירים תיווך בעניינם והם ניצלו. באותו זמן רכבו לעבריהם האמירים שהיו באוהל הסולטאני (דחליז)⁶³⁶ והם האמירים המנצורים ביברס אלג'אשנכיר, לאג'ין אלומוי וברלעי אלאשרפי, וכן בכתות אלעלא'א'י אלצאלחי והממלוכים הסולטאניים שהתלוו לסולטאן לציד. משנודע דבר הרצח, חברו אל האמירים הללו כתבע'א וכמה מאמירי הח'אצ'כיה, שהתפצלו מהסולטאן במסע הציד שלו והיו באזור אחר. אל שתי קבוצות האמירים הללו, שדלקו אחר רצחי אלאשרף ח'ליל, הצטרפו גם הממלוכים שהסולטאן החזירם למצודה בקהיר לפני שנרצח.⁶³⁷ הכוח שגיבש כתבע'א מנה בערך 2000 פרשים מבין הממלוכים הסולטאניים, הצבא והחלקה. הקרב בין מחנה בידרא למחנה כתבע'א ותובעי דם הסולטאן נערך בטראנה ב-13 או ב-15 למחרם 1293/693-14-16 לדצמבר 1293.⁶³⁸

ביברס אלמנצורי מציין כי חלה עריקה גדולה ממחנה בידרא למחנה כתבע'א, שהחלה כנראה בראשית הקרב וזאת לנוכח כוחותיו הגדולים של כתבע'א. ראשית ערקו ממחנה בידרא בכתמר אלסלח'דאר וביסרי אלשמסי אלצאלחי. שני אמירים אלו כמעט והוצאו להורג לאחר רצח אלאשרף ח'ליל, אך שוחררו מכבליהם במטרה שיילחמו במחנה בידרא. לאחר מכן ערק גם בהאדר אלחאג' למחנה כתבע'א ולאחריו ערקו אמירים נוספים. כשראו זאת הבדואים ברחו גם הם ממחנה בידרא. לא נותרו עם בידרא אלא מתי מעט. לאחר עריקה זו החלה התקפה חזקה של מחנה כתבע'א במהלכה נהרג בידרא.⁶³⁹

נראה אפוא, כי הפילוג המשמעותי הראשון בקרב המנצוריה היה סביב רצח אלאשרף ח'ליל ובידרא. בראש הקואליציה שהתנגדה לאלאשרף ח'ליל ורצחה אותו עמדו בידרא, לאג'ין, קראסנקר, בהאדר ראס נובה ואקושי אלמוצלי אלחאג'ב. מולם ניצבה הקואליציה שביקשה לנקום את דמו של אלאשרף ח'ליל ובראשה עמדו כתבע'א, סנג'ר אלשג'אעי, ביברס אלג'אשנכיר ובכתמר אלסלח'דאר. קשה לדעת אם היו מניעים "אידיאולוגיים" שהביאו

⁶³⁵ לפי ביברס אלמנצורי, כונה בידרא אלמלך אלקאהר (זבדה, 296). אליבא דאלנוירי, כונה אלמלך אלקאהר ויש אומרים: אלמלך אלאוחד (נחאיה, 31/263). אבן אלפראת ואלמקריזי בעקבותיו מציניים שלוש גרסאות: "אלמלך אלאוחד, ויש אומרים אלמלך אלמע'ט'ם ויש אומרים אלמלך אלקאהר" (אבן אלפראת, 8/169; סלוק, 1/791).

⁶³⁶ הדחליז הוא האוהל אותו לקח הסולטאן למסעות המלחמה או הציד (דוזי, 1/467).

⁶³⁷ זבדה, 296-297; כנז 8/348-350.

⁶³⁸ אבן אלפראת, 8/170.

⁶³⁹ זבדה, 297. אבן אלפראת מתאר בפירוט את מהלך הקרב ואת ההכנות שקדמו לו. כתבע'א ואנשיו מתחו מטפחת מצוואריהם עד מתחת לבית שחיים כדי שיבדילו בין המחנה שלהם לבין כוחות האויב ולאחר מכן סידר כתבע'א קבוצת קשתים על מנת שיירו חציהם על בידרא. כאשר נפגשו הכוחות כיוון כתבע'א קשתו לעבר בידרא וצעק: "הוי בידרא, היכן הסולטאן?" אז ירה בו כתבע'א את חצו ובעקבותיו עשו קשתיו. לאחר שהחליטו של בידרא ברחו לכל עבר, כתבע'א ואנשיו הגיעו אל בידרא ורצחו אותו באותו אופן בו רצח את אלאשרף ח'ליל: הם קטעו את ידו, אחר כך את כתפו ולבסוף את ראשו, שהובל לקהיר וסובב בחוצותיה (אבן אלפראת, 8/170). ביברס אלמנצורי מציין כי כששכב בידרא המת התעלל בגופתו בכתמר אלסלח'דאר. הוא קרע את בטנו, הוציא את הכבד שלו, לעס אותו ובלע אותו מרוב כעסו עליו. לאחר מכן כרת את ראשו והעלהו על רומח שסובב בקהיר. גופתו של אלאשרף ח'ליל נקברה בטראנה ולאחר מכן הועברה לקהיר (זבדה, 297).

לכך שחלק מבכירי המנצוריה תבעו את דם הסולטאן ונלחמו בחבריהם שרצחו אותו. סביר יותר כי פיצול זה משקף יריבות בין בכירי המנצוריה שרצח הסולטאן היווה רק מניע להתפרצותה האלימה.

2.2. הכתרתו של אלנאצר מחמד בן קלאוון

מיד לאחר רצח בידרא התפזרו תומכיו לכל עבר וחלקם הסתתרו. לאג'ין וקראסנקר, שותפיו של בידרא לרצח אלאשרף ח'ליל, נכנסו לקהיר בהיחבא והסתתרו בה זמן מה. בינתיים נודע דבר הירצחם של אלאשרף ח'ליל ושל בידרא לסנג'ר אלשג'אעי, שכאמור נשאר בקהיר כממלא מקומו של הסולטאן כאשר יצא לציד. סנג'ר אלשג'אעי הורה לכל בעלי הספינות והמעבורות למיניהן להישאר בגדת הנילוס של פסטאט ולא להעביר אף אחד מגדת אלג'יזה לגדת פסטאט אלא בהסכמתו. כתבע'א וחברי הקואליציה שלו שכללו את לאג'ין אלרומי, ביברס אלג'אשנכיר, ברלע'י אלאשרפי ואמירי הח'אצ'יה האשרפית, הגיעו לגדת אלג'יזה ולא יכלו לעבור לגדה השנייה שם נמצאת המצודה. הם החלו בהתכתבויות עם סנג'ר אלשג'אעי שבסופם הוחלט כי בנו בן השמונה של קלאוון, אלמלך אלנאצר מחמד בן קלאוון, ימונה לסולטאן. רק אז נשלחו סירות ומעבורות שהעבירו את האמירים לגדה בה נמצאת המצודה. כך הצליח סנג'ר אלשג'אעי להרגיע לזמן מה את הרוחות הסוערות ולמנוע את המשך המאבקים האלימים בצמרת השלטון.⁶⁴⁰

באמצע חודש אלמחרם שנת 693/ דצמבר 1293 החליטו האמירים על כינונו של שלטון מנצורי משולש כך שכתבע'א יכהן כסגן הסולטאן במקום בידרא שנרצח, סנג'ר אלשג'אעי יהיה לווזיר במקום אבן אלסלעוס וביברס אלג'אשנכיר יכהן כאסתאדאר. כמו כן הוחלט כי לאג'ין אלרומי יכהן כאתאבך אלעסאכר וביברס אלמנצורי כוואדאר.⁶⁴¹ עם עלייתם של חמשת האמירים הללו עבר השלטון בסולטאנות הממלוכית, למעשה, לידי המנצוריה. דומה כי כתבע'א, בהיותו סגן הסולטאן במצרים, החזיק בידי את הכוח הרב ביותר.⁶⁴² הסולטאן, אלנאצר מחמד הינוקא, שלט להלכה בלבד והיה נטול כל כוח וסמכות.⁶⁴³

2.3. חיסול הקואליציה של בידרא

עם עלייתם של חמשת אמירי המנצוריה הבכירים, הוצאו להורג כל האמירים הבכירים שהיו חברים בקואליצית רוצחיו של אלאשרף ח'ליל בראשותו של בידרא. ראשית נערפו ראשיהם של המנצורים בהאדר ראס נובה ואקוש אלמוצלי אלתאג'ב וגוויותיהם נשרפו. גורלם של יתר האמירים שנמנו על הקואליציה של בידרא, שנעצרו ב-20 למחרם 693/ 21 לדצמבר 1293, היה מר יותר. קשה לקבוע כמה מהם נמנו על המנצוריה, זולת אלטנבע'א אלג'אדאר.⁶⁴⁴ העצורים הוחזקו במעצר שבועיים ימים שבמהלכם עברו עינויים עליהם הופקד ביברס אלג'אשנכיר, במטרה שידו בחלקם ברצח אלאשרף ח'ליל. לאחר מכן ידיהם ורגליהם נקטעו, הידיים נתלו על צווארם בעוד גופם נצלב ומוסמר על קרשים שנישאו על גבי גמלים. כך סוכבו עם קורבנות אלה ברחבי קהיר.

⁶⁴⁰ אבן אלפראת, 8/171; זכדה, 297-298.

⁶⁴¹ אבן אלפראת, 8/172; זכדה, 298. ביברס אלמנצורי קיבל גם אמירות מאה ואת האחריות על התכתובות והכריז של דיואן אלאנשאא'. ב-תחפה מציין ביברס כי מונה "על המפגש עם אנשי הכריז הבאים והיוצאים מהסולטאנות וביצוע כל המשימות הקשורות באיגרות והמכתבים" (אלתחפה, 138).

⁶⁴² אבן אלפראת מציין כי כתבע'א היה למעשה ה"אחראי" על העניינים (אלממקדת), ראה: אבן אלפראת, 8/172.

⁶⁴³ אבן אלפראת, 8/172.

⁶⁴⁴ אלמקפא, 2/283-284.

בראש השיירה ניצב על רומח ראשו של בידרא.⁶⁴⁵ ייתכן כי גם סנג'ר אלשג'אעי נמנה תחילה על קואליצית בידרא. ההיסטוריונים בני התקופה מציינים כי סנג'ר אלשג'אעי היה למעשה צבוע. לאחר שנודע לו על גורלו של בידרא, הוא עבר מיד למחנה כתבע'א.⁶⁴⁶ סברה זו הגיונית בשל הטינה שחש סנג'ר אלשג'אעי כלפי אלאשרף ח'ליל לאחר פיטוריו ממשרת מושל דמשק.⁶⁴⁷

אשר לאבן אלסלעוס, הוא הגיע מאלכסנדריה לקהיר לאחר שנודע לו על רצח הסולטאן. הוא החליט לחזור בגלוי לביתו בקהיר ושהה בביתו חמישה ימים, לאחר ששליחי נשותיו של אלאשרף ח'ליל תיווכו בעניינו אצל כתבע'א, במסגרת השפאעה.⁶⁴⁸ מכל מקום, אמירי המנצוריה השליטים החליטו שאין אבן אלסלעוס יכול לצאת ללא פגע. הם ראו בו כמי שהיה בעל כוח רב מדי וכמי שסכסך בין הסולטאן לממלוכים ולאמירים שלו ובכך הביא לרציחתו. אבן אלסלעוס זומן למצודת קהיר ב-22 למחרם 693/22 בדצמבר 1293, שם מסר אותו כתבע'א לידי סנג'ר אלשג'אעי שהפקיע את רכושו. לאחר מכן נמסר אבן אלסלעוס לשד אלזואין בדר אלדין ל'אל'א' אלמסעודי, שהיה ממלוך של טרנטאי יריבו הגדול של אבן אלסלעוס. אלמסעודי עינה קשות את אבן אלסלעוס מספר ימים עד מותו.⁶⁴⁹

2.4. המאבק בין כתבע'א לסנג'ר אלשג'אעי ורצח אלשג'אעי

במהרה נתגלע סכסוך חדש בעקבותיו נוצרו קואליציות חדשות שפיצלו בין המנצוריה. היה זה מאבק בין סנג'ר אלשג'אעי, הוזיר החדש, לבין כתבע'א סגן הסולטאן. סנג'ר אלשג'אעי, שביקש לעצמו שלטון יחיד על חשבון חבריו המנצורים, פעל לחיסולו של כתבע'א. הוא משך אליו את הברג'יה, ביניהם האמיר סוף אלדין אללקמאני⁶⁵⁰ ואת הממלוכים הסולטאניים⁶⁵¹ וכן כמה מהח'אצ'יה באמצעות מענק כספי שחילק להם בסתר.

⁶⁴⁵ אבן אלפראת, 8/173-174; זבדה, 300. שמות האמירים הנזכרים במקורות: טרנטאי אלסאק, אלנאק (או: ענאק) הסלחדאר של אלאשרף ח'ליל, נוע'אי אלסלחדאר, ארוס אלחסאמי אלסלחדאר, מחמד ח'ואג'א ואלטנבע'א אלג'מדאר, אקסנר אלחסאמי שהיה במקורו ממלוך של לאג'ין (ראה פרק ד' סעיף 1.1), מחמד ח'ואג'א, וייתכן שגם אמיר בשם קושקרא אלסלחדאר (זבדה, 299-300; אלתחפה, 138; אבן אלפראת, 8/187; נג'ום 8/22; כנן, 8/351).

⁶⁴⁶ אבן אלפראת, 8/173; כנן, 8/350. אלה'בי מציין פרט יוצא דופן המנוגד לכל יתר המקורות לפיו כתבע'א עמד מאחורי התכנית לרצוח את אלאשרף ח'ליל (אלדה'בי, תאריח', 183-182/60).

⁶⁴⁷ אלמקריזי מציין כי הידיעה על פיטוריו היתה קשה בעיניו של אלשג'אעי (שק עליה עולה מן דמשק, סלוק, 1/780).

⁶⁴⁸ השפאעה, מצינת נוהג רשמי בסולטאנות הממלוכית שניתן להגדירו כהשתדלות אצל סמכות עליונה למען פלוני (בדרך כלל הסולטאן או סגנו), על מנת לחון אותו מעונש. ברוב המקרים השפאעה נועדה לחון או לפטור אדם מעונש מוות או ממאסר, אך גם מעונשים אחרים כמו מלקות או הפקעת רכוש. ראה את הדוגמאות הבאות מתקופת המנצוריה: אלדרר (קהיר), 2/43; זבדה, 301; אעיאן, 5/481; נג'ום, 9/11 (=סלוק, 2/76; אלדרר, חידראבאד), 1/534; אבן אלפראת, 8/127; זבדה, 293 (= אבן אלפראת, 8/146; אלה'בי, תאריח', 60/18); זבדה, 296-297; אעיאן, 4/152-153; אלדרר (קהיר), 4/235; אבן אלפראת, 8/119-120. המקרה הנזכר לעיל הוא דוגמה לשפאעה שנועדה להמתיק את עונשו של הקורבן (ראה מקרה דומה של המתקת עונש מאסר להגלייה: אלדרר (קהיר), 5/149). מקרה השפאעה של אבן אלסלעוס רומז באופן נדיר על תוכן הדברים שכללה השפאעה. המקורות מפרטים מעט את "נוסח השפאעה או רוחה" (אללפט' או מענאה), שעשו נשותיו של אלאשרף ח'ליל למען אבן אלסלעוס. נוסח הדברים מראה כי השפאעה כללה דברי שבח, מליצות יושר וסניגוריה על נשואה. שפאעה זו נעשתה בצורת איגרת (רסאלה) שנשלחה אל כתבע'א, בה ציינו הנשים כי אין אבן אלסלעוס מזיק וכי הוא היה ידידו הקרוב ביותר של הסולטאן אלאשרף ח'ליל והותיק ביותר מביניהם. הסולטאן אהב אותו מאוד וכל חטאו היה שפעל למען נקמת דמו של הסולטאן ועל כן רצח את אויביו (אבן אלפראת, 8/176; נהאיה, 31/272; סלוק, 1/797). נראה כי מעמדו ומשרתו של המשתדל (קרי, מי שעושה את השפאעה) היו בעלי חשיבות כבירה על מנת שתתקבל. בקבלתה היתה משום הכרה במעמדו הרם של המשתדל. כאשר מתארים המקורות אדם (אמיר או פקיד בכיר) שהיה בעל מעמד גבוה ומכובד, מציינים כי היה "בעל שפאעה שהתקבלה" (שפאעה מקבולה או מקבול אלפ'לה), ראה: נג'ום, 8/42; אעיאן, 2/298, 573; אי קבלת השפאעה נחשבה, אם כן, לעלבון ולזלזול במעמדו של המשתדל (ראה למשל: נג'ום, 8/275, 9/16; סלוק, 2/509; אעיאן, 2/64). ראה עוד על השפאעה אצל ואן סטינברגן, סדר, 67-72.

⁶⁴⁹ אבן אלפראת, 8/175-7; סלוק, 1/797-798.

⁶⁵⁰ כנן, 8/353.

סנג'ר אלשג'אעי אף הכריז כי כל מי שיביא לו ראש של אמיר מתומכיו של כתבע'א יקבל את האקטאע של אותו אמיר. לאחר מכן ציווה סנג'ר אלשג'אעי על אמיר בשם סנג'ר אלבנדקדארי שיתפוס את כתבע'א בשעת סעודת האמירים הטקסית (סְמָאט) הנערכת במצודה לאחר התהלוכה המלכותית (מְנֶכֶב). ב-22 לצפר 693/21 לינואר 1294, יצאה פקודה שדרשה את הגעתם של מספר אמירים לשירות הסולטאן, ביניהם קבג'ק ועבדאללה אלסלחדאר. אלעיני מציין כי אמירים אלו היו כולם ממוצא מונגולי כשל כתבע'א, ולכן נתפסו על ידי סנג'ר אלשג'אעי.⁶⁵² אלא שאז השתבשה תכניתו של סנג'ר אלשג'אעי וזאת בשל מעשה בגידה של אחד מתומכיו (אלזאט)⁶⁵³ הוא האמיר סיף אלדין קנע'ר אלתתרי. קנע'ר ובנו היו מאנשיו של סנג'ר אלשג'אעי כיוון שהשניים שוחררו ממעצרם בזכות השתדלותו (שפאעה) של סנג'ר אלשג'אעי.⁶⁵⁴ מכל מקום, קנע'ר עם בנו ג'ארושי⁶⁵⁵ הודיעו לכתבע'א מבעוד מועד על כוונת סנג'ר אלשג'אעי לתפוס אותו ואת אנשיו בשעה שיישב בסמאט.⁶⁵⁶ המקורות מציינים כי הסיבה לבגידתם של קנע'ר ובנו נבעה מסולידריות אתנית שחשו כלפי כתבע'א.⁶⁵⁷ משנודע הדבר לכתבע'א הוא מיהר לדווח על כך ליתר האמירים והדבר הגביר את סלידתם מסנג'ר אלשג'אעי.⁶⁵⁸ כתבע'א מיהר לתפוס את ביברס אלג'אשנכיר וברלע'י אלאשרפי מחשש שיתמכו בסנג'ר אלשג'אעי. ככל הנראה גם מע'לטאי אלמסעודי, אלדכו אלסלחדאר ואללקמאני הברג'ים נתפסו עמם. העצורים נשלחו לאלכסנדריה, שם נכלאו עד שנתבררה חפותם והם שוחררו. קשה לקבוע בוודאות כמה זמן שהו ביברס אלג'אשנכיר וברלע'י יחד עם אמירים ברג'ים נוספים במאסר. הדיווחים לגבי מועד שחרורם ולגבי פרטים אחרים הקשורים במאסרם סותרים זה את זה.⁶⁵⁹

⁶⁵¹ סביר שהממלכים הסולטאניים והז'אצ'יכה מתייחסים לממלכים ואמירים של הסולטאן הינוקא אלנאצר מחמד. ממלכים אלו נרכשו על ידי קלאוון עבור בנו וכן עברו לשורותיו של אלנאצר מחמד מאדונים אחרים. בייחוד בולט מקומם של ממלכי האשרפיה, כפי שיובהר להלן. ממלכים אלו עברו לידי של אלנאצר מחמד עם רצה אדונם אלאשרף ח'ליל.
⁶⁵² יתר האמירים שנתפסו לפי המקורות השונים אותם מסכם אבן אלפראת: סיף אלדין קבלאי, רכן אלדין עמר אלסלחדאר, אח'ותמר, סיף אלדין כרג'י, סיף אלדין טרקג'י (הכוונה ככל הנראה לטע'ג'י), קרמשי אלסלחדאר, נורי (או: בורי) אלסלחדאר, לאג'ין ג'רכס, מע'לטאי אלמסעודי וכרד אלסאקי, ראה: אבן אלפראת, 8/179-180 וכן: זבדה, 301; סלוק, 1/799. על כך שהיו מונגולים ונתפסו מחשש שסייעו לכתבע'א: עקד, 3/242. עם זאת, אלעיני מציין רק חלק מהשמות שלעיל. הוא אינו מציין, למשל, את לאג'ין ג'רכס שמכינויו עולה שהוא צ'רקסי ולא מונגולי. כמו כן אלעיני מזכיר כי מע'לטאי אלמסעודי נעצר יחד עם ביברס אלג'אשנכיר וברלע'י הברג'ים (עקד, 3/243). יתכן, אם כן, כי מע'לטאי ולאג'ין נמנו על אמירי הברג'יה שנעצרו על ידי כתבע'א בשל חששו מהם, ראה הערה 659 להלן.
⁶⁵³ ראה על מונח זה: ואן סטינברגן, סדר, 59 וכן הערה 1015 להלן.
⁶⁵⁴ זבדה, 301; נג'ום, 8/42. השניים נעצרו בימי שלטונו של קלאוון יחד עם הט'אהריה ושוחררו בתקופת אלאשרף ח'ליל.
⁶⁵⁵ שם זה נזכר במקורות השונים במספר גרסאות: ג'ארוג'י, ג'ארוחי, או הארושי.
⁶⁵⁶ אבן אלפראת, 8/179-180; זבדה, 301; סלוק, 1/799.
⁶⁵⁷ סלוק, 1/798; אבן אלפראת, 8/179. על מקרה זה ועל חשיבותה של הסולידריות על בסיס אתני ראה להלן פרק ד', סעיף 2.3.2.

⁶⁵⁸ נג'ום, 8/42.
⁶⁵⁹ לפי אבן חג'ר אלעסקאלני ואלמקריזי, ביברס אלג'אשנכיר וברלע'י נכלאו על ידי סנג'ר אלשג'אעי ושוחררו על ידי לאג'ין (כלומר בתקופת שלטונו בין השנים 1296/696 – 1298/698), ראה: אלדרר (קהיר), 2/36-37; אלמקפא, 2/535. על כך ששוחרר על ידי לאג'ין, ראה גם: אלמנהל, 9/171; אבן אלפראת, 8/229; סלוק, 1/826. מצד שני, אבן תע'ריברדי מזכיר כי ביברס אלג'אשנכיר וברלע'י שוחררו על ידי כתבע'א לאחר רצח סנג'ר אלשג'אעי, ראה: נג'ום, 8/47. במקום אחר מציין אותו מחבר כי כתבע'א תפס את ביברס אלג'אשנכיר במהלך תקופת שלטונו אך גם שוחררו והעניק לו אמירות מאה (נג'ום, 8/232). אליבא דאבן אלדואדארי, ביברס אלג'אשנכיר וברלע'י נמנו על תומכיו של סנג'ר אלשג'אעי ולכן נכלאו על ידי כתבע'א יחד עם ברג'ים נוספים, ראה: כנן, 8/356; עקד, 3/243. בדומה לכך, אלעיני וביברס אלמנצורי מציינים כי ביברס אלג'אשנכיר וברלע'י נתפסו על ידי כתבע'א כיוון שנחשדו בטעות כמי ששייחו פעולה עם סנג'ר אלשג'אעי כנגד כתבע'א (עקד, 3/235; זבדה, 301). כיוון שביברס אלג'אשנכיר וברלע'י אינם נזכרים ברשימות השונות של האמירים אותם ביקש סנג'ר אלשג'אעי לתפוס בסמאט, סביר כי השניים נתפסו על ידי כתבע'א שחשש מהצטרפותם של אמירי הברג'יה האלה אל סנג'ר אלשג'אעי. כאמור, חלק מאמירי הברג'יה נטו לצדו של סנג'ר אלשג'אעי במאבק זה. אבן אלדואדארי אף מציין כי אמירי הברג'יה ניסו לרצוח את כתבע'א, לאג'ין אלומוי וביסרי, אך לא הצליחו להשיג אף אחד מהשלושה, ראה: כנן, 8/353-854.

כתב'א ואנשיו מיהרו אל המצודה שם התבצר סנג'ר אלשג'אעי. אמירי המנצוריה שהיו לצדו של כתב'א כללו את איבך אלמוצלי, בהאדר אלהאג', אקסנקר כרתאי ובלבאן אלחסיני. בנוסף להם נטו למחנה של כתב'א גם האמירים הצאלחים ביסרי, בכתאש אלפח'רי ובכתות אלעלא'אי, *הואפדיה הכורדית של השהזוריה בראשות בהא'א' אלדין יעקובא השהרזורי*,⁶⁶⁰ "כל התתרים" (היינו, ממלוכים ממוצא מונגולים ואולי חברי *הואפדיה*), *המקדמים* (מפקדי *החלקה*) וחייליו. לצדו של סנג'ר אלשג'אעי עמדו *הברג'יה* וחלק מהמלוכים בשל כסף שהוצע להם. לאחר שסנג'ר אלשג'אעי נוכח לגלות כי הקואליציה שגיבש כתב'א גדולה משלו, ניסה למשוך אליו אמירים או מקדמים וחיילי *חלקה* באמצעות צרורות כסף. מכל מקום, לא באו לשורותיו באותו יום אלא חיילים שלא היתה בהם תועלת רבה.⁶⁶¹ קשה להתחקות אחר כל המניעים שעמדו בבסיס המאבק הזה שבין חברי המנצוריה. נהיר כי סולידריות שעל בסיס אתני היוותה חלק במאבק זה. כמו כן מתקבלת על הדעת סברתו של איילון כי מאבק זה מגלם את היריבות בין הגורמים המקופחים בצבא הממלוכי (שלחמו לצד כתב'א), כנגד הממלוכים הסולטאניים (שלחמו עם סנג'ר אלשג'אעי).⁶⁶²

כתב'א שלח מסר אל אלנאצר מחמד שבמצודה והתלונן בפניו כי סנג'ר אלשג'אעי פעל רק לפי ראות עיניו כאשר עצר את האמירים ועל כן אין מנוס מלהביאו בפני הסולטאן ואמירי המנצוריה השליטים על מנת שייתן דין וחשבון על מעשיו. סנג'ר אלשג'אעי סירב להגיע והמשיך להתבצר במצודה בעוד כתב'א צר עליה וניתק ממנה את מקורות המים. סנג'ר אלשג'אעי נחל הצלחה בראשית המאבק. *הברג'יה* פתחה בהתקפה מהמצודה והביסה את כתב'א ואנשיו, עד שכתב'א נאלץ לנוס לאזור בלביס. מכל מקום, כששמעו על כך אמירים נאמני כתב'א בראשות ביסרי ובכתאש הצאלחים, הם מיהרו לאזור הקרבות ונלחמו בברג'יה ובממלוכים הסולטאניים עד שהחזירו אותם אל המצודה.⁶⁶³ עתה נגלה הסולטאן מאחד מצריחי המצודה. כתב'א והאמירים שראו אותו, אמרו לו כי אין בכוננתם להתמרד נגד הסולטאן אלא לשמור על הסדר הקיים ולהסיר את השחיתות מהממלכה. כתב'א החל בהטלת מצור כבד על המצודה שנמשך שבעה ימים. במהלכו נאמניו של סנג'ר אלשג'אעי, ביניהם האמירים בכתמר אלסלחזאר, טע'גי אלאשרפי וקבוצת ממלוכים סולטאניים, החלו אט אט לערוק למחנה כתב'א.⁶⁶⁴ בשלב מסוים יצאה אמו של הסולטאן, עלתה על חומות המצודה ושאלה את האמירים לרצונם ולתכלית מאבקם. האמירים גייסו שוב את האמתלה כי כל מטרתם היא להגן על הסולטאן ולהיות נאמנים לו, ואמרו לה: "אין אנו רוצים אלא לתפוס את אלשג'אעי ולכבות את אש המאבק (אלפ'תנה). לו נשארה מבית אדונינו [קלאוון] בת עיוורת היינו ממלוכים שלה, קל וחומר שבנו אלמלך אלנאצר בנמצא ובעל יכולת".⁶⁶⁵ אמו של הסולטאן "הלכה שולל אחרי דבריהם" כפי שמציין אלמקריזי ופעלה לכך שסנג'ר אלשג'אעי יישאר נצור בביתו שבמצודה. היה זה השלב הסופי שהביא לכניעתו. משראה כי לא נותרה לו ברירה, ביקש אלשג'אעי ב-24 לצפר 24/693 לינואר 1294, אמאן מהאמירים. משסירבו לכך אמר בהכנעה: "אם אני היריב אזי אסור אל

⁶⁶⁰ מקורה של *הואפדיה* השהרזורית ב-3000 כורדים שהגיעו לדמשק ב-1258/656 במנוסתם מהולאגו, ראה: איילון, "ואפדיה", 97; 22 (1988), *Der Islam* 65, David Ayalon, "The Auxiliary Forces of the Mamluk Sultanate",

⁶⁶¹ אבן אלפראת, 8/180; *זבדה*, 302; *סלוק*, 1/800; *נג'ום*, 8/44.

⁶⁶² איילון, "ואפדיה", 97.

⁶⁶³ אבן אלפראת, 8/181; *סלוק*, 1/799-800.

⁶⁶⁴ *סלוק*, 1/800-801; *זבדה*, 302.

⁶⁶⁵ "ما لنا غرض إلا القبض على الشجاع وإخماد الفتنة، ونحن لو بقي من بيت أستاذنا بنت عمياء كنا مماليكها، لاسيما وولده الملك الناصر حاضر وفيه كفاية" (אבן אלפראת, 8/181; *סלוק*, 1/801).

הכלא מתוך ציות ואוכיח את חפותי.⁶⁶⁶ אלשג'אעי הובל למחבוש במצודה הפנימית על ידי האמירים אקוש אלמנצורי וצמע'אר, אך נרצה על ידי אחד מהממלוכים של השניים או על ידי שניהם.⁶⁶⁷ ראשו של סנג'ר אלשג'אעי סובב בקהיר על רומח והתושבים היכוהו בכפכפים (מדאסאת), קיללוהו וסטררו לו. אבן אלפראת מציין כי נקמת התושבים היתה חריפה במיוחד בשל מעשיו הרעים, העושק והאכזריות שלו.⁶⁶⁸

לאחר תבוסת אלשג'אעי וניצחון כתבע'א נעשו פעולות להרגעת הסערה הפוליטית. חודשו שבועות האמונים בין האמירים לסולטאן ובין הסולטאן לסגנו כתבע'א. כתבע'א גם פעל על מנת לרצות את האמירים ולפייסם על ידי מתן רכוש ואקטאעות. לפי חלק מן המקורות, כתבע'א שיחרר כמה מהאמירים שנתפסו ביום התהלוכה, ביניהם ביברס אלג'אשנכיר וברלע'י הברג'ים, וכן האמירים המונגולים ביניהם קבג'ק ובדר אלדין עבדאללה.⁶⁶⁹ מצד שני, דאג כתבע'א גם להסדרי בטחון שימנעו מרידה נוספת. הוא תפס כמה מהאמירים של הברג'יה והח'אצכיה שהיו בקואליצית סנג'ר אלשג'אעי ופיצל את הממלוכים הסולטאניים שהביאו לפילוג בכך שהצטרפו לסנג'ר אלשג'אעי. כתבע'א חילק אותם לקבוצות והעבירם מהאבראג' והטבאק שבמצודה בהם היו מרוכזים למספר מקומות שונים ברחבי קהיר, על מנת שלא יתאגדו שוב יחדיו. הם פוזרו בעיקר בארמונות הקפּש, בדאר אלזארה, ובארמונות ההיפודרום הצאלחי. חלק אחר מהם נעצר.⁶⁷⁰

לאחר שהרוחות בצמרת השלטון נרגעו, יצאו לאג'ין וקראסנקר ממקום המסתור בו התחבאו כשמונה חודשים מאז רצחו את הסולטאן אלאשרף ח'ליל. היה זה בעיד אלפטר 693/ אוגוסט 1294. המקורות חלוקים באשר למקום בו הסתתרו. מתיאור ביברס אלמנצורי ניתן להבין שהסתתרו כל אותה עת במצודה.⁶⁷¹ לעומתו, אלצפדי מציין כי השניים הסתתרו למעשה בביתו של כתבע'א.⁶⁷² אלנוירי, אבן אלפראת ואלמקריזי לא מציינים היכן הסתתרו. ייתכן כי השניים היו בביתו של כתבע'א לאחר התקרית עם בידרא או לפני יציאתם בגלוי, כפי שמציין אלמקריזי.⁶⁷³ מכל מקום, לפי ביברס אלמנצורי, השניים עמדו בקשר עם ממלוך של כתבע'א, הוא סוף אלדין בתח'אץ אלזיני. ממלוך זה השתדל אצל אדונו בעניינם עד שכתבע'א דאג לכך שיקבלו חנינה מהסולטאן.⁶⁷⁴ לאחר מכן פעל כתבע'א על מנת שהסולטאן אף יגדיל את מעמדם של השניים. לשם כך גייס את בכתאש אלפח'רי, האמיר הצאלחי הותיק, כדי שיפייס בין השניים לבין האמירים. בייחוד פעל כתבע'א לפייס את

⁶⁶⁶ סלוק, 802-801/1.

⁶⁶⁷ ישנן כמה גרסאות לגבי זהותם של רוצחי סנג'ר אלשג'אעי. לפי ביברס אלמנצורי, הממלוכים של האמירים סוף אלדין אלאקוש אלסלח'דאר וסוף אלדין צמע'אר שהובילו את סנג'ר אלשג'אעי, הם שקפצו על אלשג'אעי והרגו אותו (זבדה, 302). לפי אלנוירי ואבן אלפראת, ממלוך של אקוש אלמנצורי הוא שרצח את אלשג'אעי. אקוש יחד עם כמה מחברי הח'אצכיה של הסולטאן אלזאצר מחמדו טמנו לסנג'ר אלשג'אעי מלכודת בתואנה כי אם הסולטאן קוראת לו להתיעצות בעניינו וכשהלך איתם קפץ עליו אחד מממלוכי אקוש אלמנצורי והרגו (אבן אלפראת, 8/182; זבדה, 31/276). אבן תע'ריברדי מציין גרסה דומה, אך מייחס את הרצח עצמו לאקוש אלמנצורי (ג'ומ, 8/46). גם אלמקריזי מכנה את אקוש אלמנצורי "רוצח אלשג'אעי" (סלוק, 2/78). לפי גרסה נוספת שמביא אבן אלפראת, הובל אלשג'אעי להתיעצות אצל הסולטאן, וזה הציע לו שיעשה פיוס בינו לבין האמירים, הוא ישהה מספר ימים במצודה ולאחר מכן יישלח למבצר בסוריה. משיצא סנג'ר אלשג'אעי מהסולטאן הרג אותו האמיר בהא' אלדין אקוש (אלמנצורי) ונטל את ידו ואת ראשו בשקית המיועדת ללחם. בדרכו לסוק אלח'יל פגש באנשי הברג'יה והממלוכים הסולטאניים ולשאלתם ענה שעיימו לחם חם ששלח הסולטאן לאמירים. הם עזבו אותו לדרכו, "אך לו ידעו מה באמת היה עימו היו חותכים אותו לחתיכות". אקוש הביא בדרך זו את ראשו של סנג'ר אלשג'אעי לאמירים (אבן אלפראת, 8/182).

⁶⁶⁸ אבן אלפראת, 8/183; סלוק, 1/802.

⁶⁶⁹ ג'ומ, 8/47. ראה בעניין זה הערה 659 לעיל.

⁶⁷⁰ זבדה, 302-303; אבן אלפראת, 8/183; סלוק, 1/802. על מקומות אלה ראה הערה 677 להלן.

⁶⁷¹ זבדה, 303.

⁶⁷² אעיאן 4/90-91; אלזאפי, 24/215.

⁶⁷³ סלוק, 1/803.

⁶⁷⁴ זבדה, 303. ראה על כך עוד בפרק ד', סעיף 1.4.

האשרפיה, שכן לאג'ין וקראסנקר הם רוצחי אדונם. חברי האשרפיה, בסופו של דבר, פעלו לפי דבריו של כתבע'א ומחלו לרוצחי אדונם.⁶⁷⁵ משיושרו ההדורים הופיעו לאג'ין וקראסנקר בסעודה שערך הסולטאן ביום החג. הסולטאן העניק להם את דרגת האמירות שהיתה להם בעבר, בעוד האמירים הגישו להם מתנות רבות. כמובן, הסולטאן היה נטול כל כוח פוליטי והיווה גורם סמלי בלבד. מי שעמד מאחורי כל המהלכים האלה - העתידיים להתגלות כמקח טעות - היה כתבע'א.⁶⁷⁶

2.5. מרד האשרפיה

בראשית מחרם 694/ נובמבר 1294 פרץ מרד של האשרפיה. כאמור, כתבע'א פיזר קבוצה זו במקומות שונים לאחר רצח סנג'ר אלשג'אעי מחשש שינקמו את רצח אדונם. לפי אבן אלפראת, האשרפים חשו בשל כך מושפלים ומקופחים ועל כן מרדו. אבן תע'ריברדי לעומת זאת, מציין כי האשרפים מרדו כיוון שלא השלימו עם כך שרוצח אדונם, לאג'ין, הופיע בגלוי, הוענקה לו חנינה והוא לא שילם בחייו על רצח אדונם. האשרפים ששוכנו במשכני הכבש, בהיפודרום (אלמידאן אלצאלח'י) ובמקומות מפוארים נוספים,⁶⁷⁷ פתחו במרד ורכבו ללא אלזוארה, שם קראו לחבריהם שהעדיפו שלא להצטרף אליהם. האשרפים המורדים תקפו את האורוות ובכלל זה גם את אורוות הסולטאן. הם בזזו נשק משוק הנשקים ושרפו את אחד משערי קהיר. כמו כן שיחררו את הח'שדאשים שלהם שנכלאו בכלא ח'זאנת אלבנו.⁶⁷⁸ בבוקר שם קץ למרידה בהאדר אלחאג' שכיהן כחאג'ב. המובסים, שמניינם עלה על 300 אמירים, נתפסו והובאו לפני כתבע'א. חלק גדול מחברי הקבוצה המורדת הומת בדרך אכזרית של קטיעת איברים, חלק אחר נצלב בעוד אחרים הוגלו או פוזרו בין האמירים. לאחר מרד זה החליט כתבע'א על הדחת הסולטאן ונטילת השלטון מידיו.⁶⁷⁹

3. תקופת שלטונו של כתבע'א (1294/694 – 1296/696)

3.1. תפיסת השלטון על ידי כתבע'א

במשך כל תקופת שלטונו הראשונה של אלנאצר מחמד, שנמשכה שנה אחת פחות שלושה ימים, לא היתה בידי אלנאצר כל סמכות ממשית. אמנם, הוא היה השליט העליון של הסולטאנות והדבר התבטא במחוות הסמליות המוכרות באסלאם מראשיתו, קרי, הזכרת שמו של השליט בדרשת יום השישי במסגדים (ח'ט'קה) והטבעת מטבעות בשמו. אולם הכוח הממשי, קרי, המינויים והפיטורים, חלוקת האקטאעות וכיוצא באלה, היו בידי של

⁶⁷⁵ נג'ום, 8/48. יחד עם זאת, כפי שידון להלן, קבוצת אשרפים לא מחלה לרוצח אדונם ופתחה במרד כפי שיתואר להלן.
⁶⁷⁶ זבדה, 303; אבן אלפראת, 8/184-185; נהאיה, 31/278; סלוק, 1/803. אבן אלפראת מציין כי כתבע'א נהג בעניין לאג'ין "כמי שמבקש את מותו" (שם, 8/185). אלמקריזי מתאר את מהלך כתבע'א "כעו רעה שמחפשת את מותה בטלפה" (סלוק, שם).

⁶⁷⁷ ארמון אלכבש שוכן דרומית למצודת קהיר סמוך לבריכת הפיל (ראה נספח ד', מפה 6). ארמון זה נבנה לראשונה על ידי מושל מצרים אחמד בן טולון (835/220-883/270). הוא חודש על ידי אלצאלח איוב (1205/603 – 1249/647) ולאחר מכן דרו בו אמירים בכירים (ח'טט, 2/133). ההיפודרום זה נבנה אף הוא על ידי אלצאלח איוב באזור אללוק בשנת 1245-6/643 וגם בו ארמונות מפוארים (ח'טט, 2/198, נספח ד', מפה 6). על כך שפורו במקומות מפוארים נוספים ראה: עקד, 3/237-238.

⁶⁷⁸ ח'זאנת אלבנוד שימש כמחסן לדגלים ולכלי נשק בתקופה הפאטימית. לאחר שנת 1068-9/461 החל המקום לשמש כבית סוהר לאמירים ולנכבדים עד ימי שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, ראה: ח'טט, 2/188; Carl F. Petry, "Al-Maqrīzī's Discussion of Imprisonment and Description of Jails in the Khīṭaṭ", *Mamlūk Studies Review* 7, 2 (2003), 141.

⁶⁷⁹ זבדה, 304; זיטרשטיין, 32; סלוק, 1/805-806; אבן אלפראת, 8/191-192, נג'ום, 8/49. מחבר הכרוניקה בהוצאתו של זיטרשטיין מביא את עדותו שלו כנגדי שברח ממלוכי האשרפיה המורדים שדהרו לעברו וניצל, ראה: זיטרשטיין, 32-33.

כתב'ע'א. לפי אלנוירי ואבן אלפראת, כתב'ע'א תכנן במהלך כל התקופה הזו ליטול לידי את השלטון *דה-יורה*, על כן פעל להטיית לבם של האמירים אליו. לפי אבן תע'ריברדי, היה זה לאג'ין שגרם לכתב'ע'א ליטול לידי את השלטון, כיוון שלאג'ין ידע שהן האשרפיה לא יסלחו לו על רצח אדונם שלהם והן הסולטאן אלנאצר מחמד, כשיגדל, לא יסלחו לו על רצח אחיו. לכן, הפחיד לאג'ין את כתב'ע'א בגורל המר הצפוי לו כמי ששיתף פעולה עם רוצחי אלאשרף ח'ליל. בעקבות זאת החליט כתב'ע'א להדיח את אלנאצר מחמד ולקחת את השלטון לידי. וכך, בראשית שנת 694/1294 ובעקבות מרד האשרפיה, הגיע כתב'ע'א להסכמה עם האמירים על הדחת אלנאצר מחמד "בשל גילו הצעיר" (הוא היה בן תשע) והכתרתו של כתב'ע'א כסולטאן. כתב'ע'א סגר את אלנאצר מחמד בחדר במצודה יחד עם אמו ואסר עליו לרכוב ולהופיע בגלוי.⁶⁸⁰ אמיר בשם סאטלמש אלמנצורי, ככל הנראה מבין מקורביו של כתב'ע'א, נשלח לדמשק עם כתבי המינוי של הסולטאן החדש והשביע למענו את מושל דמשק והאמירים שבעיר.⁶⁸¹

כתב'ע'א רשם לזכותו הישג גדול בכך שהצליח לגרום הן לאשרפיה והן לאלנאצר מחמד לקבל בכבוד את רוצח אלאשרף ח'ליל, אף אם באופן זמני. ביברס אלמנצורי מציין כי הנלהבים ביותר להמליך את כתב'ע'א היו כמובן ממלוכיו הבכירים בתח'אץ אלזיני, בכתות אלאזרק והח'שדאשים שלהם, אולם מציין גם את שמות יתר האמירים שהסכימו ביניהם על המלכת כתב'ע'א והם ביסרי (צאלחי), בהאדר אלהאג' (ט'אהרי-מנצורי), כרתאי (מנצורי), בכתמר אלסלח'דאר (ט'אהרי-מנצורי), קבג'ק (מנצורי), קראסנקר (מנצורי), כרת (מנצורי), וקנע'ר ובנו ג'אורשי מן הוואפדיה המונגולית.⁶⁸²

3.2. מדיניות הפנים של כתב'ע'א

3.2.1. מינויים וקידום

עם הכרתו ב-12 למחרם 694/2 לדצמבר 1294, ערך כתב'ע'א סמאט מפואר במהלכו האמירים והמקדמים ברכוהו ונשקו את ידו בעוד הוא העניק להם בגדי כבוד. בסמאט זה כתב'ע'א העניק מינויים חדשים, שרובם ככולם קשורים לתפקידי מנהל ומשק בית. אשר לחבריו המנצורים, הוא מינה את לאג'ין לסגנו במצרים וחדש את מינויו של בהאדר אלהאג' מקורבו לחאג'ב. גם חבריו המנצורים בכתמר אלסלח'דאר וכתר נשאר על כנם כחאג'בים.⁶⁸³ איבך אלחמוי אלט'אהרי המשיך בכהונתו כמושל דמשק. מבין הצאלחים מינה כתב'ע'א את איבך אלאפרם לאמיר ג'אנדאר. לוזיר מינה כתב'ע'א את מי שכיח כנאט'ר אלדואיין⁶⁸⁴ שלו בהיותו סגן הסולטאן, הצאחב⁶⁸⁵ פח'ר אלדין עמר בן עבד אלעזיז אלח'לילי אלדארי. לקראת סוף שלטונו פיטר כתב'ע'א את סנקר אלאעסר המנצורי כשד אלדואיין בדמשק לטובת האמיר פתח אלדין עמר בן מחמד אבן צברה. כמו כן פיטר וכלא את אסנדמר כרג'י המנצורי ואל'י אלבר לטובת האמיר עלאא' אלדין אבן אלג'אכי.⁶⁸⁶ כתב'ע'א פעל גם לקידום

⁶⁸⁰ נהאיה 31/282; אבן אלפראת, 8/192-193; נג'ום, 8/49-50; זבדה, 305. לפי ביברס אלמנצורי כתב'ע'א הוכתר ב-9 למחרם 694/28 בנובמבר 1294, לפי אבן אלפראת בעשירי או ב-11 למחרם, ולפי אלמקריזי ב-11 לחודש.

⁶⁸¹ סלוק, 2/260. אמיר זה נזכר גם כמי שיצא לדמשק להודיע על הכרתו הראשונה של אלנאצר מחמד (אעיא, 5/76).
⁶⁸² אלחחפה, 144.

⁶⁸³ נג'ום, 8/56. על יחסיהם הקרובים של כתב'ע'א ובהאדר אלהאג' ראה להלן בפרק ד', סעיף 2.3.2.

⁶⁸⁴ נאט'ר אלדואיין עסק במנהל פיננסי, בהיותו עוזרו של הוזיר, ראה: נורת'רוף, קלאוון, 224-225.

⁶⁸⁵ הכינוי אלצאחב (מילולית: "החבר") מתייחס לאנשי הפקידות הבכירה ולוזירים (אלקלקשנדי, קהיר, 6/17; דווי, 1/819).
⁶⁸⁶ אבן אלפראת, 8/220; סלוק, 1/818; נג'ום, 8/62; אלד'הבי, תאריח', 60/44.

ממלוכיו האישיים. עם הכרתו הוא האמיר כמה מממלוכיו, מהם נזכרים שמותיהם של ארבעה: סיף אלדין בתח'אץ, בדר אלדין בכתות אלאזרק, סיף אלדין אע'רלו וסיף אלדין קטלובך. את הראשון מביניהם, בתח'אץ, מינה כתבע'א לאסתאדאר.⁶⁸⁷ את אע'רלו מינה כתבע'א למושל דמשק במקום איבך אלחמוי, אך היה זה לקראת סוף שלטונו, ב-1 לד'ו אלהג'ה 695/30 לספטמבר 1296. על אף שנוף באיבך אלחמוי והחרים את רכושו, העניק כתבע'א לאיבך את האקטאע של ממלוכו אע'רלו במצרים.⁶⁸⁸ יתר מושלי המחוזות והמבצרים, שהיו ברובם מנצורים, נשארו על כנם.⁶⁸⁹ במהלך שנת שלטונו הראשונה תפס כתבע'א את הח'שדאש שלו איבך אלח'זנדאר אלמנצורי מושל טריפולי, אך מינה תחתיו את איבך אלמוצלי אלמנצורי.⁶⁹⁰

מעניינת במיוחד היתה מדיניותו של כתבע'א כלפי הנסיכים האיובים. כתבע'א היה הראשון שמינה מהם אמירי טבלח'אנאה בדמשק. ראשית העניק בשנת 1296/695 אמירות טבלח'אנאה לשליט (צאחב) חמץ אלמלך אלאוחד בן אלמלך אלזאהר אסד אלדין שירכוה אלאיובי.⁶⁹¹ לאחר מכן באותה שנה העניק כתבע'א אמירות טבלח'אנאה בדמשק לנסיך נוסף מבית האיובים.⁶⁹²

דומה אפוא, כי כתבע'א ניסה בתחילה לתמך במינויו בין הח'שדאשים שלו מקרב המנצוריה, הט'אהריה, הצאלחיה, הבירוקרטים המקומיים וממלוכיו האישיים. במהלך שלטונו ירד מעמדם של חבריו הח'שדאשים לטובת הממלוכים האישיים שלו ובירוקרטים מקומיים. העובדה כי קידם את הממלוכים שלו היתה לו לרועץ. הממלוכים של כתבע'א מתוארים כפורקי עול ושלוחי רסן. הם "התנפלו על האקטאעות", לקחו שוחד ושלמונים, התנשאו על האישים הבכירים ואף עלו במעמדם על האמירים הותיקים. זו היתה אחת הסיבות העיקריות שהביאה להדחתו של כתבע'א, כפי שמציינים ההיסטוריונים. לפי ביברס אלמנצורי, כתבע'א לא דאג כלל לרסן את הממלוכים שלו כיוון שלא שם ליבו להתנהגותם וסבר שהאמירים מרוצים מהתנהלות העניינים. תחבולתם של הממלוכים של כתבע'א היא שהביאה ישירות לנפילת שלטונו של אדונם, כפי שיפורט בהמשך.⁶⁹³

סיבה נוספת שערערה את שלטונו של כתבע'א היה היחס המועדף שגילה כלפי הואפדיה המונגולית-אוראית אשר הגיעה למצרים ברביע I שנת 695/ינואר 1296. בראש הקבוצה עמד טרע'אי, הנשוי לבתו של הולאגו. טרע'אי היה מעורב ברצח אחיינו של הח'אן האילה'אני ג'יח'תו (Geikhatu) וחשש מנקמתו של אחיין הנרצח ע'אזאן, שעלה תחתיו לשלטון. האוראיתם בראשות טרע'אי רצחו את האמיר ששלח ע'אזאן כדי לתפסם, חצו את הפרת וברחו עם שבטם הגדול. מניינם הכולל היה כ-10,000 או כ-18,000 בתי אב ומפקדיהם הבכירים מנו כ-200 איש לפי ביברס אלמנצורי, ו-113 איש לפי אבן אלפראת. כתבע'א קיבלם ברוב פאר והדר ו"נטה כל כולו לצדם". אבן כת'יר מציין כי האוראיתם ערקו לשטחי הסולטאנות לאחר שנודע להם כי בן עדתם, כתבע'א,

⁶⁸⁷ אבן אלפראת, 8/193-194; על האמרת הממלוכים האישיים, ראה: שם, 195; אלתחפה, 144; מינוי אלח'לילי: שם, 196; זבדה, 305. לפי מ'פצ'ל בן אבי אלפצ'אאל, בתח'אץ (הנוכח בשם: ביח'אץ) קיבל גם פיקוד על מאה פרשים (טואשי), ראה: מ'פצ'ל (בלושה), 588.

⁶⁸⁸ אבן אלפראת, 8/214; זבדה, 310.

⁶⁸⁹ אבן אלפראת, 8/194.

⁶⁹⁰ שם, 8/198-199.

⁶⁹¹ שם, 9/197.

⁶⁹² נסיך זה הוא אלמלך אלכאמל נאצר אלדין מחמד בן אלמלך אלסעיד בן אלמלך אלצאלח עמאד אלדין אסמאעיל בן אלמלך אלעאדל מחמד בן ואלד אלמלוך נג'ם אלדין איוב בן שאדי בן מרון אלאיובי (אבן אלפראת, 8/220).

⁶⁹³ אבן אלפראת, 8/204-5; סליך, 1/812-813; זבדה, 310; קליפורד, גיבוש מדינה, 208-209, 210. ראה על השפעתם של ממלוכי כתבע'א על אדונם ופריקת עולו להלן סעיף 3.3 ובפרק ד', סעיף 1.4.

עלה לשלטון.⁶⁹⁴ כתבע'א שלח כמה אמירים בכירים לקבל את פני האויראטים. ראשית הורה למושל דמשק לשלוח את סנג'ר אלדואדארי לקבלם באלרחבה וגם סנקר אלעסר שז אלדואוין בסוריה פנה לקבל את פניהם. אחר כך שלח כתבע'א את קראסנקר אלמנצורי ממצרים לדמשק כדי לקבלם, ולאחריו בא הזאג' בהאדר אלחאג'. נכבדי האויראטים הגיעו לדמשק בלווית סנקר אלעסר ואחר כך פנו למצרים בלווית קראסנקר. ייתכן שבשל המוצא המונגולי שלו, הפריז כתבע'א בכבוד ובפאר שבו קיבל את האויראטים, שהמשיכו להחזיק בדתם השמאנית ובמנהגיהם הזרים. כתבע'א אף העניק אמירויות *טבלח'אנאה* לנכבדיהם בטרם התאסלמו.⁶⁹⁵ מדיניות זו של כתבע'א היתה לצנינים בעיני האמירים הממלוכים הותיקים. אף ההיסטוריונים לא חוסכים את שבת ביקורתם מהתנהגות זו של כתבע'א. ביברס אלמנצורי מעיר כי "ראוי היה שינהגו עם האויראטים בהדרגתיות לפני שיקודמו וינהגו עימם באיטיות עד שיתאסלמו. במידה שנכנסו לדת האסלאם וקיימו את פולחן המוסלמים, ועניין זה ניכר מהם בוודאות, אזי יקודם מי מהם שראוי לקידום ויועברו אל מקבלי האקטאעות והאמירות".⁶⁹⁶

3.2.2. מדיניות כתבע'א ביחס לאסונות הטבע בזמנו

יחסו של כתבע'א אל הוּאֶפְדִּיה האויראטית ה"כופרת" הביא לסלידתם של האמירים משלטונו. אלא שבנוסף לכך גם דעתם של ההמונים לא היתה נוחה מכתבע'א. תקופת שלטונו היתה תקופה בה התרגשו ובאו על מצרים וסוריה שורה של אסונות טבע קשים. ביברס אלמנצורי מציין כי בשנת 694/5-1294 מפלס הנילוס היה בשפל ומצרים סבלה מבצורת קשה. בעקבות כך חל יוקר עצום במחירים ואנשים רבים מתו מרעב וצמא. בנוסף לכך פרצה מגיפה קשה שהפילה חללים רבים. לפי עדותו של ביברס אלמנצורי, בפסאט ובקהיר מתו בכל יום 2000 איש. הגוויות מוטלות היו ברחובות ולא היה מי שיקבור אותם, כיוון שהבריאים עסוקים היו במתיהם והחולים במחלותיהם. רוב המתים הושלכו לבורות כי לא היה מי שירחוץ את הגופות ויקברם.⁶⁹⁷ המצב לא השתפר גם בשנת שלטונו השנייה של כתבע'א. מחירי המזון אך האמירו עוד יותר וביברס אלמנצורי נדהם ממצרי המוות והמחלות שראה סביבו בשובו מאלכסנדריה לקהיר בתחילת שנת 695/נובמבר 1295.⁶⁹⁸ אבן אלדואדארי אף מתאר מקרי קניבליזם שראה.⁶⁹⁹ תושבי מצרים ואף כתבע'א עצמו, סברו כי האל זועם על הסולטאן ועל כן המיט אסונות אלו על הארץ. בשל כך, כתבע'א היה פורץ בבכי כל אימת שדיווחו לו על מפלס הנילוס הנמוך.⁷⁰⁰ יחד עם זאת, כתבע'א עשה ככל שביכולתו על מנת לסייע לתושבים. בשנת 694/5-1294 הוא הורה לחלק מזון לנזקקים בקהיר באמצעות החיילים הממלוכים (*ג'נד*) והאמירים. גם בעיר הנמל אלכסנדריה, אליה נמלטו רבים

⁶⁹⁴ אבן כת'יר, 13/285. בכך עדות כי בנוסף למאבקים הפנים-מונגוליים, עריקתה של הוּאֶפְדִּיה האויראטית קשורה בעלייתו של כתבע'א, כפי שציינ איילון ובניגוד לטענתו של נקמאצ'י, כי לעריקתה של הוּאֶפְדִּיה האויראטית "לא היה כל קשר" עם עלייתו של כתבע'א, ראה: נקמאצ'י, 61. על הסיבות שהביאו לעריקתם ראה: J.A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", *The Cambridge History of Iran*, ed. J.A. Boyle (Great Britain: Cambridge University Press, 1968), vol. 5: *The Saljuq and Mongol Periods*, 381-381. אבן אלפראח, 8/204; סלוק, 1/812; זכדה, 309; *אלתחפה*, 146; קליפורד, שם, 210. האויראטים אכלו ברמצ'אן ולא היו שוחטים את סוסיהם אלא מרביצים להם על פניהם כשהם קשורים עד שמתו, ראה: הערה 2346 להלן. ראה עוד על קידום האויראטיה: פרק ד', סעיף 2.3.2.

⁶⁹⁶ "وكان الصواب أن يدْرَجوا قبل أن يقْدَموا ويُمهل عليهم حتى يسلموا فإذا دخلوا الدين وأقاموا شعائر المسلمين، وعُرف منهم ذلك باليقين يرفع منهم من يستحق الرفعة وينقلون إلى الأخباز والإمرة" (*זכדה*, 310).

⁶⁹⁷ *זכדה*, 306-305; *אלתחפה*, 145-144; *ג'וּס*, 8/57.

⁶⁹⁸ *זכדה*, 309; *ג'וּס*, 8/60.

⁶⁹⁹ *כנו*, 8/364.

⁷⁰⁰ *אעיאן*, 4/144; *אלואפי*, 24/319.

מתושבי קהיר, דאגו העשירים לספק את צרכי הנזקקים. היו אלה האמירים שהיו אחראים לכך, ככל הנראה בהוראת כתבע'א. ביברס אלמנצורי מעיד כי באותה עת שהה באלכסנדריה והיה אחראי על חלוקת המזון לנזקקים, עד שהגיעה אספקה מסיציליה וקונסטנטינופול.⁷⁰¹ כתבע'א אף דרש משד אלדואוין סנקר אלאעסר ומכל בעלי המשרות הבכירות שיתרמו מכספם לקופת המדינה. סנקר אלאעסר תרם את הכסף הדרוש וגם מינה מקרב חבריו המנצורים את מי שיהיו אחראים על הוצאת הכספים מהפקידים.⁷⁰²

3.3. ביקורו של כתבע'א בסוריה וקץ שלטונו

ב-17 לשואל 18/695 באוגוסט 1296 יצא כתבע'א לדמשק וסוריה לביקור שעתיד להימשך מספר חודשים, עד לקץ שלטונו בראשית 696/נובמבר 1296. לפי אבן אבי אלפצ'אל, הוא יצא לשם על מנת לפטר את איבך אלחמוי ממשרת מושל דמשק ולמנות תחתיו את ממלוכו האישי סיף אלדין אער'לו אלזיני. כמו כן התכוון כתבע'א להסדיר את ענייני האיראית.⁷⁰³ כתבע'א מינה כממלא מקומו במצרים את האמיר אקסנקר כרתאי המנצורי ואת בנו שלו אנץ.⁷⁰⁴

כתבע'א הגיע לדמשק ב-15 לד'ו אלקעדה/15 לספטמבר 1296. כשבועיים לאחר מכן התפלל במסגד האמיי וכחודש לאחר מכן בראשית התפלל בו שוב.⁷⁰⁵ בד'ו אלחג'ה 695/אוקטובר 1296 יצא כתבע'א מדמשק לעבר חמץ למסע ציד גדול. הוא התמקם באזור העמק שמתחת לחצן אלאכראד, כשאיתו רוב צבא מצרים וסוריה, מושלי חמאה וחלב ובכירים נוספים מהאזור.⁷⁰⁶ מכל מקום, בדרכו של כתבע'א חזרה מדמשק לקהיר בוצעה נגדו הפיכה. האמירים הבכירים שהיו בשירותו של כתבע'א חששו מכוונתו לעצור את כולם עם הגעתו לקהיר ולכן הקדימו להדיחו. הסיבה לחשש מקורה היה במזימה שרקמו הממלוכים של כתבע'א למען חיזוק כוחם. ממלוכי כתבע'א כתבו מכתבים אל המונגולים האילח'אנים בשם ביסרי הצאלחי, על מנת שכתבע'א יעצור אותו יחד עם לאג'ין ועם אמירים בכירים נוספים וכך יקדם אותם (קרי, הממלוכים שלו) על חשבונם של האמירים הותיקים. כאשר שהה הסולטאן בארץ ישראל, באלעוג'אא' שבין ארסוף לרמלה או בלג'ון שבקרבת מגידו,⁷⁰⁷ נודע הדבר לכתבע'א והוא זימן אליו את ביסרי וגער בו על התכתבויותיו אלה. לאג'ין סיפר לביסרי על מזימת האמירים של כתבע'א ועל כן הסכימו ביניהם האמירים הבכירים על הדחת כתבע'א. בראש אמירים אלה עמדו המנצורים לאג'ין, קראסנקר, קבג'ק ובהאדר אלחאג' והאמיר הצאלחי ביסרי.⁷⁰⁸ בסוף מחרם 696/נובמבר 1296 יצאו האמירים הללו עם ציוד הקרב שלהם כנגד כתבע'א וממלוכיו הראשיים. הם הרגו את ממלוכיו

⁷⁰¹ זבדה, 306-305; אלתחפה, 145.

⁷⁰² אבן אלפראת, 8/213; סלוק, 1/816.

⁷⁰³ מפצל (בלושה), 593-592.

⁷⁰⁴ סלוק, 1/816.

⁷⁰⁵ אבן אלפראת, 8/213-214, 220.

⁷⁰⁶ נג'ום, 8/61-2; אבן אלפראת, 8/214, זבדה, 311.

⁷⁰⁷ המקורות חלוקים באשר למקום בו התבצעה הפיכה נגד כתבע'א, ראה: P. M. Holt, "The Sultanate of al-Mansūr", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 36 (1973), 525. Lāchīn 696-8/1296-9", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 8. אלעוג'אא' שבארץ ישראל הוא שם נהר שבין ארסוף (הרצליה של ימינו) לרמלה, ראה: יאקות בן עבדאללה החמיי, *معجم البلدان* (بيروت: دار بيروت للطباعة والنشر, 1957/1376), 4/167. לא מן הנמנע כי האירוע התרחש בלג'ון שבמחוז צפת, מקום ששכן על הדרך הראשית מדמשק לקהיר ושימש תחנה בה נהגו הסולטאנים הממלוכים לנשות את אוהליהם, ראה: M.A. Bakhit, "Ladjjūn", *EI*², 5/593-594.

⁷⁰⁸ ביברס אלמנצורי לא מזכיר מזימה זו כסיבה להפיכה, אך רומז על כך באומרו שהאמירים רצו לפגוע ולנקום בממלוכים של כתבע'א (זבדה, 311). באלתחפה הוא מציין את כוונתם של ממלוכי כתבע'א ובייחוד בתח'אץ לפגוע בלאג'ין (אלתחפה, 147).

הבכירים של כתב'א, בכתות אלאזרק ובתח'אין אלזני, ופצעו כמה מממלוכיו האחרים של כתב'א, ביניהם תכלאן אלעאדלי אותו היכה לאג'ין בחרבו. מכל מקום, ממלוכיו של כתב'א מנעו מלאג'ין והאמירים מלהגיע אל אדונם, וכך הצליח כתב'א לנוס על נפשו מהאוהל הסולטאני שבארץ ישראל לכיוון דמשק, כשאתו רק חמישה או שישה מממלוכיו. משלא מצאו את כתב'א בדה'לין, רדפו לאג'ין והאמירים אחריו אולם לא הצליחו להשיגו.⁷⁰⁹

כתב'א מצא מקלט בדמשק, שם משל ממלוכו הנאמן אער'לו. כתב'א ואער'לו החלו בביצוע מהלכים שונים שנועדו לבסס את מעמדו של כתב'א כסולטאן. האמירים, המקדמים והאג'נאד כונסו במצודה והושבעו על ידי הקאצ'ים לכתב'א. לאחר מכן הורה כתב'א להפקיע את הרכוש שבמחסני לאג'ין ואנשיו. כתב'א אף ביטל כמה מהמסים של דמשק על מנת להתחבב על התושבים.⁷¹⁰

מכל מקום, כל הצעדים הללו לא הועילו. לאחר שעלה לאג'ין על כס הסולטאנות במצרים, שלח את סנקר אלאעסר אל דמשק. הוא הגיע לעיר ב-14 לצפר 11/696 לדצמבר 1296 אך לא נכנס אליה אלא התמקם בסתר מחוצה לה משך ימים אחדים. במהלך ימים אלה שיגר מכתבים לאמירי דמשק מטעם לאג'ין והצליח להשיבע כמה מהם למען הסולטאן החדש. לאחר מכן פנה סנקר אלאעסר לעיר קארא שבין חמץ לדמשק, שם חנתה קבוצת אמירים שגם הם מיהרו להישבע אמונים לסולטאן החדש. אלאעסר התמקם באזור זה⁷¹¹ על מנת לשמור על הדרכים, ככל הנראה כדי למנוע מכווחות סיוע לחבור אל כתב'א. במקביל שלח לאג'ין את כג'כן אלמנצורי לדמשק. כג'כן שיגר גם הוא איגרות אל אנשי הצבא שבעיר ובהן יידע אותם על נטייתם של האמירים במצרים ללאג'ין. משנודע לבכירי הצבא בדמשק על ההתפתחויות הפוליטיות הללו והם נוכחו לדעת כי לכתב'א אין כל סיכוי במאבק מול לאג'ין, החלו לנטוש אותו ולצאת לעבר כג'כן בזה אחר זה. בסופו של דבר נכנע גם כתב'א והצהיר כי יסור למרותו של הסולטאן החדש לאג'ין, שכן אין הוא אלא ח'שדאש שלו. כתב'א נעצר במצודה בדמשק על ידי ג'אע'אן ממלוכו של לאג'ין.⁷¹² לאחר כשלושה שבועות, ב-12 לרביע I 8/696 בינואר 1297, הוחלט כי כתב'א ימונה על מצודת צרח'ד. טרם מינוי זה ננקטו צעדי בטחון, במסגרתם נשבע כתב'א שבועת אמונים איתנה ומחייבת. במסגרת שבועה זו התחייב להיות נתון למרותו של לאג'ין, להסכים עימו ולהיות נאמן לו. כמו כן נשבע כתב'א כי הוא מרוצה מהמקום עליו התמנה ושהוא לא יפעל בשיתוף עם אף גורם אחר כנגד הסולטאן.⁷¹³ ב-19 לרביע I 8/696 15 בינואר 1297 נשלח כתב'א לצרח'ד לאחר שהובטח לו בטחון חייו שלו וחי משפחתו, ילדיו, ממלוכיו ומקורביו.⁷¹⁴ כך עבר השלטון באופן שקט יחסית ללאג'ין, בניגוד למאבקי הדמים שארעו בחילופי השלטון בין אלאשרף ח'ליל לכתב'א.

דומה אפוא, כי כתב'א כרה לעצמו את הבור בו נפל במדיניות המינויים והקידום שהנהיג. על אף שהשתדל לתמרן בין הסיעות הפוליטיות השונות, הוא העניק מעמד רם מדי לממלוכיו האישיים ולא הצליח לשים רסן לתאוותיהם. כמו כן הוא קידם באופן מהיר את מנהיגי הוּאּפּדִיה האוּרִאִתִית, אף בטרם התאסלמו חבריה.

⁷⁰⁹ אבן אלפראת, 8/221; סלוד, 1/819-820, נג'ום 8/63, זבדה, 312; אלתחפה, 147-148.

⁷¹⁰ אבן כת'יר, 13/289; נג'ום, 8/64. מהלך זה של ביטול מסים נהוג היה היתה בקרב סולטאנים על מנת לבסס את שלטונם (נורת'רוף, קלאוון, 85, 297).

⁷¹¹ המקורות מציינים, ככל הנראה בטעות, כי סנקר אלאעסר התמקם בלוד, ראה: אבן אלפראת, 8/226; סלוד, 1/825.

⁷¹² אבן אלפראת, 8/224-226; סלוד, 1/823-825.

⁷¹³ אבן אלפראת, 8/228; נג'ום, 8/67.

⁷¹⁴ אבן אלפראת, 8/229; סלוד, 1/826; זבדה, 314.

מהלכים אלה היו חסרי תקדים בהיקפם ובעוצמתם ועל כן עוררו את התנגדותם הנחרצת של האמירים כלפיו. בנוסף, שורת אסונות הטבע שארעו בתקופתו הביאו לדה-מורליזציה חריפה בקרב הציבור הרחב ובכך תרמו גם הם לנפילת שלטונו, על אף מאמצי השיקום והסיוע שניסה כתבע'א להנהיג.

4. תקופת שלטונו של לאג'ין (1296/696 – 1299/698)

4.1. הכתרת לאג'ין

בדהליז כתבע'א שבארץ ישראל החליטו האמירים על הכתרת לאג'ין לסולטאן. האמירים שעמדו בראש מכתירי לאג'ין ושערכו עימו את הסכם ההכתרה הינם 16 במספר. רובם (כ-עשרה מהם) הינם מנצורים, וחלקם הקטן יותר אשרפים (ארבעה) וצאלחים (שניים). מבין אמירי המנצוריה נזכרים קראסנקר, קבג'ק, בהאדר אלהאג', לאג'ין אלרומי, איבך אלח'זנדאר, אקוש אלמוצלי קתאל אלסבע, סלאר, בכתמר אלסלח'דאר וכתר.⁷¹⁵ מבין האשרפים נזכרים טע'ג'י, כרג'י, טקטאי וברלטאי. מבין הצאלחים נזכרים ביסרי ובכתאש אלפח'רי.⁷¹⁶

האמירים העמידו בפני לאג'ין שלושה תנאים טרם הכתרתו: שיהיה כאחד מהם ולא יחלוק עליהם בדעתו, שלא ישליט את מרותם של ממלוכיו עליהם ושלא יקדם את ממלוכיו על חשבונם. רק לאחר שנשבע לאג'ין כי ימלא את התנאים האלה ויהיה מחויב להם, נשבעו לו האמירים. על מנת לחייב את לאג'ין לעמוד בתנאים שהבטיח הקפידו האמירים לקיים את שבועת ה'הקלף' ההדדית קודם לשבועת האמונים האסלאמית המסורתית, ה'הק'עה, שביטאה התחייבות חד-צדדית מצד האמירים כלפי הסולטאן. כפי שהראה הולט, השבעה כפולה זו מהווה תקדים בפוליטיקה הממלוכית ומטרתה לחייב את הסולטאן באופן פורמלי לעמוד בהבטחותיו. כמוכן, פרקטיקה חדשה זו נבעה מבעייתיותה של הפוליטיקה הממלוכית הצעירה, בה חזר ונשנה המתח שבין האמירים הותיקים לבין הממלוכים הצעירים של הסולטאן החדש.⁷¹⁷

לאג'ין הפליג במיוחד בטקסי הכתרתו ובמעשים נלווים וזאת על מנת לחזק את הלגיטימציה לשלטונו ולהבטיח את בטחונו. לדעתו, הסיבה לכך קשורה בבעיית הלגיטימציה של השלטון הממלוכי, שלטון עבדים שהיו נעדרי ייחוס שושלתי מפואר וברובם אינם מוסלמים מלידה.⁷¹⁸ אפילו אלאשרף ח'ליל, שנהנה מסוג של לגיטימציה שלטונית בהיותו ממשיך השושלת הקלאונית ומוסלמי מלידה, ציווה על הח'ליפה אלהאכם באמר אללה להזכיר בדרשתו כי מינה את אלאשרף ח'ליל בן קלאוון לסולטאן. אלאשרף ביקש לקשור את שלטונו במסורת הממלוכית הצעירה בכך שהקפיד כי דרשתו של הח'ליפה תהיה בדיוק באותו הנוסח של הדרשה שנישאה

⁷¹⁵ בכתמר אלסלח'דאר הינו ט'אהרי-מנצורי.

⁷¹⁶ זבדה, 313; סלוק, 1/821-182.

⁷¹⁷ הולט, "לאג'ין", 526; 532-531; הולט, "מבנה הממשל", 46; P. M. Holt, "The Position and Power of the Mamlūk Sultan", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 38 (1975), 241-242; המקורות ההיסטוריים השונים מציינים כי אף לאחר ההשבעות האלה חששו האמירים פן ינהג לאג'ין כשם שנהג כתבע'א ויעדיף את ממלוכיו האישיים על פניהם. לפי המתואר, קבג'ק, חברו הקרוב של לאג'ין, אמר כי הוא חושש פן לאג'ין בכל זאת יקדם את ממלוכיו האישיים ובייחוד את מנכותמר, ממלוכו האהוב עליו ביותר, על חשבון האמירים הבכירים. לאג'ין בתגובה חזר ונשבע שוב כי לא יעשה זאת ולא יסור מהתחייבויותיו לאמירים. רק לאחר מכן האמירים נשבעו ללאג'ין בשנית, ראה: סלוק, 1/822; *נז'ום*, 8/99; אבן אלפראת, 8/223; זבדה, 313. לטעמי, אנקדוטה זו הוספה לאחר מעשה, והיא חלק מטופוי נפוצים בהיסטוריוגרפיה הממלוכית הקשורים בניבוי עתידות, ראה בעניין זה: הערה 1582 להלן.

⁷¹⁸ ראה על בעיות לגיטימציה אלה: Anne F. Broadbridge, "Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalāwūn", *Mamlūk Studies Review* 5 (2001), 93-94.

בהכתרתו של מייסד הסולטאנות הממלוכית, אלט'אהר ביברס.⁷¹⁹ מתקבל הרושם, אם כן, כי אלאשרף ח'ליל ביקש לחזק את הלגיטימציה השלטונית שלו על ידי הצגת שלטונו כהמשך של מסורת מלוכה משפחתית, סולטאנית-ממלוכית ודתית אסלאמית ששורשיה בח'ליפות בגדאד העבאסית.⁷²⁰

אלא שלאג'ין סבל עוד יותר מבעית לגיטימציה שלטונית, שכן הוא לא המשיך מסורת מלוכה משפחתית ולא היה מוסלמי מלידה. ייתכן כי העובדה כי שלטונו של קודמו, כתבע'א, לא האריך ימים, הגבירה עוד יותר את הצורך שלו בכינון יסודות לגיטימיים איתנים לשלטונו. על רקע זה, מובנים המהלכים הרבים שביצע לביסוס הלגיטימציה השלטונית שלו. מיד עם הגיעו לעזה, דאג לאג'ין כי תתבצע בשמו דרשת יום השישי בערי האזור המרכזיות (עזה, ירושלים, צפת, אלכרך ואף בשכם), וכי יוכו התופים המבשרים על הודעה משמחת. כמו כן שלח לאג'ין למצרים על דרך הברית,⁷²¹ את סלאר, כדי שישביע את האמירים שבמצודה למענו, ישמור על האוצר ששם, וידאג כי גם ברחבי מצרים תתבצע הדרשה בשמו. על מנת להתחבב על נתיניו, ציווה לאג'ין עוד בהיותו בעזה לוותר על שארית חובותיהם של תושבי מצרים וסוריה. מזלו של לאג'ין שיחק לו, ועם הכתרתו חלפו המגיפה והבצורת שהיו בתקופת כתבע'א.

בהגיעו למצרים ב-8 לצפר 696/5 לדצמבר 1296 השתהה לאג'ין מחוץ לבלבוס, שם ניצבו כבר האמירים של קהיר ונשבעו לו שבועת אמונים (קֶלֶף). למחרת כבר הגיע למצודת קהיר וישב על כס הסולטאן. לאחר כמה ימים רכב לאג'ין לפי הנוהג המקובל אל ההיפוודרום הסולטאני. לאג'ין שחרר את הח'ליפה העבאסי אלהאכם באמר אללה ממעצר הבית בו היה נתון והתיר לו לגור היכן שיחפוץ ולעשות ככל שירצה. לאג'ין גם נשבע לח'ליפה אמונים בשבועת הביעה האסלאמית המסורתית וחצה את קהיר בתהלוכה שהח'ליפה לצדו.⁷²²

הנה כי כן, עם הכתרתו נקט לאג'ין שורה של פעולות שנועדו להעניק לגיטימציה לשלטונו ולחזקו מבחינה דתית, פורמלית ומעשית. אשר ללגיטימציה הדתית, לאג'ין הרחיק לכת מכל קודמיו. בנוסף על קיום שבועת הביעה האסלאמית הקדומה, הוא הפליג ביחסו המטיב עם הח'ליפה העבאסי המהווה סמל ייצוגי ועתיק יומין של האסלאם. אשר ללגיטימציה פורמלית, לאג'ין קיים הן בסוריה והן במצרים את טקסי ההכתרה הידועים עוד מימי הסלג'וקים והאיובים הכוללים תהלוכה עם סמלי השלטון והקפיד כי בשתי הארצות יישאו דרשות בשמו. אשר להבטחת שלטונו מבחינה מעשית, ביטל לאג'ין את שארית חובותיהם של תושבי מצרים וסוריה שכה סבלו מבחינה כלכלית בימיו של כתבע'א. העובדה כי הבצורת והמגיפה פסקו בימיו של לאג'ין הביאו לכך שהציבור ראה בשלטונו רצוי בעיני האל. בכך, כמובן, התבססה עוד יותר הלגיטימציה השלטונית שלו.⁷²³

מהלכיו של לאג'ין לביסוס שלטונו מצד האמירים שהכתירו אותו מעניינים אף הם. לאג'ין התחייב לכהן כ"ראשון בין שווים", לא לפעול נגד דעותיהם של חבריו האמירים ולא לקדם את ממלוכיו על חשבונם של אלה האחרונים. בנוסף לביעה המסורתית, התבצעה גם שבועת אמונים אישית. לאג'ין נהג בזהירות רבה ביחס

⁷¹⁹ אבן כת'יר, 13/267; אלג'זרי, 1/57. טקס ההכתרה של אלאשרף ח'ליל היה צנוע למדי וכלל את התהלוכה המלכותית המסורתית בראש החיילים ממצודת קהיר להיפוודרום שבסוק אלח'יל, בנכוחות האמירים והעלמאא' (אבן כת'יר 13/263).

⁷²⁰ על ייסודה מחדש של הח'ליפות העבאסית על ידי אלט'אהר ביברס ומניעיה הפוליטיים ראה פרק ה' סעיף 1.7.2.
⁷²¹ הברית הוא שירות הדואר והמודיעין לשימושם של ראשי המדינה, ראה: Dominique Sourdel, "Barīd", EI², 1/1045-1046 במחצית השנייה של המאה ה-13/7 שופרה עוד יותר דרך הבזק הזו על ידי הסולטאנים ביברס וקלאון, ראה: עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים, 74-75.

⁷²² אבן אלפראת, 8/223-224; סלוק, 1/822-823.
⁷²³ אבן אלפראת, 8/228. וראה על כך בהרחבה בפרק ה', סעיף 1.7.2.

להשבעתם של האמירים במצרים. ראשית שלח את סלאר שישיב למענו את האמירים שבמצודה בקהיר ויכשיר את הקרקע לבואו. רק לאחר מכן, הגיע לאג'ין למצרים. גם אז לא נחפו להיכנס לקהיר. ראשית יצאו לקראתו מבלביס אמירי מצרים ונשבעו לו אמונים ורק לאחר מכן נכנס לאג'ין למצודה והתיישב בבטחה על כס הסולטאן.

4.2. מדיניות לאג'ין

4.2.1. מינוי לאג'ין הראשונים

עם הכרתו מינה לאג'ין את חברי *הח'שדאשיה*, שלו למשרות הבכירות ביותר ובכך פעל בהתאם להבטחתו. קראסנקר, חברו הנאמן איתו הסתתר לאחר רצח אלאשרף ח'ליל, התמנה לסגן הסולטאן במצרים. קבג'ק, חברו הקרוב של לאג'ין לברית האחווה,⁷²⁴ התמנה לבקשתו למושל דמשק. סלאר, חברו של לאג'ין ומי שהכשיר את הקרקע לקראת הגעתו לקהיר, נתמנה לאסתאדאר. בהאדר אלהאג' חזר שוב לכהן כחאג'ב ראשי לצד כרת אלחאג'ב אלמנצורי ואקוש אלאפרם. בכתמר אלג'וכנדאר התמנה לאמיר ג'אנדאר. אשר לוזירות, לאג'ין המשיך זמן מה את כהונתו של פח'ר אלדין אלה'לילי כוזיר במצרים, אך לאחר מכן, בחודש רג'ב או ברמצ'אן 696/מאי או יולי 1296, החליפו לטובת איש אמונו סנקר אלאעסר. אלאעסר החזיק הן במשרת הוזיר והן במשרת שד אלדואוין במצרים והיה בעל סמכות עליונה.⁷²⁵ אם כן, בראשית שלטונו של לאג'ין איישו המנצורים את כל עמדות המפתח בסולטאנות הממלוכית.

4.2.2. מהלכי לאג'ין לביסוס שלטונו

לאחר שהבטיח את שלטונו במצרים החל לאג'ין בשורה של השבעות ופעולות סמליות לביסוס שלטונו בדמשק. ב-25 בצפר/ 22 בדצמבר הוכו התופים בפתח בתי האמירים ושערי דמשק קושטו. באותו יום השביעו הקאצ'ים בדמשק את האמירים והצבא ללאג'ין, ואף אע'רלו ממלוך כתבע'א נשבע ללאג'ין והפגין את שמחתו. שבוע לאחר מכן הושמעה במסגדי דמשק דרשת יום השישי בשמו של לאג'ין.⁷²⁶ לאג'ין פיטר מיד את אע'רלו ממלוך כתבע'א ממשרת מושל דמשק ומינה תחתיו את חברו קבג'ק, שהגיע לעיר ב-16 לרביע I 696/ 12 בינואר 1297.⁷²⁷ לאג'ין מיהר לבסס את מעמדו של אמירים נוספים מקרב *הח'שדאשים* שלו. הוא העניק אמירות טבלח'אנאה בקהיר לביברס אלג'אשנכיר, אמירות בדמשק לברלע'י אלאשרפי ובגדי כבוד ומתנות לממלוכים האחרים ששוחררו ממאסרם.⁷²⁸ לצד זאת, דאג לאג'ין גם לקדם את ממלוכיו האישיים והעניק אמירות לשמונה מהם: מנכותמר, אידע'די שקיר, סיף אלדין בידו, סיף אלדין באלוג', ג'אע'אן, בהאדר אלמעזי, בהאדר אלג'וכנדאר ואקוש ארומי אלמנצורי.⁷²⁹ בשנת שלטונו הראשונה, ב-20 לרג'ב 696/מאי 1297 פיטר לאג'ין את האמיר

⁷²⁴ על ברית האחווה (האח'וה) ראה להלן פרק ד' סעיף 2.3.4.1.

⁷²⁵ ראה על המינויים האלה: זכדה, 313; נהאיה, 31/324-325; אבן אלפראת, 8/224,231-232; סלוק, 1/823; נג'ום 8/100; אלד'הבי, תאריח', 60/54. אע'אן, 4/156. על מינוי אקוש אלאפרם לחאג'ב: אע'אן, 1/562.

⁷²⁶ אבן אלפראת, 8/227-228.

⁷²⁷ אבן אלפראת, 8/228, נג'ום, 8/67.

⁷²⁸ אבן אלפראת, 8/229, סלוק, 1/826; זכדה, 314; אלתחפת, 149. לפי מקורות אלה, לאג'ין שיחרר אמירים אלה ממאסרם קודם שהעניק להם את האמירויות. לפי גרסאות אחרות, כבר כתבע'א שיחרר אותם ממאסרם, ראה הערה 659 לעיל.

⁷²⁹ אלעיני מציין את הרשימה המלאה של ממלוכי לאג'ין שזכו לאמירות מידי אדונם הסולטאן, ראה: עקד, 3/353. יתר המקורות מציינים רק חלק מן השמות, ראה: זכדה, 315; אבן אלפראת, 8/229; סלוק, 1/826-827.

פתח אלדין בן צברה שד אלדואיין של דמשק לטובת ממלוכו האישי ג'אע'אן.⁷³⁰ לאג'ין נקט אפוא במדיניות נבונה בראשית דרכו, הדומה לזו של קלאוון אדונו. הוא הטיב עם חבריו המנצורים, ויחד עם זאת קידם את ממלוכו שלו והעצים את כוחם.⁷³¹

לצד מינוי מקורביו מבין ה'ח'שדאשיה המנצורית והממלוכים האישיים, לאג'ין פעל לביסוס הלגיטימציה השלטונית שלו גם באמצעות הפגנת אדיקותו הדתית בפעולות שונות. מתקבל הרושם כי לאג'ין היה בעל אמונה כנה באסלאם, כפי שיפורט להלן,⁷³² אך עם זאת דומה כי הפגנת דתיותו נבעה גם מסיבות פוליטיות. לאג'ין הקדיש הקדש בסכום עצום של 20,000 דינאר על מנת לשקם את המסגד הטולוני בקהיר ולחדש את פעילותו. כמו כן עשה מספר פעולות שנועדו להעלות את מעמדו של הח'ליפה העבאסי ואישר לו לצאת אל החג'.⁷³³ באותה שנה קיבל לאג'ין בכבוד רב קאצ'ים ראשיים שהגיעו לבקרו מדמשק.⁷³⁴

במהלך שנת שלטונו הראשונה הקפיד לאג'ין לבסס את הלגיטימציה השלטונית שלו על ידי מתן כבוד לצאצאיו של "מייסד" המדינה הממלוכית, אלט'אהר ביברס. בכך המשיך לאג'ין את המגמה שניכרה עוד בטקסי הכתרתו, זו אשר שילבה בין המשכיותה של מסורת אסלאמית ותיקה לבין מסורת בתי המלוכה של הדורות האחרונים. לאג'ין השיב למצרים את בניו של אלט'אהר ביברס מקונסטנטינופול, אליה הוגלו שש שנים קודם לכן על ידי אלאשרף ח'ליל. לבקשתו, שלח הקיסר הביזנטי באוניה את קרובי משפחתו של הסולטאן המנוח שכללו את בנו אלמלך אלמסעוד ח'צר, אמו, אחיו ונשותיו וכן את אמו של בן אחר, סלאמש המנוח, יחד עם ארונו של סלאמש. ח'צר התקבל בכבוד רב על ידי לאג'ין, שגם אישר לח'צר לצאת לחג' ולאחר מכן להתגורר בקהיר. סלאמש נקבר בקהיר.⁷³⁵

4.2.3. התמורה במדיניות לאג'ין

במשך תשעת החודשים הראשונים לשלטונו נקט לאג'ין במדיניות נבונה והשתדל שלא לקפח את חבריו ה'ח'שדאשיים ואת יתר האמירים כמתחייב מההסכם שקדם להכתרתו. מכל מקום, מסוף שנת 1297/696 השתנתה מדיניותו זו. לאג'ין החל בפעילות אגרסיבית נגד האמירים הבכירים ולמעשה פעל בניגוד להבטחותיו. במחצית ד'ו אלקעדה 696/ראשית ספטמבר 1297, תפס לאג'ין את קראסנקר יחד עם אמירים נוספים. לפי ביברס אלמנצורי, לאג'ין שינה את דעתו כלפי קראסנקר בשל מאמציו של מנכותמר, אשר טפל על קראסנקר אשמות שווא מתוך רצון לרשת את משרתו. קראסנקר נכלא ורכושו הופקע. רכוש מקורביו הופקע גם הוא והם עברו עינויים קשים במהלכם מת מזכירו האישי של קראסנקר. מיד לאחר תפיסת קראסנקר מינה לאג'ין את ממלוכו האישי והנאמן מנכותמר אלחסאמי כסגנו במצרים. מהלך שכזה נעשה בניגוד גמור לשבועה שהעניק

⁷³⁰ אבן אלפראת, 8/231.

⁷³¹ אירוויין, מורח תיכון, 70-71.

⁷³² ראה פרק ה', סעיף 1.

⁷³³ זכדה, 315; אבן אלפראת, 8/230. ראה הקדש לאג'ין בפרק ה' סעיף 1.3. על מהלכיו של לאג'ין להעלאת מעמדו של

הח'ליפה ראה פרק ה' סעיף 1.7.2.

⁷³⁴ אבן אלפראת, 8/230.

⁷³⁵ זכדה, 315; אבן אלפראת, 8/230. אבן כת'יר מייחס פעולות אלה לשנת 1297-8/697 (שם, 13/293). בהקשר זה יש לציין כי עוד קלאוון הטיב עם צאצאיו של אלט'אהר ביברס. על אף שהתבצרו באלכרך, קלאוון הצליח לפייס אותם, הביאם לקהיר והעלה את מעמדם, ראה: כנז, 8/277; נורת'רוף, קלאוון, 134-136. סביר כי שיקולי לגיטימציה שלטונית עמדו גם הם מאחורי פעולותיו אלה.

לאג'ין לאמירים בשעת הכרתו. התנגדותם של כמה מהאמירים הבכירים למינוי מנכותמר הביאה לכך שהם פוזרו במחוזות מצרים השונים. טע'ריל אלאיע'אני נשלח לכהן כואלי (מושל מחוז) אלשרקיה, סנקר אלמסאח כמושל במחוז אלע'רביה וביסרי במחוז אלג'יזה.⁷³⁶ כחודש לאחר מכן, בסוף שנת 1297/696 לאג'ין פיטר, תפס והפקיע את רכושו של וזירו המנצורי סנקר אלאעסר.⁷³⁷

בעקבות מעצרו של קראסנקר נעצרו גם ביסרי הצאלחי, בהאדר אלחאג' המנצורי ואיבך אלחמוי וסנקרשאה הט'אהרים. גם מאחורי המעצרים האלה עמד מנכותמר, אשר רצה למנוע את התנגדות האמירים למינויו כסגנו של הסולטאן. ביסרי, האמיר הצאלחי הותיק, נשלח לכלא ושהה שם עד מותו.⁷³⁸ באמצע 1298/697 מרץ עזר לאג'ין קבוצה נוספת מאמירי מצרים.⁷³⁹ לעומת זאת, העלה לאג'ין את מעמדם של ממלוכו האישיים. במחרם 1298/697 אוקטובר מינה לאג'ין כואלי בר דמשק את ממלוכו לאג'ין אלחסאמי אלמנצורי.⁷⁴⁰ בכך חיזק עוד יותר את מעמדם של הממלוכים האישיים שלו בדמשק, שכן ממלוכו ג'אע'אן מונה קודם לכן לשד אלדואואין בדמשק.

לאג'ין, אם כן, לא עמד בהבטחתו לח'שדאשים שלו ולאמירים הבכירים, כיוון שקידם על חשבונם את הממלוכים שלו ובייחוד את מנכותמר. לאג'ין דאג להרחיק בדרך זו או אחרת נציגים מהקבוצות הח'שדאשיות, הדוריות והאתניות השונות. מבין חבריו מהמנצוריה הרחיק את קראסנקר, סנקר אלאעסר, טע'ריל אלאיע'אני ובהאדר אלחאג', מבין הט'אהריה את איבך אלחמוי וסנקרשאה, ומבין הצאלחיה את ביסרי וסנקר אלמסאח. מבין 16 האמירים הבכירים שתמכו בשלטונו, הרחיק לאג'ין שלושה: את קראסנקר ובהאדר אלחאג' המנצורים ואת ביסרי הצאלחי. במקביל לכך, העניק לאג'ין יד חופשית למנכותמר עד כדי כך שמנכותמר היה לסולטאן בפועל. כל צו שהוציא לאג'ין חייב את אישורו של מנכותמר, שלעיתים אף ביטל מינויים של הסולטאן. השררה הגאוותנית של מנכותמר הצעיר והתנהלותו הנלוזה הביאו לכך שהאמירים שנאו אותו והחלו בקשירת קשר להדחת לאג'ין.⁷⁴¹

בנוסף ליחסו אל האמירים, פעל לאג'ין על מנת להרחיק את אלנאצר מחמד הצעיר מחשש שיצבור לו תומכים שיאימו על שלטונו. בלשון חלקלקה ובסיוע העלמאא' (אנשי הדת),⁷⁴² הגיע לאג'ין להסכם עם אלנאצר מחמד כי האחרון ייצא לאלכרך. לאג'ין תירץ מהלך זה בנימוק כי הוא חושש לגורלו של אלנאצר מחמד, ועל כן הוא

⁷³⁶ אבן אלפראת, 8/232; סלוק, 1/829; זבדה, 315. אלשרקיה, אלע'רביה ואלג'יזה הינם מבין המחוזות (ולאייאת) של החלק הצפוני (אלג'יה אלכזרי) של מצרים, ראה: אלקלשנדי, קהיר, 4/66; אלעמרי, מסאלך, 3/345; נספח ד', מפה 3. כפי שהראתה נורת'רוף, מושלי המחוזות במצרים ((ג'א'ה) אחראים היו גם על מנהל פיננסי (נורת'רוף, קלאווי, 226-227).

⁷³⁷ אבן כת'יר, 13/291; אבן אלפראת, 8/232-233. לפי אבן אלפראת, הסיבה לפיטורי סנקר אלאעסר, נבעה מדיבורו הגס של אלאעסר כלפי לאג'ין, לאחר שהסולטאן נפל מסוסו ועצמותיו נשברו. אבן אלפראת מציין עוד כי יש אומרים שפיטורי אלאעסר היו ברביע I 697/דצמבר 1297 (שם, 8/233).

⁷³⁸ נהאיה, 31/332; סלוק, 1/833-835. מקורות אלה מציינים כי לאג'ין שלח בעצת מנכותמר את ביסרי לכהן כמפקח על בניית הגשרים באלג'יזה, משרה פחותת כבוד עבורו. לאחר מכן מנכותמר הצליח לסכסך בין לאג'ין לביסרי באמצעות ארסלאן האסתמאדאר של ביסרי. השניים אמרו ללאג'ין כי ביסרי מתכנן לתפוס אותו ולרצוח אותו ולכן מיהר לאג'ין לתפוס את ביסרי בטמאט. אבן כת'יר מדגיש במיוחד את בוגדניותו של לאג'ין בכך שתפס את האמירים שתמכו בו ונשבעו לו אמונים כנגד כתבע'א (אבן כת'יר, 13/291).

⁷³⁹ סלוק, 1/836. וראה על מעצרי לאג'ין גם אצל קליפורד, גיבוש מדינה, 214.

⁷⁴⁰ אליוניני, 50.

⁷⁴¹ ג'ויס, 8/98; זבדה, 316-315, 323.

⁷⁴² עלמאא' הוא שם כולל לשופטים (קאצי'ים), משפטנים (פקהאא'), מובילי תפילה (אמאמים), מלומדים, מורים, קוראי קוראן, מעבירי מסורת נבואית (מחזתי'ים), צופים, בעלי משרות במסגדים, וכו'. ראה: Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge: Harvard University Press, 1967), 107.

יכהן כסגנו במצרים ו"ישמור על שלטונו" עד שאלנאצר מחמד יגדל. מכל מקום, לאג'ין התנה את החזרת השלטון לאלנאצר מחמד בדרישה כי דמשק תינתן לו כנסיכות עצמאית. אלנאצר מחמד, בתגובה לכך, ביקש מלאג'ין שישבע לו כי לא יהרוג אותו. השניים נשבעו זה לזה ואלנאצר מחמד יצא לעבר אלכרך, אליה הגיע ב-4 רביע I שנת 697/20 לדצמבר 1297. אקוש אלאשרפי, שנתמנה באותה שנה שוב למושל אלכרך, סר למרותו של אלנאצר מחמד ומילא אחר כל ציוויו.⁷⁴³

לאג'ין לא הסתפק בדחיקת יריביו מקרב האמירים ופעל להנחת תשתית כלכלית ופוליטית שתבטיח את שלטונו. לשם כך החל בביצוע רפורמה מקיפה במצרים המכונה ה-*ק'ן* החסאמי (על שם הלקב של לאג'ין, חסאם אלדין). רפורמה זו כללה מדידה וחלוקה מחדש של שטחים חקלאיים במטרה להקטין את האקטאעות של האמירים וחיילי החלקה על חשבון השטחים השייכים לסולטאן.⁷⁴⁴ הרוך נעשה תוך פחות משמונה חודשים, מג'מאד I 697/מרץ 1298 עד ד'ו אלחג'ה 698/אוקטובר 1298, והיה תחת פיקוחו של מנכותמר. הוחלט כי שטחי מצרים יחולקו ל-24 חלקים (*קיראט*) כך שארבעה מהם יהיו לאקטאע הפרטי של הסולטאן (*ח'אין*), עשרה יחולקו בין האמירים וחיילי החלקה, אחד יחולק לפצות את המתלוננים, ותשעה אחרים יהיו לאקטאעות לטובת חיילים חדשים.⁷⁴⁵ אירוויין רואה ברפורמה זו ניסיון של לאג'ין ליצור לו בסיס תומכים חדש, שיבוא מקרב תושבי קהיר והכפרים העניים והממורמרים, על חשבון חיילי המשמרת הותיקה של החלקה, היינו הוּאפדיה, הכורדים והאחרים. ואכן, על פי רפורמת הרוך החסאמי, אקטאעות חיילי החלקה הותיקים והאמירים קוצצו באופן ניכר, בין חצי לשליש.⁷⁴⁶ מהלך זה של לאג'ין הביא להתמררות רבה בקרב חיילי החלקה והאמירים והשניא עליהם עוד יותר את לאג'ין ואת סגנו. אלמקריזי מציין כי הרוך היה הגורם העיקרי לנפילת שלטונו של לאג'ין.⁷⁴⁷ מכל מקום, רפורמת הרוך החסאמי לא הניבה את התוצאות המיוחלות. היא נעשתה במהירות וסקרה רק חלק מהשטחים.⁷⁴⁸ לאחר מותם של לאג'ין ומנכותמר, השתלטו האמירים על תשעת הקיראט שהוקצו לחיילים החדשים והדבר האיץ את הידרדרותה של החלקה.⁷⁴⁹

4.3. ההתקפה על קליקיה

ב-1298/697 יצא כוח ממלוכי לתקוף את מבצרי קליקיה הארמנית.⁷⁵⁰ לפי מקורות ערביים מסוימים, הסיבה לכך נבעה מהסכסוכים הפנימיים שפרצו בקרב השליטים האילה'אנים.⁷⁵¹ לפי מקורות ארמניים, הסכסוכים

⁷⁴³ סלוק, 1/832-833; זבדה, 314.

⁷⁴⁴ H. Halm, "Rawk", EI², 8/468; אירוויין, שם, 92; קליפורד, גיבוש מדינה, 215.

⁷⁴⁵ רביע, 52.

⁷⁴⁶ אירוויין, שם, 93-94; הולט, "לאג'ין", 528.

⁷⁴⁷ סלוק, 1/845-846. אלמקריזי מציין עם זאת כי כאשר ראה לאג'ין כי התמררות האמירים כה רבה מקיצוץ שטח האקטאעות שלהם, ניסה לרצותם ולהגדיל את האקטאעות. מכל מקום, מנכותמר מנע זאת ממנו והזהירו מפני הגדלת החלקות, שמא הדבר יביא להיחלשותו. בתגובה, נכנע לאג'ין למנכותמר ונתן לו לחלק את מסמכי הבעלות. מנכותמר הפליג בהתנהגותו הקשה כלפי מי מהחיילים שגילה התמררות בשל החלקה שקיבל, הוא אסר אותם ואיים עליהם, ראה: סלוק, שם.

⁷⁴⁸ רביע, 52.

⁷⁴⁹ רביע, 53; אירוויין, 94; איילון, "מחקרים II", 451; A. N. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, 1250-1900* (London: The Royal Asiatic Society, 1939), 23-25.

⁷⁵⁰ המקורות הערביים מזכירים את כיבוש סיס, אך לעיתים הכוונה לאזור גיאורפי רחב יותר מהעיר עצמה (בלאז סיס, כלומר ממלכת הארמנים), ראה: סטיוארט, הממלכה הארמנית, 113, 25.

⁷⁵¹ עקד, 3/386; סלוק, 1/837.

בצמרת משפחת המלוכה הארמנית הם שהביאו להתקפה הממלוכית.⁷⁵² לפי ביברס אלמנצורי ומקורות ערביים אחרים, מאחורי היוזמה למסע זה עמד מנכותמר, שביקש להרחיק את האמירים הבכירים מקהיר ולבודדם.⁷⁵³ רוב הכוח שיצא למסע זה כלל את אמירי המנצוריה. להוציא את בכתאש אלפח'רי הצאלחי, עמדו בראש הצבאות שיצאו ממצרים אמירי המנצוריה לאג'ין אלומו, אקסנקר כרתאי, בכתמר אלסלח'דאר, בוזלאר וסיף אלדין עזאז.⁷⁵⁴ צבא זה הגיע לדמשק ב-5 לג'מאדא II 697/20 למרץ 1298, שם הצטרפו אליו מפקדי צבאות סוריה. בראש צבא דמשק עמד קבג'ק וכן האמיר ביברס אלעג'מי אלג'אלק הצאלחי ואמירי המנצוריה כג'כן, בהאדר אאץ וקרארסלאן. אליהם הצטרפו צבאות צפת, חמץ, ערי החוף, טריפולי וחמאה. כשהגיעו הצבאות לחלב, חבר להם צבא מחוז זה בפיקודו של בלבאן אלטבאח'י המנצורי. כוח נוסף שנשלח ממצרים הגיע לחלב בראשותו של סנג'ר אלדואדארי הצאלחי. צבא משולב וגדול זה עשה דרכו לעבר קליקה.⁷⁵⁵

במהלך המסע נתגלעו חילוקי דעות בין מפקדי הכוח הצאלחים. בכתאש אלפח'רי תכנן להקים מצור ממושך על המבצרים עד לכיבושם, בעוד סנג'ר אלדואדארי קרא תיגר על מנהיגותו של בכתאש אלפח'רי וראה לנכון רק לפשוט על המקום. דעתו של סנג'ר אלדואדארי גברה על זו של בכתאש אלפח'רי והכוחות תכננו לשוב למצרים לאחר פשיטה קצרה. לאחר שבלבאן אלטבאח'י יידע את לאג'ין על חילוקי הדעות האלה, הגיע צו מהסולטאן לפיו על הכוחות לכבוש את מבצרי המקום, אחרת יאבדו את מעמדם במצרים ואת האקטאעות שלהם. ראשית נחל כוח מוסלמי בראשותם של כג'כן וקרארסלאן המנצורים תבוסה, לאחר שנפלו למארב של הארמנים באיאס. אלא שלאחר מכן ברמ'צאן 697/יוני 1298 נפל לידי המוסלמים מבצר תל חמדון ללא מאבק, כיוון שאנשיו עברו להתבצר במבצר ג'ג'מה או חמוץ (חמ'ץ) הסמוך.⁷⁵⁶ מבצר זה נכבש בפיקודו של בכתאש אלפח'רי, לא מעט בזכות גבורתו של אקסנקר כרתאי המנצורי, שזחל אל חומת המצודה, חפר למרגלותיה והוציא מאבניה. לאחר מכן קיבלו לידם המוסלמים עוד 11 ממבצרי הארמנים שבאזור. אסנדמר כרג'י המנצורי, אחד מאמירי דמשק, קיבל לידיו את הפיקוד עליהם. מכל מקום, משהתקרבו המונגולים למקום לקראת קרב ואדי אלח'זנדאר (ראה להלן), מיהר אסנדמר כרג'י לפנות את המבצרים ונס, לא לפני שמכר את כל היבול שהיה בהם. אם כן, כל המבצרים שנכבשו במסע זה שבו לידיהם של הארמנים כשנתיים לאחר מכן.⁷⁵⁷

4.4. עריקת קבג'ק והאמירים אל האילח'אנים

בראשית שנת 698/אוקטובר 1298 החריפה מדיניותו של לאג'ין כנגד האמירים הבכירים בשל השפעת סגנו מנכותמר. מנכותמר האיץ בלאג'ין לתפוס כמה מן האמירים שפיקדו על הקרבות בקליקה, על מנת שתוסר כל התנגדות למהלכיו. לאג'ין נשמע להוראותיו של מנכותמר ושלח לסוריה את נאמניו אקוש אלפרם בן דודתו, את אידע'די שקיר ממלוכו ואת חמדאן בן צלע'אי, במטרה לתפוס את האמירים המנצורים בכתמר אלסלח'דאר

⁷⁵² סטיוארט, שם, 106-107.

⁷⁵³ זבדה, 316; סטיוארט, שם, 107-108; הולט, "לאג'ין", 527.

⁷⁵⁴ עזאז היה מממלוכי אלצאלח עלי בן קלאוון ח'שדאש של סלאר, ראה: זבדה 318; אלח'זפה, 150-151. בניגוד לסלאר, לא ידוע אם היה בידי קלאוון בשלב מסוים.

⁷⁵⁵ נהאיה, 31/337; זבדה, 316-317; סלוק, 1/838.

⁷⁵⁶ סטיוארט מציע כי מבצר נג'ימה הנזכר על ידי אלנוירי ואלמקריזי מתייחס למעשה למבצר חמוץ או חמיץ (ראה נספח ד', מפה 1), אותו מזכירים היסטוריונים אחרים, ראה: סטיוארט, שם, 118-120.

⁷⁵⁷ אבו אלפדאא' שהשתתף במסע זה והיה בין הצרים על חמוץ מתאר כעד את שהתרחש, ראה: שם, 36-4/35. כמו כן ראה: נהאיה, 31/339-343; סלוק, 840-836/1. ראה בהרחבה על מסע זה: סטיוארט, שם, 106-128; רפאל, 114-115.

ובוזלאר, עזאז (ממלוך של אלצאלח עלי בן קלאוון), אלבכי הט'אהרי וטקטאי האשרפי. כמו כן שוגרו שליחי של לאג'ין במטרה להוציא את קבג'ק וצבאו מדמשק לחלב, כביכול על מנת לפעול שוב כנגד קליקיה. למעשה, הכוונה היתה למנות את ג'אע'אן ממלוך לאג'ין על דמשק במקום קבג'ק.⁷⁵⁸

השליחים של לאג'ין האיכו בבלבאן אלטבאח'י מושל חלב לתפוס את האמירים הללו. אלטבאח'י, מכל מקום, היסס והשתהה. לאחר שהבין כי אין לו מנוס אלא לתופסם, הוא זימן אותם לבית המושל (דאר אלניאבה) כדי לתפוס אותם במהלך הסמאט. אלא שאלטבאח'י הבין כי גם הוא לא עתיד להחזיק במשרתו וכי אידע'די שקיר ממלוכו של לאג'ין מונה על חלב במקומו. על כן יידע אלטבאח'י את האמירים על הכוונה לתופסם וכן גילה לקבג'ק כי הוצאתו מדמשק לקליקיה לא היתה אלא תחבולה על מנת שמושלות המחוז תעבור לידי ג'אע'אן. גם בכתמר אלסלח'דאר הבין כי המינוי על טריפולי שהציע לו הסולטאן אינו אלא פיתיון. בכתמר אלסלח'דאר מיאן להגיע לקהיר על מנת לקבל את המינוי ונמנע מלהתייצב פעם אחר פעם לתהלוכה (מוכב) ולסמאט, שאירגנו אלטבאח'י וממלוכיו של לאג'ין (החסאמיה) בחלב. האמירים האחרים שנועדו לתפיסה נהגו אף הם במשנה זהירות בשל ההתרעות שקיבלו. הם דאגו לכך שהממלוכים שלהם ישמרו עליהם בשעת המוכב וכך הצליחו לחמוק ולנוס. לאחר שכל הניסיונות לתפוס אמירים אלה נכשלו, הם נסו לעבר חמץ, שם שהה קבג'ק עם צבא דמשק. לאחר שקבג'ק העניק להם ערבות בטחון (אמאן), הם חברו אליו ותכננו עמו לערוק אל האילח'אן ע'אזאן.⁷⁵⁹

בהיותו בחמץ, עשה קבג'ק מהלכים אחרונים שנועדו למנוע את אפשרות עריקתו. הוא שלח ללאג'ין בקשה שייתן אמאן לאמירים, אולם לאג'ין התמהמה במתן התשובה. לאחר מכן שלח קבג'ק שליח לג'אע'אן בדמשק בבקשה להוציא רכוש ובגדי כבוד לאמירים שאיתו על מנת להטיב את ליבם. ג'אע'אן סרב לבקשה, נזף בקבג'ק על שלא תפס את האמירים שעמו ואף איים עליו שאם לא יתפוס אותם הוא עצמו ייתפס יחד עמם. משנודע לצבא דמשק כי קבג'ק פועל בניגוד לדעת הסולטאן, נטשו אותו ופנו מחמץ לדמשק. קבג'ק נשאר אפוא עם אנשים וכסף מועטים, בעוד צבא חלב החל להתקדם לעברו על מנת לתופסו. לא נותרה בידי האמירים שהיו עמו ברירה אלא לערוק אל שטחי האילח'אנים. ב-8 לרביע II /698 13 בינואר 1299 יצא קבג'ק מחמץ יחד עם בכתמר אלסלח'דאר (הט'אהרי-מנצורי), אלבכי הט'אהרי, בוזלאר אלמנצורי, עזאז אלתתרי שהיה ממלוכי אלצאלח עלי בן קלאוון, ולפי חלק מן המקורות, גם אמיר בשם בנ'עאר או תבע'אז. אליהם הצטרפו 500 פרשים, לפי המקורות הערביים, או 300 פרשים לפי רשיד אלדין. העורקים עשו דרכם לעבר הפרת, אך הכריזו כי בכוונתם להגיע לסלמיה, דרומית לחמא. ⁷⁶⁰ לאחר שכבר החל במנוסתו לעבר המונגולים, הגיעה לקבג'ק הידיעה על הירצחם של לאג'ין ומנכותמר. המקורות הערביים מציינים כי קבג'ק עדיין חשד כי אין זו

⁷⁵⁸ נהאיה, 31/351; אבן כת'יר, 14/3.

⁷⁵⁹ זבדה, 317; נהאיה, 31/351-354; נג'ום, 8/95; אליוניני, 52-53; סלוק, 1/849, 852-854; זיטרשטיין, 47.

⁷⁶⁰ אחד מהעורקים, עזאז אלתתרי או בוזלאר אלמנצורי, מת בסנג'אר במהלך מנוסתו, לאחר שחצה את הפרת עם קומץ מאנשיו. לפי אליוניני ומחבר הכרוניקה בהוצאת זיטרשטיין, אלעזאז אלתתרי הוא זה אשר מת. הוא לא היה מבין האמירים שחברו אל קבג'ק בחמץ אלא חצה עם ממלוכיו את הפרת, הגיע למארדין ומת בסנג'אר בדרכו אל ע'אזאן (זיטרשטיין, 47-48; אליוניני, 53; נספח ד', מפה 2). לפי אלנוירי ואלמקריזי, היה זה בוזלאר אלמנצורי שנפטר בעת מנוסתו לאחר שחצה את הפרת והגיע לסנג'אר (נהאיה, 31/354; סלוק, 1/871). ביברס אלמנצורי ובעקבותיו אלעיני, מציינים כי בוזלאר אלמנצורי מת כאשר ניסה לשוב חזרה אל שטחי הסולטאנות (זבדה, 329; עקד, 3/471). לפי אבן כת'יר, האמירים העורקים היו קבג'ק, בזלי (כך), בכתמר אלסלח'דאר ואלאילי (=אלבכי?), ראה: אבן כת'יר, 14/3. אליוניני מצייין את השם תבע'אז, הוא כנראה בנ'עאר הנזכר במקורות אחרים, מבין האמירים העורקים, ראה: אליוניני, שם. על מניין הפרשים שמצייין רשיד אלדין ראה: רשיד אלדין, 3/643.

אלא ידיעת כזב שנועדה להטמין לו מלכות ועל כן המשיך בדרכו לעבר הח'אן האילח'אני. משהגיעו כג'כן ואידע'די שליחיו של לאג'ין לגדות הפרת יחד עם צבאותיהם, נוכחו לגלות שקבג'ק והאמירים כבר חצו את הנהר.⁷⁶¹

קבג'ק והאמירים שערקו עימו נפגשו עם מפקד הצבא המונגולי במארדין. יחד עמו הם הגיעו אל מקום משכנו של ע'אזאן שבסואד כופא בדרום עראק. ע'אזאן קיבל את קבג'ק והאמירים בכבוד רב ושמח מאוד על בואם. קבג'ק ובכתמר קיבלו כל אחד 10,000 דינאר, בעוד אלעזאז ואלבכי קיבלו 6000 דינאר. גם הממלוכים שהיו עימם קיבלו כסף רב. בנוסף לכך קיבלו האמירים סוסים ורכוש ונערכו לכבודם חגיגות שנמשכו מספר ימים. לאחר מכן, קיבל קבג'ק את השליטה על המד'אן ומחוזותיה.⁷⁶² על אף שאלמקריזי מציין כי קבג'ק בכה מצער כאשר הגיע לשטחי האילח'אנים, הוא מציין גם כי קבג'ק חש שמחה גדולה בהגיעו לשם, שכן פגש שם את משפחתו ואת קרוביו.⁷⁶³

מתיאור המקורות ההיסטוריים הממלוכים עולה כי קבג'ק לא נס אל האילח'אנים אלא כאשר כלו כל הקיציין ולא נותרה בידי ברירה אחרת.⁷⁶⁴ דומה גם כי לאג'ין לא הורה ישירות לתפוס את קבג'ק, אלא היה זה מנכותמר שפעל לתפוס את קבג'ק לאחר שסירב להסגיר את האמירים.

4.5. רצח לאג'ין

מנכותמר סגן הסולטאן חירחר ריב בין לאג'ין לאמירים טע'ג'י ופ'רג'י האשרפים שנתרו בקהיר, וזאת בנוסף לכך שסיכסך בין הסולטאן לאמירי המנצוריה הבכירים קבג'ק, בכתמר אלג'וכנדאר, בלבאן אלטבאחי ויתר האמירים שנאלצו לברוח לאילח'אנים. מנכותמר פעל על מנת להרחיק את טע'ג'י מקהיר ולמנותו כמושל טריפולי. טע'ג'י סירב לכך והצליח בעזרת כרג'י וביברס אלג'אשנכיר לגרום לסולטאן לשחרר אותו מהמשרה. מנכותמר זעם על כך, סרב להמשיך בתפקידו ועמד על כך שטע'ג'י ואף כרג'י יורחקו מקהיר או יאסרו.⁷⁶⁵ לפי ביברס אלמנצורי, מנכותמר קינא במעמדו הרם של כרג'י כיוון שהוא עמד בראש הממלוכים הסולטאניים והיה נכנס אל הסולטאן כל אימת שרצה. מנכותמר הסכים עם הסולטאן כי כרג'י יישלח למבצרי קליקה שנכבשו לא מכבר, אך כרג'י הצליח להתפטר משליחות זו. מכל מקום, יוזמתו הזדונית של מנכותמר עוררה עליו את חמתו של כרג'י. זעמו של כרג'י על מנכותמר גבר במיוחד לאחר שזה האחרון דיבר בגסות עם ממלוך מהח'אצכיה שהיה קרוב משפחתו של טע'ג'י. מהלכיו אלה של מנכותמר הביאו להחלטתם המשותפת של כרג'י וטע'ג'י לרצוח את הסולטאן. המקורות הממלוכיים מציינים כי מאחורי כוונה זו עמד הרצון להיפטר רק ממנכותמר, שעריצותו

⁷⁶¹ חלק מן המקורות מציינים כי הידיעה על רצח לאג'ין ומנכותמר הגיעה לקבג'ק בהיותו בראס אלעיין בטרם חצה את הפרת, ראה: נהאיה, 31/354-356; זיטרשטיין, 49-48; סלוק, 1/855; אליוניני, 53-55. לפי ביברס אלמנצורי, קבג'ק קיבל את הידיעה על מותו של לאג'ין כבר בדרכו מדמשק לחמץ על ידי קרארסלאן המנצורי. היה זה לאחר שקרארסלאן הצליח לתפוס את ג'אע'אן ממלוך לאג'ין, שנתמנה על דמשק לאחר צאתו של קבג'ק. קרארסלאן שלח שליח ליידע את קבג'ק על רצח לאג'ין וקרא לו לשוב לדמשק. קבג'ק, שהיה כבר קרוב לפרת, לא האמין לידיעה וחשב שזו תחבולה, ראה: זכדה, 317. אלצפדי מציין כי הידיעה על רצח לאג'ין ומנכותמר הגיעה אל קבג'ק "יומיים-שלושה" לאחר שברח. קבג'ק לא האמין לברידי מוסר הידיעה ואף רצה להרוג אותו, אך עזב אותו והמשיך בדרכו אל ע'אזאן, ראה: אעיאן, 4/68. לפי מסורות אחרות, הידיעה הגיעה לקבג'ק כאשר כבר היה אצל ע'אזאן, ראה: נג'ום, 8/98; סלוק, 1/871.

⁷⁶² נג'ום, 8/97-98; סלוק, 1/871.

⁷⁶³ סלוק, 1/871.

⁷⁶⁴ ראה על כך עוד בפרק ה', סעיף 1.9.

⁷⁶⁵ סלוק, 1/856.

הלכה וגברה וכך גם תלות הסולטאן בו.⁷⁶⁶ מנכותמר פעל להרחיק או לחסל אמירים רבים אחרים. אפילו ביברס אלמנצורי, שניסה להתרחק ככל יכולתו מהמאבקים הפוליטיים, מעיד כי היה גם הוא מבין האמירים שהרחיק מנכותמר.⁷⁶⁷

לאג'ין נרצח בליל העשירי לרביע II, 698/15 לינואר 1299. המקורות מתארים את רציחתו לפרטי פרטים, על פי עדים שנכחו במקום. לפי המתואר, כרג'י האיץ בסולטאן לקום לתפילת הערב. משקם לאג'ין, תקף אותו הסלח'דאר שלו נוע'אי בפיגיון שהיה אמור להיות בשימושו של הסולטאן. כרג'י הצטרף להתקפה והיכה את לאג'ין בחרבו על כתפו. לאג'ין, שלא מצא את הפיגיון שלו, הצליח בכל זאת להפיל את כרג'י, אך נוע'אי הכה את לאג'ין שוב בפיגיון וקטע את רגלו. לאג'ין נאלץ לשכב על גבו בעוד החרבות מכים בו מכל עבר "עד שהיה לגוש בשר".⁷⁶⁸ לאחר מכן פנו טע'ג'י וכרג'י אל מנכותמר שהיה בבית המושל במצודת קהיר והודיעו לו שבאו להורגו. מנכותמר ביקש חסות מטע'ג'י, שהסכים לבקשתו זו ואף נשבע לו. מנכותמר יצא אליהם והם השליכו אותו לכלא הבור (אלג'ב) שבמצודת קהיר.⁷⁶⁹ מכל מקום, כרג'י ניצל את העדרותו הקצרה של טע'ג'י, הוציא את מנכותמר יחד עם קבוצה מאנשיו והרגו.⁷⁷⁰

5. המנצוריה בתקופת שלטונו השנייה של אלנאצר מחמד בן קלאוין (1299/698 - 1309/708)

5.1. ההחלטה על הכרתו בשנית של אלנאצר מחמד

כבר בליל הרצח של לאג'ין החליטו האמירים הבכירים שהיו במצודת קהיר על הכרתו בשנית של אלנאצר מחמד לסולטאן ועל כך שטע'ג'י יכהן כסגנו. להוציא את טע'ג'י וכרג'י, כל האמירים שהחליטו על הכרת אלנאצר מחמד נמנו על המנצוריה וכללו את איבך אלח'זנדאר, ביברס אלג'אשנכיר, סלאר, לאג'ין אלרומי שהגיע לא מכבר מקליקיה, אקוש אלאפרם ששב גם הוא לקהיר לאחר שהוציא את קבג'ק מדמשק, בדר אלדין עבדאללה אלסלח'דאר וכת אלמאג'ב. כמו כן הוחלט כי טע'ג'י יכהן כסגן הסולטאן.⁷⁷¹

אלא שהשקט שבו עבר השלטון לאחר רצח לאג'ין לא האריך ימים. אמירי המנצוריה שנשבעו אמונים לסגן הסולטאן טע'ג'י, יחד עם אמירים בכירים נוספים ששהו בקהיר, מיהרו להודיע על רצח לאג'ין לחבריהם ששבו מקליקיה, בראשותם בכתאש אלפח'רי והמנצורים אקסנקר כרתאי וסנקרשאה אלמנצורי. כל האמירים האלה סיכמו בחשאי על רצח טע'ג'י וכרג'י. סלידתם של האמירים מטע'ג'י גברה עוד יותר לאחר שהביע את שאיפתו ליטול את הסולטאנות הלכה למעשה לעצמו ולמנות לסגנו את כרג'י. כמו כן נהג טע'ג'י ביהירות ובהתנשאות בכך שסרב לקבל את פני האמירים הבכירים ששבו מהנצחונות בקליקיה. כאשר נאות לצאת ולהיפגש עם האמירים השבים, שאלו אותו מדוע הסולטאן לאג'ין לא בא לקבל את פניהם. משנענו כי הסולטאן נרצח על ידי

⁷⁶⁶ זבדה, 323-324; נהאיה, 31/358 (שם נזכר השם טקג'י במקום טע'ג'י).

⁷⁶⁷ ככל הנראה הורחק לאשמון שבדרום מצרים, ראה: אלח'זנדאר, 155.

⁷⁶⁸ סלוק, 1/857; נג'ום, 8/101-102; כנז, 8/378; אליוניני, 57-56.

⁷⁶⁹ ח'טט, 2/188-189, 205, 213. כלא הבור (אלג'ב) היה באר במצודת קהיר. מקום מחבוש זה מתואר באופן שלילי במיוחד על ידי אלמקריזי: "הבור הידוע לשמצה [...] היה מבעית ואפל ובו עטלפים לרוב, מלא צחנה. האסיר שם חש את טעם המוות או גרוע מזה" (ח'טט, 2/189). קלאוין החל להשתמש במקום זה ככלא ב-1282-3/681 והוא היה בשימוש עד שנת 1328-9/729. בשנה זו החליט אלנאצר מחמד להרוס את כלא הבור בשל תנאי הכליאה הקשים שבו, ראה: ח'טט, 2/188-189; נג'ום, 9/729; סלוק, 2/310; פטרי, "בתי כלא", 142.

⁷⁷⁰ אעיאן, 4/168; נג'ום, 8/102-103; זבדה, 324.

⁷⁷¹ סלוק, 1/865; זבדה, 324.

כרג'י ועל ידי טע'ג'י עצמו, רצחו מיד את טע'ג'י.⁷⁷² זמן לא רב אחר כך נרצח גם כרג'י על ידי אמירי מצרים. היה זה כאשר נס אל מחוץ למצרים יחד עם תומכיו, שכללו את הממלוכים הסולטאניים עליהם היה אחראי, אמירי האשרפיה והברג'יה. גם נוע'אי אלסלחזאר שהיה מבין רוצחי הסולטאן נרצח.⁷⁷³ רק לאחר עימותים אלו ותבוסתו הסופית של מחנה רוצחי לאג'ין, שב השקט על כנו. עתה, כפי שמדגישים ההיסטוריונים, עמדו לראשונה בראש הסולטאנות הממלוכית אך ורק אמירים מנצורים.⁷⁷⁴ אמירים אלה כללו את סלאר, ביברס אלג'אשנכיר, כרת, איבך אלח'זנדאר, אקוש אלפרם, לאג'ין אלרומי, בכתמר אלג'וכנדאר ועבדאללה אלסלחזאר. רובם של האמירים האלה שוחררו מהכלא לאחר רצח לאג'ין.⁷⁷⁵ אלנאצר מחמד נקרא לקהיר, אך בידי אמירי המנצוריה לא היתה כל כוונה להעניק לו סמכות שלטונית בפועל. השלטון היה למעשה בידי ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, כפי שמתאר זאת אלמקריזי: "היו מושיבים אותו [את אלנאצר מחמד] בימי שני וחמישי, כאשר נוכחו האמירים הבכירים ועמדו [לפניו] האמיר סלאר סגן הסולטאן והאמיר ביברס [אלג'אשנכיר] האסתאדאר. סלאר היה מציג בפניו [בפני אלנאצר] את מה שרצה ואחר כך היה מתייעץ עם האמירים ואומר: 'הסולטאן ציווה כך וכך' וחתם על כך. אחר כך יצאו כולם, וסלאר וביברס היו יושבים ומנהלים את שאר ענייני הממלכה ומסכימים על הקצאת סכום פעוט לסולטאן".⁷⁷⁶

5.2. חלוקת המשרות בין המנצוריה

במהלך תקופת שלטונם המשותף של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר חלו שינויים תכופים במחזיקי המשרות הבכורות, אולם הם אוישו באופן כמעט בלעדי על ידי אמירי המנצוריה. לצד ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, גם בכתמר אלג'וכנדאר ולאג'ין אלרומי (שכיהנו כאמיר ג'אנדאר וכאתאבך אלעסאכר בהתאמה, ראה להלן), היו בעלי מעמד בכיר. ארבעת אמירי המנצוריה האלה נזכרים בכרוניקה שפורסמה על ידי זיטרשטיין כסגניו של הסולטאן ובעלי הכוח בפועל (אלחל ואלרבת).⁷⁷⁷

במשך 25 ימים, עד הגעתו של אלנאצר מחמד מאלכרך, לא ישב סולטאן בקהיר. ראשית כיהן אקוש אלפרם כסגן הסולטאן, אך בשל יחסיו עם אחד מממלוכיו של טע'ג'י הודח על ידי האמירים ותחתיו מונה סלאר. ביברס אלג'אשנכיר כיהן כאסתאדאר. ביברס אלג'אשנכיר וסלאר החזיקו במשרות אלה כעשר שנים, לאורך כל תקופת שלטונם המעשי. לצדם כיהנו לאג'ין אלרומי כאתאבך אלעסאכר, סנקר אלכמאלי כזאג'ב ובכתמר אלג'וכנדאר

⁷⁷² זבדה, 325; כנו, 8/381-382; נהאיה, 31/363-366. אבן אלדואדארי מציין את שמות האמירים בקהיר שסיכמו על רצח טע'ג'י וכרג'י עם השבים מסיס. אמירים אלו כללו את חברי המנצוריה שהסכימו על מינויו של טע'ג'י לסגן הסולטאן: לאג'ין אלרומי, ביברס אלג'אשנכיר, סלאר, אקוש אלפרם, איבך אלח'זנדאר, בכתמר אלג'וכנדאר, אקוש קתאל אלסבע, ביברס אלג'אלק (צאלחי ככל הנראה). כמו כן נזכרים סנקר אלעלאאי, כשכאר, אבן ברואנאה ו"קבוצת ברג'ים" (כנו, שם).

⁷⁷³ זבדה, 325; נג'ום, 8/104-105; סלוק, 1/868.

⁷⁷⁴ זיטרשטיין, 52; אליוניני, 59.

⁷⁷⁵ נג'ום, 8/105; נהאיה, 31/367.

⁷⁷⁶ "وذلك أنهم يجلسونه في يومي الخميس والاثنين وتخضر الأمراء الأكابر ويقف الأمير سلالر النائب والأمير بيبرس الأستادار ويعرض سلالر عليه ما يريد ثم يشاور فيه الأمراء ويقول: السلطان قد رسم بكذا فيمضى ذلك. ثم يخرج الجميع فيجلس سلالر وبيبرس ويتصرفان في أمر المملكة ويتفقان على قلة مصروف السلطان" (סלוק, 1/879).

⁷⁷⁷ זיטרשטיין, 96, 108; אליוניני, 240. משמעותו המילולית של הביטוי הנזכר לגבי ארבעת אמירי המנצוריה האלה (אלחל ואלרבת) משמעו: התרה וקשירה. ביטוי זה נועד לציין את בעלי הכוח הממשי בסולטאנות, המהווים את בעלי "הכוח המעשי" (Effective Power) כפי שמכנה זאת ואן סטינברגן, ראה: ואן סטינברגן, 77, 54.

כאמיר ג'אנדאר.⁷⁷⁸ בלבאן אלטבאחי' משל בחלב וקרארסלאן המנצורי תפס את מקומו כמושל דמשק. כהונתו לא האריכה ימים בשל מחלה שלקה בה והוא מת יומיים לפני הגעתו של אלנאצר מחמד מאלכרך. במקומו מונה אקוש אלאפרם כמושל דמשק והוא החזיק במשרה זו לאורך כל התקופה הנדונה. קטלובך אלמנצורי נשלח לדמשק לכהן כשד אלדואיין בסוריה במקום ג'אע'אן ממלוך לאג'ין, אך החזיק בתפקיד כחודש עד שעבר לכהן כזאג'ב ראשי בקהיר במקום כרת.⁷⁷⁹ אקג'בא אלמנצורי מונה לשד אלדואיין בדמשק, ככל הנראה לאחריו של קטלובך.⁷⁸⁰ כרת אלזאג'ב כיהן כמושל טריפולי. סנקר אלאעסר וקראסנקר שוחררו ממאסרם ומונו גם הם למשרות בכירות. אלאעסר מונה כוזיר ברמצ'אן 698/יולי 1299,⁷⁸¹ וקראסנקר מונה תחילה למושל מצודת צביבה והבאניאס שבגולן.⁷⁸² ולאחר מספר חודשים הועבר לכהן כמושל חמאה.⁷⁸³ אקוש אלאשרפי המשיך לכהן כמושל אלכרך. אם כן, משהגיע אלנאצר מחמד לקהיר, ב-4 לג'מאדא I 698 / 7 לפברואר 1299, החזיקו, אמירי המנצוריה בכל המשרות הבכירות.⁷⁸⁴

בשעבאן 699/אפריל 1300, עם תום הכיבוש המונגולי (ראה להלן סעיף 5.5.1.2), החלו אמירי המנצוריה לחלק ביניהם מחדש את משרות המושלים במחוזות השונות בסוריה: אקוש אלאפרם שב לכהן כמושל דמשק. קראסנקר מונה למושל חלב במקום בלבאן אלטבאחי' שהועבר לכהן כאמיר בקהיר. קטלובך התמנה למושל טריפולי במקום כרת אלזאג'ב שנהרג בקרב ואדי אלח'זנדאר. זמן קצר לאחר מכן, כאשר ביקש קטלובך להשתחרר ממושלות טריפולי, מונה אסנדמר כרג'י במקומו. קטלובך עבר לכהן כאמיר בדמשק למשך רוב התקופה.⁷⁸⁵ כתב'ע'א זכה לקידום והתמנה למושל חמאה, משרה בה החזיק עד מותו הטבעי בשנת 1303/702. כראי שב וחזר לכהן כמושל צפת.⁷⁸⁶ טוע'אן אלמנצורי כיהן כמושל אלבירה.⁷⁸⁷ בהיותו בדמשק, החל סלאר בסבב מינויים של משרות דת ומנהלה. בין השאר, אקג'בא אלמנצורי מונה שוב לשד בדמשק וסנג'ר ארג'ואש נשאר על כנו כמושל מצודת דמשק.⁷⁸⁸ אקוש אלאשרפי המשיך בכהונתו כמושל אלכרך.⁷⁸⁹

לאחר שהתייצב המצב וכל מושלי המחוזות הושבו על מקומם, שבו סלאר וביברס אלג'אשנכיר מדמשק למצרים והגיעו לקהיר ב-3 לשואל 699 / 22 ביוני 1300. העורקים ששבו לחיק הסולטאנות הממלוכית (ראה להלן סעיף 5.5.1.2) זכו עתה למינויים חדשים. קבג'ק, לבקשתו, התמנה כמושל אלשובך.⁷⁹⁰ בכתמר אלסלחזדאר קיבל

⁷⁷⁸ סלוק, 1/870; כנו, 9/7,109; אלנוירי הינו היחיד שמציין כי האמיר שנתמנה תחילה כסגן הסולטאן היה איבך אלח'זנדאר

(ולא אקוש אלאפרם) והוא שהודח בשל יחסיו עם ממלוך של טע'ג'י, ראה: נהאיק, 31/368.

⁷⁷⁹ סלוק, 1/870.

⁷⁸⁰ אלד'הבי, תאריח', 60/65.

⁷⁸¹ סלוק, 1/878; אלד'הבי, תאריח', 60/66.

⁷⁸² סלוק, 1/873. מבצר אלצביבה (קלעת נמרוז) שוכן שני קילומטרים מזרחית לעיר באניאס. מבצר זה היה ככל הנראה

למרכז האדמינסטרטיבי של מחוז הבאניאס, דהיינו, צפון הגולן, ראה: Reuven Amitai-Preiss, "Al-Şubayba", EI²,

9/739; נספח ד', מפה 5.

⁷⁸³ סלוק, 1/878.

⁷⁸⁴ שם, 1/872.

⁷⁸⁵ זבדה, 346. לפי ביברס אלמנצורי נערכו החילופים בין קטלובך ואסנדמר כרג'י בשנת 1301/700-1300, ראה: זבדה, 351.

אלמקריזי מציין פעם אחת כי היה זה בשנת 1300/699 (סלוק, 1/914), ופעם אחרת כי החילופים נערכו בראשית שנת

1301/701 (סלוק, 1/919).

⁷⁸⁶ זבדה, 346; סלוק, 1/900-901.

⁷⁸⁷ כנו, 9/8,41,110.

⁷⁸⁸ סלוק, 1/901,902.

⁷⁸⁹ זיטרשטיין, 82.

⁷⁹⁰ זבדה, 354.

אמירות מאה בקהיר ואלבכי (הט'אהרי) קיבל אמירות *טבלח'אנאה* או מאה בדמשק.⁷⁹¹ בכתאש אלזרדכאש נתמנה למושל בהסנא, כשם שנתמנה על מבצר זה כאשר נלקח מידי הארמנים בתקופת אלאשרף ח'ליל.⁷⁹² אקוש אלרחבי מונה כואלי דמשק ב-1307/707.⁷⁹³ אלמקריזי מציין כי בשנת 1300/700 בתח'אין הברג'י מונה על צפת במקום כראי שביקש להתפטר ממנה.⁷⁹⁴ לפי מקורות אחרים, בלבאן טרנא היה מושל צפת בשנה זו.⁷⁹⁵ ב-1304/704 הועבר בתח'אין לכהן כאמיר מאה בקהיר ובמקומו מונה על צפת סנקרשאה אלמנצורי.⁷⁹⁶ בלבאן אלג'וכנדאר מונה על מצודת צפת, לאחר מכן *להאג'ב* בדמשק וברביע II /700 סוף 1300 מונה לשד אלדואוין בה.⁷⁹⁷ סוף אלדין אקג'בא עבר ממשרת השד בדמשק לכהן כמושל עזה במקום המנצורי ביברס אלמופקי.⁷⁹⁸ כאזכא מונה על בהסנא ב-1301/701.⁷⁹⁹

בראשית שנת 701/ספטמבר 1301 התבצעו חילופי גברי פנים-מנצורים בוזירות. סנקר אלאעסר, שהודח כאמור מתפקידו בשל רודנותו ונתמנה למפקח על המבצרים, פינה את מקומו לאיבך אלבע'דאדי אלמנצורי, אמיר ברג'י שכיהן קודם לכן כמושל אלרחבה ומושל אלכסנדריה.⁸⁰⁰ באותה שנה נתמנה לואלי קהיר ביברס אלתאג'י הברג'י, שהחליף את מחמד (ד'ביאן) בן אלישיח'י.⁸⁰¹ בג'מאדא I /702 ראשית 1303 הועבר בלבאן אלג'וכנדאר ממשרת השד למושל מצודת דמשק.⁸⁰² כשנה לאחר מכן הועבר בלבאן אלג'וכנדאר לכהן כמושל חמץ. הוא פנה לשם ב-28 בג'מאדא I /703 7 לינואר 1304 ובמקומו מונה על מצודת דמשק בהאדר אלסנג'רי הברג'י.⁸⁰³ בלבאן אלג'וכנדאר נשאר בחמץ עד מותו בה בד'ו אלהג'ה /706 1307.⁸⁰⁴ קבג'ק נתמנה על חמאה לאחר פטירתו של כתבע'א ב-1303/702.⁸⁰⁵ ב-1303/703 הודה איבך אלבע'דאדי מהוזירות לטובת מחמד בן אלישיח'י.⁸⁰⁶ ב-1304/704 פוטר ביברס אלמנצורי ממשרת הזואדאר בעקבות סכסוך עם מזכירו של סלאר.⁸⁰⁷

⁷⁹¹ זבדה, 346; סלוק, 1/902. לפי אלמקריזי, קיבל אלבכי אמירות מאה בדמשק. בשנת 1300/700 עבר לכהן כמושל חמץ בה מת, ראה: נהאיה, 31/442; סלוק, 1/946.

⁷⁹² כנ, 9/42. על נפילתו של מבצא בהסנא לידי הממלוכים בתקופתו של אלאשרף ח'ליל ראה סעיף 1.2 לעיל.

⁷⁹³ אבן כת'יר, 14/74.

⁷⁹⁴ סלוק, 1/909.

⁷⁹⁵ כנ, 9/41; זיטרשטיין, 82; אליוניני, 202.

⁷⁹⁶ נהאיה, 32/83.

⁷⁹⁷ אלמקפא, 490; סלוק, 1/909; זבדה, 351.

⁷⁹⁸ סלוק, 1/919 (אלמקריזי מציין בטעות כי אקג'בא מונה כמושל דמשק. אד'הבי מציין כי ברמצ'אן /700 מאי 1301 היה אקג'בא שותף לסנג'ר ארג'ואש בניהול מצודת דמשק, ראה: תאריח', 70/105). אליוניני מציין כי מינוי זה היה זה במחרם 701/ספטמבר 1301 (אליוניני, 249).

⁷⁹⁹ אליוניני, 249.

⁸⁰⁰ סלוק, 1/918; נג'ום, 8/140. אלדרר (בירות), 1/422. על היותו של איבך אלבע'דאדי מושל אלכסנדריה, ראה: זבדה,

362. ביברס אלמנצורי מייחס את פיטוריו של סנקר אלאעסר מהוזירות גם כן לשנה זו, ראה: זבדה, 362. למעשה, איבך אלבע'דאדי הינו הרביעי מבין האמירים שניהנו כוזירים. הראשון שמונה כוזיר היה סנג'ר אלשג'אעי על ידי קלאוון, לאחריו מונה בידרא, וכאשר מונה בידרא לסגן הסולטאן חזר שוב סנג'ר אלשג'אעי לכהן כוזיר. אחר כך מילאו את התפקיד שני מקומיים, אבן אלסלעוס ואלח'לילי, ולאחריהם סנקר אלאעסר ואיבך אלבע'דאדי, ראה: נג'ום, 8/141; אלדרר (בירות), 1/507; כנ, 9/64-65.

⁸⁰¹ סלוק, 1/918.

⁸⁰² נהאיה, 32/22.

⁸⁰³ סלוק, 1/949.

⁸⁰⁴ נהאיה, 32/125.

⁸⁰⁵ כנ, 9/109.

⁸⁰⁶ נהאיה, 32/76; כנ, 9/113. ב-1304/704 הוצא להורג אבן אלישיח'י ובמקומו מונה כוזיר הקאצ'י סעד אלדין בן עטאיה

בסיועו של סנג'ר אלג'אולי, ראה: נהאיה, 32/88; כנ, 9/125. ראה על אבן אלישיח'י ראה בפרק ה' סעיף, 2.1.3.

⁸⁰⁷ סלוק, 2/6.

לאחר ניסיונו של אלנאצר מחמד להדיח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ב- 1307-8/707 (ראה להלן) הורחק בכתמר אלג'וכנדאר לאלצביבה ובמקומו מונה לאמיר ג'אנדאר המנצורי בכתות אלפתאח. כאשר מת סנקרשאה אלמנצורי מושל צפת ב-1307/707 נתמנה במקומו בכתמר אלג'וכנדאר.⁸⁰⁸ במחרם 706/יולי 1306 פוטר סנג'ר אלג'אולי ממשרת האסתאדאר של הסולטאן והועבר לדמשק כאמיר טבלח'אנאה.⁸⁰⁹ סקירה זו של אוחזי המשרות הפוליטיות והמנהליות הבכירות (וראה גם נספח ג'), מבליטה את שליטתם הבלתי מעוררת של אמירי המנצוריה בסולטאנות הממלוכית בתקופת שלטונו השניה של אלנאצר מחמד.

5.3. שלטונם המשותף בפועל של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר

ביברס אלג'אשנכיר וסלאר היו למעשה שליטיה של הסולטאנות הממלוכית בין השנים 698-1299 ל-1309/708, על אף שבאופן רשמי היה אלנאצר מחמד הסולטאן. במהלך עשר שנות שלטונם המשותף, התאמצו ביברס אלג'אשנכיר האסתאדאר וסלאר סגן הסולטאן לחלק ביניהם את הסמכויות באופן שווה ולתמרן בין רצונותיהם ושאיפות תומכיהם. זו היתה משימה לא קלה, אולם השניים השתדלו בכל כוחם להימנע מסכסוך חריף ביניהם כיוון שידעו כי הדבר עלול להביא לקץ שלטונם או חייהם. הסולטאן הצעיר, אלנאצר מחמד בן קלאוון, עשה ככל שביכולתו על מנת לסכסך בין השניים, מתוך כוונה ליטול את השלטון הממשי לידיו.⁸¹⁰ כפי שיפורט להלן, גם מקורביהם של השניים לא חדלו מלחרחר ריב בין שני השליטים.

כבר בראשית שלטונם המשותף התגבשו הקואליציות שישמרו לאורך כל תקופת שלטונם המשותף של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר. הברג'יה התלכדה סביב ביברס אלג'אשנכיר, בעוד אמירי הצאלחיה הותיקים שעוד נותרו בחיים ושאר המנצוריה התאגדו סביב סלאר.⁸¹¹ בנוסף, קידם כל אחד מהשניים את המקורבים לו. כפי שיפורט בפרק הסולידריות, השניים קידמו אמירים שהיו קשורים אליהם במקדמי נאמנות חזקים. נאמניו הברג'ים של ביברס אלג'אשנכיר, האמירים אידמר אלח'טירי, בכתות אלפתאח ובכתות אלקרמאני, קיבלו אמירות בכירה. מבין מקורבי סלאר שקיבלו אמירות היו חתנו ובן אדונו, מוסא בן עלי בן קלאוון, סנג'ר אלג'אולי חברו של סלאר ולאג'ין אחי סלאר. כמו כן נזכרים מנצורים אחרים שקודמו. תמר אלסאקי קיבל אמירות וחודש מינויו של בכתמר אלג'וכנדאר כאמיר ג'אנדאר.⁸¹²

כוחה של הברג'יה במצרים התחזק מאוד בתקופה זו. ביברס אלג'אשנכיר ניהל את ענייניה של סיעה זו והעניק אמירות לעוד ועוד ממלוכים מחבריה. כמובן, גם סלאר ניסה לקדם את הגורמים שתמכו בו, קרי, שאר אמירי המנצוריה ושכבת אמירי הצאלחיה המתדלדלת, אלא שחברי הברג'יה היו רבים וחזקים יותר. החלה, אפוא, קינאה בין שתי הקבוצות, כך שכל אימת שביברס אלג'אשנכיר האמיר מישוהו מהברג'יה, מקורבי סלאר ביקשו ממנו שיאמיר גם מהם.⁸¹³

בראשית שנת 699/ספטמבר 1299, בשעה שהסולטאן וצבאותיו יצאו לעבר סוריה עקב הידיעות על התקדמות ע'אזאן לאזור, נעשה ניסיון התנקשות בביברס אלג'אשנכיר וסלאר מצד הוואפדיה האויראית שהגיעה

⁸⁰⁸ סלוק, 2/36; נג'ים, 8/174.

⁸⁰⁹ נהאיה, 32/120. ראה על כך עוד בסעיף הבא להלן.

⁸¹⁰ כך מציין אבן תע'ריברדי בנוגע לסכסוכים בשנים 1304/704 וב-1306/706, ראה: נג'ים, 8/221, 8/223.

⁸¹¹ סלוק, 1/869.

⁸¹² שם, 8/873-874.

⁸¹³ שם, 1/875-876.

לסולטאנות הממלוכית בימי כתבע'א. האויראטיה כעסה על רצח האמירים שלה בימי לאג'ין, על כך שכתבע'א הודה מהשלטון והורחק לצרח'ד ועל כך שהכרג'יה היא הסיעה הדומיננטית בשלטון. הם תכננו, אם כן, לרצוח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ולהחזיר את כתבע'א בשנית אל כס הסולטאנות. לשם כך עשו יד אחת עם ברלטאי, אחד מאמירי הממלוכים הסולטאניים, ככל הנראה אשרפי במקורו.⁸¹⁴ ניסיון ההתנקשות נעשה באזור תל אלעג'ול בסמוך לעזה, אך הוא לא צלח. משהתברר כי המעורבים בקשר היו האויראטים וחלק קטן מהממלוכים הסולטאניים בראשות ברלטאי (שנרצח מיד לאחר ניסיון ההתנקשות), הוצאו להורג בחניקה 50 איש מקרב האויראטים.⁸¹⁵ מכל מקום, תקרית זו העצימה את היריבות בין ביברס אלג'אשנכיר לסלאר. הכרג'יה האשימה את סלאר בשיתוף פעולה עם הממלוכים הסולטאניים נגד ביברס אלג'אשנכיר. סלאר החליט לנהוג בנועם עם ביברס אלג'אשנכיר והשניים החליטו לכלוא באלכרך את קבוצת הממלוכים הסולטאניים שעשו יד אחת עם האויראטים.⁸¹⁶

אלא שהסכסוכים בין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר לא חדלו. ב-1304/704 הצליח סלאר להדיח ממשרת הוזיר את האמיר מחמד בן אלישיח'י, שהיה מאנשיו של ביברס אלג'אשנכיר, ולמנות תחתיו את מקורבו מחמד בן עטאיא.⁸¹⁷ במקרה זה, היה זה ביברס אלג'אשנכיר שויתר על המשך המאבק ולא יצא להגנת מקורבו אבן אלישיח'י.⁸¹⁸ מכל מקום, לתקרית זו היו השלכות על המשך המאבקים בין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר.

בשנת 1306-7/706 שוב נגררו ביברס אלג'אשנכיר וסלאר לעימות חריף וזאת בשל ויכוח שפרץ בין שני אמירים ממקורביהם. מצד אחד, סנג'ר אלברואני שהיה ממקורבי (ח'ואץ) ביברס אלג'אשנכיר, ומן הצד השני האמיר סיף אלדין אלטשלאקי, שהיה ח'שדאש של סלאר מבין ממלוכי אלצאלח עלי בן קלאוון. אלברואני התלונן בפני ביברס אלג'אשנכיר בעניין אלטשלאקי, ובתגובה זימן אותו ביברס אלג'אשנכיר, נזף בו ואף התכוון להכותו. ביברס אלג'אשנכיר דרש מהחאג'ב סנקר אלכאמלי שיוציא את אלטשלאקי מקהיר אל דמשק, אך החאג'ב חשש מסלאר ומיהר לדווח לו על דרישתו של ביברס אלג'אשנכיר. סלאר הורה לחאג'ב לשוב לביברס אלג'אשנכיר ולגרום לו לסלוח לאלטשלאקי, בתנאי שיישאר במעצר בית. ביברס אלג'אשנכיר סרב לכך בכל תוקף ואיים להבעיר את קהיר כולה אם אלטשלאקי לא יגורש. בפעם הזאת סלאר ויתר ואלטשלאקי הוגלה לדמשק. סלאר, לפי המתואר, כבש את זעמו ונמנע מלהפגין את כעסו כלפי ביברס אלג'אשנכיר. הסולטאן אלנאצר מחמד לא הצליח לעורר מריבה בין השניים כפי שרצה.⁸¹⁹

באותה שנה פרץ סכסוך נוסף וחרף במיוחד בין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, שוב על רקע היריבות בין תומכיהם של השניים: סנג'ר אלג'אולי חברו (צדיק) של סלאר, והמזכירים אבן סעיד ואכרם בן בשיר שהיו מקורביו של ביברס אלג'אשנכיר. בין אלג'אולי לאבן סעיד שררה יריבות עזה שהשפיעה על היחסים שבין ביברס אלג'אשנכיר

⁸¹⁴ שם, 1/883; זכדה, 330. ברלטאי נזכר כמי שלא איפשר לח'שדאשים שלו להצטרף למורדים במרד האשרפיה ולכן זכה למעמד רם אצל כתבע'א. כנראה עבר לשירותו של אלנאצר מחמד במסגרת הקראנץ (ראה הערה 28 לעיל) ולכן נחשב לממלוך סולטאני.

⁸¹⁵ סלוק, 1/883-884. הממלוכים הסולטאניים הם הממלוכים של הסולטאן הצעיר אלנאצר מחמד, שכן אלנאצר מחמד מתואר כמי שבכה כאשר נודע לו כי הממלוכים הסולטאניים נטלו חלק במזימה ונשבע כי לא ידע על כך (שם, 884).

⁸¹⁶ סלוק, 1/885.

⁸¹⁷ אלנוירי מציין כי מחמד בן עטאיא נתמנה גם במאמציו של סנג'ר אלג'אולי, חברו של סלאר, ראה: נהאיה, 32/88.

⁸¹⁸ סלוק, 2/9-11; זכדה, 381.

⁸¹⁹ סלוק, 2/22-23; ג'ומ, 8/221-222.

לסלאר, עד שהשניים האחרונים "החלו לסלוד זה מזה בשל העובדה שכל אחד מהם יצא להגנת חברו".⁸²⁰ עקב תקרית זו החלו ביברס אלג'אשנכיר וסלאר לרכוב בנפרד זה מזה, כל אחד עם פמליתו שלו. הם גם נמנעו מלהיפגש זה עם זה. המצב החמיר עד כדי כך שהברג'יה, שהיו תומכיו של ביברס אלג'אשנכיר, רכבו כשהנשק מתחת לבגדיהם מחשש למלחמת אחים שהיתה עלולה לפרוץ בכל רגע. בסופו של דבר, לאחר תיווך נמרץ של האמירים הבכירים בראשותם של אמירי המנצוריה אקוש קתאל אלסבע, ביברס אלמנצורי, איבך אלח'זנדאר, סנקר אלכמאלי, בכתות אלפתאח וברלע'י, הושג פתרון בו ידו של ביברס אלג'אשנכיר היתה על העליונה. הוחלט כי אלג'אולי יוגלה אל סוריה ככפא⁸²¹ ויקבל אמירות טבלח'אנאה,⁸²² אבן סעיד קרובו של אבן אכרם יתמנה לוזיר ואידמר אלח'טירי הברג'י יתפוס את מקומו של אלג'אולי כסגנו של ביברס אלג'אשנכיר וכאסתאדאר.⁸²³ אם כן, בסכסוכים שבין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר שיחקו זה לצד זה אמירים ופקידים מקומיים. האמירים סנג'ר אלג'אולי ומחמד (ד'ביאן) בן אלשיח'י, לצד הפקידים אבן סעיד אלדולה, אכרם בן בשיר ומחמד בן עטאיא. במידה מסוימת, מעמד הפוליטי של המקומיים והאסטרטגיות הפוליטיות שלהם היו דומים לאלו של האמירים הממלוכים. האמיר סנג'ר אלג'אולי, היה בעל קשר של חברות (צדיק) עם סלאר. אותו סוג של קרבה חברית (צדאקה) היה גם בין הפקיד המקומי אבן סעיד והאמיר מחמד בן אלשיח'י (שהיה מקומי במוצאו)⁸²⁴ וכן בין האמיר סנג'ר אלג'אולי והפקיד המקומי מחמד בן עטאיא. קשרי חברות שכאלה נזכרים גם בין האמירים הממלוכים לבין עצמם.⁸²⁵ במהלך חילופי הדברים בין סנג'ר אלג'אולי לפקיד אבן בשיר, אמר הפקיד לאלג'אולי: "אתה אמיר ואינך מבין במנהל".⁸²⁶ יש בכך בכדי להצביע על כך שפקידי המנהל המקומיים היו בקיאים יותר במלאכת המנהל, ולבטח ראו עצמם ככאלה, לעומת האמירים הזרים. תקרית זו שבין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר בה מעורבים היו פקידים מקומיים, מצביעה על מקומם החשוב של האחרונים בצמרת הפוליטית בתקופת המנצוריה.

בשנת 1307-8/707 החריף הנתק בין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר וכמעט שהביא למלחמת אחים. סלאר חשש מאוד מהתגברות כוחו של ביברס אלג'אשנכיר וזאת בשל העובדה כי שלט ביד רמה על הח'שדאשים שלו מהברג'יה, שהיוו את רוב האמירים בעלי ההשפעה. בעזרתם הצליח ביברס אלג'אשנכיר להגביר את כוח שלטונו

⁸²⁰ אלתאג' בן סעיד אלדולה היה מזכירו של ביברס אלג'אשנכיר. הוא ניהל את כל ענייניו וטיפל אף בכספים הקשורים בוזירות והאסתאדאריה. אבן סעיד נטר טינה גדולה לסנג'ר אלג'אולי, מקורבו של סלאר, ועל כן החליט לפעול נגד סנג'ר אלג'אולי שנוא נפשו, שבאותה עת כיהן כסגנו של ביברס אלג'אשנכיר באסתאדאריה. ביברס אלג'אשנכיר קיבל דיווחים כי אלג'אולי לוקח כספים רבים עבורו ועבור אנשיו. כמו כן נאמר לו כי הוזיר מחמד בן עטאיא אינו בקיא במלאכתו אלא מונה רק כיוון שאלג'אולי יעץ לסלאר לעשות כן, בשל האינטרסים הצרים שלו. הדברים הללו הביאו לכך שביברס אלג'אשנכיר החל לפעול נגד אלג'אולי ודיבר בענייניו עם סלאר. סלאר, שהיה חברו הקרוב של סנג'ר אלג'אולי, הגן על מקורבו וקרא לביברס אלג'אשנכיר שלא לפעול על פי עצתם של פקידי הדיואן. מכל מקום, ביברס אלג'אשנכיר המשיך לרדוף את אלג'אולי, דרש ממנו כי יחזיר את הכסף שלקח ואיים עליו במלקות. תקרית זו היא שהחריפה את היחסים בין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, ראה: סלוק 2/23-25.

⁸²¹ בטאל הוא כינוי למי ששוחרר משירות צבאי, בדרך כלל כעונש אליו התלוותה הגלייה, ראה: David Ayalon, "Discharges from Service, Banishments and Imprisonments in Mamlūk Society", *Israel Oriental Studies* 2 (1972), 25.

⁸²² סלוק, 2/25-26.
⁸²³ שם, 2/26; נג'ום, 2/223. אבן סעיד סרב למיניו זה והיה יועץ לוזיר (משיר) יחד עם אלנשאא'י בעוד צ'יאא' אדין אבו בכר בן עבדאללה אלנשאא'י מונה לוזיר, ראה: אעיאן, 2/102, 4/720. לפי אלצפדי אבן סעיד היה הוזיר בפועל בעוד אלנשאא'י היה לוזיר בשם בלבד (שם, 4/720). אבן איאס, המייחס יריבות זו (ככל הנראה) לשנת 1307/707, מציין כי שלושה ממקורביו של סלאר הוגלו לירושלים עקב התקרית, ראה: אבן איאס, 1/419-420.
⁸²⁴ ראה: זבדה, 380-379.

⁸²⁵ על כך יורחב בפרק ד', סעיף 2.3.4.2.
⁸²⁶ "ما تدري فصول الكتابة" (סלוק, 2/25).

לעומת סלאר. הדבר התבטא, בין השאר, בכך שביברס אלג'אשנכיר הגלה את סנג'ר אלג'אולי נאמנו של סלאר ורכב בנפרד מסלאר בראש קבוצה עצומה של מקורבים ונאמנים. הכרג'יה אף תכננה להכתיר את ביברס אלג'אשנכיר כסולטאן ולהגלות את אלנאצר מחמד לאלכרך, אך סלאר סיכל ניסיון זה. באותה שנה החליטו ראשי הסולטאנות הממלוכית להוציא כוח צבאי לעבר תימן ולהחריבה, כיוון שמושל תימן הפסיק להעלות מתנות לשלטון המרכזי במצרים. סלאר ראה בפריקת העול של מושל תימן הזדמנות להשתלט על חבל ארץ זה ומשם להילחם נגד ביברס אלג'אשנכיר. סלאר החליט אפוא לצאת לחג' יחד עם קבוצה גדולה של נאמניו ולאחר מכן לסור לתימן, להשתלט עליה ולהתבצר בה. מכל מקום, כוונה זו של סלאר הגיעה לידיעתו של ביברס אלג'אשנכיר והוא שלח אל סלאר אמירים שהניאו אותו מלהוציא לפועל את תוכניתו.⁸²⁷

5.4. ניסיונו של אלנאצר מחמד להדיח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ופרישתו לאלכרך

בנוסף לחשדנות התמידית ששררה בין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, חששו השניים מפני אלנאצר מחמד שזמם כל העת להדיחם משלטונם המשותף. בשנת 8/707-1307 החליט הסולטאן לנסות ולהדיח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר על מנת ליטול את השלטון הממשי מידיהם. לשם כך פעל בשיתוף מקורביו ובראשם בכתמר אלג'וכנדאר המנצורי. אלנאצר מחמד סיכם עם בכתמר כי כאשר תינעל המצודה בלילה ומפתחות שעריה יוגשו לסולטאן כנהוג, יחגרו הממלוכים הסולטאניים את חרבם ויביאו את הסוסים מהאורווה של הסולטאן. אחר כך יתאגדו תחת המצודה כל אלו הסרים למרותו של הסולטאן. במקביל לכך יתקוף בכתמר אלג'וכנדאר את ביתם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר שבמצודה ויתפוס את שני אלו. מכל מקום, מרגלים (אָעֵינ) של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר שהיו מבין אנשי הסולטאן, מיהרו ליידע אותם על כוונותיו של אלנאצר מחמד. השניים הורו לאחראי על המצודה (ואלי אלקלעה) כי לא ינעל את שער המצודה אלא רק למראית עין. למשמע הידיעה אף התכוון ביברס אלג'אשנכיר לחסל את בכתמר אלג'וכנדאר. סלאר, שהיה מיושב יותר בדעתו, מנע זאת ודאג לכך שבכתמר יישבע אמונים לו ולביברס אלג'אשנכיר ויצטרף לשורותיהם. כך קרה, כי בעוד הסולטאן הצעיר והממלוכים שלו חיכו לבכתמר אלג'וכנדאר, התברר להם כי בכתמר לא מילא את חלקו בתוכנית אלא עבר לצדם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר. אלנאצר מחמד ראה בהתנהגותו של בכתמר אלג'וכנדאר בגידה חמורה שאינה ניתנת למחילה. אנשיהם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר בפיקודו של סמוך אחי סלאר צרו על פתח האורווה בה שהו הממלוכים הסולטאניים מחשש כי הסולטאן יברח מבאב אלסר שבמצודה.⁸²⁸ בלילה החליטו הממלוכים הסולטאניים לצאת ולנסות לחלץ את אדונם. הם התכוננו ללחימה חסרת סיכוי באמירים, אלא שהסולטאן מנע זאת מהם. סמוך אחי סלאר שהיה מפקד הכוח שניצב פתח האורווה, הורה על ירי חצים לעבר האורווה. המתח נמשך עד למחרת אחר הצהריים, אז החלו מגעים בין הצדדים ובסופו של דבר הוסכם כי המצב בצמרת השלטון יישאר כפי שהיה.

במסגרת ההסכם שהתגבש הוחלט כי שלושה מבין הממלוכים הסולטאניים של אלנאצר מחמד הוגלו לירושלים. הללו הוסגרו לידי ביברס אלג'אשנכיר וסלאר רק לאחר מאמצים רבים מצדם של האמירים שתיווכו בין ביברס

⁸²⁷ סלוק, 2/37-238; נג'ום, 8/227. ביברס אלמנצורי (זכה, 395-396), בניגוד לאלמקריזי ואבן תע'ריברדי, אינו קושר בין פריקת העול של שליט תימן לבין תוכניותיו הפוליטיות של סלאר.
⁸²⁸ באב אלסר הוא אחד משלושת השערים שבמצודה, ראה: נג'ום, 8/172 הערה 1.

אלג'אשנכיר וסלאר לבין אלנאצר מחמד.⁸²⁹ ביברס אלג'אשנכיר וסלאר רצו לקשור את הממלוכים האלה, אך שאר האמירים התנגדו לכך מתוך התחשבות בדעתו של הסולטאן. מהלך זה מעיד כי סלאר וביברס אלג'אשנכיר נאלצו להתחשב בדעת יתר האמירים. אם לקבל את הדברים כמשקפים נכוחה את אשר ארע, הרי שרוב האמירים אכן רחשו כבוד לאלנאצר מחמד כסמכות שלטונית לגיטימית וכממשיכה של שושלת המלוכה הקלאונית.⁸³⁰ יתרה מזאת: עוד באותה שנה שבו שלושת הממלוכים של אלנאצר מחמד לקהיר ולכמה מהם אף הוענקו אמירויות.⁸³¹ בנוסף, בכתמר אלג'אשנכיר שבגד באלנאצר מחמד הורחק מקהיר ונתמנה למושל אלצביבה, וזאת לאור דרישתו הנחרצת של אלנאצר מחמד. כראי, שהיה חברו הקרוב של בכתמר אלג'אשנכיר, הוגלה גם הוא.⁸³² במקום בכתמר אלג'אשנכיר מונה בכתות אלפתאח הברגי' לאמיר ג'אנדאר בקהיר.⁸³³ גם לתושבי קהיר היה חלק חשוב במשבר זה והוא שאילץ את האמירים להתייחס אל הסולטאן בכבוד.⁸³⁴ מכל מקום, עובדה היא כי יחלפו עוד שנתיים בהם יהיה אלנאצר מחמד נתון לשליטתם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר עד שיצליח ליטול את השלטון לידי באופן רשמי.

בשנת 1309/708 חש הסולטאן אלנאצר מחמד כי "הגיעו מים עד נפש". ביברס אלג'אשנכיר וסלאר הצרו מאוד את צעדיו והגבילו את הכנסותיו עד שהחליט לפרוש מרצונו לאלכרך. לשם כך ביקש רשות מהשניים לצאת לחג' ונענה בחיוב. הסולטאן הגיע לאלכרך בעשירי לשואל 23 /708 למרץ 1309. בהיותו שם הודיע לאמירים על כוונתו להישאר במקום ולא להמשיך לעבר מכה כיוון שהוא מוותר על שלטונו. האמירים שליוו אותו במסעו שבו לקהיר ובישרו לביברס אלג'אשנכיר וסלאר על החלטתו של הסולטאן.⁸³⁵

עקב פרישתו של אלנאצר מחמד, החלה התייעצות בין האמירים לגבי זהותו של הסולטאן החדש. שני המועמדים הטבעיים ביותר לכהן כסולטאנים היו, כמובן, סלאר וביברס אלג'אשנכיר. סלאר היה המועמד העדיף, כיוון שכינה למעשה כסגנו של הסולטאן. ואכן, האמירים הבכירים ראו בסלאר כמי שראוי לכהן כסולטאן החדש ותמכו בו. אלא שאז התקוממו אמירי הברג'יה, שהיו בעלי ההשפעה הרבה ביותר ואף החלו להתכונן למלחמה של ממש כנגד תומכי סלאר. עקב כך שינה סלאר את דעתו ואמר כי אין הוא ראוי לכהן כסולטאן אלא "אחינו" ביברס אלג'אשנכיר. אמירי הברג'יה אישרו בתלהבות את הכרזתו זו של סלאר והכתירו את ביברס אלג'אשנכיר,

⁸²⁹ הממלוכים של אלנאצר מחמד שהוגלו הינם ביבע'א אתרכמאני שהיה מאמירי העשר, ח'אץ תרך וביתמר אלחאג' (נהאיה, 31/128, 132; זבדה, 392). אלמקריזי מציין, ככל הנראה בטעות, את השמות ילבע'א אתרג'מאני, אידמר אלמרקבי וח'אץ תרך (סלוק, 2/35). לפי ביברס אלמנצורי המתווכים בסכסוך היו אקוש אלמוצלי קתאל אלסבע, כראי ויעקובא אלשהרזורי (זבדה, 392). לפי אלמקריזי תיווכו ביברס אלמנצורי וברלעי' (סלוק, 2/35). ביברס אלמנצורי, כפי שהוא מעיד על עצמו, הציע בראשית המשבר הסדר פיוס בין הסולטאן לביברס אלג'אשנכיר וסלאר לפיו הממלוכים של אלנאצר מחמד יוחזרו אליו, אולם לא קיבלו את הצעתו ורק מאוחר יותר כאשר הוגלה ביבע'א אתרכמאני לירושלים הבינו כי צדק וקראו לו (ולחבריו) לשוב למצרים (זבדה, 392). ראה תיאור כל התקרית הזו: נהאיה, 32/129-127; נג'ום, 8/170-174; סלוק, 2/33-36.

⁸³⁰ על חשיבותו של מוסד הסולטאנות של בית קלאוון כ"כוח לגיטימי", ראה: ואן סטינברגן, סדר, 30-22, 49-50.

⁸³¹ סלוק, 2/37.

⁸³² סלוק, 2/36; זבדה, 393. כראי הוגלה לאדפו שבצעיד והדבר עורר את זעמו על ביברס אלג'אשנכיר וסלאר. מחברי המילונים הביוגרפים מציינים כי ביברס אלג'אשנכיר וסלאר הם שפעלו להגלייתו של בכתמר אלג'אשנכיר. אבן חג'ר אלעסקלאני מוסיף כי הסיבה לכך היתה שבכתמר אלג'אשנכיר תכנן עם הסולטאן להדיח את השניים (אלדרר (קהיר), 2/18; אעיאן, 1/707; אלואפי, 10/198; אלמנהל, 3/398).

⁸³³ אלדרר (קהיר), 2/23 (אבן חג'ר מציין בעניין זה ככל הנראה בטעות את שנת 1297/697 במקום 1307/707).

⁸³⁴ על כך ראה בסעיף 6 להלן.

⁸³⁵ סלוק, 2/43-45; נג'ום, 8/175-176, 181; זבדה, 404; אלחחפה, 188-190. לפי ביברס אלמנצורי, עוד בטרם יצא לעבר החג' כבר יידע אלנאצר מחמד את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר כי יפנה לאלכרך וייתכן שישהה שם, ראה: זבדה, 403.

"בעל כורחו" לסולטאן. סלאר מונה לסגנו.⁸³⁶ בכך תמה תקופת שלטונו השנייה של אלנאצר מחמד בן קלאוון שנמשכה עשר שנים, המישה חודשים ו-17 ימים.⁸³⁷

בהיותו באלכרך, ביצע אלנאצר מחמד מספר מהלכים שנועדו לבסס את כוחו במקום. ראשית הוא הוציא את אקוש אלאשרפי ממצודת אלכרך והתמקם שם במקומו עם אנשיו ונאמניו. לאחר מכן שלח חזרה למצרים את האמירים המנצורים והאחרים שליוו אותו לאלכרך. בנוסף, הוא הוציא מאלכרך את כל שאר האמירים והאנשים שאינם מנאמניו כדי שלא "ימכרו אותו ברכושם".⁸³⁸ האמירים הבינו כי אלנאצר שואף לבסס את כוחו באלכרך ועל מנת שיהיה תחת פיקוחם כתבו לו כי יסור מיד אל קהיר יחד עם ממלוכיו. אלנאצר ענה להם בערמוניות כי אין הוא מבקש לקחת מידיהם את השלטון אלא לחיות את חייו באלכרך עד מותו.⁸³⁹ אלנאצר מחמד גם דאג להגדלת האוצר הפרטי שלו. עם הגיעו לאלכרך דרש כי יוכן לו מסמך המפרט את שווי היבול שבמחסני המצודה. הוא גילה כי בעוד נכתב עבורו סכום של 200,000 דרהם בלבד, שווי הרכוש שבמחסנים כפול ומכופל. מושל אלכרך אקוש אלאשרפי, כתב כך כיוון שחשש שמא אלנאצר מחמד ייקח את כל הרכוש שבאלכרך עבורו. משהבין זאת אלנאצר מחמד, הוציא את אקוש אלאשרפי מאלכרך כנזכר לעיל.⁸⁴⁰

5.5. אירועים צבאיים

על אף המתחים הפנימיים ששררו בצמרת הפוליטיקה הממלוכית, במהלך שנות שלטונם המשותף של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר נאלצו אמירי המנצוריה לעמוד שוב ושוב בפני אתגרים צבאיים קשים. האויב המר ביותר מולו נאלצו להתמודד היה כמובן המונגולי-אילח'אני. יחד עם זאת, הם לא חדלו גם מלתקוף את מבצרי הארמנים בקליקיה ולטפל במרידות מבית מצד הבדואים בצעיד והנצ'ירים תושבי כסרואן שבלבנון. כמו כן, החשש פן ישובו הצלבנים וינסו לשקם את ממלכתם לא סר מלבם של הממלוכים. להלן אסקור אפוא את האירועים הצבאיים העיקריים שהתרחשו במהלך עשר שנות שלטונם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ואת חלקה של המנצוריה באירועים אלה.

5.5.1. עימותים עם המונגולים

5.5.1.1. עימותים שנמנעו בשנת 1298-9/698

בעקבות ידיעות על התקדמות הצבא המונגולי, נשלח בראשית שנת 698/אוקטובר 1298 כוח מדמשק בראשותם של קבג'ק מושל דמשק וסנג'ר ארג'ואש מושל המצודה. כאשר עמד הכוח הממלוכי לצאת, הגיעו סוכני המודיעין (קצ'אד) ודיווחו כי המונגולים הפסיקו את תנועתם לעבר סוריה בשל סופות רעמים קשות שהשמו רבים מהם.⁸⁴¹

⁸³⁶ אלמקפא, 2/543; סלוק, 2/45-46; נג'ום, 8/234-235; זכדה, 406. גם אבן חג'ר אלעסקלאני מציין כי סלאר הטיב עם ביברס אלג'אשנכיר ונתן לו להיות סולטאן. ביברס אלג'אשנכיר סרב לכך בתוקף אך לבסוף הסכים, ראה: אלדרר (קהיר), 2/39.

⁸³⁷ סלוק, 2/46.

⁸³⁸ נג'ום, 8/179; אלתחפה, 190. בכך רמז לאשר ארע עם ברכה ח'אן בן אלט'אהר ביברס, שויתר על שלטונו תמורת שהות באלכרך ורכוש גדול שניתן לו, ראה על כך: נורת'רוף, 90-88.

⁸³⁹ נג'ום, 8/181.

⁸⁴⁰ נהאיה, 32/139; אלמנהל, 3/469.

⁸⁴¹ אליוניני, 50-49.

כחצי שנה לאחר מכן שוב קרוב היה עימות צבאי בין צבאו של ע'אזאן, שכלל גם את האמירים הבכירים קבג'ק, בכתמר אלסלחדאר ואלבכי שערקו לשורותיו, לבין הצבא הממלוכי. הכוח הממלוכי נועד להוות תגבור לצבא של סלאמש בן באכו, אחד ממפקדיו של ע'אזאן. סלאמש נשלח בראש 25,000 פרשים לאנטוליה על מנת להביס את הצבא שבמקום ולהמשיך לעבר סוריה דרך קליקיה, בעוד הכוח של ע'אזאן נועד לתקוף את אלבירה, אלרחבה וקלעת אלרום ולאחר מכן לחבור אל סלאמש בחלב. מכל מקום, סלאמש פרק את עולו של ע'אזאן, והיה למושל אנטוליה. סלאמש פנה לסולטאן לאג'ין בבקשה לסיוע צבאי מצד הממלוכים כנגד ע'אזאן. הסולטאן נענה לכך והכיר בסלאמש כשליט אנטוליה. בראשית רג'ב 698/ אפריל 1299 התחולל הקרב בין כוחותיו של ע'אזאן ושל סלאמש. לאחר שרוב צבאו של סלאמש נטש אותו, עמדו הממלוכים לשגר סיוע צבאי לסלאמש שכלל 15 אמירים ממחוזות סוריה השונים. מכל מקום, סלאמש נס אל קליקיה, הגיע אל בהסנא וממנה אל דמשק וקהיר, שם התקבל בברכה על ידי הממלוכים. לאחר מכן, משניסה סלאמש לפלוש לאנטוליה, נתפס והוצא להורג על ידי ע'אזאן. ההחלטה על שיגור סיוע צבאי ממלוכי, בוטלה אפוא, וכך נמנע עימות צבאי אפשרי בין כוחות יריבים שבשניהם אמירים מנצורים.⁸⁴²

כחודשיים לאחר מכן, ברמצ'אן 698/ יוני-יולי 1299, פשטו הממלוכים על מארדין (ראה נספח ד', מפה 2), אזור שהיה בידי השושלת הארטקית התורכמאנית, בני הסותם של האילח'אנים. הם זרעו במקום הרס גדול ולקחו שלל רב. באופן תמוה, פשיטה זו, שהיוותה את אחת האמתלות העיקריות לפלישתו של ע'אזאן לסוריה ולקרב ואדי אלח'זנדאר (ראה להלן), איננה נזכרת כמעט במקורות הממלוכיים.⁸⁴³

5.5.1.2 קרב ואדי אלח'זנדאר והשלטון המונגולי בסוריה

כבר בשנת 6/695-1295, עם עלייתו לשלטון, הבין האילח'אן ע'אזאן כי עליו לנסות ולהכפיף את הסולטנאות הממלוכית למרותו בכוח הזרוע, וזאת לאחר סירובם של הממלוכים להכיר בהתאסלמותו ולהיכנע לו.⁸⁴⁴ מכל מקום, רק בסוף שנת 698/ ספטמבר 1299 בשלו התנאים לניסיון פלישה לסוריה, וזאת בשל הנסיבות הפוליטיות שנוצרו באותה שנה. ראשית, בתגובה לכך שהממלוכים סייעו למורד סלאמש בן באכו ולאחר מכן זרעו הרס וחורבן במארדין, גבר רצונו של ע'אזאן בנקמה.⁸⁴⁵ שנית, הכאוס ששלט בצמרת הסולטנאות הממלוכית עקב חיסולי האמירים על ידי לאג'ין ומנכותמר, עריקתו של קבג'ק וחבריו ורצח לאג'ין, עודדו במיוחד את ע'אזאן לתקוף את סוריה דווקא במועד זה.⁸⁴⁶ אלמקריזי אף קושר ישירות בין רצח לאג'ין וסגנו לכיבוש סוריה על ידי ע'אזאן.⁸⁴⁷

⁸⁴² אליוניני, 63-66; זיטרשטיין, 55-56; ברודברידג', *אידיאלוגיה*, 71. וראה בהרחבה על מרד סלאמש: רשיד אלדין, Reuven Amitai, "Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299-3/642-644 1300)", in *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, ed. Nicola Di Cosmo, (Leiden: Brill, 2002), 225-226; סטיוארט, *הממלכה הארמנית*, 128-136; ברודברידג', שם, 70-72; בויל, 386-387. ראה על המקומות

שהוזכרו בנספח ד', מפות 1, 2.

⁸⁴³ ייחוד מבין המקורות הממלוכים המזכיר פשיטה זו הוא אבו אלפדא', ראה: שם, 4/42. על המקורות הפרו-מונגולים שמזכירים פשיטה זו ראה: רשיד אלדין 3/644; ברודברידג', שם, 72 הערה 30.

⁸⁴⁴ ברודברידג', שם, 65-66, 73.

⁸⁴⁵ שם, 72-73.

⁸⁴⁶ עמית, "התקפת ע'אזאן הראשונה", 221-222 וראה שם גם על סיבות נוספות שהביאו את ע'אזאן לפלוש לסוריה; בויל,

386.

⁸⁴⁷ סלוק, 1/859.

מצבו של הצבא הממלוכי ערב המפגש על המונגולים היה בכי רע. צבא זה שיצא לעבר סוריה עקב הידיעות על התקדמותו של ע'אזאן לאזור, נאלץ להתמודד עם מרד הוּאֹפְדִיה של האוּרִיאִתִים, שניצלו את חוסר היציבות בשלטון באותה עת. כנזכר לעיל, חברי האוּרִיאִתִיה ניסו להתנקש בביברס אלִג'אשִנְכִיר וסלאר ולהמליך תחתם את כתבִע'א. המרידה דוכאה במהרה, אך היא מהווה ביטוי לחוסר האחידות הכללי שרווח במחנה הממלוכי ובייחוד לעובדה כי לא עמד בראש הצבא מפקד אחד המוסכם על הכל.⁸⁴⁸ בנוסף לכך, הצבא הממלוכי היה במצב רע בשל ניהול כושל, מחסור בציד ושחיתות שפשתה בו.⁸⁴⁹

הסולטאן ורוב הצבא הממלוכי התמקמו באזור אשקלון. כאשר הגיעו ידיעות על כך שהמונגולים חצו את הפרת, המשיכו צפונה וחנו במישורים שבצפון חמץ.⁸⁵⁰ הצבא המונגולי בראשות ע'אזאן חצה את הפרת ב-12 לרביע I 699 / 7 לדצמבר 1299 בקלעת ג'עבר (ראה נספח ד', מפה 2). חמישה ימים לאחר מכן הגיעו הכוחות המונגולים לפאתי חלב. הם לא פשטו על העיר אלא המשיכו דרומה, עברו את חמאה ממזרח וחנו בקרבת סלמיה שבגבול המדבר הסורי, מעט דרומית לחמאה. ב-27 ברביע I / 22 לדצמבר 1299, פנה האילח'אן ע'אזאן יחד עם צבאו צפונית לחמץ, למקום הנקרא ואדי אלח'זנדאר, על מנת להצטייד במים לקראת המערכה. הממלוכים, שחנו בקרבת חמץ, הבחינו בצבא המונגולי והחליטו להקדים את התקפתם, כיוון שטעו לחשוב כי המונגולים עומדים לסגת. ע'אזאן, שלא היה מוכן עדיין למערכה, מיהר לסדר את כוחותיו כך שסגנו קטלושאה פיקד על האגף הימני בעוד הוא עצמו על המרכז.⁸⁵¹

מפקדי הכוח המוסלמי נמנו ברובם על המנצוריה. על המרכז (קלב) פיקדו סלאר (ביברס אלִג'אשִנְכִיר נאלץ לפרוש טרם הקרב בשל מחלה),⁸⁵² ברלע'י, קטלובך אלח'זאג'ב, איבך אלח'זנדאר ובכתמר אלִג'וכנדאר. גם הברג'יה היוותה את עלית הפיקוד במרכז. בראש האגף הימני הקיצוני עמד עיסא בן מהנא עם שבטי הבדואים של סוריה ובראש האגף הימני עמד בלבאן אלטבאח'י עם צבאות חלב וחמאה. על האגף השמאלי פיקדו חמישה אמירי מאה מהם אקוש קתאל אלסכע, טע'ריל אלאייע'אני וכרת מושל טריפולי המנצורים ושני האמירים הצאלחים הותיקים בכתאש אלפח'רי וסנג'ר אלדואדארי. כמו כן לחם באגף זה הגדוד (טֶלֶב) של לאג'ין אלרומי בנוסף לאמירי טבלח'אנאה מקרב הט'אהריה. לאג'ין אלרומי עצמו שהה עם הסולטאן הצעיר במרחק מסוים משדה הקרב כדי שלא ייפגע.⁸⁵³ אם כן, רוב הפיקוד הבכיר בקרב זה היה בידיהם של אמירי המנצוריה. יחד עם זאת, אמירי מאה נוספים מקרב המנצוריה והאחרים אינם נזכרים ובייחוד בולט העדרו של אקוש אלפרם מושל דמשק, על אף שסביר כי נמנה על הכוחות הלוחמים. כמו כן ניכר כי הממלוכים ריכזו את כוחותיהם בעיקר במרכז ובאגף השמאלי בעוד האגף הימני היה חלש יחסית.⁸⁵⁴ למונגולים היה יתרון מספרי ניכר, עד פי שלושה

⁸⁴⁸ עמית, שם, 227, 241-242.

⁸⁴⁹ שם, 227, 229.

⁸⁵⁰ שם, 227.

⁸⁵¹ בויל, 387 וראה בפירוט: עמית, שם, 229-233, 238. עמית מציע כי הקרב נערך בשטח המישורי שדרומית לסלמיה, ייתכן בואדי אלמידאני של ימינו, ראה: שם, 235-236.

⁸⁵² ראה: אלמקפא, 2/536. עמית רומז כי ייתכן ומחלתו של ביברס אלִג'אשִנְכִיר היתה מדומה (שם, 241).

⁸⁵³ סלוק, 1/886-887. וראה בפירוט אצל עמית, שם, 239-241.

⁸⁵⁴ עמית, שם, 241.

מהצבא הממלוכי. כוחותיהם מנו בין 60,000 ל-100,000 פרשים בעוד מניינם של הממלוכים היה למעלה מ-20,000 פרשים, ייתכן כ-30,000.⁸⁵⁵

הקרב נפתח בהתקפה ממלוכית מוצלחת על האגף הימני של המונגולים, שטרם היה מוכן דיו לקרב. לפי רשיד אלדין, ההיסטוריון הפרו-מונגולי, מפקד האגף הימני קטלושאה הורה להכות בתופי המלחמה, מה שגרם לממלוכים לחשוב כי הח'אן ע'אזאן לוחם בראש אגף זה.⁸⁵⁶ מכל מקום, מרכז הכוח המונגולי, בו לחם ע'אזאן באמת, השיב מלחמה שערה שהתחזקה עם צירופם של הכוחות המובסים מהאגף הימני בפיקודו של קטלושאה. האגף הימני ולב הכוח של הצבא הממלוכי נס מפני התקפת ע'אזאן.⁸⁵⁷

התבוסה הגדולה הביאה למנוסתם של האמירים הבכירים ומושלי המחוזות לעבר מצרים: אקוש אלפרם מושל דמשק, בלבאן אלטבאח'י מושל חלב, כראי מושל צפת, כתבע'א מושל צרה'ד וכן סלאר, ביברס אלג'אשנכיר ובכתמר אלג'וכנדאר. לפי המקורות הממלוכיים, במהלך הקרב מתו כ-1000 פרשים מוסלמים ושמונה אמירים, ביניהם אמירי המנצוריה הותיקים כרת אלחאג'ב מושל טריפולי וביליך (בכתאש) אלטיאר שהיה מאמירי דמשק.⁸⁵⁸ אמיר מנצורי (ברג'י) נוסף הנזכר בין ההרוגים, הוא אקוש כרג'י אלמטרוחי שכיח כחאג'ב דמשק. מכל מקום, לפי ידיעות אחרות אמיר זה נמכר על ידי תושבי כסרואן לפרנקים, לאחר מכן נרכש על ידי הממלוכים ומת בסולטאנות באותה שנה.⁸⁵⁹ לפי מקורות פרו-מונגולים, מתו כ-5000 לוחמים מהצבא הממלוכי, אולם דומה כי יש לקבל את ההערכה הנמוכה יותר הנזכרת במקורות הערביים.⁸⁶⁰ אשר לסולטאן, הוא נשאר זמן מה על גבעה הסמוכה לאזורי הקרבות יחד עם לאג'ין אלרומי המנצורי וקומץ ממלוכים, בוכה ומתפלל לאלוהים כי יצילו. לאג'ין אלרומי הצליח להשיב את הסולטאן בשלום למצרים.⁸⁶¹

⁸⁵⁵ ראה: עמית, שם, 236-237. ראה דיון על גודל הכוחות במקורות הערביים: סלוק, 887-886/1. אלד'הבי מציין שכוחות המונגולים מנו 60,000 וזה המספר הנכון לדעתו, על אף שהרוב מציינים כי מנו 100,000, ראה: אלד'הבי, תאריך, 60/70.
⁸⁵⁶ עמית טוען לעומת זאת, כי "לממלוכים לא היו כל ספקות באשר לכך שהוא [ע'אזאן] ניצב במרכז הכוח ולא בשום מקום אחר". ההסבר לפיו הממלוכים סברו כי הסולטאן לוחם באגף הימני, הובא כתירוץ על ידי רשיד אלדין על מנת להסביר את מהלכי הקרב הראשונים, ראה: עמית, שם, 246.

⁸⁵⁷ ראה בהרחבה על מהלך הקרב: עמית, שם, 245-252.
⁸⁵⁸ בויל, 837-838; סלוק, 1/881; עקד, 4/18. אלד'הבי מציין בניגוד לאלמקריזי ולאליני כי נהרגו 5000 או 10,000 מונגולים לעומת פחות מ-200 מצבא הממלוכים, ראה: אלד'הבי, תאריך, 60/71. אליני מפרט את אופן מותו האמיץ של ביליך אלטיאר המנצורי. לאחר התבוסה כאשר עשה דרכו לדמשק על מנת לקחת את נשותיו, נתקל בדרך בית שאן בכוח מונגולי. הוא נלחם בהם בגבורה והרג בהם עד מותו על מנת להגן על נשותיו, ראה: עקד, שם. אלמקריזי (סלוק, 1/905) ואלד'הבי (תאריך, 60/414) מזכירים את אותו אמיר בשם בכתאש אלטיאר. אלד'הבי ב-אלעבר מזכירו בשם סיף אלדין אלטיאר אלמנצורי, ראה: אלעבר, 5/399. אלמקריזי מציין עוד את שמות האמירים שמתו בקרב זה (לא מצאתי את מוצאם): בלבאן אלתקוי מאמירי טריפולי, ביברס אלע'תמי (בזדה ותחפה נזכר כ-אלעלמי) מושל מצודת מרקב, אונבך (זבדה: אלט'רילי, אלתחפה: אונבך) מושל בלאטנס, אקוש כרג'י אלחאג'ב. אשר לאחרים: נכאי (זבדה: אלסלחזאר) אלתתרי חמו של אלארשף ח'ליל (אינו ממלוך מנצורי). ביברס אלמנצורי ב-זבדה מציין גם את מחמד בן אלמיר עז אלדין (אידימר) אלחלי (סלוק, 1/888; זבדה, 332; אלתחפה, 157; נהאיה, 386-386/31).

⁸⁵⁹ אקוש כרג'י אלמטרוחי נזכר כאחד מממלוכי הברג'יה רק ב-אלמקפא (שם, 2/234). מקור זה כמו רוב המקורות האחרים, מציין גם כי אקוש אלמטרוחי מת בקרב ואדי אלח'ונדאר (אלמקפא, 2/234; סלוק, 1/888, 905; נג'ום, 8/190; נהאיה, 31/386). מכל מקום, אלצפדי מציין על סמך מורו אלד'הבי כי אקוש אלמטרוחי, יחד עם הקאצ'י החנפי הראשי חסאם אלדין חסן בן אחמד בן אנושורואן, לא נהרגו במלחמה אלא נתפסו על ידי הכסרואנים שמכרו אותם לפרנקים וכך הם הגיעו לקפריסין. הזויר אבן סעד אדולה קנה בחזרה את אקוש אלמטרוחי, שקיבל אמירות טבלח'אנאה והספיק לכהן בה זמן קצר עד שמת באותה שנה, 1300/699 (אעינאן, 1/560-561; 2/187-188).

⁸⁶⁰ עמית, שם, 252.
⁸⁶¹ עדות זו על הסולטאן ניתנה מפי אליוספי. היסטוריון זה היה ממלוך חלקה שנכח בין קומץ הממלוכים שהיו עם הסולטאן, ראה: עמית, שם, 250-251.

המונגולים השתלטו על סוריה במהרה וכבר ביום השישי ה-14 לרביע II 699/ ה-8 לינואר 1300 הוכרז שמו של ע'אזאן בוז'טבה במסגדי דמשק.⁸⁶² ע'אזאן מינה את האמירים שערקו מהסולטאנות הממלוכית למושלי המחוזות בסוריה. קבג'ק התמנה למושל דמשק רבתי, לרבות בעלבך, חמץ והאזורים הסמוכים.⁸⁶³ בכתמר אלסלח'דאר נתמנה על מחוז חלב רבתי, לרבות חמאה ואזורים נוספים.⁸⁶⁴ אלבכי מונה על מחוז צפת, טריפולי והחוף. לצד כל אחד מהאמירים הממלוכים האלה, מינה ע'אזאן מספר בכירים מונגולים וכמפקד עליון על סוריה מינה את מפקדו הבכיר קטלושא.⁸⁶⁵

המונגולים עשו שמות בסוריה. מיד לאחר נסיגת הממלוכים שילח ע'אזאן כוח מחייליו בראשות מולאי (או בולאי) לפשוט על דרום סוריה וארץ ישראל. הם בזזו ורצחו את מי שנקרה בדרכם והגיעו עד ירושלים, חברון ועזה שבדרום.⁸⁶⁶ אף לאחר שניתן אמאן לתושבי דמשק, המשיכו המונגולים במעשי הרג וביזה בדמשק ובסביבתה וגבו מסים כבדים מהתושבים.⁸⁶⁷

מכל מקום, השלטון המונגולי בסוריה לא האריך ימים. כחודש וחצי לאחר שהגיע אל סוריה, באמצע ג'מאדא I 699/ 5 בפברואר 1300, חזר ע'אזאן מזרחה אל ממלכתו. קשה לדעת בוודאות את הסיבה לעזיבתו המהירה של ע'אזאן. ייתכן כי חזרתו המוקדמת קשורה היתה בהתקפות של קבוצות מונגולים המכונות קראונה (Qarauna) על דרום איראן.⁸⁶⁸ ג'ון סמית' ודיויד מורגן סבורים כי עזיבתו של ע'אזאן, ולאחריו של יתר הצבא המונגולי, נעוזה בעובדה כי ארץ ישראל, הדלה במרחבי המרעה שלה, אינה מתאימה מבחינה לוגיסטית לשהייה ממושכת

⁸⁶² בול, 388.

⁸⁶³ האזורים שבשליטת קבג'ק מפורטים בפרמאן אותו מביא ביברס אלמנצורי והם כוללים את אזורי דמשק, בעלבך, חמץ, החוף, ההר, עליון ואלרחה מאלעריש ועד סלמיה ("فلذلك رسمنا ان تفوض اليه نيابة السلطنة الشريفة بالممالك الدمشقية والبلدكية والحمصية والساحلية والجلبية والعجلونية والرحبية من العريش الى سلمية نيابة تامة عامة كاملة شاملة...") (זכדה, 341). ראה על כך גם אצל ברודברידג', אידיאולוגיה, 78-79.

⁸⁶⁴ "فلذلك رسمنا ان تفوض اليه نيابة السلطنة الشريفة بالممالك الحلبية الحموية وشيزر واناطاكية وبغراس وسائر الحصون والأعمال الفراتية وقلعة الروم وبهسنا وما اضيف اليها من الأعمال والثغور نيابة تامة عامة كاملة شاملة..." (זכדה, 342); ברודברידג', שם, 79. אלמקריזי מציין כי בכתמר מונה גם על חמץ (סלוק, 1/894), אך כפי שעולה מנוסח הפרמאנים שמביא ביברס אלמנצורי, חמץ היתה בידיו של קבג'ק.

⁸⁶⁵ סלוק, 1/894.

⁸⁶⁶ זכדה, 344-343; סלוק, 894-893/1; נהאיק, 401-400/31. ראה בפירוט על פשיטה זו על פי מקורות ממלוכים, פרו-מונגולים, ארמנים, גיאורגים ואף יהודים: "Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260-1300)", Reuven Amitai, *Journal of the Royal Asiatic Society* (1987), 244-248; ראו בן עמית-פרייס, "על שתי פשיטות מונגוליות לארץ-ישראל", בתוך ארץ ישראל בתקופה הממלוכית. עורך יוסף דרורי (ירושלים, יד יצחק בן צבי, 1992), 56-63. המקורות השונים מציינים כי מספר החיילים המונגולים שפשטו על דרום סוריה מנה 10,000, 20,000 או אף 40,000. יש כמובן להתייחס בזהירות רבה למספרים אלה (ראה עמית, שם, 245-245 והערה 78, שם, 254).

⁸⁶⁷ ההיסטוריון הסורי אליוניני מביא את הדיווח המפורט ביותר על שלטון המונגולים בסוריה, ראה: אליוניני, 101-126. כמו כן ראה: אבן כת'יר, 9/14/8; זיטרשטיין, 66-74; כנו, 28, 29, 24, 23/9; אלד'הבי, תאריח', 88-86, 84-83/60 וראה תרגום לאנגלית עדותו זו של ההיסטוריון הסורי אלד'הבי: Joseph Somogyi, "Adh-Dhahabī's Record of the Destruction of Damascus by the Mongols in 699-700/1299-1301", *Ignace Goldziher Memorial Volume*, eds. Samuel Löwinger and Joseph Somogyi (Budapest: Globus Nyomdai Müintézet, 1948), 360-381. על Denise Aigle, "The Mongol Invasions of Bilād al-Shām by Ghāzān Khān and Ibn Taymīyah's Three 'Anti-Mongol' Fatwas", *Mamlūk Studies Review* 11, 2 (2007), 107-111. ניתוח המסמכים שהוציא ע'אזאן בתקופה הקצרה בה שלט בדמשק, ראה: ברודברידג', אידיאולוגיה, 74-80. לדעתה של ברודברידג', ההתקפות שנעשו על ידי המונגולים במחוז הצאלחיה הסמוך לדמשק היו בניגוד לכוננותיו של ע'אזאן שביקש לשמור על אחדות אסלאמית. ראה: ברודברידג', אידיאולוגיה, 76.

⁸⁶⁸ בול, 388; רשיד אלדין, 643/3. מוצאם ומקורם של הקראונים אינו ברור. הם נחשבו לאויביהם של האילח'אנים, שכן אחד ממפקדיהם השתייך לאורדת הזהב, ממלכת המונגולים ששלטה במרכז אסיה והיתה יריבתה של הממלכה האילח'אנית, ראה: מורגן, המונגולים, 82-83.

של הצבא המונגולי על עשרות אלפי סוסיו. ייתכן שסברה זו תואמת את דבריו של ההיסטוריון רשיד אלדין, כי התקרבותן של העונות החמות הן שהביאו לנסיגתו של ע'אזאן.⁸⁶⁹ קטלושאה עזב גם הוא את דמשק זמן קצר לאחריו של ע'אזאן, מיד לאחר שקיבל מידי קבג'ק את המסים הכבדים שנגבו מתושבי סוריה. התבצרותו האמיצה של סנג'ר ארג'ואש מושל מצודת דמשק, שסרב למסור את המצודה לידי קטלושאה, תרמה רבות לעזיבתו המוקדמת של קטלושאה.⁸⁷⁰ אלנוירי מציין כי עמידתו האיתנה של סנג'ר ארג'ואש הביאה לכך שגם יתר מושלי המבצרים בסוריה סירבו להיכנע למונגולים וציפו להגעתו של הצבא הממלוכי ממצרים.⁸⁷¹ ע'אזאן המשיך לשלוח צווים למפקדים הממלוכים ולתושבים על מנת שיכנעו למונגולים, אך היה זה ללא הועיל. המפקד המונגולי הבכיר ביותר שנותר עתה בסוריה היה מולאי, לצד מושלי המחוזות קבג'ק ובכתמר אלסלח'דאר.⁸⁷² עמידתו העיקשת של סנג'ר ארג'ואש ויתר מושלי מצודות סוריה, העובדה כי רוב הצבא המונגולי שב חזרה מזרחה וכי הצבא המצרי הגדול עושה דרכו חזרה אל דמשק, הביאו גם את מולאי ויתר המפקדים המונגולים הבכירים שעוד נותרו בדמשק לשוב לארצם, ברג'ב 699/מרץ 1300.⁸⁷³ הצבא הממלוכי העצום בראשותם של הסולטאן ואמירי המנצורים יצא ממצרים לעבר סוריה באותו חודש וחנה באלצאלחיה, השוכנת על הדרך לסוריה במזרחה של מצרים.⁸⁷⁴

באותה עת עזבו את דמשק קבג'ק וחבריו מושלי מחוזות סוריה מטעם ע'אזאן במטרה לשוב אל חבריהם אמירי המנצוריה במצרים. למהלך זה קדמו מגעים שניהלו המנצורים העורקים עם עמיתיהם אלו. לפי אלצפדי, קבג'ק החל בהתכתבות עם הח'שדאשים המנצורים שלו עוד בהיותם במצרים. לפי ביברס אלמנצורי, ההתכתבות בין קבג'ק לאמירים המנצורים התרחשה כשהגיעו המנצורים לסכריר.⁸⁷⁵ אמירי המנצוריה היו חלוקים בדעותיהם באשר לחזרתו של קבג'ק אך בסופו של דבר הסכימו לחון את קבג'ק וחבריו ולאפשר את חזרתם לשטחי הסולטאנות.⁸⁷⁶ סלאר וביברס אלג'אשנכיר נפגשו עם קבג'ק ב-22 ברג'ב 699/13 אפריל 1300 בין עזה לאשקלון. לפי אבן תע'ריברדי, בעת המפגש נזפו השניים בקבג'ק וחבריו על כך שסייעו לפלישת ע'אזאן לסוריה, ואילו האחרונים התנצלו ונימקו כי עריקתם לא היתה אלא מתוך פחד מחיסוליו של לאג'ין ומתוך כעס על מנכותמר סגנו. הם הוסיפו כי כאשר נודע להם על רצח לאג'ין כבר דיברו עם ע'אזאן על כניסה לסוריה ולא יכולים היו לסגת ממהלכם. לא היה להם מנוס אפוא, אלא לברוח מלאג'ין. האמירים קיבלו את התנצלותם זו. לאחר מכן, סלאר וביברס אלג'אשנכיר המשיכו בדרכם לעבר דמשק, בעוד קבג'ק, בכתמר אלסלח'דאר, אלבכי ואנשיהם המשיכו לעבר אלצאלחיה. במקום זה הם נפגשו עם הסולטאן אלנאצר מחמד והשמיעו באוזנו שוב את

⁸⁶⁹ ראה טענותיו של סמית': John Masson Smith, "Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 44, 2 (1984), 307-345. בדומה לכך, בקצרה, David Morgan, "The Mongols in Syria, 1260-1300", in *Crusade and Settlement: Papers Read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and Presented to R. C. Smail*, ed. Peter W. Edbury (Cardiff: University College Cardiff Press, 1985), 233-234. בויל שולל את דעתו של רשיד אלדין שהובאה לעיל, ראה: בויל, 388.

⁸⁷⁰ זכדה, 345.

⁸⁷¹ נהאיה, 31/401. על עמידתו האיתנה של ארג'ואש נוכח המצור המונגולי ראה הערה 2269 ואילך והערה 2281.

⁸⁷² נהאיה, 31/401. ביברס אלמנצורי מביא צווים (פרמאנים) אלה כלשונם, ראה: זכדה, 340-333.

⁸⁷³ זכדה, 345.

⁸⁷⁴ זיטרשטיין, 80; זכדה, 345; נג'ום, 8/129.

⁸⁷⁵ זכדה, 345. לפי מהדיר סלוק, ייתכן שהכוונה למקום בשם "סכריה" שבקרבת רמלה, ראה: סלוק, 1/822 הערה 4. Guy

Le Strange, *Palestine under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500* (Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company, 1890), 527.

⁸⁷⁶ אעיאן 4/70; אלואפי, 24/184; אלדרר (קהיר), 3/326.

הנימוקים שהשמיעו באזני סלאר וביברס אלג'אשנכיר. הסולטאן סלח להם, קיבלם בכבוד והלך איתם יחד למצודה בקהיר.⁸⁷⁷

לאחר שקבג'ק וחבריו עזבו את דמשק, נותרה העיר ללא כל פיקוד רשמי, מונגולי או אחר. סנג'ר ארג'ואש לקח את הפיקוד לידי. הוא דאג בתקיפות לכך שכל התושבים ישתתפו בהגנה איתנה על העיר, וישהו כל הלילה על חומות העיר. אבן תימיה סייע למאמץ בהשראה הדתית שהעניק לתושבי העיר המגנים. לאחר מספר ימים נזכר שמם של הסולטאן והח'ליפה שבמצרים בח'טבה, ובכך חזר השלטון בדמשק ובסוריה באופן רשמי לידיה של הסולטאנות הממלוכית.⁸⁷⁸

בשעבאן 699/ מאי 1300 הגיעו בזה אחר זה הצבאות הממלוכים לדמשק. ראשון הגיע אקוש אלפרם עם צבא דמשק. לאחריו הגיעו קראסנקר עם צבא חמאה וחלב, אסנדמר כרג'י עם צבא טריפולי, בכתאש אלפח'רי הצאלחי עם האגף השמאלי של צבא מצרים, לאג'ין אלרומי עם האגף הימני של צבא מצרים וסלאר בראש מרכז (קלב) הצבא. עם צבאות אלו הגיעו גם אמירי המנצוריה ביברס אלג'אשנכיר, סנקרשאה אלמנצורי, בלבאן אלטבאח'י וכתבע'א. בראשית שואל 699/יוני 1300 שבו צבאות מצרים אל קהיר.⁸⁷⁹

5.5.1.3. עימות שבוטל בשל הקור והגשמים

בראשית שנת 700/ ספטמבר 1300 הגיעו שוב ידיעות על התקדמותו של ע'אזאן לעבר סוריה. הפעם נערכו אמירי המנצוריה מבעוד מועד לקראת העימות המתקרב ואף גבו כספים מהתושבים לצורך מימון המסע. הסולטאן יצא בראש הצבאות ממצרים ב-13 לצפר 700/ 28 לאוקטובר 1300 והתמקם בעזה. משהגיעו הידיעות על כך שע'אזאן חצה את הפרת והגיע לאנאטכיה, נסו בבהלה תושבי דמשק, חלב ויתר מחוזות סוריה והתפזרו באזור החוף או במדבר בבקשם מקלט.⁸⁸⁰ קראסנקר מושל חלב נס לחמאה. כתבע'א מושל חמאה התמקם מחוץ לדמשק ואליו הצטרפו צבאות מצרים וסוריה. לפי אבן כת'יר, אקוש אלפרם בראש צבא דמשק התמקם בעמק (כנראה הכוונה לעמק שבין אנטיוכיה לחלב).⁸⁸¹ הקור העז, הגשמים הבלתי פוסקים והשטפונות הביאו לפגיעה קשה בצבא הממלוכי. הדרכים נחסמו כך שלא הגיעה אספקה לחיילים ולבהמותיהם. רוב הציווד נהרס ואף מתו חיילים ממלוכים. לפי אלנוירי ואליוניני, הסולטאן, שהתמקם בסמוך לדמשק במקום שנקרא בדרעש, חזר בשל תנאי מזג האוויר האלה לקהיר בסוף רביע II / דצמבר 1300-ינואר 1301, בעוד שמבדערש יצאו לכיוון דמשק 2000 פרשים בראשות בכתמר אלסלח'דאר. משנודע כי הסולטאן שב לקהיר החלו לנוס תושבי דמשק, בהמרצתו של וואלי העיר, לעבר מצרים.⁸⁸² רשיד אלדין מציין כי הצבא המונגולי חנה באזור קנסרין, הממוקמת כ-40 קילומטרים דרומית לחלב. כיוון שלא הגיעו ידיעות על הצבא הממלוכי והסולטאן הממלוכי "פחד להתייצב מולו", ריחם הח'אן על שטחי המוסלמים והורה לחייליו לעצור בסרמין, דרומית-מערבית לחלב (ראה נספח ד', מפה 1). מכל מקום, גם רשיד אלדין מציין כי הגשמים העזים והקור פגעו קשות

⁸⁷⁷ סלוק, 1/900; נג'ום, 8/129-130.

⁸⁷⁸ סלוק, 1/900; זיטרשטיין, 79.

⁸⁷⁹ כנז, 9/39; אליוניני, 127-128.

⁸⁸⁰ נג'ום, 8/131. לפי אבן כת'יר, מי מבין התושבים שלא הצטרף אל הצבא במלחמת הג'האד, ברח אל שטחי המדבר. העלית הדתית מיהרה לברוח למצרים ומי שנשאר בדמשק לא היה אלא "טרף לאויב" (אבן כת'יר, 14-13/14).

⁸⁸¹ לה סטרנג', 391.

⁸⁸² נהאיה, 31/413; אליוניני, 206.

בצבא המונגולי. שני המפקדים הבכירים של הצבא לא הצליחו לחבור זה אל זה ומולאי נאלץ לחלצם בקושי רב, לאחר שרבים מסוסייהם נספו בשל הקור והגשם. וכך, לאחר פשיטה על אזור אנאטאכיה, נאלץ ע'אזאן לחצות בחזרה את הפרת ב-11 לג'מאדא I 700 / 22 לינואר 1301 ושב לארצו.⁸⁸³

5.5.1.4. קרב שקֶּב (מְרֵג' אלְצֶפֶר)

בשנת 1303/702 שוב הגיעו ידיעות על התקדמות המונגולים לעבר סוריה. ברג'ב 702/מרץ 1303 יצא כוח צבאי בראשות בכירי האמירים המנצורים מצרים כחיזוק לצבאות סוריה. בראש כוח זה עמד ביברס אלג'אשנכיר, לאג'ין אלרומי, טע'ריל אלאיע'אני, כראי, סנקרשאה אלמנצורי וגם ביברס אלמנצורי שהיה אחד מבין שישה אמירי המאה בכוח זה. ביברס אלמנצורי מעיד כי הם הגיעו אל קאקון שבשומרון (ראה נספח ד', מפה 5), שם נודע להם כי אכן אמת בידיעות על התקדמות המונגולים וכי ע'אזאן שעמד בראש הכוחות כבר חצה את הפרת. ע'אזאן הגיע לאלרחבה ומשם שיגר בסתר מכתב למנהיגי סוריה ותושביה בו קרא להם להימנע מלסייע לכוחות המצריים ולסור למרותו.⁸⁸⁴ בינתיים התאספו בדמשק כל צבאות מצרים וסוריה. בנוסף לצבאות מצרים שבראשות ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, הגיעו בזה אחר זה צבאות מחוזות סוריה בראשות מושלי המחוזות המנצורים: צבא חלב בראשות קראסנקר, צבא חמאה בראשות כתבע'א וצבא טריפולי בראשות אסנדמר כרג'.⁸⁸⁵ צבא דמשק היה בפיקודם של בהאדר אאץ ואנץ אלג'מדאר. צבאות אלו התמקמו בקרבת חמאה.⁸⁸⁶ טרם המערכה הגורלית נערך קרב בין כוח ממלוכי למונגולים אשר פשטו על קריתין שבאזור חמץ ונטלו שבויים ושלל מקרב התורכמאנים שהיו במקום. הכוח הממלוכי שיצא מחמאה כלל כ-1500 פרשים בראשות המנצורים אסנדמר כרג', בהאדר אאץ, כג'כן, תמר אלסאקי ואנץ אלג'מדאר, בנוסף לאע'רלו אלעאדלי ממלוך כתבע'א ומחמד בן קראסנקר. היחיד מבין המפקדים שאינו קשור באמירי המנצוריה היה מחמד בן באשקרד, בנו של אמיר צאלחי.⁸⁸⁷ הקרב נערך בין תדמור לרצאפה במקום שנקרא ערץ'. לפי אלמקריזי וביברס אלמנצורי הכוח המונגולי כלל כ-4000 או 5000 פרשים, לפי אלנוירי 10,000 חיילים, ולפי אבן כת'יר 7000 לוחמים. על אף הבדלי הכוחות הנחילו הממלוכים בהנהגת אמירי המנצוריה תבוסה עזה לאויביהם. לניצחון הממלוכי תרמו רבות כושר מנהיגותו של אסנדמר כרג'י וחוכמתו האסטרטגית. המונגולים, שהופתעו מהתקפת הממלוכים, השאירו את השלל הרב שברשותם על מנת שחיילי הצבא הממלוכי יהיו עסוקים בבזיזתו, אולם אסנדמר כרג'י הבין זאת ומנע מחייליו מלעשות כן. הוא חילק את הצבא לארבע קבוצות. האחת העסיקה את המונגולים בלחימה, בעוד השלוש האחרות כיתרו את הכוח המונגולי. אסנדמר עמד בראש הקבוצה הראשונה בחזית הלחימה עם המונגולים.⁸⁸⁸

⁸⁸³ זכדה, 350; נהאיה, 31/415; זיטרשטיין, 83-84; סלוך, 908-909; אליוניני, 206; כנן, 9/46; רשיד אלדין, 3/649; בויל, 389.

⁸⁸⁴ זכדה, 367-368; אלתחפה, 163. ראה נוסח המכתב של ע'אזאן: זכדה, 368-372. ראה ניתוח של מכתב זה אצל ברודברידג', אידיאולוגיה, 90-93. ברודברידג' מציינת כי המכתב יועד לתושבי סוריה ולמושל סוריה. היא מציינת בטעות את איבך אלפרם כמושל (שם, 90-91), בעוד שהיה זה אקוש אלפרם אלמנצורי. איבך אלפרם אלצאלחי נפטר בשנת 1296/695 (אבן אלפראת, 215-216/8).

⁸⁸⁵ זכדה, 373; אלתחפה, 164.

⁸⁸⁶ נהאיה, 32/25.

⁸⁸⁷ ראה על אביו סנ'ר אלבאשקרדי: נהאיה, 31/151.

⁸⁸⁸ אלמקפא, 2/187.

במהלך הקרב נהרגו רבים מן המונגולים, נשבו 180 מביניהם ונלקח שלל רב. הכוח הממלוכי ספג אבדות פחותות הרבה יותר. מבין האמירים שנהרגו היה אנץ אלג'מזאר המנצורי ומחמד בן באשקרד הנאצרי, וכן 56 אנג'אד. כ-6000 נשים וילדים מבין השבויים התורכמאנים ששבו המונגולים שוחררו.⁸⁸⁹ לאחר מכן, עם הגעתם של הסולטאן והח'ליפה לשדה המערכה, נערכו הכוחות לקרב הגדול והמשמעותי.

בצהרי ה-2 לרמז'אן 702 / 20 לאפריל 1303 התחולל הקרב הגדול בין הממלוכים למונגולים בואדי שקחב (מרג' אלצפר) שבחוראן. רוב המפקדים בקרב גורלי זה נמנו על אמירי המנצוריה. במרכז, לצד הסולטאן והח'ליפה, לחמו סלאר, ביברס אלג'אשנכיר, איבך אלח'זנדאר, בכתמר אלג'וכנדאר, בכתמר אלאבו בכרי, קטלובך, אקוש אלאפרם וברלע'י אלאשרפי. לצדם של המנצורים האלה לחמו איבך אלחמוי (ט'אהרי), מבארז אלדין סואר (ואפדי רומי), נוע'אי אלסלחדאר, יעקובא אלשהרוזורי (ואפדי כורדי) ואוליא בן קרמאן, מונגולי שמקורו בואפדיה שמתקופת אלט'אהר ביברס.⁸⁹⁰ על האגף הימני פיקד קבג'ק בראש צבא חמאה יחד עם קבוצה גדולה מבין האמירים, ביניהם המנצורים לאג'ין אלרומי ואקוש אלמוצלי קתאל אלסכע. גם הבדואים לחמו באגף זה. על האגף השמאלי פיקדו, לצד בכתאש אלפח'רי הצאלחי הותיק,⁸⁹¹ המנצורים קראסנקר בראש צבא חלב, בתח'אץ בראש צבא צפת, טע'ריל אלאיע'אני, בכתמר אלסלחדאר וביברס אלמנצורי. לפי אלנוירי, לחמו באגף זה גם אסנדמר כרג'י וביברס אלמופקי.⁸⁹² לפי הערכתו של ג'ון סמית', מנו הכוחות הממלוכים כ-18,000 חיילים בעוד הצבא המונגולי בפיקודו של קטלושאה סגנו של ע'אזאן מנה כ-30,000 חיילים ביום הראשון לחימה וכ-20,000 לאחר מכן.⁸⁹³

ביברס אלג'אשנכיר וסלאר כמפקדים הראשיים גילו גבורה עזה בקרב זה ובעקבותם גם יתר האמירים. בקרב שנערך ביום השני הסתובבו ביברס אלג'אשנכיר, סלאר, קבג'ק ויתר האמירים הבכירים ודאגו כי האמירים והחיילים ערוכים ומסודרים.

הקרב נפתח בהתקפה מוצלחת של האגף השמאלי המונגולי על האגף הימני של הממלוכים. רשיד אלדין מציין כי בהתקפה מוצלחת זו של המונגולים נהרגו 13 מבין בכירי האמירים הממלוכים ביניהם לאג'ין אלרומי, ורבים אחרים נהרגו או נפצעו. על אף זאת, מרכז הכוח הממלוכי תקף את קטלושאה שהגיע לעזרת האגף השמאלי, והוא נאלץ לסגת אל גבעה סמוכה אליה התרכזו ובאו גם כוחות מונגולים נוספים. על גבעה זו העבירו הכוחות המונגולים את הלילה, כשהם מנותקים ממקורות המים. למחרת היום הניחו הממלוכים למונגולים לרדת אל הנהר הסמוך וכך תקפו אותם בעילות רבה יותר. הממלוכים הנחילו תבוסה עזה ליריביהם ורדפו אחריהם עד לקריתין.⁸⁹⁴ תרומתו של קבג'ק לניצחון היתה מכרעת. בזכות לחימתו האמיצה הצליח להניס את המונגולים ממקורות המים וכך המוסלמים העבירו את הלילה כשהם שותים לרוויה בעוד התתרים "נצלים באש

⁸⁸⁹ נג'ום, 8/157-158; סלוק, 1/931; זבדה, 374-373; אלתחפה, 164; אבן כת'יר, 14/19; אלדרר (קהיר), 1/388; נהאיה, 32/26.

⁸⁹⁰ השניים האחרונים היו באגף הימני, לפי ביברס אלמנצורי (זבדה, 376) ואלנוירי (נהאיה, 32/29). על אוליא בן קרמאן, ראה: אלדרר (בירות), 1/419.

⁸⁹¹ על גילו המתקדם של בכתאש אלפח'רי בעת ההיא, ראה: סלוק, 1/939.

⁸⁹² נהאיה, 32/29; נג'ום, 8/159-160, 162; זבדה, 376; אלתחפה, 165.

⁸⁹³ סמית', "עין ג'אלות", 341. ראה תיאור הקרב: נג'ום, 8/159-160, 162; זבדה, 376; אלתחפה, 165. לפי ביברס אלמנצורי ואלנוירי הנסמך עליו, מנו המונגולים 100,000 חיילים, שכללו גם כורדים, ארמנים ואחרים, ראה: זבדה, שם; נהאיה, 32/29. ⁸⁹⁴ בויל, 394. על מהלך הקרב בפירוט, ראה: נג'ום, 8/162-163; זבדה, 375-378; רשיד אלדין, 4/657.

הצמאון".⁸⁹⁵ חשיבותם של מקורות המים, כפי שהראה ג'ון סמית', היתה מכרעת בקרב זה. הצבא המונגולי צריך היה לספק מים לכ-100,000 סוסים והמחסור החמור במים הוא שהביא לנסיגתו ולתבוסתו.⁸⁹⁶

אבדות הצבא הממלוכי היו קשות ומנו כ-1000 פרשים, ביניהם האמירים המנצורים הבכירים לאג'ין אלוומי, אידמר אלרפא ואיבך אלאסטאדאר.⁸⁹⁷ לאחר הניצחון התקיימה תהלוכה בקהיר בה האמירים הבכירים הלכו לפני הסולטאן ונשאו את סמלי השלטון. לצד בכתאש אלפח'רי הצאלחי, הלכו מבארז אלדין סואר (ואפדי רומי) והמנצורים בכתמר אלג'ונקדאר וסנג'ר אלג'מקדאר.⁸⁹⁸ במסגרת חגיגות הניצחון בנו האמירים שבקהיר מבצרי עץ באזור המצודה והסולטאן והאמירים עברו ביניהם. המקורות מציינים את סדר המבצרים של כל אמיר ואמיר, ומונים 40 אמירים שהיו מבכירי המפקדים בקרב שקחב ואוחזי המשרות בקהיר.⁸⁹⁹ מבין 40 האמירים הנזכרים ניתן לזהות לפחות 25 מקרב אמירי המנצוריה והם: סנג'ר אלג'אולי, טע'ריל אלאיע'אני, איבך אלח'ונדאר, סנקר אלאעסר, ביברס אלמנצורי, סנקר אלכמאלי, אאל מלך, סלאר, ביברס אלג'אשנכיר, הטואשי מרשד אלאלח'ונדאר, בכתמר אלג'ונקדאר, איבך אלבע'דאדי, בכתות אלפתאח, לאג'ין זירבאג', סנקר אלעלא'אי, בכתמר אלאבו בכרי, כוכאי, קרא לאג'ין, כראי, אקוש קתאל אלסבע, בלבאן טרנא, ברלעי' אלאשרפי, קלי אלסלחדאר, תאכז (בלבאן) אלטע'רילי ובלבאן טרנא. שלושה מבין האמירים הנזכרים הינם ממלוכים של מנצורים: טיברס אלח'ונדארי היה ממלוך של בידרא ולאחר מות אדונו היה למקורבו של לאג'ין,⁹⁰⁰ בהאדר אלמעזי היה ממלוך של לאג'ין,⁹⁰¹ וביליך אלח'טירי היה ככל הנראה ממלוך של אידמר אלח'טירי.⁹⁰² שלושה אמירים נוספים עמדו בקשרי חברות, חיתון ומשפחה עם סלאר: מוסא בן אלצאלח עלי בן קלאוון היה נשוי לבתו של סלאר, ג'מאל אלדין אלטשלאקי היה ח'שדאש ומקורב לסלאר, וסיף אלדין אדם היה אחיו של סלאר.⁹⁰³ שניים אחרים הם ממקורביו של ביברס אלג'אשנכיר והם מחמד בן אלשיחי שכיחן כואלי קהיר⁹⁰⁴ ויעקובא אלשהרזורי הנזכר גם הוא מבין המקורבים (חואשי) של ביברס אלג'אשנכיר.⁹⁰⁵ רק שמונה מבין האמירים לא נמנו ככל הנראה על

⁸⁹⁵ אעיאן, 4/70-71; אלואפי, 24/184; אלדרר, 3/326.

⁸⁹⁶ סמית' טוען כי מולאי נסוג עם צבאו לאחר קרבות היום הראשון על מנת לספק להם מים, אך לא שב לשדה הקרב וכך איבד הכוח המונגולי יחידה של 10,000 חיילים. לאחר מכן נאלץ גם יתר הכוח המונגולי לסגת על מנת להשקות את חייליו ואת סוסיו, ראה: סמית', 343-344.

⁸⁹⁷ שלושה אחרים אינם מנצורים: סנקרשאה שהיה אסטאדאר ביברס אלג'אלק הצאלחי, אידמר אלעזי נקיב אלממאליך אלסלטאניה בימי לאג'ין (או: נקיב אלג'יש) שהיה ממלוכי אידמר אלט'אהרי מושל דמשק, ואוליא בן קרמאן אלט'אהרי הוואפדי. לגבי האחרים, אין המקורות מצביעים על מוצאם. סביר שחלקם נמנו על המנצוריה: אידמר אלשמסי אלקשאש, אקוש (הנזכר בשם סנקר ב-נג'ום 8/160) אלשמסי אלח'אג'ב, סנקר אלכאפרי (או אלכאפורי לפי נג'ום 8/160), חסאם אלדין עלי בן באח'ל אחד מאמירי העשר ובהאדר (בתחפה, 167: בלבאן) אלדכאג'כי שהיה אחד מהאמירים בחמאה, ראה: נג'ום, 8/204-206; סלוק, 1/946-947. וזדה, 376-377; נהאיה, 32/30; אלח'חפה, 167. אבן אלדוואדארי מזכיר בין המתים גם את אקוש אמיר אח'ור ולאג'ין אלמוצלי אלח'טאבי (כנ, 9/88). אבן איאס מציין גם את האמיר עלא' אלדין [עלי] בן [דדא] אלתרכמאני (ראה הערה 1491 להלן) ומוסיף כי מתו אמירים נוספים מבין מחוזות סוריה השונים וכן כ-1500 ממלוכים סולטאניים, מלבד כוחות עזר אחרים, ראה: אבן איאס, 1/414.

⁸⁹⁸ סלוק, 1/939.

⁸⁹⁹ סלוק, 1/938-939; נג'ום, 8/165, 166-167. חלקם נזכר לעיל בין מפקדי הקלב והאגפים השונים.

⁹⁰⁰ מקורו של טיברס בממלוכי ביליך אלח'ונדאר ואחר כך עבר לידי בידרא. לאחר מכן התקרב ללאג'ין שמינהו להיות נקיב אלג'יש (מי שאחראי להביא אל הסולטאן את האמירים והאג'נאד שהוא מבקש לראות, אלקלשנדי, קהיר, 5/456; אלעמרי, מסאלך, 3/309). טיברס החזיק במשרה זו למעלה מ-20 שנה, מ-1297-8/697 ועד שנת מותו ב-1319/719 (אלדרר, 2/330-331).

⁹⁰¹ אלדרר (קהיר), 2/29.

⁹⁰² לאידמר אלח'טירי היה ממלוך בכיר בשם ביליך והוא שתיוון בעניינו אצל אלנאצר מחמד (אלואפי, 10/17).

⁹⁰³ על יחסיהם של אלטשלאקי וסלאר ראה סעיף 5.3 לעיל. על סלאר ומוסא בן עלי ואחיו אדם ראה להלן פרק ד', סעיפים 2.3.3 ו-2.3.5.2.

⁹⁰⁴ על מחמד (ד'ביאן) בן אלשיחי ראה להלן פרק ה' סעיף, 2.1.3.

⁹⁰⁵ נג'ום, 8/225.

אמירי המנצוריה או עמדו עימם בקשרים קרובים: בכתאש אלפח'רי הצאלחי הותיק, בנו של בכתאש, בנו של איתמש אלסעדי הט'אהרי, סוּדִי אלנאצרי, מבארזו אלדין סואר הואפדי הרומי, מע'לטאי (בן) אמיר מג'לס, בהאדר אליוספי וסנג'ר אלצואבי.⁹⁰⁶ רשימת האמירים הללו אינה כוללת את שמות האמירים המנצורים שהוצבו במחוזות סוריה השונים ושמילאו, כמצוין לעיל, תפקיד מכריע בקרב שקחב והם: אסנדמר כרג'י, בהאדר אאן, כג'כן, תמר אלסאקי, קטלובך, אקוש אלפרם, קבג'ק, קראסנקר, בתח'אן הברג'י ובכתמר אלסלח'דאר.⁹⁰⁷ כמו כן נזכרו כמפקדים בקרב שקדם לשקחב אע'רלו אלעאדלי ממלוך כתבע'א ומחמד בנו של קראסנקר. אם כן, מבין כלל 54 המפקדים והאמירים הנזכרים בקשר לקרב שקחב והקרב שקדם לו, 36 נמנו על אמירי המנצוריה, ועשרה נוספים היו ממלוכים, בנים או מקורבים אחרים של אמירי המנצוריה. כנזכר לעיל, לפחות שלושה מבין הרוגי קרב שקחב היו אמירים מנצורים בכירים. נתונים אלה מצביעים על חוזקה של סיעת המנצורים בעשור הראשון של המאה ה-14/8.

לאחר קרב שקחב נזכרים כמה אירועים מינוריים למדי בין הממלוכים למונגולים. אבן כת'יר מציין כי בתחילת שנת 705/1305 נפל צבא חלב למארב של המונגולים, שהביא למותם של כמה מבכירי הצבא ואחרים.⁹⁰⁸ ב-1308/708 הגיעו ידיעות על התקדמות המונגולים לסוריה. כוח ממלוכי בראשות המנצורים אקוש אלמוצלי קתאל אלסבע ושמש אלדין אלדכו אלסלח'דאר התכונן לצאת לעברם, אלא שמהר מאוד הגיעו ידיעות לפיהם הכוח המונגולי נסוג חזרה.⁹⁰⁹ גם בתקופת שלטונו הקצרה של ביברס אלג'אשנכיר כסולטאן לא ארעו תקריות רציניות בין הממלוכים למונגולים. בג'מאדא I 709/1309 יצאו אקוש קתאל אלסבע ולאג'ין זירבאג'א עם מספר אמירי טבלח'אנאה ואמירי עשר בראש 2000 פרשים אל חלב. לפי אלמקריזי, הסיבה לכך היתה ידיעות על כוונת המונגולים להגיע לחלב. לפי ביברס אלמנצורי, היה זה עקב ידיעות על כך שהמונגולים פשטו על אזורי הספר והנחיתו תבוסה לתורכמאנים בעינתאב. מכל מקום, לא נזכרת אחריתו של אירוע זה.⁹¹⁰ באותה שנה ארע עוד עימות עם המונגולים שבמהלכו כוח ממלוכי בראשות בתח'אן ממלוך קראסנקר הביס כוח מונגולי שפשט על כרכר במחוז אלכח'תא הצפוני (ראה נספח ד', מפה 2). הממלוכים לקחו סוסים ושבוים.⁹¹¹ בין העימותים הצבאיים שנערכו בתקופה שלאחר נסיגת האילח'אנים מסוריה התנהלו מגעים דיפלומטיים בין הצדדים. בסוף שנת 700/1301 קיץ 1301 הגיעו לסולטאנות שליחיו של ע'אזאן, שהתאסלם חמש שנים קודם לכן, עם מכתב שבו האשמות והתנצחויות כלפי הממלוכים ויחד עם זאת קריאה להסכם שלום. מכל מקום, הסכם השלום שהוצע ביטא למעשה כניעה מוחלטת של הממלוכים לע'אזאן וכלל איומים במקרה שהממלוכים יסרבו להצעה. בשנה שלאחר מכן החזירו הממלוכים מכתב לע'אזאן בו ענו לו על האשמותיו, הטילו ספק בטיב האסלאם שלו וטענו כי האל תומך בשלטונם-הם ולא בשלטונו של ע'אזאן. עם זאת, המכתב הסתיים בדברי שבח

⁹⁰⁶ ראה את רשימות האמירים: נג'ום, 8/167-168; סלוק, 1/939-940.

⁹⁰⁷ כתבע'א נזכר גם הוא כמי שהגיע לאזור הקרבות עם צבא חמאה (ראה לעיל בראשית סעיף זה). מכל מקום, הוא אינו נזכר לאחר מכן בין המפקדים. לפי אלמקריזי, מחלתו ממנה נפטר החלה כבר בשנת 1302/701 כאשר שב מהפשיטה על קליקיה. הוא עתיד למות כשלושה חודשים לאחר הקרב (סלוק, 1/923), כך שלטעמי הוא לא השתתף בקרב שקחב.

⁹⁰⁸ אבן כת'יר, 14/29.

⁹⁰⁹ זבדה, 402.

⁹¹⁰ זבדה, 410; סלוק, 2/55.

⁹¹¹ זבדה, 403-402; נהאיה, 32/138; אליוניני, 211. על כרכר ראה: אלקלקשנדי, בירות, 4/124.

על השלום ונציגי המונגולים נשלחו חזרה עם המכתב לאחר שקיבלו כסף ורכוש רב מידי הסולטאן.⁹¹² בד' אלחג'ה 701 / אוגוסט 1302 הגיעה לקהיר משלחת נוספת מטעם ע'אזאן שכללה שני קאצ'ים. הם דרשו כי הסולטאן יכיר בריבונותו של הח'אן האילח'אני על שטחם, יעלה אליו מסים ויציין את שמו של הח'אן על המטבעות ובדרשות יום השישי. השליחים חזרו עם תשובתו של הסולטאן, שהיתה למעשה תגובתם של אמירי המנצוריה השליטים. לשליחים המונגולים התלוו גם אזדמר אלמג'ירי הנאצרי והקאצ'י עמד אלדין אלסכרי. השניים נפגשו עם ע'אזאן בג'מאדא I 702 / דצמבר 1302-ינואר 1303. אין המקורות הממלוכיים מציינים את תשובתם של הממלוכים, אולם לפי המקורות הפרו-מונגולים הממלוכים לא רק שדחו את הצעותיו של ע'אזאן אלא דרשו שהוא עצמו יציין על גבי המטבעות את שמותיהם של הח'ליפה העבאסי שבקהיר ושל הסולטאן אלנאצר מחמד. מסר זה ביטא פעם נוספת את תפיסת השלטון הממלוכית, לפיה רק הם, בניגוד לע'אזאן, הינם שליטי האסלאם הלגיטימים. שני השליחים מקהיר אף פתחו בפניו של הח'אן תיבה שהיתה מלאה בנשק ובכך רמזו על כוונת מלחמה מצדם של הממלוכים. ע'אזאן הזועם מיהר לכלוא את השניים.⁹¹³

לאחר התבוסה בוואדי אלח'זנדאר ומותו של ע'אזאן בשנת 1304/703, עלה לשלטון אחיו של ע'אזאן, שנטל על עצמו את הכינוי אולג'יתו (Öljeitü), והוא מכונה במקורות הערביים בשם ח'רבנדא או ח'דאבנדא. הח'אן החדש שיחרר את שני השליחים שכלא אחיו ושילחם חזרה למצרים יחד עם נציגים דיפלומטיים נוספים מטעמו, מתנות ובקשה להסכם שלום. לראשונה הוצע הסכם שאין משמעו כניעה לאילח'אנים, אלא הפסקת אש. בנוסף לכך הביע הח'אן את רצונו במעבר חופשי של סוחרים וביקש שחרור שבויים מונגולים מקרב ח'זנדאר. בתגובה לכך שלחו הממלוכים אל הח'אן שני שליחים עם מתנה על מנת לאשר את ההסכם.⁹¹⁴ מכל מקום, דומה כי הסיבה למהלכים דיפלומטיים אלו של הח'אן החדש אינם מעידים על כוונות אמיתיות בשלום עם הממלוכים, אלא על רצון להשיג רגיעה זמנית עד להתחזקותו של הצבא המונגולי. חיזוק להנחה זו היא העובדה כי במקביל למגעים הדיפלומטיים עם הממלוכים, שלח הח'אן שליחים למערב במטרה לקבל סיוע בהתקפה משותפת על הממלוכים.⁹¹⁵

⁹¹² סלוק, 915-916/1. נוסח המכתבים נזכר במספר מקורות, ראה מכתבו של ע'אזאן: זבדה, 353-352; כנ, 56-53/9; נהאיה, 430-426/31; זיטרשטיין, 94-93; אליוניני, 212-214; תשובתו של אלנאצר מחמד: זבדה, 361-356; כנ, 70-66/9; נהאיה, 442-430/31; זיטרשטיין, 98-101; אליוניני, 243-247. על כך שנציגי המונגולים נשלחו חזרה עם כסף ורכוש, ראה: אליוניני, 243. ראה ניתוח התכתבות זו אצל ברודברידג', אידיאולוגיה, 81-85. ברודברידג' עומדת על אופיו התקיף של מכתב התשובה הממלוכי, בעוד בויל סבור כי הסיפא של המכתב, הכולל דברי שבח כלליים על השלום ואי הלוחמה, מבטא מסר פייסני של הצעת שלום (בויל, 390).

⁹¹³ המקורות הממלוכים מזכירים את המשלחת המונגולית (אליוניני, 2/255) אך אינם מזכירים את המסר שנשאו שליחי המונגולים, על כך ראה: ברודברידג', אידיאולוגיה, 87-88. כמה מן המקורות הממלוכים מביאים דיאלוג שהתנהל בין אלמג'ירי ואלסכרי לבין ע'אזאן, ראה: כנ, 78-71/9; זיטרשטיין, 101-104; עקד, 172-168/4. ראה תרגום דיאלוג זה וניתוחו: ברודברידג', שם, 88-90. וכן תרגומו לגרמנית: "Eine Gesandtschaft des Mamlüken al-Malik", in *Der Orient in der Forschung: Festschrift für Otto Spies*. ed. Wilhelm Hoenerbach (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967), 355-362.

⁹¹⁴ סלוק, 2/6; נהאיה, 87-86/32; אלתחפה, 176; ברודברידג', שם, 95. אליוניני אינו מזכיר את נציגי הסולטאן ואף מציין כי אף אחד מאמירי מצרים לא הסכים לשלוח נציג מחייליו לע'אזאן, ראה: אליוניני, 243.

⁹¹⁵ ברודברידג', שם, 95-96; בויל, 399-400; Reuven Amitai, "The Resolution of the Mongol-Mamluk War", in *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, eds. Reuven Amitai and Michal Biran (Leiden: Brill, 2005), 361.

5.5.2. התקפות נגד ממלכת קליקיה (סיס) הארמנית

קליקיה הארמנית שכפופה היתה למונגולים סבלה פעמים רבות מהתקפות הממלוכים, כנזכר לעיל. במהלך שלטונם בפועל של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר התנהלו מספר מסעות מלחמה נגד הארמנים. כבר בסוף שעבאן 701/ אפריל 1302 יצא צבא ממלוכי כנגד קליקיה. המקורות הערביים מציינים כי הסיבה לכך היתה העובדה כי הארמנים הפרו את תנאי ההסכם עם הסולטאן הממלוכי ושיתפו פעולה עם ע'אזאן. סיבה זו תמוהה מעט, שכן המקורות מזכירים קודם לכן כי הארמנים סייעו לע'אזאן בפלישתו לסוריה. ייתכן אם כן, כי התקפה זו תוכננה מבעוד מועד ונועדה להעניש את הארמנים ומלכם Het'um על שסייעו לע'אזאן בפלישתו המוצלחת לסוריה כשנתיים קודם לכן.⁹¹⁶ הכוח הממלוכי שיצא ממצרים היה בפיקודם של האמירים איבך אלח'זנדאר המנצורי ובכתאש אלפח'רי הצאלחי. הכוח הגיע לדמשק שם הצטרף אליו צבא המחוז בראשות בהאדר אאן וקטלובך המנצורים, וכן ביברס אלג'אלק הצאלחי. לאחר מכן התקדמו הכוחות לחמאה שם הצטרף צבא המחוז בפיקודו של המושל (נא'א'ב) כתבע'א וגם הנסיך האיובי וההיסטוריון אבו אלפדאא'. הכוחות הגיעו לחלב ב-1 לד'ו אלקעדה 28/ ביוני 1302 ומשם יצאו למסע הרס וביזה בממלכה הארמנית, שנמשך למעלה משבועיים עד ששבו הכוחות לחלב.⁹¹⁷ דומה כי התקפה זו נועדה מלכתחילה להיות מוגבלת.⁹¹⁸

מכל מקום, ב-1304/703 יצאו הממלוכים להתקפה גדולה הרבה יותר על הארמנים. אלנוירי מציין כי ההחלטה על התקפה זו באה כתגובה על כך שצבא חלב הותקף על ידי מונגולים בפשיטה על שטחי הארמנים.⁹¹⁹ סטיוארט, לעומת זאת, טוען כי "המקורות לא נותנים שום סיבה מיוחדת" להתקפה הממלוכית, כך שלדעתו סביר להניח כי הסיבה להתקפה נבעה מהשתתפותם של הארמנים לצדו של ע'אזאן בקרב שקחב.⁹²⁰ בראש הצבא שיצא ממצרים עמד שוב בכתאש אלפח'רי הצאלחי, סנג'ר אלצואבי וסנקרשאה אלמנצורי בראש 3000 פרשים. כשהגיע הצבא לדמשק, ברמז'אן 703/ אפריל 1304 חברו אליו צבאות מחוזות סוריה. בהאדר אאן בראש 2000 פרשים מצבא דמשק, קבג'ק בראש צבא חמאה, אסנדמר כרג'י בראש צבא טריפולי ומבצרי החוף, בלבאן אלג'זנדאר בראש צבא חמין וקראסנקר בראש צבא חלב.⁹²¹ בכתאש אלפח'רי חלה ונשאר בחלב, כך שהצבא נשאר בפיקודם הבכיר של אמירי המנצוריה. מחלב תקף צבא המוסלמים בשני ראשים: קבג'ק בראש מחצית הצבא תקף מכיוון קלעת אלרום צפונה עד מלטיה, ומחציתו השנייה בראשות קראסנקר (כך מציין אבן כת'יר) תקפה מזרוע מערב, מדרבנד, כלומר ככל הנראה דרך מעבר ה-Baghras, לאורך הרי ה-Amanus.⁹²² הצבאות הממלוכים זרעו הרס רב בקליקיה, הרגו, בזזו ולקחו שבויים רבים. אחר כך הטילו מצור ממושך על מבצר תל חמדון עד שכבשו אותו בתחילת ד'ו אלקעדה 703/יוני 1304, בהסכם המבטיח את בטחונם של התושבים (אמאן).⁹²³ הסכם האמאן שנחתם הסדיר את גבולות מחוז חלב וממלכת קליקיה, וחייב את הארמנים

⁹¹⁶ סטיוארט, הממלכה הארמנית, 154, 156.

⁹¹⁷ ראה אבו אלפדאא', 4/46-47; סלוק, 1/922-923; נג'ום, 8/154; סטיוארט, שם, 153-158.

⁹¹⁸ סטיוארט, שם, 156.

⁹¹⁹ נהאיה, 32/75.

⁹²⁰ סטיוארט (שם, 159) מציין את התקרית שתוארה לעיל, אך בהסתמכותו על אלעיני בלבד הוא אינו רואה בה סיבה למתקפה הממלוכית. אלנוירי, לעומת זאת, מציין מפורשות כי תקרית זו היתה הסיבה להתקפה הגדולה (נהאיה, שם).

⁹²¹ גם איבך אלח'זנדאר נזכר כאחד המפקדים אצל זיטרשטיין, 129.

⁹²² ראה נספח ד', מפות 1, 2; סטיוארט, שם, 160.

⁹²³ אלעיני המצטט את אבן כת'יר הוא היחיד המציין כי המבצר נכבש בכוח (ע'נקה), אך כפי שהראה סטיוארט ככל הנראה נכבש המבצר באמאן, ראה: סטיוארט, שם, 160-161.

להעלות מיד את המסים שאיחרו לשלם לסולטאנות הממלוכית במשך שנתיים. בתל חמדון תפסו הממלוכים שישה או שמונה בכירים, שכינהו כמושלי מבצרים אחרים שבאזור. המלך הארמני שליט קליקיה ניער חוצנו מהם, בשל כך שהתמרדו נגדו או בשל כניעתם למוסלמים. קראסנקר הורה להוציאם להורג וראשיהם נערפו, למעט ראשו של מושל מבצר נג'ימה, אשר התאסלם.⁹²⁴

התקפה נוספת על קליקיה נערכה ב-1305/705. הסיבה העיקרית לכך היתה השתתותו של המלך הארמני בהעלאת המס לסולטאנות. לפי מקורות ארמניים, בכל אופן, ההתקפה קשורה במותו של ע'אזאן.⁹²⁵ הפעם לא יצא צבא ממצרים אלא נשלח מחלב. קראסנקר מושל חלב שלח את האסמאדאר שלו קשתמר אלשמסי בראש צבא הכולל חיילי חלקה ואג'נאד. לפי אלמקריזי, מנה הכוח בערך 2000 איש.⁹²⁶ לפי אלעיני מנה הכוח 4000 פרשים⁹²⁷ ולפי אבן אלדואדארי מנה הכוח 10,000 פרשים.⁹²⁸ לפי מקורות ארמניים מנה הכוח 7000 חיילים.⁹²⁹ הכוח הממלוכי ערך בתחילה התקפה מוצלחת על קליקיה, כשהוא בוזז, מעלה באש כפרים רבים ושובה נשים וטף. מכל מקום, באותה עת שהה במקום כוח מונגולי שכלל 3000 פרשים בראשותו של האמיר המונגולי הבכיר קטלושאה. לפי גרסא אחרת, היו במקום כוחות מונגולים שבאו לגבות כסף, ככל הנראה את המסים המיועדים לשליט האילח'אני.⁹³⁰ המלך הארמני העניק למפקדים המונגולים כסף רב על מנת שיפעלו יחד עמו כנגד הממלוכים. לכוח הצטרפו גם פרנקים שהיו במקום כך שמניינו הכולל הגיע לכ-6000 פרשים. אלנוירי מציין כי חלק ניכר מהצבא הממלוכי עזב את קשתמר כיוון שלא הסכים להילחם עם הכוח המונגולי והעדיף לפשוט על האזור ולחזור בטרם יגיע הכוח המונגולי.⁹³¹ לפי רוב המקורות, קשתמר אלשמסי כשל בפיקודו על הכוחות במסע זה.⁹³² מכל מקום, דומה כי לכוח הארמני והמונגולי היה יתרון מספרי גדול על זה הממלוכי. הממלוכים נפלו למארב, חלקם נהרגו ורבים מהם נשבו ביניהם האמירים אבן צברה, קשתמר אלנג'יבי וקשתמר אלמט'פרי. חלק קטן מהם הצליח להינצל, ביניהם קשתמר אלשמסי מפקד הכוח. השבויים האמירים הובלו למחנה בו שהה השליט האילח'אני אולג'יתו.⁹³³

בתגובה לכישלון הפשיטה הממלוכית הזו התארגן צבא נוסף שיצא הפעם ממצרים בראשות האמירים בכתאש אלפח'רי והמנצורים ביברס אלמנצורי, אקוש אלמוצלי קתאל אלסבע ואלדכז אלסלח'דאר. באמצע שעבאן 705/ מרץ 1306 יצאו אמירים אלו מקהיר בראש 4000 פרשים. בהיותם בעזה שלח קראסנקר אוזרה ללמך הארמני על הגעתו של הצבא הממלוכי. המלך, שהבין כי הסיוע המונגולי היה בר-חלוף ועתה הוא חשוף לתגובה חריפה מצד הממלוכים, הבטיח כי יסור למרותה של הסולטאנות ומיהר לשלוח את המסים. הוא אף הצטדק באומרו כי

⁹²⁴ אלנוירי, 32/75-76; סלוק, 1/949; אבן כת'יר, 14/24; עקד, 4/301-303; כנז, 9/110-112; זיטרשטיין, 129. ראה סיכום המקורות השונים בעניין זה: סטיוארט, שם, 163-159.

⁹²⁵ סטיוארט, שם, 164.

⁹²⁶ סלוק, 2/16.

⁹²⁷ עקד, 4/382.

⁹²⁸ כנז, 9/131. מפצ'ל בן אבי אלפצ'אא'ל, היסטוריון קופטי שהסתמך על אבן אלדואדארי, מציין אף הוא מספר זה (מפצ'ל (בלושה), 111; סטיוארט, הממלכה הארמנית, 165, הערה 439). הסיבה לכך היא שאבן אבי אלפצ'אא'ל הסתמך על אבן אלדואדארי (ליטל, מבוא, 36-35; נורת'רוף, קלאוון, 49) ולא סיבות אחרות שמעלה סטיוארט (סטיוארט, שם).

⁹²⁹ סטיוארט, שם, 165-164.

⁹³⁰ עקד, 4/382; סלוק, 2/16.

⁹³¹ נהאיה, 32/95-96.

⁹³² אבו אלפדאא' מתאר את קשתמר כ"רפה שכל, מתקשה בניהול העניינים, להוט אחר היין, התרשל בשמירה על הצבא, לא פעל לאיסוף ידיעות על האויב וזלזל בו" ("ضعيف العقل قليل التدبير مشتغلا بالخمر ففرط في حفظ العسكر ولم يكشف أخبار العدو واستهان بهم", שם, 4/52); עקד, 4/384; סטיוארט, שם, 166-167.

⁹³³ זבדה, 384-383; סלוק, 2/16-17; אבו אלפדאא', 4/52; סטיוארט, שם, 167-168.

הלחימה היתה מצד המונגולים ולא מצדו והבטיח שידאג כי השבויים הממלוכים שנלקחו יוחזרו. עקב כך שבו בכתאש ואמירי המנצוריה עם צבאם מעזה ללא קרב.⁹³⁴

בחנית האירועים הצבאיים שארעו בין הממלוכים לארמנים בתקופת קלאוון והמנצוריה מעלה את הרושם כי הממלוכים ויתרו על הכוונה "למחוק מהמפה" את הממלכה הארמנית. מסעותיהם נועדו בעיקר להעניש את הארמנים, לזרוע בארצותיהם הרס וחורבן ובעיקר להבטיח הכנסה אדירה ממסים שיעלו לסולטאנות. הממלכה הארמנית בתקופת המנצוריה היתה "טרף קל" לצבא הממלוכי, אך עדיין נכונה היתה להגן על עצמה מפני הפלישות הממלוכיות, בשל התמיכה המוגבלת שקיבלה מצד המונגולים האילח'אנים. לאחר תקופת המנצוריה, הארמנים לא יעשו עוד כל ניסיון להדוף את התקפות הממלוכים.⁹³⁵

כוחות צלבנים עדיין נותרו באי ארואד שבקרבת טרסוס, והם היוו איום על טריפולי. כוחות אלה נמנו על חברי המסדר הטמפלארי, אשר נאלצו לסגת לאי זה לאחר שנכשלו בכיבוש כמה מערי החוף הסורי.⁹³⁶ לשם מיגורם הסופי התארגן כוח ממלוכי שיצא מקהיר בראשית שנת 702/ ספטמבר 1302 בכמה ספינות לעבר האי. בראש הכוח עמד כהרדאש אלזראק המנצורי.⁹³⁷ כהרדאש הגיע עם ספינותיו לטריפולי ושם הצטרף לכוחותיו בספינה נוספת אסנדמר כרג'י מושל המחוז יחד קבוצה מחייליו. ספינות הממלוכים בראשותם של שני המפקדים המנצורים הגיעו לאי ארואד והטילו מצור כבד על הצלבנים שבאי. למעשה, למוסלמים היה יתרון גדול שכן ממקורות צלבניים עולה כי לכוח הטמפלארי שנותר באי לא היה כל צי להדוף את ההתקפה. הצלבנים ספגו אבדות קשות. לפי המקורות המוסלמיים, נהרגו רוב תושבי האי הצלבנים, שמנינם היה כ-2000 איש. יתר תושבי האי, כ-500 איש, נאסרו לאחר שנכנעו וביקשו אמאן. לפי מקורות צלבניים, אבדותיהם של הטמפלארים הגיעו ל-800 נפש, בעוד הניצולים שנלקחו בשבי לקהיר מנו כ-280 איש. מכל מקום, הצבא הממלוכי המנצח חזר למצרים עם שלל רב ועם האסירים הכנועים, אשר פוזרו בין מבצרי סוריה השונים.⁹³⁸

⁹³⁴ זכדה, 384; סלוק, 2/17; אלתחפה, 177. ביברס אלמנצורי מציין ב-אלתחפה כי שליט סיס נדרש להכפיל את המס (אלתחפה, 177). ב-זכדה מעיד ביברס אלמנצורי כי תפקידו שלו בכוח היה לתקשר עם בכתאש אלפח'רי, שבשל זקנתו אבדו לו חושי הראייה והשמיעה (זכדה, 384, וראה על כך גם: ריצ'ארדס, "ביברס אלמנצורי", 42). בשנה זו עבר בכתאש את גיל ה-80 (ראה: סלוק, 2/19). ברביע I 706/ספטמבר 1306 הגיעו שליחיו של מלך ארמניה אל הסולטאן עם כספי המסים, וכן שוחררו 270 אסירים מוסלמים (נהאיה, 32/121). גם ב-708/9-1308 הגיעה משלחת מסיס עם המסים ומתנות לסולטאן, ראה: נהאיה, 32/137.

⁹³⁵ סטיוארט, שם, 190-191.

⁹³⁶ בד'ו אלקעדה 699/ יולי 1300 יצא צי בפיקודו של מלך קפריסין על מנת לכבוש בחזרה את ארץ הקודש. בראש הכוחות הנוצרים עמדו גם ראש מיסדר הטמפלארים ומפקד מסדר ההוספיטלרים בקפריסין. הצי התכוון לתקוף את אלכסנדריה, עכו, טרסוס ומרקה הצפונית לטרסוס. הצלבנים התבססו באי ארואד ומשם ניהלו את התקפותיהם. הם הצליחו לכבוש את טרסוס, אך משבוש לבוא לעזרתם כוח עזר מונגולי, נאלצו לסגת חזרה לארואד. רוב הכוחות הנוצרים שבו מארואד אל קפריסין, כך שבארואד נותרו רק כוחות טמפלארים, ראה: סילביה שייך, "ה'ריקונקוויסטה' הנוצרית של ארץ-ישראל בידי המונגולים (1300)", *קתדרה* 11 (1979), 146; Sylvania Schein, "Gesta Dei per Mongolos 1300. The genesis of a non-event", *English Historical Review* (1979) XCIV(CCCLXXIII), 811.

⁹³⁷ סלוק, 1/923, 928; זכדה, 366. לצורך תקיפה ימית זו נבנו ארבע ספינות חדשות. כאשר יצאו הספינות לעבר טריפולי נפל האמיר אקוש אלעלאאי (או אקוש אלקארא' לפי ביברס אלמנצורי) לים וטבע. לפי אלמקריזי רק לאחר מותו נתמנה במקומו כהרדאש למפקד כל הכוח, ראה: סלוק, 1/928-929.

⁹³⁸ נהאיה, 32/19; סלוק, 1/928-929; זכדה, 366; אבן כת'יר, 14/18. וראה רקע וניתוח המאורע על סמך מקורות צלבניים: שייך, "ריקונקוויסטה", 146; שייך, "מאורע לא קיים", 811.

5.5.3. התקפות נגד מרידות מבית: הנצירים בכסרואן והבדואים במצרים

בנוסף לאויבים החיצוניים נאלצו הממלוכים לפעול נגד מרידות מבית, שבאו מקרב אנשי ההרים הנצירים-עלויים בלבנון⁹³⁹ ומהבדואים שבדרום מצרים. ב-20 לשואל 699/9 ליוני 1300, זמן קצר לאחר שהגיע אקוש אלאפרם לדמשק המשוחררת מעול השלטון המונגולי, הוא יצא לעבר הרי כסרואן שבלבנון. אקוש אלאפרם ביקש להעניש את תושבי ההרים הנצירים על כך שתקפו את הצבא הממלוכי הנסוג לאחר התבוסה בקרב ואדי אלח'זנדאר. לשם כך איחד את כל צבאות מחוזות סוריה על ראשיהם, שהיו מקרב אמירי המנצוריה: צבא צפת בראשות כראי, צבא חמאה בראשות כתבע'א, צבא חמץ וצבא טריפולי בראשות אסנדר כרג'י. איחוד הכוחות הביא לניצחון ממלוכי מוחץ לאחר פחות משבועיים של ימי לחימה. הנצירים חויבו להעלות מס גדול במיוחד לסולטאנות הממלוכית ולהחזיר את הציוד שבזזו מהממלוכים בהתקפותיהם הקודמות. בנוסף חולקו שטחי האזור לאקטאעות וניתנו לאמירים.⁹⁴⁰

כחמש שנים לאחר מכן, ב-2 למחרם 705/25 ליוני 1305, שוב נאלץ אקוש אלאפרם לצאת בראש צבאות סוריה. ביברס אלמנצורי מציין כי התקפת הצבא הממלוכי באה כנקמה על מעשי הזוועה שעשו תושבי כסרואן בממלוכים במהלך הקרב בואדי אלח'זנדאר. אלנוירי מציין בנוסף כי מאז התבוסה בקרב זה מרדנותם של הנצירים בשלטון הממלוכי רק הלכה וגברה. מדבריו של אבו אלפדא' ניתן להבין כי הסיבה לתקיפה נבעה גם מסיבות דתיות ובטחוניות. תושבי ההרים נחשבו בעיני המוסלמים לכופרים שסרו מן הדת הנכונה. כמו כן תושבי ההרים היו חוטפים מוסלמים ומוכרים אותם לכופרים ועל כן היה צורך לאבטח את הדרכים באזור.⁹⁴¹ אקוש אלאפרם יצא בראש צבאות, שלפי המקורות מנו כ-50,000 פרשים וכללו גם את צבא טריפולי בראשות אסנדר כרג'י. הצבא הממלוכי כיתר את ההר מכל עבר. אבו אלפדא' מציין כי בשל הגישה הקשה לאזורים הגבוהים בהם שכנו הנצירים, ירדו הממלוכים מסוסייהם וטיפסו באופן רגלי על ההרים התלולים. הצבא הממלוכי הנחיל לתושבי כסרואן תבוסה עזה במשך 11 ימי לחימה. צבא סוריה הרס את כפריהם של הנצירים, שבה מאות מהם ושב לדמשק עם שלל עצום ב-14 לצפר/5 לספטמבר.⁹⁴²

מתקבל הרושם, אפוא, כי מדיניות קלאוון והמנצוריה כלפי הנצירים-עלויים דומה היתה לזו שהנהיגו כלפי הארמנים. בדומה למסקנתו של סטיוארט לגבי הארמנים, מסיק לאוסט (Laoust) כי לאחר תקופתו של אלט'אהר ביברס נזנחה המדיניות האופנסיבית כלפי הנצירים. הכוונה לאסלם כת כופרת זו הומרה במסעות עונשין שהונהגו כל אימת שהתמרדו או שהיוו סכנה. זאת על אף שהכוח והיכולת לכפות את האסלאם הסוני על הנצירים היתה בידם של הממלוכים.⁹⁴³

שני התקפות התחוללו בשנים אלה גם נגד הבדואים שבמצרים. שבטי הבדואים בדרום ובמערב מצרים עיינו את השלטון הממלוכי מראשיתו וסרבו לכפוף עצמם למרותו. בנוסף לכך, הסכסוכים השבטיים בינם לבין עצמם חייבו את השלטון המרכזי להתערב בענייניהם לא פעם.⁹⁴⁴ בשנת 700/1-1300, ביברס אלמנצורי נשלח בראש

⁹³⁹ על הנצירים-עלויים ראה הערה 620 לעיל.

⁹⁴⁰ אליוני, 130; סלוק, 1/903; אלמקפא, 2/237; כנז, 9/40; אבן כת'יר, 14/11; אלד'הבי, תאריח', 60/97.

⁹⁴¹ זבדה, 386; נהאיה, 32/97; אבו אלפדא', 4/52; כנז, 9/17.

⁹⁴² זבדה, 386; נהאיה, 32/97; כנז, 9/131; סלוק, 2/15; אלמקפא, 2/238.

⁹⁴³ Henri Laoust, "Remarques sur les expéditions du Kasrawān sous les premiers Mamluks", *Bulletin du Musée de Beyrouth* 4 (1940), 112-115.

⁹⁴⁴ ראה על כך: גורת'רוף, שם, 98-97.

20 אמירי טבלח'אנאה לדכא מלחמה פנימית בין שני שבטים בדואים במחוז אלבֶּחִירָה שבמערב הדלתא.⁹⁴⁵ ביברס אלמנצורי מציין את שמותיהם של 18 מתוך 20 אמירי הטבלח'אנאה שהתלוו אליו, מהם ניכר כי חלקם של אמירי הברג'יה ושל אולאד אלנאס היה מרכזי. להוציא את ביברס אלמנצורי, כל יתר אמירי המנצוריה הנזכרים נמנו ככל הנראה על הברג'יה וכללו את טשתמר אלג'מקדאר, אלדכו אלסלחדאר, מע'לטאי אלמסעודי, לאג'ין אלג'אשנכיר ותאכז (בלבאן) אלטע'רילי. שישה מבין אולאד אלנאס נזכרים, ביניהם מחמד בן טרנטאי אלמנצורי. אמירים אלו הגיעו לתרוג'ה שבמחוז זה, הביסו את הבדואים, העניקו להם אמאן, הביאו להסכם בין השבטים היריבים והסדירו את חוקיהם. ביברס אלמנצורי וחבריו שבו לקהיר עם אלפי סוסים, בהמות וצאן ועם נשק רב.⁹⁴⁶ באותה שנה יצא גם סנקר אלעסר הוזיר בראש 100 ממלוכים סולטאניים לדרום מצרים כדי לדכא מרידה נוספת. ביברס אלמנצורי יצא אף הוא לאזור המרידות. הוא מעיד כי הוא וחבריו האמירים נפגשו עם נכבדי הבדואים במנפלוט⁹⁴⁷ והטילו על הבדואים מס עצום הכולל 1,500,000 דרהם, 1000 סוסים, 2000 גמלים ו-10,000 בהמות צאן.⁹⁴⁸

בשנת 1301-2/701 יצאו שוב בכירי המנצורים לדרום מצרים (הצעיד), הפעם במטרה לשים קץ למהומות הבדואים שם. בעקבות תבוסת הממלוכים בואדי אלח'זנדאר, פרקו הבדואים את עול השלטון והתמרדו נגדו. הבדואים גבו מסים כבדים מהסוחרים, לא שילמו את מסי הק'ראג לשלטון המרכזי ולמעשה עשו ככל העולה על רוחם באזור זה. לאחר שקיבלו אישור הלכתי מהעלמא'א תכננו אמירי המנצוריה בקפידה את התקפתם ואף ביצעו פעולות הסחה בכך שהעמידו פנים שהם יוצאים למסע ציד בצעיד. בראש מסע זה עמדו בעיקר אמירי המנצוריה. לצד הסולטאן, ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, עמדו האמירים הבכירים סנקר אלעסר, בכתמר אלג'וכנדאר, קתאל אלסכע, ביברס אלמנצורי וקבג'ק. למעשה הלא-מנצורים היחידים שפיקדו על מסע זה היו בכתאש אלפח'רי הצאלחי, בלבאן אלע'למשי וטקצבא הט'אהרי ואל'י קוץ.⁹⁴⁹ הכרוניקה של זיטרשטיין מזכירה לצד ביברס אלג'אשנכיר וסלאר את אמירי המנצוריה לאג'ין אלרומי, ברלע'י אלע'אשרפי, בכתות אלפתאח ו"מפקדים נוספים".⁹⁵⁰ הצבא הממלוכי בראשות אמירי המנצוריה כיתר את הבדואים והנחיל להם תבוסה גדולה. רבים מהבדואים נהרגו, אחרים נשבו ונלקח שלל רב ביותר שכלל רכוש, כלי נשק סוסים, ועשרות אלפי בהמות, הכוללות סוסים, צאן ובקר.⁹⁵¹

6. תקופת שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר (1309/708 - 1310/709)

לאחר פרישתו של אלנאצר מחמד לאלכרך הוחלט על הכרתו של ביברס אלג'אשנכיר לסולטאן. הח'ליפה אלמסתכפי באללה אבו אלרביע סלימאן מינה את ביברס רשמית כסולטאן והסולטאן החדש הקפיד לבצע רכיבה

⁹⁴⁵ מחוז (ולאיה) אלבחירה הוא מבין ארבעת המחוזות הצפוניים של מצרים, ראה: אלקלקשנדי, קהיר, 4/66; נספח ד', מפה

⁹⁴⁶ זכדה, 348-349; סלוק, 1/914. אבן יאס מציין בניגוד ליתר המקורות כי 20 האמירים שהתלוו לביברס אלמנצורי היו

אמירי עשר (ולא טבלח'אנאה) וכן יצאו עם הכוח 500 ממלוכים סולטאניים, ראה: שם, 1/407.

⁹⁴⁷ מנפלוט היא אחת משלוש המחוזות (ולאיה) הקטנים יותר בחלק הדרומי (אלג'יה אלככלי) של מצרים, בראשו עומד אמיר עשר (אלקלקשנדי, קהיר, 4/66; אלעמרי, מסאלק, 3/344); נספח ד', מפה 4.

⁹⁴⁸ זכדה, 351.

⁹⁴⁹ סלוק, 1/920-921; זכדה, 363.

⁹⁵⁰ זיטרשטיין, 107.

⁹⁵¹ סלוק, 1/921-922. ראה עדותו של ביברס אלמנצורי: זכדה, 363-364; נהאיה, 32/14; אליוניני, 254. אבן אלדזאדארי מזכיר רק את סלאר כמי שעמד בראש המסע (כנו, 64-63/9).

מלכותית כשעליו בגדי הכבוד השחורים של הח'ליפות העבאסית.⁹⁵² איבך אלבע'דאדי הברג'י נשלח לדמשק עם מכתב התפטרותו של אלנאצר מחמד. הוא הקריא אותו בפני הקאצ'ים, האמירים ונכבדי העיר (אעיאן) והשביע אותם למען ביברס אלג'אשנכיר.⁹⁵³

ביברס אלג'אשנכיר ישב על כס הסולטאנות ב-23 לשואל 5/708 לאפריל 1309.⁹⁵⁴ הוא מינה מיד את סלאר לסגנו ואף הודיע כי אם יסרב סלאר לכהן כסגנו יוותר על הסולטאנות. ביברס אלג'אשנכיר לא ביצע כל שינוי נוסף בקרב מושלי המחוזות, למעט העברתו של מושל עזה ביברס אלעלאאי' המנצורי לאמיר בדמשק ומינויו של בלבאן אלבדרי במקומו במחרם 709/ יוני 1309.⁹⁵⁵ לאחר שהח'ליפה הכתיר את ביברס אלג'אשנכיר כסולטאן, נאמנו הברג'ים של הסולטאן החדש - בתח'אץ אלמנצורי הברג'י, לאג'ין זירבאג' וקלי אלסלחזאר - השביעו את האמירים למענו.⁹⁵⁶ לאחר מכן נשלחו אמירים בכירים למחוזות סוריה השונים על מנת להשביע את המושלים ואת האמירים ששם לסולטאן החדש.⁹⁵⁷

כבר בשלב מוקדם זה ניכר פיצול בקרב אמירי המנצוריה בין תומכיו המובהקים של ביברס אלג'אשנכיר, מתנגדיו, ואלו אשר פסחו לזמן מה על שני הסעיפים, עד יובהר מאזן הכוחות שבין הסולטאן המוגלה לבין הסולטאן החדש. נאמנו של ביברס אלג'אשנכיר כללו את חבריו שנמנו רובם ככולם על הברג'יה והם אקוש אלפרם מושל דמשק, אידמר אלח'טירי, איבך אלבע'דאדי, בכתות אלפתאה, טע'ריל אלעי'אני, אלדכו אלסלחזאר, קג'מאס אלג'וכנדאר, תאכו (בלבאן) אלטע'רילי, בלאט אלג'וכנדאר, קלי אלסלחזאר ואידמר אליונסי. כמו כן נזכרים האמירים אקוש אלרומי, צארם אלדין אלגרמכי, סאטי, וטיברס אלג'מדאר כתומכיו של ביברס אלג'אשנכיר.⁹⁵⁸ בנוסף כללו תומכיו של ביברס אלג'אשנכיר את שני מקורביו (ח'ואץ), בעל בתו ברלעי' אלשרפי ואקוש אלשרפי מושל אלכרך. דומה כי רוב האמירים המנצורים האחרים, על אף שהביעו תמיכה בביברס אלג'אשנכיר, לא עשו זאת בלב שלם. ואכן, ככל שמעמדו של אלנאצר מחמד התחזק, נטו לצדו יותר ויותר מבין אמירים אלה.

כבר עם הכתרתו של ביברס אלג'אשנכיר סירבו כמה מאמירי סוריה להישבע לו אמונים. היו אלה האמירים ביברס אלעלאאי' (אותו הדיח ביברס אלג'אשנכיר ממושלות עזה כנזכר לעיל), בהאדר אאץ המנצורי, אקג'בא הט'אהרי ובכתמר אלח'אג'ב שהיה ממלוך של טרנטאי המנצורי המנוח. רק לאחר שאקוש אלפרם מושל דמשק שיכנע אמירים אלה בדברי נועם להישבע לסולטאן הם נאותו לעשות כן.⁹⁵⁹ אלא שהתנגדות המורה יותר לשלטונו של ביברס אלג'אשנכיר באה מצד אמירי המנצוריה מושלי מחוזות סוריה הגדולים, קרי, קראסנקר מושל חלב, קבג'ק מושל חמאה ואסנדמר מושל טריפולי. שלושת האמירים הבכירים הללו כעסו מאוד על כי לא

⁹⁵² נג'ום, 8/233; זבדה, 406; כנו, 9/160; אבן כת'יר, 14/39.

⁹⁵³ אבן כת'יר, 14/39.

⁹⁵⁴ סלוק, 2/45.

⁹⁵⁵ נהאיה, 32/140. ביברס אלעלאאי' היו ככל הנראה אמיר מנצורי כיוון שזכור יחד עם אמירי המנצוריה באירועים הפוליטיים והצבאיים בתקופתם. הוא נתמנה לח'אג'ב בדמשק בשנת 1304/704 ונעצר יחד עם אמירי המנצוריה בגל המעצרים הגדול של 1312/712 (ראה אעיאן, 2/77-78; אלדרר, 1/509; סלוק, 2/52,100 ובפרק ג' סעיף 1.1). קשה לדעת אם בלבאן אלבדרי נמנה על המנצוריה. אלמקריזי מציין כי הוא נאצרי (אלמקפא, 2/487).

⁹⁵⁶ נג'ום, 8/233.

⁹⁵⁷ איבך אלבע'דאדי וסאטי נשלחו אל דמשק, ראה: כנו, 9/158-159. אבן כת'יר, שניכר כי עיין את ביברס אלג'אשנכיר בשל כך שאסר את אבן תימיה, מציין כי הקאצ'י החנבלי הראשי נמנע מלהישבע לביברס אלג'אשנכיר באומרו: "אף אחד לא יעזוב מרצון את שלטונו, אלא אם נרדף." קבוצה מהאמירים בכו ונשבעו כאנוסים, ראו: אבן כת'יר, 14/39.

⁹⁵⁸ סלוק, 2/47; כנו, 9/158; זבדה, 406; נג'ום, 8/235-236.

⁹⁵⁹ נג'ום, 8/236-237.

התייעצו עימם בטרם הוכתר ביברס אלג'אשנכיר לסולטאן וייחלו לכשלוך שלטונו.⁹⁶⁰ השלושה נפגשו בחשאי בחלב והחליטו לצאת בכל מחיר נגד ביברס אלג'אשנכיר ואקוש אלאפרם נאמנו. שליחיו של ביברס אלג'אשנכיר הגיעו אל קראסנקר וגילו כי אף אחד מהשלושה אינו מוכן להישבע לסולטאן החדש. במקביל, קראסנקר שלח את בנו האמיר מחמד אל אלנאצר מחמד שבאלכרך ועימו מכתבים מאביו קראסנקר, קבג'ק ואסנדמר. במכתבים אלה הביעו השלושה את מורת רוחם על כך שאלנאצר מחמד עזב את כס הסולטאנות, הדגישו כי לא נשבעו לביברס אלג'אשנכיר, שנאמנותם נתונה רק לסולטאן אלנאצר מחמד וכי יסייעו לו לשוב אל שלטונו בקרוב. אלנאצר מחמד הבין כי בשלב הזה מרד מצד שלושה אמירים, מושלי מחוזות מרוחקים בסוריה, לא יצלה כנגד כל אמירי מצרים ודמשק. על כן הוא כתב לשלושת האמירים כי לעת עתה עליהם לסור למרותו של הסולטאן החדש ולהתאזר בסבלנות ויחד עם זאת לדווח לו על כל ההתפתחויות הפוליטיות.⁹⁶¹ בעצתו של סלאר החליט ביברס אלג'אשנכיר להתמודד עם המצב במתינות ובחנופה עד יעבור זעם. הוא שלח לכל אחד מהשלושה מינוי המקנה להם עצמאות גמורה כשליטי המחוזות שבראשם הם עומדים כך שלא יצטרכו להעלות כל מס לשלטון המרכזי בקהיר. מאחורי מהלך זה עמדה הכוונה לרצות את האמירים הסוררים רק לזמן קצר, עד שיתחזק כוחו של הסולטאן החדש והוא יוכל להכפיף אותם למרותו.⁹⁶² ביברס אלג'אשנכיר שיגר מכתב לקראסנקר בו הוא הדגיש, בין השאר, את עובדת היותם של השניים ח'שדאשים ואת היותו של קראסנקר "בכיר המנצוריה". בנוסף לכך, דאג ביברס אלג'אשנכיר גם לרכוש את תמיכתם של האמירים המורדים באמצעות מענקים חומריים. הוא העניק לקראסנקר ולשני חבריו את המחוזות שבשליטתם כאקטאע דרבסתא,⁹⁶³ והוסיף לכל אחד מהשלושה בגדי כבוד בשווי 1000 דינאר, אריגים למיניהם בשווי זהה ועשרה סוסים. רק לאחר כל המהלכים הללו הסכימו השלושה להישבע אמונים לביברס.⁹⁶⁴ מכל מקום, שלושת האמירים האלה המשיכו להתנגד לשלטונו של הסולטאן החדש ולפעול למען גיוס מתנגדים נוספים מבין מושלי מחוזות סוריה.

שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר אכן לא האריך ימים. הוא נתערער בשל שלוש בעיות עיקריות: החשדנות ששררה בין ביברס אלג'אשנכיר לסגנו סלאר, איבת ההמונים לביברס אלג'אשנכיר ואהדתם לאלנאצר מחמד והעימותים המתמשכים בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד, שהצליח לזכות באהדתם של רבים מאמירי המנצוריה.

ראשית, איבה תמידית שררה בין ביברס אלג'אשנכיר לבין סגנו סלאר. כפי שנסקר בפרק הקודם (סעיף 5.3), גם לאורך עשר שנות שלטונם המעשי המשותף לא חדלה המתיחות בין השניים. עתה, משנתמנה ביברס אלג'אשנכיר לסולטאן בפועל ובשם, לא חדלה הברג'יה מלהסית את ביברס אלג'אשנכיר נגד סלאר והאיצה בו לפעול נגדו. המהלכים האלו החריפו ככל שהמשבר בשלטונו של ביברס אלג'אשנכיר החמיר. ביברס אלג'אשנכיר סרב בטיעונים שונים לתביעותיהם של חבריו מהברג'יה לתפוס את סלאר. מכל מקום, איבה זו היא שהביאה ככל הנראה לעריקה הראשונה של אמירים מנצורים ואחרים לעבר אלנאצר מחמד, ועריקה זו היא

⁹⁶⁰ נג'ום, 8/237-238. אבן אלדואדארי מציין כי הסיבה לכך שקראסנקר התנגד לביברס אלג'אשנכיר נבעה מכך שהאחרון אחראי היה להרעלתו של בנו של קראסנקר, האמיר מחמד, ראה: כנו, 9/180.

⁹⁶¹ נג'ום, 8/238-242.

⁹⁶² נג'ום, 8/240.

⁹⁶³ אקטאע דרבסתא איפשר למחזיק בו לגבות את כל המסים מהאקטאע שלו, לרבות אלו שהיו מיועדים לסולטאן, ראה: רביע,

43.

⁹⁶⁴ נג'ום, 8/242.

שפתחה את גל העריקות שהביא להתערערות שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר עד לנפילתו הסופית ברמצ'אן /709 פברואר 1310 (ראה להלן). במקרה אחר, אף ניסו אמירי הברג'יה לרצוח את סלאר.⁹⁶⁵

אהדתם של ההמונים לאלנאצר מחמד וסלידתם מביברס אלג'אשנכיר תרמה רבות לנפילת שלטונו של השני. גילויי האהדה הנזכרים ביחס לסולטאן אלנאצר מחמד הינם רבים ולעיתים, כך נדמה, אף מופרזים.⁹⁶⁶ יחד עם זאת, העובדה כי כל המקורות מציינים את יחסם האוהד של ההמונים כלפי אלנאצר מחמד רומזת על כך שאין המתואר נטול כל קשר לאשר התרחש. ייתכן, כפי שמציינים המקורות, כי ההמונים ראו באלנאצר מחמד שליט לגיטימי יותר מאמירי המנצוריה בהיותו ממשיכתה של שושלת המלוכה הקלאונית. עוד בהיותו של אלנאצר מחמד ילד, כששב מגלותו הראשונה באלכרך, שמחו האנשים בקהיר ובפסטאט על בואו.⁹⁶⁷ בשנת 1307/707, כאשר נפוצו בקהיר שמועות כי האמירים מתכוונים להרוג או להגלות את הסולטאן, התקוממו התושבים. אבן תע'ריברדי מציין כי היה זה בשל אהבתם הרבה לאלנאצר מחמד והעובדה כי לא היו מוכנים לקבל שלטון של אחד האמירים הממלוכים אלא רק של אחד מצאצאיו של קלאוון.⁹⁶⁸ ההמונים פתחו בפעולות מחאה אקטיביות. הם לא פתחו את השווקים, התאגדו תחת המצודה וקראו קריאות בשבחו של אלנאצר מחמד תוך שהם מקללים ותוקפים את האמירים. הממלוכים שנשלחו להילחם בהמון בראשותו של בתח'אץ אלמנצורי נמנעו מלבוא במגע עם ההמון מחשש שיפגעו ופעלו על מנת לפייסו.⁹⁶⁹ שנה לאחר מכן, כאשר עזב אלנאצר מחמד את קהיר למסע החג', ולמעשה לגלותו באלכרך, "יצאו ההמונים (עאמה), בכו סביבו, הצטערו על עזיבתו ובירכו אותו..."⁹⁷⁰ ביברס אלג'אשנכיר וסלאר סרבו להצעתו של ביברס אלמנצורי לפתוח במשא ומתן עם אלנאצר מחמד, מחשש לתסיסת ההמונים שכה אהדו את הסולטאן שפרש.⁹⁷¹ ביברס אלמנצורי מציין כי ביברס אלג'אשנכיר החליט שהח'ליפה אלמסתכפי באללה סלימאן יחדש את מינויו כסולטאן (ראה להלן) כתגובה ישירה למחאות ההמונים, שהתגודדו בשער האורוות שמתחת למצודה וקראו קריאות בגנותו של אלג'אשנכיר.⁹⁷² מכל מקום, לאחר שהח'ליפה חידש את שבועת האמונים לביברס אלג'אשנכיר הביעו ההמונים את סלידתם מהזכרת שמו של ביברס כסולטאן במסגרת הדרשה של יום שישי וצעקו בתגובה קריאות בזכות אלנאצר מחמד וזכותו לשלטון. לפי תיאורים אחדים, ההמונים אף רצו לקפוץ על הבמות שבמסגדים ולהוריד משם את הדרשנים או לרגום אותם באבנים. גם כאשר האמיר ביברס אלג'אשנכיר 27 מממלוכיו ומקורביו (ראה להלן), הביעו ההמונים את סלידתם

⁹⁶⁵ ראה על העימותים בין ביברס אלג'אשנכיר והברג'יה לבין סלאר ותומכיו: סלוק, 2/53,58,70,258; ג'ומ, 8/244,247,270. על מקרובו של סלאר, נוע'אי, שניסה להתנקש בביברס אלג'אשנכיר, ראה: ג'ומ, 8/247-250; סלוק, 2/59 וכן להלן. חששו של ביברס אלג'אשנכיר מאלנאצר מחמד כמובן לא היה נטול סיבה, וכך גם חששו מסלאר. אלצפדי מתאר בפרוזה מחוזות ובלשון מליצית כי סלאר אימלל את חייו של ביברס אלג'אשנכיר עד שהביא לכך שהשלטון יסור מידי, ראה: אעיאן, 2/490. על סירובו של ביברס אלג'אשנכיר לפעול נגד סלאר מחשש למלחמת אחים קשה, ראה: אלמקפא, 2/548.

⁹⁶⁶ הדברים אמורים בייחוד ביחס לכרוניקה של ביברס אלמנצורי, *אלתחפה*, שכנזכר לעיל (ראה הערה 50) נועדה לפאר את בית המלוכה הקלאונית. גם אבן אלזואדארי מביע פעמים רבות אהדה גלויה לאלנאצר מחמד וסלידה מביברס אלג'אשנכיר והאמירים הברג'ים, ראה למשל: כנ, 9/155-160,160-161,180.

⁹⁶⁷ סלוק, 1/872; ג'ומ, 8/116.

⁹⁶⁸ ג'ומ, 8/172.

⁹⁶⁹ סלוק, 2/34-36; ג'ומ, 8/183; כנ, 9/187-188.

⁹⁷⁰ סלוק, 2/43; ג'ומ, 8/176. הפועל המציין בכי הינו *תְּכַאֵם* שמשמעותו "העמידו פני בוכים." פעולה זו אינה נחשבת שלילית באסלאם. *בחזית'* מהימן מצווה הנביא על מאמיניו: "קראו את הקוראן ובכו, ואם לא תצליחו לבכות, העמידו פני בוכים", ראה: ליון, 242.

⁹⁷¹ *זבדה*, 406-405; *אלתחפה*, 191.

⁹⁷² *אלתחפה*, 199-200.

מכך.⁹⁷³ אף בדמשק סירבו ההמונים להכיר בשלטונו של ביברס אלג'אשנכיר וראו באלנאצר מחמד כסולטאן הלגיטימי.⁹⁷⁴ ההמונים בדמשק התמרדו וצעקו קריאות בשבחו של אלנאצר מחמד.⁹⁷⁵ הם נמו על גגות העיר בלילה שקדם לכניסתו המלכותית לדמשק, על מנת שיוכלו לצפות בו. כאשר נכנס, שמחו התושבים על חזרתו וחגגו כל הלילה, גברים נשים וטף.⁹⁷⁶ גם בקהיר חלה התקוממות עממית לנוכח השמועות על התחזקות כוחו של אלנאצר מחמד. כאשר יצא ביברס אלג'אשנכיר במנוסה מקהיר, התגודדו נגדו ההמונים, קיללוהו ואף יידו לעברו אבנים.⁹⁷⁷ כאשר נכנס אלנאצר מחמד לקהיר, קושטה העיר לכבודו וכל האמירים, הפקידים והתושבים יצאו לקבל את פניו. התושבים אף שילמו כסף רב לבעלי הבתים שלאורך הדרך בה עבר אלנאצר מחמד, על מנת לחזות מקרוב בסולטאן.⁹⁷⁸

תושבי קהיר סלדו משלטונו של ביברס אלג'אשנכיר לא רק בגלל שלא נמנה על משפחת מלוכה מסורתית, אלא גם בשל הבצורת והמגיפות שתקפו את מצרים וסוריה בתקופת שלטונו. הם ראו בשלטונו סימן רע מאלוהים והוכחה לכך שביברס אלג'אשנכיר אינו שליט רצוי בעיני האל.⁹⁷⁹ ההמונים אף שרו בלחן עממי שיר בגנותם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ובשבחו של אלנאצר מחמד.⁹⁸⁰ יש לציין, כי תפקידם החשוב של ההמונים בהדחתו של ביברס אלג'אשנכיר ועלייתו לשלטון של אלנאצר מחמד, מעלה תהיות ביחס לדעתם של איילון וחוקרים אחרים, לפיה ההמונים שיחקו תפקיד שולי, או לכל היותר מוגבל ביותר, בפוליטיקה הממלוכית.⁹⁸¹ אם כן, האיבה והחשדנות התמידית ששררה בין ביברס אלג'אשנכיר והכרזתו לבין סלאר ונאמניו, בנוסף ללחץ ההמון, הביאו לבעיה החמורה ביותר שנשקפה לשלטונו של ביברס אלג'אשנכיר, היא התחזקות כוחו הפוליטי של אלנאצר מחמד באלכרך. בין החודשים ג'מאדא II /709 / נובמבר 1309 ועד כניסתו של אלנאצר לקהיר כסולטאן ברמצ'אן אותה שנה/ פברואר 1310, החל אלנאצר מחמד לבסס יותר ויותר את כוחו לעומת ביברס אלג'אשנכיר וסלאר וזאת בעיקר בשל עריקה הדרגתית של אמירי המנצוריה ואמירים נוספים למחנהו. להלן אתאר באופן כרונולוגי את המהלכים העקריים בעימות שבין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר לאלנאצר מחמד. התקרית החמורה הראשונה בין השניים ארעה כאשר ביברס אלג'אשנכיר דרש מאלנאצר מחמד שיחזיר אליו לקהיר את הממלוכים והסוסים שלו וכן רכוש נוסף. אלנאצר מחמד סירב למסור את כל אלו לידי ביברס אלג'אשנכיר ואף היכה ואסר לזמן מה את שליחו של ביברס אלג'אשנכיר.⁹⁸² באותה עת פתחו מושלי מחוזות

⁹⁷³ אדרר (קהיר), 2/39; נג'ום, 8/264; אלתחפה, 199-200; נהאיה, 32/146.

⁹⁷⁴ סלוק, 2/67.

⁹⁷⁵ נג'ום, 8/264-265.

⁹⁷⁶ כנו, 9/172-173; זיטרשטיין, 143; אבן כת'יר, 14/42.

⁹⁷⁷ נג'ום, 8/271; סלוק, 2/71.

⁹⁷⁸ נג'ום, 8/265; סלוק, 2/67.

⁹⁷⁹ נג'ום, 8/243-244.

⁹⁸⁰ מילות השיר הינן: "הסולטאן שלנו הוא משענת קנה רצוף וסגן הסולטאן [סלאר] בעל זקנקן דליל/ מאין יבואו אלינו המים?/ יביאו לנו את הצולע [אלנאצר מחמד]/ יבואו המים בשפע" ("سلطاننا ركين وناينا نقين/ يجينا الماء منين؟/ يجيوا لنا الأعرج/ يجي الماء ويخرج", ראה: נג'ום, 8/244; סלוק 2/55). הכינוי "משענת קטנה" או "משענת קנה רצוף" (زقن) הוא משחק מילים המבוסס על כינוי המלוכה של ביברס אלג'אשנכיר: زقن אלדין, היינו: משענת האסלאם. באותו משקל הקטנה מתייחס השיר גם לסלאר, שבהיותו ממוצא מונגולי, היה בעל "זקנקן" דל שיער (زقن). ראה על שיר זה ועל שנאתם של ההמונים לביברס אלג'אשנכיר: נג'ום, 8/282; אבן איאס, 1/425; שושן, *תרבות פופולרית*, 53.

⁹⁸¹ David Ayalon, "The Muslim City and the Mamluk Military Aristocracy", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2, 14 (1968), 325-326; ואן סטינברגן, סדר, 16-17; לבנוני, *מפנה*, 109.

לפידוס, ערים, 165.

⁹⁸² נג'ום, 8/244-245; סלוק, 2/56; נהאיה, 32/149; זבדה, 415; אלתחפה, 193.

סוריה קראסנקר, קבג'ק, אסנדמר כרג'י ובכתמר אלג'וכנדאר בחליפת מכתבים עם אלנאצר מחמד והסכימו לסייע לו במאמציו להסיר מעליו את עולו של ביברס אלג'אשנכיר. במקביל הפגין אלנאצר מחמד כניעות כלפי ביברס אלג'אשנכיר וציית לו.⁹⁸³ קראסנקר הבטיח לאלנאצר מחמד כי יגיע עימו לדמשק בראשית שעבאן 709 / ינואר 1310 קראסנקר ניסה אף לשכנע את אקוש אלאפרם מושל דמשק ונאמנו של ביברס אלג'אשנכיר לסור למרותו של אלנאצר מחמד. כמו כן הוא עודד את אלנאצר מחמד לגייס לצדו גם את המנצורים בכתמר אלג'וכנדאר מושל צפת וכראי מושל ירושלים.⁹⁸⁴ אלנאצר מחמד עשה כציווי של קראסנקר ובאמצעות ממלוכו איתמש אלמחמדי הצליח לגייס גם את תמיכתו של בכתמר אלג'וכנדאר, על אף המשבר שארע ביחסים בין בכתמר לאלנאצר מחמד.⁹⁸⁵

לאחר שהבטיח את תמיכתם של מושלי מחוזות סוריה, התחזק כוחו של אלנאצר מחמד עקב עריקה משמעותית של עשרות אמירים וממלוכים שעברו אל מחנהו בג'מאדא II 709 / נובמבר 1309. זהו למעשה המהלך המשמעותי הראשון שעירער את יציבות שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר. בראש העורקים עמד אמיר מנצורי בשם נוע'אי אלג'מדאר⁹⁸⁶ שהיה מבין הממלוכים הסולטאניים⁹⁸⁷ יחד עם שני אמירים נוספים ועוד ממלוכים סולטאניים שמניינם נע בין 60 ל-136.⁹⁸⁸

המקורות מציינים שתי גרסאות באשר למניעים שהביאו את נוע'אי אלג'מדאר המנצורי לערוק לעבר אלנאצר מחמד. לפי גרסה אחת, הבריחה קשורה היתה ישרות למאבק הפנימי שבין ביברס אלג'אשנכיר לסלאר. נוע'אי, שהיה מאנשיו של סלאר, ניסה להתנקש בביברס אלג'אשנכיר בידיעתו של סלאר. לאחר שנכשל ניסיון ההתנקשות, ניסה סלאר לשכנע את ביברס אלג'אשנכיר שלא לפגוע בנוע'אי, בעוד הברג'יה האיזה בביברס לתפוס את נוע'אי. בשל חשש זה ברח אפוא נוע'אי וערק לשורותיו של אלנאצר מחמד.⁹⁸⁹ לפי גרסה אחרת, נוע'אי ערק יחד עם ממלוכים של אלנאצר מחמד בשל חששו מביברס אלג'אשנכיר וסלאר, לאחר שסירבו לדרישתו שלו ושל חברו להגדיל את האקטאע שלהם. עם זאת, גם בגרסה זו נזכר כי סלאר ידע על כוונת נוע'אי לברוח לאלנאצר מחמד.⁹⁹⁰

ביברס אלג'אשנכיר שלח בעקבות נוע'אי כוח הכולל 5000 פרשים בראשותו של סמוך אחי סלאר ונאמניו שנמנו רובם כולם על אמירי הברג'יה והם שמס אלדין דבאכוז (הוא ככל הנראה תאכז או בלבאן אלטע'רילי⁹⁹¹), סוף

⁹⁸³ נג'ום, 8/245-247; סלוק, 2/56-57.

⁹⁸⁴ כראי נזכר כאן כמושל (נאא'ב) ירושלים (נג'ום, 8/258; סלוק, 2/61).

⁹⁸⁵ משבר זה פרץ עקב ניסיונו של אלנאצר מחמד להדיח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר משלטונם המעשי, ראה סעיף 5.3 לעיל. בכתמר אלג'וכנדאר התנצל על שארע ואמר כי עשה את שעשה מתוך פחד מביברס אלג'אשנכיר וסלאר (נג'ום, 8/259; סלוק, 2/62).

⁹⁸⁶ נוע'אי מכונה במקורות השונים בשמות שונים: נוע'אי אלמנצורי אלג'מדאר (אלדרר, 5/171), נוע'אי אלקבג'אקי (סלוק, שם; נג'ום, שם), אנע'יה קפג'אק (זבדה, 414; אלח'פה, 194; כנו, 9/167), או: אבע'יה קבג'אק (נהאיה, 32/144).
⁹⁸⁷ הכוונה לממלוכי אלנאצר מחמד. מקורו ככל הנראה מממלוכי קלאוון שעברו לממלוכי אלנאצר מחמד לאחר מות אדונם, על כן נמנה, אפוא, על הקראנען (ראה הערה 28 לעיל).

⁹⁸⁸ ראה על תקרית זו: סלוק, 2/59; אלמקפא, 2/547; נג'ום, 8/248; נהאיה, 32/144; זבדה, 414; אלח'פה, 194. לפי אלמקריזי ואבן תע'ריברדי ערקו 60 ממלוכים. לפי אלנוירי (נהאיה, 32/149) מניין העורקים היה כ-90 ממלוכים: נוע'אי (אבע'יה במקור) בראש 28 מאנשיו, מע'לטאי בראש 13 וטקטאי בראש 12. בנוסף היו כ-40 ממלוכים סולטאניים. לפי ביברס אלמנצורי ערקו 136 ממלוכים (זבדה, 414; אלח'פה, 194).

⁹⁸⁹ סלוק, 2/59; אלמקפא, 2/547; נג'ום, 8/248.

⁹⁹⁰ נג'ום, 8/249-250. גם לפי אלנוירי יציאתם של נוע'אי ואנשיו היתה בידיעת סלאר (נהאיה, 32/150).

⁹⁹¹ ראה בנוגע לתאכז (בלבאן) אלטע'רילי הערה 2470 בנספח א'.

אלדין בג'אס (=קג'מאס אלג'ונקנדאר הברג'י),⁹⁹² ג'נכלי בן אלבאבא הזאפדי, איבך אלבע'דאדי, בלאט אלג'ונקנדאר, בכתות אלקרמאני, כהרדאש אלזראק אלמנצורי וצארוג'א. הכוח לא הצליח להביס את העורקים ושב לקהיר.⁹⁹³ ביברס אלג'אשנכיר חשש כי עריקה זו תפתח מרד בצבא שבמצרים לטובת אלנאצר מחמד. הוא עצר למעלה מ-300 ממלוכים סולטאניים שהיו ח'שדאשים של העורקים, נטל את האקטאעות שלהם ושל חבריהם שערקו ונתן אותם לממלוכים אחרים, שאליבא דאבן תע'ריברדי היו הממלוכים שלו. בנוסף לכך דרש ביברס אלג'אשנכיר כי אלנאצר מחמד ישיב חזרה לקהיר את נוע'אי יחד עם כל הממלוכים שאצלו ושישאיר בידיו רק את 50 הממלוכים שקנה בבית אלמאל.⁹⁹⁴ בעצתו של אסנדמר כרג'י מושל טריפולי, הגיב אלנאצר מחמד לדרישתו של ביברס אלג'אשנכיר במכתב המנוסח בחנופה ובנועם לשון.⁹⁹⁵

מאמציו של ביברס אלג'אשנכיר לעצור את התחזקותו של אלנאצר מחמד לא הועילו. עריקה זו של נוע'אי וחבריו פתחה גל של עריקות בו בהדרגה עברו לצדו של אלנאצר עוד ועוד אמירים בכירים על אנשיהם ומקורביהם. זמן קצר לאחר עריקת נוע'אי ערקו עוד 120 אמירים מהמנצוריה, האשרפיה והאוראתיה.⁹⁹⁶ אף אידע'די שקיר וג'ובאן, האמירים ששלח אקוש אלפרם אל אלכרך על מנת שיבררו את מצבו של אלנאצר מחמד, ערקו למחנהו של אלנאצר מחמד. בנוסף לכך, השניים העבירו לאקוש אלפרם ידיעת כזב לפיה אלנאצר מחמד עסוק בציד ואין בכוונתו לצאת לדמשק.⁹⁹⁷

מחוזק מעריקת אמירים וממלוכים למחנהו ומתמיכתם של מושלי מחוזות סוריה ניסה אלנאצר מחמד לצאת מאלכרך לעבר דמשק. לפי אלנוירי, יצא אלנאצר מחמד מאלכרך ב-27 לג'מאדא II /709 1 לדצמבר 1309, הגיע לח'מאן שבעבר הירדן אך נאלץ לסגת חזרה, וזאת בשל החשש פן האמירים לא יעמדו לצדו. אלנאצר הגיע בחזרה לאלכרך ב-8 לרג'ב 11 /709 בדצמבר 1309.⁹⁹⁸ בהאדר אאן ובכתמר אלחאג'ב אלחאסאמי נשלחו על ידי אקוש אלפרם על מנת להודיע לאלנאצר מחמד כי מוטב שישוב לאלכרך כיוון שצבא דמשק לא יעמוד לצדו, אך מצאו כי כבר שב על עקביו.⁹⁹⁹ גם הצבא ששלח ביברס אלג'אשנכיר ממצרים לנוכח הידיעות על יציאתו של אלנאצר מחמד מאלכרך שב לקהיר בעקבות הידיעות על חזרתו של אלנאצר מחמד. בראש צבא זה עמדו אמירי הברג'יה ברלע'י אלשרפי, איבך אלבע'דאדי, טע'ריל אלעי'אני ואלדכו אלסלח'דאר וכן אקוש אלשרפי ועמם 4000 פרישים. בנוסף היו עמם כ-30 אמירי טבלח'אנאה.¹⁰⁰⁰

⁹⁹² ראה הערה 2464 להלן.

⁹⁹³ נג'ום, 8/250-253; זכדה, 414; אלתחפה, 194; נהאיה, 144; נג'ום, 8/255. על ג'נכלי בן אלבאבא ראה: נג'ום, 10/143-144; סלוך, 2/146, 177; ראה הערה 144 לעיל, וכן: נקמאצ'י, 74; עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 135.

⁹⁹⁴ נג'ום, 8/253-255.

⁹⁹⁵ שם, 8/256-257.

⁹⁹⁶ סלוך, 2/61; נג'ום, 8/258.

⁹⁹⁷ נג'ום, 8/260.

⁹⁹⁸ ההיסטוריונים מציינים דיווחים שונים ביחס ליציאתו הראשונה של אלנאצר מחמד מאלכרך. אלנוירי מצייין כי ידיעה כוזבת לפיה קראסנקר לא יוכל להגיע עקב מות בנו, היא שהביאה לנסיגתו של אלנאצר מחמד. למעשה, קראסנקר הביע את נכונותו להגיע אל אלנאצר מחמד אך היה זה אקוש אלפרם ששינה את נוסח המכתב (נהאיה, 32/150). לפי הכרוניקה של זיטרשטיין, נודע לאלנאצר מחמד כי האמירים בדמשק אינם תמימי דעים בתמיכתם בו ועל כן שב על עקבותיו (שם, 141-142). לפי אבן אלדוואדארי, הסיבה לחזרתו של אלנאצר מחמד היתה חששו המוצדק כי נוע'אי ואמיר נוסף בשם אלקאזאני יבגדו בו (כנע, 9/171). לפי הכרוניקה בהוצאת זיטרשטיין, אלנאצר מחמד הגיע עד לברג' אלחביג' שבבלקאא' (זיטרשטיין, 141). לפי אלמקריזי, אלנאצר מחמד יצא מאלכרך אל זיזא שבבלקאא' ומשם לזרע שבחוראן, אך נאלץ לשוב ממנה לאלכרך (סלוך, 2/60).

⁹⁹⁹ זיטרשטיין, 139. אבן כת'יר מצייין כי כשהגיע אלנאצר מחמד לח'מאן, הודיעו לו שליחי אקוש אלפרם, בהאדר אאן

ובכתמר אלחאג'ב, כי לא יוכל להילחם מול צבא מצרים ומוטב שיחזור, שם, 14/41-142.
¹⁰⁰⁰ נג'ום, 8/259-260; זיטרשטיין, 141; סלוך, 2/62-263; נהאיה, 32/144; זכדה, 414-415.

בשלב הזה ניסה ביברס אלג'אשנכיר להיעזר בנאמנו הגדול אקוש אלאפרם מושל דמשק. למן ראשיתו של המשבר עמד אקוש אלאפרם לצדו של הסולטאן במצרים. לאחר עריקת נוע'אי וחבריו אל אלנאצר מחמד ביקש אלנאצר מחמד סיוע מאלאפרם ומאמירי דמשק במאבקו מול ביברס אלג'אשנכיר. אקוש אלאפרם כינס את האמירים לדיון בבקשה, אך תשובתו לאלנאצר מחמד היתה כי יתייצב לצדו רק אם הצבא המצרי יעמוד לצדו של אלנאצר.¹⁰⁰¹ משמעותה של תשובה זו היא למעשה סירוב לבקשתו של הסולטאן המודח. אקוש אלאפרם לא רק דחה את פנייתו של אלנאצר מחמד אלא גם שלח את האמירים המנצורים שבסוריה בראש כוחות כדי למנוע עריקת אמירים נוספים אל אלנאצר מחמד או כדי להילחם בו ולמנוע את כניסתו לדמשק.¹⁰⁰²

מכל מקום, ידיעות על יציאתו בשנית של אלנאצר מחמד מאלכך החלו להגיע לאקוש אלאפרם ולביברס אלג'אשנכיר ועוררו בלבם חשש. שוב נשלח צבא מקהיר בראשות נאמניו של ביברס אלג'אשנכיר שנוכרו לעיל. אקוש אלאפרם, שחשש כי אלנאצר מחמד יגיע במפתיע אל דמשק, שלח גם הוא שמונה מאמירי דמשק שישמרו על הדרכים. בין האמירים שנשלחו היו המנצורים קטלובך, בהאדר אלהאג', ג'ובאן (שכאמור נשבע בסתר לאלנאצר), כג'כן וסנג'ר אלג'אולי. אקוש אלאפרם כתב לביברס אלג'אשנכיר כי ישלח אליו את צבא מצרים שיחבור לצבא דמשק ויילחם נגד אלנאצר. כמו כן השביע אקוש אלאפרם את האמירים של דמשק שלא יבגדו בו ויעברו אל אלנאצר מחמד.¹⁰⁰³ אלא שיציאתו של אלנאצר לעבר דמשק הגבירה את גלי העריקה לעבר מחנהו. ממלוכו של אקוש אלרומי ממלוך לאג'ין, שנשלח על ידי ביברס אלג'אשנכיר, רצחו אותו ועברו עם רכושו לאלנאצר מחמד. אליהם הצטרפו כמה מאמירי הטבלח'אנאה, שנשלחו כמפקדי הכוח המצרי יחד עם ממלוכים אחרים. ביברס אלג'אשנכיר שלח כוח נוסף בראשות האמירים קג'מאס, בכתות אלפתאח ורבים מהברג'יה, אולם באותה עת כבר עבר חצי מצבא מצרים לצדו של אלנאצר מחמד.¹⁰⁰⁴

בצר לו, פנה ביברס אלג'אשנכיר אל הח'ליפה על מנת שיחדש את מינויו כסולטאן ואת שבועת האמונים לו.¹⁰⁰⁵ העובדה כי הח'ליפה השביע שוב את ביברס אלג'אשנכיר לא היתה עתה לכל עזר. כל אמירי הטבלח'אנאה שנשלחו ממצרים להילחם באלנאצר מחמד עברו עם החיילים שבפיקודם למחנהו של השני, והאחרונים שנשארו נאמנים לביברס אלג'אשנכיר מצבא מצרים היו האנשים הקרובים ביותר אליו מקרב הברג'יה: ברלעי חתנו, אקוש אלאשרפי, איבך אלבע'דאדי, תאכז (בלבאן) אלטע'רילי, ובכתות אלפתאח.¹⁰⁰⁶

במקביל חלה עריקה מצבא סוריה של אקוש אלאפרם. ביברס אלעלאאי וביברס אלמג'נון המנצורים החליטו לתקוף את אקוש אלאפרם ולתפוס אותו. בתגובה יצא אקוש אלאפרם את דמשק וברח יחד עם נאמנו אל מבצר

¹⁰⁰¹ זיטרשטיין, 139.

¹⁰⁰² כבר לאחר עריקת נוע'אי אלג'מלאר, אקוש אלאפרם עשה מאמץ גדול למנוע עריקת אמירים אל המונגולים, ראה: נג'ום 8/257.

¹⁰⁰³ נג'ום 8/260-261. על נאמנותו המוחלטת של אקוש אלאפרם לביברס אלג'אשנכיר ומאמציו הרבים למנוע את כניסת אלנאצר מחמד לדמשק ראה: נהאיה, 32/151; נג'ום, 8/257. אבן תע'ריברדי מציין כי היחס המשפיל שגילה אקוש אלאפרם כלפי שליחו הנאמן של אלנאצר, תנכו, היתה אחת הסיבות העיקריות לצאתו של אלנאצר מאלכך (נג'ום, 8/266-267).

¹⁰⁰⁴ נג'ום, 8/260-261; סלוק, 2/63-64.

¹⁰⁰⁵ ראה על מינוי זה ואת נוסח המינוי: סלוק, 2/64-66; נג'ום, 8/262-263. אלנוירי מציין כי שבועה זו נעשתה בשלב מאוחר יותר, ב-11 לרמז'אן/12 לפברואר 1310, כאשר אלנאצר כבר היה בדמשק (נהאיה, 32/146).

¹⁰⁰⁶ נג'ום, 8/264; סלוק, 2/66. וראה בעניין חולשתו של הח'ליפה במהלך זה: P. M. Holt, "Some Observations on the 'Abbāsīd Caliphate of Cairo", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47 (1984), 506-505. וכן להלן בפרק ה', סעיף 1.7.2.

שקיף ארנון שבדרום לבנון.¹⁰⁰⁷ כאשר שמעו זאת קטלובך ובהאדר אלהאג', ערקו אף הם למחנה אלנאצר מחמד. בנוסף עברו עתה אל אלנאצר אחרוני האמירים המנצורים שנשלחו על ידי אקוש אלאפרם בראשות סנג'ר אלג'אולי וג'ובאן. בהגיעו של אלנאצר מחמד לכסוה השוכנת דרומית לדמשק, ערקו אל אלנאצר מחמד יתר האמירים והאג'נאד. בכך למעשה נסתם הגולל סופית על שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר והוכשרה הקרקע להכתרתו של אלנאצר כסולטאן בפעם השלישית.¹⁰⁰⁸

אלנאצר מחמד נכנס לדמשק בשעבאן 709 / ינואר 1310.¹⁰⁰⁹ העיר קושטה לכבודו וכל האנשים על מעמדותיהם השונים יצאו לקבל את פניו. קטלובך ובהאדר אלהאג', שאך לפני מספר ימים עמדו בראש הצבא שנועד להילחם באלנאצר מחמד, הם שאחזו עתה בסמלי המלוכה הנישאים לפני הסולטאן, הע'אשיה (הכיסוי שהונח על אוכף הסוס) והג'מל (השמשיה).¹⁰¹⁰ זמן קצר לאחר מכן כבר נזכר שמו של אלנאצר מחמד בדרשות יום השישי בדמשק והוסר שמו של ביברס אלג'אשנכיר.¹⁰¹¹ אחר כך החלו להתקבץ בדמשק מושלי המחוזות של סוריה על צבאותיהם: קראסנקר מחלב, קבג'ק מחמאה, אסנדמר כרג'י מטריפולי, תמר אלסאק מחמץ, כראי מושל ירושלים ובכתמר אלג'וכנדאר מושל צפת. כל אחד מהאמירים הביא לסולטאן מתנה לפי יכולתו.¹⁰¹²

לאחר שאקוש אלאפרם נאלץ לנוס אל מבצר שקיף ארנון, העניק לו אלנאצר מחמד אמאן, אך אקוש אלאפרם עדיין חשש ודרש גם את שבועתו של הסולטאן.¹⁰¹³ לאחר שנשלח לו נוסח השבועה הגיע אקוש אלאפרם לדמשק ונפגש עם הסולטאן החדש. הסולטאן קיבל את אקוש אלאפרם בכבוד רב ואישר שוב את מינויו כמושל דמשק, אך מינוי זה היה לכמה ימים בלבד. אקוש אלאפרם העניק לסולטאן מתנה שכללה סוסים, גמלים ובגדים בשווי של 200,000 דרהם. הידיעה על כך שאלנאצר מחמד נכנס בראש תומכיו הרבים לדמשק הגיעה לקהיר ב-25 לשעבאן 709 / 27 לינואר 1310.¹⁰¹⁴

באותה עת עדיין נותרו לצדו של ביברס אלג'אשנכיר כמה מנאמניו הקרובים ביותר והם ברלע'י אלאשרפי חתנו, אקוש אלאשרפי, האמירים הברג'ים הבכירים אידמר אלח'טירי, איבך אלבע'דאדי, בכתות אלפתאה, אלדכז אלסלחדאר ותאכז (בלבאן) אלטע'רילי, וכן ממלוכיו האישיים. ביברס אלג'אשנכיר ניסה אפוא לעשות אי-אלו צעדים על מנת לשקם את שלטונו ולבססו לפחות במצרים. בראשית רמז'אן 709 / פברואר 1310 האמיר 27 מבין הממלוכים שלו ומקורבים אחרים באמירות עשר או טבלח'אנאה. לאחר מכן הגלה ביברס אלג'אשנכיר כמה מהממלוכים הסולטאניים (כלומר ממלוכיו של אלנאצר מחמד) לצעיד ולקח את האקטאעות שלהם.¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁷ נהאיה, 32/152; זיטרשטיין, 140. מבצר שקיף ארנון והשטחים שסביב לו היוו תת-מחוז הנמנה על השטחים השייכים למחוז צפת. חלקו של מבצר זה חצוב בסלע וחלקו חומה, ראה: אלקלקשנדי, בירות, 4/159. ראה עוד על שקיף ארנון: אלטראונה, 109-105.

¹⁰⁰⁸ נג'ום, 8/264-265; סלוד, 2/67; נהאיה, 32/151. לפי אלנוירי, העריקות שנזכרו התרחשו בהיותו של אלנאצר מחמד בדמשק, בחודש רמז'אן 709 / פברואר 1310, ראה: נהאיה, 32/145-146.

¹⁰⁰⁹ נהאיה, 32/152; אבן כת'יר, 14/42; אלתחפה, 198.

¹⁰¹⁰ נג'ום, 8/265; סלוד, 2/67; על סמלי המלוכה ראה: דווי, 2/214; 1/172; אלקלקשנדי, בירות, 4/6-7.

¹⁰¹¹ נהאיה, 32/267-268; סלוד, 2/68; נהאיה, 32/153.

¹⁰¹² נהאיה, 32/152-153; נג'ום, 8/268; סלוד, 2/68-69.

¹⁰¹³ נג'ום, 8/266; סלוד, 2/67-68.

¹⁰¹⁴ נג'ום, 8/267; סלוד, 2/68.

¹⁰¹⁵ נג'ום, 8/269; סלוד, 2/69-70; נהאיה, 32/145. אבן אלדואדארי מציין כי ביברס אלג'אשנכיר העניק אמירות ל-40 איש, ראה: 9/180. ביברס אלמנצורי מציין כי ביברס אלג'אשנכיר העניק אמירות טבלח'אנאה לממלוכיו, ואמירות עשר לצעירים (צביאן) שביניהם (אלתחפה, 200). אלו שהואמרו נמנו על הממלוכים של ביברס אלג'אשנכיר וה-אָלְאָם שלו, או האלזאם מהברג'יה. קשה לדעת בוודאות מה משמעות מונח זה. ריצ'ארדס מציע כי ייתכן והכוונה לחברי ברג'יה שקשרו עצמם עם

צעדיו הנואשים של ביברס אלג'אשנכיר נעשו בשלב מאוחר מדי. ביום בו יצא את קהיר, ב-16 לרמז'אן 709/17 לפברואר 1310, זימן אליו ביברס אלג'אשנכיר להתייעצות את חבריו המנצורים ביניהם, סלאר, בכתות אלפתאח, קג'מאס, בתח'אין אלמנצורי ובהאדר אאין. ביברס אלמנצורי ובהאדר אאין יעצו לביברס אלג'אשנכיר לוותר על מלכותו ולהעבירה לאלנאצר מחמד, לבקש ממנו כי ימנהו על מצודה כלשהי ולצאת מקהיר לאטפיה השוכנת דרומית לקהיר (ראה נספח ד', מפה 4), עד שתגיע תשובתו של אלנאצר מחמד. ביברס אלג'אשנכיר הבין כי מצבו נואש ואימץ את עצתם זו. הוא שלח את ביברס אלמנצורי לאלנאצר מחמד עם ההודעה כי ויתר על שלטונו והוא מבקש להתמנות על אלכרך, חמאה או צהיון. אלנאצר בתגובה מינה אותו על צהיון, הסמוכה ללטקיה.¹⁰¹⁶ באותו יום יצא ביברס אלג'אשנכיר בחיפזון מקהיר יחד עם 700 ממלוכיו האישיים והאמירים נאמניו מהברג'יה.¹⁰¹⁷ אלא שלאחר יומיים באטפיה, כאשר החליטו ביברס אלג'אשנכיר, אידמר אלח'טירי ובכתות אלפתאח לסור אל ברקה שבמערב מצרים (מזרח לוב של ימינו), או לאסואן שבדרום מצרים, נטשו את ביברס אלג'אשנכיר הממלוכים שלו ועברו אל קהיר. כשהגיע ביברס אלג'אשנכיר אל אח'מים שכצעד, כבר עזבו אותו רוב מי שהיו עימו. בשלב זה שינה ביברס אלג'אשנכיר את דעתו ולא רצה להמשיך לברקה ועקב כך נטשו אותו גם נאמניו הברג'ים אידמר אלח'טירי ובכתות אלפתאח ובעקבותיהם הלכו ממלוכים רבים.¹⁰¹⁸ תבוסתו של ביברס אלג'אשנכיר היתה עתה סופית.

לעומת זאת, אלנאצר מחמד התכונן לכניסתו המלכותית לקהיר, לאחר שהות של כחודש בדמשק (מ-12 לשעבאן ועד ה-16 לרמז'אן 709/14 לינואר עד 17 לפברואר 1310). ראשית שלח אל עזה כוח קדמי שכלל את מושלי המחוזות המנצורים אסנדמר כרג'י, תמר אלסאקי וכראי כדי שיכשירו את הקרקע לקראת הגעתו.¹⁰¹⁹ כשהגיע אלנאצר לעזה הגיעו גם ביברס אלמנצורי ובהאדר אאין עם מכתבו של ביברס אלג'אשנכיר המודיע על כך שויתר על שלטונו ועזב את קהיר.¹⁰²⁰ עתה החלו להתקבץ בעזה אמירים רבים שעברו אל אלנאצר מחמד, לרבות נאמניו האחרונים של ביברס אלג'אשנכיר, הם ברלעי' חתנו, אקוש אלאשרפי, איבך אלבע'דאדי ואחרים מקרב הברג'יה.¹⁰²¹ לאחריהם הצטרפו לשורותיו של אלנאצר מחמד גם הברג'ים בתח'אין ואיבך אלרומי.¹⁰²² ב-17 לרמז'אן 709/18 בפברואר 1310 הוכרז שמו של אלנאצר מחמד כסולטאן במצודה בקהיר ויומיים לאחר מכן כבר נזכר שמו בדרשות יום השישי של מסגדי קהיר.¹⁰²³ ב-2 בשואל 709/5 למרץ 1310 נשבעו אמונים לאלנאצר מחמד מושלי המחוזות והחיילים, לאחר שקבע את מקומו במצודת קהיר.¹⁰²⁴

ביברס אלג'אשנכיר באמצעות חוזה שירות של פטרוני וקליינט (ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 36). אבן איאס מציין כי ביברס אלג'אשנכיר הגלה כ-300 [!] מבין "ממלוכי אלנאצריה" לקוץ שבדרום מצרים (אבן איאס, 1/426).
¹⁰¹⁶ נג'ום, 8/270-271; סלוד, 2/70; נהאיה, 32/147; אלתחפה, 202; נספח ד', מפה 1.
¹⁰¹⁷ נג'ום, 8/271-272; סלוד, 2/71; אלתחפה, 202.
¹⁰¹⁸ נג'ום, 8/272; סלוד, 2/78; נהאיה, 32/156.
¹⁰¹⁹ נהאיה, 32/153; אלתחפה, 201.
¹⁰²⁰ נג'ום, 9/3-4; נהאיה, 32/154. ביברס אלמנצורי ובהאדר אאין הגיעו לקהיר ב-25 לרמז'אן/26 לפברואר 1310, ראה עדותו של ביברס אלמנצורי בעניין זה: אלתחפה, 203.
¹⁰²¹ נהאיה, 32/154; סלוד, 2/72; נג'ום, 9/4-5.
¹⁰²² זיטרשטיין, 145.
¹⁰²³ נג'ום, 8/271; אלתחפה, 203.
¹⁰²⁴ אלתחפה, 206; נהאיה, 32/147, 155.

אחריתה של המנצוריה: גורלם של אמירי המנצוריה, ממלוכיהם ובניהם

שלטונו השלישי של אלנאצר מחמד חתם את תקופת המנצוריה הסוערת. אלנאצר מחמד שלט בה כסולטאן עצמאי ובעל און למעלה מ-30 שנה (1310/709 – 1341/741), יותר מכל סולטאן ממלוכי אחר. מרבית החוקרים סבורים כי הסיבה להצלחת שלטונו נבעה מכך שהצליח לייסד, בדרכים זדוניות וכוהניות למדי, שלטון אוטוקרטי שהכפיף את האמירים למרותו.¹⁰²⁵ מכל מקום, בעוד שמחקרים קדומים יותר גרסו כי העלית הצבאית החדשה שבנה אלנאצר מחמד התבססה בעיקר על ממלוכיו האישיים (הנאצריה), תוך דחיקתה ואף חיסולה של המנצוריה,¹⁰²⁶ מחקרים מאוחרים יותר הראו כי העלית אותה טיפה אלנאצר מחמד הורכבה מממלוכים בני ח'שדאשיות שונות לרבות המנצוריה, מחברי ואפדיה ואף מקרב אולאד אלנאס.¹⁰²⁷

פרק זה יעסוק, אפוא, בגורלם של אמירי המנצוריה, ממלוכיהם ובניהם בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. ניתוח הנתונים המתייחס למנצוריה ולאישים הקשורים בה יסייע להעריך את מידת המשכיותה של סיעת המנצוריה ולהבין את חשיבותה של תקופה זו ביחס לתקופות שקדמו לה ולאלו שיבואו לאחריה.

1. אמירי המנצוריה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד (1310/709 – 1341/741)

1.1. אמירי המנצוריה שנאסרו או הומתו

1.1.1. שלבי מעצרם או חיסולם של אמירי המנצוריה

עם עלייתו של אלנאצר מחמד לשלטון בפעם השלישית היוו אמירי המנצוריה את שדרת הפיקוד וההנהגה העליונה בסולטאנות הממלוכית, על אף שכ-40 מאמירי המנצוריה הבולטים כבר מתו כתוצאה מקרבות מול אויבים חיצוניים או פנימיים או בשל מות טבעי.¹⁰²⁸ המבוגרים שבין המנצוריה היו בערך בשנות ה-60 לחייהם בעוד הצעירים, אלו שנרכשו בשנות שלטונו של קלאוון, היו בשנות ה-30 וה-40 לחייהם. לאחר שנים ארוכות בהן נאלץ אלנאצר מחמד להסכין עם שלטונם המעשי של ממלוכי אביו, נטר בלבו טינה לרבים מהם וראה בהם סכנה ליציבות שלטונו המחודש. אלנאצר מחמד פתח אפוא בפעולות להחלשת כוחה של המנצוריה.

מעצרם של בכירי האמירים המנצורים נעשה בשלבים. הצעד הראשון נעשה אך שבועיים לאחר כניסתו של אלנאצר מחמד לקהיר. ב-16 לשואל 19/709 למרץ 1310 תפס הסולטאן כ-20 או 30 אמירים בכירים שהיו מנאמניו של ביברס אלג'אשנכיר.¹⁰²⁹ לפי אבן אלדואדארי, נתפסו 30 אמירים שנמנו על מפקדי הברג'יה.¹⁰³⁰ אבן חג'ר אלעסקלאני מציין לעומת זאת, כי האמירים שנתפסו נמנו על הממלוכים שביברס אלג'אשנכיר העניק

¹⁰²⁵ הולט, *תקופת הצלבנים*, 114; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (New York: Haskell House Publishers, 1969), 316-317; John Bagot Glubb, *Soldiers of fortune: the story of the Mamlukes* (New York: Stein and Drey, 1973), 226; ואן סטינברגן, "עלית ממלוכית" 195; עמית, "עלית צבאית", 145, 160-159; האגי, 128-131, 133, 160-163; אירוויין, *מרחי תיכון*, 106-107, 121.
¹⁰²⁶ הולט, *תקופת הצלבנים* 112; אירוויין, שם, 106.
¹⁰²⁷ ואן סטינברגן, "עלית ממלוכית", 196-173, ובייחוד 194-196; קליפורד, שם, 249-274; עמית, "עלית צבאית", 160-159. וראה על חלקם של המנצוריה בעלית זו בהערה 1470 להלן.
¹⁰²⁸ ראה נספח ב', סעיף 3.
¹⁰²⁹ אלמקריזי מציין כי 22 אמירים נועדו לתפיסה, מתוכם ניצל רק ג'רכתמר בן בהאדר ראס נובה (סלוק, 2/76). אלצפדי מציין כי נתפסו 32 אמירים (אעיין, 5/92).
¹⁰³⁰ כנן, 9/196.

להם אמירות.¹⁰³¹ בדיקת זהותם של 22 השמות אותם מציין אלמקריזי מצביעה על כך כי אכן לא כולם נמנו על המנצוריה-ברג'יה. רוב השמות אינם נזכרים במקורות קודם לכן ולפיכך ניתן לשייך בוודאות רק ארבעה מהם לברג'יה. אמירים אלה הם תנאכר (=בלבאן אלטע'רילי), איבך אלבע'דאדי, קג'מאס אלג'וכנדאר ובלאט אלג'וכנדאר. כמו כן נזכר המנצורי מנכברס או ביברס (לא ידוע אם ברג'יה).¹⁰³² בין האמירים שנתפסו היו גם מנאמני ביברס אלג'אשנכיר שלא נמנו על המנצוריה-ברג'יה כמו צארוג'א, ממלוך של האמיר הואפדי אלמט'פר חסין בן ג'נדר, וכן ג'רכתמר בן בהאדר ראס נובת.¹⁰³³ איבך אלבע'דאדי מת בכלאו של אלנאצר מחמד במצודת קהיר ב-1322/722.¹⁰³⁴ ככל הנראה גם תנאכר (בלבאן) אלטע'רילי מת בכלאו של אלנאצר מחמד, כיוון שאינו נזכר לאחר מכן.

כשלושה שבועות לאחר מכן פעל אלנאצר מחמד נגד אמירי המנצוריה הבכירים והותיקים. אמירים אלו היו בעלי כוח רב כיוון שעמדו בראש מאות ממלוכים ונאמנים אחרים. לפיכך החליט הסולטאן לבצע חילופי גברי בין מושלי המחוזות ואוחזי המשרות הבכירות באופן שבו הנאמנים לו יותר מקרב המנצוריה, דוגמת קראסנקר, קבג'ק, אסנדמר כרג'י ובהאדר אאץ יקודמו למשרות החזקות יותר על חשבון המנצורים המסוכנים לו יותר, קרי, אקוש אלאפרם, סלאר וביברס אלג'אשנכיר. לשם כך ביצע ב-5 לד'ו אלקעדה 6/709 לאפריל 1310 את החילופים הבאים: קראסנקר נשלח לכהן כמושל דמשק לאחר מספר ימים בהם כיהן ללא מינוי רשמי כסגן הסולטאן במצרים. אקוש אלאפרם הועבר מדמשק לצרה'ד המרוחקת. קבג'ק מונה על חלב במקום קראסנקר ובמקומו של קבג'ק מונה על חמאה אסנדמר כרג'י. במקום אסנדמר מונה על טריפולי בהאדר אלחאג'. קטלובך, אויבו של אלנאצר מחמד, הורחק מדמשק ומונה על צפת ונוע'אי אלג'מדאר קיבל את האקטאע שלו שהיה אקטאע של אמיר מאה. בכתמר אלג'וכנדאר הגיע מצפת לקהיר ונתמנה לסגנו של הסולטאן במקום סלאר. יתר המינויים בקרב המנצוריה היו כדלהלן: סנקר אלכמאלי המשיך לכהן כחאג'ב אלחג'אב במצרים. קרא לאג'ין, נאמנו של אלנאצר מחמד, המשיך לכהן כאמיר מג'לס וזמן קצר לאחר מכן מונה כאסתאדאר. ביברס אלמנצורי המשיך במשרתו כזואדאר והתווספו לו גם משרות אחרות כמו המפקח על ההקדשים. בלבאן (טרנטאי) אלמחמדי אלמנצורי המשיך לכהן כאמיר ג'אנדאר.¹⁰³⁵

עתי פעל אלנאצר מחמד לתפיסתם של ביברס אלג'אשנכיר ונאמניו הגדולים ביותר מקרב הברג'יה. ביברס אלג'אשנכיר, ששהה באח'מים לאחר שכל נאמניו נטשוהו, ביקש ערבות לבטחונו מהסולטאן. אלנאצר מחמד העניק לו אמאן ושלח אליו את ביברס אלמנצורי ובהאדר אאץ על מנת שישביעו אותו אמונים ויובילו אותו אל מבצר צהיון. ביברס אלמנצורי פנה לקהיר עם הרכוש הרב שנטל עמו ביברס אלג'אשנכיר טרם צאתו, בעוד בהאדר אאץ החל להוביל את ביברס אלג'אשנכיר לצהיון. מכל מקום, אלנאצר מחמד התחרט והחליט להשיב את ביברס אלג'אשנכיר מיד אל קהיר. הוא שלח מספר אמירים מנצורים נוספים על מנת שיביאו אליו את ביברס

¹⁰³¹ אלדרר (בירות), 1/534.

¹⁰³² ראה עליו בנספח א'.

¹⁰³³ סלוק, 2/76; נג'ום, 9/12-13; נהאיה, 32/155.

¹⁰³⁴ אלמקפא, 2/323-234; אלסלוק, 2/240. אבן חג'ר אלעסקלאני מציין בטעות כי נפטר ב-1303/703, ראה: אלדרר (קהיר), 1/451.

¹⁰³⁵ סלוק, 2/75,77; נג'ום, 9/11; אלתחפה, 210-209; נהאיה, 32/156-157. ביברס אלמנצורי מפרט על משרתו כנאט'ר אלואוקאף ומציין כי דאג למנות את טובי העלמאא', הפקדאא', המורים (ג'ד'סיין) ופרשני הקוראן (ג'פ'סריין), וכמו כן ניהל את כספי הוקף (אלתחפה, 211). על נוע'אי שקיבל את אקטאע קטלובך, ראה: נג'ום, 9/10; סלוק, 2/83.

אלג'אשנכיר, הם בהאדר אלחאג', אסנדמר כרג'י, קראסנקר ובכתמר אלג'וכנדאר. ביברס אלג'אשנכיר הסגיר עצמו לקראסנקר מזרחית לעזה ולמחרת, כשהגיעו השניים לח'טארה הסמוכה לקהיר, מסר קראסנקר את ביברס אלג'אשנכיר לאסנדמר כרג'י, שהובילו לקהיר.¹⁰³⁶ לאחר שאלנאצר מחמד מנה באוזני ביברס אלג'אשנכיר את כל המעשים הרעים שעשה נגדו בתקופות שלטונו הקודמות, הוצא ביברס אלג'אשנכיר להורג בחניקה ב-15 לד'ו אלקעדה 16/709 לאפריל 1310.¹⁰³⁷

במקביל לתפיסת ביברס אלג'אשנכיר פעל אלנאצר מחמד לתפיסתם של בכירי האמירים של הברג'יה, נאמניו הגדולים ביותר של ביברס אלג'אשנכיר. לקראת סוף שנת 709/אביב 1310 תפס הסולטאן את הברג'ים אידמר אלח'טירי ובכתות אלפתאח.¹⁰³⁸ בכתות אלפתאח הוצא להורג בכלא באלכסנדריה ב-1310/710.¹⁰³⁹ גם מע'לטאי אלבעלי הברג'י נתפס בערך באותו זמן.¹⁰⁴⁰ לאחר מכן ציווה על קראסנקר מושל דמשק שיתפוס את נוע'אי אלג'מדאר שכיחן עתה כאמיר מאה בדמשק ואת ביברס אלעלמי שהיה מבכירי האמירים הברג'ים.¹⁰⁴¹ קראסנקר עשה כמצוות הסולטאן והשניים נכלאו במצודת דמשק.¹⁰⁴² נוע'אי אלג'מדאר נשאר במאסר במצודת דמשק עד מותו בג'מאדא II 710/אוקטובר 1310.¹⁰⁴³

בסוף שנת 709/מאי 1310 תפס הסולטאן גם את ברלעי' אלאשרפי מחותנו של ביברס אלג'אשנכיר, יחד עם אמירים נוספים הקשורים אליו. ברלעי' זכה זמן מה למעמד רם אצל הסולטאן החדש. לאחר שערק לשורותיו ונטש את ביברס אלג'אשנכיר, הטיב עימו הסולטאן על מנת להבטיח את תמיכתו בו. אלא שברלעי' נשאר נאמן לביברס אלג'אשנכיר, או לפחות לא אהד את אלנאצר מחמד. כאשר נכנס אלנאצר מחמד לקהיר ניסה ברלעי' יחד עם אקוש אלאשרפי והברג'יה להתנקש בסולטאן. אלנאצר מחמד הצליח להינצל מניסיון התנקשות זה ומיד לאחר מכן עצר את ברלעי'. לאחר מספר חודשים בהם היה כלוא, הוא הורעב למוות עד שמת ברג'ב 710/נובמבר 1310.¹⁰⁴⁴

זמן קצר לאחר מכן שב הסולטאן לנהוג ביד קשה במקורבי אויביו הגדולים מקרב המנצוריה. הוא עצר את מקורבי אקוש אלאפרם - קטלובך אלאושאקי, אלטנקש האסתאדאר של אקוש אלאפרם ועלי בן צביח - ולקח את האקטאעות שלהם.¹⁰⁴⁵ כל האמירים שנעצרו נכלאו בכלא אלכסנדריה, משם הוצאו לחופשי תומכי כתב'ע'א,

¹⁰³⁶ נג'ום, 8/272-4; סלוק, 2/78-80; נהאיה, 32/156,158. אבן כת'יר מציין שקראסנקר תפס את ביברס אלג'אשנכיר באמצעות טבעת ציד. ביברס אלג'אשנכיר מצא עצמו מכותר יחד עם 300 מאנשיו, שעזבוהו עקב כך והוא נתפס, ראה: אבן כת'יר, 14/45.

¹⁰³⁷ סלוק, 2/80; נהאיה, 32/158; נג'ום, 8/80-81, 275. ביברס אלג'אשנכיר נחנק מול אלנאצר בליל יום שישי 15 בד'ו אלקעדה 16/709 באפריל 1310. ראשית חנק אותו פעם אחת עד שכמעט מת. אחר כך שיחרר אותו עד שהתעורר, גער בו, קילל אותו וחנק אותו שוב עד שמת. לפי אלצפדי, יש אומרים שאלנאצר השקה אותו ברעל, ראה: אעיאן, 2/73; אלזאפי, 10/350.

¹⁰³⁸ סלוק, 2/77; נג'ום, 9/14.

¹⁰³⁹ אלדרר (בירות), 1/490.

¹⁰⁴⁰ אעיאן, 5/125; אלדרר (קהיר), 4/355.

¹⁰⁴¹ ביברס אלעלמי כנראה שוחרר זמן קצר לאחר מכן כי נזכר כי נתפס שוב ב-1312/712, ראה להלן.

¹⁰⁴² סלוק, 2/84; נג'ום, 9/14. אלנאצר עצר את נוע'אי ב-23 בד'ו אלחג'ה/23 במאי 1310 ואת ביברס אלעלמי יום לאחר מכן. לפי אלנוירי, הסיבה למעצר היא שהשניים התעמרו בתושבי דמשק. מכל מקום, נוע'אי הסתכסך הרבה קודם לכן עם אלנאצר מחמד (כנ, 9/171). הסיבה למעצר ביברס אלעלמי כנראה קשורה בהיותו ברג'י, ייתכן מנאמני ביברס אלג'אשנכיר, ראה: נהאיה, 32/159.

¹⁰⁴³ אעיאן, 5/525; נג'ום, 9/217.

¹⁰⁴⁴ נג'ום, 9/16-17, 216; סלוק, 2/88.

¹⁰⁴⁵ סלוק, 2/84. קטלובך אלאושאקי שוחרר רק ב-735/ספטמבר 1334, ראה: סלוק, 2/378; כנ, 9/393.

שהיו כלואים שם מאז הדחתו של כתבע'א ועלייתו של לאג'ין לשלטון.¹⁰⁴⁶ מכל מקום, זמן קצר לאחר מכן, בראשית 710/ יוני 1310, כלא אלנאצר מחמד שוב את משוחררי אלכסנדריה וזאת בשל חששו מהם.¹⁰⁴⁷ אחד מאסורים אלה היה אקוש אלמנצורי, שהוא או ממלוכיו רצחו את סנג'ר אלשג'אעי לאחר תבוסתו.¹⁰⁴⁸ באותה שנה עצר אלנאצר מחמד גם את בלבאן (או טרנטאי) אלמחמדי שכיהן כאמיר ג'אנדאר.¹⁰⁴⁹ כמו כן עצר הסולטאן את טשתמר אלג'מקדאר הברג'י ברביע I 710/ אוגוסט 1310.¹⁰⁵⁰

באותה עת החל אלנאצר מחמד גם לפעול לחיסולו של סלאר. במשך מספר חודשים הצליח סלאר לחמוק מידו של הסולטאן. לאחר מנוסתו של ביברס אלג'אשנכיר מקהיר השתדל סלאר להתחבב על הסולטאן החדש ועם זאת לנהוג במשנה זהירות. הוא נשאר במצודה ושמר עליה, הביע את אהדתו המוחלטת לסולטאן החדש ואת סלידתו מביברס אלג'אשנכיר. כאשר הגיע הסולטאן לקהיר, העניק לו סלאר מנחה הכוללת עבדים, סוסים ובדים יקרים בשווי 200,000 דרהם. סלאר שחש מאוים בקהיר, ביקש מהסולטאן להתפטר מתפקידו כסגן הסולטאן ולהתמנות על אלשובך המרוחקת. הסולטאן נענה לבקשה זו אך השביע את סלאר כי יגיע לקהיר כל אימת שיידרש לכך. סלאר פנה, אפוא, לאלשובך בראשית שואל 709/ מרץ 1310.¹⁰⁵¹ אלנאצר מחמד ביקש לפייס לעת עתה את סלאר והעניק לו בסוף אותה שנה אמירות על 100 פרשים בנוסף למחוזות הטובים ביותר באלכרך ובאלשובך.¹⁰⁵² מכל מקום, בראשית 710/ יוני 1310, לאחר שאלנאצר מחמד רצה את ביברס אלג'אשנכיר ועצר את נאמניו, הוא תפס שלושה מממלוכיו של סלאר - קטקטו, השיח' עלי אלתתרי וצ'רוט.¹⁰⁵³ כמו כן עצר את אַחיו של סלאר ומקורבים נוספים שמניינם הכולל היה 16 אמירים.¹⁰⁵⁴ לאחר מכן שלח אלנאצר מחמד אל סלאר שבאלשובך שליחים על מנת להביאו לקהיר. ראשית שלח אליו את מחמד בנו של בכתאש אלפח'רי, אך סלאר נמנע מלהגיע בתירוץ כי אינו חש בטוב. לאחר מכן נשלחו אל סלאר ה'ח'שדאשים שלו ביברס אלמנצורי וסנג'ר אלג'אולי חברו של סלאר. השניים שיכנעו את סלאר להגיע לקהיר בתואנה כי הסולטאן מבקש להתייעץ עימו בענייני השלטון. במקביל, הורה אלנאצר מחמד לקראסנקר מושל דמשק ולאסנדמר כרג'י מושל חמאה שישגיחו על הדרכים לבל יערוק סלאר למונגולים.¹⁰⁵⁵ סלאר חשש ושקל את האפשרות לברוח אל המונגולים או לתימן, אולם בסופו של דבר החליט לסור לקהיר. החלטה זו עלתה לו בחייו. מיד עם הגיעו לקהיר בסוף רביע 710/ יולי 1310, אלנאצר מחמד כלא אותו בברג' שבמצודה. לאחר שכל הכסף והרכוש העצום שהיו ברשותו

¹⁰⁴⁶ בין המשוחררים היו אקוש אלמנצורי שהרג את סנג'ר אלשג'אעי, ג'ארושי בן קנע'ר נאמנו של כתבע'א, השיח' עלי אלתתרי ומכלי אלתתרי, ע'אזי ומוסא שני אחיו של חמדאן בן צלע'אי שהיה מנאמני לאג'ין. אלנאצר העניק להם בגדי כבוד, אמירות בסוריה ואקטאעות, ראה: סלוק, 2/78; נג'ום, 9/13; נהאיד, 32/157.

¹⁰⁴⁷ נג'ום, 9/15; סלוק, 2/87.

¹⁰⁴⁸ סלוק, שם.

¹⁰⁴⁹ נהאיד, 32/162.

¹⁰⁵⁰ זיטרשטיין, 152.

¹⁰⁵¹ סלוק, 2/75; נג'ום, 9/11; נהאיד, 32/155.

¹⁰⁵² נהאיד, 32/160.

¹⁰⁵³ נג'ום, 9/15; סלוק, 2/87.

¹⁰⁵⁴ מבין אחיו של סלאר נזכרים עלא'א אלדין סמך, ג'בא ודאוד. כמו כן נזכרים אמיר עלי, סאטי, טשתמר אלג'אשנכיר, כורי אלסלחדאר, סיף אלדין אלטשלאקי, קלע'אי ואחרים, ראה: סלוק, 2/86-87. ברביע II 715/ יולי 1315 שיחרר הסולטאן את דאוד וג'בא אחיו של סלאר (סלוק, 2/144).

¹⁰⁵⁵ נג'ום, 9/16-17; סלוק, 2/88. ראה עדותו של ביברס אלמנצורי על הדברים שהיו בינו לבין סלאר: אלתחפה, 215-216.

של סלאר והוחזקו במקומות מסתור שונים הובאו אל אוצר הסולטאן, הורעב סלאר למוות עד מותו ב-24 לרביע II 710 / 19 לספטמבר 1310 או ב-20 בג'מאדא I 710 / 14 באוקטובר 1310.¹⁰⁵⁶

מעט קודם לכן, ברביע II 710 / אוגוסט 1310 מצא את מותו בהאדר אלחאג' מושל טריפולי. אלנאצר מחמד חשש ממנו מאוד, הרחיקו לטריפולי וביקש לתופסו. בהאדר אלחאג' ניהל עם הסולטאן התכתבות קשה שהגבירה את חששו של אלנאצר מחמד. ככל הנראה הומת בהאדר אלחאג' על ידי שליחיו של אלנאצר מחמד, יש אומרים בהרעלה. אלנאצר מחמד שמח על כך שמחה גדולה.¹⁰⁵⁷

אלנאצר מחמד פעל עתה לתפיסתו של אסנדמר כרג'. בתקופת גלותו באלכרך היה אסנדמר אחד משלושת מושלי המחוזות בסוריה שסייעו לאלנאצר מחמד. עם הגעתו לקהיר גמל לו על כך הסולטאן ומינה אותו על חמאה, בעוד אסנדמר סייע לסולטאן בכך שהוביל את ביברס אלג'אשנכיר לקהיר ושמר על הדרכים לבל יערוק סלאר למונגולים. אולם דעתו של הסולטאן בכל זאת לא היתה נוחה מאסנדמר וסביר שחשש ממנו וחשד בו, ממש כפי שחשש מקראסנקר ומקבג'ק, על אף שהיו תומכיו הנאמנים בתקופת המאבק עם ביברס אלג'אשנכיר. בראשית 710 / יוני 1310 החליט אלנאצר מחמד לפטר את אסנדמר משרת מושל חמאה לטובת הנסיך האיובי (וההיסטוריון) אבו אלפדאא'. אסנדמר סרב למסור את העיר לאבו אלפדאא' ועם מותו של קבג'ק מושל חלב פנה מיוזמתו אל העיר והשתלט עליה. אלנאצר מחמד הצליח ללכוד את אסנדמר כרג' בטקטיקה דומה לזו שנקט בה כאשר תפס את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, כלומר באמצעות חבריו המנצורים. הוא שיגר לעבר אסנדמר כרג' את אמירי המנצוריה בראש צבא גדול במסווה של צבא הנשלח לתקוף את סיס. אסנדמר הצטווה לחבור לצבא זה אך למעשה הורה הסולטאן למנצורים שבראש הצבא ללכוד את אסנדמר. ממצרים יצא כוח בפיקודו של כראי שכלל את אמירי המנצוריה סנקר אלכמאלי אלחג'אב, איבך אלרומי, בינג'אר, כג'כן ובהאדר אאץ'.¹⁰⁵⁸ הכוח הגיע לחלב וכיתר את בית המושל שבעיר עד שאסנדמר נאלץ להסגיר עצמו לידי חבריו המנצורים ללא כל התנגדות. אסנדמר הובל לקהיר על ידי בינג'אר ואיבך אלרומי ונעצר במצודת קהיר בסוף אותה שנה.¹⁰⁵⁹ הוא מת בכלא אלכרך בד'ו אלקעדה 711 / מרץ 1312.¹⁰⁶⁰

בג'מאדא I 710 / אוקטובר 1310 עצר אלנאצר מחמד מספר מאמירי המנצוריה בשל ניסיונם להדיח אותו מהשלטון. בראש הקושרים עמד בכתמר אלג'וכנדאר, שהיה מנאמניו של אלנאצר מחמד ונהפך ליריבו. משהגיע אלנאצר מחמד לקהיר העלה שוב את מעמדו של בכתמר ומינה אותו לסגנו במצרים. מכל מקום, בד'ו אלקעדה 710 / אפריל 1311 תכנן בכתמר אלג'וכנדאר יחד עם בתח'אץ אלמנצורי (הכרג') להדיח את אלנאצר מחמד לטובת אחיינו של הסולטאן מוסא בן עלי בן קלאוון. הסולטאן ניצל בזכות מידע מודיעיני ומיהר לתפוס לא רק את בכתמר אלג'וכנדאר ואת בתח'אץ, אלא גם את כראי, שהיה ח'שדאש של בכתמר אלג'וכנדאר והספיק לכהן

¹⁰⁵⁶ נג'ום, 9/17-18; סלוק, 2/88. ראה שם על הרכוש הרב שהיה ברשותו וכן: שם, 9/20-23; סלוק, 2/97-99; אעיאן,

2/492-493. על האנקדוטות השונות הקשורות במותו, ראה: נג'ום, 9/18.

¹⁰⁵⁷ אלמקריזי הוא היחיד שרומז למעורבותו של אלנאצר מחמד במותו של בהאדר אלחאג', ראה: אלמקפא, 2/507. כמו כן

ראה: נג'ום, 9/24, 216; סלוק, 2/90, 96.

¹⁰⁵⁸ נג'ום, 9/23-24; סלוק, 2/89, 90; אלמקפא, 2/188; כנו, 9/208-209.

¹⁰⁵⁹ נהאיה, 32/167-168; נג'ום, 9/26-27; סלוק, 2/90-91, 93.

¹⁰⁶⁰ אעיאן, 1/535, 679; אבן כת'יר, 14/52; אלדרר (קהיר), 2/5. אלמקריזי מזכיר את אסנדמר כרג' בין האמירים שהוצאו

להורג בחניקה ב-1316/716, ראה: סלוק, 2/168; אבן חג'ר אלעסקלאני מציין כי אסנדמר מת ב-1321/721, ראה: אלדרר (קהיר) 1/388.

כארבעה חודשים כמושל דמשק.¹⁰⁶¹ כמו כן אלנאצר מחמד עצר את קטלובך מושל צפת וקטלקתמר מושל עזה שהיו גם הם חבריו של בכתמר אלג'ונקדאר.¹⁰⁶² האמירים הובלו למאסר באלכרך. בכתמר אלג'ונקדאר וקטלובך נשארו בכלא עד שהוצאו להורג בחניקה ב-1316/716.¹⁰⁶³ בתח'אין הוצא להורג בד'ו אלקעדה 711/מרץ 1312.¹⁰⁶⁴ כראי מת אף הוא בכלאו של אלנאצר מחמד באופן טבעי בשנת 1319/719.¹⁰⁶⁵ על אף מאסרים אלה עדיין היוו חברי המנצוריה את שדרת הפיקוד וההנהגה העליונה בסולטאנות. במקום אמירי המנצוריה שחוסלו, מינה אלנאצר מחמד אחרים מקרב אמירי המנצוריה. ביברס אלמנצורי נתמנה לסגנו במצרים במקום בכתמר אלג'ונקדאר, אקוש אלאשרפי היה למושל דמשק במקום כראי ובהאדר אאין כיהן כמושל צפת במקום קטלובך.¹⁰⁶⁶ אמירים אלו עתידים להמשיך ולאייש עמדות בכירות בתקופתו של אלנאצר מחמד, כפי שיפורט בסעיף 1.2 להלן.

עדות לכך שבשנת 1311/711 עדיין רוב גדול מבין האמירים הבכירים נמנו על המנצוריה, מספק ביברס אלמנצורי. היסטוריון זה מזכיר את שמותיהם של 21 האמירים הבכירים ביותר במצרים בשנה זו, שישבו לצד הסולטאן בישיבה בה נדונו תלונות העשוקים. לפחות 14 מתוכם הינם מנצורים (מתוכם לפחות שבעה ברג'ים), ושלושה הינם מקורביהם של אמירים מנצורים. אמירי המנצוריה הנזכרים הינם: בכתמר אלאבו בכרי, סנקר אלכמאלי, תמר אלסאקי, אלדכו אלסלחזאר (ברג'י); קלי אלסלחזאר (ברג'י); קרא לאג'ין, בינג'אר, לאג'ין זירבאג' (סביר שכרג'י), מע'לטאי אלמסעודי (ברג'י), אידמר אלח'טירי (ברג'י), סנג'ר אלג'מדקדאר (ברג'י), איבך אלרומי (ברג'י), בלבאן טרנא,¹⁰⁶⁷ וביברס אלאחמדי (ברג'י).¹⁰⁶⁸ מקורבי המנצורים הינם שני חברי הוואפדיה הסלג'וקית-אנאטולית (רומית), ג'נכלי בן אלבאבא וחסין בן ג'נדר, שהיו מנאמניהם של ביברס אלג'אשנכיר ואקוש אלאפרם אויבי הסולטאן, וכן בהאדר אלמעזי שהיה ממלוך של לאג'ין.¹⁰⁶⁹ בסוף שנת 711/אביב 1312 ערקו לעבר המונגולים שני האמירים הבכירים ביותר מבין אמירי המנצוריה, הם קראסנקר ואקוש אלאפרם. אלנאצר מחמד השקיע מאמצים רבים בתפיסתם של השניים. על אף שקראסנקר עמד בראש מחנה תומכיו של אלנאצר מחמד בתקופת מאבקו עם ביברס אלג'אשנכיר, חשד בו הסולטאן וחשש ממנו. קראסנקר שניחן בחושים פוליטיים חדים והצלחה להתחמק מסכנות עוד מהימים שלאחר רצח אלאשרף

¹⁰⁶¹ סלוק, 2/100; נג'ום, 9/28.

¹⁰⁶² נג'ום, 9/24-25; סלוק, 9/91-93; אלתחפה, 224.

¹⁰⁶³ סלוק, 2/168; נג'ום, 9/30. אלדרר (קהיר), 3/338. על מעצר קטלובך, ראה: סלוק, 2/105; נג'ום, 9/30; אלתחפה, 228.

¹⁰⁶⁴ בתח'אין ניסה להתנגד והתבצר במצודה זמן מה, עד שנכנע, ראה: אעיאן, 1/679; אלדרר (קהיר), 2/5.

¹⁰⁶⁵ סלוק, 2/105, 199; נג'ום, 9/30; אעיאן, 4/153; אלואפי, 24/332-333; אלדרר (קהיר), 3/253; אלמנהל, 9/123. כראי

נכלא בתנאים נוחים. אלנאצר מחמד הרשה להכניס משרתים לכלאו של כראי וכן אחת משפחותיו, ראה: אעיאן, 4/154; אלואפי, 24/332. לפי אבן חג'ר אלעסקלאני, כראי אף שוחרר ב-1317/717 אך נעצר שוב מיד לאחר מכן עד מותו ב-

1319/719, ראה: אלדרר (קהיר), 3/253. לפי אבן תע'ריברדי ואלצפדי, כראי נכלא עד שמת בשנה הנזכרת, ראה: אלמנהל,

3/124; אעיאן, שם. כראי הועבר ממחבושו באלכרך למצודה בקהיר עד שמת בה (נג'ום, 9/245).

¹⁰⁶⁶ נג'ום, 9/30.

¹⁰⁶⁷ ביברס אלמנצורי מזכיר כאן את השם בלבאן אמיר ג'אנדאר (אלתחפה, 231-232) ככל הנראה הכוונה לבלבאן טרנא

שהיה אמיר ג'אנדאר ונאמנו של אלנאצר מחמד, כיוון שבלבאן אלאחמדי שהיה גם הוא אמיר ג'אנדאר נתפס שנה קודם לכן,

כנזכר לעיל.

¹⁰⁶⁸ ביברס אלמנצורי מזכיר כאן את השם: ביברס אמיר ג'אנדאר.

¹⁰⁶⁹ אלתחפה, 231-232. על הוואפדיס חסין בן ג'נדר, שהגיע בימי אלט'אהר ביברס (סלוק, 2/212-213) וג'נכלי בן אלבאבא

שהגיע בשנת 1304/704 ראה הערות 139 ו-993 לעיל והערה 1485 להלן. יתר האמירים הנזכרים הינם: מע'לטאי אמיר

מג'לס, סודי אלג'מדאר, סיף אלדין אמיר האג'ב אלנאצרי ואידע'די אלסלחזאר. באותה שנה שלח אלנאצר את אמירי המאה

קראלאג'ין, לאג'ין זירבאג', ג'נכלי בן אלבאבא ואת ארע'ון אלדואדאר אלנאצרי בראש כוח נגד המונגולים שאיימו לפשוט על

סוריה, ראה: אלתחפה, 235.

ח'ליל, הצליח להימלט גם הפעם. העובדה כי קבג'ק מת ואסנדמר כרג'י נאסר, פגעה בכוח הקואליציה החזקה שיכול היה לגבש נגד הסולטאן. כבר לאחר עלייתו השלישית של אלנאצר מחמד לשלטון, כאשר נקרא קראסנקר להגיע יחד עם ביברס אלג'אשנכיר העצור למצודה בקהיר, הבין קראסנקר כי בכונתו של אלנאצר מחמד לתופסו ונמנע מלהגיע לשם.¹⁰⁷⁰ בניגוד לסלאר שהתפתה להגיע לקהיר, או לאסנדמר כרג'י שלא גילה חשדנות מספקת, קראסנקר ביקש לעבור מדמשק לחלב כדי להתרחק מהסכנה וכדי לחוש בטוח יותר בחברת הנאמנים הרבים שצבר בחלב במהלך שנות שלטונו הרבות שם. אלנאצר מחמד נענה בחיוב לבקשה זו ומינה אותו כמושל המחוז בסוף שנת 710 או ראשית 711/מאי 1311.¹⁰⁷¹ אלא שאלנאצר מחמד שלח אל קראסנקר את נאמנו ארע'ון אלזואדאר על מנת שיוביל את קראסנקר לחלב והורה לו לתפוס את קראסנקר.¹⁰⁷² קראסנקר הצליח באמצעים שונים להגן על עצמו גם עתה. על אף כל מאמציו של אלנאצר מחמד הצליח קראסנקר להתיישב בבטחה על כס מושל מחוז חלב, אם כי שהה בחלב בפחד גדול.¹⁰⁷³ באמצע שואל 711/פברואר 1312 יצא קראסנקר אל החג' יחד עם 400 מבין הממלוכים שלו. אלנאצר מחמד ראה בכך הזדמנות טובה לנסות ולתפוס אותו, אולם גם הפעם נהג קראסנקר בזירות רבה. משגבר זרם השליחים שקראו לקראסנקר להגיע לאלכרך על מנת לקחת אספקה מהסולטאן ובשל התראה שקיבל מנאמניו, הבין קראסנקר כי הסולטאן מבקש לתפוסו ומיהר לשוב אל חלב בדרך שונה מזו שבה יצא. לאחר שהוציא את רכושו מהעיר פנה אל מהנא בן עיסא אמיר הבדואים בסוריה וקיבל את חסותו.¹⁰⁷⁴ בעת שהותו אצל מהנא נכנס קראסנקר למשא ומתן עם הסולטאן במהלכו ביקש להתמנות על צר'ח'ד, אולם בה בעת פעל על מנת לחבור אל אקוש אלאפרם ולערוק עימו יחדיו אל אולג'יתו האילח'אני. אקוש אלאפרם שכיהן עתה כמושל טריפולי במקום בהאדר אלחאג' שהומת, הבין כי גם הוא נתון לסכנה גדולה לאחר רצח ביברס אלג'אשנכיר ומעצר מקורביו. אקוש אלאפרם היה עד לכך שהסולטאן תפס את כל אמירי המנצוריה שהיו יריביו הקשים בתקופת המאבק בינו לבין ביברס אלג'אשנכיר, על כן נהיר היה לו כי גם הוא צפוי למאסר ולמוות. אלאפרם מיהר אם כן לברוח אל מהנא בן עיסא וחבר לקראסנקר. יחד עמו היו חותנו אידמר אלזרדכאש וכמה אמירי טבלח'אנאה ואמירי עשר. קראסנקר ואקוש אלאפרם ערקו בסוף 711/מאי 1312 אל אולג'יתו, אשר קיבל אותם בכבוד רב. לפי המקורות הממלוכיים, שייתכן כי הם מגזימים, השליט האילח'אני העניק לקראסנקר כאקטאע את מחוז אלמראע'ה באדרביג'אן, את המד'אן לאקוש אלאפרם ואת נהאונד לאידמר אלזרדכאש.¹⁰⁷⁵ אלנאצר מחמד המשיך בניסיונותיו להתנקש בקראסנקר ובאקוש אלאפרם גם בהיותם בשטחי האילח'אנים. הוא שלח אליהם מתנקשים שנכשלו שוב ושוב בניסיון לרצוח אותם, והשניים

¹⁰⁷⁰ נג'ום, 8/274; סלוק, 2/80.

¹⁰⁷¹ נג'ום, 9/27; סלוק, 2/93; אעיאן, 4/94; אלואפי, 24/217-218.

¹⁰⁷² סלוק, 2/94.

¹⁰⁷³ שם, 2/99-100; נג'ום, 9/27-28. קראסנקר נקט בכל האמצעים האפשריים על מנת להבטיח שלא ייתפס. הוא לא הותיר את ארע'ון או מי מאנשיו לבדו, על מנת שלא ימסרו לאמירי דמשק צווים סודיים מהסולטאן הקוראים להם לתפוס את קראסנקר. כמו כן אסר קראסנקר על האמירים בדמשק לצאת ולהיפרד ממנו מחשש שיעצרו אותו. כאשר יצא לעבר חלב בראשית 711/מאי 1311, הקפיד כי 600 הממלוכים האישיים שלו יקיפו אותו וימנעו כל גישה אליו מצד ארע'ון ובהאדר אאץ. כשהגיע לאזור חלב, דרש כי צבא מצרים שנמצא באזור בראשות סנקר אלכמאלי יעזוב את העיר עד אחרון חייליו. רק לאחר מכן נכנס קראסנקר לחלב.

¹⁰⁷⁴ סלוק, 2/108-109; נג'ום, 9/30-31; אעיאן, 4/94; אלואפי, 24/218; אלחחפה, 235; כנז, 9/219.

¹⁰⁷⁵ ראה על השניים הראשונים: סלוק, 2/110, 115; נג'ום, 9/31-33; נהאיה, 32/185. ועל אידמר אלזרדכאש: אעיאן, 4/95. על קבלת הפנים המכובדת שקיבלו אמירי המנצוריה העורקים אצל הח'אן האילח'אני ועל מעמדם הרם שם, ראה: כנז, 9/230-233, 268-269, 270. על החסות שקיבלו המנצורים אצל אמיר הבדואים בסוריה טרם עריקתם, ראה: דרורי, "בנו פצ'ל", 478-479.

מתו בשיבה טובה. קראסנקר מת שבע-ימים באלמראע'ה בשואל 1328/ ספטמבר 728 או לפי מקצת המקורות, ב-1341/741, כשברשותו רכוש רב.¹⁰⁷⁶ אקוש אלפרם מת בשנת 1316/716 או לאחר שנת 1320/720 בהמד'אן.¹⁰⁷⁷

עם היוודע דבר עריקתם של קראסנקר ואקוש אלפרם לעבר המונגולים פתח אלנאצר מחמד בגל מעצרים חסר תקדים של אמירי המנצוריה. הסיבה לכך היתה חשדו של אלנאצר מחמד כי אמירים מנצורים רבים נטו לצדו של קראסנקר והיו מעורבים בתכנית העריקה שלו ושל אקוש אלפרם. ברביע II 712/ אוגוסט 1312 עצר אלנאצר מחמד 15 מאמירי המנצוריה: אקוש אלשרפי, ביברס אלמנצורי, סנקר אלכמאלי, לאג'ין זירבאג', בינג'אר, אלדכו אלשרפי (ככל הנראה זהה לאלדכו אלסלח'דאר הברג'י),¹⁰⁷⁸ מע'לטאי אלמסעודי, ביברס אלעלמי, ביברס אלמג'נון, סנג'ר אלברואני, טוע'אן אלמנצורי, ביברס אלתאג'י, ביברס אלעלאא'י, בכתות אלקרמאני וכשלי.¹⁰⁷⁹

האמירים שנתפסו נכלאו בבתי כלא שונים, בעיקר בקהיר, באלכרך ובאלכסנדריה. מבין אמירים אלו מתו בכלאו של אלנאצר מחמד שישה: ביברס אלעלאא'י, ביברס אלתאג'י, בינג'אר, סנקר אלכמאלי, אלדכו (אלסלח'דאר) אלשרפי וביברס אלמג'נון. ביברס אלעלאא'י, שהספיק לכהן כאמיר בדמשק ומושל חמץ, מת באלכרך בשנת 1312/712.¹⁰⁸⁰ בינג'אר מת בשנת 1316/716.¹⁰⁸¹ סנקר אלכמאלי ואלדכו (אלסלח'דאר) אלשרפי מתו בכלא המצודה בשנת 1318/718.¹⁰⁸² ביברס אלמג'נון מת גם הוא, לפי חלק מן הידיעות, ב-1316/716. לפי ידיעות

¹⁰⁷⁶ אעיאן, 4/97-98; 4/87; אלמנהל, 9/48; סלוק, 2/305; נג'ום, 9/273-274. אלמקריזי ואבן תע'ריברדי מזכירים את קראסנקר גם בין נפטרי 1340-1/741. לפי היסטוריונים אלה קראסנקר מת באלמראע'ה. אבן תע'ריברדי מתייחס לכך שצוינו תאריכים קדומים יותר למותו אך לדעתו התאריך שהוא מציין הוא הנכון (נג'ום, 9/326; סלוק, 2/554). המקורות מזכירים כי קראסנקר תפס והרג 124 מתנקשים ששלח נגדו הסולטאן. ראה על כך ועל המתנקשים שנשלחו שוב ושוב מטעם אלנאצר מחמד בניסיון לרצוח את קראסנקר: סלוק, 2/143, 207, 554-558; נג'ום, 9/326; אלואפי, 24/220; אלמנהל, 9/48; אבן כת'ר, 14/59. גם קראסנקר מצדו של מתנקשים בניסיון לרצוח את הסולטאן, ראה: סלוק, 2/209. יש לציין בהקשר זה כי במסגרת הסכם השלום בין הסולטאנות הממלוכית לאילח'אנים בשנת 1321/721 דרש האילח'אן אבו סעיד כי אלנאצר מחמד יפסיק אלתר לשלוח מתנקשים לעבר קראסנקר ושקראסנקר וחבריו לא יוסגרו לסולטאנות, ראה: עמית, "סיום המלחמה המונגולית-ממלוכית", 367-368.

¹⁰⁷⁷ הידיעות על מותו של אקוש אלפרם סותרות כיוון שמצא את מותו הרחק משטחי הסולטאנות הממלוכית. אלצפדי מציין כי אקוש אלפרם קיבל שיתוק בשנת 1314/714 וחי כך עד מותו אחרי שנת 1320/720 (אעיאן, 1/569, 571; אלואפי, 9/334). אבן חג'ר אלעסקלאני מציין כי אקוש אלפרם קיבל שיתוק לאחר שנת 1320/720 (אלדרר (בירות), 1/398); אבן תע'ריברדי מציין כי אקוש אלפרם מת כתוצאה מהשיתוק בשנת 1320/720 או 1316-7/716 (אלמנהל, 3/13); אלצקאעי מציין כי הידיעה על מותו הגיעה בשנת 1317/717 לאחר שקיבל שיתוק (תאלי, 180); אלמקריזי מציין כי נפטר במחרם 716/ אפריל 1316 בהמד'אן (סלוק, 2/167) וכי קיבל שיתוק ב-1314-5/714 עד מותו בשנה זו (אלמקפא, 2/236, 245); אבן תע'ריברדי מציין גם הוא שנה זו אך כי מת באלמראע'ה, ראה: נג'ום, 9/237.

¹⁰⁷⁸ אלמקריזי ואבן אלדואדארי מציינים פרטים ביוגרפים זהים לגבי אלדכו אלסלח'דאר ואלדכו אלשרפי, ראה: סלוק, 2/180; כנז, 9/243. עם זאת, אלמקריזי (ורק אלמקריזי) מציין כי אלדכו אלסלח'דאר מת בכלא ב-1317/717 (סלוק, 2/180) ואלדכו אלשרפי מת בכלא המצודה שנה לאחר מכן (שם, 2/189).

¹⁰⁷⁹ נג'ום 9/33-34; סלוק 2/117, 118-119; נהאיה, 32/196; אעיאן, 2/77-78; כנז, 9/243. אלנורי מציין כי הסיבה למעצרו של האמיר היה החשש כי שיתפו פעולה עם העורקים, ראה: נהאיה, 32/196, 197. כשלי הינו האמיר היחיד שלא ידוע עליו בוודאות אם נמנה על המנצוריה. כמו כן נעצר ברלע'י אלצע'יר, הנזכר כאחד ממפקדיו של ביברס אלג'אשנכיר וחותנו, אך הוא אינו זהה לברלע'י אלשרפי חתנו של ביברס אלג'אשנכיר שהורעב למותו ב-1310/710 (ראה: נג'ום, 10/236). הידיעות לגבי ברלע'י אלצע'יר סותרות. חלקן מציינות כי אלנאצר מחמד כלא אותו מ-1312/712 עד 1335/735 ולאחר מכן העניק לו אמירות מאה בה החזיק עד מותו ב-1348-9/749 (נג'ום, 10/236; 9/393; סלוק, 2/378, 793). לפי ידיעות אחרות, שוחרר ב-1314/714 (זיטרשטיין, 161; סלוק, 2/136).

¹⁰⁸⁰ אלדרר, 1/509. ביברס אלעלאא'י נתמנה בצפר 711/ יוני 1311 על חמץ, ראה: סלוק, 2/100.

¹⁰⁸¹ אלדרר, (חידראבאד), 1/4711; סלוק, 2/168. בינג'אר נעצר כי נמסר לסולטאן שבכוונתו לפגוע בו.

אחרות מת ב-1315/715 או לאחר שנת 1318/718.¹⁰⁸³ ביברס אלתאג'י מת גם הוא ככל הנראה בכלא כיוון שהמקורות לא מזכירים דבר על גורלו לאחר שנתפס. יתר העצורים שוחררו לאחר תקופות מאסר שנעו בין שלוש ל-23 שנים, כפי שיפורט להלן בסעיף 1.1.2.

שנת 1312/712 מהווה אפוא את "קו פרשת המים" שלאחריו נחלשה מאוד המנצוריה.¹⁰⁸⁴ לאחר שנה זו, מעצרים של המנצורים לא נבע מחשש אסטרטגי של אלנאצר מחמד מפניהם. ברוב המקרים, מעצרים נבע מסכסוכים פוליטיים פעוטים, בייחוד עם תנכז מושל סוריה. ידוע על תשעה אמירים מנצורים בכירים שנעצרו משנת 1312/712 ואילך. ברמצ'אן 713/ דצמבר 1313 תפס אלנאצר מחמד את איבך אלרומי הברג'י וזאת עקב סכסוך שהיה לאיבך עם אידע'די שקיר, נאמנו של אלנאצר מחמד. איבך אלרומי לא נזכר עוד, כך שייחכן שנכלא ומת. איבך אלרומי נתפס יחד עם ה'שדאש' שלו ביברס אלאחמדי הברג'י אמיר ג'אנדאר, אך ביברס אלאחמדי שוחרר מיד והמשיך להיות אחד מבכירי האמירים עד מותו בשנת 1345-6/746 "בעשור השמיני לחייו".¹⁰⁸⁵ ב-1314/714 נעצר בלבאן אלשמסי עקב התנהגות לא ראויה כאמיר החג' שהביאה למותם של אנשים רבים.¹⁰⁸⁶ באותה שנה נעצר גם בלבאן טרנא, שהספיק לכהן כאמיר ג'אנדאר ומושל צפת.¹⁰⁸⁷ מעצרו נבע מכך שהביע מורת רוח מהוראתו של הסולטאן כי על כל מושלי מחוזות סוריה לנהל תכתובותיהם עם תנכז מושל דמשק.¹⁰⁸⁸ ב-1315-6/715 נעצר אלנאצר מחמד עוד שני אמירים מנצורים בכירים, הם בהאדר אאץ ותמר אלסאקי מושל טריפולי.¹⁰⁸⁹ בהאדר אאץ שהספיק לכהן כמושל צפת וכאמיר בדמשק (ראה להלן), נעצר עקב סכסוך שהיה לו עם תנכז במהלך המסע למלטיה.¹⁰⁹⁰ ב-1320/720 נעצר סנג'ר אלג'אולי, מושל עזה ומקומות נוספים בארץ ישראל, בשל סכסוך עם תנכז.¹⁰⁹¹ ברמצ'אן 722/ ספטמבר 1322 נעצר בכתמר אלאבו בכרי הברג'י כיוון שסרב לפנות לצפת על פי בקשתו של אלנאצר מחמד. אלאבו בכרי מת בכלא בשעבאן 728/ יוני 1328.¹⁰⁹² שלושה אמירים מנצורים נוספים שנכלאו על ידי אלנאצר מחמד אך לא ידוע מתי, הם טע'ג'י אלמנצורי שהיה מנכבדי הברג'יה ומת בכלא בשנת 1337-8/738.¹⁰⁹³ השני הוא בלבאן אלענקאוי אלרזאק אלמנצורי, שנפטר ברמצ'אן 732/ מאי 1332 לאחר ששוחרר מן הכלא בהיותו בן למעלה מ-70.¹⁰⁹⁴ השלישי הוא אידמר אליונסי הברג'י ששוחרר ברג'ב 735/ מרץ 1335.¹⁰⁹⁵

מהנתונים שפורטו עד כה עולה כי עיקר הצעדים נגד אמירי המנצוריה נעשו בשלוש השנים הראשונות לשלטונו של אלנאצר מחמד. במהלך שנים אלו נעצרו 37 אמירים מנצורים בכירים, כמחצית מהם, 18 במספר, הומתו מיד לאחר מעצרים או לאחר זמן מה בו שהו בכלאו של אלנאצר מחמד. בנוסף לאלו, כראי מת באופן טבעי

¹⁰⁸³ אלמקריזי מזכיר את ביברס אלמג'נון בין אלו שהוצאו להורג בחניקה על ידי אלנאצר מחמד ב-1316/716 (סלוק, 2/168), אך מציין לאחר מכן כי היה מבין האמירים שהוחמרו תנאי כליאתם בצריח המצודה בקהיר (סלוק, 2/183). לפי אלצפדי, ביברס אלמג'נון מת ברביעי 715/ יוני 1315 (אעיאן, 2/76).

¹⁰⁸⁴ למסקנה זו הגיע גם עמיתי, ראה: "עלית צבאית", 159, 156.

¹⁰⁸⁵ זיטרשטיין, 160; סלוק, 2/128. איילון, "ממלכים בהרים", 38. ראה על המשך הקריירה שלו בסעיף 1.2 בפרק זה.

¹⁰⁸⁶ נהאיה, 32/212; סלוק, 2/136.

¹⁰⁸⁷ בלבאן טרנא מונה על צפת בג'אנדאר 712/ ספטמבר 1312 (זיטרשטיין, 149; נהאיה, 32/199).

¹⁰⁸⁸ סלוק, 2/137.

¹⁰⁸⁹ תמר אלסאקי נתפס ב-1315/715, ראה: אעיאן, 2/107-108; אלדרר, (חידראבאד), 1/519; סלוק, 2/144; נג'ום, 9/41.

¹⁰⁹⁰ אבן כת'יר, 14/66.

¹⁰⁹¹ אעיאן, 2/469; אלזאפי, 15/483.

¹⁰⁹² אעיאן, 1/701-702; סלוק, 2/238. ראה עוד בסעיף 1.1.2 להלן.

¹⁰⁹³ נג'ום, 9/317; בסלוק 2/457.

¹⁰⁹⁴ אעיאן, 2/49-50; אלדרר (בירות), 1/494. בלבאן אלענקאוי נזכר כאחר מאמירי הטבלח'אנאה בדמשק, אך לא ידוע מתי.

¹⁰⁹⁵ סלוק, 2/387; כנז, 9/393.

בכלאו של אלנאצר מחמד. תשעה אמירים נוספים נעצרו משנת 1312/712 ועד 1322/722 אך דומה כי מעצרים אינו קשור בהיותם מנצורים. מתוך תשעה אלו שלושה מתו בכלאו של אלנאצר מחמד. שלושה מבכירי אמירי המנצוריה, קראסנקר, אקוש אלאפרם ואידמר אלזרדכאש, נאלצו לברוח לעבר המונגולים. לסיכום אפוא, במהלך תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד נתפסו 46 מאמירי המנצוריה הבכירים, ושלושה אמירים נוספים ערקו למונגולים. 21 מתוך העצורים הומתו, ואחד מת באופן טבעי. 24 הנותרים שוחררו לאחר תקופות מאסר שונות כפי שיפורט בסעיף הבא.

1.1.2. אמירי המנצוריה שנאסרו

תקופות המאסר של 24 אמירי המנצוריה הבכירים שנעצרו בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד נעות בין שנתיים ל-26 שנים. להלן אדון בתקופות המאסר השונות של האמירים המנצורים שנתפסו, בקריירה שלהם וביחסם אל אלנאצר מחמד.

1. טשתמר אלג'מקדאר (ברג'י) נתפס ברביע I 710/אוגוסט 1310¹⁰⁹⁶ אבל שיחררו יחד עם ברג'ים נוספים ב-1311/711.¹⁰⁹⁷ לא ידוע על אודותיו לאחר מכן וסביר שכמו אידמר אלח'טירי ששוחרר עימו (ראה להלן), המשיך לכהן כאמיר עד מותו הטבעי.

2. בכתות אלקרמאני (ברג'י) נתפס לראשונה ברביע II 712/אוגוסט 1312 אולם ככל הנראה שהה בכלא זמן קצר ביותר כיוון שכבר בראשית שנת 713/מאי 1313, נשלח לאלרחבה וזאת לאחר שהספיק לכהן כשד אלדואוין בדמשק.¹⁰⁹⁸ בין השנים 1326/726 – 1333-4/734 נעצר שוב בשל סכסוך עם תנכז.¹⁰⁹⁹ בין תקופות המאסר היה לאחד מבכירי האמירים. אלנאצר מחמד מינה אותו תחילה על פיקוח המבצרים בסוריה ב-1310/710¹¹⁰⁰ ובג'מאדא II שנת 711/אוקטובר 1311 מינהו כשד אלדואוין והאסתאדאר בדמשק.¹¹⁰¹ לאחר מכן כיהן כאמור שוב כשד בדמשק ובאלרחבה, ב-1318/718 מונה על חמץ¹¹⁰² וכשנה לאחר מכן הועבר לדמשק וכיהן בה כאמיר.¹¹⁰³ ברמצ'אן 725/אוגוסט 1325 נתמנה בכתות לשד אלדואוין בטריפולי.¹¹⁰⁴ לאחר שיחרורו במחרם 734/ספטמבר 1333 קיבל שוב אמירות טבלח'אנאה. הוא מת במגיפה של דמשק בשנת 1348-9/749.¹¹⁰⁵ אלקרמאני זכה לקריירה מכובדת זאת על אף העובדה שהיה לאחד ממקורביו של ביברס אלג'אשנכר. הוא קיבל אמירות עם ראשית שלטונם המשותף של ביברס אלג'אשנכר וסלאר,¹¹⁰⁶ ובתקופת

¹⁰⁹⁶ זיטרשטיין, 152.

¹⁰⁹⁷ כנז, 9/211.

¹⁰⁹⁸ סלוק, 2/123.

¹⁰⁹⁹ אליוספי, 191; סלוק, 2/272,371.

¹¹⁰⁰ סלוק, 2/87.

¹¹⁰¹ נהאיה, 32/182; סלוק, 2/105.

¹¹⁰² סלוק, 2/183.

¹¹⁰³ שם, 2/192.

¹¹⁰⁴ אעיאן, 3/720.

¹¹⁰⁵ אעיאן, 1/717; אלדרר (בירות), 1/489-490; סלוק, 2/105; נג'ום, 10/237; סלוק, 2/793; איילון, "ממלוכים בחרים",

38.

¹¹⁰⁶ סלוק, 1/873.

היריבות בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד נשלח מטעמו של הראשון כדי לתפוס את נוע'אי אלג'מדאר שהחל את גל העריקות לעבר אלנאצר מחמד.¹¹⁰⁷

3. אידמר אלה'טירי (ברג'י) נכלא בגל המעצרים של שואל 1310/מרץ 709, אך שוחרר לאחר פחות משנתיים ב-1311/711 והיה לאחד מבכירי האמירים בסולטאנות הממלוכית. עם שיחרורו קיבל מהסולטאן את האקטאע של סנג'ר אלג'אולי,¹¹⁰⁸ היה לראס אלמיסרה (מי שיושב בפגישות בכירי המדינה והטקסים בראש הצד השמאלי לסולטאן) וניתנה לו אמירות של 120 פרשים. אידמר אלה'טירי גם היה לבכירי האמירים היועצים לסולטאן (אלמשורה).¹¹⁰⁹ ב-1314/714 היה מבין האמירים שנשלחו לפקח על עבודות הגשרים ברחבי מצרים.¹¹¹⁰ ב-1315/715 היה אידמר מבין האמירים שסייעו לרוך הנאצרי.¹¹¹¹ שנה לאחר מכן נזכר בין האמירים שיצאו אל החג',¹¹¹² וב-1332/732 עמד בראש החג'.¹¹¹³ הוא מת ברג'ב 737/פברואר 1337.¹¹¹⁴ כפי שפורט בפרק ב', סעיף 6, בתקופת המאבק בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד היה אלה'טירי מאנשיו של ביברס אלג'אשנכיר ומתומכיו המובהקים ביותר עד לשלבים האחרונים במאבק מול אלנאצר מחמד.

4. בהאדר אאץ נתפס בשנת 1315/715 לאחר גלי המעצר הגדולים עקב סכסוך עם תנכז. הוא שוחרר כשנתיים לאחר מכן ב-1317/717 ושב לכהן אמיר בדמשק.¹¹¹⁵ הוא היה מאמירי המאה עד מותו הטבעי בדמשק בצפר שנת 730/נובמבר 1329.¹¹¹⁶ אבן כת'יר מתארו כ-ראס מימנת אלשאם ובכיר אמירי דמשק.¹¹¹⁷ עד מעצרו כיהן כמושל צפת ובג'מאדא I 712/ספטמבר 1312 הועבר לשרת כאמיר בדמשק.¹¹¹⁸ בהאדר אאץ נזכר בדרך כלל כאחד מנאמניו של אלנאצר מחמד בתקופת המאבק עם ביברס אלג'אשנכיר. הוא היה מבין האמירים שסרבו תחילה להישבע אמונים לביברס אלג'אשנכיר, ולאחר מכן היה אחראי על ענייניו של אלנאצר מחמד ומשך לצדו את האמירים.¹¹¹⁹

5. אקוש אלמנצורי שהיה בכלא בזמן המאבק בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד ושוחרר על ידי אלנאצר מחמד עם הגיעו לקהיר. לאחר מכן כלא אותו שוב לשלוש שנים מרביע I 710/אוגוסט 1310 ועד רביע I 713/יולי 1313.¹¹²⁰ לאחר מכן שוחרר והיה לאמיר. ב-1319/719 שלח אותו אלנאצר מחמד יחד עם אמירים

¹¹⁰⁷ נג'ום, 8/251.

¹¹⁰⁸ סלוק, 2/111; כנז, 9/211.

¹¹⁰⁹ אעיאן, 1/660; אלמנהל, 3/181; נג'ום, 9/312. אמירי היעץ (אלמשוקה) היו האמירים הבכירים ביותר והם שנכחו במושבי הח'דקה במצודה בה נדונות קובלנות הציבור, ראה: הולט, "מבנה הממשל", 48-49. אמירים אלה גם יעצו לסולטאן בענייני מדיניים, ראה: Jo Van Steenberg, "Mamluk Elite on the Eve of al-Nāṣir Muhammad's Death (1341): A Look behind the Scenes of Mamluk Politics", *Mamlūk Studies Review* 9, 2 (2005), 187, n. 65.

¹¹¹⁰ סלוק, 2/137; נג'ום, 9/38.

¹¹¹¹ סלוק, 2/146.

¹¹¹² נג'ום, 9/232.

¹¹¹³ סלוק, 2/351; כנז, 9/366.

¹¹¹⁴ סלוק, 2/426; נג'ום, 9/312; איילון, "ממלוכים בחרים", 38. קליפורד מזכיר את אידמר אלה'טירי כדוגמא לאמיר מנצורי שעשה חיל בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. הוא מציין כי ב-1313/712 נתמנה אידמר לנא'ב דמשק, אך לא מצאתי לכך הד במקורות, ראה: גיבוש מדינה, 252-253.

¹¹¹⁵ סלוק, 2/118, 172; נג'ום, 9/41.

¹¹¹⁶ אעיאן, 2/56; סלוק, 2/326; נג'ום, 9/281.

¹¹¹⁷ אבן כת'יר, 14/120.

¹¹¹⁸ נהאיה, 32/199.

¹¹¹⁹ ראה פרק ב', סעיף 6.

¹¹²⁰ זיטרשטיין, 160. אקוש אלמנצורי זה הינו ככל הנראה זהה לאקוש אלמנצורי הנזכר כמי שהוא או ממלוכו רצחו את אלשג'אעי לאחר תבוסתו (ראה פרק ב', סעיף 2.4). ביברס אלמנצורי מזכירו כאקוש אלסלח'דאר (זבדה, 302, ובעקבותיו גם

נוספים להכניע את הבדואים בעיד'אב. באותה עת קיבל מיד הסולטאן אמירות *טבלח'אנאה*.¹¹²¹ ב-1324/724 נשלח לכהן כאמיר בדמשק או בחלב ומת שלוש שנים לאחר מכן.¹¹²²

6. אקוש אלאשרפי נכלא בין רביע II /712 אוגוסט 1312 עד רג'ב /715 אוקטובר 1315.¹¹²³ לפני מעצרו ולאחריו זכה למעמד מכובד ביותר. בג'מאדא II /711 אוקטובר 1311 נתמנה למושל דמשק עד לתפיסתו,¹¹²⁴ לאחר שיחרורו קיבל אמירות של 120 פרשים ואת האקטאע של קראלאג'ין המנצורי שמת באותה שנה.¹¹²⁵ ב-1321/721 עמד בראש צבא שנשלח להילחם נגד הארמנים באיאס. הוא הביסם ולקח שלל רב ושב לקהיר.¹¹²⁶ גם בשנה שלאחר מכן נזכר כמפקד על כוח צבאי.¹¹²⁷ ב-1323/723 מונה כמפקח על בית החולים בקהיר.¹¹²⁸ ב-1327/727 עמד בראש החג' שיצא ממצרים.¹¹²⁹ במחרם /734 ספטמבר 1333 נתמנה על טריפולי.¹¹³⁰ אקוש אלאשרפי נעצר בשנת בגמאדא II /735 ינואר 1335 ומת בכלאו פחות משנה לאחר מכן בג'מאדא I /736 דצמבר 1335.¹¹³¹ הוא לא הוצא להורג על ידי אלנאצר מחמד אלא מת כתוצאה מניסיון שלו להסיר בלוטה שהיתה בראשו.¹¹³² אקוש אלאשרפי נזכר בדרך כלל כמי שהיה אויבו של אלנאצר מחמד ונאמנו של ביברס אלג'אשנכיר. כבר כאשר פרש אלנאצר מחמד לאלכרך בשנת 1309/708 הוציא מהמקום את אקוש אלאשרפי מושל אלכרך כיוון שניסה להגביל את רכושו של אלנאצר מחמד.¹¹³³ כפי שתואר בפרק הקודם (סעיף 6), ביברס אלג'אשנכיר נסמך רבות על אקוש אלאשרפי במאבקו מול אלנאצר מחמד. אקוש נטש את ביברס אלג'אשנכיר לטובת אלנאצר מחמד רק בשלב מאוחר מאוד במאבק בין השניים. לאחר מכן, כאשר עשה אלנאצר דרכו לקהיר, אף תיכנן יחד עם ברלעי' והברג'יה לרצוח את הסולטאן החדש. יחד עם זאת, המקורות מציינים גם כי אקוש אלאשרפי סר למרותו של אלנאצר מחמד ומילא אחר כל ציוויי עוד כאשר הוגלה אלנאצר מחמד לאלכרך בשנת 697 /סוף 1297.¹¹³⁴ בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד נזכר כי אקוש היה האמיר היחיד שלכבודו היה אלנאצר מחמד קם.¹¹³⁵

7. ביברס אלמנצורי שהה במאסר באלכסנדריה כחמש שנים, מרביע II /712 אוגוסט 1312 ועד ג'מאדא I /717 יולי 1317 ועם שיחרורו זכה למעמד רם אצל הסולטאן עד מותו ברמצ'אן /725 אוגוסט 1325. הוא היה לאמיר מאה ול-ראס אלמיסרה.¹¹³⁶ קודם למעצרו כיהן כזואדאר הראשי ואלנאצר מחמד אף הוסיף לו משרות נוספות. כשנה לפני מאסרו, ב-18 לג'מאדא I /711 2 לאוקטובר 1311, אף מינה את ביברס אלמנצורי

אלעיני, עקד, 3/237). אבן אלפראת מייחס לו את הלקב הלא שגרתי "בהאא' אלדין" (שם, 8/182), במקום ג'מאל אלדין האופייני לשם אקוש.

¹¹²¹ סלוק, 2/194.

¹¹²² אלדרר, (חידראבאד), 1/400; זיטרשטיין, 174; סלוק, 2/257; אלמקפא, 2/274.

¹¹²³ אעינאן, 1/578; אלדרר (בירות), 1/395.

¹¹²⁴ נג'ום, 9/30; סלוק, 2/105; אעינאן, 1/578.

¹¹²⁵ סלוק, 2/144, 159; נג'ום, 9/232; אעינאן, 1/578.

¹¹²⁶ סלוק, 2/229.

¹¹²⁷ שם, 2/236.

¹¹²⁸ שם, 2/247.

¹¹²⁹ שם, 2/289.

¹¹³⁰ שם, 2/371; כנז, 9/378.

¹¹³¹ סלוק, 2/405; נג'ום, 9/310.

¹¹³² אלמנהל, 3/30; אעינאן, 1/581.

¹¹³³ נהאיה, 32/139; אלמנהל, 3/469.

¹¹³⁴ סלוק, 3-1/832; זבדה, 314; נהאיה, 31/331.

¹¹³⁵ כנז, 9/378; אלואפי, 9/336; אעינאן, 1/578; אלדרר (בירות), 1/395; אלמנהל, 3/27.

¹¹³⁶ אלדרר (קהיר), 2/43; נהאיה, 32/252; סלוק, 2/172.

1137 לסגנו. ביברס אלמנצורי ניסה להתרחק מהיריבויות הפוליטיות בצמרת השלטון. במאבק בין אלנאצר מחמד לביברס אלג'אשנכיר נקט בניטרליות שנטתה יותר ויותר לכיוונו של אלנאצר מחמד ככל שהתחזק מצבו. כאשר הסתמנה בבירור תבוסתו של ביברס אלג'אשנכיר, יעץ לו ביברס אלמנצורי לוותר על שלטונו לטובת אלנאצר מחמד. לאחר מכן תפס ביברס אלמנצורי למען הסולטאן החדש את חבריו ביברס אלג'אשנכיר, סלאר, בתח'אין ואחרים.¹¹³⁸

8. קג'מאס¹¹³⁹ אלג'וכנדאר הברג'י היה מבין האמירים שנתפסו בשואל 1310/מרץ 709 מיד עם הגיעו של אלנאצר מחמד לקהיר. הוא שוחרר כחמש וחצי שנים לאחר מכן ברביע II 715/יולי 1315 וקיבל אמירות טבלח'אנאה.¹¹⁴⁰ ב-1334/734 נתמנה על חמץ¹¹⁴¹ ובאותה שנה נפטר.¹¹⁴² קג'מאס נחשב לאחד מנאמניו הגדולים של ביברס אלג'אשנכיר עד שלבי המאבק האחרונים נגד אלנאצר מחמד. הוא היה מבין אמירי הברג'יה שיצאו כנגד אלנאצר מחמד כאשר יצא בשנית לעבר דמשק ונזכר גם לאחר מכן כאחד מאחרוני נאמניו של ביברס אלג'אשנכיר.¹¹⁴³

9. מונכברס (ביברס) אלמנצורי נתפס בשואל 1310/מרץ 709 עם עוד כ-20 עד 30 מנאמניו של ביברס אלג'אשנכיר. לא נזכר מתי שוחרר, אך נזכר כי מת בשנת 1318/718 כמושל עג'לון. הוא נזכר כאחד מממלוכי המנצוריה הותיקים וכמי שהיה בעל מעמד רם בסולטאנות.¹¹⁴⁴

10. טוע'אן אלמנצורי נתפס במסגרת גל המעצרים של רביע II 712/ אוגוסט 1312 ושוחרר בצפר 720/מרץ 1320.¹¹⁴⁵ אלנאצר מחמד העניק לו אמירות עשר ושלה אותו לכהן כמושל מצודת צפת, בה כיהן עד מותו ב-1324/724. קודם למעצרו כיהן כשד בדמשק.¹¹⁴⁷

11. סנג'ר אלברואני נאסר, לפי רוב הידיעות, לאותה תקופת כמו טוע'אן אלמנצורי, כלומר מרביע II 712/ אוגוסט 1312 עד צפר 720/מרץ 1320.¹¹⁴⁸ לפי אבן חג'ר אלעסקלאני, שוחרר על ידי אלנאצר מחמד רק ב-1327/727, היה לאמיר טבלח'אנאה בקהיר ומת ב-1331/731.¹¹⁴⁹

12. סנג'ר אלג'אולי נתפס רק בשנת 1320/720 עקב סכסוך עם תנכז מושל סוריה. ב-1326/726 הועבר לכלא אלכסנדריה ושנה לאחר מכן למצודה בקהיר שם נכלא בברג'.¹¹⁵⁰ בד'ו אלהג'ה 728/ ספטמבר 1328

¹¹³⁷ סלוק, 2/103; נג'ום, 9/30. וראה עדותו של ביברס אלמנצורי על מינויו זה לאחר תפיסת בכתמר אלג'וכנדאר: *אלתחפה*,

228

¹¹³⁸ ראה בפרק ב' סעיף 6 וסעיף 1.1.1. בפרק זה.

¹¹³⁹ שם זה נזכר במספר אופנים, ראה שמו בנספח א', סעיף 1.

¹¹⁴⁰ נהאיה, 32/222; סלוק, 2/144; נג'ום, 9/41.

¹¹⁴¹ סלוק, 2/371.

¹¹⁴² סלוק, 2/377; איילון, "ממלוכים בחרים", 38.

¹¹⁴³ נג'ום, 8/271 וראה לעיל פרק ב' סעיף 6.

¹¹⁴⁴ סלוק, 2/76, 189; נג'ום, 9/243. ראה עליו גם בנספח א'.

¹¹⁴⁵ סלוק, 2/202; אעיאן, 2/623.

¹¹⁴⁶ תאלי, 193; אעיאן, 2/623. אבן חג'ר אלעסקלאני מציין כי טוע'אן נשאר באלכרך עד מותו לאחר שנת 1320/720

(אלדרר, *חידראבאד*), 2/228.

¹¹⁴⁷ נג'ום, 9/27; סלוק, 2/94, 100. טוע'אן אלמנצורי נתפס לזמן קצר עוד קודם למאסרו בשנת 1312/712. ביברס אלמנצורי

מציין כי טוע'אן נתפס על ידי תושבי אלבירה שהתלוננו נגדו. הוא בא לקהיר ובמקומו יצא להחליפו אע'רלו ואלי מצודת צפת.

כאשר הגיע טוע'אן לסולטאן, התברר כי הוא חף מפשע מההאשמות שטפלו עליו אויביו. הוא שוחרר ומונה על שד אלדואין

והאסתאדאריה בסוריה, ראה: *אלתחפה*, 224-223.

¹¹⁴⁸ סלוק, 2/202; נהאיה, 32/318; זיטרשטיין, 170.

¹¹⁴⁹ אלדרר, *חידראבאד*), 2/173; סלוק, 2/338.

¹¹⁵⁰ סלוק, 2/274, 286.

שיחרר אותו אלנאצר מחמד לאחר שמונה שנים ושלושה חודשים.¹¹⁵¹ אלנאצר מחמד ככל הנראה, בטח בסנג'ר אלג'אולי, עך אף שהיה חברו הקרוב של סלאר וקודם לכן שירת את כתבע'א ואת בתח'אין ממלוכו של כתבע'א.¹¹⁵² אלנאצר מינה אותו על עזה בג'מאדא I 711/אוקטובר 1311, משרה בה כיהן עד שנתפס תשע שנים לאחר מכן. אלנאצר מחמד הוסיף לאלג'אולי משרות נוספות ונתן לו אקטאע עצום.¹¹⁵³ ב-1313/713 שלח אותו לסוריה על מנת לסייע ברפורמת הרוך הנאצרי.¹¹⁵⁴ ארבע שנים לאחר מכן הטיל אלג'אולי מצור על ואדי סלע שבקרבת ירושלים יחד עם כוח גדול של פרשים נגד בדואים שהתבצרו שם.¹¹⁵⁵ לאחר שיחרורו בסוף 1328/728 חזר מיד למעמדו הרם, קיבל מאלנאצר מחמד אמירות טבלח'אנאה ולאחר מכן היה לאמיר מאה ולאחד מאמירי היעץ.¹¹⁵⁶ ב-1332/732 נזכר בין האמירים שיצאו עם הסולטאן לחג'. לפי אלמקריזי היה מבין אמירי הטבלח'אנאה, ולפי אבן אלקואדארי נמנה על אמירי המאה.¹¹⁵⁷ בהמשך העשור נתמנה למפקח על בית החולים בקהיר (נאט'ר אלמארסתאן).¹¹⁵⁸ כשמת הסולטאן אלנאצר מחמד ב-1341/741, נזכר עדיין כאחד מגדולי אמירי היעץ (אלמשורקה).¹¹⁵⁹ הוא המשיך להחזיק במעמדו הגבוה אף לאחר מות אלנאצר מחמד. ב-1343/743 מונה על חמאה למשך שלושה חודשים, לאחר מכן על עזה תקופה דומה ואחר כך שב לאמירותו הבכירה במצרים.¹¹⁶⁰ אלג'אולי המשיך לכהן במשרות נוספות בתקופת אלצאלח אסמאעיל עד שנרצח ברמצ'אן 745/ינואר 1345.¹¹⁶¹

סנג'ר אלג'אולי מתואר מצד אחד, כחברו הקרוב של סלאר וכמי שנלחם באלנאצר מחמד, ומצד שני כנאמנו של אלנאצר מחמד. אלג'אולי נשלח על ידי אקוש אלפרם לשמור על הדרכים לבל ייכנס אלנאצר לדמשק וערק לשורותיו של אלנאצר מחמד רק בשלב מאוחר, כאשר אקוש אלפרם ברח מדמשק. מצד שני, סנג'ר אלג'אולי נזכר כאחד מנאמניו של אלנאצר מחמד, אשר שירת אותו כאסתאדאר בתקופת שלטונו השנייה ודאג לכל ענייניו.¹¹⁶² אלג'אולי נשלח על מנת לתפוס את סלאר חברו למען אלנאצר מחמד והיה האיש שהביא את הרכוש מביתו של סלאר אל אוצר הסולטאן. על פניו עולה הרושם כי היה מקורב לשני האישים ותימרן ביניהם על מנת לשמור על מעמדו הפוליטי ועל חייו. סנג'ר אלג'אולי נזכר כמי שרחץ הן את גופתו של סלאר והן את גופת אלנאצר מחמד לאחר מותם.¹¹⁶³

13. אידמר אליונסי (ברג'י) נכלא ככל הנראה לתקופה ארוכה ומעל לשמונה שנים, על אף שלא נזכר מתי נכלא. ב-1327/727 הועבר יחד עם אמירים נוספים מכלא אלכסנדריה לקהיר ושם נכלא בכלא הבור.¹¹⁶⁴ הוא

¹¹⁵¹ סליך, 2/209,299,304; נג'ום, 9/90; אבן כת'יר, 14/78.

¹¹⁵² סליך, 2/674.

¹¹⁵³ שם, 2/101; אלתחפה, 227. אלצפדי מציין כי באחריותו של סנג'ר אלג'אולי, מלבד עזה, היו גם ירושלים, חברון, שכם, קאקון, לוד ורמלה (אלואפי, 15/483).

¹¹⁵⁴ סליך, 2/127; נג'ום, 9/36.

¹¹⁵⁵ סליך, 2/176.

¹¹⁵⁶ אעיאן, 2/469; אלואפי, 15/483; סליך, 2/274.

¹¹⁵⁷ סליך, 2/352; כנז, 9/366.

¹¹⁵⁸ סליך, 2/420.

¹¹⁵⁹ נג'ום, 9/164.

¹¹⁶⁰ סליך, 2/620; אעיאן, 2/469; אלואפי, 15/483.

¹¹⁶¹ אעיאן, 2/468; סליך, 2/674.

¹¹⁶² אלמנהל, 6/75; אלואפי, 15/472; אעיאן, 2/468.

¹¹⁶³ נג'ום, 9/18-19; אלדרר, (חידראבאד), 2/171.

¹¹⁶⁴ סליך, 2/286.

שוחרר ברג'ב 735/ מרץ 1335 עם אמירים נוספים וקיבל אמירות בטריפולי.¹¹⁶⁵ שנת מותו אינה נזכרת. אידמר אליונסי היה מתומכי ביברס אלג'אשנכיר הכרג'ים.¹¹⁶⁶

14. מע'לטאי אלבעלי (ברג'י) נכלא כעשר שנים, מ-1310/709 ועד מחרם 720/פברואר 1320. לא נזכרת שנת מותו. במסגרת המאבק בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד היה מנאמני ביברס אלג'אשנכיר, שגם שלח אותו אל אלנאצר מחמד שבאלכרך על מנת ליטול את הרכוש שלקה עמו הסולטאן המודח לאלכרך.¹¹⁶⁷

15. בלבאן אלשמסי נעצר רק ב-1314/714 עקב התנהגותו הלא ראויה במהלך החג'. קודם לכן הוציאו אלנאצר מחמד לדמשק. הוא שוחרר ב-1325/725¹¹⁶⁸ ואחר כך נשאר ככל הנראה אמיר בדמשק ובחלב עד מותו ב-1345/745.¹¹⁶⁹

16. בלבאן טרנא נעצר גם הוא בשנת ב-1314/714 עקב סכסוך עם תנכו וככל הנראה בהוראתו של האחרון. הוא שוחרר בשעבאן 726/ יולי 1326, קיבל אמירות טבלח'אנאה בדמשק ולאחר מכן אמירות מאה. הוא היה לאחד ממקורבי תנכו ומת בדמשק ברביע I 734/ נובמבר 1333.¹¹⁷⁰

17. לאג'ין זירבאג' אלעמרי אלמנצורי נעצר בגל המעצרים של רביע II 712/ אוגוסט 1312 ושוחרר בסוף 728/ אוקטובר 1328, לאחר כ-16 שנים בהן היה כלוא.¹¹⁷¹ נפטר כשלוש שנים לאחר שיחרורו בצפר 731/ נובמבר 1330 במגיפה שפרצה בקהיר.¹¹⁷² לאג'ין זירבאג' נמנה על נאמני ביברס אלג'אשנכיר. הוא היה מבין האמירים שהשיעו את הצבא לטובת ביברס אלג'אשנכיר כאשר הח'ליפה הכתירו בשנית כסולטאן בעיצומו של המאבק מול אלנאצר מחמד.¹¹⁷³ ב-1311/711 היה לאג'ין זירבאג' מבין המנצורים שנשלחו לתפוס את קראסנקר.¹¹⁷⁴ בשנה זו נזכר כאחד מבכירי האמירים בסולטאנות.¹¹⁷⁵

18. מע'לטאי אלמסעודי (ברג'י) נכלא ל-20 שנה, מרביע II 712/ אוגוסט 1312 ועד שיחרורו בשנת 1332/732. הוא מת כחודשיים לאחר שיחרורו.¹¹⁷⁶ לפני מעצרו היה מאמירי המאה. הוא נזכר כאחד מהאמירים הבכירים בסולטאנות ב-1311/711¹¹⁷⁷ ומבין האמירים שנשלחו לתפוס את קראסנקר בשנה זו.¹¹⁷⁸

19. תמר אלסאקי נכלא ברביע II 715/ יולי 1315 ושוחרר לאחר כ-20 שנה ב-1335/735.¹¹⁷⁹ עם שיחרורו היה בטאל בדמשק, לאחר מכן קיבל אמירות טבלח'אנאה ולאחר מכן אמירות מאה. הוא היה מנכבדי האמירים

¹¹⁶⁵ סלוק, 2/387; כנ, 9/393.

¹¹⁶⁶ ראה לעיל פרק ב', סעיף 6.

¹¹⁶⁷ אעיאן, 5/125; אלדרר (קהיר), 4/355.

¹¹⁶⁸ סלוק, 2/264, 269.

¹¹⁶⁹ אלדרר (בירות), 1/494; נג'ום, 10/115; סלוק, 2/675.

¹¹⁷⁰ אלדרר (קהיר), 2/27; אעיאן, 2/45; סלוק, 2/377; נג'ום, 9/304. לפי אבן אלדואדארי, בלבאן טרנא נשלח כאמיר לחלב

לאחר ששוחרר (כנ, 9/320). בניגוד ליתר המקורות ואף לכתוב בסלוק (ראה ההערה הקודמת), מציין אלמקריזי כי בלבאן

טרנא היה מבין האמירים המנצורים שהוצאו להורג בחניקה ב-1316/716 (סלוק, 2/168).

¹¹⁷¹ סלוק, 2/298; אעיאן, 4/180; אלדרר (בירות), 3/271. ברג'ב 727/ מאי 1327 הועבר לכלא הבור במצודת קהיר (סלוק, 2/286).

¹¹⁷² אליוספי מציין כי בתאריך הנזכר לאג'ין אלעמרי יצא לחופשי במסגרת השיחרורים של אמירי המנצוריה ומקורביהם, ראה: אליוספי, 234.

¹¹⁷³ כנ, 9/358; אלדרר, שם; סלוק, 2/338.

¹¹⁷⁴ זבדה, 406; נג'ום, 8/223.

¹¹⁷⁵ סלוק, 2/109.

¹¹⁷⁶ אלחזפה, 235, 231.

¹¹⁷⁷ סלוק, 2/351, 355.

¹¹⁷⁸ סלוק, 2/54; אלחזפה, 231.

¹¹⁷⁹ סלוק, 2/109.

- של ה'אצנייה של אלנאצר מחמד ומת בקהיר ב-1343/743.¹¹⁸⁰ קודם למאסרו כיהן כמושל חמץ ונזכר כאחד האמירים הבכירים במדינה ב-1311/711.¹¹⁸¹ ברביע I 712/1312 התמנה למושל טריפולי.¹¹⁸² הוא אינו נזכר מבין מושלי סוריה שנטו לצדו של אלנאצר מחמד באופן מובהק, אך גם לא מנאמני ביברס אלג'אשנכיר. מכל מקום, כשנכנס אלנאצר מחמד לדמשק, הגיע תמר אלסאקי עם צבא חמץ לקבל את פניו.¹¹⁸³ לאחר מכן עמד (יחד עם כראי) בראש הכוח הקדמי (מקדמה) שהלך לפני אלנאצר מחמד במסעו לכיוון מצרים.¹¹⁸⁴
- 20. ביברס אלעלמי (ברג'י)** נמנה על בכירי האמירים הברג'ים. סביר כי זו הסיבה לכך שנעצר כבר ב-1310/709 יחד עם מקורבי ביברס אלג'אשנכיר. מכל מקום, הוא שוחרר ככל הנראה זמן קצר לאחר מכן ונזכר כמי שנעצר שוב בגלל המעצרים של רביע II 712 / אוגוסט 1312. הפעם הוא נשאר בכלא שנים רבות עד שיחרורו ב-1335/735.¹¹⁸⁵
- 21. כשלי** גם הוא נאסר בין 1312/712 ל-1335/735.¹¹⁸⁶ הוא אינו נזכר בתקופת המנצוריה. ככל הנראה נמנה על המנצוריה כי נתפס יחד עם אמירים מנצורים רבים אחרים בגלל המעצרים של שנת 1312/712.¹¹⁸⁷ קג'ליס אלנאצרי הוא שתפס אותם בדמשק והובילם לאלכרך.¹¹⁸⁸
- 22. בלאט אלג'וכנדאר (ברג'י)** שהה במאסר כ-26 שנים, משואל 709 /מרץ 1310 עד רג'ב 735 /מרץ 1335. לאחר שיחרורו קיבל אמירות בטריפולי.¹¹⁸⁹ היה מנאמניו של ביברס אלג'אשנכיר ונשלח יחד עם אמירים נוספים לעצור את נוע'אי אלג'מדאר לאחר שערק לאלנאצר מחמד.¹¹⁹⁰
- 23. בלבאן (טרנטאי) אלמחמדי** נכלא אף הוא לתקופה של 26 שנים, מ-1311/711 ועד 1337/737 וגם הוא קיבל אמירות עשר בטריפולי לאחר שיחרורו. לאחר מכן היה לאמיר בדמשק עד מותו ב-1345/745.¹¹⁹¹
- 24. בלבאן אלענקאוי** נאסר על ידי אלנאצר מחמד ושוחרר ככל הנראה סמוך למותו ברמצ'אן 732 /מאי 1332.¹¹⁹²

¹¹⁷⁹ סלוק, 2/378; אעיאן, 2/108; אלדרר, (חידראבאד), 1/519. לפי אבן אלדואדאי, תמר אלסאקי נתפס ב-1314/714 (כנ, 9/283,393).

¹¹⁸⁰ אעיאן, שם; אלדרר, שם. אבן תע'ריברדי ואלמקריזי מציינים שתמר אלסאקי מת בסוף שנת 742 /מאי 1342 (נג'ום, 10/77; סלוק, 2/616). אבן תע'ריברדי מייחס לו את הנסבה אלנאצרי ומציין שהיה מהז'אצנייה של אלנאצר מחמד (נג'ום, שם).

¹¹⁸¹ אלתחפה, 231.

¹¹⁸² סלוק, 2/118; נג'ום, 9/34; כנ, 9/243; נהאיה, 32/195.

¹¹⁸³ נג'ום, 8/268; סלוק, 2/68-69; נהאיה, 32/152.

¹¹⁸⁴ אלתחפה, 201.

¹¹⁸⁵ אעיאן, 2/108; כנ, 9/393; סלוק, 2/84,378. ברג'ב-727 /מאי 1327 הועבר לכלא הבור במצודה, ראה: סלוק, 2/286. אלמקריזי מציין את שמו בין האמירים שהוצאו להורג ב-1316/716 (סלוק, 2/168).

¹¹⁸⁶ אעיאן, 2/108; כנ, 9/393. ב-1327/727 היה כשלי מבין האמירים שהועברו לקהיר ושם נכלא בכלא הבור (סלוק, 2/286).

¹¹⁸⁷ אעיאן, 2/77-78.

¹¹⁸⁸ בדאיה, 14/65. אלשג'אעי מזכיר אמיר בשם כשלי שכיהן כואלי קוץ ומת בה ב-1339/740, ראה: אלשג'אעי, 90.

¹¹⁸⁹ סלוק, 2/378; כנ, 9/393. ב-1327/727 הועבר לכלא הבור במצודה (סלוק, 2/286).

¹¹⁹⁰ ראה פרק ב', סעיף 6.

¹¹⁹¹ אלדרר (בירות), 1/494-495; סלוק, 2/418,675; נג'ום, 10/115.

¹¹⁹² ראה הערה 1094 לעיל.

1.1.3. סיכום ביניים: מאסרים וחיסולים של המנצוריה

מהנתונים שפורטו לעיל עולה כי מתוך 24 אמירי המנצוריה שאסר אלנאצר מחמד, 12 נכלאו לתקופות קצרות יחסית שעד לשמונה שנים. רוב הנותרים נכלאו לתקופות מאסר ממושכות, שחלקן ארכו 20 שנה ומעלה. בנוסף לכך, רובם ככולם של האמירים ששחררו זכו לאמירות ולמעמד בכיר עם שיחורום. עם זאת, רוב האמירים שהמשיכו בקריירה צבאית ופוליטית, כיהנו כמושלים או כאמירים במחוזות סוריה השונים ולא במצרים. תשעה מבין העצורים נמנו על הברג'יה, ומהם שנכלאו לתקופות קצרות או ארוכות מאוד. אין אפוא להסיק כי כל חברי הברג'יה זכו לגורל דומה.¹¹⁹³

בחלק ניכר מן המקרים קשה למצוא קורלציה בין גורלם של אמירי המנצוריה לבין נאמנותם לאלנאצר מחמד. נאמנים גדולים של ביברס אלג'אשנכיר, שלחמו נגד אלנאצר מחמד כמו אקוש אלאשרפי והברג'ים אידמר אלח'טירי, בכתות אלקרמאני וקג'מאס, שהו בכלא תקופות קצרות יחסית וזכו לאחר מכן למעמד גבוה בסולטאנות.¹¹⁹⁴ מתמיהה גם העובדה כי בכתמר אלאבו בכרי זכה למעמד גבוה אצל אלנאצר מחמד במשך שנים ארוכות, על אף שהיה מנאמני ביברס אלג'אשנכיר וסלאר.¹¹⁹⁵

חוסר ההיגיון במדיניותו של אלנאצר מחמד כלפי אמירי המנצוריה ניכר גם ביחס לאמירים שהומתו בכלאו, דוגמת ביברס אלמג'נון, ביברס אלעלא'י ובינג'אר, שכן הם נזכרים כנאמניו של אלנאצר מחמד. ביברס אלמג'נון וביברס אלעלא'י היו מבין האמירים שהצטרפו אל אלנאצר מחמד עוד כאשר יצא לראשונה מאלכרך והוא גם שב עמם לאלכרך.¹¹⁹⁶ לאחר מכן החליטו השניים לתקוף את אקוש אלאפרם ולתפוס אותו ובשל כך נאלץ לעזוב את דמשק ולפנותה לאלנאצר מחמד.¹¹⁹⁷ סביר שגם בינג'אר נמנה על תומכיו של אלנאצר מחמד ועל מתנגדיו של ביברס אלג'אשנכיר, כיוון שבהמלצת אמירי הברג'יה, הגלה אותו ביברס אלג'אשנכיר מקהיר ב-1309/709.¹¹⁹⁸ אלנאצר מחמד רדף גם את מושלי סוריה שהיו מתומכיו העיקריים בעת העימות מול ביברס אלג'אשנכיר, הם קראסנקר מושל חלב, אסנדמר כרג'י מושל טריפולי וכראי מושל ירושלים. בעוד הראשון נס לעבר המונגולים וניצל, השניים האחרים נתפסו על ידי אלנאצר מחמד בשל סיבות שונות.¹¹⁹⁹ יש לציין, עם זאת, כי רוב המנצורים שמתו בכלאו של אלנאצר מחמד נמנו על נאמניו של ביברס אלג'אשנכיר וחלקם, כמו

¹¹⁹³ אילון מונה ארבעה אמירים כרג'ים שהמשיכו בחייהם במהלך תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, ראה: "ממלוכים בחרים", 38.

¹¹⁹⁴ עמיתי גם הוא מסב את תשומת הלב לכך שאידמר אלח'טירי זכה למעמד כה רם בימיו של אלנאצר מחמד, ראה: עמיתי, "עלית צבאית", 159.

¹¹⁹⁵ נג'ום, 9/274. בכתמר אלאבו בכרי נזכר כמפקד העליון של הצבא שיצא מקהיר ב-1314/714 לקראת פשיטה על סיס (סלוק, 2/139; כנז, 9/284). בשנת 1320/720 ביקש אלנאצר מחמד להרחיקו והורה לו לעבור מביתו במצודה לקהיר. לאחר שנתיים הורה לו לפנות לצפת עם משפחתו ואנשיו ומשסרב לכך תפס אותו אלנאצר מחמד. אלאבו בכרי נשאר במאסר עד מותו בשעבאן 728/יוני 1328 (אעיאן, 1/701-702; אלדרר (בירות), 1/482; סלוק, 2/238).

¹¹⁹⁶ נהאיה, 32/150.

¹¹⁹⁷ נהאיה, 32/152; זיטרשטיין, 140.

¹¹⁹⁸ נג'ום, 8/255.

¹¹⁹⁹ כראי היה מנאמניו הגדולים של אלנאצר מחמד. הוא תמך בהחזרת השלטון לידיו וכעס על שלטונם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר (אלמקפא, 2/337; סלוק, 2/36; נג'ום, 8/174). לאחר שהגיע אלנאצר מחמד לדמשק, היה מבין האמירים שהכשירו את הקרקע לכניסתו לקהיר. ב-1310/710 לכד את עמיתו אסנדמר כרג'י מושל חלב במצוות אלנאצר מחמד. זמן קצר לאחר מכן נתמנה כמושל דמשק עד לתפיסתו. כראי נתפס כיוון שהיה חברו הקרוב של בכתמר אלג'ונכדאר, אויבו של אלנאצר מחמד, אשר ביקש להדיחו מהשלטון. כמו כן כעס עליו אלנאצר מחמד בשל ההתקוממות של העלמא' והתושבים נגדו בדמשק (ראה: אבן כתיר, 14/50; סלוק, 2/104; אעיאן, 4/152; אלדרר (קהיר), 3/353). כראי נכלא בתנאים טובים בכלא המצודה בקהיר עד מותו במחרם 719/פברואר 1319 (אעיאן, 4/150-55; אלואפי, 24/332-333; אלמנהל, 9/123-124; אלדרר (קהיר), 3/252-3). אסנדמר כרג'י, כמתואר לעיל, השתלט על חלב בניגוד להוראתו של הסולטאן וזו הסיבה שהביאה לתפיסתו.

ברלעי' אלאשרפי, בכתמר אלג'וכנדאר ובתח'אץ אלמנצורי, אף תכננו להדיח או לרצוח את אלנאצר מחמד בראשית תקופת שלטונו השלישית.

קשה לדעת, אם כן, מה היו המניעים שהובילו את אלנאצר מחמד לתפוס חלק מן האמירים שהיו מתומכיו העיקריים. ייתכן כי סולטאן זה, שהיה "גחמני ופרנואיד" כפי שתיארו אירוויין,¹²⁰⁰ חשש מכוונותיהם נגדו.¹²⁰¹ תמוהה עוד יותר מדיניותו המטיבה עם מנצורים שהיו לאויביו הגדולים. סביר כי יחס בלתי עקבי זה של אלנאצר מחמד כלפי כמה מחברי המנצוריה, מעידה על התערערות עקרונות הנאמנות הממלוכים בתקופתו של אלנאצר מחמד, כפי שיפורט בסעיף האחרון בפרק זה ובפרק הבא.

1.2. אמירי המנצוריה שלא נאסרו או הומתו

לצד האמירים שהומתו או נאסרו לתקופות קצרות או ארוכות, המקורות מזכירים לפחות 28 מאמירי המנצוריה הבולטים שלא נאסרו כלל בימיו של אלנאצר מחמד והמשיכו לכהן כאמירים ונושאי משרות בכירות. להלן אסקור אמירים אלו ויחסם אל אלנאצר מחמד. אינני מזכיר כאן ארבעה אמירים שזכו לעמדות בכירות בתקופתו של אלנאצר מחמד ונזכרים במקורם כממלוכים של קלאוון והם אלטנבע'א אלצאלחי אלנאצרי, ארקטאי אלחאג', איתמש אלמחמדי וארע'ון אלדואדאר. זאת כיוון שאמירים אלו עברו לידי של אלנאצר מחמד בגיל צעיר ונחשבים לנאמניו עוד בטרם תקופת שלטונו השלישית.

1. קבג'ק הספיק לכהן כשנה כמושל חלב, עד מותו ממחלה בג'מאדא I 710/ספטמבר 1310.¹²⁰²
2. אקוש אלמוצלי קתאל אלסבע מת ברג'ב 710/נובמבר 1310 בהיותו אמיר מאה. לא נזכר כי נעצר קודם לכן. לא ידוע גם על נטיותיו הפוליטיות במאבק בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד.¹²⁰³
3. אק'אב אלמנצורי מת ברביע II 710/ספטמבר 1310. היה מושל דמשק ועזה, שד אלדואוין והאסתאדאר בדמשק. דומה כי נשאר לכהן כשד בדמשק עד מותו ואלנאצר מחמד לא עשה כל צעד נגדו.¹²⁰⁴
4. אקוש אלרחבי אלמנצורי כיהן כואלי דמשק יותר מ-11 שנים, מ-1307/707 עד שנת 1319/719. תנכז תפס אותו בד' אלחג'ה 714/מרץ 1315 אבל רק הפקיע את רכושו. בצפר 719/מרץ 1319 מונה על ידי תנכז כשד אלדואוין בדמשק במקום פח'ר אלדין איאס אלשמסי והוא אחז במשרה זו עד מותו בג'מאדא II בשנה זו, כלומר, ארבעה חודשים לאחר מינויו. הוא היה בן 55 במותו.¹²⁰⁵
5. כוכאי אלסלחדאר היה אמיר מאה בעל ממון ונכסים רבים במשך כל תקופת שלטונו של אלנאצר מחמד עד מותו במגיפה של שנת 1348-9/749. כוכאי השיא את בתו לתנכז.¹²⁰⁶
6. כג'כן אלמנצורי כיהן כאמיר בדמשק בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד והמשיך כך עד מותו. אלשג'אעי מציין כי כג'כן היה לאמיר מאה בדמשק.¹²⁰⁷ ב-1322/722 פיקד יחד עם אקוש אלאשרפי בהתקפה על איאס.

¹²⁰⁰ אירוויין, *מרח תיכון*, 121.

¹²⁰¹ כך נזכר למשל, ביחס לבינג'אר, ראה: אלמקפא, 2/387.

¹²⁰² נג'ום, 9/216.

¹²⁰³ נהאיה, 32/172; אלואפי, 9/335; סלוק, 2/96; עמיתי, "עלית צבאית", 153.

¹²⁰⁴ נהאיה, 32/173.

¹²⁰⁵ אעיאן, 1/576-577; אבן כת'יר, 14/74,76.

¹²⁰⁶ אעיאן, 4/162-3; אלואפי, 24/376; אלדרר (קהיר), 3/356; נג'ום, 101/241; סלוק, 2/796.

¹²⁰⁷ אלשג'אעי, 56.

שנתיים קודם לכן פיקד על כוח שנועד לפלוש על האויב המוגנולי באזור סג'אר.¹²⁰⁸ לפי היסטוריונים אחרים, בראשית שלטונו הוריד אלנאצר מחמד את דרגתו הבכירה של כג'כן לאמירות עשר בדמשק והיה מייחל למותו. מכל מקום, כג'כן מת רק בגיל מופלג ביותר בשנת 1349/749.¹²⁰⁹

7. קראלאג'ין היה מבין אמירי המאה במצרים. בד'ו אלהג'ה /709 אפריל 710, זמן קצר לאחר הגיעו של אלנאצר מחמד לקהיר, הוא המשיך את כהונתו של קראלאג'ין כאמיר מג'לס. לאחר זמן מה מונה לאסתאדאר והחזיק בתפקיד זה עד מותו.¹²¹⁰ ב-1311/711 נזכר מאמירי מצרים הבכירים ביותר ובאותה שנה שלח אותו אלנאצר מחמד יחד עם אמירי מאה נוספים בראש כוח נגד המונגולים שאיימו לפשוט על סוריה.¹²¹¹ בשנה זו גם היה מבין האמירים המנצורים הרבים שנשלחו לתפוס את קראסנקר.¹²¹² הוא החזיק באקטאע של 120 פרשים עם מותו בשעבאן 715 / נובמבר 1315.¹²¹³

8. אאל מלך התחבב על אלנאצר מחמד עוד כששימש כשליח בינו לבין ביברס אלג'אשנכיר בתקופת העימות שקדמה להכתרתו השלישית כסולטאן. אאל מלך זכה למעמד רם במיוחד דווקא בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. הוא היה לאמיר מאה וחבר בח'אצ'יה של הסולטאן.¹²¹⁴ בשנת 1332/732 היה בין האמירים שיצאו עם הסולטאן לחג'.¹²¹⁵ עם מותו של אלנאצר מחמד ב-1341/741 נזכר אאל מלך כאחד מגדולי אמירי היעץ.¹²¹⁶ במחרם 744 / אפריל 1343 מינהו הסולטאן אלצאלח אסמאעיל בן קלאוון לסגן הסולטאן במצרים.¹²¹⁷ אאל מלך מת ב-7/747-1346.¹²¹⁸

9. ג'ובאן אלמנצורי, על אף כינוי היחס שלו, נזכר כאחד מממלוכיו של אלאשרף ח'ליל שגם העניק לו אמירות.¹²¹⁹ ייתכן, אם כן, כי עבר לידיו של אלאשרף ח'ליל בשלב מוקדם של הכשרתו. ג'ובאן מתואר מצד אחד, כמי שנשבע אמונים בסתר לאלנאצר מחמד והבטיח לסייע לו בעת המשבר עם ביברס אלג'אשנכיר.¹²²⁰ מצד שני, נזכר כמי שנשלח מטעם אקוש אלאפרם לשמור על הדרכים כדי שאלנאצר מחמד לא ייכנס לדמשק.¹²²¹ ג'ובאן ערק סופית למחנהו של אלנאצר מחמד רק לאחר שאקוש אלאפרם ברח מדמשק.¹²²² מכל מקום, אלנאצר מחמד הטיב עימו והוא מונה לאמיר בכיר בדמשק עד מותו בה בצפר 728 / דצמבר 1327. עקב כססוך עם תנכו, הועבר ב-1321/721 למצרים בה שהה כאמיר אך שב לדמשק כשנה וחצי לאחר מכן. ב-1326/726 עמד בראש החג' מסוריה.¹²²³

¹²⁰⁸ מפצ'ל (קורנטנמר), 10, 17.

¹²⁰⁹ אלמנהל, 9/121; אעיאן, 1/149-150. כג'כן מת בהיותו כבן 90 (ד'יול אלעבר, 207). לפי אלשג'אע'י מת ב-1339/739, ראה: שם, שם.

¹²¹⁰ זיטרשטיין, 148, 152.

¹²¹¹ אלתחפה, 235.

¹²¹² סלוק, 2/109.

¹²¹³ סלוק, 2/159; נג'ום, 9/232.

¹²¹⁴ דרורי, "אאל מלך וכתובתו", 76; אלדרר (קהיר), 1/439; אלמנהל, 3/85.

¹²¹⁵ סלוק, 2/351.

¹²¹⁶ נג'ום, 9/164.

¹²¹⁷ נג'ום, 10/87; סלוק, 2/640.

¹²¹⁸ סלוק, 2/723.

¹²¹⁹ אלדרר, (חידראבאד), 1/542; אעיאן, 2/172.

¹²²⁰ נג'ום, 8/260; סלוק, 2/63.

¹²²¹ נג'ום, 8/261; סלוק, 2/63.

¹²²² נג'ום, 8/265.

¹²²³ אעיאן, 2/172; סלוק, 2/304; נג'ום, 9/62.

10. סג'ר אלח'און נתמנה לשד אלדואין במצרים עם ראשית תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד והחזיק כשנה בתפקיד זה.¹²²⁴ לאחר מכן היה וואלי בהנסא¹²²⁵ עד שמונה לראשונה כואלי קהיר ב-1312/712. הוא כיהן במשרה זו מספר פעמים, האחרונה ב-1324/724. לפי אלצפדי, כיהן כואלי ברציפות עד שפוטר ממנה ב-1324/724.¹²²⁶ סג'ר נזכר מאמירי מצרים ב-1332/732.¹²²⁷ הוא מת בג'מאד II 735/פברואר 1335 בהיותו כבן 90 שנה.¹²²⁸

11. סג'ר אלג'מקדאר (או אלבשמקדאר)¹²²⁹ (ברג'י) היה מאמירי המאה ואמירי היעץ שישבו בנוכחות הסולטאן. ב-1314/714 נזכר מבין אמירי המאה שפיקדו על הפשיטה על סיס.¹²³⁰ הסולטאן העבירו מקהיר לדמשק לאחר מות בהאדר אאץ ב-1329/730 והוא קיבל את האקטאע של בהאדר אאץ, שהיה אקטאע של אמיר מאה. היה לאמיר בדמשק עד שמת בגיל מופלג בשנת 1345/745.¹²³¹

12. כהרדאש אלזראק אלמנצורי כיהן כאמיר 50 בדמשק מראשית תקופת שלטונו של אלנאצר מחמד ועד מותו בביתו בדמשק בשעבאן 714/ נובמבר 1314.¹²³² ב-1312/712 יצא לחג' עם הסולטאן.¹²³³ בתקופת המאבק בין אלנאצר מחמד לביברס אלג'אשנכיר נזכר כאחד ממפקדי הכוח שנשלחו יחד עם אמירי הברג'יה מנאמניו של ביברס אלג'אשנכיר נגד נוע'אי אלג'מזאר שערק לעבר אלנאצר מחמד.¹²³⁴

13. בלבאן אלתתרי היה מבכירי המנצוריה והממלוכים של קלאון כפי שמציינים אלצפדי ואבן תע'ריברדי. מכל מקום, אינו נזכר בתקופת המנצוריה אלא רק בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. ב-1313/713 עמד בראש החג' ומת בד'ו אלקעדה 725/אוקטובר 1325.¹²³⁵

14. קלי אלסלח'דאר (ברג'י) היה מנאמני ביברס אלג'אשנכיר המובהקים. הוא נזכר פעמים רבות בחברת אמירי הברג'יה שהיו מנאמני ביברס אלג'אשנכיר וקרוב לוודאי כי נמנה על הברג'יה. קלי היה מבין האמירים שהשביעו את הצבא והאמירים לביברס אלג'אשנכיר. עם זאת, ביברס אלמנצורי מציין כי קלי ומע'לטאי אלמסעודי נשלחו על מנת לעצור את נוע'אי אלג'מזאר, אך השתהו ברדיפתם על מנת שלא להדביק את העורקים מתוך רצון לשמור על אלנאצר מחמד.¹²³⁶ בניגוד לחברו מע'לטאי אלמסעודי שנכלא ל-20 שנה, קלי לא נאסר כלל וב-1311/711 נזכר מבין האמירים הבכירים במדינה.¹²³⁷ ב-1314/714 נשלח לצעיד לפקה על מפעל הגשרים

¹²²⁴ זיטרשטיין, 153.

¹²²⁵ בהנסא היא ממחוזות החלק הדרומי (אלוג'ה אלקבלי) של מצרים (אלקלקשנדי, קהיר, 4/66; אלעמרי, מסאלק, 3/344).

¹²²⁶ זיטרשטיין, 175.

¹²²⁷ כנז, 9/368.

¹²²⁸ אלדרר, (חידראבאד), 2/172; אעיאן, 2/471; סלוד, 2/120, 8-387; נג'ום, 9/305. אלצפדי מציין כי הוא סבור שסג'ר אלח'און נתפס יחד עם בכתמר אלח'אג'ב ושני ממלוכיו של לאג'ין, אידע'די שקיר ובהאדר אלמעזי, ב-1315/715 (אעיאן, שם). מכל מקום, גם אם נתפס, סביר ששוחרר לאחר זמן קצר, שכן הוא נזכר כואלי קהיר בשנה זו.

¹²²⁹ מכונה כך אצל אבן תע'ריברדי (נג'ום, 10/115). הבשמקדאר הוא מי שנושא את נעל הסולטאן או האמיר (אלקלקשנדי, קהיר, 5/459). ארבעה ממלוכים מבין הח'אצ'כיה היו נושאי משרה זו (איילון, "מחקרים I", 214).

¹²³⁰ סלוד, 2/139. אבן אלדואדארי מזכיר את סג'ר אלג'מקדאר כאחד מאמירי המאה בכיבוש מלטיה (כנז, 9/284). כמו כן נזכר כאחד המפקדים בכיבוש איאס בשנת 1322/722 (סלוד, 2/234; כנז, 9/309).

¹²³¹ אעיאן, 2/465; אלדרר (בירות), 2/174; סלוד, 2/326; נג'ום, 10/115; סלוד, 2/675; אלשג'אעי, 276.

¹²³² נג'ום, שם; אלדרר (בירות), 3/270; אעיאן, שם, 4/162; נהאיה, 32/216.

¹²³³ סלוד, 2/77; אעיאן; נג'ום, 9/228.

¹²³⁴ ראה הערה 993 לעיל.

¹²³⁵ אעיאן, 2/48-49; אלדרר (בירות), 1/493; נג'ום, 9/266; סלוד, 2/270.

¹²³⁶ זבדה, 414; נג'ום, 8/250.

¹²³⁷ אלתחפה, 231.

ברחבי מצרים.¹²³⁸ קלי נזכר ב-1314/714 מבין אמירי המאה ששלח אלנאצר מחמד מקהיר להתקפה על סיס.¹²³⁹ קלי אלסלחדאר מת בקהיר ב-1317/717.¹²⁴⁰

15. ביברס אלאוחדדי כיהן כנאלי מצודת קהיר או ואלוי שער המצודה מ-1320/720 עד ד'ו אלקעדה 736/ יוני 1336 ומת ב-1339/740.¹²⁴¹ הוא נזכר כאחד האמירים במצרים בשנת 1332/732.¹²⁴²

16. **ביברס אלאחמדי** (ברג'י) היה חברו הקרוב של איבך אלרומי שהיה מנאמניו הגדולים של ביברס אלג'אשנכיר. מכל מקום, בניגוד לחברו שנתפס, ביברס אלאחמדי היה לאמיר בכיר בעל השפעה רבה רק מתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ואילך. הוא כיהן כאחד מאמירי המאה הנכבדים בתקופתו של אלנאצר מחמד.¹²⁴³ ב-1310/709 נתמנה לאמיר ג'אמאר.¹²⁴⁴ נזכר כאחד מהאמירים הבכירים במדינה בשנת 1332/732¹²⁴⁵ ומבין אמירי המאה שהתלוו לחג' הסולטאני באותה שנה.¹²⁴⁶ ביברס אלאחמדי היה אחד מהאמירים בוזירות האחראים על הוצאת הכספים ב-1335/735.¹²⁴⁷ לאחר מות אלנאצר מחמד התחזק מעמדו והוא נזכר כאחד ממקבלי ההחלטות הבכירים בסולטאנות. בין היתר, היה מבין האמירים שהחליטו על המלכת אלמלך אלמנצור אבו בכר כסולטאן (2-1341/741). ביברס אלאחמדי היה מושל צפת בימי אלנאצר אחמד (3-1342/742), ומושל טריפולי בימי אלצאלח אסמאעיל (6-1342-5/743). אחר כך שב לכהן כאמיר ג'אנדאר בקהיר. מת במחרם 746/ מאי 1345 בשנות ה-80 לחייו או לאחר שעבר את גיל 70.¹²⁴⁸

17. כנדע'די אלזראק אלמנצורי,¹²⁴⁹ היה מבכירי האמירים במצרים. הוא היה לראס אלמיסרה ועמד בראש הצבאות שפשטו על סיס. נפטר ב-1345/745 בחלב.¹²⁵⁰

18. בלבאן אלחסיני כיהן כמושל מחוז אלג'יזה ובשנת 1329/729 הועבר לכהן כנאלי דמיאט.¹²⁵¹ בשנות ה-30 של המאה ה-14 נזכר כאחד מאמירי הג'מדאריה במצרים ומאמירי הוזירות שאחראי על הוצאת הכספים.¹²⁵² נפטר במגיפה של שנת 1348-9/749 כשהוא בן למעלה מ-80.¹²⁵³

19. נכבאי אלברדי אלמנצורי נזכר רק בשנים המאוחרות של תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. ברביע I 1337/737 מונה כנאלי קטיא וב-1340/740 עבר לכהן כנאלי אלכסנדריה. לאחר מכן היה לאמיר *טבלח'אנאה* והיה למהמנדאר בקהיר (האמיר האחראי על ענייני הבדואים). נפטר ב-1349/749.¹²⁵⁴

¹²³⁸ נג'ום, 9/39-40; סלוק, 2/138.

¹²³⁹ סלוק, 2/139; כנ, 9/284.

¹²⁴⁰ נג'ום, 9/241; סלוק, 2/180.

¹²⁴¹ זיטרשטיין, 170; סלוק, 2/399,504-505. לפי אלשג'אעי, המכנהו בלבאן אלאוחדדי, כיהן כ-נאלי באב אלקלעה (אלשג'אעי, 89). לדעתה של נורת'רוף, סביר כי נאלי מצודת קהיר היה אחראי על ענייני בטחון הציבור (נורת'רוף, קלאוון, 227).

¹²⁴² כנ, 9/368.

¹²⁴³ סלוק, 2/81.

¹²⁴⁴ זיטרשטיין, 149.

¹²⁴⁵ כנ, 9/365.

¹²⁴⁶ שם, 9/366.

¹²⁴⁷ שם, 9/380.

¹²⁴⁸ סלוק, 2/698; נג'ום, 10/143.

¹²⁴⁹ לא ניתן לקבוע בוודאות כי כינויו מתייחס לאלמנצור קלאוון.

¹²⁵⁰ נג'ום, 10/115; סלוק, 2/675.

¹²⁵¹ סלוק, 2/310. על מחוז אלג'יזה ראה הערה 736 לעיל.

¹²⁵² ראה: כנ, 9/368,374,380.

¹²⁵³ סלוק, 2/793.

¹²⁵⁴ סלוק, 2/410,491,797; נג'ום, 10/242. ראה נספח ד', מפה 3.

20. מרשד אלח'זנדאר הסריס שכיחן בימיו של קלאוון כ-מקדם אלממאליך אלסלטאניה (האחראי על חינוכם של הממלוכים בקסרקטינים) נפטר בד'ו אלקעדה 710/מרץ 1311 בקהיר, או בד'ו אלקעדה 716/פברואר 1317 (לפי אבן חג'ר אלעסקלאני) בהיותו זמאם אלדאר¹²⁵⁵ ח'זנדאר.¹²⁵⁶
21. בכתמר אלעלאא'י מונה בשעבאן 715/ נובמבר 1315 לאסתאדאר הסולטאן.¹²⁵⁷ ב-1323/723 פוטר ממשרה זו והורחק לדמשק.¹²⁵⁸ בראשית 730/ אוקטובר 1329 נתמנה על עזה.¹²⁵⁹ ב-1335/735 הועבר לכהן כמושל חמץ.¹²⁶⁰ ב-1338/739 נתמנה, ככל הנראה שוב, על חמץ¹²⁶¹ והחזיק במשרה זו עד מותו ב-1344 5/745.¹²⁶²
22. בכתאש אלמנכורסי היה אמיר מנצורי ותיק, אך אינו נזכר כלל בתקופת המנצוריה אלא מתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. הוא מונה כמפקח על ההקדשים (שד אלאווקאף) בדמשק בשנת 1312/712 לפי אלצפדי, או 1322/722 לפי אבן חג'ר אלעסקלאני. בכתאש התחבר עם תנכז מושל סוריה וכאשר נתפס תנכז נתפס גם אלמנכורסי ורכושו הופקע. לאחר מכן כיהן כמושל בעלבך מספר פעמים ונתמנה על שיירת החג' בשנת 1353/754 כשהוא בגיל מופלג ביותר. בכתאש אלמנכורסי נפטר בשעבאן 757/ יולי 1356 בהיותו בן למעלה מ-100 שנה.¹²⁶³
23. כתבע'א ראס נובה אלמנצורי נקרא מחלב לדמשק ונתמנה לשד אלדואוין ולאסתאדאר עם כניסת אלנאצר מחמד לקהיר בשואל 709/ מרץ 1310.¹²⁶⁴ שנה לאחר מכן היה אמיר החג'.¹²⁶⁵ לאחר מכן התקדם עד שהיה לאמיר מאה ולחאג'ב הראשי (חאג'ב אלחג'אב) בדמשק. מת בשואל 721/ נובמבר 1321.¹²⁶⁶
24. בהאדר אלסנג'רי (ברג'י). בתקופת המנצוריה כיהן כמושל מצודת דמשק וכנאא'ב אלע'יבה בעיר וכן במשרות פיקוח אחרות בדמשק.¹²⁶⁷ ברמצ'אן 711/ ינואר 1312 עבר ממשרת מושל מצודת דמשק למושל אלבירה.¹²⁶⁸ 20 שנה לאחר מכן עבר לכהן כמושל עזה. מת בסוף 733 או ב-1333/734 כמושל חמץ.¹²⁶⁹
25. ביברס אלשג'אעי (ברג'י) התמנה לאמיר בתקופת אלנאצר מחמד. סביר שהכוונה לתקופת שלטונו השנייה של סולטאן זה.¹²⁷⁰ נזכר כאחד מאמירי מצרים הבכירים ב-1310/709 שליוו את קבג'ק לחלב.¹²⁷¹ לא נזכרת שנת מותו, אך כיוון שלא נזכר כמי שנאסר, סביר כי נשאר כאמיר עד מותו הטבעי.

¹²⁵⁵ זמאם (או: זנאן) אלדאר הוא האחראי על הדלת החוצצת בין הסולטאן או האמיר לבין משרתיו וסריסיו (אלקלקשנדי, קהיר, 5/459-460).

¹²⁵⁶ זיטרשטיין, 154; סלוק, 2/96; אלדרר (קהיר), 5/114.

¹²⁵⁷ זיטרשטיין, 148.

¹²⁵⁸ סלוק, 2/246.

¹²⁵⁹ שם, 2/317.

¹²⁶⁰ שם, 2/379.

¹²⁶¹ שם, 2/459.

¹²⁶² שם, 2/675.

¹²⁶³ אלדרר (קהיר), 2/15; אעיאן, 1/699-700. העדות על גיל מותו היא מפי בנו של בכתאש, האמיר זין אלדין עבד אלרחמאן.

¹²⁶⁴ אבן כת'יר, 14/43; על כך שהגיע לדמשק מצבא חלב, ראה: תאלי, 188.

¹²⁶⁵ אלדרר (קהיר), 3/350.

¹²⁶⁶ תאלי, 188; אבן כת'יר, 14/81.

¹²⁶⁷ אבן כת'יר מציין כי בהאדר אלסנג'רי הגיע מאלרחבה לכהן כמושל מצודת דמשק ב-1301-2/701 (אבן כת'יר, 14/15). לעומת זאת, לפי אלמקריזי ואלצפדי נתמנה בהאדר אלסנג'רי על מצודת דמשק בג'מאדא I 703/ דצמבר 1303 (סלוק, 1/949). כיהן כנאא'ב אלע'יבה בדמשק, מפקח על הבימארסטאן (בית החולים) של שרף אלדין בן צצרי ובמשרות פיקוח אחרות בדמשק (אעיאן, 2/61).

¹²⁶⁸ סלוק, 2/106; אעיאן, 2/61-62.

¹²⁶⁹ סלוק, 2/371; זיטרשטיין, 187.

26. אלשיחי (ברג'י) היה אמיר מהברג'יה שביברס אלג'אשנכיר מינה בשנת 1310/709 כאחראי על מיגור האלכוהול בקהיר.¹²⁷² אינו נזכר בין מי שאלנאצר מחמד חיסל או אסר.
27. מבארך אלמנצורי היה אמיר 50 בדמשק. עבר לטריפולי ושם התעוור. לאחר מכן ראייתו שבה אליו. מת בשעבאן 717/ אוקטובר 1317.¹²⁷³
28. הסריס (אלטואשי) מח'תאר אלמנצורי אלבכנסי הידוע בכינוי אלבלביסי היה הח'זנדאר במצודת דמשק ואחד מאמירי הטבלח'אנאה בעיר. מת בשעבאן 716/ אוקטובר 1316.¹²⁷⁴
29. ביליך אלעת'מאני אלמנצורי נזכר כאמיר בטריפולי ב-1317/717 שנשלח בראש אלף פרשים להכניע מנהיג שיעי מקומי.¹²⁷⁵

אם כן, לעיל נסקרו 29 אמירים מנצורים שלא נאסרו כלל על ידי אלנאצר מחמד והמשיכו בקריירה בתקופת שלטונו השלישית וחלקם אף לאחריה. 21 מביניהם הינם מנצורים ותיקים הנזכרים כאמירים עוד בתקופת המנצוריה. בהתחשב בכך ששלושה מבין אלו מתו באופן טבעי בראשית תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד (קבג'ק, אקוש אלמוצלי ואקג'בא אלמנצורי), נותרו 18 אמירים מנצורים ותיקים שלא נאסרו על ידי אלנאצר מחמד והמשיכו בקריירה מכובדת בתקופת שלטונו. לפחות חמישה מביניהם נמנו על הברג'יה (סנג'ר אלג'מקדאר, ביברס אלאחמדי, בהאדר אלסנג'רי, אלשיחי וכנראה גם קלי), שניים היו מתומכיו המובהקים של ביברס אלג'אשנכיר (כהרדאש אלמנצורי, קלי) ושבעה כיהנו במשרות בכירות בקהיר (קראלאג'ין, אאל מלך, סנג'ר אלח'אזן, סנג'ר אלג'מקדאר, קלי, ביברס אלאחמדי ובלבאן אלהסיני). מעמדם של רוב האמירים האלה עלה מאוד בתקופתו של אלנאצר מחמד והם זכו לאישי משרות בכירות.

1.3. סיכום ומסקנות

מבין 77 אמירי המנצוריה שאיישו את מרבית עמדות המפתח בסולטאנות הממלוכית עם ראשית תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, 22 הומתו ו-12 נאסרו לתקופות ארוכות שמעל ל-8 שנים. שלושה אמירים אחרים ערקו לעבר המונגולים. כלומר, בסך הכל 37 אמירים טוהרו בדרך זו או אחרת. לעומת זאת, 12 אמירים נכלאו לתקופות קצרות יותר ושבנו למעמד גבוה לאחר שחרורם (אם כי ברוב המקרים מחוץ לקהיר) ו-26 אמירים אחרים, מתוכם 18 מנצורים ותיקים, לא נאסרו כלל וזכו למעמד רם בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד, כלומר, 38 אמירים מנצורים בסך הכל. שלושה אמירים מתו באופן טבעי במהלך שנת שלטונו הראשונה של אלנאצר מחמד.¹²⁷⁶ אלנאצר מחמד "בא חשבון" עם רבים מאמירי המנצוריה שהיו אויביו. יחד עם זאת,

¹²⁷⁰ זכדה, 216-217.

¹²⁷¹ סלוק, 2/77.

¹²⁷² שם, 2/53.

¹²⁷³ אעיאן, 4/190; אדדר (קהיר), 3/362.

¹²⁷⁴ סלוק, 2/169; נג'ום, 9/237; נהאיה, 32/244; אבן כת'יר, 14/63.

¹²⁷⁵ סלוק, 2/175. אמיר זה אינו נזכר במקורות מלבד מקרה זה.

¹²⁷⁶ אמירים אלו הם קבג'ק, אקוש אלמנצורי קתאל אלסבע ואקג'בא אלמנצורי. אין עדויות במקורות על כך שהומתו על ידי אלנאצר מחמד.

במקרים מסוימים הוא הטיב עם מנצורים שנמנו דווקא על מתנגדיו, או הרע את יחסו למנצורים הנזכרים כנאמניו.

מניתוח הנתונים שהובאו בפרק זה עולה אפוא כי לפחות מחצית מבין אמירי המנצוריה הבכירים המשיכו לכהן במשרות רמות בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד. ארבעה אמירים מנצורים היו לאמירי מאה ערב מותו של אלנאצר מחמד, כ-30 שנה לאחר "חיסולה" של המנצוריה.¹²⁷⁷ אמיר נוסף מבין אמירי המאה באותה עת היה ג'נכלי בן באבא, ואפדי מונגולי שהיה מבין בכירי האמירים בתקופת המנצוריה ומבין נאמניו של ביברס אלג'אשנכר.¹²⁷⁸ אולם דומה כי מניין המנצורים שהמשיכו לאייש עמדות בכירות בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד היה רב הרבה יותר מזה הנזכר לעיל. עדות מעניינת מביא ההיסטוריון אלנוירי (677-1279 – 1333/733), שהיה פקיד בכיר בדיואן אלח'אן (משרד האוצר הסולטאני), דיואן אלנאשא' דיואן אלג'יש ומקורב היה הן לאלנאצר מחמד והן לכמה מאמירי המנצוריה.¹²⁷⁹ בחיבורו האנציקלופדי הידוע הוא מציין כי ממלוכי המנצוריה "הם נכבדי האמירים בתקופתו".¹²⁸⁰ אלנוירי כתב את חיבורו בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד וסביר להניח שהעדות הנזכרת לעיל מתייחסת לשנות ה-20 המאוחרות של המאה ה-14/1481. אבן אלפראת, המסתמך על אלנוירי, מציין כי "ממלוכי המנצוריה היו נכבדי האמירים במשך רוב תקופת שלטונו של אלמלך אלנאצר [מחמד]".¹²⁸² עדויות ההיסטוריונים, אם כן, מצביעות על כך שאף לאחר טיהור אמירי המנצוריה הבכירים, שהגיע לשיאו בשנת 1312/712, נותרו רבים אחרים מביניהם שהחזיקו במשרות בכירות לאורך רוב תקופת שלטונו של אלנאצר מחמד.

לא רק האמירים המנצורים המשיכו לתפוס עמדות חשובות בתקופתו של אלנאצר מחמד כי אם אף ממלוכיהם ובניהם. בסעיף הבא אדון במנינם ובמעמדם של עשרות מבין הממלוכים של אמירי המנצוריה ובניהם שהמשיכו בקריירה צבאית ופוליטית בימיו של אלנאצר מחמד ולאחריה.

¹²⁷⁷ אאל מלך, ביברס אלאחמדי, סנג'ר אלג'אולי וכוכאי. אמירים אלה נמנו על 25 אמירי המאה של הסולטאנות ב-1341/741, ראה: ואן סטינברגן, "עלית ממלוכית", 174, 177.

¹²⁷⁸ ראה לעיל פרק ב', סעיף 6.

¹²⁷⁹ אלנוירי היה מנאמניו של אלנאצר מחמד ושהה עמו באלכרך בתקופת שלטונו של ביברס אלג'אשנכר. הוא זכה אפוא לקידום מהיר בראשית תקופת שלטונו של אלנאצר מחמד והיה ממנוה על כל קומפלקס המבנים שבנה קלאוון בקהיר וכן על המדרסה אלנאצריה. לאחר מכן נאלץ לעזוב לטריפולי, שם עמד בראש דיואן אלנאשא' וכן שירת כנאש'ר אלג'יש (האחראי על האקטאעות, ראה על משרה זו: אלקלקשנדי, קהיר, 4/30-31; אלעמרי, מסאלך, 3/310-311; אבן איאס, 1/349). אלנוירי התחבר ביחוד עם האמירים המנצורים בלבאן אלג'ונג'אר, אקוש אלפרם, מח'תאר ומע'לטאי אלמסעודי. ב-1312/712 שב לכהן כפקיד בקהיר עד שפרש ב-1316/716 והתמסר לכתיבת חיבורו העצום (נהאיה), ראה: ליטל, "היסטוריוגרפיה" 430; Mounira Chapoutot-Remadi, "Al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn Aḥmad b. 'Abd al-Wahhāb al-Bakrī al-

וראה בהרחבה על חייו של אלנוירי והקריירה הפקידותית שלו: Tamīmī al-Ḳurashī al-Shāfi'ī", EI², 8/156-157.

أمينة محمد جمال الدين، كُنُوَيْرِي وكتابه نهاية الأرب في فنون الأرب: مصادر الأدبية وآراءه النقدية (القاهرة: دار ثابت للنشر والتوزيع، 1984)، 79-27.

¹²⁸⁰ אלנוירי מעיר כי היו מבין המנצורים מושלים וסולטאנים "ויותר ממלוכים המנצורים [ממשיכים לכהן במשרות] עד עתה. הם נכבדי האמירים בזמנינו זה" ("وبقايا المماليك المنصورية الى الآن هم أعيان الأمراء في وقتنا هذا", נהאיה, 31/176).

¹²⁸¹ אלנוירי עבד על חיבורו, שכלל במקורו 31 כרכים, בין השנים 1314/714 - 1330/731. הוא העתיק בכתב ידו חלקים מחיבורו עוד בחייו. כרכים 29 ו-30, נכתבו בכתב ידו בשנת 1325/725, ולאחר מכן נכתב הכרך האחרון (31), הכולל את עדותו של אלנוירי על המנצוריה כפי שהובאה בהערה הקודמת, ראה: ג'מאל אלדין, אלנוירי וספרו, 112; שפוטו-רמדי, "אלנוירי", 158. ראה בהרחבה על השנים בהם כתב אלנוירי את הכרכים השונים של חיבורו: ג'מאל אלדין, שם, 111-114.

¹²⁸² "وبقايا المماليك المنصورية كانوا أعيان الأمراء في غالب دولة الملك الناصر ناصر الدين محمد بن الملك المنصور سيف الدين قلاوون الألفي" (אבן אלפראת, 8/97-98).

2. ממלוכיהם ובניהם של אמירי המנצוריה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ולאחריה עשרות מבין הממלוכים של אמירי המנצוריה הבכירים ובניהם המשיכו להחזיק בעמדות בכירות בסולטאנות הממלוכית בימיו של אלנאצר מחמד ולאחר מכן. להלן אסקור את הקריירות שפיתחו אמירים אלה.

2.1. ממלוכיהם של אמירי המנצוריה

ממלוכי לאג'ין:

1. **תנכו אלחסאמי אלנאצרי** כיהן כמושל דמשק בתקופתו של אלנאצר מחמד ולמעשה היה שליטה של סוריה כולה. לאג'ין בהיותו אמיר קנה אותו מסוחר העבדים עלא' אלדין אלסיואסי, שהביא את תנכו למצרים בהיותו עלם צעיר. כשנרצח לאג'ין עבר לח'אצכיה של אלנאצר מחמד. תנכו היה לצדו של אלנאצר מחמד בקרב ואדי אלח'זנדאר ובקרב שקחב ופנה עימו לאלכרך. כאשר שלט אלנאצר מחמד בשלישית העלה את מעמדו של תנכו עד שמינה אותו למושל סוריה כולה. תנכו נתפס לקראת סוף שלטונו של אלנאצר מחמד בשנת 1341/741 והוצא להורג.¹²⁸³ שלושה מבניו של תנכו, עלי, מחמד ואחמד, היו אף הם לאמירים.¹²⁸⁴
2. **טע'אי אלכביר אלחסאמי אלנאצרי** קיבל אמירות בכירה מידי אלנאצר מחמד ב-1309/709 והיה בעל מעמד גבוה ביותר אצל סולטאן זה. טע'אי היה בעל ברית אחים עם תנכו. מכל מקום, הוא נתפס בשנת 1318/718 ומת בשנה זו במאסרו.¹²⁸⁵
3. **אידע'די שקיר** קיבל אמירות מידי אדונו לאג'ין כאשר כיהן כסולטאן ונשלח לסוריה על מנת לתפוס את האמירים שנשלחו לסיס ולהתמנות למושל חלב במקום בלבאן אלטבאח'י.¹²⁸⁶ אידע'די היה חבר קרוב של אקוש אלאפרם אך משהתחזק כוחו של אלנאצר מחמד באלכרך עזב את אקוש אלאפרם, התקרר לאלנאצר מחמד והסיתו נגד אקוש אלאפרם. הוא נהיה לאחד ממקורביו (ח'ואן) של אלנאצר ומאמירי היעץ הקרובים ביותר לו.¹²⁸⁷ יחד עם בכתמר אלמאג'ב (ממלוך טרנטאי) היה לאמיר הקרוב ביותר לסולטאן וקיבל אמירות מאה. אלא שלאחר זמן מה חשש ממנו אלנאצר מחמד, כיוון שנאמר לו כי בכוונת אידע'די להתנקש בו. אלנאצר תפס אותו ברביעי 715 I /יוני 1315 והוציאו להורג.¹²⁸⁸
4. **בהאדר אלמעזי אלתרכמאני** היה ממלוך של לאג'ין שהתחנך אצלו מקטנותו. לאג'ין מינהו לאמיר כשעלה לשלטון.¹²⁸⁹ אלנאצר מחמד תפס אותו יחד עם אידע'די שקיר ובכתמר אלמאג'ב ממלוך טרנטאי בשנת 1315/715. בהאדר אלמעזי נשאר במאסר 15 שנה. לאחר מכן שיחררו אלנאצר מחמד בזכות שפאעה של תנכו (ח'ח'שדאש שלו) והעלה את מעמדו. בהאדר קיבל אמירות מאה ומת ב-1339/739.¹²⁹⁰

¹²⁸³ נג'ום, 9/152-153, 327.

¹²⁸⁴ לבנוני, מפנה, 48.

¹²⁸⁵ אלדרר (קהיר), 2/322-323; אלואפי, 16/444-446; אעיאן, 2/595-597; סלוק, 2/77. על ברית האחים בין השניים

ראה בהרחבה בפרק ד', סעיף 2.3.4.1.

¹²⁸⁶ ראה לעיל פרק ב' סעיף 4.4.

¹²⁸⁷ ראה הערות 1502, 1503 להלן.

¹²⁸⁸ אעיאן, 1/605; אלדרר (קהיר), 1/455; סלוק, 2/144.

¹²⁸⁹ עקד, 3/353.

¹²⁹⁰ אלדרר (בירות), 1/496; אעיאן, 2/60; כנן, 9/354; אלשג'אעי, 54-55.

5. **לאג'ין אלחסאמי אלמנצורי** (לאג'ין אלצע'יר)¹²⁹¹ נתמנה על וואלי אלבר של דמשק על ידי הסולטאן לאג'ין במחרם 698/אוקטובר 1298.¹²⁹² לאחר רצח לאג'ין נכלא לכמה חודשים.¹²⁹³ ב-1303/702 לאחר קרב שקחב נתמנה שוב לואלי אלבר בדמשק.¹²⁹⁴ בתקופתו של אלנאצר מחמד המשיך בקריירה ואף עלה מעמדו. בשואל שנת 711/ פברואר 1312 נתמנה לאחראי על כל המחוזות הדרומיים של מצרים (ואלי אלולאה של הקבליה).¹²⁹⁵ לאג'ין אלצע'יר נזכר כואלי אלבר בדמשק בשנת 1312/712.¹²⁹⁶ בשנה זו נתמנה לאמיר החג' ובשנת 1320/720 לאחר תפיסתו של סנג'ר אלג'אולי נתמנה כמושל עזה. לאחר מכן כיהן כמושל אלבירה עד מותו בד'ו אלקעדה 729/ ספטמבר 1329,¹²⁹⁷ או ד'ו אלקעדה שנת 730/ ספטמבר 1330.¹²⁹⁸

6. **בהאדר אלג'ונדאר** קיבל אמירות מידי אדונו הסולטאן בשנת 1296/696.¹²⁹⁹ הוא היה אמיר 50 בדמשק ומת ב-1323/723.¹³⁰⁰

שלושה אמירים בכירים נוספים שהיו מבין ממלוכיו של לאג'ין מתו לפני תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד או שאינם נזכרים בה.¹³⁰¹

ממלוכי כתבע'א:

1. **שג'אע אלדין אע'רלו אלעאדלי** נתחנך מקטנות על ידי כתבע'א וכשאדונו עלה לשלטון קיבל אמירות בקהיר.¹³⁰² אחר כך מינה אותו כתבע'א למושל דמשק למשך שלושה חודשים בסוף שנת 695 וראשית 696/1296-7, בהיותו כבן 30. לאחר שנתפס כתבע'א אדונו היה לאמיר בדמשק. אע'רלו היה לאמיר מאה ומת בביתו בדמשק ב-1319/719 בהיותו מבכירי האמירים בדמשק.¹³⁰³ אף בנו, עלי בן אע'רלו (מת ב-1348/749), היה לאחד מאמירי הטבלח'אנאה בדמשק בימיו של אלנאצר מחמד ואילך.¹³⁰⁴

¹²⁹¹ לאג'ין אלחסאמי אלמנצורי אלצע'יר נמנה ככל הנראה על ממלוכיו של לאג'ין כיוון שהוא נושא נסבה זהה לזו של ג'אע'אן. נסבה זו מתייחסת ללקב (כינוי הקצונה) ולנסבה (כינוי הייחוס) של הסולטאן חסאם אלדין לאג'ין אלמנצורי. כמו כן, כנזכר לעיל, נתמנה לאג'ין אלצע'יר למשרת וואלי אלבר של דמשק לאחר עלייתו של אדונו לשלטון ולאחר הדחתו של לאג'ין הוא נעצר. לאג'ין אלצע'יר מינה את תנכו, שהיה ח'שדאש שלו ממלוכי לאג'ין, לאחראי על הירושה שלו, ראה: אעיאן, 4/179.

¹²⁹² אליוניני, 50.

¹²⁹³ עקד, 4/244.

¹²⁹⁴ אבן כת'יר, 14/22.

¹²⁹⁵ ג'ומ, 9/216. מחוזות מצרים הדרומית כללו את בהנסא, אשמונין, קוץ ואח'מים ואסואן (ראה נספח ד', מפה 4). מקום מושבו של וואלי אלולאה של מחוזות הקבליה היה באסיוט, ראה: אלקלקשנדי, בירות, 4/26-27.

¹²⁹⁶ אבן כת'יר, 14/54.

¹²⁹⁷ אעיאן, 4/179; סלוק, 2/316.

¹²⁹⁸ אבן כת'יר, 14/118.

¹²⁹⁹ זבדה, 315; עקד, 3/353.

¹³⁰⁰ אעיאן, 2/54.

¹³⁰¹ האחד הוא אקוש אלרומי אלחסאמי שקיבל אמירות בתקופת סולטאנות אדונו (עקד, 3/353). אקוש היה מבין אמירי הטבלח'אנאה שנשלחו לדכא את מרידת הבדואים באלבחירה ב-1300/700 (סלוק, 2/48; זבדה, 349) ונזכר כאחד מנאמניו הגדולים של ביברס אלג'אשנכיר בתקופת מאבקו נגד אלנאצר מחמד (ג'ומ, 8/255). אקוש אלרומי נרצח ב-1309/709 על ידי ממלוכיו שלקחו את רכושו וערקו לאלנאצר מחמד (ג'ומ, 8/261; סלוק, 2/63-64; כנן, 9/196). גם בנו של אקוש אלרומי, נאצר אלדין מחמד, היה לאמיר (נהאיה, 32/157). השני הוא ג'אע'אן, שגם הוא קיבל אמירות (בכירה) בתקופת אדונו לאג'ין וכיהן כשד אלדואיין בדמשק. כאשר יצא קבג'ק מדמשק לעבר המונגולים, מינה אותו לאג'ין כמושל דמשק (סלוק, 1/855). לאחר רצח לאג'ין נכלא ג'אע'אן רק למספר ימים שלאחריהם מונה לאמיר על 70 פרשים בדמשק (אבן כת'יר, 14/4; אליוניני, 63; אד'הבי, תאריח, 60/64). ג'אע'אן מת ב-1300/699 (אעיאן, 2/150). אמיר נוסף מבין ממלוכי לאג'ין הוא באלוג' אלחסאמי, שאינו נזכר בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. באלוג' אלחסאמי קיבל אמירות בשנת 1296/696 (זבדה, 315) ונזכר כאחד מאמירי טריפולי ב-1304/704 (סלוק, 2/3; נהאיה, 32/92).

¹³⁰² אלמקפא, 2/224.

¹³⁰³ אבן כת'יר, 14/76; ג'ומ, 9/245; נהאיה, 32/305; סלוק, 2/199; אלדרר, (הידראבאד), 1/390-391; תאלי, 185.

¹³⁰⁴ אלדרר (קהיר), 3/98.

2. **אע"לכך** ממלוך כתבע'א נתמנה לואלי אלבר בדמשק ב-4/713-1313 ומת ב-1322/722.¹³⁰⁵

3. **אלג'יבע'א אלעאדלי** היה מאמירי המאה הבכירים בדמשק בתקופת אלנאצר מחמד. הוא היה ממקורביו של תנכז וכשנעצר תנכז נעצר גם הוא ונכלא. כשמת אלנאצר מחמד שוחרר וחזר לדרגתו. היה לנא'ב אלע'יבה בדמשק. מת ב-1353/754.¹³⁰⁶

4. **בידרא אלעאדלי** היה נשוי לבתו של כתבע'א אדונו. הוא היה אמיר *טבלח'אנאה* בדמשק, ככל הנראה עד מותו ב-1314/714.¹³⁰⁷

שניים מממלוכיו של כתבע'א נזכרים כמלומדים בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. טרנטאי בן עבדאללה אלזיני אלעאדלי היה *דוידאר* של כתבע'א. הוא נזכר בעיקר כמי שגילה עניין בשמיעת *חזית'* ואהב את חברת העלמא'. הוא מת ב-1331/731.¹³⁰⁸ ממלוך נוסף של כתבע'א, גם הוא בשם טרנטאי אלזיני, נזכר גם הוא כחובב *חזית'* ואת חברת העלמא'. ממלוך זה מת ב-1328/728.¹³⁰⁹

ממלוכי ביברס אלג'אשנכיר:

עם תפיסתו של ביברס אלג'אשנכיר לקח הסולטאן לשירותו "קבוצה גדולה" (*ג'מאעה כבירה*) מבין ממלוכיו של ביברס אלג'אשנכיר ביניהם הממלוכים בכתמר אלסאקי, בלך אלסאקי, טוע'אן אלסאקי וקבאתמר.¹³¹⁰ המקורות מזכירים עוד שלושה אמירים בכירים למדי בתקופתו של אלנאצר מחמד ולאחריה שהיו מבין ממלוכיו של ביברס אלג'אשנכיר, כך שבסך הכלל ידוע על שבעה מהם:

1. **בכתמר אלסאקי** היה במקורו ממלוך של ביברס אלג'אשנכיר. אליוספי מציין כי ביברס אלג'אשנכיר גידל את בכתמר מגיל קטן ומעיד כי ראה את בכתמר "במו עיניו" בשנת 1303/704 והוא "נער צעיר" (שאב צע'יר). ביברס אלג'אשנכיר נתן לממלוך מבוגר יותר מבין ממלוכיו, להיות החונך שלו.¹³¹¹ כשעלה ביברס אלג'אשנכיר לשלטון מינה את בכתמר *לג'מזאר* ולאחר מכן לסאקי. בכתמר היה בין האמירים שביברס אלג'אשנכיר העניק להם אמירות ב-1309/709.¹³¹² אבן תע'ריברדי מציין שביברס אלג'אשנכיר העניק לבכתמר ממלוכו אמירות עשר ולכן גם חייב היה להיות האדון ששיחררו.¹³¹³ נאמנותו של בכתמר לאדונו אינה מוטלת בספק. אליוספי מציין כי כאשר החלו ממלוכיו של ביברס אלג'אשנכיר לנטוש אותו בזה אחר זה, היה בכתמר היחיד שנחלץ להגנת אדונו.¹³¹⁴ על אף זאת, בכתמר היה לאחד האמירים הבכירים ביותר בימיו של אלנאצר מחמד והאהובים ביותר על הסולטאן. כאשר הגיע אלנאצר מחמד מאלכרך, לקח את בכתמר מבין ממלוכי ביברס אלג'אשנכיר והכניסו לשורות ממלוכיו. בכתמר התחבב על אלנאצר מחמד שהחליט למנותו כסאקי.¹³¹⁵ העובדה כי במקור היה ממלוך נאמן של ביברס אלג'אשנכיר לא הפריעה לקידומו המהיר. מעמדו עלה עד שהיה לאדם המקורב

¹³⁰⁵ אעיאן, 1/546-7.

¹³⁰⁶ אעיאן, 1/598-599; אלדרר, (חידראבאד), 1/406.

¹³⁰⁷ אלדרר, (חידראבאד), 1/513.

¹³⁰⁸ שם, 2/217.

¹³⁰⁹ שם, 2/218.

¹³¹⁰ אליוספי, 149.

¹³¹¹ שם, 148.

¹³¹² שם, 148; אלמקפא, 2/468.

¹³¹³ נג'ום, 9/300.

¹³¹⁴ לפי המתואר, ביברס אלג'אשנכיר הורה למעט הממלוכים שעוד נותרו לצדו לרדוף אחר חברם שלקח את הזהב וברח מאדונו. אף אחד מהממלוכים לא העז לעשות זאת זולת בכתמר אלסאקי. בכתמר הכניע את הממלוך שברח ואת חברו שסייע לו והביא את הממלוך הסורר לידי אדונו, שנטל ממנו בחזרה את הזהב, ראה: אליוספי, 148.

¹³¹⁵ נג'ום, שם.

ביותר לסולטאן. נזכר כי הסולטאן היה סועד בבית בכתמר אלסאקי וישן אצלו, עד שחשבו כי הוא בנו של הסולטאן.¹³¹⁶ כמו רוב האמירים הבכירים, גם חינו של בכתמר אלסאקי סר מעיני הסולטאן. בכתמר נרצח ב-1333/733 כי הסולטאן חשד בו שתכנן להתנקש בו.¹³¹⁷ אחמד בנו של בכתמר אלסאקי היה לאמיר מאה כבר ב-1325/726 בהיותו בן 13. הוא הוצא להורג עם אביו כשבע שנים לאחר מכן.¹³¹⁸ בן אחר, מחמד בן בכתמר אלסאקי, קודם מאמיר עשר לאמיר טבלח'אנאה.¹³¹⁹ בן שלישי, הוא רכן אלדין עמר, היה גם הוא לאמיר ובנו, ח'צר, נזכר כאמיר עשר ב-1399/802.¹³²⁰

2. **קבאתמר** קודם על ידי אלנאצר מחמד עד שהיה לג'מזאר. הוא היה בין האמירים שנשלחו לתפוס את תנכו בשנת 1340/740.¹³²¹

3. **בלך אלסאקי אלמט'פרי** היה אמיר טבלח'אנאה בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד. ב-1332/732 היה מבין האמירים שהתלוו לחג' הסולטאני. גם הוא נזכר לצד קבאתמר מבין האמירים שנשלחו לדמשק להפקיע את רכושו של תנכו ב-1340/740. לאחר מכן כיהן כמושל צפת וכאמיר מאה בקהיר עד מותו ב-1349/749.¹³²²

4. **טוע'אן אלסאקי אלמט'פרי** היה אף הוא מאמירי הטבלח'אנאה שהתלוו אל הסולטאן בחג' של שנת 1332/732.¹³²³ אף בנו, חסין, היה לאמיר.¹³²⁴

5. **צפנג'י אלרכני** זכה למעמד גבוה אצל אדונו ביברס אלג'אשנכיר. הוא הועבר, לא ידוע מתי, לדמשק. ככל הנראה המשיך לכהן שם כאמיר עד מותו ב-1334/734.¹³²⁵

6. **ביברס אלמט'פרי אלרכני** היה ממלוך של ביברס אלג'אשנכיר לפי אבן תע'ריברדי והכרוניקה בהוצאת זיטרשטיין. ייתכן עם זאת, כפי שמציינים אבן חג'ר אלעסקלאני, אלמקריזי ואלשג'אעי, כי בראשית היה ממלוכי בכתמר אלסלח'דאר הט'אהרי-מנצורי ואחר כך עבר לביברס אלג'אשנכיר. מכל מקום, הוא הועבר לשורות ממלוכי ביברס אלג'אשנכיר לפני שאדונו זה נתמנה לסולטאן ובתקופת שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר קיבל אמירות. כשהגיע אלנאצר מחמד מאלכרך, עבר ביברס אלמט'פרי לשירותו של אלנאצר מחמד והלשין על כוונת מוסא בן עלי, אחיינו של הסולטאן, לבצע הפיכה. ביברס זכה לקריירה מכובדת בתקופת אלנאצר מחמד. הוא נתמנה למושל מחוז אלבחירה ולאחר מכן למושל אלכסנדריה. הוא מת בשנת 1339-40/740.¹³²⁶

¹³¹⁶ אעי'אן, 1/709-710. עוד על מעמדו הרם אצל הסולטאן ראה: אליוספי, 149-150.

¹³¹⁷ סלוק, 2/364.

¹³¹⁸ אלמקפא, 2/469,471; ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 41.

¹³¹⁹ סלוק, 2/563.

¹³²⁰ ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 50.

¹³²¹ סלוק, 2/498.

¹³²² אלואפי, 1/388; סלוק, 2/352,498. בלך נזכר במקורות אלה כ"אלג'מזאר אלנאצרי" ולא כ"אלסאקי" כפי שנזכר אצל אליוספי, אולם אלמקריזי מציין בין נפטרי 1349/749 את "בלך אלמט'פרי אלג'מזאר" (סלוק, 2/793), מה שמעיד כי נמנה, ככל הנראה, על ממלוכי מט'פרי אלדין ביברס אלג'אשנכיר. גם מהדיר אליוספי מתייחס אל בלך אלסאקי כבלך אלג'מזאר (ראה: אליוספי, 149 הערה 2). הכינוי אלג'מזאר מעיד כנראה כי אלנאצר מחמד מינהו לג'מזאר, כפי שאת בכתמר אלסאקי, שהיה ג'מזאר אצל אדונו ביברס אלג'אשנכיר, מינה לסאקי ועל כן כונה בכתמר אלסאקי.

¹³²³ סלוק, 2/352.

¹³²⁴ שם, 3/117.

¹³²⁵ אעי'אן, 2/553.

¹³²⁶ אלדרר, (חידראבאד), 1/509; זיטרשטיין, 205; אלמקפא, 2/527; נג'ום, 9/325; סלוק, 2/505; אלשג'אעי, 89-90. על מחוז אלבחירה ראה הערה 945 לעיל.

7. ביליך אלמט'פרי אלחאג' נזכר מבין האמירים שתפס אלנאצר מחמד זמן קצר לאחר שהחל את תקופת שלטונו השלישית.¹³²⁷ ביליך היה במקורו ממלוכי ביברס אלג'אשנכיר והואמר על ידו ב-1309/708.¹³²⁸ הוא שוחרר בצפר 720/מרץ 1320,¹³²⁹ היה לאמיר מאה ומת במגיפה של 1348-9/749.¹³³⁰

ממלוכי סלאר:

1. **אצלם אלקבג'קי אלסלחדאר** היה ככל הנראה ממלוך של קלאוון במקורו אבל עבר לידי של סלאר בהיותו צעיר ונחשב לממלוכו.¹³³¹ היה לאמיר מאה בתקופת אלנאצר מחמד.¹³³² נזכר מבין המפקדים שכבשו את איאס ב-1322/722.¹³³³ אלנאצר מחמד הרחיקו לתימן רק בשנת 1325/725. משחזר כלא אותו באלכסנדריה בערך שבע שנים בשל מידע שהועבר אליו לפיו בכוונת אצלם לרצוח אותו.¹³³⁴ לאחר מכן מונה אצלם על צפת. הוא כיהן כמושל המחוז כשמת אלנאצר מחמד. בסוף תקופתו של אלנאצר קיבל (שוב) אמירות מאה.¹³³⁵ שלושה מבניו היו לאמירים.¹³³⁶ אחד מהם, שהאב אלדין או בהאא' אלדין היה לאמיר טבלח'אנאה ב-1341/742.¹³³⁷ האמיר אחמד בן אצלם מת ב-1348-9/749.¹³³⁸

2. **ביברס אלסלארי** הוצא לצפת לאחר שנת 1327/727 שם כיהן כאמיר ולאחר מכן כחאג'ב. כחמש שנים לאחר מכן, כאשר מינה הסולטאן את אצלם אלקבג'קי על צפת, העביר את ביברס לדמשק שם כיהן כאמיר. לאחר מות אלנאצר מחמד חזר לצפת וכיהן בה כחאג'ב עד מותו ב-1342/743.¹³³⁹

3. **אקסנקר אלסלארי** היה במקורו מבין ממלוכי סלאר, כפי שמציין אלמקריזי ב-סלוק.¹³⁴⁰ מכל מקום, ב-אלמקפא מזכיר אותו מחבר, בדומה לשנוכר אצל אבן חג'ר אלעסקלאני ואלשג'אעי, כי מקורו של אקסנקר בממלוכי קלאוון, אך הוא מכונה סלארי כי עבר לידי סלאר לאחר רצח אלשג'אעי, כאשר פוזרו ממלוכי הסולטאן בין האמירים.¹³⁴¹ דומה כי עבר לידי סלאר בגיל צעיר יחסית בדומה לאצלם אלקבג'קי (ראה לעיל) והיה נאמן לסלאר. עיקר הקריירה שלו היתה בתקופת שלטונו השלישי אלנאצר מחמד. עם ראשית שלטונו השלישי העניק אלנאצר מחמד לאקסנקר אמירות וקידם אותו עד לאמירות מאה. ב-1337-8/738 מונה על

¹³²⁷ סלוק, 2/76.

¹³²⁸ אלמקפא, 2/495. אבן חג'ר אלעסקלאני מציין כי הממלוכים שנתפסו ב-1310/709 היו אלו שקיבלו אמירות מידי ביברס

אלג'אשנכיר, ראה: אלדרר (קהיר), 2/70-71.

¹³²⁹ סלוק, 2/202; כנז, 9/299.

¹³³⁰ אלמקפא, 2/495.

¹³³¹ אבן חג'ר אלעסקלאני מציין כי אצלם שרת בתחילה את סלאר, ראה: אלדרר, (חידראבאד), 1/389. אלצפדי מזכירו

כח'שדאש של ביברס אלסלארי (אעיאן), 2/81. אבן תע'ריברדי מזכירו כממלוך של אלנאצר מחמד שגם שחרר אותו (אלמנהל,

2/455). עם זאת, במקורות אחרים נזכר מבין ממלוכיו של קלאוון (סלוק, 2/723; נג'ום, 10/175; אלמקפא 2/218).

מהפרטים הנזכרים לעיל עולה כי נמנה על ממלוכיו של סלאר.

¹³³² ככל הנראה היה אצלם לאמיר מאה כבר בשנת 1317/712, ראה: עמית, "עלית צבאית", 150-149.

¹³³³ כנז, 9/309.

¹³³⁴ אלמקפא, 2/218.

¹³³⁵ אלדרר, (חידראבאד), 1/389.

¹³³⁶ אלמקפא, 2/218.

¹³³⁷ ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 44.

¹³³⁸ סלוק, 2/792.

¹³³⁹ אעיאן, 2/81; אלואפי, 10/353; אלמנהל, 3/478.

¹³⁴⁰ סלוק, 2/620.

¹³⁴¹ אלמקפא, 2/266; אלדרר, (חידראבאד), 1/394; אלשג'אעי, 274.

שיירת החג' (אמיר אלרכב). ב-1341/741 נתמנה על צפת ובאותה שנה נתמנה על עזה. בשנת 1343/743 נתמנה לסגן הסולטאן במצרים עד שנתפס ומת בכלא בשנת 1344/744.¹³⁴²

4. **קיראן אלסלארי** היה נקיב אלממאליך עד אחרי מותו של אלנאצר מחמד.¹³⁴³ בנו ארע'ון (מת ב-1370 1/772) ירש את משרתו כ-נקיב אלממאליך ואחר כך היה לנקיב אלג'יש.¹³⁴⁴ בימי הסולטאן חסן (-1347 51/748-52 וכן 1354-61/755-62).¹³⁴⁵

5. **ביליך אבו ע'דה**, שהיה האסתאדאר של סלאר, קיבל מאלנאצר מחמד אקטאע בחלקה והתקדם עד שהעניק לו אלנאצר מחמד אמירות טבלח'אנאה. הוא מת ב-1333-4/734.¹³⁴⁶

יש לציין ששלושה מממלוכיו של סלאר נתפסו בסמוך לתפיסתו של סלאר, הם שיח' עלי, קטקטו וצ'רוט.¹³⁴⁷

ממלוכי אקוש אלפרם:

1. **אלטנקש (או: אלטנפש) אלג'מאלי האסתאדאר** היה מממלוכי אקוש אלפרם וכיהן כאסתאדאר שלו. כאשר אדונו אקוש אלפרם פנה ונס לעבר המונגולים, אלנאצר מחמד כלא את אלטנקש, אבל לאחר מכן שיחררו והעניק לו אמירות טבלח'אנאה. אלטנקש מונה על מחוז אלשרקיה ובשנת 1333/732 נתמנה כאסתאדאר של אנוק בן הסולטאן. לאחר מכן התמנה כאסתאדאר של הסולטאן עצמו. אלטנקש נזכר מבין האמירים שהתלוו אל החג' הסולטאני של שנת 1332/732.¹³⁴⁸ הוא המשיך במעמדו הבכיר גם לאחר מותו של אלנאצר מחמד, עד מותו שלו ב-1345/745.¹³⁴⁹

2. **סנקר אלג'מאלי** היה מבין הברידיה בשירות תנכו ולאחר מכן אמיר טבלח'אנאה ומושל בעלבך. מת בשנת 1349/749.¹³⁵⁰ בנו אבו בכר (מת ב-1400/803) היה לאמיר מאה וכיהן כזאג'ב.¹³⁵¹

3. **תלך אלחסני אלארע'וני**, היה במקורו מממלוכי אקוש אלפרם. ייחוסו הוא על שם האמיר ארע'ון אלדואדאר שאל שורות ממלוכיו הצטרף, ככל הנראה, מאוחר יותר. נזכר כאמיר טבלח'אנאה בדמשק ב--1347 8/748, כך שסביר שהיה אמיר גם בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד. ב-1349/750 היה לזאג'ב צע'יר בדמשק וב-1351/752 כיהן כזאג'ב צע'יר ואמיר אח'ור בקהיר. מת ב-1352/753.¹³⁵²

ממלוכי קראסנקר:

כמה מממלוכיו של קראסנקר היו לאמירים. המקורות מזכירים רק את שמות כמה מהם ופרטים נוספים רק לגבי מעטים. חלקם היו אמירי טבלח'אנאה כמו ביח'אן, מע'לטאי ובלבאן ואחרים היו אמירי עשר, דוגמת בהאדר ועבדון.¹³⁵³ אמיר בשם בתח'איץ שהיה מממלוכיו של קראסנקר עמד בראש כוח שהביס כוח מונגולי שפשט על

¹³⁴² אלוספי, 393; אלשג'אעי, 274; סלוק, 2/508, 517, 658; נג'ום, 10/105; אלמקפא, 2/266-267.

¹³⁴³ אלדרר (קהיר), 3/344. ראה על משרת נקיב אלממאליך בהערה הבאה להלן.

¹³⁴⁴ נקיב אלג'יש הוא האחראי להביא אל הסולטאן את האמירים והאג'נאד שהוא מבקש לראות (ראה הערה 900 לעיל). נקיב

אלממאליך, להערכתו של איילון, הינה משרה דומה לזו של נקיב אלג'יש, אך מתייחסת רק לממלוכים או לממלוכים

הסולטאניים שבצבא, ראה: איילון, "מחקרים III", 65.

¹³⁴⁵ אלדרר, (חידראבאד), 1/352-353.

¹³⁴⁶ אלוספי, 215; סלוק, 2/376.

¹³⁴⁷ נג'ום, 9/15.

¹³⁴⁸ סלוק, 2/352; קליפורד, גיבוש מדינה, 264.

¹³⁴⁹ אעיאן, 1/615; אלדרר, (חידראבאד), 1/410; אלשג'אעי, 276; סלוק, 2/674-675.

¹³⁵⁰ אעיאן, 2/477-478; אלדרר, (חידראבאד), 2/176.

¹³⁵¹ ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 41.

¹³⁵² אלמקפא, 2/604; אלואפי, 10/387.

¹³⁵³ אעיאן, 4/98; אלואפי, 24/221.

כרכר שבמחוז אלכח'תא הצפוני בשנת 1308-9/708.¹³⁵⁴ סביר שרובם של ממלוכי קראסנקר שהיו לאמירים המשיכו לכהן כאמירים גם בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, וייתכן שאחרים מבין ממלוכי קראסנקר אף הואמרו על ידי אלנאצר מחמד. מכל מקום, המקורות מזכירים מידע רק על אודות בלבאן ג'רכס, שהיה מושל קלעת אלמסלמין (=קלעת אלרום). בלבאן מת בשנת 1344-5/745 והשאיר אחריו רכוש רב.¹³⁵⁵

ממלוכי בלבאן אלטבאח'י:

אלצפדי מציין כי רבים מממלוכי בלבאן אלטבאח'י (מת ב-1300/700) הואמרו בימי אלנאצר מחמד והיו לבכירים ביותר, ביניהם אידע'מש אמיר אח'ור שכיהן כמושל דמשק וחלב, טרע'אי אלג'אשנכיר מושל חלב וטריפולי, מנכותמר אלטבאח'י וזולתם.¹³⁵⁶ להלן אפרט על שלושת אמירים אלה.

1. **טרע'אי אלג'אשנכיר אלנאצרי** היה ממלוך של בלבאן אלטבאח'י ועבר לידי אלנאצר מחמד כנראה ב-1300/700. לאחר מות אדונו. אלנאצר מחמד העניק לו אמירות ומינה אותו לג'אשנכיר (טועם). טרע'אי היה בעל מעמד גבוה כג'אשנכיר בבית הסולטאן אלנאצר מחמד, עד שאלנאצר מחמד מינהו כמושל חלב ב-1339/739. כשנתפס תנכז פוטר והובא למצרים שם שהה עד שהוצא לטריפולי ב-1343/743. הוא כיהן כמושל טריפולי עד מותו שנה לאחר מכן.¹³⁵⁷

2. **אידע'מש אמיר אח'ור** עבר גם הוא לח'אצכיה של אלנאצר מחמד מבין ממלוכי בלבאן אלטבאח'י, סביר שעם מות אדונו ב-1300/700. אלנאצר מחמד העלה את מעמדו עד שמינהו לאמיר אח'ור ראשי (כביר), משרה בה החזיק במשך כ-20 או 30 שנה, עד מותו של אלנאצר מחמד. אידע'מש היה לאמיר מאה וכיהן כמושל חלב ומושל דמשק עד מותו ב-1343/743.¹³⁵⁸ בשל המעמד הרם לו זכה אצל אלנאצר מחמד העניק הסולטאן אמירות גם לארבעת בניו של אידע'מש, מהם נזכרים עלי, חאג' ואחמד.¹³⁵⁹ אחמד היה לאמיר טבל'ח'אנאה.¹³⁶⁰ אמיר חאג' בן אידע'מש היה לאמיר עשר.¹³⁶¹

3. **מנכותמר אלטבאח'י** הואמר בימי אלנאצר מחמד. הוא היה לאמיר בכיר ומת ב-1318/718.¹³⁶²

ממלוכי טרנטאי (מת ב-ד'ו אלקעדה 689/נובמבר 1290):

1. **בכתמר אלמאג'ב** היה ממלוכו של טרנטאי עוד בהיותו של טרנטאי ממלוך של האמיר קלאוון. טרנטאי חינך אותו ושיחרר אותו.¹³⁶³ בתקופת היותו של אקוש אלפרם מושל דמשק (1299/698 - 1310/709), היה שד אלדואוין בדמשק ולאחר מכן הזאג'ב.¹³⁶⁴ בכתמר אלמאג'ב נזכר בין אמירי סוריה שסרבו בתחילה להישבע אמונים לסולטאן ביברס אלג'אשנכיר ב-1309/708 וייתכן שעקב כך זכה באמון מצד אלנאצר מחמד. במחרם 710/ יוני 1310 התמנה למושל עזה.¹³⁶⁵ כשמונה חודשים לאחר מכן התמנה לוזיר וקיבל אמירות מאה.¹³⁶⁶ ב-

¹³⁵⁴ זבדה, 403. ראה על כך הערה 911 לעיל.

¹³⁵⁵ אבו אלפדאא', 4/143.

¹³⁵⁶ אעיאן, 2/43.

¹³⁵⁷ אעיאן, 2/578; אלואפי, 16/425; אלדרר, (חידרואבאד), 2/216.

¹³⁵⁸ ג'וים, 10/99,100; אעיאן, 1/653; אלדרר, 1/455; אלשג'אעי, 251-250.

¹³⁵⁹ אלמקפא, 2/346; ג'וים, 10/100; אלשג'אעי מציין כי ארבעה מבניו היו לאמירים (שם, 251).

¹³⁶⁰ ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 45.

¹³⁶¹ שם, 49.

¹³⁶² אעיאן, 2/43; סלוק, 2/189.

¹³⁶³ סלוק, 2/314; ג'וים, 9/278.

¹³⁶⁴ אלמנהל, 3/287.

¹³⁶⁵ נהאיה, 32/161.

1311/711 הועבר מהוזירות למשרת הזאג'ב הראשי במצרים.¹³⁶⁷ לאחר ארבע שנים בתפקיד זה נתפס בכתמר,¹³⁶⁸ אך שוחרר לאחר שנה וחצי. הוא נתמנה למושל צפת וקיבל מהסולטאן כסף רב.¹³⁶⁹ לאחר כשלושה חודשים, בצפר 717/ אפריל 1317, הוחזר בכתמר מצפת לקהיר וקיבל אמירות מאה.¹³⁷⁰ ב-1325/725 תפס אותו אלנאצר מחמד שוב,¹³⁷¹ אך ככל הנראה שיחרר אותו כיוון שהוא מת בביתו בקהיר ב-1328/728 או ב-1329/729.¹³⁷² עבדאללה בן בכתמר אלזאג'ב, שהיה גם נכדו של אקוש אלאשרפי מצד אמו (מת ב-1384/786), היה לאמיר מאה וכיהן כזאג'ב.¹³⁷³ בנו של עבדאללה, מחמד, היה לאמיר עשר בהיותו בן 13 ונעצר בשנת 1341-2/742.¹³⁷⁴ אפילו ניניו של בכתמר אלזאג'ב היו לאמירים, הם עלי ועבד אלרחמאן בן מחמד בן עבדאללה בן בכתמר אלזאג'ב.¹³⁷⁵

2. **בלבאן אלחסאמי** נתמנה על ידי אלנאצר מחמד ראשית לישחנה, אחר כך ל-ברידי ובשנת 1335/735 לואלי קהיר. לאחר כחמישה חודשים עבר לכהן כואלי דמיאט מספר חודשים עד שמת בביתו בשנת 1336/736.¹³⁷⁶

ממלוכי בידרא:

1. **אסנדמר אלקליגי** היה ממלוך של בידרא ואחר כך עבר לידי טרנטאי. בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד היה מושל אלבחירה ולאחר מכן וואלי קהיר מספר ימים עד מותו במגיפה בשנת 1348-9/749.¹³⁷⁷

2. **טיברס אלח'זנדארי** היה במקורו ממלוך של ביליך אלח'זנדאר הט'אהרי ואחר כך עבר לידי בידרא. לאחר מות אדונו היה למקורבו של לאג'ין, שמינה אותו בעת שלטונו לנקיב אלג'יש, משרה בה החזיק בהיותו אמיר טבלח'אנאה עד מותו ב-1319/719.¹³⁷⁸

ממלוך בהאדר סמז: ארע'ון ממלוך סמז היה ממקורבי תנכו וכיהן כמשד אלזכאה¹³⁷⁹ ולאחר מכן שד אלדואוין בדמשק. ב-1332/732 נתמנה למושל בעלבך.¹³⁸⁰

ממלוך ברלעי אלאשרפי (ברג'י): סיף אלדין קדאדאר כיהן כואלי קהיר בימי אלנאצר מחמד עד מותו ב-730/1329.¹³⁸¹

¹³⁶⁶ סלוק, 2/89; נג'ום, 9/24.

¹³⁶⁷ נג'ום, 9/28; סלוק, 2/100-101.

¹³⁶⁸ סלוק, 2/144; לפי אבן אלזואדארי, הוא נתפס ב-1314/714, (כנז, 9/283).

¹³⁶⁹ סלוק, 2/162-163; נג'ום, 9/55; בכתמר אלזאג'ב שוחרר ב-1316/716 ומונה על צפת, ראה: אבן כת'יר 14/62; כנז 9/288.

¹³⁷⁰ סלוק, 2/181.

¹³⁷¹ שם, 2/260.

¹³⁷² אלצפדי באעיאן מציין כי בכתמר אלזאג'ב מת בשנת 1327/727, או, לפי כ"י אחר, ב-1328/728 (אעיאן, 1/704). אבן ח'גר אלעסקלאני מציין כי מת בשנת 1328/728. מקורות אחרים מציינים כי מת בשנת 1329/729 (סלוק, 2/414; נג'ום 9/277; אבן כת'יר, 14/116). באלואפי, מציין אלצפדי ובעקבותיו גם אבן תע'ריברדי ב-אלמנהל, כי בכתמר אלזאג'ב מת בשנת 1337-8/728 (אלואפי, 10/192; אלמנהל, 3/289).

¹³⁷³ אלמנהל, 7/83; ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 41-40; 45-44; ח'טט, 2/64.

¹³⁷⁴ ריצ'ארדס, שם, 50.

¹³⁷⁵ ריצ'ארדס, שם, 51. על ניניו של בכתמר אלזאג'ב, שהתגוררו בבית אותו קנה סבם הרב, ושהיה במקורו ביתו של כהרדאש אלזראק אלמנצורי, ראה: ח'טט, 2/64, 77.

¹³⁷⁶ אלמקפא, 2/491; אליוספי, 231; אלדרר (קהיר), 2/26; סלוק, 2/377. השחנה הוא מעין ראש המשטרה בקהיר, ראה הערה 395 לעיל.

¹³⁷⁷ אלדרר, (חידראבאד), 1/387.

¹³⁷⁸ נג'ום 9/246; זיטרשטיין, 153. על נקיב אלג'יש ראה הערה 900 לעיל.

¹³⁷⁹ שד אלזכאה הוא האחראי על סוחרי התבלינים מהודו, המכונים אלכארמיה, ראה: אלקלשנדי, בירות, 4/193.

¹³⁸⁰ אעיאן, 1/462-463.

¹³⁸¹ נג'ום, 9/284.

ממלוך סנקר אלעסר: פה'ר אלדין איאס היה מושל קלעת אלווה לפני שלטונו של אלנאצר מחמד. אחר כך עבר לחמאה ומרמצ'אן 710/ינואר 1311 כיהן כשד אלדואוין בדמשק. בד'ו אלחג'ה 711/אפריל 1312 הועבר לכהן כאמיר בטריפולי. מת ב-722/1322.¹³⁸²

ממלוך סנקר אלטויל: טוע'אן אלשמסי היה וואלי אשמונין ושד אלדואוין בקהיר. ב-740/1340 מונה לשד אלדואוין בדמשק עד מותו בשנה זו.¹³⁸³

ממלוך ביברס אלתאג'י: האמיר סוף אלדין אקג'בא כיהן כאמיר בדמשק. הוא הוצא להורג בשנת 720/1320 כיוון שטען כי הוא נביא.¹³⁸⁴

ממלוך סנג'ר אלג'אולי: אלטנבע'א אלג'אולי עבר לשירותו של סנג'ר אלג'אולי מבין הממלוכים של אמיר בשם אבן באח'ל. סנג'ר אלג'אולי אהב את אלטנבע'א ומינהו ללואדאר.¹³⁸⁵ אלטנבע'א היה מאמירי דמשק עד שמת ב-1343/744.¹³⁸⁶

סביר להניח כי עוד עשרות מבין הממלוכים של אמירי המנצוריה היו לאמירי טבלח'אנאה ואמירי עשר בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד אך המקורות אינם דנים בהם. לעיתים נזכרים ביטויים כללים לגבי ממלוכים של אמירים מנצורים שהואמרו. למשל, אלצפדי מזכיר כי רבים מממלוכיו של בלבאן אלטבאח'י היו לאמירים בכירים בימי אלנאצר מחמד.¹³⁸⁷ בדומה לכך נזכר כי רוב הממלוכים של סנקר אלעסר הואמרו לאחריהו.¹³⁸⁸ גם ממלוכים של קראסנקר, נוספים על אלו שהוזכרו לעיל, היו לאמירי טבלח'אנאה ואמירי עשר, כנזכר לעיל.

כמה מבין הממלוכים של אמירי המנצוריה מתו לפני תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. איבך אלשאקר אלשג'אעי שהיה ממלוך של סנג'ר אלשג'אעי, כיהן כשד אלדואוין כבר בימי המנצוריה ומת בתאונה בשנת 8/707-1307.¹³⁸⁹ שרף אלדין קיראן אלדואדארי אלמנצורי, שככל הנראה נמנה על ממלוכיו של ביברס אלדואדאר אלמנצורי,¹³⁹⁰ החל כאמיר עשר בקהיר והיה סגן האסתאדאר (נאא'ב אלסתאדאריה). אחר כך כיהן כשד אלדואוין בטריפולי וב-703/1303 עבר לכהן כשד אלדואוין בדמשק.¹³⁹¹ ב-705/1305 פוטר ורכשו הופקע.¹³⁹² מעמדו ירד והוא הועבר לחלב. קיראן מת בדמשק ב-709/1309 בדרכו מחלב לקהיר.¹³⁹³

¹³⁸² אעיאן, 1/641-642; אלדרר (קהיר), 1/449; זיטרשטיין, 153.

¹³⁸³ אלדרר, (חידראבאד), 2/227-228; אלמקפא, 2/38; אלשג'אעי, 121. אשמונין הוא ממחוזותיה הדרומיים של מצרים, ראה הערה 1295 לעיל.

¹³⁸⁴ נהאיה, 32/321; נג'ום, 9/250.

¹³⁸⁵ נג'ום, 10/105.

¹³⁸⁶ אלדרר, (חידראבאד), 1/407; נג'ום, שם.

¹³⁸⁷ אעיאן, 2/43.

¹³⁸⁸ אעיאן, 2/480.

¹³⁸⁹ אלמקפא, 2/333. אלצפדי סבור כי איבך אלשג'אעי היה ממלוכו של סנג'ר אלשג'אעי, ראה: אלואפי, 15/478.

¹³⁹⁰ במילונים הביוגרפים אעיאן (4/141-142) ואלדרר קהיר, (3/259) נזכר קיראן אלמנצורי, אך נזכר עם אותם פרטים ביוגרפים על ידי אלנוירי בשם קיראן אלדואדארי (נהאיה, 32/82), וקיראן אלדואדארי אלמנצורי (שם, 32/161). על השתייכותו לממלוכי ביברס אלדואדאר אלמנצורי רומזים כינויי הנסבה שלו (אלדואדארי אלמנצורי), מה גם שאין הוא נזכר כמי שכהן כדואדאר.

¹³⁹¹ אלנוירי מציין כי קיראן עבר בשנה זו לשד דמשק משד טריפולי, ראה: נהאיה, 32/82.

¹³⁹² נהאיה, 32/98; סלוק, 1/956; סלוק, 2/17.

¹³⁹³ אעיאן, 4/142; נהאיה, 32/161.

2.2. בניהם של אמירי המנצוריה

בני בהאדר אאץ:

- חמשת בניו של בהאדר אאץ היו לאמירים: מחמד, עלי, עמר, אבו בכר ואחמד.¹³⁹⁴
1. נאצר אל-דין מחמד היה לאמיר מאה. הוא פוטר ממשרת מושל חמץ בשנת 1353/754.¹³⁹⁵ אף בנו של מחמד היה לאמיר, הוא ג'מאל אלדין עבדאללה. עבדאללה מת ממחלה ב-1360/761.¹³⁹⁶
 2. רכן אלדין עמר היה לאמיר *טבלח'אנאה*. מת בד' אלחג'ה 1331/731 בדמשק.¹³⁹⁷
 3. עלאא' אלדין עלי היה לאמיר עשר בדמשק. מת ב-1343/744.¹³⁹⁸
- לא נזכרים פרטים על אודות אבו בכר ואחמד.

בני קראסנקר:

- שלושה מבניו של קראסנקר היו לאמירים עוד בתקופת חייו: מחמד היה לאמיר מאה, עלי אמיר *טבלח'אנאה*, ופרג' אמיר עשר.¹³⁹⁹ לאחר מותו של אביהם קודמו לאמירות גבוהה יותר:
1. נאצר אל-דין מחמד היה אמיר עוד לפני תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. הוא לחם כמפקד כבר בקרב ערץ', שקדם לקרב שקחב ב-1303/702.¹⁴⁰⁰ מחמד נזכר כמי שהיטה את לב אביו קראסנקר לטובת אלנאצר מחמד ונגד ביברס אלג'אשנכיר.¹⁴⁰¹ הוא היה לאמיר מאה.¹⁴⁰²
 2. עלאא' אלדין עלי היה אמיר *טבלח'אנאה* בתקופת חייו של אביו.¹⁴⁰³ הוא היה אמיר בקהיר. בשנת 1316/716 נזכר כאחד מהמפקדים שנשלחו נגד הבדואים בצעיד.¹⁴⁰⁴ ב-1323/723 היה אחד המפקדים שנשלחו להתקפה על נוביה.¹⁴⁰⁵ עם הגעת הידיעה על מותו של קראסנקר בשואל 728/אוגוסט 1328, העניק אלנאצר לעלי בן קראסנקר אמירות *טבלח'אנאה* בדמשק (קודם לכן היה אמיר *טבלח'אנאה* במצרים).¹⁴⁰⁶ בדמשק עלה מעמדו בשל אהבתו של תנכז אליו, והוא היה לאמיר מאה עד מותו ב-1347/748. אף בנו של עלי, מחמד, היה לאמיר.¹⁴⁰⁷
 3. פרג' בן קראסנקר קיבל אמירות עשר מאלנאצר מחמד ב-1311/711.¹⁴⁰⁸ ב-1323/723 נכלא בכלא הבור במצודת קהיר,¹⁴⁰⁹ ושוחרר ב-1328/728.¹⁴¹⁰ לפי אלמקריזי, עם הגעת הידיעה על מותו של קראסנקר ב-

¹³⁹⁴ אעיאן, 2/57; אלואפי, 10/297; אלדרר (קהיר), 2/31.

¹³⁹⁵ אעיאן, 2/53.

¹³⁹⁶ אעיאן, 2/732-733. הלקב שלו ג'מאל אלדין, על כן סביר כי כיהן כאמיר.

¹³⁹⁷ סלוק, 2/341; ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 48.

¹³⁹⁸ אעיאן, 3/315-316.

¹³⁹⁹ אעיאן, 4/98; אלואפי, 24/222; כנז, 9/251-252. אבן כת'יר מזכיר אמיר בשם צארם אלדין בן קראסנקר אלג'וכנדאר, שהיה משד אלח'אץ ולאחר מכן ואל'י דמשק עד חצי שנה לפני מותו, ברמצ'אן 723. ייתכן שזהו בן נוסף של קראסנקר אלמנצורי, ראה: אבן כת'יר, 14/87.

¹⁴⁰⁰ סלוק, 1/931, וראה לעיל פרק ב' סעיף 5.5.1.4.

¹⁴⁰¹ אעיאן, 4/91-92; אלואפי, 24/216.

¹⁴⁰² אעיאן, 4/98; אלואפי, 24/222.

¹⁴⁰³ אעיאן, שם; אלואפי, שם.

¹⁴⁰⁴ נהאיה, 32/238.

¹⁴⁰⁵ סלוק, 2/250.

¹⁴⁰⁶ שם, 2/305.

¹⁴⁰⁷ אעיאן, 3/473-474; אלדרר (קהיר), 3/169; סלוק, 2/754; ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 41, 45.

¹⁴⁰⁸ נג'ום, 9/31; סלוק, 2/109.

¹⁴⁰⁹ סלוק, 2/249.

¹⁴¹⁰ אעיאן, 4/180; אבן כת'יר, 14/112.

1327/728, העניק אלנאצר מחמד לפרג' אמירות עשר בדמשק.¹⁴¹¹ אבן חג'ר אלעסקלאני, לעומת זאת, מציין כי אלנאצר מחמד הוציא את פרג' לדמשק כאמיר *טבלח'אנאה*. פרג' נפטר בדמשק בשנת 1333/734. אף בנו של פרג', שנשא גם הוא את השם פרג', היה לאמיר.¹⁴¹²

בני אידמר אלח'טירי (כרג'י):

שלושה מבניו של אידמר אלח'טירי הכרג'י היו לאמירים. שניים הואמרו עוד בחיי אביהם, הם עלי ומחמד,¹⁴¹³ בעוד שלאחר מות האב ב-1337/737 הואמר בן נוסף בשם מוסא.

1. עלי נזכר מבין אמירי *הטבלח'אנאה* שהתלוו לסולטאן בחג' של שנת 1332/732.¹⁴¹⁴ הוא מת בשנת 1360-1/762 או ב-1339/740.¹⁴¹⁵

2. מחמד בן אלח'טירי נזכר מבין אמירי העשר שהתלוו לסולטאן בחג' של 1332/732.¹⁴¹⁶ מחמד מת בשנת 1339-40/740.¹⁴¹⁷

3. מוסא בן אידמר אלח'טירי היה לאמיר לאחר מות אביו. הוא היה אמיר עשר ומת ב-1374-5/776.¹⁴¹⁸

בני בכתמר אלאבו בכרי:

שלושה מבניו של בכתמר אלאבו בכרי היו לאמירים. אסנבע'א היה לאמיר מאה. עלי ואחמד היו לאמירי *טבלח'אנאה*.¹⁴¹⁹

1. אסנבע'א¹⁴²⁰ היה לאמיר מאה. בעוד אלמקריזי ואבן חג'ר אלעסקלאני מציינים כי היה אמיר מאה בימיו של אלנאצר מחמד, אבן תע'ריברדי מציין שאלנאצר מחמד העניק לו אמירות *טבלח'אנאה* ורק לאחר מותו של הסולטאן קיבל אמירות מאה. אסנבע'א נולד בעשור הראשון של המאה ה-14, כך שכאשר נתפס אביו בשנת 1322/722 וכאשר הומת על ידי אלנאצר מחמד שש שנים לאחר מכן, היה ככל הנראה בשנות ה-20 לחייו. עובדה זו לא מנעה ממנו להיות מקורב לאלנאצר מחמד ולכהן כאמיר *טבלח'אנאה* או אמיר מאה במשך תקופת שלטונו של סולטאן זה. אסנבע'א נתפס לאחר מותו של אלנאצר מחמד (1341/741) ושחרר בראשית שלטונו של אלצאלה אסמאעיל (1342/743). הוא התקדם עד שהיה לאמיר *אח'ור* כביר של הסולטאן אלנאצר חסן (1347-51/748-52 וכן 1354-61/755-62) ושל אלאשרף ח'ליל שעבאן (8-1363-77/764) לאחר מכן כיהן כמושל אלכסנדריה וחצי שנה כמושל חלב ולאחר מכן שב לקהיר וכיהן כחאג'ב הראשי של מצרים. הוא מת ב-1375/777 כשהוא בן למעלה מ-70.¹⁴²¹

¹⁴¹¹ סלוק, 2/305.

¹⁴¹² אעיאן, 4/35; אלדרר (קהיר), 3/312.

¹⁴¹³ נג'ום, 9/312; אעיאן, 1/661.

¹⁴¹⁴ סלוק, 2/352; נג'ום, 9/103.

¹⁴¹⁵ לפי אלשנאעי, הוא מת ב-1339/740 (שם, 79) ולפי ריצ'ארדס, ב-1361-2/762 ("אמירים ממלוכים", 45).

¹⁴¹⁶ נג'ום, 9/103; כנע, 9/367.

¹⁴¹⁷ סלוק, 2/505.

¹⁴¹⁸ שם, 3/247.

¹⁴¹⁹ אלדרר (בירות), 1/482.

¹⁴²⁰ אלמקריזי (אלמקפא, 2/186) מציין את שמו כאסמאעיל, אולם יתר המקורות (ראה הערה הבאה להלן) מציינים שמו כאסנבע'א.

¹⁴²¹ ראה את מירב הפרטים על אודות אסנבע'א אצל אבן תע'ריברדי: נג'ום, 11/140 וכן: אלדרר, (חידראבאד), 1/386; סלוק, 3/258; אלמקפא, 2/186; ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים" 42.

2. עלי היה אמיר בקהיר ולאחר מות אביו ב-1328/728 עבר לדמשק. לאחר מכן מונה פעמיים כמושל אלרחבה. מת ב-1361/762.¹⁴²²

3. אחמד היה לאמיר טבלח'אנאה. גם הוא הוצא אל דמשק לאחר מות אביו.¹⁴²³

בני טרנטאי:

1. מחמד בן טרנטאי נזכר בין אמירי הטבלח'אנאה, שהתלוו לביברס אלמנצורי כאשר יצא לדכא את מרד הבדואים בצעיד בשנת 1300/700.¹⁴²⁴ על אף שהיה עיוור, היה לאמיר מאה בתקופת אלנאצר מחמד. מחמד מת ב-1331/731.¹⁴²⁵ אף בנו של מחמד, שהיה גם בנה של בתו של קבג'ק, ג'מאל אלדין עבדאללה, היה לאמיר עשר ומת בשנת 1341/741 בהיותו בן 18.¹⁴²⁶

2. עלי בן טרנטאי שהיה הצעיר מבין האחים, היה לאמיר עשר במצרים. הוא מת ב-1326/726 כפי שמציינים אלצפדי ומפצ'ל בן אבי אלפצ'אל, או ב-1364-5/766 לפי אבן חג'ר אלעסקלאני.¹⁴²⁷

בני כג'כין:

1. האמיר שמס אלדין מחמד בן כג'כין היה אמיר טבלח'אנאה ואמיר שכאר בדמשק. בשנת 1351-2/752 מונה לאחראי על מחוזות מצרים (ואלי אלולאה). ב-1353/754 מונה על חמץ, שם נשאר עד מותו ב-1354/754 בהיותו כבן 60.¹⁴²⁸

2. אחמד בן כג'כין היה מבין אמירי העשר שהתלוו לסולטאן בחג' 1332/732.¹⁴²⁹

בני איבך אלטויל:

1. צלאח אלדין מחמד בן איבך אלטויל היה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ממונה על החוף ועל המחוזות הדרומיים של סוריה,¹⁴³⁰ לאחר מכן היה ממונה על מבצרי אלרחבה ואלג'עבר. לבסוף היה לאמיר בצפת כחצי שנה עד מותו במגיפה ב-1348-9/749.¹⁴³¹

2. עלאא' אלדין עלי בן איבך אלטויל מת ב-1363-4/764.¹⁴³²

בני סלאר:

1. עלי בן סלאר קיבל אמירות עשר מידי אלנאצר מחמד מיד עם ראשיתה של תקופת כהונתו השלישית.¹⁴³³ לאחר מכן נתמנה לאמיר טבלח'אנאה. עלי לא נזכר כמי שנכלא, כך שסביר להניח שהמשיך לכהן כאמיר. הוא נזכר כאמיר במצרים בשנת 1332/732.¹⁴³⁴ עלי מת ב-1341-2/742 והסולטאן העביר לבנו, ח'ליל, את

¹⁴²² אלדרר (קהיר), 3/100; אעיאן, 3/309-310.

¹⁴²³ אעיאן, 3/309.

¹⁴²⁴ זבדה, 349.

¹⁴²⁵ אעיאן, 4/480; אלדרר (קהיר), 4/79; סלוק, 2/338; ריצ'ארדס, 43.

¹⁴²⁶ בנו ונכדו של טרנטאי נקברו לצדו של אבי המשפחה במדרסה שבנה ליד ביתו בקהיר, ראה: זיטרשטיין, 317; אלשג'אעי,

121.

¹⁴²⁷ אעיאן, 3/384; מפצ'ל (קורטנטמר), 36; אלדרר (קהיר), 3/126.

¹⁴²⁸ אעיאן, 5/104. אבן חג'ר אלעסקלאני מזכירו בשם מחמד בן כג'כין או כשלי ובכינוי נאצר אלדין, ראה: אלדרר (קהיר),

4/268.

¹⁴²⁹ סלוק, 2/352.

¹⁴³⁰ המחוז הדרומי של דמשק (אלצפקה אלקבליה) כלל עשרה תתי-מחוזות הכוללים משטחי הגולן, החוראן והירדן, ראה:

אלקלשנדי, בירות, 4/107-112; אלעמרי, מסאלך, 3/361-362; אלעמרי, אלתעריף, 177-178.

¹⁴³¹ אעיאן, 4/341-2; אלדרר (קהיר), 4/13; אלואפי, 2/233.

¹⁴³² אעיאן, 4/342.

¹⁴³³ נג'ום, 9/10; סלוק, 2/75; אלתחפה, 206; אלדרר (בירות), 2/281-282.

¹⁴³⁴ כנן, 9/368.

אמירות הטבלח'אנאה שלו.¹⁴³⁵ האקטאע שהיה ברשותו של עלי הניב יבול רב הזהה ליבול האקטאעות של אמירי הח'אצכיה בימיו של אלנאצר מחמד.¹⁴³⁶ ח'ליל בן עלי בן סלאר, היה אמיר טבלח'אנאה בקהיר ומפקח על ההקדשים (נאט'ר אלאוקאף) של סלאר סבו. ח'ליל מת בקהיר בשנת 1368-9/770.¹⁴³⁷

2. בן נוסף של סלאר היה ככל הנראה האמיר סיף אלדין אבו בכר בן סלאר. בנו של אבו בכר, שרף אלדין מוסא (מת ב-1394-5/797) היה אמיר עשר וכיהן כאמיר טבר.¹⁴³⁸

3. נאצר בן סלאר אלבירי אלמנצורי היה לאמיר עשר בקהיר כאשר אביו פרש לאלשובך, עם שובו של אלנאצר מחמד מאלכרך.¹⁴³⁹

בהקשר זה ראוי לציין כי שני אחיו של סלאר, דאוד וג'בא, שהיו מנאמניו הגדולים של סלאר ושסייעו לו רבות במאבקו נגד אלנאצר מחמד (ראה פרק ד' להלן, סעיף 2.3.5.2) שוחררו על ידי אלנאצר מחמד כבר בשנת 1315/715, לאחר כחמש שנות מאסר.¹⁴⁴⁰

בני כתבע'א:

1. אנץ בן כתבע'א נתמנה על ידי אביו כממלא מקומו במצרים (יחד עם כרתאי אלמנצורי), כשיצא כתבע'א לדמשק בשואל 695/אוגוסט 1296.¹⁴⁴¹ אלנאצר מחמד אהב את אנץ מאוד, כיבד אותו וקידמו. אלנאצר מחמד כיבד גם את ילדיו של אנץ אחרי מות אביהם בשנת 1323/723.¹⁴⁴²

2. ג'מאל אלדין עבדאללה בן אלמלך אלעאדל כתבע'א אלמנצורי נפטר כאמיר עשר בקהיר ב-1344/744 ובנו אחמד ירש את אמירות אביו.¹⁴⁴³

בן בלבאן אלג'וכנדאר: עלאא' אלדין קטליג'א בן בלבאן אלג'וכנדאר היה אחד מאמירי הטבלח'אנאה בדמשק. כשהגיע אלנאצר מחמד מאלכרך לדמשק שם אותו בין הסלחדאריה. קטליג'א מת ב-1320/720.¹⁴⁴⁴

בן טע'ריל אלאיע'אני: עלי בן טע'ריל אלאיע'אני נזכר כמפקד מאמירי הטבלח'אנאה ב-1325/725.¹⁴⁴⁵ לאחר מכן היה לאמיר מאה בקהיר ונזכר כאחד מהאמירים הבכירים בשנת 1339-40/740.¹⁴⁴⁶ כיהן כחאג'ב בדמשק עד 1347-8/748 ומת בשנת 1348-9/749.¹⁴⁴⁷

בן אאל מלך: אחמד בן אאל מלך אלג'וכנדאר קיבל אמירות מידי אלנאצר מחמד ואמירות מאה בימי הסולטאן אלנאצר חסן בן אלנאצר מחמד (שלט ב-1347-51/748-52 וכן 1354-61/755-62). מעמדו עלה בייחוד

¹⁴³⁵ אלשג'אעי, 220; סלוק, 2/615.

¹⁴³⁶ לבנוני, מפנה, 47.

¹⁴³⁷ אלדרר, (חידראבאד), 2/90; ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 46.

¹⁴³⁸ ריצ'ארדס, שם, 51. ככל הנראה הכוונה לסלאר המנצורי כיוון שלא מצאתי ממלוכים נוספים בשם נדיר זה. אמיר טבר

הוא האחראי על הטברדאריה, נושאי הגרזנים סביב הסולטאן בתהלוכות, ראה: אלקלשנדי, קהיר, 5/462.

¹⁴³⁹ ריצ'ארדס, שם, 51.

¹⁴⁴⁰ סלוק, 2/144; קליפורד, גיבוש מדינה, 252.

¹⁴⁴¹ סלוק, 1/816.

¹⁴⁴² אלדרר (קהיר), 1/446; אעיאן, 1/628-629.

¹⁴⁴³ אלשג'אעי, 266.

¹⁴⁴⁴ אעיאן, 4/128-129.

¹⁴⁴⁵ שם, 3/385; אלדרר (קהיר), 3/127; סלוק, 2/260, 795.

¹⁴⁴⁶ סלוק, 2/498.

¹⁴⁴⁷ שם, 2/738.

בתקופת שלטונו של ברקוק (1382/784 – 1389/791; 1390/792 – 1399/801). אחמד פרש מהשירות הצבאי והיה לצופי. הוא מת בשנת 1391/793.¹⁴⁴⁸

בן בהאדר ראס נובה: ג'רכתמר בן בהאדר ראס נובה קשר עצמו עם ביברס אלג'אשנכיר לאחר מות אביו ב-1293/693 וקיבל מביברס אלג'אשנכיר אמירות בשנת 1309/708. אלנאצר מחמד רצה לתפוס את ג'רכתמר מיד לאחר הגיעו לקהיר אך בזכות הסיוע והשפאעה של קראסנקר, קיבל חנינה והמשיך לכהן כאמיר.¹⁴⁴⁹ ג'רכתמר נזכר מבין אמירי הטבלח'אנאה שיצאו לחג' עם הסולטאן ב-1322/722.¹⁴⁵⁰ נתמנה על עזה כשלוש שנים לאחר מכן¹⁴⁵¹ וב-1336/736 הועבר מעזה ונתמנה על חמץ.¹⁴⁵² ג'רכתמר נזכר עוד מבין האמירים בשנת 1339-40/740 ובשנת 1341-2/742 בה גם מת.¹⁴⁵³ שני בניו היו לאמירי טבלח'אנאה.¹⁴⁵⁴

בן בכתמר אלג'וכנדאר: האמיר נאצר אלדין מחמד בן בכתמר אלג'וכנדאר היה חברו של אלנאצר מחמד וגדל איתו. מחמד היה לאמיר עוד בטרם תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ומת ב-1310/710.¹⁴⁵⁵

בן בכתמר אלעלאא'י: אחמד בן בכתמר אלעלאא'י היה לאמיר.¹⁴⁵⁶

מע'לטאי אלמסעודי: מחמד בן מע'לטאי אלמסעודי כיהן כואלי קהיר. היה לאמיר 20 ב-1389/791 ומת בשנת 1390/792.¹⁴⁵⁷

בן תמר אלסאקי: האמיר נאצר אלדין מחמד בן תמר אלסאקי מת בהיותו בן 35 ב-1328/728.¹⁴⁵⁸

בן ביברס אלאחמדי: נאצר אלדין מחמד בן ביברס אלאחמדי היה אחד אמירי הטבלח'אנאה במצרים, מת ב-1351/752 בהיותו בצעיד.¹⁴⁵⁹

בן כראי: האמיר בכתמר בן כראי מת ב-1331/731.¹⁴⁶⁰

בן בכתאש אלמנכורסי: זין אלדין עבד אלרחמאן בן בכתאש אלמנכורסי נתמנה על ידי אביו על שיירת החג' בשנת 1353/754, כנראה מחמת זקנתו.¹⁴⁶¹ בסוף ימיו ויתר האב על האקטאע שלו והאמירות שלו בהיותו מושל בעלבך והעניק אותם לבנו.¹⁴⁶²

בן טוע'אן אלמנצורי: מחמד בן טוע'אן נזכר בין שמונה מקבלי אמירות המאה מהסולטאן חסן בן אלנאצר יחד עם בנים נוספים של אמירים מנצורים. סביר אפוא כי הכוונה למחמד בנו של טוע'אן אלמנצורי.¹⁴⁶³ סביר להניח אפוא כי גם בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד כיהן כאמיר זוטר יותר.

¹⁴⁴⁸ אלדרר, 1/108.

¹⁴⁴⁹ אלדרר, (חידראבאד), 1/534; אלשג'אעי, 223.

¹⁴⁵⁰ סלוק, 2/352; כנז, 9/366.

¹⁴⁵¹ סלוק, 2/379.

¹⁴⁵² שם, 2/403.

¹⁴⁵³ שם, 2/499, 571, 579-580, 615.

¹⁴⁵⁴ ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 46.

¹⁴⁵⁵ אעיאן, 4/348-349.

¹⁴⁵⁶ ריצ'ארדס, שם, 51.

¹⁴⁵⁷ ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 48.

¹⁴⁵⁸ אעיאן, 4/374; אלדרר קהיר, 4/32 (שם נזכר בטעות כי היה בן 85 במותו).

¹⁴⁵⁹ ג'ויס, 10/253; סלוק, 2/857.

¹⁴⁶⁰ סלוק, 2/337. כיוון שלא נזכרים עוד אמירים בשם כראי במילונים הביוגרפים בתקופה זו, ניתן להניח במידה רבה של סבירות שהכוונה לבנו של כראי אלמנצורי.

¹⁴⁶¹ אלדרר (קהיר), 2/15; אעיאן, 1/700.

¹⁴⁶² אעיאן, 1/700. בנו של בכתאש היה אינפורמנט של אלצפדי, ראה: שם.

¹⁴⁶³ אלמנהל, 5/127.

בן אקוש אלמטרוחיה: האמיר נאצר אלדין מחמד בן אקוש אלמטרוחיה היה גם מלומד ועסק ב*חזדית*. מת בשנת 1335/735.¹⁴⁶⁴

בן בלבאן טרנא: האמיר ח'ליל נזכר כאמיר *טבלח'אנאה* בסוריה בסוף שלטונו של אלנאצר מחמד.¹⁴⁶⁵

3. סיכום ומסקנות

38 מאמירי המנצוריה המשיכו לכהן בעמדות בכירות בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. רובם לא נאסרו כלל, ואחרים נאסרו לתקופות קצרות יחסית שלאחריהן שבו למעמדם הבכיר. למעלה מ-40 ממלוכים של אמירי המנצוריה המשיכו לכהן כאמירים, רובם בכירים, בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד ואילך. רבים מהם היו ממלוכים של מנצורים שהיו אויביו של הסולטאן או שנואי נפשו: שבעה מממלוכיו של ביברס אלג'אשנכיר וארבעה מבניהם של ממלוכים אלה; ארבעה מממלוכיו של סלאר וארבעה מבניהם של ממלוכים אלה; שלושה מממלוכיו של אקוש אלאפרם ואחד מבניהם של אלה וממלוך של ברלעי אלאשרפי. ממלוכים רבים של קראסנקר הואמרו לאמירי *טבלח'אנאה* ו-עשר, על אף שידועים פרטים מתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד רק לגבי אחד מהם. בנוסף, שישה מבין ממלוכיו של לאג'ין וארבעה מממלוכיו של כתבע'א היו לאמירים בכירים בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. על אף שכתבע'א ולאג'ין מתו לפני שאלנאצר מחמד עלה לשלטון בשלישית, הוא נטר לשניים אלו טינה גדולה על כך שהדיחו אותו מהשלטון. הדברים נזכרים מפורשות לגבי כתבע'א. כתבע'א אמנם מת לפני המאבק שבין המנצוריה לאלנאצר מחמד, אולם אלנאצר מחמד נטר לו טינה כיוון שלא שכח כיצד נהג עימו בגסות, לא העניק לו כל סמכות, הדיחו מכס הסולטאן והגלה אותו לאלכרך. אלצפדי מציין בעניין זה כי "הסולטאן אלנאצר מחמד שנא אותו [את כתבע'א] ולא דיבר עליו טובות, אלא היה אומר: לא אשכח כיצד הוציאני אל אלכרך, לאחר שהתיר עגיל מאוזני בו היתה פנינה, נטל אותה ושם בכיסו."¹⁴⁶⁶ סביר אפוא להניח שלו היה כתבע'א מאריך ימים, היה גורלו כשל הסולטאנים המנצורים ביברס אלג'אשנכיר וסלאר. בכל אופן, הממלוכים שלו זכו לקריירה בכירה בדמשק בימיו של אלנאצר מחמד. ביחוד מאלפת העובדה שבכירי האמירים בתקופתו של אלנאצר מחמד, המקורבים לו והאהובים עליו ביותר – היו במקורם ממלוכים של מנצורים שנואי נפשו. בכתמר אלסאקי, ששוחרר והואמר על ידי ביברס אלג'אשנכיר, היה כה מקורב לסולטאן, עד שחשבו כי הוא בנו.¹⁴⁶⁷ בכתמר אלחאג'ב שהיה ממלוכו של טרנטאי, שנוא נפשו של אלאשרף ח'ליל אחיו של אלנאצר מחמד, היה כאמור לוזיר ולחאג'ב ראשי במצרים עד למותו הטבעי. אף בנו, נכדו ונינו של בכתמר אלחאג'ב היו לאמירים. תנכז, טע'אי אלכביר ואידע'די שקיר, שהיו במקורם ממלוכי לאג'ין (אם כי קשה לקבוע בוודאות אם שלושתם שוחררו על ידי לאג'ין), זכו למעמד הרם ביותר בתקופתו של אלנאצר מחמד. שלושה מבניו של תנכז היו אף הם לאמירים. גם ממלוכיהם של סלאר, אקוש אלאפרם וברלעי זכו לאישי עמדות בכירות והיו מביניהם אמירי מאה. לפחות שמונה מבניהם של הממלוכים של אמירי המנצוריה היו גם הם לאמירים.

¹⁴⁶⁴ אעיאן, 4/240.

¹⁴⁶⁵ אלשג'אעי, 95.

¹⁴⁶⁶ "وكان السلطان الملك الناصر يكرهه وما يذكره بصالحه، ويقول: ما أنسى وقد أخرجني إلى الكرك، وفك حلقة من أذني فيها لؤلؤة", אעיאן, 4/146.

¹⁴⁶⁷ בעניין זה יש להוסיף כי לאחר הירצחו של בכתמר אלסאקי ב-1332/732 מינה אלנאצר מחמד את אחיו של בכתמר, קמארי, לדרגת אמיר מאה והוא נותר בדרגה זו עד מותו של הסולטאן, ראה: ואן סטינברגן, "עלית ממלוכית", 186.

לא רק ממלוכים של אמירי המנצוריה אלא אף בניהם של אמירי המנצוריה נכנסו לשורות הצמרת הצבאית והפוליטית בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. לפחות 39 מבין בניהם של אמירי המנצוריה נזכרים כאמירים בתקופה זו. שישה מתוכם אמירי מאה ורבים מהם היו אמירי טבלח'אנאה. מבין האמירים הבכירים נזכרים בניו של אויביו של אלנאצר מחמד. שלושת בניו ושניים מנכדיו של סלאר היו לאמירים; אחד מבניו ואחד מנכדיו של סלאר היו לאמירי טבלח'אנאה; בניהם של הכר'ג'ים טע'ריל אלאיע'אני, מע'לטאי אלמסעודי ואידמר אלח'טירי היו אף הם לאמירים, ובנו של הראשון לאמיר מאה; גם שני בניו של כג'ן אויבו של אלנאצר מחמד היו לאמירים; אף שלושת בניו ושניים מנכדיו של קראסנקר, אשר נרדף על ידי אלנאצר מחמד ונאלץ לערוק לעבר המונגולים, זכו לאמירות בימי אלנאצר מחמד ולמעמד גבוה;¹⁴⁶⁸ ג'רכתמר בן בהאדר ראס נובה, אשר הוא עצמו היה מנאמני ביברס אלג'אשנכיר, זכה לאמירות טבלח'אנאה ולמעמד מכובד. לפחות תשעה מנכדיהם של אמירי המנצוריה היו לאמירים.

מקומם הבולט של אמירי המנצוריה, ממלוכיהם ובניהם מחזקים עוד יותר את מסקנות מחקריהם של עמית, קליפורד וואן סטינברגן העוסקים בטיבה של העלית הצבאית בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. מחקרו של עמית, המנתח את זהותם של אמירי המאה זמן קצר לאחר "טיהור" המנצוריה בשנת 1312/712, מראה כי לפחות 13 מתוך 22 האמירים היו אמירים מנצורים או מקורבים להם.¹⁴⁶⁹ קליפורד מונה 16 אמירים מנצורים, שבעה בניו של מנצורים ושלושה מנכדיהם, שזכו לקריירה משמעותית בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. בהתאם לכך הוא מסיק כי "המנצוריה עדיין היתה לגורם חשוב, אם לא לגורם דומיננטי, בפוליטיקה שלאחר שנת 1312/712".¹⁴⁷⁰ לפי ממצאיו של ואן סטינברגן, אפילו ערב מותו של אלנאצר מחמד, שמונה מבין 25 אמירי המאה עדיין נמנו על המנצוריה או היו קשורים בהם.¹⁴⁷¹ החוקרים מנסים לתת סיבות שונות למדיניות "חסרת היגיון" זו של אלנאצר מחמד. לבנוני הראתה כי אלנאצר מחמד איבד כל סמכות על ממלוכיו האישיים, כך שבתקופתו לא היה הבדל גדול בנאמנות לו, הן מקרב הנאצריה

¹⁴⁶⁸ כנזכר לעיל, אלנאצר מחמד העניק לבניהם של סלאר וקראסנקר אמירות מיד עם הגעתו מאלכרך לקהיר.
¹⁴⁶⁹ עמית מסווג ארבעה מהם בוודאות כמנצורים (סנג'ר אלג'מקדאר, קראלאג'ין, איבך אלוומי וביברס אלאחמדי) אולם על אלו יש להוסיף גם את אידמר אלח'טירי, קלי ואאל מלך הנזכרים ברשימה של עמית כחסרי שיוך ח'שזאשי ברור. חמישה מבין אמירי המנצוריה הללו נמנו על הכר'ג'יה והיו ברובם מנאמני ביברס אלג'אשנכיר. בנוסף, נזכרים ג'נכלי בן אלבאבא הוואפי שלחם נגד אלנאצר מחמד בחברת הכר'ג'יה והיה מנאמניו של ביברס אלג'אשנכיר (ראה הערה 993 לעיל) וחסינ בן ג'נדר, בן אמיר וואפי שהיה מקורב לאקוש אלאפרם אויבו של אלנאצר מחמד (ראה הערה 1485 להלן). כמו כן נזכרים שניים מממלוכי לאג'ין, הם בהאדר אלמעזי ואידע'די שקיר, אצלם ממלוכו של סלאר ובכתמר אלח'סאמי ממלוך טרנטאי, ראה: עמית, "עלית צבאית", 149.

¹⁴⁷⁰ קליפורד, גיבוש מדינה, 261-272, בייחוד 265-266. קליפורד, המסתמך על מספר מצומצם יחסית של מקורות ועל כן מציג נתונים חלקיים ביותר, מזכיר את אמירי המנצוריה הבאים: ביברס אלאחמדי, סנג'ר אלג'אולי, אידמר אלח'טירי אלוומי, סנג'ר אלג'מקדאר, ביברס אלמנצורי, בהאדר אאן, תמר אלסאק, בלבאן טרנא, בכתות אלקרמאני, אקוש אלאשרפי ובכתמר אלג'וכנדאר. בנוסף להם מחשיב גם את האמירים הבאים כמנצורים: אקסנקר אלסלארי (שבחיבור זה החשבתי אותו כממלוך של סלאר, ראה לעיל בסעיף 2.1 בפרק זה); אלכתמר או ארכתמר אלסאקי (שלא מצאתי כי הוא נזכר כמנצורי בכל המקורות בהם עיינת); ביברס אלאחג'ב (שהינו ככל הנראה ממלוך נאצרי, ראה נספח א', סעיף 2); קרטאי (המכונה אלאשרפי במקורות, ראה: מפצ'ל (קורטנטמר) 9, 21; אלדרר (קהיר), 3/332; אעיאן, 4/101-102; סלוק, 2/376), וארקטאי, אשר נחשב לממלוך נאצרי (ראה הערה 496 לעיל). ראה על אמירים אלה: קליפורד, גיבוש מדינה, 262-264. אשר לצאצאיהם של המנצוריה, ראה: שם, 265. קליפורד מציין רק שלושה מבין הממלוכים של אמירי המנצוריה (ממלוכיו של בלבאן אלטבאח'י ואלטנפש של אקוש אלאפרם) כמי שזכו לקריירה בימי אלנאצר מחמד, ראה: שם, 264.

¹⁴⁷¹ אמירי המנצוריה הינם אאל מלך, ביברס אלאחמדי, סנג'ר אלג'אולי וכוכאי; שניים נוספים - אידע'מש אמיר אלו' וטרע'אי אלג'אשנכיר - היו במקורם ממלוכיו של בלבאן אלטבאח'י המנצורי; ג'נכלי בן אלבאבא היה נאמנו של ביברס אלג'אשנכיר, וקמארי אלכביר היה אחיו של בכתמר אלסאקי, ממלוכו הנאמן של ביברס אלג'אשנכיר, ראה: ואן סטינברגן, "עלית ממלוכית", 174, 177, 183, 194-195.

והן מכל גורם אחר.¹⁴⁷² לעומתה, טוען ואן סטינברגן שדווקא קידום שרירותי זה מעיד על מעמדו האיתן והעצמאי של הסולטאן ועל יכולתו להכפיף למרותו את האמירים.¹⁴⁷³ קליפורד סבור כי מדיניותו של אלנאצר מחמד נבעה מהצורך של הסולטאן לשמור על סדר חוקתי (נ'א'א), לפיו חלה חלוקה מוסכמת של משאבי השלטון בין הגורמים השונים בפוליטיקה.¹⁴⁷⁴ עמיתי מציע כי קידום בני קבוצות שונות נבע מרצונו של אלנאצר מחמד ליצור "משקל נגד" לממלוכי הנאצריה שלו.¹⁴⁷⁵ תהא הסיבה אשר תהא למדיניותו של אלנאצר מחמד, ניכר שהשתייכות לנאצריה לא היוותה גורם חשוב בקידום האמירים בתקופתו של סולטאן זה. קריטריונים אחרים הם שהיוו בסיס לקידום הממלוכים של אמירי המנצוריה ובניהם, ובאלה אדון בסעיף הבא.

4. הקריטריונים לקידום בתקופת המנצוריה ולאחריה

4.1. תקופת המנצוריה

בפרק א' (סעיף 3.5) נדונו הקריטריונים לקידומו של הממלוך המנצורי בתקופת קלאוון. נזכר כי גורמים אובייקטיביים לצד גורמים שאינם אובייקטיביים הם שהביאו לקידומו של הממלוך או האמיר. ניכר כי חשיבות רבה במיוחד היתה לגורמים האובייקטיביים ובראשם אומץ לב, תכונות אופי נאצלות וכישורים אחרים. לצד גורמים אלו, קשריו של הממלוך או האמיר היו אף הם בעלי חשיבות רבה באשר להמשך קידומו לדרגות הבכירות ביותר.

בתקופה המנצוריה ניכרת ביתר שאת חשיבות קשריו של הממלוך (או של גורם אחר) בקידומו. בתקופה רבת זעזועים זו עלו וירדו בזה אחר זה מספר סולטאנים שביקשו לחזק ולבצר את מעמדם בקידום מהיר של מקורביהם. דוגמא בולטת לקידום מקורבים ניכרת ביחס לממלוכים האישיים של הסולטאנים. ממלוכיהם של האמירים המנצורים שעלו לשלטון בתקופה זו, קרי כתבע'א, לאג'ין וביברס אלג'אשנכיר, זכו לאמירות וקידום. כשעלה כתבע'א לשלטון האמיר קבוצה מהממלוכים שלו, ביניהם בתח'אץ (אותו גם מינה לאסתאדאר שלו), בדר אלדין בכתות אלאזרק (שקיבל אקטאע עצום), אמיר ארע'לו, וקטלובך.¹⁴⁷⁶ לאג'ין האמיר גם הוא קבוצה מממלוכיו לאחר עלייתו לשלטון. בייחוד עלה מעמדם של ג'אע'אן ומנכותמר.¹⁴⁷⁷ תמורה משמעותית בקידום הממלוכים האישיים ניכרת בתקופת שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר. בעיצומו של המאבק מול אלנאצר מחמד, האמיר ביברס אלג'אשנכיר קבוצה מהממלוכים הצעירים שלו (צביאן) לאמירי עשר על מנת לחזק את כוחו.¹⁴⁷⁸ אולם בתקופת המנצוריה ניכר גם קידום נרחב של גורמים שונים שלא נמנו על הממלוכים האישיים של הסולטאן או האמיר הבכיר. כאשר החלה תקופת שלטונו המשותף של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, החלו בקידום מקורביהם (חואשי, אלזאם) מבין שורות הברג'יה או המנצוריה, שגם היו לוחמים ראויים.¹⁴⁷⁹ אלא שבנוסף

¹⁴⁷² לבנוני, מפנה, 60-72.

¹⁴⁷³ ואן סטינברגן, שם, 195.

¹⁴⁷⁴ קליפורד, גיבוש מדינה, 272-274.

¹⁴⁷⁵ עמיתי, שם, 160.

¹⁴⁷⁶ זבדה, 305; אלתחפה, 144; אבן אלפראת, 8/197; אלמנהל, 9/116.

¹⁴⁷⁷ זבדה, 315; אבן אלפראת, 8/229; סלוך, 1/826-827; אלמנהל, 9/171. ראה על כך עוד בפרק ב' סעיף 4.2.2 ופרק ד'

להלן סעיף 1.2.2.

¹⁴⁷⁸ אלתחפה, 200.

¹⁴⁷⁹ ראה פרק ב', סעיף 5.3 ופרק ד', 2.3.1.

לאלה קידם סלאר את בן אדונו לשעבר ומחותנו, מוסא בן אצלאלה עלי. למוסא ניתנה אמירות עשר בעודו ינוקא, שכן נולד "לפני שנת 1291/690". זהו ביטוי הן לקידום אולאד אלנאס והן להאמרה בגיל ילדות, ממאפייני הקידום בתקופתו של אלנאצר מחמד (ראה להלן). כמו כן העניק סלאר אמירות לאחיו הביולוגי לאג'ין ולאחר מכן ליתר אחיו שהגיעו במסגרת הוּאֹפְדִיָה בשנת 1305/705.¹⁴⁸⁰ בתקופת היותו של אקוש אלפרם מושל דמשק, קידם רבים מהאמירים שהשכילו לקשור עמו קשרים. מעמדו של בלבאן אלג'וכנדאר בדמשק עלה רק בשל העובדה כי אקוש אלפרם אהב את בנו של בלבאן האמיר קטליג'א. בשל כך מונה בלבאן כשד אלדואוין אך למעשה כיהן כמושל דמשק בשל הסמכויות הרבות שהאציל עליו אקוש אלפרם.¹⁴⁸¹ אבראהים בן ח'אלד בן עבאס אלנאצארי, מקומי שעבד בשוק הנחושת בדמשק, קיבל אמירות והיה לווזיר בדמשק רק משום שקשר עצמו עם אקוש אלפרם.¹⁴⁸² ג'אע'אן ממלוך לאג'ין נכלא רק למספר ימים לאחר רצח אדונו ולאחר מכן שוחרר ומונה כאמיר על 70 פרשים בדמשק.¹⁴⁸³ אקוש אלפרם בן דודתו של לאג'ין דאג לשיחרורו של ג'אע'אן ולמעמדו הבכיר.¹⁴⁸⁴ סביר כי גם יתר ממלוכי לאג'ין שזכו לקריירה בתקופת המנצוריה (כמפורט בסעיף 2.1 לעיל), הסתייעו באקוש אלפרם. כמו כן, לא מעט מקרב האמירים בדמשק זכו לקידום בתקופת שלטונו של אקוש אלפרם בדמשק בזכות העובדה שהצטרפו למושבי השתייה והבידור שלו. חסין בן ג'נדרבך, שהגיע ככל הנראה כילד עם אביו בוּאֹפְדִיָה הרומית של שנת 176-7/675 קיבל אמירות (ככל הנראה טבלח'אנאה) מאלפרם בזכות העובדה שהצטרף למושבי השתייה שלו.¹⁴⁸⁵ ביברס אלג'אשנכר בתקופת שלטונו העניק אמירות טבלח'אנאה או עשר לעשרות ממלוכים, ביניהם אולאד אלנאס דוגמת ג'רכתמר בן בהאדר ראס נובה וחסן בן אלרדאדי.¹⁴⁸⁶

דוגמא מעניינת לחשיבותם של הקשרים עם אישי המפתח לקידום הממלוכים בתקופת המנצוריה ניכרת במסלול קידומו של בכתמר אלח'אג'ב. בכתמר נלקח מבין ממלוכי סולטאן אלוּמ ע'יאַת' אלדין כ'ח'סרו בשנת 1277/675 לאחר פלישתו של אלט'אהר ביברס לשטחי הסלג'וקים של רום.¹⁴⁸⁷ בכתמר הגיע לידיו של טרנטאי בהיותו של השני ממלוך של האמיר קלאוון. טרנטאי גידל אותו ושיחרר אותו. לאחר שאדונו טרנטאי נרצח על ידי אלאשרף ח'ליל, צרף אותו הסולטאן אלאשרף ח'ליל אל ממלוכיו. אולם ככל הנראה בשל העובדה שהיה מבין ממלוכיו של טרנטאי שנוא נפשו, הושם בכתמר כאושאקן באורווה הסולטאנית. בכתמר אלח'סאמי כיהן ככל הנראה שנים כאושאקן, בהיותו, כך דומה, ג'נ'י. מכל מקום, בתקופת שלטונו של לאג'ין ובן דודו אקוש אלפרם עלה מעמדו של בכתמר. הוא נתמנה לאמיר אח'ור צע'יר וזמן קצר לאחר מכן קיבל אמירות עשר. עם מותו של בלבאן

¹⁴⁸⁰ סלוק, 2/5-6/1874. ראה גם פרק ד' סעיף 2.3.5.2. על כך שמוסא נולד לפני שנת 1291/690, ראה: אלדרר (קהיר),

4/147.

¹⁴⁸¹ אעיאן, 2/44; אלוּאֹפִי, 10/283; אלמנהל, 3/420-421.

¹⁴⁸² אעיאן, 1/71-72.

¹⁴⁸³ אבן כת'יר, 14/4; אליוניני, 63; אלד'הבי, תאריח', 60/64.

¹⁴⁸⁴ סלוק, 1/873. על יחסיהם הטובים של אקוש אלפרם וג'אע'אן בימי שלטונו של לאג'ין, ראה: אעיאן, 4/64-65.

¹⁴⁸⁵ סלוק, 2/314. על הגעתו של חסין בן ג'נדרבך במסגרת הוּאֹפְדִיָה הרומית עם אביו ראה: שם, 2/314. עוד קודם להתחברותו עם אקוש אלפרם היה חסין בן ג'נדרבך אמיר עשר, ראה: ג'וּמ, 9/276. על מושבי השתייה והבידור שערך אקוש אלפרם ראה בפרק ה', סעיף 2.2.

¹⁴⁸⁶ ג'וּמ, 8/269; סלוק, 2/69-70; אלדרר (קהיר), 2/39. ג'רכתמר בן בהאדר ראס נובה קשר עצמו עם ביברס אלג'אשנכר

לאחר מות אביו ולכן זכה לקידום זה (אלדרר, (חידראבאד), 1/534; סלוק, 2/70).

¹⁴⁸⁷ ראה בהרחבה על פלישה זו אצל עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים, 178-168.

אלפח'רי ב-1298/697 קיבל אמירות טבלח'אנאה.¹⁴⁸⁸ בתקופת כהונתו של אקוש אלפרם כמושל דמשק (1309/708–1299/698) כיהן בכתמר אלה'אג'ב כשד אלדואוין וכחאג'ב. במסגרת המאבק בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד, היה מבין אמירי סוריה שככל הנראה נטו לצדו של אלנאצר מחמד. על כן בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד היה לאמיר מאה ושרת כוזיר, חאג'ב ומשרות נוספות, כנזכר לעיל.¹⁴⁸⁹

לצד האמרה נמרצת של ממלוכים אישיים ומקורבים אחרים של האמירים הבכירים, מתאפיינת תקופת המנצוריה בקידום נרחב של אולאד אלנאס, שאחדים מהם הוזכרו לעיל. מניינם של אולאד אלנאס שהיו לאמירים בתקופת המנצוריה היה גדול באופן ניכר מאלו בתקופות שקדמו לה. לבנוני בדקה ומצאה כי בתקופתם של אלט'אהר ביברס וקלאוון נזכרים 11 אמירים מקרב אולאד אלנאס, בעוד שממות קלאוון ועד תקופת שלטונו של אלנאצר מחמד, היינו בתקופת המנצוריה, עולה מספר האמירים מקרב אולאד אלנאס ל-39.¹⁴⁹⁰ לפי ממצאי, ניתן למנות למעלה מ-30 אמירים מקרב אולאד אלנאס בתקופת המנצוריה, רובם כך דומה, בני דרגות טבלח'אנאה, אך נראה כי בודדים מהם נתמנו לאמירי מאה.¹⁴⁹¹ לפי ממצאיה של לבנוני, בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד עלה מניינם של האמירים מקרב אולאד אלנאס ל-1492⁹³ ובתקופה שלמן מותו של אלנאצר מחמד ועד ראשית התקופה הצ'רקסית (1341/741 – 1382/784) האמיר מניינם ל-257.¹⁴⁹³ לפי ואן סטינברגן, מניינם בתקופה זו אף הגיע ל-283, מתוך 825 אמירים.¹⁴⁹⁴ מנתונים אלה עולה כי תקופת המנצוריה היוותה שלב ביניים בעליית מניינם של אמירים מקרב אולאד אלנאס.

¹⁴⁸⁸ אלמקריזי מציין במקום אחד (סלוק 2/314) כי עם מות בלבאן אלפח'רי קיבל בכתמר אלה'אג'ב אמירות עשר, אך במקום אחר (שם, 1/846) כי בשנת 1298/697 עם מות בלבאן אלפח'רי קיבל בכתמר את אמירות הטבלח'אנאה של הנפטר.

¹⁴⁸⁹ על נטייתו לאלנאצר מחמד בתקופת המאבק מול ביברס אלג'אשנכיר ראה: ראה הערה 959 לעיל. על הקריירה שלו בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ראה לעיל, סעיף, 2.1.

¹⁴⁹⁰ לבנוני, מפנה, 44-42; לבנוני, "אולאד אלנאס בתקופה הבחריית", 97.

¹⁴⁹¹ ביברס אלמנצורי מזכיר שישה אמירי טבלח'אנאה מקרב אולאד אלנאס שהתלוו אליו בהתקפה נגד הבדואים בצעיד בשנת 1300/700. 1. מחמד בן טרנטאי; 2. עלאא' אלדין מע'לטאי בן אמיר מג'לס; 3. מחמד בן [טיברס] אלזירי; 4. מחמד בן איתמש אלסעדי אלט'אהרי (הואמר על ידי לאג'ין ב-697: סלוק, 1/847); 5. עלי בן דדא אלטרקמאני (שלאחר מכן נהרג בקרב שקחב, ראה: זכדה, 377); 6. קטז בן אלפארקאני (ייתכן בנו של אקסנקר אלפארקאני, ממלוך ט'אהרי, ראה: אלמנהל, 2/495-496). ראה על ששת האמירים האלו: זכדה, 349; 7. מחמד בן קראסנקר (סלוק, 1/931); 8. מחמד בן בכתאש אלפח'רי (זכדה, 289-288); 9. נאצר בן סלאר (ריצארדס, "אמירים ממלוכים" 51); 10. אנץ בן הסולטאן כתבע'א; 11. קטליג'א בן בלבאן אלג'ונכדאר (אעיאן, 4/129); 12. ג'רכתמר בן בהאדר ראס נובה (אלדרר, חידראבאד), 1/534; סלוק, 2/70); 13. מחמד בן בכתמר אלג'ונכדאר (אעיאן, 4/348-349); 14. קטלובך בן קראסנקר ביברס אלג'אשנכיר (אעיאן, 4/153); 15. מחמד בן בתח'אץ אלמנצורי אלעאדלי (אעיאן, 4/345); 16. מחמד בן מכי (אעיאן, 5/279-280); 17. מחמד בן אידמר אלחלי אלצאלחי (לפי אלמקריזי, בן אידמר אלחלבי, ראה: סלוק, 1/888,905), בנו של אמיר צאלחי שהיה סגן הסולטאן אלט'אהר ביברס, ראה: אלואפי, 10/5. מחמד היה מהאמירים שמתו בקרב ואדי אלח'ונדאר, ראה: זכדה, 332); 18. עת'מאן בן אסמאעיל (אעיאן, 3/415-416); 19. מחמד בן באשקרד (בנו של אמיר צאלחי, ראה הערה 889 לעיל); 20. אסד אלדין בן איבך אלפרם (אליוניני, 215); 21. סיף אלדין בן כרתאי (אליוניני, 243); 22. מוסא בן אלצאלח עלי בן קלאוון; 23. אע'לבך בן רמתאש אלרומי (אעיאן, 1/586); 24. מוסא בן אבי בכר בן אלאזכשי (אעיאן, 5/476; אלדרר, 4/384); 25. אצלם בן תמרתאש (אלדרר, חידראבאד), 1/389); 26. צמע'אר בן סקאר אלאשקר (אעיאן, 2/572). הואמר על ידי לאג'ין ב-1297/697; ראה: סלוק, 1/847); 27. עלי בן אבראהים אלג'אכי (אליוניני, 50; כנו, 9/34); 28. עלי בן באח'ל (מת בקרב שקחב כאמיר עשר, ראה: סלוק, 1/947; נג'ום, 8/206); 29. אבו בכר בן אלג'מקדאר (אבן אלפראת, נג'ום, 8/169); 30. בלע'ק בן בדר אלדין כונג'ך אלח'וארזמי (נהאיד, 32/161, ייתכן שבנו של אמיר ואפזי); 31. חסן בן אלרדאדי (נג'ום, 8/269). בנוסף יש לציין את שני בניו של הואפזי הרומי ג'נדרבך, חסין ומט'פ'ר בן ג'נדרבך (סלוק, 2/314); ייתכן כי האמיר סיף אלדין חמדאן בן צלע'אי הנזכר כנאמנו של לאג'ין בתקופת שלטונו, היה גם הוא בן או נכד של ממלוך.

¹⁴⁹² לבנוני, שם, 44.

¹⁴⁹³ שם, 49.

¹⁴⁹⁴ ואן סטינברגן, סדר, 21, הערה 14.

קידומם של אולאד אלנאס בתקופת המנצוריה נבע ממאמצי אבותיהם. בעוד שקלאוון הגביל מאוד את קידומם של אולאד אלנאס ולא נכנע לתביעות אבותיהם גם אם נמנו על ממלוכיו הקרובים,¹⁴⁹⁵ לאחר מותו של קלאוון הצליחה שתדלנותם של האבות להביא להאמרת בניהם. מחמד בן בכתאש אלפח'רי, לדוגמא, קיבל אמירות טבלח'אנאה ב-1291/691 בשל מהלכיו של אביו בעניין זה.¹⁴⁹⁶ בדומה לכך, מחמד בן מכי קיבל אמירות טבלח'אנאה בזכות מאמצי אביו.¹⁴⁹⁷ מחמד בן קראסנקר ועלי בן איבך אלח'זנדאר קיבלו אף הם אמירות בהשפעת אבותיהם.¹⁴⁹⁸ דומה כי הגיל בו הוענקה האמירות לאולאד אלנאס בתקופת המנצוריה היה צעיר יחסית לתקופות קודמות. מחמד בן מכי היה אמיר עשר בהיותו כבן 20, וקיבל כבר בגיל זה אמירות טבלח'אנאה, עם אקטאע משובח. הסיבה לכך היתה פטירתו של אביו, שהצליח להוריש לבנו את דרגתו ואת האקטאע שלו.¹⁴⁹⁹ האמיר מחמד בן בתח'אץ אלמנצורי אלעאדלי מת כאמיר בגיל 22.¹⁵⁰⁰ מגמה זו של הענקת אמירות לאולאד אלנאס צעירים בלחץ אבותיהם עתידה להחריף במהלך תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד.¹⁵⁰¹

לסיכום, בתקופת המנצוריה עלתה חשיבות הקשרים שהיו לממלוך ואף לגורמים חוץ-ממלוכיים עם האמירים הבכירים. קשרים אלה עשויים היו להיות קשרי משפחה בין אבות לבנים או בין אחים, או קשרי נאמנות ארוכי טווח בין ממלוך לאדונו ובין ח'שדאשים. אולם בנוסף לכך, גם קשרים קצרי טווח שאינם מתבססים על קשר רגשי איתן תרמו לקידום גורמים שונים בתקופת המנצוריה, זאת בשל הצורך המתמיד של אמירי המנצוריה להגדיל את מעגל תומכיהם.

4.2. תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד

עשרות מבין אמירי המנצוריה, ממלוכיהם או בניהם, זכו למעמד גבוה בימיו של אלנאצר מחמד כפי שנדון בהרחבה לעיל. כיוון שחלקם הגדול של אלו לא היה קשור עם אלנאצר מחמד בקשרי ממלוך-פטרון ארוכי טווח, יש לראות את הסיבה לקידומם בקשרים קצרי טווח שהצליחו לקשור עמו. מפתיעה עוד יותר העובדה כי לא מעט מקרב אמירי המנצוריה, ממלוכיהם או בניהם, שזכו למעמד מכובד בימיו של אלנאצר מחמד, נמנו בעבר על אויביו של הסולטאן או השתייכו לאדונים מנצורים שהיו אויביו.

אידע'די שקיר ממלוכו של לאג'ין הינו דוגמא לאמיר שזכה לקידום רב בשל קשרים קצרי טווח שיצר עם אלנאצר מחמד. אידע'די היה ממקורבי אקוש אלאפרם מושל דמשק, אולם משגבר כוחו של אלנאצר מחמד קשר עצמו עמו ובכך זכה להיות אחד ממקורביו בשנות שלטונו הראשונות.¹⁵⁰² אידע'די הצליח להתחבר על הסולטאן באמצעות הח'שדאש שלו טע'אי אלכביר, גם הוא ממלוך של לאג'ין שכבר היה אהוב על אלנאצר מחמד.¹⁵⁰³ מקרה קיצוני במיוחד של האמרה שלא על סמך יחסים ארוכי טווח נזכר ביחס לשלושת בניו של אידע'מש אמיר

¹⁴⁹⁵ ראה בעניין זה הערה 518 לעיל והערה 1583 להלן.

¹⁴⁹⁶ זבדה, 289-288.

¹⁴⁹⁷ ראה הערה 1499 להלן.

¹⁴⁹⁸ לבנוני, מפנה, 44. סביר כי איבך אלח'זנדאר הנוכח הוא איבך אלטויל. על הבלבול בין השניים ומקורו ראה הערה 374 לעיל. מכל מקום, לא מצאתי כי בנו של עלי בן איבך אלטויל או אלח'זנדאר היה לאמיר בתקופת המנצוריה ולכן הוא אינו נכלל במניין אולאד אלנאס בתקופה זו שהובאו בהערה 1491 לעיל.

¹⁴⁹⁹ אעיאן, 5/279-280. המקרה ארע בשנת 1305/705.

¹⁵⁰⁰ אעיאן, 4/345.

¹⁵⁰¹ לבנוני, שם, 50-49.

¹⁵⁰² ראה הערות 997, 1085 לעיל.

¹⁵⁰³ אלמקפא, 2/343.

אחור, שהיה ממלוך של בלבאן אלטבאחי אלמנצורי. שלושת בניו של אמיר זה קיבלו אמירות רק בשל מעמדו הרם של אביהם אצל אלנאצר מחמד.¹⁵⁰⁴

קידומם של הממלוכים והאמירים בימיו של אלנאצר מחמד נבע, כך דומה, בעיקר בשל יופיים. על אף שקריטריון היופי היווה גורם לקידום הממלוך עוד מראשית הסולטאנות הממלוכית (ראה פרק א', סעיף 3.5). דומה כי גורם זה עמד בבסיס ההחלטה של אלנאצר מחמד ותנכו בקידום הממלוכים, בעוד תכונות אובייקטיביות נדחקו לשוליים. אלנאצר מחמד השקיע מאמץ וכספים רבים ברכישתם של ממלוכים יפים במיוחד ששמעם הגיע אל אוזנו. על אחד מאלו, צרע'תמש אלנאצרי, שילם אלנאצר מחמד 500 אלף דרהם בשל יופיו.¹⁵⁰⁵ ממלוך אחר שנרכש בשל יופיו היה מלכתמר אלנאצרי אלחג'אזי. אלנאצר שמע על ממלוך יפה תואר זה ושילם עבורו בערך 50,000 דרהם והשקיע מאמצים רבים ברכישתו. אלנאצר מחמד אהב ממלוך זה כיוון שענה על כל הקריטריונים של היופי הממלוכי: הוא היה בחור גבה קומה, יפה פנים וקל תנועה (שאב טויל אלקאמה חסן אלוג'ה ח'פ'פ אלחרכה). אלנאצר מחמד כה חרד היה ליופיו, עד שאסר עליו לשחק פולו מבלי שיעטוף את פניו בצעיף כדי שהשמש לא תשחית את פניו. הוא התקדם אצל אדונו החדש אלנאצר מחמד, התחתן עם בתו של אלנאצר וזכה למעמד גבוה אצלו.¹⁵⁰⁶

דוגמא מובהקת לקידום ממלוך על בסיס יופיו הינה בכתמר אלסאקי, שכן ממלוך זה היה במקורו ממלוך של ביברס אלג'אשנכיר אויבו של הסולטאן, והוא אף שוחרר והואמר על ידי אדונו הראשון. מכל מקום, בכתמר אלסאקי הצליח להתקדם בשירותו של אלנאצר מחמד עד שנהיה לאדם המקורב לו ביותר. קידום זה נבע מיופיו, כפי שמציין אבן תע'ריברדי. היסטוריון זה מסביר כי לדעתו בכתמר אלסאקי שוחרר על ידי ביברס אלג'אשנכיר, שכן גם הואמר על ידו באמירות עשר. לאחר מכן הוא מוסיף: "ואישוש לאשר אמרתי הוא מה שאזכירו והוא שבכתמר זכה למעמד אצל אלנאצר [מחמד] בשל צורתו היפה ו[אלנאצר מחמד] מינה אותו כסאקי".¹⁵⁰⁷ אבן תע'ריברדי מציין אם כן, כי על אף שחונך ושוחרר על ידי ביברס אלג'אשנכיר, זכה בכתמר אלסאקי למעמד רם אצל אלנאצר מחמד בזכות יופיו. גם תנכו, ממלוך שעבר לשורות ממלוכיו של אלנאצר מחמד מבין ממלוכיו של לאג'ין והיה למושלה העצמאי של סוריה, נזכר כיפה תואר, עובדה שסביר להניח, תרמה רבות לקידומו.¹⁵⁰⁸ לאחר מותו של בהאדר אאין (שנת 1330/730) לקח הסולטאן אלנאצר מחמד קבוצה מהממלוכים של בהאדר, ועשה אותם סלח'דאריה "בגלל צורתם הנאה ומעלותיהם הנאות".¹⁵⁰⁹ אף קידומם של אנשי מנהל מקומיים בתקופתו של אלנאצר מחמד קשורה היה לעתים ביופיים. נאט'ר אלח'אין (המפקח על אוצר הסולטאן) הידוע כאלנשו, שירת עם משפחתו את בתכמר אלח'אג'ב. הסולטאן אלנאצר מחמד הבחין בו יום אחד בין פקידי האמירים וראה שהוא "בחור נוצרי [מקומי] גבוה יפה פנים" (שאב נצראני טויל חלוה אלוג'ה). הסולטאן קרא לו

¹⁵⁰⁴ שם, 2/346.

¹⁵⁰⁵ סלוק, 2/635.

¹⁵⁰⁶ אלדרר (קהיר), 5/127-128. ואן סטינברגן מתייחס אף הוא לאנקדוטה זו (ואן סטינברגן, "עלית ממלוכית", 179) אך רואה בה ביטוי לדאגה ולאהבה שחש אלנאצר מחמד כלפי האמירים שקרב אליו, ולא עדות לחשיבות היופי שייחס אלנאצר מחמד לממלוכיו.

¹⁵⁰⁷ "ويَقْوِي ما قلته ما سنذكره وهو أن بكتمر هذا حظي عند الملك الناصر لجمال صورته وجعله ساقياً" (נג'ום, 9/300).

¹⁵⁰⁸ נג'ום, 9/153.

¹⁵⁰⁹ "لأشكالهم الهائلة ومحاسنهم الطائفة" (אע'אין, 2/56).

ושאל לשמו, ובשל שמו נשו, עשה אותו נְשָׁי (היינו, פקיד בדיואן אלנשאא'). הוא מינה אותו למסתופי¹⁵¹⁰ וכך התקדם עד שהיה לנאט'ר אלח'אץ.¹⁵¹¹

תנכו מושל סוריה נהג אף הוא לאמץ את דפוסי הקידום של אלנאצר מחמד, דהיינו, קידום המבוסס על עקרונות "בלתי אובייקטיביים" כמו קשרים ויפוי. לא פעם מציינים המקורות אמיר שהיה ממקורביו של תנכו ושלא נמנה על ממלוכו או על הז'שדאשים שלו. למשל, אלג'יבע'א אלעאדלי, ממלוכו של כתבע'א, היה מאמירי המאה הבכירים בדמשק בתקופת אלנאצר מחמד בשל היותו ממקורביו של תנכו. כשנעצר תנכו נעצר גם הוא ונכלא.¹⁵¹² ארע'ון ממלוך בהאדר סמו המנצורי, היה גם הוא ממקורביו של תנכו וכיהן כשד אלזכאה, ולאחר מכן שד אלזואוין בדמשק. לאחר מכן מונה על בעלבך וכן היה לאמיר בטריפולי.¹⁵¹³ עלי בן קראסנקר זכה למעמד גבוה בדמשק בשל אהבתו של תנכו אליו. הוא היה לאמיר מאה עד מותו ב-1347/748. גם בנו של עלי, מחמד, היה לאמיר.¹⁵¹⁴ אף המוסיקאי אבראהים זכה למעמד גבוה, לאמירות ולאקטאע בשל כך שתנכו "אהב אותו".¹⁵¹⁵ דומה כי ה"אהבה" שרחש תנכו לממלוכים שקידם, בדומה לאלו שקידם אלנאצר מחמד, קשורה ביופיים. ואכן, ממלוכים שקשרו עצמם עם תנכו והיו יפים במיוחד זכו לקידום ולהאמרה. אלצפדי מציין ביחס לח'ליל בן איתמש אלמחמדי יפה התואר, כי "תנכו אהב אותו וחשק בו אבל היה אוהב מבלי ביאה אסורה או חטא זולת המבט".¹⁵¹⁶ אהבתו של תנכו לשני בניו היפים של אחיו של איתמש, אלחאג' ארקטאי המנצורי, הביאו לקידומם. תנכו האמיר אותם, נתן לעלי טבלח'אנאה ולאחיו אבראהים אמירות עשר.¹⁵¹⁷ אמיר אחר שזכה לקידום אצל תנכו היה ח'ליפה בן עלי שאה, בנו של הוזיר האילח'אני. תנכו אהב את צורתו וביקש מהסולטאן שיישאר אצלו אמיר בדמשק.¹⁵¹⁸ גם אמירים אחרים בתקופת אלנאצר מחמד שינו את החוקים המסורתיים של הסולטאנות. בהאדר אלמעזי, ממלוך של לאג'ין שעבר לשירותו של אלנאצר מחמד, היה רוכש ממלוכים יפים ונותן להם מענקים רבים.¹⁵¹⁹ דומה אם כן, כי חשיבותם של הגורמים האובייקטיביים בקידום הממלוך ירדה בתקופתו של אלנאצר מחמד. העובדה כי במשך רוב התקופה שרר שלום בין הסולטאנות למדינה האילח'אנית וכי הסכנה הצלבנית פחתה, הורידה את חשיבותם של הגורמים האובייקטיביים דוגמת כישורים צבאיים ואומץ לב בקידומו של הממלוך.

¹⁵¹⁰ המסתופי הינו פקיד פיננסי הכפוף לוזיר, ראה: רביע, 154, 156-157; נורת'רוף, קלאוון, 229.
¹⁵¹¹ נג'ום, 9/143, 323-324. נאט'ר אלח'אץ היתה למשרה רבת חשיבות בייחוד מימי אלנאצר מחמד ואילך, ראה: רביע, 144-143.
¹⁵¹² אעיאן, 1/598-599; אלדרר, (חידראבאד), 1/406.
¹⁵¹³ אעיאן, 1/462-3.
¹⁵¹⁴ אעיאן, 3/473-474; אלדרר (קהיר), 3/169; סלוך, 2/754.
¹⁵¹⁵ אעיאן, 1/81-82.
¹⁵¹⁶ "وكان ممن يحبه ويهواه الأمير سيف الدين تنكز رحمه الله تعالى، ولكنه كان يحب من غير إتيان محرم أو معصية غير النظر"،
ראה: אעיאן, 2/337.
¹⁵¹⁷ אעיאן, 3/282-383.
¹⁵¹⁸ אעיאן, 2/325.
¹⁵¹⁹ "وكان يميل إلى مماليكه، ويشترى الملاح منهم، وينعم عليهم كثيرًا" (אלואפי, 10/299).

עקרונות הסולידריות הפוליטית בתקופת המנצוריה

שני עקרונות עיקריים עומדים בבסיסה של הפוליטיקה הממלוכית, כך לפי סברתו של איילון. הראשונה היא הנאמנות שבין הממלוכים לאדון שקנה, חינוך ושחרר אותם, והשנייה היא הסולידריות שבין הממלוכים שחונכו ושחררו על ידי אותו אדון (ח'שדאשיה).¹⁵²⁰ בפרק זה אנסה לבחון את מידת הנאמנות והסולידריות שבין הממלוכים לאדוניהם ושל הממלוכים בינם לבין עצמם כפי שמשקפת מהמקורות העוסקים בתקופת המנצוריה (1290/689 – 1310/709). בדיון אתייחס גם לתקופות שקדמו לתקופה זו, דהיינו לתקופת שלטונם של אלט'אהר ביברס וקלאוון, ולתקופה שבאה לאחריה, תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד וזאת על מנת לעמוד על השינוי בעקרונות אלו. הדוגמאות שידונו באשר לתקופתו של אלנאצר מחמד מתבססות על מידע הקשור באמירי המנצוריה בלבד.

1. נאמנות שבין ממלוכים לאדונם

1.1. נאמנות הממלוך לאדונו הראשון

איילון מצביע על כך שהנאמנות בין ממלוכים לאדונם חזקה יותר מהנאמנות המבוססת על ח'שדאשיה.¹⁵²¹ הממלוך רחש רגשי נאמנות חזקים לאדונו הראשון (האמיר או הסולטאן) בשל העובדה שהשני רכש, חינוך ושיחרר אותו לאחר שנות ההכשרה. כאשר עבר הממלוך המשוחרר לאדון חדש (מח'דום), עקב מות, מאסר או פיטורי אדונו, הרי שנאמנות הממלוך כלפי אדונו החדש היא חלשה הרבה יותר.¹⁵²² המידע שנדון בפרק א' ביחס לכ-170 מאמירי המנצוריה תואם, באופן כללי, את טענתו של איילון. קלאוון קידם לעמדות בכירות מספר מצומצם של ממלוכים שעברו לשירותו מאדונים אחרים, ואף אלו מונו בעיקר למשרות בסוריה, הרחק מלב האירועים בקהיר.¹⁵²³ לעומת קלאוון, אלאשרף ח'ליל הסתמך על ממלוכי אביו שמקרב המנצוריה. הוא מינה אותם למשרות חשובות בקהיר והדבר עלה לו בחייו. כמתואר בפרק ב', אלאשרף ח'ליל מינה את בידרא המנצורי לסגנו, את קראסנקר לאחראי על הממלוכים הסולטאניים בקהיר ואת לאג'ין לאמיר מאה ומושל דמשק. השלושה לא גילו נאמנות לאדונם החדש והחליטו לרצוח אותו בשל יחסו המזלזל אליהם. בידרא יזם את רצח אדונו החדש כי נעלב לאחר שנוף בו, קילל אותו והשפיל אותו.¹⁵²⁴ קראנסקר כעס על אלאשרף ח'ליל כי פיטר אותו ממושלות חלב, ולאג'ין נטר לאלאשרף ח'ליל טינה על שכמעט והוציאו להורג.¹⁵²⁵ לעומת זאת, לעולם לא נזכר כי מי מבין אמירי המנצוריה חש טינה כלשהי כלפי אדונו קלאוון גם אם האט את

¹⁵²⁰ איילון, "העבדות", 29. וראה ביתר פירוט על יחסי הנאמנות בין הממלוך לאדונו: שם, 27-29. על הסולידריות בין חברי הח'שדאשיה, ראה: שם, 29-30.

¹⁵²¹ "מחקרים I", 209. על חולשתה של הח'שדאשיה ראה הדיון בסעיף 2.2. להלן.

¹⁵²² איילון, "העבדות", 29-27; "ממלוך", 14.

¹⁵²³ סנקר אלעסר נתמנה לאסטאדאר ושד אלזואוין בדמשק, טוע'אן אלמנצורי כיהן כואלי אלבר בדמשק וואלי דמשק, טע'ריל אלאיע'אני היה לסגן הנט'ר בטריפולי וכג'כ'ן היה לאמיר בדמשק. לעומת זאת, מרבית משרות המפתח החשובות בתקופתו של קלאוון, אוישו על ידי ממלוכי הותיקים ראה: פרק א', סעיפים 3.1, 4.

¹⁵²⁴ אלואפי, 10/361; אלמנהל, 3/494.

¹⁵²⁵ זבדה, 295.

קידומו, נזף בו או פיטרו.¹⁵²⁶ בין רוצחיו של אלאשרף ח'ליל היה גם אקסנקר ממלוך אלאשרף ח'ליל שהיה במקורו ממלוך של לאג'ין. כאשר עצר אלאשרף ח'ליל את לאג'ין, לקח את אקסנקר לשירותו, שם אותו בשורות הממלוכים הסולטאניים והעניק לו אמירות טבלח'אנאה.¹⁵²⁷ מכל מקום, אקסנקר אלחסאמי נשאר נאמן לאדונו הראשון לאג'ין והשתתף ברציחתו של אדונו החדש.¹⁵²⁸ לאג'ין גם הוא שילם בחייו על שהעניק מעמד גבוה מדי לאמירים כרג'י וטע'גי, שהיו במקורם ממלוכים של אלאשרף ח'ליל אך עברו לידי לאג'ין לאחר מכן.¹⁵²⁹ לאג'ין מינה את טע'גי לאמיר בקהיר ואת כרג'י למקדם אלממאליך אלסלטאניה. מעמד בכיר זה של שני הממלוכים האשרפים הביא לרציחתו של לאג'ין.¹⁵³⁰ על אף מקרים אלו, לאחר מות קלאוון ישנן לא מעט עדויות על מקרים של חוסר נאמנות בין ממלוך לאדונו האמיר או הסולטאן, או על פריקת עולם של הממלוכים האישיים. על כך אדון בסעיף 1.3. להלן.

מקרה המבחן של אמירי המנצוריה ובייחוד של ממלוכיהם, כפי שתואר ונותח בפרק הקודם, מצביע על כך שבתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד נתערער העיקרון לפיו שאף הסולטאן להציב בעמדות המפתח ממלוכים שהיו מבין ממלוכיו הותיקים. עשרות מאמירי המנצוריה ומבין ממלוכיהם תפסו עמדות בכירות בימיו של אלנאצר מחמד. חלק גדול מהם, סביר להניח, עבר לשורות הממלוכים של אלנאצר מחמד. מפתיעה במיוחד העובדה שכמה מהבכירים ביותר בין אמירי מצרים היו במקורם ממלוכים של אויבי אלנאצר מחמד: בכתמר אלסאקן, שהיה לאמיר המקורב ביותר לסולטאן, שוחרר והואמר על ידי ביברס אלג'אשנכר; אלטנקש, שהיה לאסתאדאר של הסולטאן ושל בנו אנוק, היה ממלוך של אקוש אלפרם; קיראן אלסלארי, שהיה נקיב אלממאליך בימי אלנאצר מחמד, היה ממלוך של סלאר.¹⁵³¹ לא רק שהמעבר לשורות הממלוכים של אלנאצר מחמד לא הפחית את מעמדו של הממלוך בעיני אדונו החדש, אלא אף היווה את הסיבה לעלייתו. כך בכל אופן, מציינים המקורות באשר לבכתמר אלסאקן. העובדה כי היה נטול קשרי סולידריות ח'שדאשית עם ממלוכי הנאצריה או קבוצות ח'שדאשיות אחרות, היא שהביאה לכך שהסולטאן העלה את מעמדו.¹⁵³²

1.2. ביטויים לנאמנות שבין ממלוכים לאדונם

1.2.1. הגנה על חיי האדון

הממלוכים האישיים שימשו כשומרי ראשו של אדונם והגנו על חייו. כאשר היה חשש מבוסס לאפשרות שאדונם ייפגע, הקיפו הממלוכים האישיים את אדונם ובכך מנעו את הגישה אליו תוך כדי סיכון חייהם למענו. מהלך זה

¹⁵²⁶ למשל, סג'ר אלשג'אעי, שהיה ידוע באופיו הרע והאכזרי (אלואפי, 15/475-476), פוטר על ידי קלאוון ממשרת הוזיר (זבדה, 263); בלבאן אלטבאחי ננזף קשות לאחר כשלונו במסע נגד הדרוזים בכסרואן (זבדה, 190); ביברס אלמנצורי, שקידומו על ידי אדונו לא היה מהיר במיוחד (ראה פרק א', סעיפים 2.5, 3.2), אף מפליג בשבח אדונו קלאוון אף עשרות שנים לאחר מותו, ראה: זבדה, 167.

¹⁵²⁷ זבדה, 288.

¹⁵²⁸ שם, 296.

¹⁵²⁹ טע'גי היה במקורו ממלוך של אלאשרף ח'ליל (אלמקפא, 4/21; נג'ום, 8/183; כנע, 8/348-349). כרג'י היה ככל הנראה גם הוא ממלוך של אלאשרף ח'ליל, שכן לאחר שרצה את לאג'ין הוא מצוטט כמי שאומר: "נקמתי את דם האדון (אסתאד') שלי" (סלוק, 1/866). כיוון שכרג'י נזכר מבין הממלוכים הסולטאניים הן בתקופת כתבע'א (אלתחפה, 146) והן בתקופת לאג'ין (זבדה, 323), סביר שנמנה על הקראנע, היינו, הממלוכים שעברו לידי הסולטאן המכהן משורות הממלוכים של הסולטאנים שהודחו, ראה הערה 28 לעיל.

¹⁵³⁰ ראה לעיל בפרק א', סעיף 2.3; פרק ב', סעיף 4.5.

¹⁵³¹ ראה פרק ג', סעיף 2.1.

¹⁵³² אלואפי, 10/193.

נעשה הן בשדה הקרב והן בניסיונות חיסול במסגרת המאבקים הפוליטיים שבין הממלוכים. בקרב חמץ נגד המונגולים בשנת 1281/680, הגנו ביברס אלמנצורי וחבריו המנצורים על קלאוון והרגו את כל מי שהתכוון לפגוע בו.¹⁵³³ הממלוכים האישיים הגנו על אדוניהם בעיקר במסגרת המאבקים הפנים-ממלוכים. כאשר יצא קראסנקר לחלב בשנת 1311/711 בלווית ארע'ון אלדואדאר נאמנו של הסולטאן, הממלוכים של קראסנקר הקיפוהו לכל אורך הדרך מחשש שארע'ון יתפוס את אדונו.¹⁵³⁴ בתקופה בה רדף לאג'ין את האמירים, דאגו האמירים להיות מוקפים על ידי הממלוכים שלהם בשעת הרכיבה בתהלוכה ובכך נמנעה תפיסתם.¹⁵³⁵ כאשר ביקש אלנאצר מחמד לתפוס את בתח'אץ אלמנצורי הכרג'י שהתבצר במצודת קהיר, גוננו ממלוכיו של בתח'אץ על אדונו בכך שעמדו על גג המצודה עם קשתות דרוכים.¹⁵³⁶ ממלוכיו הצעירים (צביאן) של ביברס אלג'אשנכיר ניסו לתקוף את ביברס אלמנצורי ובהאדר אאץ שנשלחו מטעם אלנאצר מחמד אל אדונו.¹⁵³⁷ הממלוכים האישיים הבכירים היו דרוכים ומוכנים להגן על אדונו גם בהתקפות פתע. במסגרת המאבק בין כתבע'א לסנג'ר אלשג'אעי, הדף בכתות אלאזרק ממלוך כתבע'א את המתנקש שנשלח על ידי סנג'ר אלשג'אעי והרגו.¹⁵³⁸ כאשר יצא לאג'ין נגד כתבע'א, מנעו הממלוכים של כתבע'א מלאג'ין והאמירים מלהגיע אל אדונו וכך הצליח כתבע'א לנוס על נפשו מהאוהל הסולטאני שלו שבאלעוג'אא' לכיוון דמשק.¹⁵³⁹ כאשר שהו קראסנקר ואקוש אלאפרם אצל האילח'אנים, שלח אלנאצר מחמד שוב ושוב מתנקשים לעברם. גם במקרים אלה היו אלה הממלוכים האישיים של שני אלו אשר הגנו על אדוניהם ורצחו את המתנקשים.¹⁵⁴⁰ פעולותיהם של הממלוכים של קראסנקר בראשית תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד מצביעים על דרכי הפעולה בה הגנו הממלוכים על חיי אדונו. ממלוכי קראסנקר העבירו לאדונו מידע מודיעיני לגבי כל מי שהגיע ממצרים לדמשק.¹⁵⁴¹ משהגיעו השליחים ממצרים היו הממלוכים של קראסנקר מעכבים אותם עד שהידיעה על בואם הגיעה לאדונו ואחר כך היו מלווים את השליחים ומבודדים אותם כדי שלא יצליחו להעביר צווי תפיסה סולטאניים לאמירים אחרים בדמשק.¹⁵⁴² כאשר הגיע ארע'ון שליחו של אלנאצר מחמד אל דמשק, שמרו הממלוכים של קראסנקר על הממלוכים של ארע'ון וכך ניצל קראסנקר.¹⁵⁴³ נאמנותם של ממלוכי אלנאצר מחמד בטרם תקופת שלטונו השלישית התבטאה גם היא בהגנתם על אדונו. כאשר ניסה אלנאצר מחמד להדיח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ולתפוס את השלטון בפועל בשנת 1307/707, הממלוכים האישיים שלו היו לגורם היחיד שנשאר נאמן לו והיה אף מוכן לצאת לקרב חסר סיכוי מול

¹⁵³³ זבדה, 198; עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים, 192-193.
¹⁵³⁴ סלוק, 2/100; נג'ום, 9/28.
¹⁵³⁵ סלוק, 1/854.
¹⁵³⁶ נהאיה, 32/169.
¹⁵³⁷ ראה עדותו של ביברס אלמנצורי, אלתחפה, 207.
¹⁵³⁸ סלוק, 1/799; זבדה, 301.
¹⁵³⁹ נג'ום, 8/63; זבדה, 312; אבן אלפראת, 8/221.
¹⁵⁴⁰ על קראסנקר ראה: אעיאן, 4/96; על אקוש אלאפרם: אעיאן, 1/569; אלואפי, 9/334.
¹⁵⁴¹ על הממלוכים האישיים כמעבירי מידע מודיעיני, ראה גם: אעיאן, 1/566-577; אלואפי, 9/331-332.
¹⁵⁴² אעיאן, 4/92-93; אלואפי, 24/216.
¹⁵⁴³ אעיאן, 4/93.

המנצוריה.¹⁵⁴⁴ מאוחר יותר, כאשר נכנס אלנאצר מחמד לקהיר, ניצל מניסיון התנקשות בזכות ממלוכיו שגוננו עליו בגופם.¹⁵⁴⁵

1.2.2. קידום הממלוכים האישיים על ידי האדון

כל סולטאן חדש העולה לשלטון חותר לקדם את ממלוכיו האישיים על חשבון האמירים בני הסיעות האחרות, לרבות ה'ח'שדאשים' שלו עצמו. דפוס פוליטי זה מהווה עדות לכך שהממלוכים האישיים היו הגורם הנאמן ביותר לסולטאן החדש. בפרק א' (סעיף 3.1) תואר קידומם של כמה עשרות מבכירי המנצוריה למשרות בכירות בימיו של קלאוון. מעדותו של ביברס אלמנצורי עולה כי עוד רבים אחרים מקרב המנצוריה מונו למשרות חשובות.¹⁵⁴⁶ קלאוון מינה את בכירי הממלוכים שלו גם כאחראים על פרויקטים גדולים או על משימות אחרות המצריכות אמון. סנג'ר אלשג'אעי נתמנה לאחראי על בניית בית החולים הבימארסטאן וכל הבניינים המפוארים שמסביבו, שכללו *מדרסה* ומבנה קבר שלצדו, וכן אחראי היה על בניית הקבר לאשתו של קלאוון ואם בנו אלמלך אלצאלח עלי.¹⁵⁴⁷ קלאוון אף השתמש בביתו של סנג'ר אלשג'אעי על מנת לכלוא אנשים שפיטר.¹⁵⁴⁸ במהלך קרב חמץ של שנת 1281/680, קלאוון נעזר ב-200 מבין ממלוכיו הנאמנים על מנת לעביר את כספי האוצר העצומים את הכסף הרב למקום מבטחים.¹⁵⁴⁹ גם טרנטאי ביצע משימות אמון שונות עבור אדונו קלאוון. הוא שימש כמתווך בנישואים של אלצאלח עלי בן קלאוון עם בת האמיר המונגולי סיף אלדין נוכאי בן ביאן בשנת 1282/681.¹⁵⁵⁰ טרנטאי שימש כנציגו של הסולטאן במשא ומתן על רכישת המבנה במרכז קהיר, עליו עתיד קלאוון לבנות בו את בית החולים שלו והמדרסה.¹⁵⁵¹

הסולטאן אלאשרף ח'ליל, בניגוד לאביו, לא צלח במשימה של קידום הממלוכים האישיים. ביברס אלמנצורי מצייין כי ניסיונו לקדם את הממלוכים הבכירים שלו על חשבון המנצוריה, היתה אחת הסיבות לרציחתו.¹⁵⁵² כאשר עלו כתבע'א ולאחריו לאג'ין לכס השלטון, קידמו את הממלוכים האישיים שלהם למורת רוחם של האמירים הותיקים חבריהם. כתבע'א, זמן קצר לאחר עלייתו, האמיר את ממלוכיו הבכירים, העלה את מעמדם ומינה אותם למשרות בכירות.¹⁵⁵³ לאג'ין, ששלט אחריו, הינו הדוגמא הבולטת ביותר לסולטאן אשר נסמך על הממלוכים האישיים שלו וקידמם על חשבון בני הקבוצות האחרות לרבות חבריו ה'ח'שדאשים'. כמתואר בפרק ב' (סעיף 4), לאג'ין פעל בניגוד לשבועתו בכך שהדיח את האמירים הבכירים מעמדות המפתח ומינה במקומם את הממלוכים האישיים שלו. כבר עם עלייתו האמיר את בכירי הממלוכים שלו: מנכותמר, ג'אע'אן, בהאדר אלמעזי,

¹⁵⁴⁴ סלוק, 2/33-36; נג'ום, 8/170-174.

¹⁵⁴⁵ סלוק, 2/73.

¹⁵⁴⁶ זבדה, 177-176.

¹⁵⁴⁷ זבדה, 237-236, 247; אלואפי, 15/477. וראה עוד על הפרוייקטים שביצע בהערה 619 לעיל.

¹⁵⁴⁸ סלוק, 1/666.

¹⁵⁴⁹ ביברס אלמנצורי, שהיה אחד מהממלוכים הנאמנים האלה, מעיד כי לקח צרור שכזה. כיוון שסכום האוצר הנזכר כלל 200,000 דינאר וכל ממלוך לקח בידיו צרור של 1000 דינאר, במשימת אמון זו נטלו חלק 200 ממלוכים של המנצוריה, ראה: זבדה, 199.

¹⁵⁵⁰ זבדה, 229; נורת'רוף, קלאוון, 207.

¹⁵⁵¹ נורת'רוף, שם, 207; זבדה, 237-236.

¹⁵⁵² זבדה, 295.

¹⁵⁵³ אבן אלפראת, 8/195; אלתחפה, 305 144. הממלוך הבכיר של כתבע'א, אע'רלו אלעאדלי, נתמנה כמושל דמשק (אבן אלפראת, 8/214; זבדה, 310); בתח'אץ נתמנה לאסתאדאר (אבן אלפראת, 8/195).

בהאדר אלג'וכנדאר, בידו, אידע'די שקיר, באלוג', אקוש אלרומי וזולתם לאמירי טבלח'אנאה ו-עשר.¹⁵⁵⁴ לאחר זמן מה הדיח את חברו קראסנקר ומינה תחתיו את ממלוכו מנכותמר לסגנו במצרים.¹⁵⁵⁵ לאחר מכן פעל להדחת חבריו ה'שדאשים' קבג'ק מושל דמשק ובלבאן אלטבאחי מושל חלב, על מנת למנות תחתיהם את ממלוכיו ג'אע'אן, אידע'די שקיר ולאג'ין אלחסאמי.¹⁵⁵⁶ ביברס אלג'אשנכיר מינה אף הוא כמה מממלוכיו הצעירים במהלך תקופת שלטונו הקצרה על מנת לחזק את כוחו.¹⁵⁵⁷ על אף זאת, הממלוכים האישיים של כל אחד משלוש הסולטאנים המנצורים פרקו את עול אדוניהם ותרמו באופן מכריע לנפילת שלטון אדוניהם, כפי שיורחב להלן בסעיף 1.3.

1.2.3. היחס אל הממלוכים האישיים מצד אויבי אדונם

גורלם של הממלוכים הבכירים של אדון מסוים נקבע במידה רבה על פי גורל אדונם. כאשר עולה מעמדו של האדון עולה בהתאם מעמד ממלוכיו, כמתואר לעיל. בדומה לכך, גם כאשר האדון נרצח או נתפס משתנה בהתאם גורלם של ממלוכיו. בדרך כלל הממלוכים הבכירים שלו נאסרים, מוגלים או אף נרצחים. הממלוכים הזוטרים יותר, עוברים ככל הנראה לשירותו של הסולטאן המכהן או מפוזרים בין האמירים. בכך, נשמט בסיס התמיכה העיקרי של אותו סולטאן או אמיר ונמנעת סכנה של פעולת נגד מצד תומכיו. דפוס זה ניכר לאורך תקופת המנצוריה ובראשית שלטונו של אלנאצר מחמד. כשנתפס טרנטאי והוצא להורג ב-1290/689 נתפס גם ממלוכו בדר אלדין ל'אלא אלמסעודי.¹⁵⁵⁸ כאשר הודח כתבע'א מהשלטון, נרצחו תחילה שני ממלוכיו הנאמנים בכתות אלאזרק ובתח'אן, שהיו בסיס התמיכה העיקרי של כתבע'א.¹⁵⁵⁹ כאשר נרצח הסולטאן לאג'ין, מיהרו רוצחיו לחסל גם את מנכותמר, ממלוכו הראשי של לאג'ין.¹⁵⁶⁰ האמירים המנצורים מיהרו לתפוס את ממלוכיו הבכירים של לאג'ין המנוח, הם ג'אע'אן ולאג'ין אלצע'יר.¹⁵⁶¹ עם ראשית תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, תפס סולטאן זה שלושה מממלוכיו הבכירים של סלאר בטרם תפס את אדונם.¹⁵⁶² גורלם של שניים מהשלושה אינו ידוע. שיח' עלי, מכל מקום, שוחרר רק בשנת 1335/735 כלומר, 25 שנים לאחר שאלנאצר מחמד אסר את אדונו.¹⁵⁶³ דרך אחרת ומכובדת יותר להיפטר מסכנתם של הממלוכים האישיים הייתה להגלותם מקהיר. הממלוכים הבכירים של אלנאצר מחמד הוגלו לירושלים לאחר ניסיונו של אלנאצר מחמד להדיח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ב-1307/707.¹⁵⁶⁴ אלנאצר מחמד ניסה בכל כוחו למנוע את רוע הגזירה אך נאלץ, כפי שמציינים המקורות, להעביר את הלילה "בדאגה גדולה ובצער גדול בשל הגליית הממלוכים שלו לירושלים".

¹⁵⁵⁴ עקד, 3/353; זבדה, 315; אבן אלפראת, 8/229; אלמנהל, 9/171; סלוק, 1/826-827.

¹⁵⁵⁵ אעי'אן, 4/168.

¹⁵⁵⁶ סלוק, 1/853.

¹⁵⁵⁷ אלחפ'ה, 200; סלוק, 2/69.

¹⁵⁵⁸ אלמנהל, 6/387-388.

¹⁵⁵⁹ אלמנהל, 9/117; אעי'אן, 4/167; אלואפי, 24/385; אבן אלפראת, 8/221; סלוק, 1/819-820; נג'ום, 8/63; זבדה, 312.

¹⁵⁶⁰ ראה פרק ב', סעיף 4.5.

¹⁵⁶¹ קרארסלאן ששלט על דמשק מיד לאחר מות לאג'ין תפס את ג'אע'אן ולאג'ין אלצע'יר ומסרם לסנג'ר ארג'ואש מושל מצודת דמשק. סנג'ר ארג'ואש כלא אותם במצודת קהיר והרע את יחסו אליהם, ביטוי שרומז על תנאי מאסר קשים ואולי עינויים, ראה: אליוני, 60-61. אבן כת'יר מציין כי רכושם של השניים הופקע (אבן כת'יר, 14/4). עם זאת, לאחר מספר ימים שוחררו הממלוכים של לאג'ין, שבו למעמדם הקודם והמשיכו לכהן כאמירים בכירים (אבן כת'יר, 14/4). הם זכו ליחס זה בזכות אקוש אלפ'רם, ראה פרק ג', סעיף 4.1.

¹⁵⁶² נג'ום, 9/15; סלוק, 2/87.

¹⁵⁶³ אעי'אן, 2/108.

¹⁵⁶⁴ נג'ום, 8/173-174; סלוק, 2/35-36; זבדה, 392.

שנתיים לאחר מכן, כשאלנאצר מחמד יצא נגד ביברס אלג'אשנכיר, הגלה ביברס אלג'אשנכיר כמה מהממלוכים של אלנאצר מחמד ולקח את האקטאעות שלהם.¹⁵⁶⁵

1.3. ביטויים לחוסר נאמנות בין ממלוכים לאדונים

ביטויי הנאמנות של הממלוכים לאדונים עולים בקנה אחד עם עקרונות הסולידריות ששירטט איילון. אולם לצד מקרים אלו, בתקופת המנצוריה נזכרים לא מעט מקרים מובהקים של בגידת הממלוכים באדוניהם. הגילוי החמור ביותר של בגידה הינו כמובן רצח האדון בידי ממלוכיו. שני מקרים שכאלה נזכרים בתקופה הנדונה. הממלוכים של ביברס אלמופקי המנצורי, שהיה מאמירי דמשק, חנקו אותו בשנתו ב-1304/704.¹⁵⁶⁶ בדומה לכך, הממלוכים של אקוש אלרומי המנצורי, שהיה במקורו ממלוך של לאג'ין ולאחר מכן מנאמניו של ביברס אלג'אשנכיר, רצחו את אדונם בעיצומו של המשבר בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד ולאחר מכן ערקו לשורות אלנאצר מחמד עם הרכוש של אדונם.¹⁵⁶⁷ ב-1310/710, עם ראשית תקופת שלטונו השלישי של אלנאצר מחמד, נזכר מקרה נוסף של רצח אדון בידי ממלוכיו.¹⁵⁶⁸

מפתיעים עוד יותר העדויות על כוונות רצח ובגידה מצד הממלוכים הסולטאניים נגד אדוניהם הסולטאנים המנצורים. ממלוכי הַקְּתָאֲבִיָּה של הסולטאן לאג'ין שיתפו פעולה עם רוצחיו, כרג'י וטע'ג'י. ממלוכים אלה מכונים על ידי אלנוירי צְּבִיאַן (היינו, ממלוכים צעירים), ובמקורות מקבילים כ"ממלוכים סולטאניים" או "ממלוכי ה-ברג'יה", וזאת, ככל הנראה, כיוון שדרו בצריחי המצודה (אקראג'). נאמנותם נתונה היתה למפקדם הישיר כרג'י, ולא לסולטאן אדונם.¹⁵⁶⁹ ניסיון נוסף לרצח אדון נזכר גם בקשר לסולטאן ביברס אלג'אשנכיר. אבן אלדואדארי מציין כי כמה מממלוכיו של ביברס אלג'אשנכיר תכננו לרצוח את אדונם לאחר תבוסתו לאלנאצר מחמד על מנת לקחת את הרכוש שעימו. ביברס אלמנצורי, שנשלח על ידי הסולטאן להוביל את ביברס אלג'אשנכיר אל צהיון, הבין את כוונתם של הממלוכים. הוא נטל את רכושו של ביברס אלג'אשנכיר ושב עימו בסתר לקהיר. משהבינו זאת הממלוכים של ביברס אלג'אשנכיר, משכו ידם מכוונתם לרצוח את אדונם.¹⁵⁷⁰ אליוספי מציין כי בעיצומו של המאבק מול אלנאצר מחמד החלו הממלוכים של ביברס אלג'אשנכיר לנטוש אותו בזה אחר זה ואחד מהם אף ניסה ליטול זהב מאדונו ולברוח.¹⁵⁷¹ כשאבדו הסיכויים במאבק מול אלנאצר מחמד נטשו את ביברס אלג'אשנכיר גם יתר ממלוכיו, עד שלא נותרו עימו אלא מתי מעט.¹⁵⁷² ביברס אלמנצורי מציין כי ממלוכיו הצעירים (צביאן) של ביברס אלג'אשנכיר אשר פוזרו בין האמירים לאחר הירצחו תכננו לקחת חלק בניסיון להדיח את אלנאצר

¹⁵⁶⁵ נג'ום, 8/269; סלוק, 2/70.

¹⁵⁶⁶ אלדרר (בירות), 1/511; אלמנהל, 3/481.

¹⁵⁶⁷ כנו, 9/196; נג'ום, 8/261; סלוק, 2/63-64.

¹⁵⁶⁸ האמיר שנרצח הוא בלבאן אלבידע'אני, מושל מבצר בע'ראס, ראה: סלוק, 2/96.

¹⁵⁶⁹ ביברס אלמנצורי, ובעקבותיו אלנוירי, מציינים שכרג'י נתמנה על ידי לאג'ין למקדם אלממאליך אלסלטאניה, היינו האחראי על חינוכם של הממלוכים הסולטאניים הטירונים, הַקְּתָאֲבִיָּה (ראה זכדה, 323 ופרק א', סעיף 2.3). אלנוירי מציין לאחר מכן כי טרם נרצח הסולטאן, שאל את כרג'י אם דאג לכך שהצביאן שבמצודה נכנסו למיטותיהם והאם סגר את דלתותיהם. כרג'י ענה בחיוב, אולם למעשה פיזר כמה מהם במסדרונות המצודה (נהאיה, 31/359). בתיאור המקביל מכנה אבן אלדואדארי ממלוכים אלה כ-טמאליך אלברג'יה ואת כרג'י כ-מקדם אלממאליך אלברג'יה (כנו, 8/378). אלמקריזי מציין כי ממלוכים אלו היו "הברג'יה וזולתם מהממאליך" (סלוק, 1/856). תיאורים אלה מצביעים על כך שהיו אלה הממלוכים של לאג'ין אשר שיתפו פעולה עם כרג'י ברצח אדונם. כך סבור גם קליפורד, ראה: גיבוש מדינה, 217.

¹⁵⁷⁰ כנו, 9/197-198.

¹⁵⁷¹ אליוספי, 148.

¹⁵⁷² נג'ום, 8/272; סלוק, 2/78.

מחמד רוצח אדונם.¹⁵⁷³ ייתכן כי מהלך זה מעיד יותר על החשש מכך שלא יזכו לקידום ראוי בשלטונו של אלנאצר מחמד.

בכמה מקרים אחרים בגדו ממלוכים באדונם בכך ששיתפו פעולה עם אויביהם. ארע'ון, אחד מהממלוכים הבכירים של לאג'ין, ידע את האמיר ביסרי אלצאלחי על המקום והשעה בהם מתכוון אדונו לאג'ין לתפוס אותו. הסיבה לבגידת הממלוך באדונו היתה העובדה שלאג'ין לא קידם אותו לאמירות טבלח'אנאה אלא לאמירות עשר בלבד.¹⁵⁷⁴ ארסלאן, שהיה בנו של ממלוך בכיר של ביסרי, התחנך על ידי ביסרי וכיהן כאסתאדאר שלו, בגד באדונו והביא לתפיסתו לאחר שמנכותמר ממלוך לאג'ין הבטיח לו אמירות טבלח'אנאה.¹⁵⁷⁵ אר'לו, ממלוכו הנאמן של כתבע'א, נשבע אמונים ללאג'ין עם הדחת אדונו מהשלטון ועלייתו של לאג'ין. אר'לו אף מתואר כמי שהפגין שמחה לנוכח עלייתו של לאג'ין, ברך את לאג'ין וטען כי אדונו כתבע'א זלזל בו.¹⁵⁷⁶ ביברס אלמט'פרי ארכנאי, ממלוך של ביברס אלג'אשנכיר אשר הואמר על ידו, מסר לאלנאצר מחמד עם הגיעו לקהיר ב-1310/709 ידיעה על כוונה להדיחו מהשלטון לטובת מוסא בן עלי בן קלאוון.¹⁵⁷⁷ קראסנקר נאלץ גם הוא להתמודד עם אפשרות שהממלוכים שלו ינטשו אותו. כאשר רדף אותו אלנאצר מחמד בשנת 710/1309, נתן קראסנקר זהב לממלוכיו על מנת שיתלוו אליו בבריחתו מדמשק.¹⁵⁷⁸

1.4. כרסום במעמדו של האדון ביחס לממלוכיו

לצד הסדקים בנאמנות הממלוך לאדונו, התאפיינה תקופת המנצוריה גם בכרסום במעמדו הסמכותי של האדון ביחס לממלוכיו. המונח הערבי (שמקורו בפרסית) לאדונם של הממלוכים, אסתאד', משמעותו גם אב ביולוגי והוא נועד להדגיש את מערכת היחסים הרצויה שבין האדון לממלוכיו.¹⁵⁷⁹ כמו אב ביולוגי, האסתאד' מילא תפקיד של מחנך מוסרי וסמכותי שיש לציית ולהישמע לו.

ואכן, ניכר כי קלאוון נהג עם המנצוריה בסמכותיות ולעיתים אף בתקיפות. אבן אלזואדארי מתאר את קלאוון כבעל שררה (סִטְוָה) וכוח (כְּאֵס) על הממלוכים שלו וכמי שלעולם לא עבר בשתיקה על עברה שעשו. אבן תע'ריברדי מציין כי הממלוכים המנצורים חשו יראת כבוד כה גדולה כלפי אדונם, שלעולם לא העזו לזנוף במשרתיהם או לדבר אליהם בגסות בנוכחותו.¹⁵⁸⁰ תחושות אלו כלפי קלאוון המשיכו להתקיים בקרבם של ממלוכי המנצוריה גם לאחר שחרורם ולאחר ששירתו את אדונם כאמירים בכירים. פעמים רבות לא נענה קלאוון לבקשותיהם של הממלוכים שלו ובכך שמר על מעמדו הסמכותי ועל תפקידו כמחנך מוסרי. ביברס אלמנצורי רומז על כך כאשר הוא מציין כי קלאוון הוביל את הממלוכים שלו אל הדרך הנכונה ואל "ריפוי תשוקותיהם".¹⁵⁸¹ המקורות מזכירים מספר דוגמאות ליחס תקיף וסמכותי של קלאוון כלפי ממלוכיו. קלאוון

¹⁵⁷³ אלתחפה, 224.

¹⁵⁷⁴ סלוק, 1/836.

¹⁵⁷⁵ נהאיה, 31/332,334.

¹⁵⁷⁶ אבן אלפראת, 8/227; זיטרשטיין, 42.

¹⁵⁷⁷ אלדרר, (חידראבאד), 1/509. על ביברס אלמט'פרי ארכנאי ראה הערה 1326 לעיל.

¹⁵⁷⁸ נהאיה, 32/168.

¹⁵⁷⁹ איילון, "העבדות", 35; "ממלוך", 14.

¹⁵⁸⁰ נג'ום, 7/327-328.

¹⁵⁸¹ "وآتاهم من سداد الآراء والتتام الأهواء" (זכדה, 176).

סירב לבקשתו של אקוש אלפרם לצאת לסוריה, וייתכן כי הגביל את קידומו של קבג'ק.¹⁵⁸² על אף שסמך על ממלוכיו הבכירים ובייחוד על טרנטאי, סרב קלאוון לבקשותיהם של טרנטאי וכתב'ע'א להעניק לילדיהם אקטאעות ודאג לרסן את שאיפותיו של טרנטאי.¹⁵⁸³ קלאוון נזף קשות בבלבאן אלטבאח'י לאחר שנכשל במלחמתו בצלבנים¹⁵⁸⁴ ופיטר את סג'ר אלשג'אעי ממשרת הוזיר לאחר שנודע לו כי נהג בעושק ובשחיתות.¹⁵⁸⁵ דמותו של קלאוון כמחנך מוסרי אף התבטאה בכך שתבע מלאג'ין, בהיותו מושל דמשק, לחדול משתיית היין וממושבי ההוללות שלו ואיים עליו לבל ימשיך בדרכו זו.¹⁵⁸⁶

לעומת זאת, הסולטאנים המנצורים כתב'ע'א, לאג'ין וביברס אלג'אשנכיר, היו נתונים להשפעתם של ממלוכיהם האישיים. ביטוי להשפעתם של הממלוכים של כתב'ע'א על שיקול דעתו ניכר עוד בטרם עלה כתב'ע'א לכס הסולטנות. לפי ביברס אלמנצורי, בזכות השתדלותו של ממלוך בשם בתח'אץ אלזיני אצל אדונו כתב'ע'א, פעל כתב'ע'א באופן נמרץ ומתמשך על מנת לפייס את האמירים בעניין כתב'ע'א ולאג'ין. בשל כך יצאו השניים בגלוי ממקום מחבואם לאחר שרצחו את הסולטאן, קיבלו אמירות ומעמדם עלה.¹⁵⁸⁷ מעשה חסד של זה של כתב'ע'א כלפי לאג'ין, שנעשה בהשפעת ממלוכו האישי, הביא לנפילת שלטונו של כתב'ע'א כיוון שלאג'ין עמד בראש האמירים שהדיחו אותו. כוחם של ממלוכי כתב'ע'א והשפעתם עליו התחזקו הרבה יותר לאחר עלייתו של אדונם לשלטון. ביברס אלמנצורי מעיד כי כתב'ע'א לא נהג בסמכותיות הראויה עם ממלוכיו, לא ריסן אותם ולא הקפיד שינהגו ברמת מוסר נאותה. הם "התנפלו על האקטאעות" ולקחו שוחד, התנשאו על האמירים הותיקים ולמעשה דעתם גברה על זו של אדונם, עד ש"הסתירו אותו מאחורי מסך".¹⁵⁸⁸ סביר שהתנהגות זו של כתב'ע'א היא שהביאה ליחסו המזלזל של אע'רלו כלפי אדונו. אע'רלו היה מהממלוכים האהובים ביותר על כתב'ע'א. הוא קיבל אמירות עם עליית כתב'ע'א,¹⁵⁸⁹ נתמנה למושל דמשק,¹⁵⁹⁰ והיה מאחורוני הממלוכים שנותרו עם כתב'ע'א לאחר שנאלץ לברוח מאימת לאג'ין.¹⁵⁹¹ מכל מקום, לאחר עליית לאג'ין נשבע לו אע'רלו אמונים וברך אותו, בעוד

¹⁵⁸² אשר לאקוש אלפרם ראה: אלדרר (בירות), 1/396-397. אשר לקבג'ק, המקורות מציינים כי קלאוון נמנע מלשלוח את קבג'ק למסעות מלחמה בסוריה מחשש שיברח למונגולים ולכן קידומו עוכב בימי האסתאד' שלו קלאוון (אעיאן, 4/63,64; אלואפי, 24/179,180; סלוק, 1/871-872). עמיתי סבור שפרט זה אינו משקף מציאות היסטורית וכי הוא לא היה נזכר במקורות אלמלא קבג'ק ברח בסופו של דבר אל המונגולים (עמיתי, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 133). האארמאן הסב את תשומת הלב לכך שההיסטוריוגרפיה הממלוכית עברה תהליך של ליטרליזציה, המתבטאת למשל, באנקדוטות רבות, ראה: Ulrich Haarmann, "Auflösung und Bewahrung der klassischen Formen Arabischer Geschichtsschreibung in der Zeit der Mamluken", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 121 (1971), 53-60.

¹⁵⁸³ באנקדוטות הקשורות לניבוי עתיד בדיעבד. ראה לדוגמא, ניבוי שלטון של סולטאן או מושל מחוז: זבדה, 35; אבן אלפראת, 8/223-824; אבן אלפראת, 8/192; נג'ום, 8/55-56; אעיאן, 1/561,562; אלואפי, 9/327; אלדרר (בירות), 1/397. ניבוי רצח סולטאן או בכיר: אלואפי, 16/429-430; סלוק, 1/859-860; סלוק, 2/69-70; אלתחפה, 196. עם זאת, קבג'ק אינו נזכר כמי שאייש משרות

300; אבן אלפראת, 8/177-178; נג'ום, 8/53; סלוק, 2/69-70; אלתחפה, 196. עם זאת, קבג'ק אינו נזכר כמי שאייש משרות מפתח בתקופתו של קלאוון וכמי שנשלח לסוריה. כמתואר בפרק א' (סעיף 3.1), קבג'ק קיבל אמירות עם עליית קלאוון אך רק לקראת סוף שלטונו של קלאוון נזכר כאחד מן המפקדים שנשלחו לפשיטה על נובה.

¹⁵⁸⁴ ח'טט, 2/216; נורת'רוף, שם, 208-207. וראה הערה 518 לעיל.

¹⁵⁸⁵ זבדה, 190.

¹⁵⁸⁶ שם, 263.

¹⁵⁸⁷ סלוק, 1/861.

¹⁵⁸⁸ זבדה, 303; סלוק, 1/803.

¹⁵⁸⁹ "وتوثبت مماليكه على الإقطاعات والحمايات، وامتدت أيديهم إلى الرشى والجبايات، وتكبروا على الكبراء، وتقدموا على قنماء الأمراء، وغلّبوه على رأيهم، وحجّبوه بحجاب وجعلوه من ورائه، ولم يتنبه لردعهم ولا تيقظ لمنعهم" (זבדה, 310); וראה גם: אבן אלפראת, 8/195; אלתחפה, 144.

¹⁵⁹⁰ זבדה, 305; אבן אלפראת, 8/195.

¹⁵⁹¹ אבן אלפראת, 8/214; זבדה, 310; נג'ום, 8/61.

שדיבר בגנות אדונו כתבע'א. גם אם נקבל את חוות דעתו של אבן תע'ריברדי כי לאע'רלו "לא היתה ברירה" אלא להפגין אהדה רבה לסולטאן החדש,¹⁵⁹² הרי שהתנהגות שכזו מצד מנצורי כלפי קלאוון לא היתה מתקבלת על הדעת.

עדות נוספת לכרסום בסמכותיותו של כתבע'א בפני ממלוכיו ניתן למצוא בקשרי החיתון שיצר כתבע'א עם ממלוכו בידרא, לו השיא את בתו.¹⁵⁹³ קשרי חיתון בין הסולטאן לממלוכיו הבכירים היה יוצא דופן בפוליטיקה הממלוכית עד זמנו, שכן אלט'אהר ביברס וקלאוון נהגו לקשור את בנותיהם בקשרי נישואים עם הזאפדיה המונגולית, מתוך היוקרה לה זכו המונגולים בעיני הממלוכים.¹⁵⁹⁴ מכל מקום, דפוס זה היה לסממן בולט במדיניותו של אלנאצר מחמד בתקופת שלטונו השלישית ומטרתו היתה לחזק את נאמנותם הפוליטית הרופפת של ממלוכיו אליו.¹⁵⁹⁵ העובדה כי דפוס נישואים זה ניכר כבר בימיו של כתבע'א כאמצעי לחיזוק מעמדו של האדון, מעלה את הסברה כי ירידה בסמכותיותו אילצה אותו לאמץ אמצעי זה.

חמדנותם של הממלוכים של כתבע'א היא שהביאה בסופו של דבר לנפילת שלטונו. לפי אבן אלפראת, הממלוכים של כתבע'א כתבו מכתבים אל המונגולים בשם האמיר הצאלחי הותיק ביסרי, שבהם כביכול ביקש לשתף עמם פעולה. מטרתם של מכתבים מזויפים אלה היתה להביא למעצרו של ביסרי, לאג'ין ויתר האמירים הבכירים ובכך להעלות עוד יותר מעמדם של הממלוכים הסולטאניים. כתבע'א נפל במלכודת שהטמינו לו הממלוכים שלו. לאחר שנזף קשות בביסרי, מיהר זה לקשור קשר עם האמירים האחרים, שחששו אף הם ממזימותיהם של הממלוכים הסולטאניים, וקשר זה הביא להדחתו של כתבע'א.¹⁵⁹⁶

מגמה זו של איבוד כוחו הסמכותי של האדון כלפי ממלוכיו ניכרת גם בתקופתו של לאג'ין. ג'אע'אן שנתמנה על ידי אדונו לאג'ין לשד אלדואוין בסוריה "נהג בחוצפה כלפי אדונו" ופעל לסכסך בינו לבין קבג'ק מושל סוריה.¹⁵⁹⁷ אולם היה זה בעיקר מנכותמר שהצליח לסכסך בין אדונו לבין האמירים הבכירים. כל המקורות מדגישים כי לאג'ין נכנע לגחמותו של הממלוך האהוב עליו מנכותמר. כנזכר בהרחבה בפרק ב' (סעיף 4), לאג'ין מינה את מנכותמר לסגנו במצרים והעניק לו יד חופשית בניהול כל ענייני השלטון עד שלמעשה שלט על אדונו. מנכותמר התנהג בגסות עם האמירים הבכירים, פעל בניגוד להחלטות אדונו לאג'ין וגרם לכך שלאג'ין יתפוס, יאסור או ירצה את אמירי מצרים וסוריה הבכירים, שנמנו ברובם על חבריו הח'שדאשים מבין המנצוריה. כמו כן מנע מנכותמר מאדונו כל אפשרות לריצוי האמירים במסגרת רפורמת ה-777. בשל כוחו והשפעתו זו של מנכותמר החליטו האמירים כי אין מנוס אלא להתנקש בלאג'ין, על מנת להיפטר גם ממנכותמר.¹⁵⁹⁸ ההיסטוריונים המוסלמים קושרים באופן חד משמעי את נפילתו של לאג'ין בהתנהגותו שלוחת

¹⁵⁹² ג'ו'ם, 8/66-67.

¹⁵⁹³ אעיאן, 2/97.

¹⁵⁹⁴ אירוין, מורה תיכון, 108. וראה עוד על קלאוון והעדפתו את הנשים המונגוליות כנשות בניו, ראה הערה 107 לעיל.

¹⁵⁹⁵ אירוין, 108; לבנוני, מפנה, 49-48; Ahmad Abd al-Raziq, *La femme au temps des Mamlukes en Égypte* (Le caire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1973), 126.

לאחר תקופתו של אלנאצר מחמד, ראה: ואן סטינברגן, 77, 85-82.

¹⁵⁹⁶ אבן אלפראת, 8/221.

¹⁵⁹⁷ אעיאן, 4/64-65.

¹⁵⁹⁸ כרג'י רוצחו של מנכותמר ומרוצחי לאג'ין מצוטט כמי שאמר: "לא הרגנו את האסתאד' שלו אלא כדי להרוג אותו [=את

מנכותמר]", ראה: אעיאן, 4/168; כנז, 8/380. אבן אלדואדארי מציין בדומה לכך, כי לאג'ין נרצח ללא כל פשע שעשה כלפי מישוהו אלא רק בשל סגנו מנכותמר (כנז, 8/376); אפילו אבן כת'יר, המתאר את האירועים בתמציתיות ומנקודת מבט סורית,

הרסן של מנכותמר ובהשפעתו על אדונו. אלמקריזי מציין כי החיסרון היחיד של לאג'ין היה "בכך שנהה אחרי ממלוכו וסגנו האמיר מנכותמר והתייעץ עימו והסכים עימו ונהג לפי כל גחמותיו בשל אהבתו אליו עד שהביא הדבר לרצח השניים".¹⁵⁹⁹ אבן תע'ריברדי מעיר כי התנהלותו של מנכותמר הביאה לכך שהאמירים שנאו אותו וקשרו נגד אדונו לאג'ין, כיוון שידעו כי לא יקשיב לדברי הביקורת שלהם על מנכותמר.¹⁶⁰⁰ אלמקריזי קושר את נפילתו של לאג'ין בהתנהגותו הגסה של מנכותמר ברפורמת ה-ק'ק' החסאמי.¹⁶⁰¹ חוסר סמכותיותו של לאג'ין אינה ניכרת רק ביחס לממלוכו הותיק מנכותמר, כי אם גם ביחס לממלוכים הצעירים שלו (צביאן), אשר כנזכר לעיל, שיתפו פעולה עם רוצחיו.¹⁶⁰²

1.5. סיכום ומסקנות

ניתוח ההיבטים השונים שביחסים בין הממלוך לאדונו מראה כי על אף שבתקופת המנצוריה נאמנות הממלוך לאדונו הראשון ניכרת במספר דרכים, ישנן לא מעט עדויות למקרי בגידה של הממלוכים באדוניהם וניכר כי סמכותו של האדון על ממלוכיו נשחקה מאוד בהשוואה לתקופת קלאוון. הסולטאנים המנצורים כתבע'א, לאג'ין וביברס אלג'אשנכיר ראו בממלוכיהם האישיים כגורם הנאמן להם ביותר, ועל כן פעלו לקידום בתקופת שלטונם. אולם בניגוד לקלאוון שהצליח להטיל מרותו על ממלוכיו ולזכות באמונם המלא, מרגע שקודמו הממלוכים הסולטאניים על ידי אדונם המנצורי, תאוותם החומרית והפוליטית גברה והם הביאו בסופו של דבר לנפילת שלטון אדונם ולעיתים לרציחתו.

תקופת המנצוריה מתאפיינת, אם כן, בירידת מעמדו של האדון ביחס לממלוכיו. מקרים של בגידה באדון, השפעה על מדיניותו ושחיקה ביראת הכבוד כלפיו, לצד פעולות האדון לריצוי ממלוכיו וחזוק נאמנותם לו באמצעות מענקים חומריים, מתן משרות ויצירת קשרי חיתון - כל אלו יהיו למאפיינים בולטים ביותר בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד.¹⁶⁰³ מתקבל הרושם, אם כן, כי בשאלת יחסי הנאמנות שבין ממלוכים לאדוניהם היוותה תקופת המנצוריה שלב ביניים בירידת מעמדו של האדון, בין תקופתם של ביברס וקלאוון, לבין שלטונו של אלנאצר מחמד ואילך.

מציין כי האמירים שערקו למונגולים ידעו כי לאג'ין לא יפעל בניגוד לדעתו של מנכותמר בשל אהבתו אליו, ראה: אבן כת'יר, 14/3.

¹⁵⁹⁹ "ولم يُعيب بشيء سوى إنياداه إلى مملوكه ونائبه الأمير منكوتر ورجوعه إلى رأيه وموافقته له واتباعه لكل ما يهواه من شدة حبه له حتى أدى ذلك إلى قتلها" (סלוק, 1/859).

¹⁶⁰⁰ נג'ום, 8/98.

¹⁶⁰¹ סלוק, 1/846. עוד על השפעתו של מנכותמר על האסתאד' שלו ראה: סלוק, 852, 849-848, 1/848; אעיאן, 4/65-66; אלואפי 24/180-181; אלמנהל, 9/172-173; קליפורד, גיבוש מדינה, 218-215. על רפורמת ה-רוך ראה פרק ב', סעיף 4.2.3.

¹⁶⁰² ראה הערה 1569 לעיל.

¹⁶⁰³ לבנוני, מפנה, 80-53. ראה למשל על ניסיונם של הממלוכים הסולטאניים לסכסך בין הסולטאן לאמירים אחרים ב-1327/727, בדומה לאשר עשו הממלוכים של כתבע'א: לבנוני, שם, 64-65. על מעמדו הרם של בכותמר אלסאקי, שהיה למעשה הסולטאן בפועל בימי אלנאצר מחמד, בדומה למעמדו של מנכותמר בימי לאג'ין: שם, 68. על מעמדו של תנכו שהיה מושל סוריה בפועל: שם, 70. ראה למשל ניסיונות התנקשות באלנאצר מחמד מצד ממלוכיו האישיים וגורמים נוספים: שם, 64, 68-71. קליפורד סבור כי נאמנותם של הנאצריה לאדונם לא היתה רבה עוד בטרם החל אלנאצר מחמד את תקופת שלטונו השלישית (קליפורד, שם, 268-269). חוצפתם של ממלוכי הנאצריה כלפי אדונם אף גברה במהלך שלטונו (שם, 270-272). עמית סבור כי אלנאצר מחמד שאף ליצור קבוצות תמיכה נוספות, מלבד ממלוכיו, בעלית הצבאית שבנה, ובכך יש להעיד על חולשת נאמנות הנאצריה לאדונם, או חשש מפניהם (עמית, "עלית צבאית", 160).

2. סולידריות בין-ממלוכית: ח'שדאשיה

2.1. משמעות המונח ח'שדאשיה

איילון מגדיר את המונח ח'שדאשיה כחבורת הממלוכים שהיו שייכים לאותו אדון (אסתאד') ושעברו יחדיו את תקופת העבדות עד לשחרורם המשותף.¹⁶⁰⁴ אלא שאיילון אינו מצטט שום מקור המגדיר כך מונח זה. אירוויין טוען כי מונח זה נועד לציין לעיתים, ממלוכים שנמנו באופן כללי על אותה שכבה דורית.¹⁶⁰⁵ מעיון במקורות המתאימים לתקופת המנצוריה עולה כי המונח ח'שדאש נזכר תמיד ביחס לממלוכים של אותו אדון, אם כי לא בהכרח בני אותו מחזור.

המקורות הערביים מציינים לא פעם כי ממלוך מסוים הטיב עם רעהו בשל היותו ח'שדאש שלו. למשל, נזכר כי עם עלייתו של לאג'ין לשלטון, מינה את קבג'ק למושל דמשק כיוון שהיה ח'שדאש שלו.¹⁶⁰⁶ אולם לא ייתכן כי השניים עברו יחדיו את תקופת החונכות וכי שוחררו יחד, כיוון שלאג'ין נרכש על ידי קלאוון כנער צעיר בשנת 1260/659, בעוד קבג'ק נשבה בגיל מאוחר כ-17 שנים לאחר מכן, וקיבל אמירות כשלוש שנים לאחר מכן, כך שסביר כי תקופת החונכות שלו היתה קצרה מאוד, אם בכלל. בין שני מנצורים אלה נכרתה, ככל הנראה בהיותם כבר אמירים, "ברית אחים", שכפי שיובהר להלן, מעידה על יחסי חברות אמיצים ביניהם.¹⁶⁰⁷

איתמש אלמחמדי נזכר כמי שהיה ח'שדאש של בכתמר אלג'וכנדאר וכאח לו (ח'ושדאשה ומאאח'יאן) לה.¹⁶⁰⁸ השניים, מכל מקום, היו בני דורות שונים. בעוד בכתמר אלג'וכנדאר היה ממלוך ותיק ששירת את קלאוון עוד בהיותו אמיר, איתמש נרכש בתקופת שלטונו של קלאוון.¹⁶⁰⁹ המונח ח'שדאש, נזכר גם במקרה זה על מנת לציין את החברות האמיצה שהיתה ביניהם שכללה אף ברית אחים.¹⁶¹⁰

עם זאת, לעיתים המונח ח'שדאש נזכר בהקשר של ממלוכים שעברו תקופת חונכות משותפת. ביברס אלמנצורי מצייין כי איבך אלמוצלי, שנקנה יחד עימו על ידי קלאוון בשנת 1261/659 היה ח'שדאש שלו.¹⁶¹¹ נהיר אפוא, כי השניים עברו את מסלול החניכה באותם שנים. בדומה לכך, כתבע'א נזכר כמי שמכנה את לאג'ין "ח'שדאש שלי" (ראה בסעיף הבא להלן). השניים נרכשו על ידי קלאוון ככל הנראה בערך באותה שנה (9-1260/658) וסביר כי עברו יחדיו את תקופת החונכות וגם שוחררו באותה עת.¹⁶¹²

מהנודן לעיל עולה כי המונח ח'שדאש אינו מצייין בהכרח ממלוכים שעברו במשותף את מסלול החניכה ושוחררו יחדיו באותו זמן על ידי אותו אדון. המונח נועד לציין באופן כללי ממלוכים שהשתייכו לאותו אדון, ובמקרים רבים נועד לרמוז על קשרים קרובים במיוחד בין שני ממלוכים שהשתייכו לאותו אדון.¹⁶¹³

¹⁶⁰⁴ איילון, "העבדות", 29.

¹⁶⁰⁵ אירוויין, *מורה תיכון*, 90.

¹⁶⁰⁶ אעיאן, 4/168; אלואפי, 24/385.

¹⁶⁰⁷ ראה על כך בפירוט להלן בסעיף 2.3.4.1.

¹⁶⁰⁸ אלמקפא, 2/337.

¹⁶⁰⁹ ראה הערות 430 ו-497 לעיל.

¹⁶¹⁰ ראה להלן סעיף 2.3.4.1.

¹⁶¹¹ *זבדה*, 71.

¹⁶¹² ראה פרק א', סעיף 3.1.

¹⁶¹³ למסקנה דומה, לפיה המונח ח'שדאש מצייין חבר ולא אח, הגיע גם קובי יוסף, ראה: קובי יוסף, 208.

2.2. חולשתה של הסולידריות בין ממלוכים של אותו אדון (ח'שדאשיה).

איילון רואה בסולידריות בין ממלוכים שחונכו ושחוררו על ידי אותו אדון כעיקרון החשוב ביותר בתנהלות הפוליטית בסולטאנות הממלוכית, לצד הנאמנות שרחש הממלוך כלפי אדונו.¹⁶¹⁴ איילון טוען כי הח'שדאשים הפגינו רגשות סולידריות חזקים איש כלפי רעהו בעוד שהפגינו עוינות כלפי ממלוך שלא היה חבר בקבוצתם.¹⁶¹⁵ יחד עם זאת, מוסיף איילון כי הסולידריות הח'שדאשית היתה מוגבלת כאשר אמירים בעלי כוח ואמביציה נלחמו ביניהם.¹⁶¹⁶ רוב החוקרים שלאחר איילון ממעיטים עוד יותר בחוזקה של הסולידריות הח'שדאשית. קליפורד גורס כי הממלוכים היו "אינדבידואליסטים ואופורטוניסטים ביחסיהם עם חברי הח'שדאשיה שלהם".¹⁶¹⁷ הוא רואה בסולידריות הח'שדאשית "מסווה מוסרי", שאין לה חשיבות פוליטית כל עוד היא מתבססת על קשרי נאמנות אופקיים שאינם תועלתניים ולא על קשרי חליפין אנכיים שבין פטרון לקליינט.¹⁶¹⁸ בדומה לכך, ואן סטינברגן טוען כי הח'שדאשיה כבסיס לסולידריות איננה מציאות היסטורית כי אם "אידיאל מוסרי שלעולם לא הצליח לגבור על האינטרסים האישיים".¹⁶¹⁹ אירוויין סבור כי הח'שדאשיה כשלעצמה לא היוותה בסיס מרכזי לסולידריות במסגרת מאבקי המנצוריה אלא "נחתכה על ידי צורות אחרות של נאמנות".¹⁶²⁰ עמליה לבנוני מצמצמת גם היא את גבולות הנאמנות הח'שדאשית וטוענת כי אין לראות בח'שדאשיה "קולקטיב מאוחד" אלא יש להתבונן בקטגוריות נוספות שבתוכה על מנת להבין את "הרארכיית הנאמנות" הח'שדאשית.¹⁶²¹ בטרם אדון באותן "קטגוריות נוספות" או "צורות אחרות של נאמנות", אשר חיזקו וביססו את קשרי הח'שדאשיה, אנסה להעריך את חשיבותם של קשרים אלה בפוליטיקה הממלוכית בתקופת קלאוון והמנצוריה.

אמירי המנצוריה ניהלו ביניהם מאבקים רבים ומרים לאחר מות אלאשרף ח'ליל. אלא שביטויים לאיבה בין אמירי המנצוריה הבכירים ניכרים עוד בתקופת שלטונו של אדונם קלאוון. טרנטאי פעל נגד קראסנקר וסנג'ר אלשג'אעי. בהיותו סגן הסולטאן קלאוון, ניסה טרנטאי שוב ושוב להכשיל את קראסנקר שכיהן כמושל חלב. טרנטאי הסית את תושבי חלב נגד מושל מחוזם והדבר כמעט והביא להדחת קראסנקר.¹⁶²² איבה גדולה אף יותר שררה בין טרנטאי לסנג'ר אלשג'אעי. כסגנו של הסולטאן קלאוון בשנת 1288/687, היה זה טרנטאי שחשף בפני הסולטאן את התנהגותו הקשה של סנג'ר אלשג'אעי עם תושבי סוריה ומצרים והביא לכך שסנג'ר אלשג'אעי יענש ויפטר ממשרת הזר.¹⁶²³ סנג'ר אלשג'אעי נטר לו טינה על כך וכאשר נכלא טרנטאי על ידי אלאשרף

¹⁶¹⁴ איילון, "העבדות", 29. ראה ביתר פירוט על יחסי הנאמנות בין הממלוך לאדונו: שם, 27-29. על הסולידריות בין הח'שדאשיה: שם, 29-30.

¹⁶¹⁵ שם, 29.

¹⁶¹⁶ שם, 31.

¹⁶¹⁷ קליפורד, *גיבוש מדינה*, 50, 53-54.

¹⁶¹⁸ שם, 281-280, 55-50.

¹⁶¹⁹ ואן סטינברגן, סדר, 86.

¹⁶²⁰ אירוויין, *מורח תיכון*, 90. למסקנות דומות הגיע אירוויין גם בהתייחסו לתקופה הצ'רקסית, אם כי לדעתו עדיין היוותה הח'שדאשיה שבין ממלוכים "קשר חזק למדי", ראה: Robert Irwin, "Factions in Medieval Egypt", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1986), 237.

¹⁶²¹ Amalia Levanoni, "The Sultan's Laqab - A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism?", in *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, eds. Amalia Levanoni and Michael Winter, (Leiden: Brill, 2004), 93-94.

¹⁶²² אעיאן, 4/89; אלואפי, 24/213.

¹⁶²³ אלד'הבי, *תאריח'*, 59/23-24; *זבדה*, 263.

ח'ליל ב-1290/689, היה זה סנג'ר אלשג'אעי שהפקיע את הרכוש של טרנטאי.¹⁶²⁴ סנג'ר אלשג'אעי הופקד גם על עניויו המחרידים של טרנטאי.¹⁶²⁵ גם בין סנג'ר אלשג'אעי לכתבע'א שררה איבה עתיקת יומין. עוד בטרם פרצה מלחמת הדמים בין השניים על השלטון, כתבע'א, כממלא מקום הסולטאן קלאוון בהעדרותו (נאא'ב אלע'יבה), פיטר מהזירות את סנג'ר אלשג'אעי במצוות קלאוון.¹⁶²⁶

עם מות קלאוון ואלאשרף ח'ליל, כאשר החלו המנצורים להיאבק בינם לבין עצמם על השלטון, ירד עוד יותר משקלה של הח'שדאשיה כבסיס לסולידריות בין המנצוריה. האמירים המנצורים אסרו ולעיתים אף רצחו איש את רעהו. הדוגמא הבולטת ביותר היא רצח בידרא בידי כתבע'א והאמירים ולאחר מכן רצח המנצורים שהיו שותפים בקואליציה של רוצחי אלאשרף ח'ליל, הם בהאדר ראס נובה, אקוש אלמוצלי ואלטנבע'א אלג'מדאר.¹⁶²⁷ רבים יותר היו המקרים בהם אמירי המנצוריה עצרו איש את רעהו. סנג'ר אלשג'אעי תפס במצוותו של הסולטאן אלאשרף ח'ליל את קרארסלאן ואקוש אלפארם.¹⁶²⁸ לאחר מכן, עצר כתבע'א את ביברס אלג'אשנכיר וכלא אותו באלכסנדריה במסגרת מאבקו על השלטון.¹⁶²⁹ כתבע'א כלא גם את איבך אלח'זנדאר מושל טריפולי,¹⁶³⁰ את אסנדמר כרג'י,¹⁶³¹ ואת סנקר אלאעסר.¹⁶³² לאג'ין הרבה במיוחד במאסרים של חבריו המנצורים, כמתואר לעיל.¹⁶³³

חולשתה של הח'שדאשיה כבסיס לנאמנות לעומת הנאמנות שבין האדון לממלוכים האישיים בולטת במיוחד בשלטונם של כתבע'א ולאג'ין. כאשר עלה לשלטון כתבע'א, הוא האמיר קבוצה מהממלוכים שלו והעלה את מעמדם. הממלוכים שלו פרקו כל עול והתנשאו על פני האמירים הותיקים.¹⁶³⁴ בשלב מסוים אף מינה כתבע'א את ממלוכו הנאמן אער'לו למושל דמשק.¹⁶³⁵ עדות מובהקת לחולשתה של הח'שדאשיה ניתן לראות בעובדה שלאג'ין רצח בדם קר את שני הממלוכים הבכירים של הח'שדאש שלו כתבע'א, וכל זאת לאחר שכתבע'א הגן על חייו של לאג'ין לאחר רצח אלאשרף ח'ליל ומינה אותו לסגן הסולטאן.¹⁶³⁶ כאשר עלה לאג'ין, ביצעו עמו האמירים הבכירים, שרובם נמנו על המנצוריה, שורה של הסכמים ושבועות על מנת שלא יקדם את הממלוכים שלו על חשבונם. בתחילה, עמד לאג'ין בהסכם זה ומינה את הח'שדאשים שלו לתפקידי המפתח בסולטאנות. קראסנקר היה לסגנו של הסולטאן, בעוד קבג'ק, לבקשתו, מונה על דמשק,¹⁶³⁷ וסנקר אלאעסר מונה לווזיר.¹⁶³⁸ אלא שמינויים אלה, שנעשו מתוך כוונה הסכמים ושבועות, לא האריכו ימים. על מנת לבסס ולבצר את שלטונו, היה חייב לאג'ין להסתמך על הגורמים אותם ראה כנאמנים לו ביותר והם הממלוכים שלו ולא הח'שדאשים שלו.

¹⁶²⁴ זבדה, 274-275, אבן אלפראת, 8/101. על הרכוש הרב שנלקח מטרנטאי, ראה: אלמנהל 6/387.

¹⁶²⁵ אלואפי, 16/430; אלד'הבי, תאריח', 59/370.

¹⁶²⁶ נורת'רוף, קלאוון, 106.

¹⁶²⁷ ראה פרק ב', סעיפים 2.1, 2.3.

¹⁶²⁸ נהאיה, 31/222.

¹⁶²⁹ ביברס אלג'אשנכיר נשאר במאסר עד תקופת שלטונו של לאג'ין (אלדרר (קהיר), 2/36-37; סלוק, 1/799), ככל הנראה

כתבע'א כלא את ביברס אלג'אשנכיר, אולם ראה גם מסורות אחרות בעניין זה בהערה 659 לעיל.

¹⁶³⁰ אבן אלפראת, 8/199; איבך אלח'זנדאר נכלא כי לא סר למרותו של כתבע'א (אלמקפא, 2/327-238).

¹⁶³¹ אבן אלפראת, 8/213; אעיאן, 1/534; אלדרר (קהיר), 1/388.

¹⁶³² אעיאן, 2/479; אלואפי, 15/497.

¹⁶³³ ראה פרק ב', סעיף 4.

¹⁶³⁴ זבדה, 305, 310; אבן אלפראת, 8/195, 204-205; אלמנהל, 9/116; סלוק, 1/812. וראה סעיף 1.4 לעיל.

¹⁶³⁵ אבן אלפראת, 8/214; זבדה, 310; נג'ום, 8/61.

¹⁶³⁶ אעיאן, 4/167; אלואפי, 24/385; אלמנהל, 9/167; נג'ום, 8/63; זבדה, 312; אבן אלפראת, 8/221.

¹⁶³⁷ אעיאן, 4/64; אלואפי, 24/180.

¹⁶³⁸ אעיאן, 2/479; אלואפי, 15/497.

ואכן, לאחר זמן מה הדיח לאג'ין את קראסנקר וקבג'ק לטובת ממלוכיו מנכותמר וג'אע'אן והתחיל לתפוס את הח'שדאשים שלו בזה אחר זה. קראסנקר נעצר ונכלא ובין השניים התפתח חשש הדדי שמא כל אחד מהם יפגע לרעה בשני.¹⁶³⁹ קבג'ק נאלץ לברוח מפני לאג'ין ולמצוא מקלט אצל המונגולים האילח'אנים. גם מנצורים אחרים כמו בלבאן אלטבאח'י, בכתמר אלסל'ח'דאר, בהאדר אלהאג', וסנקר אלאעסר פוטר או נאסרו.¹⁶⁴⁰ יריבות עזה שררה בין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר בתקופת שלטונם המעשי המשותף, כפי שתואר לעיל בפרק ב' (סעיף 5.3), השניים דאגו לקדם את נאמניהם, שלא נמנו בהכרח על הח'שדאשים שלהם מקרב המנצוריה.¹⁶⁴¹ בנוסף למאבק שהתחולל בתוך הח'שדאשיה המנצורית בין תומכי ביברס אלג'אשנכיר לבין תומכי סלאר, ניטש מאבק חמור יותר בין תומכי ביברס אלג'אשנכיר וסלאר לבין מתנגדיהם שתמכו באלנאצר מחמד. ככל שהתחזק כוחו של אלנאצר מחמד, ערקו לצדו יותר ויותר אמירים מקרב המנצוריה. מכל מקום, כבר מראשית המאבק עמדו לצד אלנאצר מחמד שלושת האמירים המנצורים הבכירים קראסנקר (מושל חלב), קבג'ק (מושל חמאה) ואסנדמר (מושל טריפולי). גם כראי ששלט בירושלים היה מתומכי הסולטאן. אמירים מנצורים אלה סייעו לאלנאצר מחמד ככל שיכלו במאבקו נגד הח'שדאשים שלהם ביברס אלג'אשנכיר, סלאר והמנצורים שתמכו בהם.¹⁶⁴²

ככל שהתחזק מעמדו של אלנאצר מחמד כך גם גברו מקרי הבגידה בין הח'שדאשים המנצורים. כאשר תפס אלנאצר מחמד את השלטון בשלישית, היו אלה האמירים המנצורים שתפסו את חבריהם למען הסולטאן והדוגמאות לכך רבות.¹⁶⁴³ ביטוי בולט במיוחד לבגידה ח'שדאשית ניכר בדרך בה נתפס בתח'אין אלמנצורי הכרג'י. לאחר שגילה הסולטאן על מזימתו של בתח'אין למרוד נגדו ולהמליך תחתיו את בן דודו מוסא בן עלי, התבצר בתח'אין במצודה וסרב להיכנע. אלנאצר מחמד שלח אליו את ביברס אלמנצורי ששיקר לו באומרו כי הסולטאן זימן אליו אמירים נוספים על בתח'אין כך שאין כוונתו לתפוס אותו. בתח'אין האמין לחברו המנצורי ובא אל הסולטאן, שמיד תפס אותו והוציאו להורג.¹⁶⁴⁴

חשיבותה של הסולידריות הח'שדאשית עלתה כאשר התאגדו חבריה נגד אויב משותף או מתוך נאמנות לאדונם, אולם אף היא לא היתה מושלמת. קבוצות ח'שדאשיות אלו, נזכרות במקורות באופן כללי לפי כינוי המלוכה או שמו של אדונם: המנצוריה (על שמו של אלמנצור קלאוון), האשרפיה (על שמו של אלאשרף ח'ליל) החסאמיה

¹⁶³⁹ אלצפדי מתאר כי קראסנקר חשש מידו הקשה של לאג'ין בעוד לאג'ין חשש שאם ישחרר את קראסנקר הדבר יעלה לו בחייו, ראה: אלואפי, 24/125; אעיאן, 4/91.

¹⁶⁴⁰ ראה פרק ב', סעיפים 4.2, 4.4.

¹⁶⁴¹ סלוק, 1/873-874. ראה תיאורו הפיוטי של אלצפדי את מערכת היחסים שבין ביברס אלג'אשנכיר לסלאר: אעיאן, 2/490.

¹⁶⁴² נג'ום, 8/238-242, 244-247; סלוק, 2/56-57 וראה בהרחבה על כך בפרק ב', סעיף 6.

¹⁶⁴³ קראסנקר ואסנדמר כרג'י הם שתפסו עבורו את ביברס אלג'אשנכיר (אעיאן, 4/92; אלואפי, 24/216; אלדרר (קהיר), 2/39-40). מנצורים רבים נשלחו לתפוס את קראסנקר מושל דמשק (קראלאג'ין האסתאדאר, אידמר אלה'טירי, לאג'ין אלג'אשנכיר, מע'לטאי אלמסעודי, אדכזו אלאשרפי, לאג'ין אלעמרי, וכן כוח בראשות קלי אלסל'ח'דאר, אאל מלך וכג'אן, ראה: סלוק, 2/109; אעיאן, 4/93; אלואפי, 24/216-217; כנו, 9/218). את כראי מושל דמשק, תפס ארע'ון אלדואדאר בסיוע האמירים המנצורים שהיו בעיר והם כג'אן, בהאדר אאין וביברס אלמג'נון (נהאיה, 32/180-181; אעיאן, 4/153; אלדרר (קהיר), 3/353). קודם לכן היו אלה אמירי המנצוריה כראי, סנקר אלכמאלי, איבך אלרומי, בינג'אר, כג'אן ובהאדר אאין שתפסו את אסנדמר כרג'י מושל חלב למען אלנאצר מחמד (אלמקפא, 2/188; נג'ום, 9/23-24, 27; סלוק, 2/89, 90; אעיאן, 2/484). סנג'ר אלג'מקדאר תפס את קטלובך עבור אלנאצר מחמד (אלתחפה, 228). סנג'ר אלג'אולי חברו של סלאר וביברס אלמנצורי נשלחו על מנת לתפוס את סלאר (נג'ום, 9/15-16). תמר אלסאקי, בכתות אלקרמאני וכג'אן תפסו את ביברס אלעלאאי (נהאיה, 32/196).

¹⁶⁴⁴ נהאיה, 32/169.

(על שם חסאם אלדין לאג'ין), העאדליה (על שם אלעאדל כתבע'א) או המט'פריה (על שם אלמט'פר ביברס אלג'אשניכר). האשרפיה פרצה במרד בקהיר לאחר רצה אדונם אלאשרף ח'ליל. כתבע'א, סגן הסולטאן, שחשש מאיחוד ח'שדאשי שכזה, פיזר את חברי האשרפיה במקומות שונים בקהיר לבל יתאגדו יחדיו. חברי האשרפיה שהתגוררו בארמונות הכבש ובהיפודרום פתחו במרד נגד רוצחי אדונם שעתה עמדו בראש הסולטנות (כתבע'א, לאג'ין וקראסנקר). האשרפים הצליחו לשחרר את הח'שדאשים שלהם שהיו אסורים בכלא ח'זאנת אלכנוד, אך מרידתם דוכאה במהרה ורבים מהם הוצאו להורג באכזריות. עם זאת, האחדות הח'שדאשית של האשרפיה לא היתה מושלמת כיוון שחלק מבין ממלוכי האשרפיה סירבו להצטרף למרד.¹⁶⁴⁵ האשרפיה נזכרת גם כמי שפעלה בקואליציה שקמה נגד לאג'ין, אחד מרוצחי אדונם.¹⁶⁴⁶ סביר שכינוי זה מתייחס גם במקרה זה רק לחלק מבין קבוצה ח'שדאשית זו.

בדומה לאשרפיה, גם הח'שדאשיה של ממלוכי לאג'ין (החסאמיה), נזכרת כסיעה שפעלה על מנת לתפוס את אמירי המנצוריה במצוות לאג'ין אדונם.¹⁶⁴⁷ לאחר רצה לאג'ין חברה החסאמיה אל אקוש אלפרם, מי שהיה מאחורני נאמניו של לאג'ין.¹⁶⁴⁸ באותה עת יצאה הוראה לתפוס את האמירים מח'שדאשית החסאמיה כך שסיעה זו היתה נתונה בסכנה.¹⁶⁴⁹ גם המט'פריה (הממלוכים של ביברס אלג'אשניכר), התאגדו יחדיו לאחר רצה אדונם במטרה להדיח את הסולטאן המכהן אלנאצר מחמד רוצה אדונם.¹⁶⁵⁰ עם זאת, גם במקרה זה, כמו במקרה האשרפיה, האחדות בין החברים לא היתה מושלמת. אחד מחברי המט'פריה בגד בחבריו והלשין לאלנאצר מחמד על הכוונה של חבריו להתאגד נגדו.¹⁶⁵¹ בתגובה לכך החליט אלנאצר מחמד להוציא להורג קבוצה מהמט'פריה (החלטה שלא יצאה בסוף לפועל).¹⁶⁵²

נטיותיהם הפוליטיות המנוגדות של ממלוכי לאג'ין הבכירים בתקופת המאבק בין ביברס אלג'אשניכר לאלנאצר מחמד, מצביעה על חוסר אחידותה של הח'שדאשיה של לאג'ין לאחר מות אדונה. בעוד אידע'די שקיר וטע'אי צידדו באלנאצר מחמד, אקוש אלרומי היה מתומכיו הראשיים של ביברס אלג'אשניכר.¹⁶⁵³ העובדה כי הח'אצכיה של אלנאצר מחמד התאגדה נגד בכתמר אלסאקן, כאשר עבר לשורות הממלוכים של אלנאצר מחמד בתקופת שלטונו השלישית (ראה לעיל, סעיף 1.1), מצביעה ככל הנראה על התאגדות סיעתית כנגד אויב משותף, ופחות על נאמנות ח'שדאשית כשלעצמה.¹⁶⁵⁴

עיון מדוקדק במהלכיה של הפוליטיקה בתקופת המנצוריה מצביע גם על העובדה כי לא ניתן לראות בממלוכים שעברו יחד את מסלול החונכות כנאמנים במיוחד זה לזה, לעומת ממלוכים שנוספו לח'שדאשיה לאחר שחונכו ושחררו על ידי אדונים אחרים. ממלוכים שהצטרפו מאוחר יותר לח'שדאשיה המנצורית, היוו חלק אינטגרלי במערכת היריבויות והבריתות הפוליטית כח'שדאשים המנצורים הותיקים. בכתמר אלסלחדאר, שהיה במקורו

¹⁶⁴⁵ זבדה, 304; סלוק, 805-806; אבן אלפראת, 8/191-192; ג'ומ, 8/49.

¹⁶⁴⁶ סלוק, 1/856.

¹⁶⁴⁷ ראה הערה 759 לעיל.

¹⁶⁴⁸ אעיאן, 1/562-563; אלואפי, 9/328.

¹⁶⁴⁹ סלוק, 1/866.

¹⁶⁵⁰ אלחחפה, 224; ג'ומ, 9/24-25; סלוק, 2/92.

¹⁶⁵¹ אעיאן, 5/480; אלדרר (קהיר), 5/148.

¹⁶⁵² ג'ומ, 9/26; סלוק, 2/92-93.

¹⁶⁵³ על אידע'די שקיר וטע'אי ראה פרק ג' סעיף 2.1; על אקוש אלרומי ראה: סלוק, 2/47; כנז, 9/158; זבדה, 406; ג'ומ,

8/235-236.

¹⁶⁵⁴ זאת בניגוד לדעתו של איילון שראה בהתאגדות נגד בכתמר אלסאקן ביטוי מובהק לאחוה ח'שדאשית ("העבדות", 30).

ממלוך של אלט'אהר ביברס, היה לאחד האמירים המשפיעים ביותר בצמרת הפוליטיקה המנצורית וכיהן כחאג'ב לאורך תקופה זו. לאחר רצח אלאשרף ח'ליל, כמעט והוצא להורג על ידי בידרא ורוצחי הסולטאן, אך הצליח לעבור מכוחותיו של בידרא אל מחנה כתבע'א המנצח ואף התעלל בגופתו של בידרא המובס. מכל מקום, בעימות שנערך לאחר מכן בין כתבע'א לבין סנג'ר אלשג'אעי, היה בכתמר ראשית מנאמני סנג'ר אלשג'אעי אך עבר לכוחותיו של כתבע'א. כמו כן נמנה על האמירים המנצורים הבכירים שבחרו בכתבע'א ולאחר מכן בלאג'ין לסולטאנות. לאחר מכן היה בכתמר לאחד מהאמירים אותם ביקש לאג'ין לתפוס וערק ויחד עם קבג'ק לשטחי המונגולים ב-1299/698.¹⁶⁵⁵ בהאדר אלחאג', שהיה במקורו ממלוך של הסולטאן אלט'אהר ביברס ולאחר מכן שירת אמיר בשם רכן אלדין אלחלבי אלכתמר, קשר עצמו עם כתבע'א הותיק והיה לאחד מתומכיו, אך לאחר מכן חבר ללאג'ין ותמך בסולטאנות שלו.¹⁶⁵⁶ כג'כן, שהיה ממלוך של סנג'ר אלדואדארי, יחד עם סנקר אלעסר, שהיה מממלוכי האמיר עז אלדין אידמר אלט'אהרי, היו מנאמניו ותומכיו החשובים של לאג'ין.¹⁶⁵⁷ סנג'ר אלג'אולי, שהיה ממלוך של אמיר ט'אהרי בשם ג'אול, היה מחבריו הקרובים של סלאר. בתקופת שלטונם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר עלה מעמדו בשל כך ובשנת 1306/706 אף הוגלה לסוריה בשל היריבות בין ביברס אלג'אשנכיר לסלאר.¹⁶⁵⁸ טע'ריל אלאיע'אני, שהיה מממלוכי האמיר איע'אן סם אלמות, היה לעומת זאת, מנאמניו של ביברס אלג'אשנכיר.¹⁶⁵⁹

עדויות בודדות יש לסולידריות בין אמירי המנצוריה שנמנו על אותה שכבה דורית והן קשורות ליחסים שבין לאג'ין, קראסנקר וכתבע'א. קראסנקר נזכר כמי ששיכנע את אלאשרף ח'ליל לבל יוציא להורג את לאג'ין, עד שנעשתה בעניינו של לאג'ין שפאעה והוא ניצל. עם זאת, ניתן לייחס פעולה זו לעובדה כי השניים נתונים היו במאבק נגד הסולטאן אויבם המשותף.¹⁶⁶⁰ עדות חשובה יותר לסולידריות שייכתן ושורשיה נעוצים באחוזה ח'שדאשית, ניכרת מצדו של כתבע'א. בהיותו סגן הסולטאן אלנאצר מחמד בתקופת שלטונו הראשונה, גילה כתבע'א יחס אוהד במיוחד כלפי לאג'ין וקראסנקר חבריו הח'שדאשים. הוא העניק חסות לשניים לאחר שרצחו את אלאשרף ח'ליל. לפי אלצפדי, השניים הסתתרו לאחר רצח בידרא בביתו של כתבע'א, בעודו הכריז בפומבי שהוא מחפשם.¹⁶⁶¹ אלמקריזי מציין כי ממלוך של סנג'ר אלשג'אעי אף איים לרצוח את כתבע'א כיוון שסרב להסגיר את לאג'ין.¹⁶⁶² כתבע'א שכנע את האמירים הבכירים, בייחוד האשרפיה, שימחלו לרוצחי אדונם וכך, לאחר זמן מה, הוציא בגלוי את השניים ממקום מחבואם וגרם לכך שיקבלו שוב את האמירות הבכירה שהיתה להם בעבר.¹⁶⁶³ לאחר מכן, כאשר עלה כתבע'א על כס הסולטנות, מינה את לאג'ין לסגנו ורומם גם את מעמדו

¹⁶⁵⁵ ראה על מוצאו כממלוך של אלט'אהר ביברס: פרק א', סעיף 3.3; על הקריירה שלו בימי המנצוריה: פרק ב', סעיפים 2.1,

2.4, 3.1, 4.1, 4.4.

¹⁶⁵⁶ על מוצאו של בהאדר אלחאג' כממלוך ט'אהרי ראה: פרק א', סעיף 3.3 וראה שם הערה 480. על תמיכתו בכתבע'א ואחר

כך בלאג'ין ראה: פרק ב', סעיפים 2.1, 2.4, 3.1, 3.3, 4.1.

¹⁶⁵⁷ ראה על מוצאם בפרק א', סעיף 3.3. על תמיכתם בלאג'ין: פרק ב', סעיף 3.3.

¹⁶⁵⁸ ראה פרק א', סעיף 3.3 ופרק ב', סעיף 5.3.

¹⁶⁵⁹ ראה הערה 457 לעיל. על חלקו בעלית המנצוריה ראה בפרק ב' ועל תמיכתו בביברס אלג'אשנכיר ראה בפרק ב', סעיף 6.

¹⁶⁶⁰ אבן אלפראת, 8/146. אבן תע'ריברדי מציין כי היו אלה הח'שדאשים של לאג'ין שעשו שפאעה בעניינו ולכן ניצל (נג'ום,

8/85). במקום אחר מציין אותו היסטוריון שערבו ללאג'ין הח'שדאש שלו בידרא סגן הסולטאן, סנג'ר אלשג'אעי ואחרים (נג'ום, 8/13). אלהבי מציין כי בידרא וסנג'ר אלשג'אעי עשו בעניינו שפאעה אצל אלאשרף ח'ליל ולכן שוחרר, ראה:

אלדהבי, תאריך', 60/18.

¹⁶⁶¹ אעיאן, 4/90-91; אלואפי, 24/213-214.

¹⁶⁶² סליך, 1/799.

¹⁶⁶³ סליך, 1/803; זבדה, 303; אעיאן, 4/167; אלואפי, 24/385.

של קראסנקר עד שהשניים נזכרים כמי ש'ניהלו את ענייני הממלכה'.¹⁶⁶⁴ על אף שלאג'ין השיב רעה תחת טובה לכתב'ע'א שהטיב עימו, בכך שהדיח את כתב'ע'א ורצה שניים מממלוכיו של חברו, לאג'ין לא ניסה להרוג את כתב'ע'א אלא הגלה אותו לצר'ח'ד עם כמה מהממלוכים שלו, נשותיו ומשרתיו.¹⁶⁶⁵ ביברס אלמנצורי מציין כי העובדה כי כתב'ע'א לא נרצה נעוצה בכך שלאג'ין, קבג'ק, קראסנקר וכן בהאדר אלחאג' חשו סולידריות קבוצתית כלפי חברים זה.¹⁶⁶⁶ מכל מקום, לאג'ין מיהר לכלוא את חברו קראסנקר ואת כתב'ע'א כאמור, הרחיק. עדויות אלו על נאמנות בין אמירים מנצורים הנאבקים על שלטון היגן כה בודדות, כך שקשה לדעת אם לא עומדים מאחוריהן מניעים אחרים כמו קשרי ידידות בין האמירים או אינטרסים שונים.

על רקע חולשה זו של הח'שדאשיה כבסיס לסולידריות, דומה כי אכן לא היתה היא אלא עיקרון תיאורטי בלבד בפוליטיקה הממלוכית בתקופת קלאוון והמנצוריה. עיקרון זה שימש כאמתלה לאמירים המובסים במסגרת המאבקים הפוליטיים, על מנת לפייס יריבים או לשמור על חייהם. כך יש להבין את רוב המקרים בהם ישנה התייחסות לסולידריות שמקורה הבלעדי הוא ח'שדאשיה. כמה מהדוגמאות הבולטות בעניין זה נזכרות עוד מתקופתו של קלאוון. כאשר סנקר אלאשקר מרד נגד קלאוון והשתלט על דמשק, קרא לו קלאוון בשם הח'שדאשים הצאלחים, לשוב אל הנוהג המקובל שבין הח'שדאשים.¹⁶⁶⁷ לאחר מכן בתקופת המנצוריה, כאשר נאלץ כתב'ע'א לוותר על שלטונו לטובת לאג'ין, הוא הבטיח לציית לסולטאן החדש ולא להתנגד לו בטענה שלאג'ין "ח'שדאש שלו".¹⁶⁶⁸ גם ביברס אלג'אשנכיר, במסגרת מאבקו מול אלנאצר מחמד, כאשר הוא בקש לפייס את קראסנקר ולרכוש את לבו, כתב לו כי הוא "ח'שדאש שלו".¹⁶⁶⁹ בדומה לכך, הח'שדאשיה שימשה טיעון לחנינה של אמיר מנצורי על ידי מנצורי אחר, בדרך כלל במסגרת שפאעה. כאשר ניסו האמירים למנוע את מעצר איבך אלח'זנדאר, ציינו בפני כתב'ע'א כי איבך אלח'זנדאר הוא ח'שדאש שלו. מכל מקום, כתב'ע'א סרב לחון את איבך אלח'זנדאר, שכן איבך סרב להישבע אמונים לכתב'ע'א כסולטאן. בפועל, אם כן, לא ניכרה סולידריות גדולה בין שני הח'שדאשים.¹⁶⁷⁰ לאחר מכן, ציינו האמירים בפני הסולטאן כתב'ע'א כי איבך הוא "גדול הח'שדאשים" שלו (אכבר ח'שדאשיה אלסלטאן) במטרה שישחרר אותו.¹⁶⁷¹ בדומה לכך, כשעשו האמירים שפאעה למען כתב'ע'א בפני הסולטאן לאג'ין, ציינו בפניו כי על אף הכל, כתב'ע'א הוא ח'שדאש שלו.¹⁶⁷² במקרים אחרים, כאשר נזכר כי נתפס אמיר מסוים ועמו אמיר נוסף "כיוון שהוא ח'שדאש שלו", הכוונה היא ברוב המקרים לממלוכים של אותו אדון אשר קשרו ביניהם קשרי רעות חזקים במיוחד לאורך השנים, כפי שנדון לעיל.¹⁶⁷³

¹⁶⁶⁴ אעי'אן, 4/91, 145; אלואפי, 24/213, 319; אלמנהל, 9/167; אלדרר (בירות), 3/262.
¹⁶⁶⁵ אעי'אן, 4/146; אלואפי, 24/319; אלדרר (בירות), 3/263. אלצפדי אף מציין שלאג'ין רדף אחר כתב'ע'א ואמר לו "הצל

את עצמך". ראה: אעי'אן, שם.

¹⁶⁶⁶ אלתחפה, 148.

¹⁶⁶⁷ זבדה, 181.

¹⁶⁶⁸ אעי'אן, 4/146; אלואפי, 24/319.

¹⁶⁶⁹ זבדה, 181.

¹⁶⁷⁰ עקד, 3/274.

¹⁶⁷¹ שם, 3/315.

¹⁶⁷² שם, 3/352.

¹⁶⁷³ למשל, כראי נתפס כיוון שהיה ח'שדאש של בכתמר אלג'זנדאר. לפי הכתוב, אלנאצר מחמד התנצל על מאסר כראי באומרו: "לא עשה לי [כראי] כל פשע, אבל הוא ח'שדאש של בכתמר אלג'זנדאר, וכאשר תפסתי אותו [את בכתמר] חששתי ממנו [מכראי] שמא ישתנה שכן נפשו חזקה" (כלומר, נאמן לבכתמר). ראה: אעי'אן, 4/155; אלואפי, 24/333; אלמנהל, 3/124. על יחסי החברות בין השניים ראה להלן, סעיף 2.3.4.2.

עיקרון הסולידריות ה'שדאשית' אם כן, בניגוד לסולידריות שהתפתחה בין ממלוך לאדונו, היתה חלשה למדי, ובייחוד נחלשה לאחר מותו של האדון. מוגבלותה של הסולידריות ה'שדאשית' ניכרת במיוחד בקרב אמירי המנצוריה, קבוצת העלית השלטת שחבריה נאבקו בינם לבין עצמם על הנהגת הסולטאנות. אולם אף בקרב קבוצות ה'שדאשיות' אחרות, כמו האשרפיה, המט'פריה והחסאמיה, ישנם ביטויים לחוסר אחדות במהלכים הפוליטיים. לעומת זאת, סולידריות ה'שדאשית' במסגרת מאבקים סיעתיים או מול אויב משותף היא בעלת חשיבות גדולה הרבה יותר.

במקרים מסוימים ניכרת נאמנות חזקה למדי בין זוגות אמירים מנצורים. כך למשל, זו שבין לאג'ין ואקוש אלאפרם, לאג'ין וסלאר, ביברס אלג'אשנכיר ואקוש אלאפרם, טרנטאי וכתבע'א. מהנדון לעיל עולה כי אין באפשרותה של ה'שדאשית' בלבד, היינו, השתייכותם של זוגות המנצורים האלה לאדון משותף, כדי להסביר את חוזקה של סולידריות זו. על מנת להתחקות אחר מקורותיה של הסולידריות האיתנה שנוצרה בין זוגות של ה'שדאשים' מנצורים, יש לבדוק מקדמי נאמנות נוספים. להלן אדון, אפוא, בגורמים אשר חיזקו את קשרי הסולידריות ה'שדאשית' הבסיסית שבין המנצוריה: סולידריות תת-סיעתית (ברג'ית), סולידריות הנובעת ממוצא אתני משותף, סולידריות על בסיס קשרי חיתון, סולידריות שמקורה בקשרי חברות וסולידריות שמקורה בקרבת דם.

2.3. מקדמי נאמנות בתוך ה'שדאשית'

2.3.1. סולידריות תת-סיעתית: ה-ברג'יה

יחידת הברג'יה היוותה כמחצית ממניין המנצוריה.¹⁶⁷⁴ בין אמירי הברג'יה הבכירים שררה סולידריות שעלתה על זו שבסיסה היה ה'שדאשית' מנצורית כללית, כפי שמעידים כמה וכמה מקרים שיפורטו להלן. כבר לאחר רצח אלאשרף הליל, כאשר ביברס אלג'אשנכיר וסלאר היו מבין האמירים הבכירים ביותר, הסתמנו מחנות התמיכה לפיהן, הברג'יה כולה נטתה לצד ביברס אלג'אשנכיר, בעוד יתר חברי המנצוריה נטו, יחד עם הצאלחים הותיקים, לצד חברם סלאר, שלא היה ברג'י.¹⁶⁷⁵ הסולידריות התת-מנצורית הזו המשיכה להתקיים עד עלייתו השלישית של אלנאצר מחמד בן קלאוון. בתקופת שלטונו השנייה של סולטאן זה בה למעשה היו השניים שליטי הסולטאנות בפועל, מינה ביברס אלג'אשנכיר את מושלי מחוזות סוריה השונים מבין חבריו מהברג'יה ו"שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר התחזק באמצעות חבריו הברג'ים האלה".¹⁶⁷⁶ אקוש אלאפרם הברג'י נתמנה למושל דמשק בסיועו של ביברס אלג'אשנכיר (ראה להלן), איבך אלבע'דאדי מונה לחזיר,¹⁶⁷⁷ בתח'אץ אלמנצורי הברג'י נתמנה לאמיר במצרים,¹⁶⁷⁸ וביברס אלתאג'י מונה כנאלי קהיר.¹⁶⁷⁹ הברג'ים הוטרדו מכך שהיו מבין מקורבי סלאר מי שהחזיקו בעמדות מפתח, כמו למשל קטלובך, בן בריתו של סלאר, שכיהן במשרת

החאג'ב.¹⁶⁸⁰

¹⁶⁷⁴ ראה פרק א', סעיף 1.1.

¹⁶⁷⁵ סלוק, 1/869.

¹⁶⁷⁶ אעיאן, 2/72; אלואפי, 10/439; אלמנהל, 3/468.

¹⁶⁷⁷ סלוק 1/918; נג'ים, 8/140.

¹⁶⁷⁸ אלדרר (קהיר), 2/5.

¹⁶⁷⁹ סלוק, 1/918.

¹⁶⁸⁰ אעיאן, 4/122; אלואפי, 24/260; אלמנהל, 9/86-87. על ברית האחים בין השניים ראה בסעיף 2.3.4.1 להלן.

במהלך שנות שלטונם המעשי של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ניכר מתח תמידי בין הברג'יה למנצוריה הכללית. בעוד אמירי הברג'יה האיכו בביברס אלג'אשנכיר לפעול נגד סלאר, יתר אמירי המנצוריה הסיתו את סלאר נגד ביברס אלג'אשנכיר.¹⁶⁸¹ בסופו של דבר, נתמנה ביברס אלג'אשנכיר לסולטאן בפועל בזכות אמירי הברג'יה, שלא הסכימו להכתרתו של סלאר ואיימו להילחם נגדו.¹⁶⁸² גם בעת כהונתו של ביברס אלג'אשנכיר כסולטאן בפועל, לא חדלו אמירי הברג'יה מלהאיץ באלג'אשנכיר כי יתפוס את סלאר.¹⁶⁸³ לאחר שהוכתר כסולטאן, האמיר ביברס אלג'אשנכיר רבים מחבריו הברג'ים ומנע האמרתם של נאמני סלאר.¹⁶⁸⁴

התגובות בקרב האמירים המנצורים והברג'ים לעלייתו של ביברס אלג'אשנכיר לשלטון מבליטות עוד יותר את האיבה ששררה בצמרת המנצוריה בין הברג'יה ליתר חברי המנצוריה. עלייתו של ביברס אלג'אשנכיר לשלטון עוררה שמחה רבה בלבו של אקוש אלפרם הברג'י מושל סוריה, אך היו אלה אמירי סוריה שלא נמנו על הברג'יה, ביברס אלעלאאי, בהאדר אאן, אקג'בא אלט'אהרי ובכתמר אלחאג'ב שסירבו להישבע לביברס אלג'אשנכיר. בהאדר אאן הציע כי בטרם ישבעו אמונים לביברס אלג'אשנכיר, עליו ועל חבריו להתייעץ עם מושלי מחוזות סוריה, קראסנקר מושל חלב, קבג'ק מושל חמאה ואסנדמר כרג'י מושל טריפולי. איבך אלבע'דאדי, נאמנו הברג'י של ביברס אלג'אשנכיר אשר הגיע לבשר לאקוש אלפרם על הכתרת ביברס אלג'אשנכיר, הציע לאקוש אלפרם כי יתפוס את בהאדר אאן, מתנגדו של ביברס אלג'אשנכיר. אקוש אלפרם זימן אליו את ארבעת האמירים הללו שסירבו להישבע לביברס אלג'אשנכיר ולאחר ששכנע אותם ארוכות הסכימו הארבעה להישבע לסולטאן החדש. אולם לאחר מכן, כששמעו קראסנקר, קבג'ק ואסנדמר כרג'י על הכתרת ביברס אלג'אשנכיר מבלי שהיו מעורבים בסוד העניינים, כעסו מאוד על כי לא התייעצו עימם וייחלו לכשולן כהונתו של ביברס אלג'אשנכיר.¹⁶⁸⁵

התפלגות המחנות בקרב המנצוריה המשיכה גם בעת המאבק בין הסולטאן ביברס אלג'אשנכיר לבין אלנאצר מחמד. הקואליציה שתמכה באלג'אשנכיר כללה את חבריו הברג'ים שבראשם אקוש אלפרם, איבך אלבע'דאדי, בכתות אלפתאח, אידמר אלח'טירי ואחרים, לעומת הקואליציה הנאצרית שבראשה עמדו מנצורים שאינם כרג'ים כמו קראסנקר, קבג'ק, אסנדמר כרג'י ובהאדר אאן.¹⁶⁸⁶ ביברס אלג'אשנכיר הסתמך רבות בשלטונו על חברו מהברג'יה, אקוש אלפרם מושל דמשק. כפי שיפורט להלן, הסולידריות ששררה בין השניים נבעה מכמה מקדמי נאמנות ולא רק מהשתייכותם לסיעת הברג'יה. בכל אופן, ההיסטוריונים מדגישים כי אחת הסיבות העיקריות לנאמנות בין השניים נבעה מהשתייכותם לברג'יה.¹⁶⁸⁷ אמיר כרג'י נוסף שהיה מנאמניו של ביברס אלג'אשנכיר הוא מע'לטאי אלבעלי. ביברס אלג'אשנכיר שיגר אל עבר אלנאצר מחמד שבאלכרך את נאמנו זה על מנת שהסולטאן המודח יחזיר את הרכוש והממלוכים שלקח.¹⁶⁸⁸

¹⁶⁸¹ סלוק, 1/885, 2/25, 37-38.

¹⁶⁸² סלוק, 2/45, 46; נג'ום, 8/181, 234-235.

¹⁶⁸³ נג'ום, 8/247, 270; סלוק, 2/58, 70.

¹⁶⁸⁴ סלוק, 2/53.

¹⁶⁸⁵ נג'ום, 8/236-237.

¹⁶⁸⁶ ראה פרק ב', סעיף 6.

¹⁶⁸⁷ אעיאן, 1/563; אלואפי, 9/328-329.

¹⁶⁸⁸ אלדרר, (חידראבאד), 4/355.

לאחר כניסתו של אלנאצר מחמד לדמשק ב-1310/709 עדיין בלטה נאמנות אמירי הברג'יה הבכירים לביברס אלג'אשנכיר. אקוש אלאשרפי, שלא נמנה על הברג'יה, חבר לאלנאצר מחמד בעוד האמירים מהברג'יה בראשות איבך אלבע'דאדי, בכתות אלפתאח וקג'מאס לא הסכימו לכך ושבּו לקהיר אל ביברס אלג'אשנכיר.¹⁶⁸⁹ גם לאחר שביברס אלג'אשנכיר ברח מקהיר, הלכו בעקבותיו נאמניו הברג'ים אידמר אלח'טירי, בכתות אלפתאח, ויתר חבריו מהברג'יה.¹⁶⁹⁰ על אף שלאחר יומיים באטפיה החלו לנטוש את ביברס אלג'אשנכיר נאמניו הברג'ים אידמר אלח'טירי ובכתות אלפתאח,¹⁶⁹¹ מיד עם כניסתו של אלנאצר מחמד לקהיר זממו הברג'ים לרצוח אותו בשיתוף פעולה עם אמירים אחרים והממלוכים של ביברס אלג'אשנכיר.¹⁶⁹² לאחר שנכנס אלנאצר מחמד לקהיר, יצאו אידמר אלח'טירי ובכתות אלפתאח לפגישה עם ביברס אלג'אשנכיר, במהלכה העניק להם השני בגדי כבוד. לרוע מזלם, אלנאצר מחמד תפס אותם כאשר שבו מפגישה זו.¹⁶⁹³

לסיום סעיף זה ראוי להעיר כי אין לראות בסולידריות שעל בסיס ההשתייכות לברג'יה כקשורה באופן הדוק לסולידריות שעל בסיס מוצא אתני משותף. כפי שנזכר בפרק א' (סעיף 1.2), הברג'יה לא היתה יחידה אתנית הומוגנית אלא הורכבה מכמה וכמה קבוצות אתניות. על מקומה של הסולידריות האתנית אדון בסעיף הבא להלן. כמו כן, יחידת הברג'יה מנתה כ-3700 ממלוכים, כמחצית ממניין המנצוריה כולה. מובן שלא יכולה היתה להתקיים סולידריות חזקה באותה מידה בין כל אחד ואחד מחבריה. המקורות מציינים בעניין זה, כי נאמניו של ביברס אלג'אשנכיר נמנו על ה-אלזאם שלו מקרב הברג'יה.¹⁶⁹⁴ ביברס אלג'אשנכיר העניק אמירויות לאותם אלזאם וכן לממלוכים אישיים שלו לקראת סוף שלטונו.¹⁶⁹⁵ ייתכן כי נאמניו של ביברס אלג'אשנכיר מקרב הברג'יה היו, אם כן, אלה שקשרו עצמם עמו במקדמי נאמנות נוספים כמו קשרי חיתון (ברלע'י אלאשרפי) או בריתות של אלזאם.¹⁶⁹⁶

2.3.2. מוצא אתני משותף

חשיבותה של הסולידריות המבוססת על מוצא אתני משותף בפוליטיקה הממלוכית נתונה במחלוקת בקרב החוקרים. איילון מראה עד כמה זעום ובעייתי המידע הניתן לגבי מוצאם האתני של מרבית הממלוכים, ומכאן מצביע על הקושי שבהבנת משקלם היחסי של הקבוצות האתניות השונות וחלקם במאבקים הפוליטיים.¹⁶⁹⁷ עם זאת, איילון טוען כי מוצא אתני משותף היווה גורם חשוב בחברה הממלוכית למן ראשיתה.¹⁶⁹⁸ בעקבותיו של איילון, התרכזו החוקרים בעיקר בסוגיית חשיבותה של הסולידריות האתנית שבין הממלוכים הצ'רקסים לתורכים-הקפצ'אקים במהלך המאה ה-14/8.¹⁶⁹⁹ ואן סטינברגן טוען כי לפחות באשר לתקופה שלמן סוף

¹⁶⁸⁹ נג'ום, 8/269.

¹⁶⁹⁰ נג'ום, 8/271; סלוק, 2/71.

¹⁶⁹¹ נג'ום, 8/272; סלוק, 2/78.

¹⁶⁹² סלוק, 2/73.

¹⁶⁹³ נג'ום, 9/14; סלוק, 2/77.

¹⁶⁹⁴ סלוק, 2/71.

¹⁶⁹⁵ שם, 2/70.

¹⁶⁹⁶ על מונח האלזאם, שייתכן שמצייין ברית בין קליינט לפטרון, ראה הערה 1015 לעיל.

¹⁶⁹⁷ איילון, "ממלוך", 7-8. על הבעייתיות בזהוי אתני של הממלוכים ראה פרק א', סעיף 1.2.

¹⁶⁹⁸ איילון, "ממלוכים בחרים", 44.

¹⁶⁹⁹ איילון, "ממלוך", 8; "ממלוכים בחרים", 45; Amalia Levanoni, "Al-Maqrīzī's Account of the Transition from Turkish to Circassian Mamluk Sultanate: History in the Service of Faith", in *The Historiography*

שלטונו של אלנאצר מחמד (1341/741) ועד תחילת התקופה הצ'רקסית (1382/783), חשיבותה של הסולידריות שעל בסיס אתני צ'רקסי היתה קטנה למדי.¹⁷⁰⁰ לבנוני, בדומה לכך, מעלה ספקות באשר לחשיבותה של הסולידריות הצ'רקסית בעלייתו של ברקוק לשלטון ב-1382/783.¹⁷⁰¹ קליפורד שולל אף הוא את חשיבותו של הגורם האתני במאבקים הפוליטיים של התקופה הממלוכית המוקדמת.¹⁷⁰² לעומתם, אירוויין מייחס חשיבות לא מעטה להיבט האתני בתקופת המנצוריה וטוען כי "לא ניתן להתעלם מרגשות הסולידריות שעל בסיס גזעי ומעורבותן במאבק הפוליטי".¹⁷⁰³ קובי יוסף מייחס חשיבות רבה ליסוד האתני בחברה ובפוליטיקה הממלוכית. לטענתו, סולידריות אתנית שיחקה תפקיד חשוב ביותר במאבקים הפוליטיים שקדמו לעליית ברקוק לשלטון.¹⁷⁰⁴ עמיתי משלב בין הדעות המנוגדות ומראה, על בסיס מקרה מבחן של הממלוכים שמוצא מונגולי, כי על אף שלעיתים היה לסולידריות האתנית משקל מסוים במאבקים הפוליטיים, "יש להיזהר מלראות בסולידריות שעל בסיס אתני מונגולי גורם מכריע כל אימת שדרכיהם של שני ממלוכים ממוצא מונגולי מצטלבות".¹⁷⁰⁵ עמיתי מציין, עם זאת, כי יש לבדוק קבוצות אתניות נוספות על מנת להבין טוב יותר את תפקידה של הסולידריות האתנית בפוליטיקה הממלוכית.

המקורות ההיסטוריים שראו אור במהלך העשורים האחרונים מסייעים מעט יותר במידע על אודות מוצאם האתני של הממלוכים. כפי שנדון לעיל בפרק א', מידע מסוים, שחלקו בעייתי מאוד, נזכר רק לגבי מוצאם האתני של כ-30 מתוך 170 מממלוכי המנצוריה הנדונים בחיבור זה.¹⁷⁰⁶ על אף מניין מצומצם זה, רוב המידע נזכר לגבי האמירים הבכירים ביותר, אלו שנטלו חלק בבריתות וביריבויות הפוליטיות. עובדה זו מאפשרת בדיקה פרטנית ומעמיקה יותר באשר להשפעתו של המוצא האתני על הפוליטיקה הממלוכית בתקופה זו. חשיבותה של הסולידריות שעל בסיס אתני ניכרת באופן הבולט ביותר במסגרת המאבק שבין כתבע'א לסנג'ר אלשג'אעי ובתקופת שלטונו של כתבע'א שבאה לאחור מכן. במהלך שנים אלו נטו האמירים שמוצא מונגולי לכתבע'א, וכפי שמציינים המקורות, הסיבה לכך היתה מוצאם האתני המשותף. במאבק שניטש בין כתבע'א לסנג'ר אלשג'אעי, נטו "כל התתרים" לצדו של כתבע'א.¹⁷⁰⁷ אלעיני מבהיר כי האמירים שתפס סנג'ר אלשג'אעי במסגרת המאבק הזה, נמנו כולם על אותה הקבוצה האתנית המונגולית, אליה השתייך כתבע'א. היסטוריון זה אף מעיר כי תחושת הסולידריות הנובעת מהמוצא האתני המשותף (الجمهورية), היא שהביאה להתחברות הסייעתית.¹⁷⁰⁸

¹⁷⁰⁰ *of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, ed. Hugh Kennedy (Leiden: Brill, 2001), 100-101. שפוטו-רמדי, "קשרים",

⁹³ 185-182; אירוויין, *מורח תיכון*, 92-91; איילון, "הצ'רקסים בסולטאנות", 147-135.

¹⁷⁰⁰ ואן סטינברגן, 77, 94-92.

¹⁷⁰¹ לבנוני, שם, 100-101, 105.

¹⁷⁰² קליפורד, *עיצוב מדינה*, 57-56, 282-281. זאת על אף שאין מסקנתו זו של קליפורד נסמכת על ניתוח המקורות

ההיסטוריים בני התקופה אלא על מחקרים סוציולוגיים תיאורטיים וכאלו הנוגעים לתרבויות אחרות.

¹⁷⁰³ אירוויין, *מורח תיכון*, 92.

¹⁷⁰⁴ קובי יוסף, 87-94. יוסף אף טוען כי שמות הממלוכים ניתנו להם בהתאם למוצאם האתני, וכי המשרות השונות התפלגו

לפי מוצאם האתני של הממלוכים (171-172). ראה על כך בהרחבה בחלק הראשון של עבודת הדוקטורט שלו, 6-176.

¹⁷⁰⁵ עמיתי, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 134.

¹⁷⁰⁶ ראה על אמירי המנצוריה שלגבי מוצאם האתני יש מידע כלשהו בפרק א', סעיף 1.2. רבים מן האמירים הבכירים בתקופת

המנצוריה נמנו, כך נראה, על בני המונגולים או הצ'רקסים. על אף שהתקופה הממלוכית הראשונה (1250/648 – 1382/784)

נקראת במקורות הערביים התקופה ה"תורכית", שכן במרביתה שלטו סולטאנים ממוצא תורכי-קפצ'אקי דוגמת אלט'אהר

ביברס, קלאוון וצאצאיו (ראה בהרחבה על כך: איילון, "ממלוכים בחרים", 1-23), הרי שבתקופת המנצוריה שליטי המדינה

להלכה או למעשה היו בעיקר ממוצא מונגולי או צ'רקסי: כתבע'א וסלאר המונגולים ולאג'ין וביברס אלג'אשניר הצ'רקסים.

¹⁷⁰⁷ אבן אלפראת, 180; סלוק, 1/800; נג'ום, 8/44.

¹⁷⁰⁸ "وكان هؤلاء يميلون إلى كتيبا لأن الجنسية علة الضم" ("אלו [המונגולים שבצבא הממלוכי] נטו אל כתבע'א כי המוצא

האתני היא סיבה להתחברות", עקד: 3/242).

לאחר מכן, ואפדי ממוצא מונגולי בשם קנער, שהיה מנאמניו (אלזאם) של סנג'ר אלשג'אעי, העביר לכתב'א התרעה על כוונתו של אלשג'אעי לתפוס אותו ואת אנשיו.¹⁷⁰⁹ אלמקריזי מציין כי קנער בגד בסנג'ר אלשג'אעי כיוון שהיה "מאותו מוצא אתני (ג'ס) של כתב'א".¹⁷¹⁰ קנער ובנו ג'אורשי היו בין האמירים שתמכו בהכתרתו של כתב'א לסולטאן.¹⁷¹¹ נאמנותו של כתב'א כלפי בני מוצאו המונגולי המשיכה גם לאחר שעלה לשלטון. כתב'א גילה יחס אוהד במיוחד כלפי הוואפדיה המונגולית האויראית שהגיעה למצרים. הוא העניק לחבריה כבוד רב ואף נתן לנכבדים שביניהם אמירות טבלח'אנאה בעודם לא-מוסלמים.¹⁷¹² ואכן, אחת הסיבות לכך שכתב'א הודה היתה העובדה שנטה אל בני עדתו, מה שהיה לצנינים בעיני האמירים האחרים.¹⁷¹³ בשנת 1299/698, אף ניסתה הוואפדיה האויראית להתנקש בביברס אלג'אשנכיר ובסלאר במטרה להחזיר לשלטון את כתב'א.¹⁷¹⁴

להוציא מקרים אלו הקשורים בכתב'א, המקורות ההיסטוריים מציינים עוד דוגמא אחת מובהקת ליריבות על בסיס אתני בין אמירי סוריה, שארעה עם עליית ביברס אלג'אשנכיר לשלטון. בהאדר אלחאג' המונגולי, שהיה ממקורביו של אקוש אלפרם מושל סוריה, החל לסלוד ממנו ואירגן קואליציה נגד הצ'רקסים (הסולטאן החדש ואקוש אלפרם), ביחד עם חברו קטלובך שהיה ככל הנראה גם הוא מונגולי.¹⁷¹⁵ בנוסף למקרה זה, ייתכן כי ניתן להצביע על יחס אוהד מסוים בין שני הממלוכים שממוצא מונגולי שנשבו בקרב אבלסתין, סלאר וקבג'ק. כאשר התכתב קבג'ק ממקום מושבו בסולטאנות האילה'אנית עם האמירים בקהיר וביקש לחזור לשטחי הסולטנות הממלוכית, סלאר היה רך בגישתו אליו, בניגוד לביברס אלג'אשנכיר הצ'רקסי שהיה "גס" כלפי קבג'ק. בסופו של דבר גברה דעתו של סלאר, אך ביברס אלג'אשנכיר המשיך עוד זמן מה להתנגד לחזרתו של קבג'ק עד שלבסוף הסכים.¹⁷¹⁶

אלא שהמקרים הספורים שנדונו לעיל אינם מצביעים בהכרח על חוזקה של נאמנות על בסיס אתני. אמנם עלייתו לשלטון של כתב'א ונפילתו קשורות בסולידריות בינו לבין ממלוכים ממוצא מונגולי וחברי וואפדיה מונגולים, אך זהו מקרה בודד שגם בו אין להפריז. סלאר, שהיה גם הוא מונגולי-אויראית, לא היה אהוד על חברי הוואפדיה האויראית והם אף ניסו להתנקש בו וביברס אלג'אשנכיר במסגרת ניסיון ההפיכה שלהם.¹⁷¹⁷ הוואפדיה האויראית פעלה גם נגד קטלובך המונגולי, כאשר כיהן כחאג'ב בקהיר בראשית שלטונם המשותף של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר. קטלובך ניסה לשווא לפייס את לבם של חברי הוואפדיה במתנות, ונאלץ תוך זמן קצר לוותר

¹⁷⁰⁹ אבן אלפראת, 8/179-180; סלוק, 1/799. קנער (או: קנע'ע) היגר אל מצרים מהמדינה האילה'אנית בתקופת אלט'אהר ביברס. הוא זכה לאקטאע בחלקה ולמעמד גבוה אצל סנג'ר אלשג'אעי (ג'ס) (8/42). לפי ביברס אלמנצורי, קנער שוחרר ממעצרו בזכות השפעה שעשה למענו סנג'ר אלשג'אעי כשכיהן כנאא'ב אלסלטנה בימי אלאשרף ח'ליל (זבדה, 301). ששת בניו של קנער היו אף הם בשירותו של סנג'ר אלשג'אעי (אבן אלפראת, 8/179). וראה פרק ב', סעיף 2.4.
¹⁷¹⁰ "وهو من جنس كتبغا فأعلمه الخير" ("והוא בן מוצאו האתני של כתב'א ולכן מסר לו את הידיעה", סלוק, 1/798).
¹⁷¹¹ אלח'אפה, 144; ראה גם: עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 130.
¹⁷¹² אבן אלפראת, 8/204-205; סלוק, 1/812; זבדה, 310; אלח'אפה, 146. ראה התייחסות לעניין זה גם אצל עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 130. יחסו של כתב'א אל הוואפדיה המונגולית נדון לעיל בפרק ב', סעיף 3.2.1.
¹⁷¹³ אלדרר (בירות), 3/263-264; איילון, "וואפדיה", 91.
¹⁷¹⁴ סלוק, 1/883-884; זבדה, 330. ראה בעניין זה: עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 131; איילון, "וואפדיה", 100; אירוין, שם, 100; עמית, "התקפת ע'אזאן הראשונה", 227.
¹⁷¹⁵ אעיאן, 2/55; אלזאפי, 10/296 על מוצאם של השניים ראה פרק א', סעיף 1.2.
¹⁷¹⁶ אעיאן, 4/70; אלזאפי, 24/184; אלדרר (קהיר), 3/326.
¹⁷¹⁷ ראה לעיל פרק ב', סעיף 5.5.1.2; עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 132.

על משרתו ולצאת לטריפולי.¹⁷¹⁸ בניגוד לכך, הצליח אקוש אלאפרם הצ'רקסי לפייס את בהאדר אלהאג' המונגולי במסגרת היריבות שתוארה לעיל.¹⁷¹⁹ ההיסטוריונים בני התקופה, כך דומה, הגזימו בתיאור הסלידה שבין השניים, שכן, לו סלד בהאדר אלהאג' המונגולי מאלאפרם הצ'רקסי, מדוע נמנה על חבר מרעיו עד עלייתו לשלטון של ביברס אלג'אשנכיר? כמו כן, סביר כי הסולידריות שהיתה בין בהאדר אלהאג' לבין קטלובך נבעה מחברות שהיתה בין השניים ושאונה קשורה בהכרח למוצא המשותף של השניים. בדומה לכך, גם הנאמנות שבין ביברס אלג'אשנכיר ואקוש אלאפרם מקורה במספר מקדמי נאמנות כפי שיובהר להלן (בסעיף 2.3.6), ולא רק במוצאם האתני המשותף. אשר לעובדה שסלאר תמך בחזרתו של קבג'ק, ייתכן שגם היא נבעה מסולידריות שאינה קשורה במוצאם המשותף, אלא מעצם העובדה שלחמו יחדיו בצבא המונגולי בקרב אבלסתין ונפלו לידי הצבא הממלוכי. המקורות לא מציינים כי בין השניים שררו יחסי קרבה מיוחדים.

העדויות על יריבויות בין אמירים מנצורים בעלי מוצא אתני משותף ובריתות בין אמירים מקבוצות אתניות שונות הינן רבות הרבה יותר. הדוגמא המובהקת ביותר ליריבות בין אמירים מנצורים ממוצא אתני משותף ניכרת במאבק הדמים שהתחולל בין כתבע'א לבידרא המונגולים, במהלכו עמד כתבע'א בראש הקואליציה שרצחה את בידרא.¹⁷²⁰ בין כתבע'א וסלאר, שהיו שניהם מונגולים אוראתים, לא ניכרה כל סולידריות על בסיס אתני.¹⁷²¹ גם ביחסים שבין כתבע'א לקבג'ק המונגולי לא ניכרת מיוחדת. ההיפך הוא הנכון: כתבע'א, בהיותו סולטאן, חתר לפגוע בקבג'ק, שהיה בן בריתו של לאג'ין.¹⁷²² ביטוי ברור לחולשתה של הסולידריות האתנית ניכר ביחסיהם של כתבע'א לבהאדר אלהאג'. השניים נלקחו כנערים צעירים מהצבא המונגולי בערך באותו זמן.¹⁷²³ כתבע'א קרב אליו את בהאדר אלהאג' ועם מינויו לסולטאן מינה את בהאדר כזאג'ב. מכל מקום, כאשר התקומם לאג'ין הצ'רקסי נגד כתבע'א, הצטרף בהאדר אלהאג' למחנה המורדים להפתעתו של כתבע'א, שחשב כי מקורבו בהאדר אלהאג' יבוא לעזרתו. בגידתו של בהאדר אלהאג' הביאה למנוסתו של כתבע'א מקהיר ולתפיסת השלטון על ידי לאג'ין.¹⁷²⁴ חוסר הלכידות בין האמירים הממלוכים שממוצא מונגולי ניכרת גם במהלך המאבק בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד. קטלובך נמנה על מתנגדיו של אלנאצר מחמד בעוד בהאדר אאץ, שאף הוא היה מונגולי במוצאו, היה מתומכיו של אלנאצר מחמד. כאשר הגיע אל קטלובך שליחו של אלנאצר מחמד, איתמש אלמחמדי (שהיה גם הוא מונגולי במוצאו) וביקש לגייס את קטלובך למחנה הנאבק בביברס אלג'אשנכיר, התכוון קטלובך להסגיר את איתמש אל אקוש אלאפרם הצ'רקסי נאמנו של ביברס אלג'אשנכיר. איתמש ברח אל בהאדר אאץ המנגולי, שבניגוד לקטלובך המונגולי, קיבל אותו בכבוד רב.¹⁷²⁵

¹⁷¹⁸ אעיאן, 4/122; אלואפי, 24/260; אלמנהל, 9/86.

¹⁷¹⁹ אעיאן, 2/55; אלואפי, 10/296.

¹⁷²⁰ ראה פרק ב', סעיף 2.1; אעיאן, 4/145.

¹⁷²¹ עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 129-132.

¹⁷²² אלדרר (קהיר), 3/326; אעיאן, 4/64; אלואפי, 24/180. תמוהה, אם כן, הערתו של אירוויין כי קבג'ק היה ל"משענת העיקרית" של הסולטאן כתבע'א, ראה: אירוויין, שם, 91.

¹⁷²³ בהאדר אלהאג' נשבה בקרב עין ג'אלות וכתבע'א נשבה בקרב חמץ שלאחר קרב זה, ראה הערות 136, 322 לעיל.

¹⁷²⁴ אלמקרייזי מציין כי למרות הסיוע של בהאדר אלהאג' ללאג'ין, לאג'ין מיהר לאסור את בהאדר אלהאג' בשל אופיו הבוגדני הזה. ממקום מחבושו שלח לו בהאדר אלהאג' הודעה: "הזהו גמולי ממך?" ולאג'ין ענה: "אני יודע מה עשה עמך כתבע'א ומה העניק לך, ואחרי כל זאת, לולא אתה [ומעשיך], לא היה נופל עליו דבר. ומה אפשר לצפות כי אעשה על מנת לרצות אותך ולספק אותך כשאני יודע שלא אוכל לעשות עימך [טוב] כמו ש[עשה עמך] כתבע'א לעולם". על כך ענה לו בהאדר כי עשה את שעשה למען טובת האסלאם, לאחר שראה את יחסו המטיב של כתבע'א עם בני האפדיה האיראית המונגולית, ראה:

אלמקפא, 2/506-507.

¹⁷²⁵ נג'ום, 8/245-246.

בחינת מערכת היחסים שבין האמירים הבכירים בני המוצא הצ'רקסי גם היא אינה מלמדת על נאמנות גדולה בין חבריה. על אף שקראסנקר וביברס אלג'אשנכיר היו שניהם ממוצא צ'רקסי, היה קראסנקר לתומכו הראשי של אלנאצר מחמד במאבקו נגד הסולטאן ביברס אלג'אשנכיר.¹⁷²⁶ קראסנקר מושל חלב היה מבין האמירים הבכירים שהתנגדו לשלטון ביברס אלג'אשנכיר עוד מראשיתו.¹⁷²⁷ עם נצחונו של אלנאצר מחמד, קראסנקר אף לכד את ביברס אלג'אשנכיר לבקשתו של הסולטאן החדש. לכידה זו סופה שהביאה למותו של ביברס אלג'אשנכיר.¹⁷²⁸ חוסר אמון שרר גם בין קראסנקר לאקוש אלאפרם הצ'רקסי. על אף שחברו יחדיו על מנת לערוק אל האילח'אנים, ניכרת החשדנות הרבה ביחסים שבין שני אמירים צ'רקסים אלה. המקורות מציינים כי אקוש אלאפרם "לא נפגש עימו [=עם קראסנקר] אלא לאחר התכתבויות רבות ושבועות כיוון שחשד שקראסנקר רוצה לטמון לו מלכודת לתופסו".¹⁷²⁹ לעומת זאת, כפי שיוזכר להלן, בין אמירים בכירים אחרים שערקו למונגולים, כמו המחותנים אקוש אלאפרם ואידמר אלזרדכאש או קבג'ק ואלבכי, ניכרה נאמנות רבה במהלך העריקה ולאחריה. בעניין זה ראוי לציין גם את הסולידריות הרבה ששררה בין ביברס אלג'אשנכיר הצ'רקסי וחתנו ברלע'י אלאשרפי המונגולי.¹⁷³⁰ בדוגמאות אלו יש כדי להצביע על חולשתה של הסולידריות האתנית ביחס לזו המבוססת על קשרי חיתון, כפי שיפורט בסעיף הבא להלן. לסיום סעיף זה ראוי לציין כי לעומת האיבה ששררה בין אמירים מנצורים בכירים שנמנו על אותו מוצא אתני, הרי שידועים קשרי ידידות אמיצים בין מנצורים שנמנו על עדות שונות, כמו למשל בין לאג'ין הצ'רקסי לקבג'ק המונגולי, בין לאג'ין וסלאר המונגולי ובין סנג'ר אלג'אולי הכורדי וסלאר המונגולי.¹⁷³¹

2.3.3. קשרי חיתון

2.3.3.1. דפוסי חיתון בקרב המנצוריה

דעות שונות מציג המחקר בנוגע לדפוסי החיתון של הממלוכים. בעוד איילון מציין כי הממלוכים התחתנו בינם לבין עצמם ורק במקרים נדירים ביותר נישאו לנשים מקומיות,¹⁷³² לפידוס וברקי (Berkey) טוענים כי קשרי נישואים שבין ממלוכים לבין נשים מקומיות ממשפחות העלית הלמדנית, הברוקרטית והמסחרית היו דבר שבשגרה.¹⁷³³ בדיקת קשרי הנישואים שהיו בקרב המנצוריה, מלמדת כי דעתם של איילון ואירוויין היא התקפה. להוציא מקרה אחד, בו סנקר אלאעסר נאלץ לשאת לאישה את בתו של הזויר אבן אלסלעוס על מנת לשמור על משרתו ומעמדו, האמירים נישאו לנשים תורכו-מונגוליות שמקורן בעלית הממלוכית ובואפדיה.¹⁷³⁴

¹⁷²⁶ על מוצאו הצ'רקסי של קראסנקר, ראה: אעיאן, 4/89; אלואפי, 24/213; אלדרר (בירות), 3/246.

¹⁷²⁷ נג'ום, 8/237.

¹⁷²⁸ אעיאן, 4/91-92; אלואפי, 24/216; אלדרר (קהיר), 2/39-40.

¹⁷²⁹ אעיאן, 1/567-568; אלואפי, 9/333.

¹⁷³⁰ ראה על מוצאו של ברלע'י בהערה 143 לעיל.

¹⁷³¹ אלדרר (קהיר), 2/38; סלוק, 2/24; עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 129-132. וראה על יחסי נאמנות אלה בסעיף

2.3.4 להלן. על מוצאם האתני של האמירים שהוזכרו ראה פרק א' סעיף 1.2.

¹⁷³² איילון, "ממלוך", 16.

¹⁷³³ לפידוס, 69, 109; ברקי, "חינוך", 108, 94.

¹⁷³⁴ ראה על נישואי סנקר אלאעסר: אלואפי, 15/497; אבן אלפראת, 8/136; אירוויין, שם, 80.

רוב קשרי הנישואים של המנצוריה התנהלו בתוך *הח'שדאשיה* המנצורית.¹⁷³⁵ סוג קשר מקובל היה נישואים בין אמיר מנצורי אחד לבתו של אמיר מנצורי אחר. למשל, קשרי החיתון שבין אקוש אלאפרם ואידמר אלזרדכאש, ביברס אלג'אשנכיר וברלעי' אלאשרפי, כראי וקבג'ק. קשרי נישואים היו גם בין ילדיהם של שני מנצורים. הדוגמא הבולטת ביותר לסוג קשר שכזה הוא בין כתבע'א לטרנטאי, בו כל אחד מהשניים חיתן את בנו עם בתו של האחר. גם ילדיהם של קראסנקר ובהאדר ראס נובה נישאו זה לזו. דומה כי בן טרנטאי ובת קבג'ק נישאו לאחר מות אבותיהם. לעיתים נתקיימו קשרי נישואים בין בתו של אמיר מנצורי לממלוך בכיר של מנצורי אחר. בתו של אקוש אלאשרפי נישאה לבכתמר אלחאג'ב שהיה במקורו ממלוך של טרנטאי; בתו של סיף אלדין [בכתמר או בלבאן] אלג'וכנדאר נישאה לבהאדר אלג'וכנדאר ממלוך לאג'ין.¹⁷³⁶ לא נזכר כי אמיר מנצורי קשר קשרי נישואים עם מי מממלוכיו, להוציא את כתבע'א שחיתן את בתו עם ממלוכו בידרא.¹⁷³⁷ במקרה אחד ויחיד נישא אמיר מנצורי לאמו של מנצורי אחר. קלאוון חיתן את אמו של בידרא, שהגיעה כשבויה יחד עם בידרא התינוק בשנת 1260/658, עם סנג'ר אלשג'אעי שהיה אחד מממלוכיו הבוגרים בשנה זו.¹⁷³⁸ בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד המשיכו קשרי הנישואים בין בנותיהם של אמירים מנצורים לאמירים שזכו למעמד גבוה אצל אלנאצר מחמד ומקורם במנצוריה או בממלוכי האמירים המנצורים. כוכאי המנצורי חיתן את בתו עם תנכו, שהיה במקורו ממלוך של לאג'ין.¹⁷³⁹ בנות סנקרשאה אלמנצורי וקטלובך נישאו לארקטאי שהיה מנצורי במקורו, אם כי סביר שעבר לידי של אלנאצר מחמד בגיל צעיר.¹⁷⁴⁰

מקרים מעטים יותר נזכרים ביחס לקשרי חיתון בין מנצורים לאמירים מנצורים אחרות. לאג'ין היה נשוי לבתו של טקצו, שהיה מממלוכי אלצאלח איוב או אלט'אהר ביברס. אחותו של קבג'ק נשואה היתה לאלבכי הט'אהרי (ראה על מקרים אלו בסעיף הבא להלן). בהקשר זה יש לציין כי בתו של קבג'ק נשואה היתה לאמיר מנצורי ולבנו של מנצורי אחר. ראשית נישאה לכראי בהיותו של קבג'ק מושל דמשק.¹⁷⁴¹ לאחר מות קבג'ק (ב-1310/710) וככל הנראה לאחר מאסרו או מותו של כראי, נישאה לבנו של טרנטאי.¹⁷⁴² ייתכן כי הנשים הקשורות במשפחתו של קבג'ק, שהיה ממוצא מונגולי מיוחס למדי, היו מבוקשות במיוחד.¹⁷⁴³

אמירי המנצוריה נישאו גם לנשים הקשורות לבתי המלוכה הסולטאניים או האחרים. לאג'ין נישא לבתו של אלט'אהר ביברס¹⁷⁴⁴ ולבת הקיסר הביזנטי.¹⁷⁴⁵ איבך אלח'זנדאר נשוי היה לבתו של אלט'אהר ביברס.¹⁷⁴⁶ סלאר חיתן את בתו עם מוסא בן אלצאלח עלי בן קלאוון, שהיה בן אדונו.¹⁷⁴⁷

¹⁷³⁵ למסקנה זו הגיע גם קליפורד, ראה: *גיבוש מדינה*, 249-250. סוגי הקשר שידונו בפסקה זו ידונו בהרחבה בסעיף הבא להלן. ההערות שיצוינו יתייחסו רק למידע שלא ידון להלן.

¹⁷³⁶ אעיאן, 2/54.

¹⁷³⁷ שם, 2/97.

¹⁷³⁸ אלמקפא, 2/562.

¹⁷³⁹ אלואפי, 24/376; אלדרר (קהיר), 3/356. ב-אעיאן, מצייין אלצפדי כי הוא סבור כי בנו של תנכו, עלי, נישא לבת כוכאי (אעיאן, 3/320).

¹⁷⁴⁰ על בת סנקרשאה אשת ארקטאי, ראה: אעיאן, 1/477; על בת קטלובך אשת ארקטאי, ראה: אעיאן, 2/483. על ארקטאי ראה הערה 496 לעיל.

¹⁷⁴¹ אעיאן, 4/154.

¹⁷⁴² שם, 4/480.

¹⁷⁴³ קבג'ק היה מזכיר (כאתב) של אחד מהמפקדים המונגולים הבכירים (נויאת) טרם נשבה, וגם אביו היה מזכיר בכיר (אלואפי, 24/178).

¹⁷⁴⁴ אלמנהל, 9/173.

¹⁷⁴⁵ סליק, 1/831.

¹⁷⁴⁶ שם, 2/11.

בנוסף לנישואים בין האמירים, שהיו בעלי חשיבות פוליטית ונועדו לחיזוק בריתות פוליטיות, נישאו המנצורים גם לשפחות שיובאו אף הן לשטחי הסולטאנות. אבן תע'ריברדי מעיר כי קלאוון דאג לחתן את כל ממלוכיו עם שפחותיו.¹⁷⁴⁸ דוגמא בולטת למנצורי שהיה נשוי לשפחות רבות הוא כראי, אשר היו לו 30 פילגשים בנוסף לארבע נשותיו.¹⁷⁴⁹ הממלוכים בתקופת המנצוריה נשאו גם נשים שהגיעו במסגרת הוואפדיות.¹⁷⁵⁰

מאמץ תיווך קדם לקשר החיתון בין המנצורים. הקאצ'י המקומי מעין אלדין בן חשיש הוא שהשתדל בקשר החיתון שבין קטלובך לאסנדמר כראי. אשר לנישואי בניהם ובנותיהם של טרנטאי וכתבע'א, אף נאמר כי "נעשתה בעניין זה טרחה רבה".¹⁷⁵¹

2.3.3.2. סולידריות בין מחותנים

אירוויין מציין כי המידע הניתן במקורות על מקומם של קשרי משפחה בסולטאנות הממלוכית הינו זעום, אך "ברור כי היו בעלי חשיבות בפוליטיקה".¹⁷⁵² על אף טענתו של אירוויין, המקורות ההיסטוריים לתקופת המנצוריה משופעים במידע על קשרי חיתון בין הסולטאנים והאמירים. באמצעות מעקב אחרי היחסים שבין שני אמירים מחותנים, ניתן לעמוד על חוזקה של הנאמנות בין אמירים אלה במסגרת המאבקים הפוליטיים של המנצוריה.

טרנטאי וכתבע'א עמדו בקשרי חיתון באופן בו כל אחד מהשניים חיתן את בנו עם בתו של האחר.¹⁷⁵³ הביטוי הבולט ביותר לסולידריות בין השניים ניכר בדאגתו הרבה של כתבע'א לחייו של טרנטאי. כתבע'א התרה בפני חברו לבל ייכנס אל הסולטאן אלאשרף ח'ליל לבדו, מחשש שהסולטאן יפגע בו. משלא שמע טרנטאי לדבריו, החליט כתבע'א להיכנס עם טרנטאי אל הסולטאן על מנת להגן עליו. כאשר תפס אלאשרף ח'ליל את טרנטאי, תפס גם את כתבע'א.¹⁷⁵⁴ לאחר מכן, כשעלה כתבע'א על כס הסולטנות, הורה להעביר את גופת טרנטאי שנקברה בחופזה לקבורה ראויה בקבר המפואר שבנה לעצמו במדרסה החסאמיה.¹⁷⁵⁵

אקוש אלאפרם היה נשוי לבתו של אידמר אלזרדכאש.¹⁷⁵⁶ לפי אלצפדי, קשרי החיתון בין השניים היוו את הסיבה לעריקתם המשותפת לעבר האילח'אנים.¹⁷⁵⁷ כאשר ברח אקוש אלאפרם מפני אלנאצר מחמד, היה זה אלזרדכאש אשר הודיע למחותנו על כוונת הסולטאן לתופסו והאיץ בו לצאת לעבר האילח'אנים.¹⁷⁵⁸ אין

¹⁷⁴⁷ עקד, 4/358.

¹⁷⁴⁸ אבן תע'ריברדי מציין כי "לא התחתן [ממלוך מנצורי] אלא אם חיתן אותו הוא [קלאוון] עם אחת משפחותיו" ("ولا يزوج إلا إن زوجه هو بعض جواريه", נג'ום, 7/328). הדברים נזכרים בהקשר למרותו הרבה של קלאוון על ממלוכיו, ואין להבינם, כפי שהבינה אותם נורת'רוף, כי "הממלוכים של קלאוון הורשו להתחתן רק עם שפחותיו" (נורת'רוף, קלאוון, 195). כפי שיובהר בסעיף הבא, דפוס הנישואים הנפוץ ביותר היה בין בניהם ובנותיהם של האמירים המנצורים.

¹⁷⁴⁹ אעינאן, 4/154; אלואפי, 24/332.

¹⁷⁵⁰ אמירים נישאו עם בנות אמירי הוואפדיה האויראית שהגיעו בתקופת כתבע'א, ראה: אבן אלפראת, 8/205.

¹⁷⁵¹ "وعمل لذلك المهيم العظيم" (ח'טט, 2/216).

¹⁷⁵² אירוויין, שם, 80.

¹⁷⁵³ ח'טט 2/216; נורת'רוף, שם, 194.

¹⁷⁵⁴ אבן אלפראת, 8/100; סלוק, 1/757.

¹⁷⁵⁵ אבן אלפראת, 8/101; אלמנהל, 6/387.

¹⁷⁵⁶ אלמנהל, 3/13.

¹⁷⁵⁷ אלצפדי מציין בתרג'מה הקצרה של אידמר אלזרדכאש: "ערק [אל המונגולים] עם [אקוש] אלאפרם כיוון שהוא חתנו" ("قفز مع الأفرم لأنه كان صهره"), ראה: אעינאן, 1/656.

¹⁷⁵⁸ אעינאן 1/566; אלואפי, 9/331.

המקורות מתארים כל חשדנות שהיתה בין השניים,¹⁷⁵⁹ זאת בניגוד לחשדנות שהיתה בין אקוש אלאפרם לקראסנקר הצ'רקסים, כפי שנזכר לעיל בדיון על סולידריות שעל בסיס אתני.¹⁷⁶⁰

קראסנקר ובהאדר ראס נובה עמדו אף הם בקשרי חיתון. לפי אלמקריזי, בתו של קראסנקר היתה נשואה לבנו של בהאדר ראס נובה, הוא ג'רכתמר.¹⁷⁶¹ אליבא דאבן תע'ריברדי, אחותו של קראסנקר היתה נשואה לג'רכתמר.¹⁷⁶² מכל מקום, קראסנקר גונן על מחותנו זה כאשר אלנאצר מחמד ניסה לתופסו במסגרת גל המעצרים הראשון שביצע. קראסנקר נתן לג'רכתמר מחסה ואף עשה למענו שפאעה שהתקבלה אצל הסולטאן.¹⁷⁶³ בהאדר ראס נובה גם נזכר מיד לאחר קראסנקר ברשימת האמירים שחברו יחדיו על מנת לרצוח את אלאשרף ח'ליל.¹⁷⁶⁴

ברלעי' אלאשרפי הברגי' היה נשוי לבתו של ביברס אלג'אשנכיר ונחשב לאחד ממקורביו ותומכיו של ביברס אלג'אשנכיר.¹⁷⁶⁵ ברלעי' התחתן עם בתו של ביברס אלג'אשנכיר בשנת 1309/709, לאחר שהתמנה ביברס אלג'אשנכיר לסולטאן,¹⁷⁶⁶ אך בין השניים התקיימו קשרי רעות ונאמנות עוד שנים רבות קודם לכן, כיוון שנעצרו יחדיו במסגרת המאבקים שלאחר רצה אלאשרף ח'ליל.¹⁷⁶⁷ אמנם, כאשר הובס מחנהו של ביברס אלג'אשנכיר נטש גם ברלעי' את מחנהו, אך היה מבין האחרונים לעשות זאת.¹⁷⁶⁸ זמן קצר לאחר מכן, כאשר נכנס אלנאצר מחמד לקהיר, עמד ברלעי' בראש הקשר שנועד לרצוח את אלנאצר מחמד.¹⁷⁶⁹ אלנאצר מחמד מיהר לתפוס אותו ולהוציאו להורג באכזריות ב-1310/710, זמן קצר לאחר שהוציא להורג את ביברס אלג'אשנכיר.¹⁷⁷⁰

העדות הברורה ביותר לסולידריות בין אמירים מחותנים ניכרת בכך שכאשר מי מהם נתפס, מחותנו נתפס גם הוא בעקבותיו. כאשר אלנאצר מחמד תפס את קטלובך, תפס גם את אסנדמר כרג'י מחותנו.¹⁷⁷¹ כאשר אלנאצר מחמד תפס את בכתמר אלג'וכנדאר, עצר יחד עמו גם את שני מחותניו, אלכתמר אלג'מזאר ואידע'די אלעת'מאני שהיו אמירי טבלח'אנאט.¹⁷⁷² מחותנו של בכתמר אלג'וכנדאר, אלכתמר, מת בכלאו של אלנאצר מחמד בשנת 1317/717 לאחר שבכתמר אלג'וכנדאר הוצא להורג בחניקה שנה קודם לכן.¹⁷⁷³ סולידריות בין מחותנים ניכרת גם כאשר אחד מן השניים אינו נמנה על הח'שדאשיה המנצורית. לדוגמא, כאשר תפס אלאשרף ח'ליל את לאג'ין, הציע לו בידרא שיתפוס גם את ביברס טקצו, כיוון שבתו של טקצו נשואה

¹⁷⁵⁹ ראה למשל: סלוק, 2/109-110.

¹⁷⁶⁰ ראה פרק ד', סעיף 2.3.2.

¹⁷⁶¹ סלוק, 2/76.

¹⁷⁶² נג'ום, 9/13.

¹⁷⁶³ שם, שם; סלוק, 2/76; אלדרר, (חידראבאד), 1/534.

¹⁷⁶⁴ זבדה, 296.

¹⁷⁶⁵ נג'ום, 8/629; 9/216. אבן אלדואדארי הינו המקור היחיד שמציין כי ברלעי' היה אחיו של ביברס אלג'אשנכיר ובשל כך נתן בו אמון רב (כנ, 9/181). מכל מקום, ברלעי' היה ממוצא מונגולי בעוד ביברס אלג'אשנכיר צ'רקסי כך שודאי לא היו אחים ביולוגיים. לא נזכר גם כי השניים עמדו בברית של אחווה (אח'קה).

¹⁷⁶⁶ סלוק, 2/52; זבדה, 410.

¹⁷⁶⁷ השניים נעצרו במסגרת המאבק בין כתבע'א לסנג'ר אלשג'אעי בראשית 1294/693, ראה: כנ, 8/356; עקד, 3/243.

¹⁷⁶⁸ ראה הערה 659 לעיל.

¹⁷⁶⁸ אלדרר (קהיר) 2/39.

¹⁷⁶⁹ סלוק, 2/73.

¹⁷⁷⁰ נג'ום, 9/17; סלוק, 2/88,96.

¹⁷⁷¹ אעיאן, 4/122; אלואפי, 24/260.

¹⁷⁷² נג'ום, 9/28-29; אלתחפה, 228; סלוק, 2/102. לא נזכר אם מחתונים אלו נמנו על המנצוריה.

¹⁷⁷³ סלוק, 2/180. על הוצאתו להורג של בכתמר אלג'וכנדאר ראה פרק ג', סעיף 1.1.1.

ללאג'ין. בכך ביקש בידרא לנקום בטקצו שדיבר בגנותו לאחר התקפתו הכושלת על כסרואן בלבנון.¹⁷⁷⁴ טקצו לא נמנה על המנצוריה, אלא היה אמיר צאלחי או ט'אהרי, כלומר ממלוכי הסולטאן האיובי אלצאלח איוב או אלט'אהר ביברס.¹⁷⁷⁵ על אף זאת, קשר החיתון בין השניים היווה סיבה מוצדקת גם למעצרו של טקצו. קשר חזק ניכר גם בין פארס אלדין אלבכ'י הט'אהרי שהיה נשוי לאחותו של קבג'ק המנצורי. הסולידריות הרבה בין קבג'ק לאלבכ'י נתבטאה בעריקתם המשותפת אל המונגולים האילח'אנים ואף בשובם יחדיו למצרים וקבלתם משרות בכירות.¹⁷⁷⁶ דוגמאות אלה מצביעות על כך שסולידריות הנובעת מקשרי חיתון עולה על סולידריות ח'שדאשית, זו שבין שני ממלוכים, שכל המשותף להם הוא השתיכותם לאותו אדון.

סולידריות רבה ניכרת גם בין סלאר לחתנו, בעל בתו שהיה גם בן אדונו, מוסא בן עלי בן קלאוון. מוסא התחתן עם בתו של סלאר ב-1304/704, בתקופה בה עמד סלאר יחד עם ביברס אלג'אשנכיר בפועל בראש הסולטאנות.¹⁷⁷⁷ סלאר דאג לקדם את מוסא והעניק לו אמירות.¹⁷⁷⁸ לאחר שסלאר נתפס והופקע רכושו העצום, פנו המחרימים אל ביתו של מוסא חתנו ומצאו שם רכוש רב נוסף.¹⁷⁷⁹ העובדה כי סלאר הסתייע בחתנו בביצוע פעולה רגישה כמו הסתרת הונו האישי, מעידה על מידת האמון הרבה שהיתה בין השניים. אלצפדי מזכיר אמיר אחר שעמד בקשרי חיתון עם סלאר בתקופה בה כיהן השני כסגן הסולטאן, הוא סאלם הסלח'דאר. כאשר עלה אלנאצר מחמד לשלטון בשלישית, הרחיק את סאלם לדמשק, ככל הנראה בשל חששו מאמיר זה.¹⁷⁸⁰ מהדוגמאות שנדונו עד כה עולה כי סולידריות המבוססת על קשרי חיתון חיזקה עד מאוד את הקשר בין אמירים ח'שדאשים ואף בין אמירים מח'שדאשיות שונות. הסולידריות שסוג קשר זה יצר עלתה על נאמנות המבוססת על ח'שדאשיה בלבד, היינו, על עצם העובדה ששני ממלוכים השתייכו לאותו אדון. יחד עם זאת, גם נאמנות זו היתה מוגבלת כאשר אחד מהמחותנים מת וחייו של השני עמדו בסכנה. סנג'ר אלשג'אעי, בעל אמו של בידרא, נמנה תחילה על מחנהו של בידרא רוצח הסולטאן אלאשרף ח'ליל, אך כאשר היה ברור כי עולה כוחם של התובעים את נקמת דמו של אלאשרף ח'ליל ובידרא נרצח, עבר אלשג'אעי אל מחנה המנצחים.¹⁷⁸¹ בדומה לכך, לאחר שאלאשרף ח'ליל הוציא להורג את טקצו, התנער לאג'ין מקשריו עם חמו והבטיח לגרש את בתו של טקצו.¹⁷⁸² ביטוי נוסף לחולשת הקשר שבין מחותנים ניכר גם בין אקוש אלאשרפי לבכתמר אלח'אג'ב, שהיה ממלוך של טרנטאי. בתו של אקוש אלאשרפי היתה נשואה לבכתמר, אך בכתמר היה נשוי גם לאישה אחרת שהיתה שפחת הסולטאן אלנאצר מחמד. אלאשרפי הואשם ברצח אותה שפחה בשל רצונו להבטיח את ירושת בתו.¹⁷⁸³ מעשה שכזה מעיד על העדפת קרבת הדם על קשרי החיתון.

¹⁷⁷⁴ אבן אלפראת, 8/143-144.

¹⁷⁷⁵ אעיאן, 4/167; אלואפי, 24/385. רכן אלדין ביברס טקצו קיבל אמירות בשנת 1279/678 עם עליית קלאוון לשלטון, אך ככל הנראה לא נמנה על הממלוכים שלו. הוא נזכר כאמיר כבר בשנה זו בטרם עליית קלאוון לשלטון ברשימת אמירים צאלחים וט'אהרים (זבדה, 170; עקד, 2/218).

¹⁷⁷⁶ אעיאן, 4/65-66, 168; נג'ום, 8/96; סלוק, 1/900,902. על כך שאלבכ'י היה ממלוכי אלט'אהר ביברס: נג'ום, 8/204; סלוק, 1/946. אלנוירי הינו היחיד המכנה אותו אלמנצורי (נחאיה, 32/59).

¹⁷⁷⁷ זבדה, 382; סלוק, 2/9.

¹⁷⁷⁸ סלוק, 1/873.

¹⁷⁷⁹ אעיאן, 2/493.

¹⁷⁸⁰ שם, 2/393.

¹⁷⁸¹ ראה הערה 646 לעיל.

¹⁷⁸² אבן אלפראת, 8/146.

¹⁷⁸³ אעיאן, 1/581; אלואפי, 9/338-339; אלמנהל, 3/30.

2.3.4. קשרי חברות אמיצה

2.3.4.1. ברית אחים (אַח'וּה, מְאַח'אָה)

לא פעם נזכר כי בין שני ממלוכים ח'שדאשים התקיימו קשרי "אחוה" (מְאַח'אָה או אַח'וּה). למשל, סוג יחסים זה נזכר בין קבג'ק ללאג'ין;¹⁷⁸⁴ קטלובך לסלאר;¹⁷⁸⁵ סנקר אלכמאלי וסנג'ר אלג'אולי;¹⁷⁸⁶ בכתמר אלג'וכנדאר ואיתמש אלמחמדי.¹⁷⁸⁷ בין איתמיש אלמחמדי וארקטאי אלחאג'.¹⁷⁸⁸ פעמים רבות יותר, נזכר ממלוך מסוים כ"אחיו" של ממלוך אחר. מונחים אלה מבלבלים, כיוון שקשה לדעת האם כוונתם לאחים ביולוגיים או לחברים טובים שביניהם "ברית אחים". לדעתו של איילון, המונח "אח" הנזכר לעיתים כה קרובות בקשר ליחסים בין שני ממלוכים, מצביע על כך שבין חברי הח'שדאשיה שררו יחסים שהיוו תחליף לקשרי אחווה משפחתיים.¹⁷⁸⁹ מכל מקום, בחינה מדוקדקת של מערכת היחסים בין ממלוכים שהיו בקשרי אַח'וּה (אחוה) או שנזכרים כאחים, מראה כי מונח זה נועד לציין שני סוגי יחסים: ברית אחווה ייחודית בין שני ח'שדאשים או קשרי אחווה ביולוגיים.¹⁷⁹⁰ להלן יידונו אמירים מנצורים אשר ביניהם קשרי חברות שמקורה בברית האחווה המתוארת כ-אח'וּה או מְאַח'אָה. אשר לסוג השני, ניתן לציין את היחסים בין סלאר לאַח'וּה. ג'בא נזכר כאחיו של סלאר¹⁷⁹¹ וידוע כי הוא ואח נוסף בשם דאוד היו אחיו הביולוגיים, שכן הם הגיעו יחד עם אמו של סלאר לשטחי הסולטאנות בשנת 1305/705. קרוב לוודאי כי גם יתר האמירים הנזכרים כאַח'וּה של סלאר היו אַח'וּה הביולוגיים.¹⁷⁹² המקורות מזכירים לא פחות משישה אמירים שהיו אחיו של סלאר: מע'לטאי, לאג'ין, סמוך (לעיתים: סמך, סמול), ג'בא, אדם ודאוד. על אלה יש להוסיף את אודמר אלסלחדאר, שאינו נזכר במקורות ההיסטוריים אך נזכר בכתובת על מצבה בבית הקברות בממילא בירושלים כאח של סלאר.¹⁷⁹³ יחד עם זאת, אחיו של סלאר לברית האחים היה קטלובך, כנזכר לעיל וכפי שיפורט להלן. מתקבל הרושם כי גם איתמש (אותמיש) אלמחמדי וארקטאי אלחאג', שמקורם ככל הנראה בממלוכי קלאוון והם נזכרים פעמים רבות כאחים¹⁷⁹⁴ – היו אחים ביולוגיים, אם כי רוב החוקרים סבורים כי מדובר בברית אחים שהיתה בין השניים.¹⁷⁹⁵

¹⁷⁸⁴ "كان [قبجق] مؤاخياً للأمير حسام الدين لاجين" (אעיאן, 4/62). מפצ'ל אבן אבי אלפצ'אאל הינו היחיד שמציין כי לאג'ין היה בעל ברית אחים עם כתבע'א ("كان مؤاخياً له"), ראה: אבן אבי אלפצ'אאל, 2/423. סביר, אפוא, כי מדובר בטעות. חיבורו ההיסטורי של אבן אבן אבו אלפצ'אאל נודע בטעויותיו, בכתיבה מרושלת ובחוסר מקוריות, ראה דעתו של בלושה (Blochet), המהדיר והמתרגם של חיבורו של אבן אבי אלפצ'אאל: מפצ'ל (בלושה), 351-352; נורת'רוף, קלאוון, 49; ליטל, "היסטוריוגרפיה", 427; ליטל, מבוא, 38.

¹⁷⁸⁵ كان الأمير قطلوبك الكبير [...] مؤاخياً لسلاار (אעיאן, 4/122).

¹⁷⁸⁶ סלוק, 2/25.

¹⁷⁸⁷ خوشدش ومواخيا له (אלמקפא, 2/337).

¹⁷⁸⁸ وكان هو [أرقتاي] والأمير سيف الدين أيتمش نائب الكرك بينهما أخواة (אעיאן, 1/477) ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 37.

¹⁷⁸⁹ איילון, "העבדות", 36.

¹⁷⁹⁰ ריצ'ארדס מתייחס גם הוא לבעייתיות המונח אח'וּה, המציין לדעתו הן קשרי חברות אמיצה והן קשר ביולוגי של אחים, ראה: ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 37.

¹⁷⁹¹ נג'ום, 9/86-87.

¹⁷⁹² עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 132, 123; זיטרשטיין, 132; זדה, 385. לפי אלמקריזי, הגיעו אחיו של סלאר ואמו בשנת 1304/704.

¹⁷⁹³ Tawfiq Da'adli, "Mamluk Epitaphs from Mamilla Cemetery", *Levant* 43, 1 (2011), 84-86.

¹⁷⁹⁴ ראה למשל: אלצפדי, 1/477; סלוק, 2/45.

¹⁷⁹⁵ ראה: Donald P. Little, "Notes on Aitamiš, a Mongol Mamlūk", in *Die Islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit: Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag*, eds. Ulrich Haarmann and Peter Bachmann (Beirut: Orient-Institut der Deutschen Morganlandischen Gesellschaft/Wiesbaden: Franz Steiner, 1979), 395-396. האארמאן, "ערבית בדיבור", 102; ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 37; עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 125; איילון דן בשאלת יחסי האחווה בין ארקטאי לאיתמש אך אינו מכריע בסוגיה. לדעתו של איילון, "דומה כי אלצפדי לא היה בטוח אם השניים היו אחים ביולוגיים או לא" (איילון, "יאסה", 38).

אין המקורות הערביים מפרטים על אודותיה של ברית האחים שבין הממלוכים. ה-*אח'לה* גם איננה זהה, כך נראה, ליחסי חונכות בין "אח גדול" (אע'א) ל"אח קטן" (איני), שהתקיימו בין ממלוכים של אותו אדון בתקופת ההכשרה של הממלוכים, כפי שנדונו בפרק א'.¹⁷⁹⁶ שפוטו-רמדי (Chapoutot-Remadi) טוענת כי מקורו של קשר *האח'לה* הוא בפרקטיקה תורכית נומדית שנעשתה באופן של שבועה הדדית בין שני חברים ושנועדה להעלות את מעמדו החברתי של אחד מהשניים.¹⁷⁹⁷ ייתכן כי מדובר באחת הפרקטיקות החברתיות הממוסדות שרווחו בקרב השבטים המונגולים, בה יכול אדם להפוך ל-*anda*, אחיו לשבועה של אדם אחר, או ל-*nöker*, חבר של אדם אחר.¹⁷⁹⁸ ואן סטינברגן טוען אף הוא כי מדובר ביחסים שנקמו בין שני אמירים (ולא ממלוכים צעירים).¹⁷⁹⁹ קובי יוסף גורס כי קשר *האח'לה* עשוי היה להיווצר בגיל צעיר בטבאק או מאוחר יותר, באמצעות שבועה.¹⁸⁰⁰

הפרטים המעטים אותם מזכירים המקורות בנוגע לקשרי האחווה בין אמירים מנצורים מחזקים את סברתם של שפוטו-רמדי וואן סטינברגן, כי מוסד האחווה בין הממלוכים קשר בין שני אמירים בני מעמדות שונים. העדות המפורטת ביותר נזכרת באשר לברית האחווה שנעשתה בין תנכז מושל סוריה לבכתמר אלסאקי בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. ברית זו נעשתה לאחר שטע'אי אלכביר אלחסאמי אלנאצרי, האמיר שעמו עמד תנכז בקשרי אחווה (*מְאַח'אה*), נעצר על ידי אלנאצר מחמד.¹⁸⁰¹ אלנאצר מחמד הציע לתנכז כי יקח לו כאח את בכתמר אלסאקי במקום טע'אי שנתפס או הומת. להלן אביא את תרגום הגרסאות השונות למהלך זה כפי שנזכרים במקורות ההיסטוריים השונים:

אלואפי, 10/193; אלמקפא, 2/469: "וכאשר מת טע'אי אלכביר, תנכז מושל סוריה נמנה על אנשיו [של טע'אי]. הסולטאן אמר לתנכז: 'הנח לבכתמר להיות אחיך במקום טע'אי, וכתוב לו [צווים] כפי שתרצה'". ("ولما مات طغاي الكبير كان تنكز نائب الشام منتميا إليه فقال السلطان لتنكز: "خَلْ بكتمر يكون أخاك عوض طغاي وكن أكتب إليه بما تريد").

אעיאן, 1/709: "וכאשר תפס הסולטאן את האמיר סיף אלדין טע'אי אלכביר - ותנכז היה נופל לרגליו [של טע'אי] וכרוך אחריו - שלח הסולטאן [הודעה] לו [לתנכז] לאמור: 'בכתמר אלסאקי יהיה לך [אח?] במקום טע'אי וכתוב לו בכל הנחוץ לך'". ("ولما أمسك السلطان الأمير سيف الدين طغاي الكبير - وكان تنكز في دمشق

(1973), 138). ריצ'ארדס וליטל מבססים את הנחתם על אליוספי, המציין כי בין איתמש אלמחמדי לארקטאי היתה *אח'לה* שאיש לא ראה חזקה ממנה ("وحصل بينه وبين الحاج أرقطاي أخوة لم ير أحد أشد من أخوتهم", אליוספי, 329). על אף זאת, אני סבור כי במקרה זה מדובר באחווה ביולוגית. מהדיר אליוספי מציין על פי מקורות ערביים אחרים (אותם לא הצלחתי לאתר) כי איתמש היה אחיו הביולוגי (*שקיק*) של ארקטאי (אליוספי, 287 הערה 1). כמו כן איתמש ירש את רכוש ארקטאי (אלמקפא, 2/342; אליוספי, 333). נוהג זה, כפי שאראה להלן, מקובל היה בין אחים ביולוגים. בנוסף לכך, השניים נזכרים כאחים מגיל צעיר מאוד שאף עברו יחדיו אל שורותיו של אלנאצר מחמד בהיותם אחים (אלמקפא, 2/30). פרט זה מנוגד לטיב היחסים של ברית האחווה שנתקיימה בדרך כלל בין אמיר בכיר לזוטר יותר (על כך להלן). העובדה כי השניים היו בקיאים כל כך בשפה ובמורשת המונגולית רק מחזקת לטעמי את העובדה כי השניים היו אחים ביולוגים. בנוסף, האמיר איתו כרת איתמש ברית אחים של *אח'לה* הוא בכתמר אלג'וכנדאר (ראה להלן). קובי יוסף סבור אף הוא כי השניים היו אחים ביולוגיים, ראה: קובי יוסף, 204.

¹⁷⁹⁶ ראה פרק א', סעיף 2.1.

¹⁷⁹⁷ ואן סטינברגן, 77, 87 הערה 141. מבוסס על הדוקטורט שלה הנמצא באוניברסיטת פרובאנס אותו לא הצלחתי להשיג.

¹⁷⁹⁸ 53 (1988), David Morgan, *Medieval Persia, 1040-1797* (London; New York: Longman, 1988); מורגן,

המונגולים, 34.

¹⁷⁹⁹ ואן סטינברגן, 77, 86.

¹⁸⁰⁰ קובי יוסף, 205-206. וראה עוד על קשר *האח'לה* בתקופה התורכית: שם, 206-209.

¹⁸⁰¹ טע'אי אלכביר היה בעל המעמד הגבוה ביותר אצל הסולטאן. הוא נתפס בשנת 1318/718, ראה: אעיאן, 2/595; לבנוני,

מפנה, 57-58.

يترامى إليه ويتعلق عليه – جهّز السلطان يقول له: هذا بكتمر الساقى يكون لك بدلا من طغاي واكتب إليه بما تريد من حوائجك".

אלואפי, 14/444: "אומרים שהוא [טע'אי] היה מממלוכי חסאם אלדין לאג'ין אלמנצור ולכן נכרת ההסכם בינו לבין האמיר סיף אלדין תנכו. וכאשר נתפס האמיר סיף אלדין טע'אי, קשר הסולטאן ברית אחים בין תנכו ובין בכתמר אלסאקי ואמר לו: 'זה [בכתמר אלסאקי] יהיה במקום טע'אי". ("يقال إنه من ممالك حسام الدين لاجين المنصور ولذلك كان الاتفاق بينه وبين الأمير سيف الدين تنكز. ولما أمسك الأمير سيف الدين طغاي آخى السلطان بين تنكز وبين بكتمر الساقى وقال له: "هذا يكون بدل طغاي").

אלדרר, (קהיר), 2/19: "וכאשר נתפס טע'אי אלכביר – ותנכו הסתמך עליו [בענייניו] אצל אלנאצר – שלח אליו אלנאצר מחמד לאמור: 'בכתמר יהיה לך במקום טע'אי". (ولما أمسك طغاي الكبير - وكان تنكز يعتمد عليه عند الناصر – أرسل إليه الناصر: بكتمر يكون بدلا لك من طغاي).

מהפרטים שהובאו עולה כי האח'זה היתה ברית הרארכית שנרקמה בין אמיר ממעמד גבוה לאמיר אחר ממעמד נמוך יותר, בני אותה ח'שדאשיה. האמיר הנמוך הסתמך על הבכיר. במקרה זה, האמיר הבכיר שימש כמתווך בין האמיר הזוטר לבין הסולטאן ובכך חיזק הזוטר את מעמדו. בברית בין טע'אי אלכביר לתנכו, שהיו במקורם ממלוכים של לאג'ין, היה תנכו בן המעמד הנמוך יותר לעומת טע'אי אלכביר. לאחר מכן, כשכרת תנכו ברית אחים עם בכתמר אלסאקי בהיותם ממלוכי אלנאצר מחמד, הפך תנכו להיות בעל המעמד הגבוה, שכן בכתמר אלסאקי אך נכנס לשורות הממלוכים הסולטאניים ומעמדו החברתי היה נמוך כיוון שלא היו לו ח'שדאשים.¹⁸⁰²

בדיקת זהותם של האמירים שקשרו ביניהם ברית אחים בתקופת המנצוריה ולאחריה מחזקת את הסברה כי מדובר באמירים בני מעמדות שונים, אם כי לא בהכרח בני גילאים שונים. לאג'ין וקבג'ק כרתו ביניהם את ברית האחים, סביר להניח, כאשר לאג'ין היה בעל מעמד גבוה יותר מזה של קבג'ק. לאג'ין נרכש על ידי קלאוון עת אדונו המקורי, הסולטאן אלמנצור עלי בן אלמלך אלמעז איבך (7-1257-9/655), הוגלה לביזנטיון על ידי אלט'אהר ביברס,¹⁸⁰³ מיד עם עלייתו לשלטון בשנת 1260/659.¹⁸⁰⁴ קבג'ק, לעומת זאת, נרכש על ידי קלאוון 16 שנה מאוחר יותר כשבוי מקרב אבלסטין בד'ו אלקעדה 675/ אפריל 1277.¹⁸⁰⁵ על אף שקבג'ק קיבל אמירות מקלאוון עם עלייתו לשלטון בשנת 1279/678,¹⁸⁰⁶ היה זה ככל הנראה בשל העובדה כי נשבה כבר כאדם בוגר בעל ניסיון קרבי עשיר למדי. דומה עם זאת כי מעמדו של קבג'ק היה נמוך יותר מזה של לאג'ין. הוא הספיק לשרת את קלאוון אך שלוש שנים ולא זכה לאישי את המשרות הבכירות בסולטאנות, בניגוד ללאג'ין מושל דמשק.¹⁸⁰⁷ ברית אחווה היתה בין בכתמר אלג'וכנדאר הותיק לאיתמש אלמחמדי הצעיר.¹⁸⁰⁸ בעוד בכתמר

¹⁸⁰² אלואפי, 10/193; 16/444.

¹⁸⁰³ אבן אלפראת, 8/222.

¹⁸⁰⁴ נג'ום, 7/103.

¹⁸⁰⁵ זבדה, 155; עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים, 172.

¹⁸⁰⁶ סלוק, 1/671.

¹⁸⁰⁷ ראה על הקריירה של לאג'ין בתקופת קלאוון בפרק א' סעיף 3.1. ולעומתו זו של קבג'ק, שם בסעיף 3.3. כנזכר בהערה 1582 לעיל, המקורות ההיסטוריים מציינים כי קידומו של קבג'ק עוכב לאורך כל תקופת שלטונו של קלאוון בשל החשש שיברח אל המונגולים. קבג'ק אכן אינו נזכר כמי כמי שהתקדם בתקופת קלאוון. אלצפדי מצייין שרק בתקופת אלנאצר ח'ליל עלה מעמדו של קבג'ק (אע"א, 4/64).
¹⁸⁰⁸ אלמקפא, 2/337.

אלג'וכנדאר הינו ממלוך ותיק של קלאוון, הרי שאיתמש אלמחמדי נרכש על ידי קלאוון בתקופת שלטונו.¹⁸⁰⁹ ייתכן מאוד כי ברית האחים שבין סנקר אלכמאלי לסנג'ר אלג'אולי נעשתה כאשר אלג'אולי נכנס לשורותיו של הסולטאן קלאוון לאחר ששירת אדונים אחרים, בעוד אלכמאלי היה כבר אמיר מנצורי בעל מעמד רם יותר.¹⁸¹⁰ מעקב אחר מערכת היחסים שבין האמירים המנצורים שכרתו ביניהם ברית אחים, יכולה להעיד על חוזקה של סולידריות זו שבין אמירים ח'שדאשיים. המקורות מספקים לנו את מירב הפרטים אודות היחסים בין לאג'ין לקבג'ק. כנזכר לעיל, השניים כרתו ביניהם ברית אחים בתקופת שלטונו של קלאוון כאשר שניהם כבר היו אמירים בוגרים. לפי אלצפדי, ברית זו הביאה לכך שאף אחד מהשניים לא יכול היה לסבול את העדרו של השני. השני.¹⁸¹¹ כאשר שלט כתבע'א, ניסו אנשיו לפגוע בלאג'ין סגן הסולטאן, ובקבג'ק חברו.¹⁸¹² יש בכך ביטוי לסולידריות החזקה שהיתה בין שני ה"אחים", אך מעבר לכך ביטוי לחוזקה של ברית האחים על פני סולידריות ח'שדאשית שהיתה בין כתבע'א ללאג'ין וכן על פני סולידריות אתנית מונגולית שבין כתבע'א לקבג'ק המונגולים. לאג'ין וקבג'ק חברו יחדיו על מנת להדיח את כתבע'א מהשלטון ולאחר שעלה לאג'ין לשלטון העמיד בפני קבג'ק את האפשרות לבחור בין המשרות הבכירות ביותר: סגן הסולטאן במצרים או מושל דמשק, המחוז הגדול ביותר בסוריה. קבג'ק בחר באפשרות השנייה.¹⁸¹³ תחושת האמון שרחש לאג'ין כלפי קבג'ק המשיכה זמן מה אף לאחר שג'אע'אן, הממלוך הנאמן של לאג'ין, ואקוש אלפרם בן דודתו של לאג'ין, ניסו לגרום ליריבות בין השניים.¹⁸¹⁴ מכל מקום, בסופו של דבר, בהשפעתם של ג'אע'אן ואקוש אלפרם, סבל גם קבג'ק ממדיניות הטיהורים של לאג'ין.¹⁸¹⁵

גם בין המנצורים סלאר וקטלובך היתה ברית אחים.¹⁸¹⁶ כמו במקרה לאג'ין וקבג'ק, כאשר אחד מה"אחים" עלה לשלטון, עלה מעמדו של "אחיו" למורת רוחם של מתנגדיו. בתקופה בה שלט סלאר בפועל בסולטאנות (יחד עם ביברס אלג'אשנכיר), נתמנה קטלובך למשרה הבכירה של ח'אג'ב הסולטאן במצרים.¹⁸¹⁷ בעקבות זאת חששו מאוד הברג'יה, נאמניו של ביברס אלג'אשנכיר, מהתעצמות כוחו של סלאר.¹⁸¹⁸ קטלובך נשאר נאמן למחנה סלאר וביברס אלג'אשנכיר עד לשלב מאוחר מאוד. אף כאשר אלנאצר מחמד שלח לו צו סודי בו קרא לו לערוק למחנהו, סרב לכך תחילה וביקש להסגיר את שליחו של אלנאצר מחמד לאקוש אלפרם מושל דמשק.¹⁸¹⁹ קטלובך נשלח בראש כמה מאמירי דמשק על מנת למנוע את כניסתו של אלנאצר מחמד לדמשק. הוא ערק למחנהו של אלנאצר מחמד לאחר שהבין כי אפילו מושל דמשק אקוש אלפרם נס מהעיר וכי אין כל סיכוי למאבק מול הסולטאן החדש. קטלובך נטה מיד לאחר מכן באופן מוחלט לצדו של אלנאצר מחמד, על מנת להגן

¹⁸⁰⁹ ראה ההפניות בהערה 1609 לעיל.

¹⁸¹⁰ ראה על אלג'אולי בהערה 474 לעיל. על ברית האחים ביניהם ראה בהמשך סעיף זה.

¹⁸¹¹ "لا يكاد أحدهما يصير عن الآخر", ראה: אעי'אן, 4/62; אלואפי, 24/178-179; אלדרר (קהיר), 3/325. אלצפדי מציין עוד כי לאג'ין היה אמיר בעת זו (אעי'אן, שם). קבג'ק כאמור, גם הוא היה אמיר שכן קיבל אמירות עם עליית קלאוון.

¹⁸¹² אלדרר (קהיר), 3/326; אעי'אן, 4/64; אלואפי, 24/180.

¹⁸¹³ אעי'אן, 4/64; אלואפי, 24/180. על חשיבותה של משרת מושל דמשק ראה: ואן סטינברגן "מושל דמשק", ובייחוד 434-433, 455.

¹⁸¹⁴ אלצפדי מציין כי ג'אע'אן, שכיהן כשד אלדואוין בדמשק, פעל בניגוד להוראותיו של קבג'ק מושל המחוז. ניסיונותיו של ג'אע'אן לגרום להדחת קבג'ק אף גובו על ידי אקוש אלפרם. מכל מקום, לאג'ין לא הדיח את קבג'ק מתפקידו אלא הורה לג'אע'אן לפעול בהתאם להוראותיו של קבג'ק, ראה: אעי'אן, 4/64-65; אלואפי, 14/180.

¹⁸¹⁵ אעי'אן, 4/168, 65-66; אלדרר (קהיר), 3/326; סלוק, 1/852. וראה פרק ב', סעיף 4.4.

¹⁸¹⁶ אעי'אן, 4/122; אלואפי, 24/260; אלמנהל, 9/86.

¹⁸¹⁷ אעי'אן, 4/122; אלדרר (קהיר), 3/337; סלוק, 1/873.

¹⁸¹⁸ אעי'אן, שם; אלואפי, 24/260; אלמנהל, 9/86-87.

¹⁸¹⁹ נג'ום, 8/245-246.

על חייו. הוא הכניס את הסולטאן החדש לדמשק וכיהן כאסתאדאר שלו בתקופת שבתו בדמשק.¹⁸²⁰ מכל מקום, העובדה כי ערק לשורותיו של אלנאצר רק בשלבים מאוחרים וכי היה "אחיו" של סלאר, הביאה לכך שנתפס ב-1311/711 והוצא להורג בכלא ב-1316/716.¹⁸²¹

זוג מנצורים נוסף שכרת בינו ברית אחים היה סנקר אלכמאלי וסנג'ר אלג'אולי. יחסיהם הקרובים התבטאו בכך שכל אחד מהשניים מינה את רעהו לאפוטרופוס (נצי) של ילדי רעהו לאחר מותו. במסגרת הסכסוך שפרץ בין ביברס אלג'אשנכיר וסלאר בשנת 1306/706, בו דרש ביברס אלג'אשנכיר כי סנג'ר אלג'אולי, שהיה חברו של סלאר, יענש בחומרה, תיווך סנקר אלכמאלי למען "אחיו" אלג'אולי וריכך את ליבו של ביברס אלג'אשנכיר, עד שבסופו של דבר הוקל עונשו של אלג'אולי.¹⁸²² סנג'ר אלג'אולי וסנקר אלכמאלי נזכרים בזה אחר זה בראש היוצאים לחג' של שנת 1303/703.¹⁸²³

כנזכר לעיל, גם בין איתמש אלמחמדי ובכתמר אלג'וכנדאר היתה ברית אחים. כאשר תפס אלנאצר מחמד את בכתמר אלג'וכנדאר וכלא אותו באלכרך, חשש כי איתמש אלמחמדי, יפעל יחד עם "אחיו" זה נגד הסולטאן, שכן איתמש כיהן כמושל אלכרך. על כן פיטר את איתמש ממושלות אלכרך והביאו לקהיר בשנת 1311/711.¹⁸²⁴ ייתכן כי זו אחת הסיבות לכך כי איתמש, בניגוד לארקטאי אחיו, לא התקדם מעבר לדרגת אמיר טבלח'אנאה, על אף שפיתח קריירה מיוחדת בתקופתו של אלנאצר מחמד.¹⁸²⁵

מבדיקת המקרים שלעיל, ניכר כי בתקופת המנצוריה ברית האחים היוותה מקדם נאמנות גבוה במיוחד, שעלה על בסיס אתני משותף. ואן סטינברגן, שחקר את הפוליטיקה הממלוכית בתקופה שלאחר אלנאצר מחמד ועד סוף התקופה הברג'ית (1341/741 - 1382/783) הגיע גם הוא למסקנה כי האֶתְנָה היתה בעלת חשיבות רבה בפוליטיקה הממלוכית בתקופה זו.¹⁸²⁶ יחד עם זאת, על בסיס שני מקרים שמצא, הוא טוען כי "נראה שגם נאמנות זו הוגבלה לא פעם על ידי אינטרסים אישיים".¹⁸²⁷

2.3.4.2. קשרי חברות

ח'שדאשים יצרו ביניהם סולידריות חזקה במיוחד על בסיס נטייה רגשית שהביאה ליחסי ידידות ביניהם. סביר כי רגש זה היה גם הבסיס לברית האחים שנדונה לעיל. כמובן, בלתי אפשרי לדעת את המניעים הפסיכולוגיים שהובילו לכך ששני ח'שדאשים בחרו לקשור קשרי חברות אמיצים ביניהם. מניעים אלה קשורים בהרכב אישיותם של השניים שאין להתחקות אחריהם על פי המקורות שבידינו. אולם מטבע הדברים, בין ח'שדאשים מסוימים נקשרו קשרי רעות מיוחדים, כשם שהתפתחו יריבויות בין אחרים, על בסיס אישיותם. המקורות מציינים קשר זה במונחים שונים המציינים קשרי ידידות ורעות כמו: צְדָאקָה, או צְחָקָה / צְדִיקָה, רְפִיקָה.¹⁸²⁸

¹⁸²⁰ נג'ום, 8/264-265; אלואפי, 24/261; אלמנהל, 9/87.

¹⁸²¹ ראה על כך בפרק ג' לעיל, סעיף 1.1.1.

¹⁸²² סלוק, 2/25-26.

¹⁸²³ שם, 1/594.

¹⁸²⁴ אלמקפא, 2/337.

¹⁸²⁵ עמיתי, "מונגולים ממוצא ממלוכי", 124.

¹⁸²⁶ ואן סטינברגן, סדר, 88-86.

¹⁸²⁷ שם, 88.

¹⁸²⁸ ראה למשל: אלדרר (קהיר), 1/425; אעיאן, 2/489; אלדרר (בירות), 2/180; אלדרר (קהיר), 2/38; סלוק, 2/24; נג'ום, 9/30; אבן אלפראת, 8/226.

המקורות מזכירים יחסי חברות שכאלה בין כמה וכמה זוגות מנצורים. מעקב אחר מערכת היחסים שבין זוגות החברים האלה מלמדת על רמת הסולידריות שבין שני חברים ח'שדאשים.

סלאר נזכר כחבר (צדיק) של לאג'ין.¹⁸²⁹ חברות זו התבטאה לאורך תקופת שלטונו של לאג'ין. כאשר הוכתר לאג'ין כסולטאן בהיותו באלעוג'א', הוא שלח את סלאר כדי שישביע למענו את האמירים שבמצודת קהיר, ישמור על האוצר ששם וידאג כי ברחבי מצרים יוזכר שמו בדרשה של יום שישי.¹⁸³⁰ לאחר מכן, עם הכתרתו של לאג'ין, עלה מעמדו של סלאר בשל החיבה והידידות (מִנְדָה) שהיתה בין השניים וסלאר מונה למשרת האסתאדאר הבכירה.¹⁸³¹ סלאר הינו מבין האמירים המנצורים הבכירים הבודדים (בנוסף לאקוש אלפרם) שאינו נזכר מבין אלו שביקש לאג'ין לתפוס או לרצוח. מכל מקום, סלאר נטל חלק בקנוניה שנועדה להפיל את שלטונו של לאג'ין, מה שמעיד על מוגבלותה של החברות ששררה בין השניים.¹⁸³²

סלאר נזכר גם כחבר (צדיק) של סנג'ר אלג'אולי המנצורי, אליו רחש חיבה (מִחְבָּה) גדולה משכבר הימים. החיבה בין השניים התבטאה למשל, בכך ששניהם בנו מדרסות בסמיכות זו לזו ואף בנו לעצמם מקומות קבורה זה מול זה.¹⁸³³ אלג'אולי נשא על בגדיו את הסמל ההראלדי (רִנָּה) של סלאר.¹⁸³⁴ בתקרית האיבה שנתגלעה בין ביברס אלג'אושנכיר לסלאר בשנת 1306/706 ושנוכרה לעיל, הוגלה סנג'ר אלג'אולי לדרישתו של ביברס אלג'אושנכיר, ככל הנראה במסגרת הסכם הפיוס.¹⁸³⁵ מכל מקום, לקראת סוף המאבק בין אלנאצר מחמד לבין ביברס אלג'אושנכיר וסלאר, נתגלה חוסר נאמנותו של אלג'אולי כלפי סלאר. אלג'אולי נשלח על מנת למנוע את כניסת אלנאצר מחמד לדמשק, אך משנודע לו כי אקוש אלפרם מושל דמשק עזב את העיר, עבר אלג'אולי למחנה אלנאצר מחמד.¹⁸³⁶ לאחר מכן אף נעזר אלנאצר מחמד בסנג'ר אלג'אולי על מנת לתפוס את סלאר. אלנאצר מחמד שלח את אלג'אולי (יחד עם ביברס אלמנצורי) לסלאר, והשניים שכנעו אותו להגיע לקהיר "להתיעצות עם הסולטאן בענייני שלטון".¹⁸³⁷ לאחר שנעצר סלאר, שלח אלנאצר מחמד את אלג'אולי אל ביתו של סלאר כדי לקחת ממקומות המסתור שבו את כל הרכוש העצום שהחביא סלאר.¹⁸³⁸ אלנאצר מחמד שלח דווקא את סנג'ר אלג'אולי, כיוון שבתור חברו הקרוב ודאי הכיר את מקומות המחבוא בהם הסתיר סלאר את רכושו העצום.¹⁸³⁹ קשה לדעת אם במהלכים אלה פעל אלג'אולי במפגיע נגד חברו או שבלית ברירה, על מנת להגן על חייו, נאלץ להיכנע לצו הסולטאן החדש. מכל מקום, אלג'אולי גילה סולידריות כלפי חברו לאחר מותו של האחרון. הוא ביקש מהסולטאן את הרשות לרחוץ את גופתו של סלאר ולקבור אותו במבנה הקבר (תִּנְיָה)

¹⁸²⁹ אעיאן, 2/489; אלזאפי, 16/55.

¹⁸³⁰ אבן אלפראת, 8/224; אלדדר (בירות), 2/80.

¹⁸³¹ סלוק, 2/97; זבדה, 313.

¹⁸³² שם, 1/856, 863; עמיתי, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 132.

¹⁸³³ אלשג'אעי, 276; סלוק, 2/24.

¹⁸³⁴ אעיאן, 2/470; ראה על ה-רִנָּה הערה 2350 להלן.

¹⁸³⁵ סלוק, 2/25-26.

¹⁸³⁶ נג'ום, 8/264-265.

¹⁸³⁷ שם, 9/15-16.

¹⁸³⁸ שם, 9/17.

¹⁸³⁹ כנזכר לעיל, אלנאצר מחמד נעזר במקורב נוסף של סלאר, הוא מחותנו מוסא בן עלי, על מנת לגלות את מקומות המסתור בהם החביא סלאר את רכושו העצום, ראה הערה 1779 לעיל.

שבנה סלאר לעצמו. אבן תעריברדי מציין כי סנג'ר אלג'אולי עשה כל זאת "בשל החברות (צדאקה) רבת הימים שהיתה בינו לבין סלאר".¹⁸⁴⁰

יחסי סולידריות חזקים במיוחד שררו בין בכתמר אלג'וכנדאר לבין כראי. המקורות מציינים כי הסיבה ליחסים הקרובים בין השניים נבעה מהיותם ח'שדאשים, אך אבן תעריברדי מציין כי נוסף לכך בכתמר אלג'וכנדאר היה גם חבר (רפיק) של כראי.¹⁸⁴¹ הסולידריות החזקה בין השניים הביאה לכך שהם זכו להתייחסות דומה מצד הסולטאנים. כאשר סלאר וביברס אלג'אשנכיר החליטו להרחיק את בכתמר אלג'וכנדאר לצפת בשנת 1307/707, כראי הורחק גם הוא לעיירה אדפו שבמצרים עלית (צעיד), מה שעורר את זעמו על ביברס אלג'אשנכיר וסלאר.¹⁸⁴² האמון הרב שבין בכתמר אלג'וכנדאר לכראי התבטא גם בכך שכאשר הראשון תכנן להדיח את אלנאצר מחמד בשנת 1310/710, הוא יידע בעניין זה גם את כראי.¹⁸⁴³ כאשר תפס אלנאצר מחמד את בכתמר אלג'וכנדאר, תפס גם את כראי. הסיבה לכך שכראי נתפס היתה רק משום שהיה ח'שדאש של בכתמר וחבר שלו.¹⁸⁴⁴

דומה כי יחסי רעות שררו גם בין לאג'ין לסנקר אלאעסר. אלאעסר נזכר כאחד מחבריו של לאג'ין.¹⁸⁴⁵ מובן אם כן, מדוע כאשר עלה כתבע'א לשלטון הוא פיטר את אלאעסר ממשרת שד אלדואין בדמשק והחרים את רכושו. לאחר מכן, משעלה לאג'ין לשלטון, הוא מינה את סנקר אלאעסר חברו לוזיר.¹⁸⁴⁶ מכל מקום, בסוף השנה הראשונה לשלטונו לאג'ין פיטר את אלאעסר.¹⁸⁴⁷ מאוחר יותר עתיד לאג'ין לפטר גם את "אחיו" קבג'ק מושל דמשק. בכך ביטוי לחולשת הסולידריות המבוססת על חברות או ברית אחים לעומת זו שבין אדון לכמה מבין הממלוכים הבכירים שלו. יש לציין כי גם בין ביברס אלג'אשנכיר ואקוש אלאפרם שררו יחסי רעות אמיצים. הדיון ביחסיהם יובא בהמשך, שכן מקדמי נאמנות נוספים מאפיינים יחסים אלה.

יחסי חברות היוו בסיס לקשר גם בין אמירים מח'שדאשיות שונות, אך מקרים אלה ספורים למדי. יחסי סולידריות ניכרים בין בכתאש אלמנכורסי המנצורי לתנכו החסאמי-נאצרי. כאשר נתפס תנכו, נתפס גם בכתאש. מכל מקום, לאחר שהוחרם רכושו של בכתאש הוא שוחרר והמשיך בקריירה בה כיהן מספר פעמים כמושל טריפולי וכאמיר החג'.¹⁸⁴⁸ גם בין טרנטאי המנצורי וסנקר אלאשקר הצאלחי שררה קרבה מיוחדת. לאחר שאלאשרף ח'ליל עצר את טרנטאי שנאו נפשו, עצר גם את סנקר אלאשקר וזאת כיוון שנודע לאלאשרף ח'ליל כי אלאשקר התבטא בשבחו של טרנטאי, כמי שהתנהג אליו באופן הטוב ביותר והגן עליו מפני קלאוון.¹⁸⁴⁹ העובדה כי ישנן עדויות מעטות ליחסי קרבה ואחוה בין אמירים מח'שדאשיות שונות, מעלה את הרושם כי ח'שדאשית, היינו, השתייכות לאותו אדון, היוותה בסיס ראשוני ליצירת נאמנויות חזקות יותר. מכל מקום, ניכר

¹⁸⁴⁰ ג'ומ, 9/18-19.

¹⁸⁴¹ שם, 9/30. על כך שהיו ח'שדאשים: 9/25,30; אעיאן, 4/155; אלואפי, 24/332,333; אלמנהל, 3/124.

¹⁸⁴² סלוק, 2/36; ג'ומ, 8/174.

¹⁸⁴³ ג'ומ, 9/25.

¹⁸⁴⁴ ג'ומ, 9/30; אעיאן, 4/155; אלואפי, 24/133; אלמנהל, 3/124; נהאיד, 32/181.

¹⁸⁴⁵ אבן אלפראת, 8/226.

¹⁸⁴⁶ שם, 8/231-232; אעיאן, 2/479; אלואפי, 15/497; אלמנהל, 6/97; אלדרר (בירות), 2/177.

¹⁸⁴⁷ אבן אלפראת, 8/232-233.

¹⁸⁴⁸ אלדרר (קהיר), 2/15; אעיאן, 1/699-700.

¹⁸⁴⁹ אבן אלפראת, 8/110.

כי ברוב המקרים גם נאמנות על בסיס חברות או "ברית אחים" שבין ח'שדאשים, היתה מוגבלת למדי, על אף שהיתה חזקה יותר מסולידריות ח'שדאשית בסיסית ומסולידריות שעל בסיס אתני.

2.3.5. קרבת דם

אין המחקר מרבה להתייחס לחשיבותם של הקשרים הביולוגיים שבין ממלוכים. ייתכן כי הסיבה לכך היא עיקרון היסוד של השיטה הממלוכית, אותו הדגיש איילון, לפיו הממלוך גיבש לעצמו בשטחי הסולטאנות משפחה חדשה, בה אדונו שימש תחליף לאביו הביולוגי, ואָחיו היו הח'שדאשים שלו.¹⁸⁵⁰ מכל מקום, דומה כי חשיבות קשרי המשפחה בפוליטיקה הממלוכית היתה רבה הרבה יותר מכפי שנהוג היה לסבור. לאחרונה עמדה אנה ברודבריג' (Broadbridge) על חשיבותם של קשרי המשפחה, בייחוד בין אחים, אחיינים ואבות ובנים בפוליטיקה הממלוכית. ברודבריג' הראתה כי שארי-בשר שיובאו על ידי אמירים בכירים לשטחי הסולטאנות זכו לקבל אמירויות ולעתים משרות בכירות למדי, שכן נחשבו לגורם מהימן במיוחד.¹⁸⁵¹ ואכן, ידועים לא מעט מקרים על בנים ביולוגיים של אמירים שהיו בעצמם לאמירים בצבא הממלוכי.¹⁸⁵² ישנן גם ידיעות על קשרי משפחה אחרים בין אמירים בכירים שהיו אחים או בני דודים. להלן אדון במערכת היחסים שהיתה בין אמירים בעלי קרבת דם וחשיבותה כמקדם נאמנות במסגרת המאבקים הפוליטיים.

2.3.5.1. קרבה מדרגה שנייה

אקוש אלאפרם היה בן דודתו מצד האם של לאג'ין. בשל כך, כשעלה מעמדו של לאג'ין והוא היה לסגן הסולטאן במצרים, הוא זכה לתמיכה איתנה מצדו של אקוש אלאפרם.¹⁸⁵³ לאחר מכן כאשר עלה לאג'ין לשלטון, קרא אליו את אקוש אלאפרם מדמשק ומינה אותו לחאג'ב הסולטאן במצרים.¹⁸⁵⁴ בתקופת שלטונו החל לאג'ין לתפוס אט אט את רוב חבריו המנצורים הבכירים. אלא שאקוש אלאפרם נשאר מנאמניו האחרונים של לאג'ין ולא היה נתון בסכנה. כאשר ג'אע'אן ממלוך לאג'ין ניסה לסכסך בין לאג'ין לקבג'ק מושל סוריה, שלח לאג'ין לדמשק את אקוש אלאפרם על מנת שיברר את טענותיו של ג'אע'אן נגד "אחיו" קבג'ק.¹⁸⁵⁵ למרות מאמצי ג'אע'אן ואקוש אלאפרם לאג'ין הותיר את קבג'ק במשרתו עוד זמן מה. מכל מקום, יחסו של לאג'ין לקבג'ק השתנה לאחר מכן, וייתכן כי היה זה אקוש אלאפרם שהביא לשינוי ביחס זה.¹⁸⁵⁶ בשנת 1298/698 לאג'ין נעזר באקוש אלאפרם

¹⁸⁵⁰ איילון סבור כי המינוח הערבי לאדון (אסתאד') ולממלוכים ששחררו על ידי אותו אדון (ח'שדאש), המציין גם אב ואח ביולוגי, הוא שמעיד על תחליף למשפחה הביולוגית, ראה: איילון, "העבדות", 35-36.

¹⁸⁵¹ ראה: Anne F. Broadbridge, "Sending Home for Mom and Dad: The Extended Family Impulse in Mamluk Politics", *Mamlūk Studies Review* 15 (2011), 1-18. ברודבריג' מתייחסת בהרחבה לסלאר, יחסיו עם אחיו והמשרות שאיישו (שם, 4-7). מכל מקום, ברודבריג' דנה רק בשלושה אחים (ג'בא, דאוד וסמך). על יתר אחיו ראה להלן.

¹⁸⁵² מניינם של אולאד אלנאס בתקופת המנצוריה נדון לעיל בפרק ג', סעיף 4.1. מניינם של אולאד אלנאס שהיו לאמירים בצבא הממלוכי התחזק בתקופת המנצוריה ועוד יותר לאחריה, ראה: לבנוני, *מפנה*, 42-45; ריצ'ארדס, "אמירים ממלוכים", 32-54. וראה המחקרים בעניין זה בהערה 20 לעיל.

¹⁸⁵³ אעיאן, 4/65; אלמקפא, 2/236; אלואפי, 24/180; אלמנהל, 3/10.

¹⁸⁵⁴ אעיאן, 1/562; אלדרר (בירות), 1/396; אלמנהל, 3/10.

¹⁸⁵⁵ אעיאן, 4/64-65; אלואפי, 24/180.

¹⁸⁵⁶ כך לפי אבן חג'ר אלעסקלאני: אלדרר (קהיר), 3/326.

על מנת לתפוס את האמירים הבכירים ועל מנת למנות את ממלוכו ג'אע'אן על דמשק במקום קבג'ק.¹⁸⁵⁷ לאחר שנרצח לאג'ין, רוצחו הגיעו מיד אל אקוש אלאפרם במטרה לחסל גם אותו, כשם שרצחו את מנכותמר ממלוך לאג'ין. אקוש אלאפרם הצליח לברוח וחבר אל הממלוכים שלו ואל הממלוכים של לאג'ין.¹⁸⁵⁸ דוגמא ליחס מקל אל קרובי משפחה מקרב אולאד אלנאס, ניכר ביחסים שבין הסולטאן אלנאצר מחמד לאמיר מוסא בן עלי בן קלאוון. על אף שמוסא קם נגד דודו במטרה להתמנות לסולטאן במקומו, אלנאצר מחמד העניק לו חנינה והגלה אותו לעיר קוץ שבמצרים עלית.¹⁸⁵⁹ לעומת זאת, מתנגדיו האחרים של אלנאצר מחמד שהיו ממלוכים, כמו בתח'אץ, ברלע'י וסלאר – הוצאו להורג. כמה מן המקורות מציינים כי גם בין אקוש אלאפרם וביברס אלג'אשנכיר היתה קרבת דם. אם כך, מובנת הסולידריות הרבה שהיתה ביניהם, כפי שיפורט בסעיף 2.3.6. להלן.

2.3.5.2. אחים ביולוגים

המקורות מזכירים שישה אמירים שהיו אחיו של סלאר: מע'לטאי, לאג'ין, סמוך (נזכר גם כ-סמך או סמול), ג'בא, אדם ודאוד. אח נוסף הוא אזדמר אלסלח'דאר אלנאצרי, שלא נזכר במקורות ההיסטוריים אלא בממצא ארכיאולוגי.¹⁸⁶⁰ דאוד וג'בא נזכרים כמי שהגיעו במסגרת הוואפדיה שערקה לשטחי הסולטנות בשנת 705/1305 יחד עם אמו של סלאר. ברור אם כך, כי לפחות שני אלו היו אחיו הביולוגיים.¹⁸⁶¹ סביר כי גם יתר האחים הנזכרים היו אֶחיו הביולוגיים של סלאר, שכן ידוע כי אֶחיו לברית האחים היה קטלובך. ככל הנראה, סלאר העניק אמירות לכל האחים.¹⁸⁶² הסולידריות הרבה שהיתה בין סלאר לאֶחיו ניכרת לאורך כל התקופה בה שלט סלאר באופן מעשי בסולטאנות יחד עם ביברס אלג'אשנכיר. סלאר העניק אמירות טבלח'אנאה לשני אחיו, ג'בא ודאוד, עם הגיעם לשטחי הסולטנות מאנאטוליה.¹⁸⁶³ כאשר החל שלטונו המשותף של עם ביברס אלג'אשנכיר, העניק סלאר אמירות גם לאחיו לאג'ין.¹⁸⁶⁴ במסגרת המאבק עם ביברס אלג'אשנכיר, גייס קודם כל את "אֶחיו ואת צאצאיו".¹⁸⁶⁵ בתקרית של שנת 1307/707, במהלכה ניסה אלנאצר מחמד להדיח את ביברס אלג'אשנכיר וסלאר ולקחת את השלטון בפועל, היה זה האמיר סמוך אחי סלאר שהופקד על הכוחות הצרים על האורווה בה שהו הממלוכים הסולטאניים של אלנאצר מחמד.¹⁸⁶⁶ מהלך זה מעיד על האמון הרב שהיה לסלאר באחיו שכן מפקד כוח שכזה יכול היה להתפתות להצעות מצד אלנאצר מחמד ולשתף עימו פעולה. גם לאחר מכן ב-1309/709 מינה סלאר את אחיו סמוך על ראש הכוח שנשלח לתפוס את העורקים לאלנאצר מחמד

¹⁸⁵⁷ אקוש אלאפרם נשלח לתפוס את מפקדי הפשיטה על סיס וייתכן שהצוים שנשא, המורים לקבג'ק לצאת מדמשק, נועדו להציב במקומו את ג'אע'אן כמושל המחוז, ראה: ג'וּם, 95-96/8. ראה גם לעיל, פרק ב', סעיף 4.4.

¹⁸⁵⁸ אעיאן, 1/562-563; אלואפי, 9/328; אלמקפא, 2/236.

¹⁸⁵⁹ אלדרר (קהיר), 5/148-149; אעיאן, 5/480-481.

¹⁸⁶⁰ דעאדלה, "ממילא", 84.

¹⁸⁶¹ ראה הערה 1305 לעיל; זבדה, 385.

¹⁸⁶² שישה מבין שבעת האחים נזכרים כאמירים. ארבעה מהם נזכרים עם כינוי (לקב) של אמירים: פח'ר אלדין דאוד וסיף אלדין ג'בא (סלוק, 2/5); נט'אם אלדין אדם (ג'וּם, 9/11) ועלאא' אלדין סמך (סלוק, 2/86). כנזכר להלן, לאג'ין אחי סלאר קיבל גם הוא אמירות. בכתובת הקבר של מחמד אזדמר אחי סלאר, נזכר כינוי האמיר: צלאח אלדין, ראה: דעאדלה, שם.

¹⁸⁶³ זבדה, שם; סלוק, שם; אירוין, מרחח תיכון, 101.

¹⁸⁶⁴ סלוק, 1/874.

¹⁸⁶⁵ שם, 2/45.

¹⁸⁶⁶ ג'וּם, 8/250.

באלכרך.¹⁸⁶⁷ לאחר הגעתו של אלנאצר מחמד לקהיר באותה שנה, יצא סלאר לאלשובך יחד עם אחיו האמיר נט'אם אלדין אדם.¹⁸⁶⁸ לפני שאלנאצר מחמד תפס את סלאר, הוא הקדים לעצור את אחיו סמוך, ג'בא ודאוד, יחד עם מקורבים נוספים.¹⁸⁶⁹ בכל אלו יש כדי להצביע על הנאמנות הרבה ששררה בין סלאר לאחיו הביולוגים. בהאדר סמו המנצורי ובהאדר ממלוך אקוש אלפרם היו גם הם אחים ביולוגים. כאשר מת בהאדר סמו המנצורי בקרב עם הבדואים ב-1304/704, ירש את הונו הרב בהאדר ממלוך אקוש אלפרם כיוון שהודה קודם למותו בכך שהוא אחיו מאותם אם ואב (*אח' שקיק*). העובדה כי היתה ביניהם קרבת דם היא שאיפשרה לשני לרשת את הראשון.¹⁸⁷⁰ סביר שהדבר יצר קרבה בין אקוש אלפרם מושל דמשק ובהאדר סמו שהיה אחד מאמירי דמשק. רמז לכך ניתן למצוא בעובדה כי בהאדר סמו מת כאשר יצא למסע ציד בעמק דמשק יחד עם אקוש אלפרם.¹⁸⁷¹ ארקטאי אלחאג' ואיתמש אלמחמדי היו אחים שנרכשו על ידי קלאוון בתקופת שלטונו.¹⁸⁷² לאחר מכן עברו לידי של אלאשרף ח'ליל ולאלנאצר מחמד, ככל הנראה בגיל צעיר. עיקר הקריירה שלהם היתה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד והם נחשבים לנאמניו. ייתכן כי איתמש היה מבוגר במספר שנים מאחיו.¹⁸⁷³ שני האחים עמדו בקשרים הדוקים זה עם זה והיו בקיאים בשפה ובתרבות המונגולית.¹⁸⁷⁴ לאחר מותו של איתמש, ירש את רכושו ארקטאי אחיו, כיוון שאיתמש לא הותיר אחריו ילדים.¹⁸⁷⁵

2.3.5.3. אבות ובנים (אולאד אלנאס)

השיטה הממלוכית לא עודדה את קידום ילדיהם של האמירים (אולאד אלנאס). מתח מתמיד שרר אפוא בין הקודים המקובלים בפוליטיקה הממלוכית, לבין הנטיות הטבעיות של האמירים לקדם את בניהם. ביטוי למתח שכזה ניתן למצוא בכמה מקרים הנזכרים במקורות. האמיר הצאלחי הבכיר בכתאש אלפח'רי העדיף לקדם את בנו על פני ממלוכו. מקרה זה ארע לאחר שהממלוך גילה גבורה יוצאת דופן בקרב על קלעת אלרום בשנת 1292/691 ועקב כך הורה הסולטאן אלאשרף ח'ליל להעניק לממלוך האמיץ אמירות. אלא שבכתאש ביקש כי האמירות תינתן לבנו מחמד ולא לממלוכו. הסולטאן נענה לבקשה זו והעניק למחמד בן בכתאש אמירות *טבלח'אנאה ואקטאע*.¹⁸⁷⁶ ישנן דוגמאות נוספות לרצונם של האמירים להבטיח את עתיד בניהם. בכתאש אלמנכורסי המנצורי ויתר בסוף ימיו על האקטאע שלו לטובת בנו.¹⁸⁷⁷ אקוש אלאשרפי רצה את אחת מנשותיו של בעל בתו בכתמר אלחאג'ב, למען ירושת בתו.¹⁸⁷⁸ כתב'א בהיותו סולטאן, דאג למנות את בנו אנץ לממלא

¹⁸⁶⁷ שם, 8/250.

¹⁸⁶⁸ שם, 9/11.

¹⁸⁶⁹ סליך, 7-9/86; אלדרר (קהיר), 2/278.

¹⁸⁷⁰ אלדרר (בירות), 1/497.

¹⁸⁷¹ אעיאן, 2/60.

¹⁸⁷² ראה הערה 1795 לעיל.

¹⁸⁷³ איתמש אלמחמדי מת בשנת 1335-6/736 כתוצאה ממחלה ממנה סבל כשנה (אלמקפא, 2/341-342), בעוד ארקטאי מת

בשנת 1349-50/750 (שם, 2/32). לגבי האחרון נזכר כי עבר לידי אלנאצר מחמד בגיל צעיר (שם, 2/30).

¹⁸⁷⁴ ראה הערות 180 ו-1795 לעיל.

¹⁸⁷⁵ אלמקפא, 2/342; אליוספי, 333.

¹⁸⁷⁶ *זכרה*, 289-288. לפי אבן אלפראת, בכתאש לא הזכיר לסולטאן את הבטחתו להעניק לממלוך האמיץ אקטאע (אבן

אלפראת, 8/136).

¹⁸⁷⁷ אעיאן, 1/700.

¹⁸⁷⁸ שם, 1/581; אלואפי, 9/338-339.

מקומו כאשר יצא לסוריה.¹⁸⁷⁹ קראסנקר פעל לכך שבנו יתמנה לאמיר.¹⁸⁸⁰ מחמד בנו של קראסנקר השפיע על אביו בהחלטתו לתמוך באלנאצר מחמד ולא בביברס אלג'אשנכיר וסלאר, *הח'שדאשים* שלו.¹⁸⁸¹ מחמד בן מסעוד בן אוחד אלח'טירי לקח לילדיו אקטאעות טובות מאלו שהוקצו לחלקה של דמשק.¹⁸⁸² כנזכר בפרק הקודם, ישנם מקרים נוספים בהם אולאד אלנאס קיבלו אמירות בהשפעת אבותיהם ובייחוד בולטת העלייה במניינם של אמירים מקרב אולאד אלנאס בתקופת המנצוריה.¹⁸⁸³ מתקבל הרושם כי קידום בני האמירים תלוי היה בחוזק "אכיפתם" של החוקים המקובלים בפוליטיקה הממלוכית, דהיינו, עד כמה הקפידו הסולטאנים כי האמירים לא יקדמו מבניהם, בייחוד אם אין הם מוכשרים דיים לאמירות.

2.3.6. שילוב של כמה מקדמי נאמנות

במקרים בהם היחסים בין שני אמירים מנצורים התאפיינו בשילוב של כמה מקדמי נאמנות מבין אלו שנדונו לעיל, ניכר האמון הרב ששרר ביניהם. הדוגמא הבולטת ביותר לכך ניכרת מיחסיהם של ביברס אלג'אשנכיר ואקוש אלפרם. יחסיהם של שני אלו מבוססים היו על כמה מקדמי נאמנות: השניים נמנו על יחידת הברג'יה של המנצוריה שבין חבריה הבכירים שררה סולידריות חזקה במיוחד כפי שנדון לעיל,¹⁸⁸⁴ שניהם היו ממוצא צ'רקסי, היתה בניהם חברות וחיבה עזה, וייתכן שאף קרבת דם.¹⁸⁸⁵ ההיסטוריונים המוסלמים מציינים מפורשות כי גורמים אלה הם שהביאו ליחסי הקרבה בין השניים.¹⁸⁸⁶ ואכן, יחסי האמון בין השניים ניכרים לאורך כל שנות שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר.

כאשר החל ביברס אלג'אשנכיר את תקופת שלטונו המעשי המשותף עם סלאר בשנת 1298/698, פעל למינוי של אקוש אלפרם כמושל דמשק.¹⁸⁸⁷ במהלך תקופה זו, אקוש אלפרם בהיותו מושל דמשק "נטה כל כולו" לצד ביברס אלג'אשנכיר ותמך בו.¹⁸⁸⁸ כאשר הוכתר ביברס אלג'אשנכיר כסולטאן ב-1309/708 ושליחיו הגיעו לדמשק על מנת להשביע אמונים את מושל העיר, אקוש אלפרם, לסולטאן החדש, מתואר אלפרם כמי ש"עף משמחה".¹⁸⁸⁹ ביטוי לאחוה שבין אקוש אלפרם לביברס אלג'אשנכיר ניתן לראות באנקדוטה שהוזכרה לעיל לפיה האמיר בהאדר אלהאג' חשש מהתחזקות כוחם של הצ'רקסים לאחר שביברס אלג'אשנכיר הוכתר כסולטאן ואקוש אלפרם מקורבו היה למושל דמשק.¹⁸⁹⁰ אקוש אלפרם כמושל סוריה נהנה מגיבוי מלא של הסולטאן

¹⁸⁷⁹ סלוק, 1/816.

¹⁸⁸⁰ לבנוני, *מפנה*, 44.

¹⁸⁸¹ אעיאן, 4/92; אלואפי, 24/216.

¹⁸⁸² אעיאן, 5/259 סביר כי מעשה זה נעשה לאחר תקופת המנצוריה כי מחמד בן מסעוד מת ב-1361-2/763.

¹⁸⁸³ ראה פרק ג', סעיף 4.1.

¹⁸⁸⁴ אעיאן, 1/563; אלואפי, 9/328-329.

¹⁸⁸⁵ אלמנהל, 3/473; אלדרר (קהיר), 1/425.

¹⁸⁸⁶ נג'ום, 8/236; אעיאן, 1/563; אלואפי, 9/328-329.

¹⁸⁸⁷ אלדרר, (קהיר), 1/425.

¹⁸⁸⁸ אעיאן, 1/563, 564; אלואפי, 9/329; אלדרר (בירות), 1/397; יחד עם זאת, המקורות מציינים כי לפני שנטה לצדו של ביברס אלג'אשנכיר התלבט אקוש אלפרם האם לתמוך בו, כיוון שקינא בו על כך שעלה עליו במעמדו, ראה: אעיאן, שם; אלואפי, שם.

¹⁸⁸⁹ נג'ום, 8/236. יחד עם זאת, לפי אחת המסורות אקוש אלפרם סרב להישבע אמונים לסולטאן החדש עד שיקבל אישור על כך שאלנאצר מחמד ויתר על השלטון. לאחר שוויידיא כי אכן אלנאצר מחמד ויתר על השלטון, תמך אקוש אלפרם בכל לבו בג'אשנכיר ועמד לצדו עמידה איתנה ("وقام بأمر الملك المظفر قياماً عظيماً"), ראה: אלמקפא, 2/238-239.

¹⁸⁹⁰ אעיאן, 2/55; אלואפי, 10/296.

ביברס אלג'אשנכיר, מעמדו עלה והוא קיבל יד חופשית במינויו הפוליטיים.¹⁸⁹¹ אבן תע'ריברדי אף מציין כי לאקוש אלאפרם היתה יד בניהול ענייני מצרים על אף שבתו בדמשק, וזאת בשל קשריו ההדוקים עם הסולטאן ביברס אלג'אשנכיר.¹⁸⁹² נאמנותו של אקוש אלאפרם כלפי ביברס אלג'אשנכיר התבטאה לאורך כל המאבק שהתחולל בין ביברס אלג'אשנכיר לאלנאצר מחמד: אקוש אלאפרם העביר לביברס אלג'אשנכיר שוב ושוב מידע מודיעיני על תנועותיו של אלנאצר מחמד מאלכרך. הוא ניסה למנוע עריקתם של אמירים מסוריה אל מחנהו של אלנאצר והשביע את אמירי דמשק לבל יבגדו בו ויערקו אל אלנאצר מחמד.¹⁸⁹³ אקוש אלאפרם גרם לאלנאצר מחמד לשוב לאלכרך לאחר שיצא לראשונה לעבר דמשק.¹⁸⁹⁴ כאשר היה ברור כי אלנאצר מחמד עומד להיכנס לקהיר וכי ידו של ביברס אלג'אשנכיר על התחנתונה, תקפו את אקוש אלאפרם שני אמירים והוא נאלץ לברוח מדמשק אל מבצר שקיף ארנון שבדרום לבנון. רק לאחר שדרש שבועה מצד הסולטאן כי לא יאונה לו כל רע, וזאת בנוסף לערבות בטחון שהעניק לו (אמאן), הגיע לדמשק ונפגש עם אלנאצר מחמד.¹⁸⁹⁵ אלא שבתור נאמנו של ביברס אלג'אשנכיר המשיך אלנאצר לרדוף את אקוש אלאפרם. ראשית הרחיקו לצרח'ד,¹⁸⁹⁶ לאחר מכן תפס את מקורביו,¹⁸⁹⁷ ולבסוף לא נותרה בידיו של אקוש אלאפרם כל ברירה והוא ערק יחד עם קראסנקר אל האילח'אנים.¹⁸⁹⁸

הנאמנות הגדולה בין ביברס אלג'אשנכיר לחתנו ברלע'י אלאשרפי גם היא תוצאה של שילוב בין כמה גורמי נאמנות: השתייכות לברג'יה, קשר נישואים וככל הנראה גם חברות אמיצה, שכן השניים נזכרים כמי שהיו נאמנים זה לזה עוד בטרם באו בקשרי חיתון. כנזכר לעיל, ברלע'י היה מנאמניו האחרונים של ביברס אלג'אשנכיר, וגם לאחר שנאלץ לעבור אל מחנה המנצחים של אלנאצר מחמד תכנן להדיח את הסולטאן. גורלו היה כשל איש אמונו ביברס אלג'אשנכיר והוא הוצא להורג זמן קצר אחריו.¹⁸⁹⁹

2.3.7. נאמנות על בסיס חומרי

פעמים רבות ניסו אמירים למשוך לצדם גורמים שונים ובעיקר את הח'שדאשים המנצורים שלהם באמצעות מענקים חומריים שונים. ניסיון זה לרכישת נאמנות על בסיס חומרי בלבד, שונה מכל סוגי הנאמנויות שנדונו עד כה כיוון שהוא אינו מבוסס על כל גורם רגשי. להלן אזכיר כמה מהדוגמאות הבולטות של שימוש באמצעי זה בתקופת המנצוריה.

כאשר ניסה סנג'ר אלשג'אעי לתפוס את השלטון משך אליו פעמיים קבוצות או יחידים באמצעות מענקים חומריים. במאבקו נגד כתבע'א, סנג'ר אלשג'אעי משך אליו את הברג'יה ואת הממלוכים הסולטאניים באמצעות מענק כספי שחילק להם בסתר.¹⁹⁰⁰ אלשג'אעי אף ניסה לצבור לו תומכים כאשר הבטיח כי כל מי שיביא לו

¹⁸⁹¹ אעיאן, 1/565; אלואפי, 9/330-331; אלמנהל, 3/11.

¹⁸⁹² נג'ום, 8/280.

¹⁸⁹³ נג'ום, 8/260-261. ראה בפירוט בפרק א', סעיף 6.

¹⁸⁹⁴ ראה הערות 998, 999 לעיל.

¹⁸⁹⁵ נג'ום, 8/265-266; סלוק, 2/67-68; נהאיה, 32/152. ראה גם בפרק ב', סעיף 6.

¹⁸⁹⁶ סלוק, 2/75.

¹⁸⁹⁷ שם, 2/84.

¹⁸⁹⁸ ראה פרק ג', סעיף 1.1.1.

¹⁸⁹⁹ ראה פרק ב', סעיף 6; פרק ג', סעיף 1.1.1; פרק ד', סעיף 2.3.3.2.

¹⁹⁰⁰ אלמקריזי מציין כי בסך הכל פיזר סנג'ר אלשג'אעי כ-80 אלף דינאר (סלוק, 1/798).

ראש של אמיר מתומכיו של כתבע'א יקבל את האקטאע של אותו אמיר. לאחר מכן, כאשר החמיר מצבו וכמה מתומכיו נרצחו, ניסה למשוך לצדו אמירים וחיילי חלקה, בין השאר באמצעות צרורות כסף שנתן לכל מי שהצטרף אליו. מכל מקום, לא באו לשורותיו באותו יום אלא חיילים שלא היתה בהם תועלת רבה. במהלך המאבק ערקו רוב אנשיו של סנג'ר אלשג'אעי למחנהו של כתבע'א.¹⁹⁰¹

ביטוי נוסף לחולשתו של אמצעי חומרי לרכישת נאמנות ניכר בתנהגותו של ביברס אלג'אשנכיר כלפי קראסנקר, קבג'ק ואסנדמר. כאשר הוכתר ביברס אלג'אשנכיר כסולטאן בשנת 1309/708, ניסה לפייס את שלושת הח'שדאשים שלו, מושלי מחוזות סוריה הגדולים, לאחר שהביעו את תמיכתם באלנאצר מחמד. על מנת לגרום להם להישבע לו אמונים הוא העניק לכל אחד מהם בגדי כבוד בשווי 1000 דינאר, אריגים בסכום זהה וסוסים. בנוסף הוא פטר אותם מהעלאת כל מס לשלטון המרכזי בקהיר. בתמורה לכך, נאותו שלושת האמירים להישבע אמונים לסולטאן החדש. מכל מקום, שני הצדדים ראו במהלך זה תחבולה רגעית בלבד. ביברס אלג'אשנכיר ביצע מהלך זה בעצתו של סלאר עד שיתחזק כוחו והוא יוכל לפעול בכוח נגד השלושה, בעוד שבועתם של השלושה נעשתה בהמלצת אלנאצר מחמד ונועדה להיות גם היא זמנית בלבד.¹⁹⁰² לאחר מכן, כאשר שלח ביברס אלג'אשנכיר כוחות על מנת להילחם באלנאצר מחמד, העניק למפקדים ולחיילים ששלח סכומי כסף גבוהים. אלא שבעוד כל 30 מפקדי הטבלח'אנאה שנשלחו ערקו למחנהו של אלנאצר מחמד יחד עם חיילי החלקה, נשאו לצדו של ביברס אלג'אשנכיר עשרת אמירי המאה, שהיו קשורים אליו באחד ממקדמי הסולידריות הרגשיים שנדונו לעיל. הללו היו חבריו לכרג'יה או מחותניו.¹⁹⁰³

כל יתר הניסיונות לפייס יריבים פוליטיים באמצעות מענקים חומריים לא השיגו את מטרם. סלאר ניסה לפייס את הברג'יה בכסף, יבול ומתנות, אך סיעה זו המשיכה להאיץ בביברס אלג'אשנכיר כי יפעל נגד סלאר.¹⁹⁰⁴ קטלובך הרבה במתנות לאויראטים וליתר חברי הואפדיה שפעלו נגדו בהיותו חאג'ב,¹⁹⁰⁵ אולם זמן קצר לאחר מכן נאלץ לצאת מקהיר ולכהן, בעל כורחו, כמושל טריפולי.¹⁹⁰⁶ בדומה לכך, אלנאצר מחמד גם הוא ניסה לקנות את אהדתם הזמנית של אויביו באמצעות מענקים כספיים. הוא נתן 10,000 דרהם לקטלובך ובהאדר אלחאג' לאחר שערקו אל שורותיו. מכל מקום, מהלך זה מצד אמירים אלו נעשה בשלב מאוחר מאוד, רק לאחר שאקוש אלפרם נטש את דמשק, ועל כן חשש מאוד מהשניים.¹⁹⁰⁷ ואכן, זמן קצר לאחר מכן, מצא בהאדר אלחאג' את מותו בטריפולי, ככל הנראה עקב הרעלה, בעוד קטלובך נתפס מעט לאחר מכן והוצא להורג לאחר שנים.¹⁹⁰⁸

ניכר אפוא, כי ניסיון לקנות נאמנות באמצעות מענקים חומריים נעשה רק בעתות משבר. אמצעי זה בלבד, שלא התלוו אליו מקדמי נאמנות רגשיים, היה בעל חשיבות זניחה ביותר בפוליטיקה הממלוכית ולכל היותר השיג את

¹⁹⁰¹ אבן אלפראת, 8/180; סלוק, 1/800-801; זבדה, 302.

¹⁹⁰² נג'ום, 8/238,242.

¹⁹⁰³ סלוק, 2/62-64; נג'ום, 8/264. ביברס אלג'אשנכיר העניק לכל אחד מאמירי המאה (שנמנו על חבריו הברג'ים) 2000 דינאר ולברלע'י חתנו 10,000 דינאר. כל אחד מ-30 אמירי הטבלח'אנאה קיבל 1000 דינאר, מפקדי החלקה קיבלו 1000 דרהם, והאג'נאד 500 דרהם, ראה: אלמקפא, 2/548,551.

¹⁹⁰⁴ נג'ום, 8/247; סלוק, 2/58.

¹⁹⁰⁵ אעיאן, 4/122; אלזאפי, 24/260; אלמנהל, 9/86.

¹⁹⁰⁶ זבדה, 345; אעיאן, 4/122.

¹⁹⁰⁷ נג'ום, 8/265; סלוק, 2/67.

¹⁹⁰⁸ ראה פרק ג', סעיף 1.1.1.

מטרתו לזמן מוגבל. למסקנה דומה הגיע גם ואן סטינברגן אשר חקר את כוחו של אמצעי זה בפוליטיקה הממלוכית שלאחר תקופת אלנאצר מחמד ועד סוף התקופה התורכית.¹⁹⁰⁹

3. סיכום ומסקנות

מסקירה וניתוח של סוגי הנאמנות השונים בפוליטיקה הממלוכית בתקופת המנצוריה, עולה כי הגורמים הנאמנים ביותר לאמיר או לסולטאן באו משורות ממלוכיו האישיים. עם זאת, בתקופת המנצוריה חל כרסום במעמדו של האדון כלפי ממלוכיו האישיים. הביטויים לכך ניכרים הן במעשי בגידה של ממלוכים באדונם והן בירידת כוחו הסמכותי של האדון כלפי הממלוכים שלו. מבחינה זו מתקבל הרושם כי תקופת המנצוריה היוותה שלב ביניים בירידת מעמדו של האדון, בין "תקופת הזוהר" של ביברס וקלאוון, לבין שלטונו של אלנאצר מחמד ואילך. הסולידריות שעל בסיס *ה'שדאשיה*, היינו, ממלוכים של אותו אדון, היוותה עיקרון מקובל בפוליטיקה הממלוכית בתקופת המנצוריה. מכל מקום, היא היתה בעלת חשיבות פוליטית כל עוד חבריה פעלו במסגרת סיעתית, בדרך כלל בעת סכנה משותפת. עוד בטרם מותו של קלאוון ניכרת יריבות קשה בין בכירי המנצוריה, וזו גברה עוד יותר לאחר מותו. עובדת היותם *ה'שדאשיים*, כשלעצמה, היתה בעלת חשיבות מועטה במסגרת המאבקים הפוליטיים.

עם זאת, *ה'שדאשיה* היוותה בסיס ליצירת קשרים אמיצים יותר, המבוססים על מקדמי נאמנות נוספים. קשה לשרטט "הרארכיית נאמנויות" ברורה על סמך המקרים הנזכרים במקורות, אך בהחלט מתקבל הרושם כי היו מקדמי נאמנות גבוהים יותר ופחות. בתחתית הסולם, היתה הנאמנות המבוססת על מוצא אתני משותף. נאמנות שכזו, על אף שהיתה בעלת חשיבות מסוימת בייחוד בקרב אמירים נמוכי דרג, היתה חלשה יותר מנאמנות שעל בסיס קשרי חיתון או שעל בסיס השתייכות לעלית יחידת הברג'יה. העדויות הבולטות לכך הינם מאבקי הדמים בין כתב'א לבידרא המונגולים, לעומת הנאמנות הרבה ששררה בין ביברס אלג'אשנכיר הצ'רקסי לברלעי המונגולי; החשדנות הרבה בין קראסנקר לאקוש אלאפרם הצ'רקסים, לעומת הנאמנות הרבה שהיתה בין המחותרים אקוש אלאפרם ואידמר אלזרדכאש או קבג'ק ואלבכ'י; הברית שנוצרה בין קראסנקר הצ'רקסי, קבג'ק המונגולי ואסנדמר הגיאורגי נגד הסולטאן ביברס אלג'אשנכיר הצ'רקסי. קשה לדעת האם סולידריות בין מחותרים היתה חלשה יותר מזו שהיתה מבוססת על קשרי רעות ואחוה. אולי ניתן למצוא עדות לחוזקם של קשרי החברות על פני קשרי החיתון בנטייתו של קטלובך לצדו של סלאר בן בריתו (ובן עדתו המונגולית), על אף שהיה גם מחותרו של אסנדמר כרג'י מושל טריפולי, שנמנה על תומכי אלנאצר מחמד. ברור יותר כי סולידריות על בסיס אחווה וחברות היתה חזקה יותר מזו שעל בסיס אתני, כפי שעולה למשל מיחסי האחוה שהיו בין קבג'ק ללאג'ין, שהיו בני עדות שונות, לעומת היחסים הקרים ששררו בין כתב'א לקבג'ק המונגולים.

במקרים בהם היתה קרבת דם בין אמירים בכירים, הרי שהיתה זו הנאמנות החזקה ביותר. הביטוי הבולט ביותר לכך הוא הסולידריות הרבה ששררה בין אקוש אלאפרם לבן-דודתו הסולטאן לאג'ין. ביטוי לחוזק הקשר המשפחתי לעומת קשרי חיתון ניכר גם בכך שאקוש אלאפרסי רצה את אחת מנשותיו של מחותרו בכתמר אלקא'ב על מנת להבטיח את ירושת בתו. עוד עולה כי כאשר היו כמה מקדמי נאמנות בין זוג אמירים, התחזק

¹⁹⁰⁹ ואן סטינברגן, סדר, 65-67.

עוד יותר הקשר בין השניים. דוגמא מובהקת לכך היא היחסים שבין ביברס אלג'אשנכיר לאקוש אלאפרם שהיו בני העדה הצ'רקסית וחברי הברג'יה, עמדו בקשרי חברות וייתכן בקשרי דם. סולידריות שאינה מבוססת על כל מניע רגשי אלא אך ורק על בסיס חומרי, הוכיחה עצמה שוב ושוב כרגעית בלבד, ולמעשה היתה חסרת חשיבות בפוליטיקה הממלוכית בתקופה הנדונה.

קליפורד סבר כי טובות ההנאה החומריות הן המפתח להבנת הפוליטיקה הממלוכית המוקדמת. הוא טען כי מאחורי המשחק הפוליטי בתקופת המנצוריה עמדה מערכת מסודרת של סדר חוקתי (ג'ט'אם), המבוססת על גישה הירארכית למשאבים בקרב חברי העלית השלטת. הירארכיה זו התבטאה ביחסי פטרו-קליינט, בהם האדון קיבל שירות (ת'ק'מה) תמורת רווח ותועלת (נ'ע'מה). הסבר זה מפחית מאוד מחשיבותו של הגורם הרגשי ביחסי הנאמנות.¹⁹¹⁰ אמת כי מרבית מקדמי הנאמנות שנדונו בפרק זה כוללים, לצד היסוד הרגשי, גם טובות הנאה כלכליות ופוליטיות. כמו כן ייתכן וכמה ממקדמי הנאמנות האפקטיביים כללו בנוסף ליסוד רגשי גם קשרים אנכיים של פטרו-קליינט, דוגמת יחסי ה-אח'וה או קשרי אלזאם בין חברי הברג'יה לביברס אלג'אשנכיר.¹⁹¹¹ מכל מקום, הגורם הרגשי הוא שעמד בבסיס מקדמי הנאמנות החזקים ביותר, כמו קשרי החברות, הנישואים והמשפחה.¹⁹¹²

¹⁹¹⁰ קליפורד, ג'בוש מדינה, 183-234 ובייחוד: 233-279, וכן ראה הערה 1615 לעיל.
¹⁹¹¹ כנזכר לעיל בהערה 1015, ריצ'ארדס סבור כי המונח אלזאם מציין מערכת יחסים של פטרו-קליינט.
¹⁹¹² אף קליפורד מסיק כי לקשרי משפחה והנישואים חשיבות רבה בביסוס יחסי הנאמנות שבין פטרו-קליינט, ראה: ג'בוש מדינה, 282-283.

היבטים דתיים ותרבותיים: האסלאם והמורשת התורכו-מונגולית

1. יחס המנצוריה אל האסלאם

שאלת נאמנותם של הממלוכים לדתם האסלאמית החדשה היא אחת הסוגיות המעניינות בחקר החברה הממלוכית.¹⁹¹³ האם הממלוכים, שנולדו כ"כופרים" נכנסו באמת ובתמים "תחת כנפי הדת המוסלמית בהחלטתם הנחושה של מאמינים אמיתיים" כפי שמציין אבן ח'לדון?¹⁹¹⁴ או שמא היו אלה מניעים אינטרסנטים שהביאו את הממלוכים להפגין את נאמנותם לאסלאם, ובראשם הצורך הפוליטי בלגיטימציה שלטונית והפקת רווחים כלכליים?¹⁹¹⁵ מרבית החוקרים סבורים כי אמונה כנה באסלאם רווחה – במידה כזו או אחרת – בקרב הממלוכים.¹⁹¹⁶ עם זאת, הפגנת האמונה באסלאם טמנה בחובה גם אינטרסים פוליטיים וכלכליים כבירים. להלן, אדון אפוא ביחס המנצוריה לאסלאם ואנסה להתחקות אחר טיב האסלאם שאימצו והמניעים שעמדו מאחוריו.

1.1 תיאורים כלליים של ההיסטוריונים על דתותם של אמירי המנצוריה

הפרטים הביוגרפיים הנזכרים על אודות אמירי המנצוריה כוללים לא פעם ביטויים החוזרים ונשנים ביחס למידת דתותם. כמובן, ביטויים אלו עשויים לשקף מגמה היסטוריוגרפית סטריאוטיפית כך שלא בהכרח יש לקבל את אמיתותם ההיסטורית. יחד עם זאת, העובדה כי הביטויים הזוהים אינם חוזרים ונשנים בכל הסקירות הביוגרפיות, אלא ביטויים מסוימים נזכרים ביחס לחלק מהאמירים, בעוד אחרים ביחס לאמירים אחרים, מעידים על תכונותיו של האמיר. לראיה, ישנם אמירים דוגמת סנקר אלאעסר, שלגביהם לא נזכר שום ביטוי המעיד על אדיקותם הדתית. כמו כן, אין המקורות מתעלמים מחטאיהם הדתיים של אמירים מסוימים, דוגמת שתיית אלכוהול, או מתכונות אופי נלוזות כמו רוע, עושק ואכזריות. בנוסף לכך, רבים מבין ההיסטוריונים המוסלמים, שנמנו על שכבת העלמאא', גילו יחס מתנשא ולעיתים אף עויין כלפי שכבת העלית התורכית.¹⁹¹⁷ אפילו אבן כת'יר, איש ההלכה האדוק וחסידו של אבן תימיה, אשר אינו נוהג להפריז בתיאור דתותם של האמירים התורכים, מזכיר

¹⁹¹³ ראה סיכום קצר של מחקרים מובחרים העוסקים ביחס הממלוכים לאסלאם: Homerin, Th. Emil, "The Study of

Islam within Mamluk Domains", *Mamlūk Studies Review* 9, 2 (2005), 1-30.

¹⁹¹⁴ אבן ח'לדון, 5/371, לפי תרגומו של איילון, "דעתו של אבן ח'לדון", 142.

¹⁹¹⁵ על החשיבות הפוליטית שבהפגנת האסלאם לצורך ביסוס הלגיטימציה הפוליטית של הממלוכים, ראה: ברודברידג',

"לגיטימציה" ובייחוד שם, הערה 1.

¹⁹¹⁶ ראה: Donald P. Little, "Religion under the Mamluks", *The Muslim World* 73 (1983), 168, 181;

Jonathan P. Berkey, "The Mamluks as Muslims: The Military Elite and the Construction of Islam in Medieval Egypt," in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 164; Annemarie Schimmel, "Some Glimpses of the Religious Life in Egypt during the Later Mamluk Period", *Islamic Studies* 4 (1965),

381, 379-376, 356-356; ברקי, "חינוך", 96; אירוויין, *מרחח תיכון*, 153; עמית, ראה הערה 2253 להלן.

¹⁹¹⁷ Ulrich Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from

the 'Abbasids to Modern Egypt", *International Journal of Middle East Studies* 20 (1988), 182-184

הארמאן, "ערבית בדיבור", 84; האארמאן, "בנים של אמירים", 144; ברקי, *העברת ידע*, 143; שימל, "חיי הדת במצרים", 356.

לעיתים את מידת נאמנותם של האמירים לאסלאם.¹⁹¹⁸ על רקע זה תשובות על נאמנותם של האמירים לדת האסלאם מצביעות על כך שרוב האמירים היו אכן מוסלמים נאמנים. להלן אזכיר את הביטויים העיקריים הנזכרים ביחס לאמירי המנצוריה המתארים את מידת אדיקותם ויחסם החיובי לדת האסלאם.

הביטוי: "היתה בו אמונה" (פיה דיאנה או פיה דין או לה דין) נזכר ביחס ללאג'ין,¹⁹¹⁹ אק'בא,¹⁹²⁰ סלאר,¹⁹²¹ כתבע'א¹⁹²² ביברס אלג'אשנכיר,¹⁹²³ בהאדר אלעג'מי¹⁹²⁴ וכרת.¹⁹²⁵ "היה ירא שמים" (זין או מִתְדַיֵּן) נזכר ביחס ללאג'ין,¹⁹²⁶ כתבע'א,¹⁹²⁷ איבך אלטויל,¹⁹²⁸ איבך אלמוצלי,¹⁹²⁹ ובכתמר אלסלח'דאר.¹⁹³⁰ "נטה אל דת" (כאן ירג'ע אל'א זין) נזכר ביחס לבידרא,¹⁹³¹ ביברס אלג'אשנכיר,¹⁹³² קג'מאס אלג'וכנדאר.¹⁹³³ "נודע בדתו ובהסדו" (כאן מְצוּפֵּא) באלדיאנה ואלק'יר), ביחס לבהאדר אלעג'מי,¹⁹³⁴ כתבע'א,¹⁹³⁵ וביברס אלג'אשנכיר.¹⁹³⁶ "נטה אל אמונה וחסד" (כאן יְמִיל אל'א זין וק'יר) ביחס לאיבך אלמוצלי.¹⁹³⁷ הביטוי "חזק באמונתו" (שדיד או מתין אלדיאנה) נזכר ביחס לכראי,¹⁹³⁸ ולכרת אלמנצורי.¹⁹³⁹ ביחס לאקוש אלפרם נזכר כי "נחלץ לטובת האסלאם"¹⁹⁴⁰ וכי "ציית לשריעה."¹⁹⁴¹

1.2. קיום מצוות

אמירי המנצוריה הקפידו על אורח חיים מוסלמי תוך קיום מצוות הדת המוסלמית. המקורות גדושים בעדויות על כך שהמנצורים הקפידו על קיומם של מצוות היסוד של האסלאם: התפילה, הצום, החג, הצדקה והג'האד.

1.2.1. תפילה

ממלוכי המנצוריה התפללו באופן סדיר, חמש פעמים ביום כמתחייב מדת האסלאם וכן את תפילת הציבור ביום שישי. זאת ניתן להסיק מאיזכורים רבים, שבדרך כלל מושחים לפי תומם, על התפילות שערכו. למשל, ללאג'ין

¹⁹¹⁸ אשר לביטויי המזלזלים של אבן כת'יר ביחס לתורכים, ראה למשל: "الفسقة من الأتراك وغيرهم من الجهلة" ("החוטאים מבין התורכים וזולתם מקרב הבורים", אבן כת'יר, 14/21). על אף זאת, הוא מציין דברי השבח על דתו של כתבע'א ראס נובה (חאג'ב אלח'אב) המנצורי: שם, 14/116.

¹⁹¹⁹ אעי'אן, 4/166; אלואפי, 24/385.

¹⁹²⁰ אעי'אן, 1/321.

¹⁹²¹ אלואפי, 16/55.

¹⁹²² אעי'אן, 4/144; אלואפי, 24/319.

¹⁹²³ אעי'אן, 2/71.

¹⁹²⁴ שם, 2/59.

¹⁹²⁵ אלד'הבי, תאריח', 60/436.

¹⁹²⁶ אלמנהל, 9/173; נג'ום, 8/109.

¹⁹²⁷ סלוק, 1/947; אלמנהל, 9/118; נג'ום, 8/68.

¹⁹²⁸ שם, 2/30; אעי'אן, 1/644 ואכן ידוע כי היה אמיר אדוק במיוחד, ראה להלן סעיף 1.4.

¹⁹²⁹ אלד'הבי, תאריח', 60/346.

¹⁹³⁰ אלמקפא, 2/462.

¹⁹³¹ אלואפי, 10/360; אלמנהל, 3/494; אלמקפא, 2/567.

¹⁹³² אלמנהל, 3/472; נג'ום, 8/276.

¹⁹³³ אליוספי, 216.

¹⁹³⁴ אלד'הבי, תאריח', 60/295.

¹⁹³⁵ אלואפי, 24/319.

¹⁹³⁶ אעי'אן, 2/71.

¹⁹³⁷ אלמנהל, 3/133.

¹⁹³⁸ אעי'אן, 4/150; אלואפי, 24/333; אלמנהל 9/124.

¹⁹³⁹ אעי'אן, 1/156.

¹⁹⁴⁰ "تصدى لمصالح الاسلام", ראה: אלואפי, 9/329.

¹⁹⁴¹ "وكان منقادا للشرية", ראה: אלמנהל 3/13.

נרצה כאשר קם לתפילת הערבית;¹⁹⁴² ביברס אלג'אשנכיר סיים את תפילת הבוקר כשבאו אליו שליחים עם מכתב;¹⁹⁴³ אקוש אלפרם היטהר לתפילה בהיותו אצל האיילה'אנים;¹⁹⁴⁴ כתבע'א התפלל לא פעם במסגד האמיי בביקורו בדמשק.¹⁹⁴⁵ ביברס אלמנצורי הקפיד לקיים בציבור את חמש התפילות היומיות.¹⁹⁴⁶ בתיאור החינוך בטבאק בימיו של קלאוון נזכר כי חניכי הכתאביה התפללו באופן סדיר כחלק מסדר יומם.¹⁹⁴⁷

אלקלשנדי ואבן תע'ריברדי מתארים את האופן בו נערכו הסולטאן והאמירים לתפילות הציבור של ימי השישי והחגים.¹⁹⁴⁸ אין להתייחס לתיאור זה כתיאורטי בלבד, או ככזה המתייחס רק לתקופה הממלוכית המאוחרת. איזכורים רבים מצביעים כי תפילות יום השישי והחגים נערכו כסדרן הלכה למעשה. אלד'הבי מזכיר את תפילת יום השישי שנערכה לכבוד ביקורו של מושל חמאה בשנת 1296/695, בה נכחו לצד הסולטאן כתבע'א, האמירים הבכירים לאג'ין, קראסנקר, בהאדר אלחאג' ואחרים.¹⁹⁴⁹ אלנאצר מחמד הורה לבכתמר אלג'וכנדאר לתפוס את האמירים במהלך תפילת יום השישי.¹⁹⁵⁰ בלבאן אלענקאוי אלמנצורי מת בפתאומיות כאשר היטהר לתפילת יום השישי.¹⁹⁵¹ אסנדמר כרג'י שאל לגבי פירוש פסוק קראני לפני תפילת יום השישי.¹⁹⁵² אותו אמיר נזכר גם כמי שנבצר ממנו מלהגיע לתפילת הרמצ'אן, וזאת עקב המצור שהוטל על בית המושל בחלב בו שהה טרם תפיסתו.¹⁹⁵³ לסנג'ר אלח'אן נודעה השמועה על רצה אמיר בכיר במכה כאשר שב מתפילת חג הקורבן, בשנת 1330/730.¹⁹⁵⁴ איבך אלטויל נזכר כמי שהקפיד להקדים את בואו לתפילת הציבור.¹⁹⁵⁵

1.2.2. צום

אמירי המנצוריה הקפידו על קדושתו של חודש הרמצ'אן בממלכתם ואסרו אכילה בפרהסיה במהלכו. כשהגיעה הוּאֹפְדִיָה האוּירֹאֹתִית בתקופתו של כתבע'א, הקפידו חבריה שלא לאכול בציבור במהלך החודש הקדוש, על אף שלא היו מוסלמים.¹⁹⁵⁶ לאג'ין בהיותו מושל דמשק ציווה לשרוף איש נוצרי שהפר את קדושת הרמצ'אן בכך ששתה יין בביתה של אישה מוסלמית.¹⁹⁵⁷ כפי שיפורט בסעיף 1.4. להלן, כמה מבין אמירי המנצוריה נהגו לצום גם שלא במסגרת צום הרמצ'אן.

¹⁹⁴² אעיאן, 4/167-168.
¹⁹⁴³ נג'ום, 8/262.
¹⁹⁴⁴ אעיאן, 1/568; אלואפי, 9/333.
¹⁹⁴⁵ אעיאן, 4/146; אלואפי, 24/319; אלדרר (בירות), 3/262; אבן אלפראת, 8/213-214.
¹⁹⁴⁶ אלמקפא, 2/533.
¹⁹⁴⁷ ראה הערה 200 לעיל.
¹⁹⁴⁸ אלקלשנדי, קהיר, 4/47-48; שימל, "חיי הדת במצרים", 363-362.
¹⁹⁴⁹ אלד'הבי, תאריך', 60/45.
¹⁹⁵⁰ נג'ום, 9/29.
¹⁹⁵¹ אעיאן, 2/50.
¹⁹⁵² אעיאן, 1/536; אלואפי, 9/248.
¹⁹⁵³ אעיאן, 1/535; אלואפי, 9/249.
¹⁹⁵⁴ סלוק, 2/325.
¹⁹⁵⁵ אעיאן, 1/644.
¹⁹⁵⁶ אלדרר (בירות), 3/263.
¹⁹⁵⁷ אעיאן, 4/175-176. ראה על כך עוד להלן בסעיף 1.6.

1.2.3. החג' (העלייה לרגל למכה)

החג' בתקופה הממלוכית נחשב לטקס דתי בעל חשיבות רבה במיוחד. למעשה, התקופה הממלוכית סימנה נקודת מפנה בכל הקשור בשיירות החג' שיצאו משטחי הסולטאנות לעבר חג'אז. קהיר ודמשק הפכו למרכזי מוצא חשובים ביותר שבהם התאספו עולי הרגל מכל רחבי הסולטאנות ואף מיתר מחוזות עולם האסלאם. השיירה הראשית (אלֶכְפֶּ אֶלְמַצְרִי או רֶכֶב אֶלְחַאג') נהגה לצאת מקהיר כשבראשה האפיריון הסולטאני (אלֶמְחַמֶּל) ועימו אמיר בכיר כנציגו של הסולטאן (אמיר אלֶחַאג', אמיר אלֶרֶכֶב או אמיר אלֶמְחַמֶּל) ולעיתים הסולטאן עצמו. לשיירה זו אף הצטרפו עולי הרגל שמצפון אפריקה ומערבה. מעמדה של דמשק כמרכז חג' עלה גם הוא בתקופה הממלוכית. עם הכיבוש המונגולי של מזרח עולם האסלאם, הגיעו רבים מעולי הרגל של אזור זה לדמשק על מנת לצאת ממנה בשיירת החג' שבחסות הסולטאנות הממלוכית.¹⁹⁵⁸ הפטרונות הממלוכית על החג' טמנה בחובה גם אינטרסים פוליטיים וכלכליים. מבחינה פוליטית, הממלוכים ביססו את מעמדם כשליטיו של עולם האסלאם והמקומות הקדושים, והעובדה כי שלחו את הכיסוי של הכעבה (פֶּקְקָה) סימלה באופן המובהק ביותר מעמדם זה. אמירי החג' ניצלו את נוכחותם בחג'אז על מנת להשליט את מרותם של הסולטאנים בקהיר על מנהיגי מכה ומדינה, צאצאי הנביא השריפים. החג' גם היווה הזדמנות להחלפת שגרירים ומתנות עם שליטים אחרים ששלחו את שיירותיהם למרכזי החג' של הסולטאנות. הרווח הכלכלי שהתלווה לחג' היה גדול אף הוא ומקורו ברכוש הרב שהביאו השיירות הזרות לסולטאן כמתנה, במיסים שהוטלו על הסחורות שהגיעו עם השיירות, וכמובן מהפעילות המסחרית העניפה שהתנהלה בקהיר ובדמשק.¹⁹⁵⁹

רובם ככולם של ראשי השיירות (אמיר אלֶחַאג') שיצאו מקהיר ומדמשק לעבר חג'אז בתקופת המנצוריה היו אמירים מנצורים.¹⁹⁶⁰ סלאר יצא בשנת 1304/703 יחד עם 25 אמירים ביניהם המנצורים סנקר אלכמאלי אלֶחַאג'ב, סנג'ר אלג'אולי, סנקר אלאעסר, בכתות אלקרמאני איבך אלבע'דאדי והטואשי מרשד אלח'זנדאר,¹⁹⁶¹ ביברס אלג'אשנכיר יצא אל החג' בשנים 1302/701 ובשנת 1305/704,¹⁹⁶² ביברס אלמנצורי יצא יחד עם עוד 30 אמירים בשנת 1302/701 וכן בשנת 1323/723.¹⁹⁶³ כמו כן נזכרים כמי שביצעו את החג': בלבאן אלתתרי ב-1314/713,¹⁹⁶⁴ בכתמר אלג'וכנדאר,¹⁹⁶⁵ ברלעי' אלאשרפי,¹⁹⁶⁶ איבך אלטויל,¹⁹⁶⁷ איבך אלח'זנדאר,¹⁹⁶⁸ בהאדר אלעג'מי,¹⁹⁶⁹ בהאדר אאזן,¹⁹⁷⁰ לאג'ין זירבאג',¹⁹⁷¹ נוע'אי אלג'מדאר,¹⁹⁷² ביברס אלמג'נון,¹⁹⁷³ טע'ריל

¹⁹⁵⁸ 'Abd Allāh 'Aqīl 'Anqāwī, "The Pilgrimage to Mecca in Mamlūk Times", *Arabian Studies* 1, 146-149 (1974); עמית, מונגולים וממלוכים, 212.

¹⁹⁵⁹ ענקוי, 150-149; ליטל, "דת בימי הממלוכים", 170-171. על החג' בתקופה הממלוכית המאוחרת, ראה: שימל, "חיי הדת במצרים", 370-365. על החג' כאמצעי להשלטת המדיניות הממלוכית על הערים הקדושות, ראה: שם 153, 155-157. על התערבותם של השליטים הממלוכים בתקופה התורכית בחג'אז, ראה: עלי בן חסין السليمان, *العلاقات الحجازية المصرية زمن سلاطين المماليك* (القاهرة: الشركة المتحدة للنشر والتوزيع, 1973), 25-41; על המסים השונים שהוטלו על עולי הרגל והסוחרים: שם, 159-170.

¹⁹⁶⁰ ראה על אמיר אלחאג': ענקוי, 151-159; סלימאן, קשרים, 80-86.

¹⁹⁶¹ סלוק, 1/954.

¹⁹⁶² אלדרר (קהיר), 2/36-37; נג'ום, 8/169, 215; סלוק, 2/11.

¹⁹⁶³ סלוק, 1/924; זבדה, 364; אלדרר (קהיר), 2/43.

¹⁹⁶⁴ אעיאן, 2/48; אלדרר (בירות), 1/493.

¹⁹⁶⁵ סלוק, 1/917; זבדה, 355; אלוניני, 215; אלדרר, (חידראבאד), 1/485.

¹⁹⁶⁶ אלדרר, (קהיר), 2/9.

¹⁹⁶⁷ זבדה, 382; סלוק, 2/11; נג'ום, 8/215 איבך אלטויל עמד מספר פעמים בראש החג', ראה: אעיאן, 1/644.

¹⁹⁶⁸ אלוניני, 75; סלוק, 2/11.

¹⁹⁶⁹ בהאדר אלעג'מי עמד בראש החג' מסוריה בשנת 1296/695, שנה בה הנהיג את החג' ממצרים איבך אלח'זנדאר, ראה: אעיאן, 2/59; אלד'הבי, תאריח', 60/43.

אלסלחדאר אלעי'אני, 1974 קטז אלמנצורי, 1975 ביליך (בכתאש) אלטיאר, 1976 באסטי אלמנצורי, 1977 אלכוכנדי אלזראק נזכר בראש שיירת העמאר, 1978 אלדכו אלסלחדאר, 1979 אקג'בא אלמנצורי, 1980 בכתמר אלבו בכרי, קראסנקר וטנבע'א אלג'מדאר, 1981 כהרדאש אלזראק, 1982 בכתאש אלמנכורסי, 1983 בלבאן אלשמסי, 1984 אידמר אלח'טירי, ביברס אלאחמדי, 1985 ג'ובאן אלמנצורי, 1986 קרארסלאן אלמנצורי, 1987 כתבע'א ראס נובה אלמנצורי. 1988 לאג'ין אלצע'יר, 1989 כרת אלחאג'ב, 1990 ו-אאל מלך. 1991

1.2.3.1. פעולות דתיות במהלך החג' למען עולי הרגל והתושבים

החג' היווה הזדמנות להפגנת האמונה האסלאמית באמצעות פעולות שונות שמטרתן היתה להטיב עם עולי הרגל, תושבי הערים הקדושות שבחג'אז ויתר התושבים. במעשי החסד האלו שעשו הסולטאנים ואמירי המנצוריה הם הפגינו לא רק את אדיקותם הדתית, כי אם גם את דאגתם לצאן מרעיתם. מעשי החסד כללו ברוב המקרים הענקת מזון או כסף והטבות חומריות אחרות. בחג' שביצע סלאר בשנת 1304/703, הוא שלח למכה דרך הים 10,000 ארדב¹⁹⁹² קמח שחולקו לעניי מכה. כמו כן פרע סלאר את חובותיהם של תושבי העיר. לפי רשימה שהכין, הכוללת את שמות כל תושבי העיר, הוא העניק לכל אחד מהתושבים כסף ותבואה לשנה שלמה. בדומה לכך עשה גם עם תושבי מדינה וג'דה "עד שלא נשאר עני אחד בשתי הערים הקדושות".¹⁹⁹³ סנקר אלאעסר שלח 1000 ארדב של תבואה. יתר האמירים שלחו קצח כדי שיחולק בין תושבי מכה ומדינה.¹⁹⁹⁴ בשנת 694/1295 אנץ בן הסולטאן כתבע'א ונשות ההרמון שעשו עימו את החג', הביאו גם הם סיוע לתושבי מכה ומדינה.¹⁹⁹⁵ בכתמר אלג'וכנדאר, שיצא בראש שיירת החג' של שנת 1301/700 פיזר במהלך החג' 85,000

1970 אלד'הבי, תאריח', 59/55.
 1971 זבדה, 387.
 1972 זבדה, 392; סלוק, 2/38; אלדרר (קהיר), 4/398.
 1973 אעיאן, 2/76; אלדרר, (חידראבאד), 1/509. בשנת 1307/706.
 1974 זבדה, 401.
 1975 אלד'הבי, תאריח', 59/432.
 1976 עקד, 3/135; אלד'הבי, תאריח', 60/414.
 1977 אלד'הבי, תאריח', 60/17,250.
 1978 סלוק, 2/39. ה-עמק'ה היא מצוות הביקור בכעבה שלא בזמני החג'.
 1979 נג'ום, 8/278.
 1980 אעיאן, 1/321.
 1981 אלחזפה, 232; קראסנקר נאלץ להפסיק את החג' בשל החשש שייתפס, ראה: אעיאן, 4/94; אלואפי, 24/218.
 1982 אלדרר (בירות), 3/270.
 1983 אלדרר (קהיר), 2/15. לפי אלצפדי, מינה בכתאש את בנו על החג' כיוון שהיה זקוק, מחמת זקנתו כנראה, שיהיה איתו.
 1984 "הוא ביצע את תפקידו כאמיר החג' בקדושה ובהתלהבות הנדרשת" (אעיאן, 1/699-700).
 1985 זיטרשטיין, 160.
 1985 לחג' הסולטאן המפואר של שנת 1332/732 הצטרפו אמירים מנצורים נוספים, ביניהם מנצורים שכבר קיימו את החג' בעבר כמו סנג'ר אלג'אולי ואאל מלך, ראה: סלוק, 2/352.
 1986 ב-1326/726, אעיאן, 2/172.
 1987 אעיאן, 4/87; אלואפי, 24/211.
 1988 אלדרר (קהיר), 3/350.
 1989 ב-1313/712, אעיאן, 4/179.
 1990 סלוק, 1/886.
 1991 סלוק, 2/351-352; נג'ום, 9/103.
 1992 ראה הערה 360.
 1993 אלמנהל, 6/8-9; נג'ום 9/20; אלדרר (בירות), 2/181; סלוק, 2/5; סלימאן, קשרים, 137-136.
 1994 סלוק, 1/954.
 1995 נג'ום, 8/57-58; אלדרר (קהיר), 1/445; סלימאן, קשרים, 135.

דינאר למען התושבים. הוא טען שבע ספינות שהפליגו בים האדום במזון ובמתקים ואלו חולקו לתושבי ינבע, ג'דה, מכה ומדינה, לעולי הרגל ולעניים.¹⁹⁹⁶ לפי ביברס אלמנצורי, בכתמר חילק כספים גם לשריפים, צאצאי הנביא מחמד שהיו מנהיגי חג'אז.¹⁹⁹⁷ כרת אלמנצורי נזכר אף הוא כמי שדאג לתושבי שתי הערים הקדושות.¹⁹⁹⁸ מעשי חסד נוספים שעשו המנצורים במסגרת החג' כללו הקמת מבנים לרווחתם של עולי הרגל. ב-1284/683 חפר טרנטאי סגן הסולטאן קלאוון, באר בדרך החג'.¹⁹⁹⁹ אאל מלך בנה כמה וכמה מתקנים לנוחיותם של עולי הרגל, הכוללים בריכה בסמוך לעיר מנא שבקרבת מכה, ובריכה במעלאה שבמכה. כמו כן בנה מתקנים נוספים בדרך החג' של חג'אז.²⁰⁰⁰

לסיום סעיף זה יש לציין כי אמירי המנצוריה קיימו את חגי האסלאם הנוספים כגון חג הקורבן. בהיותם מושלי המחוזות, היו הם פטרוני החגיגות. אלצפדי מציין בעניין זה אנקדוטה מעיר מולדתו צפת, לפיה קטלובך אלמנצורי מושל העיר שחט כל כך הרבה בהמות בחג הקורבן, כך שלא היה מי שיאכל את כולן.²⁰⁰¹

1.2.4. צדקה

המקורות הביוגרפיים נוהגים לציין ביחס למנצורים רבים כי הקפידו על מתן צדקה לעניים. המונח *צָדָקָה* מקביל למונח *زكاة* והוא מתייחס לצדקה המתחייבת מתוקף חמשת מצוות היסוד של האסלאם ומציין גם מתן צדקה שאיננה חובה הלכתית.²⁰⁰²

המנצורים הנזכרים כמי שהרבו בצדקה ("כתיר אלצדקה") הם לאג'ין,²⁰⁰³ בהאדר אאין,²⁰⁰⁴ בכתמר אלג'ונקדאר,²⁰⁰⁵ כרת אלמנצורי,²⁰⁰⁶ ביברס אלג'אשנכיר,²⁰⁰⁷ לאג'ין זירבאג',²⁰⁰⁸ איבך אלטויל,²⁰⁰⁹ אקוש אלאשרפי,²⁰¹⁰ טרנטאי.²⁰¹¹ לאג'ין וביברס אלמנצורי הרבו ב"מתן בסתר".²⁰¹² בידרא וביברס אלג'אשנכיר נזכרים כמי שנתנו צדקה גדולה לאחר שהבריאו ממחלתם.²⁰¹³ ואקוש אלאפרם בעקבות נדר שנדר.²⁰¹⁴

¹⁹⁹⁶ סלוק, 1/917; אעיאן, 1/707; אלדרר, (חידראבאד), 1/485; סלימאן, קשרים, 136.
¹⁹⁹⁷ זבדה, 355.
¹⁹⁹⁸ אלד'הבי, תאריח', 60/436.
¹⁹⁹⁹ זבדה, 250.
²⁰⁰⁰ אלמנהל, 3/85-86; סלימאן, קשרים, 70. דרורי, "אאל מלך וכתבתו", 77.
²⁰⁰¹ אעיאן, 4/125; אלדרר (קהיר), 3/337.
²⁰⁰² לין, 1668.
²⁰⁰³ סלוק, 1/865.
²⁰⁰⁴ אלמקפא, 2/503; אלדרר (קהיר), 2/31; אעיאן, 2/56.
²⁰⁰⁵ אלמקפא, 2/461.
²⁰⁰⁶ אעיאן, 4/156; אלד'הבי, תאריח', 60/436.
²⁰⁰⁷ נג'ום, 8/276.
²⁰⁰⁸ אלדרר (בירות), 3/271.
²⁰⁰⁹ נג'ום, 8/224; עקד, 4/447.
²⁰¹⁰ אלמקפא, 2/255.
²⁰¹¹ אבן איאס, 1/366.
²⁰¹² על לאג'ין ראה: "تصدق في السر" (סלוק, 1/830; אלמקפא, 2/533); על ביברס אלמנצורי, ראה: "كثير الصدقة سرًا" (אלדרר קהיר), 2/43.
²⁰¹³ אלואפי, 10/361; אבן אלפראת, 8/143.
²⁰¹⁴ אעיאן, 1/562; אלואפי, 9/327.

1.2.5. ג'האד

אמירי המנצוריה יצאו דרך קבע למסעות מלחמה נגד המונגולים, הארמנים, הצלבנים והנצירים-השיעים, כמתואר בפרק ב'. מלחמות אלה היוו את מקור הלגיטימציה העיקרי של הממלוכים, בכך שביססו את מעמדם כמגני האסלאם הסוני, ועניין זה יורחב להלן. הסולטאן המוסלמי נחשב בראש וראשונה למג'אהד הנלחם למען האסלאם נגד אויביו החיצוניים, וכך דאג להציג עצמו בכתובות שחקק על המבנים שבנה.²⁰¹⁵ הרעיון של מלחמת ג'האד כנגד אויבי האסלאם הוטמע בחיילים הממלוכים משחר נעוריהם ומילא תפקיד חשוב בשדה הקרב עצמו. האידיאולוגיה האסלאמית שיחקה תפקיד מהותי בעידוד הלוחמים והקניית מוטיבציה בקרבות נגד המונגולים. בקרב ואדי אלח'זנדאר הובאו הפק'הא' לשדה הקרב ונשאו דרשות ברוח האסלאם, שהמריצו את הלוחמים וריגשו אותם "עד כדי כפי רב".²⁰¹⁶ בקרב שקחב הובאו לשדה הקרב קוראי קוראן מקצועיים שדקלמו פסוקי קוראן, ויחד עם הסולטאן והח'ליפה המריצו את הלוחמים ללחום ג'האד למען "דת נביאם" ועוררו את תשוקתם למות קדושים ולגן העדן שיבוא בעקבותיו. האמירים מתוארים כמי שבכו בכי גדול מחמת ההתרגשות הדתית שאחזה בהם.²⁰¹⁷

1.3. הקמת מוסדות דת במסגרת הקדשים (וקף)

אמירי המנצוריה הקימו מבני דת רבים כהקדש שמקורו בהכנסות האקטאעות שברשותם. היו אלה מוסדות פולחן ולמדנות אסלאמית כגון מסגד או מדרסה, או מוסדות שכללו בעיקר פעילות צופית, כגון ח'אנקאה, ק'אט או זאוויה.²⁰¹⁸ עשרות מבני דת שכאלה הוקמו בתקופה הממלוכית. מניינם של מוסדות החינוך האסלאמיים שהוקמו בימי הממלוכים היה למעלה ממאה.²⁰¹⁹ בדרך כלל, מקדיש המוסד (הואקף) בנה לעצמו מקום קבר בסמוך למוסדות שהקים מתוך האמונה כי הקבורים שם (הוא ובני משפחתו) יזכו לברכה אלוהית (ב'ק'ה) בזכות הפעילות הלמדנית והרוחנית שבמוסד שהקים, קרי, תפילה, ציטוט קוראן, פעילות צופית וכו'.²⁰²⁰ בתעודות הוקף (הוקפיות) איזכורים רבים לכך שמאחורי יוזמות הוקף עמדה גם האמונה כי אללה יעניק תגמול למקדיש לאחר מותו, יסלח לו על חטאיו והמאמין יזכה בקרבתו של האל.²⁰²¹ מוסדות הח'אנקאה הצופים היוו מוקד רוחני חשוב למייסדיהם הממלוכים עוד בחייהם: הם נהגו להתפלל בהם, לשמוע קריאת קוראן וחדית', לנכוח בטקסי

²⁰¹⁵ ראה: הולט, "מעמדו של הסולטאן", 247-246; Reuven Amitai, "Some Remarks on the Inscription of Baybars at Maqam Nabi Musa", in *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter*, eds. David J. Wasserstein and Ami Ayalon (London and New York: Routledge, 2006), 50-51.

²⁰¹⁶ סלוק, 1/887; עקד, 4/13.

²⁰¹⁷ ג'וים, 8/160. על מקומו של האסלאם בזהות הממלוכית אדון בסעיף 1.9 להלן.

²⁰¹⁸ דומה כי המוסדות שצוינו לעיל אלו שילבו, לפחות מהמחצית הראשונה של המאה ה-14/8, בין פעילות למדנית, פולחנית וצופית, ראה: Jonathan P. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 48-49; P. Little, "The Nature of *Khānqāhs, Ribāṭs, and Zāwiyas* under the Mamlūks", in *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams*, eds. Wael B. Hallaq and Donald P. Little (Leiden: E. J. Brill, 1991), 93-96, 104-105.

²⁰¹⁹ ברקי, "חינוך", 94-95. ראה בהרחבה על פריחת מוסדות הוקף בתקופה הממלוכית: محمد محمد أمين. الأوقاف والحياة الاجتماعية في مصر 1250-1517 / 648-923 دراسة تاريخية وثائقية (القاهرة: دار النهضة العربية, 1980), 69-130.

²⁰²⁰ Yehoshua Frenkel, "Awqāf in Mamluk Bilād al-Shām", *Mamlūk Studies Review* 13, 1 (2009), 152-153; Th. Emil Homerin, "Saving Muslim Souls: The Khānqāh and the Sufi Duty in Mamluk Lands", *Mamlūk Studies Review* 3 (1999), 68-69; R. Stephen Humphreys, "The Expressive Intent of the Mamluk Architecture of Cairo: A Preliminary Essay", *Studia Islamica* 35 (1972), 115.

²⁰²¹ ברקי, "חינוך", 98.

²⁰²¹ פרנקל, אוקאף, 152; פרנגס, "ארכיטקטורה ממלוכית", 113.

שירה וריקוד צופיים ולבקש בהם מקלט בעת מגיפה.²⁰²² בכך יש כדי להצביע על האמונה הדתית שהתלוותה למפעלי הבנייה האלה. עם זאת, הקמת מבני הדת טמנו בחובם אינטרסים פוליטיים וכלכליים ברורים. המוסדות הרבים שנבנו ברחבי מצרים וסוריה הבלטו את נוכחותם של הממלוכים כשליטי האסלאם הלגיטימיים והבלתי מעוררים. הם היוו אמצעי יעיל ביותר לביסוס הלגיטימציה השלטונית של הממלוכים ולהעלאת יוקרתם בעיני העלמא' והמונים.²⁰²³ הקדשי המוסדות כללו משרות הוראה רבות לעלמא', ובכך זכו אמירי המנצורה בתמיכתה של שכבה חברתית חשובה זו בשלטונם.²⁰²⁴ בנוסף, הבטיחו הקדשי הוקף את פרנסתם של המקדיש וצאצאיו, אשר מונו כמפקחים על נכסים אלה, שלא היתה אפשרות להפקיעם.²⁰²⁵

18 מאמירי המנצורה הבולטים הקדישו מבני דת שונים כמפורט להלן:

1. לאג'ין הקדשי הקדש עצום בסכום של 20,000 דינאר לשיקום המסגד הטולוני בקהיר וחיידוש פעילותו. האמיר הצאלחי הבכיר סנג'ר אלדואדארי, שנודע באדיקותו הדתית ובבקיאותו הרבה במדעי האסלאם, נתמנה כאחראי על שיקום המסגד. הוא קבע למקום שיעורי תפסיר (פירוש קוראן), חזית', ופקה (הלכה מוסלמית) לפי ארבע אסכולות ההלכה המקובלות באסלאם הסוני. כמו כן קבע למקום שיעורים של הטפות שיח'ים שנועדו לחיזוק האמונה ושיעורים לתפילה, בית ספר לנערים (מִפְתָּח), שיעורי רפואה, מתקן מים (סִפְּיֵל) ועוד. הוא קבע למורי המוסד משכורות. המניע להקדשה הגדולה הזאת נבע מרצונו של לאג'ין להודות לאל, שהציל אותו מידי רודפיו כאשר הסתתר במסגד זה לאחר רצח אלאשרף ח'ליל.²⁰²⁶

2. ביברס אלג'אשנכיר בנה ח'אנקאה הקרויה על שמו בסמוך לח'אנקאה סעייד אלסעדא' שהוקמה על ידי צלאח אלדין ב-1173/569. הוא קבע לה הקדש המאפשר את שהותם של 400 צופים ובצדה בנה רכאט ומבנה קבר עבורו. במבנה הקבר קבע שיעורים לחזית' עם מורה ומומחי חזית' וקבע תקנים גם לקוראי קוראן מקצועיים. ההקדש הגדול הזה מומן מכמה וכמה שטחים באזורי מצרים השונים ומרובע שבקהיר.²⁰²⁷ כמו כן ביברס

²⁰²² הומרין, "הצלת נפשות", 70-71.

²⁰²³ המפריס, "ארכיטקטורה ממלוכית", 80, 110-113, 116, 119; פרננדס, "ארכיטקטורה ממלוכית", 107-108; ברקי, העברת ידע, 133-134. ראה על מפעלי הבנייה הכבירים שעשו הממלוכים בסוריה, תוך "מניפולציה של הטופוגרפיה העירונית" ועל היתרונות הפוליטיים שהתלוו להם: Yehoshua Frenkel, "Public Projection of Power in Mamluk Bilād al-Shām", *Mamlūk Studies Review* 11, 1 (2007), 39-53; Sylvie Denoix, "A Mamluk Institution for Urbanization: the Waqf", in *The Cairo Heritage: Essays in Honour of Laila Ali Ibrahim*, ed. Doris Behrens-Abouseif (Cairo, 2000), 193-196. במאמרו האחרון אף טוען פרנקל כי האוקאף נועדו בראש וראשונה לבסס את ההגמוניה של הממלוכים על צאן מרעיתם, ראה: פרנקל, "אוקאף"; אמין, 71.

²⁰²⁴ ליטל, "הדת בימי הממלוכים", 172.

²⁰²⁵ על יתרונותיו הפיננסיים של ההקדש, ראה: ברקי, העברת ידע, 134-142; Carl F. Petry, "Waqf as an Instrument of Investment in the Mamluk Sultanate: Security vs. Profit?", in *Slave Elites in the Middle East and Africa: A Comparative Study*, eds. Miura Toru and John Edward Philips (London, 2000), 99-101; Carl F. Petry, "A Geniza for Mamluk Studies? Charitable Trust (Waqf) Documents as a Source for Economic and Social History", *Mamlūk Studies Review* 2 (1998), 53-55; פרננדס, התפתחות הח'אנקאה, 4.

²⁰²⁶ פרנקל, שם, 151-152; ברקי, "חינוך", 95; איילון, "ממלוך", 17; לפידוס, ערים, 74; אמין, 72-73. אבן אלפראת, 8/230, סלוק, 1/827; אעיאן, 4/167, 171, 146, 142, 135, 87, 171, 191, 238, 246, 255, 260, 263, 283. הקדש זה על סמך הוקפיה שלו אצל: אמין, 87, 135, 142, 146, 171, 191, 238, 246, 255, 260, 263, 283.

²⁰²⁷ זכדה, 400-399; נהאידה, 32/131-132; אעיאן, 2/74; אלואפי, 10/350; אלדרר (קהיר), 2/40; סלוק, 1/944, 2/36; ג'נוס, 8/276; ראה על הקדש זה: Leonor E. Fernandes, "The Foundation of Baybars al-Jashnakir: Its Waqf, History, and Architecture", *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* 4 (1987), 27. Amalia Levanoni, "Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications", *Mamlūk Studies Review* 9, 2 (2005), 208-209; אמין, 135, 142, 144, 174, 175, 197, 209, 210, 212-211, 216, 217, 218-219, 280-281, 308-309. ראה צילום של חלקים שונים מהוקפיה אצל אמין, 145, 210, 220, 281. לאחר מותו של ביברס אלג'אשנכיר, אלנאצר מחמד סגר את הח'אנקאה ל-20 וקיצץ מהקדשי המקום עד שנותרו בו 100 צופים בלבד, ראה: אעיאן, שם; פרננדס, שם, 23.

- אלג'אשנכיר שיקם את המסגד החאכמי לאחר רעידת האדמה של שנת 1303/702 והעניק לו הקדש הכולל שיעורים בנושאי דת, הלכה ומדעים שונים ומשרות דתיות נוספות. הקדש המסגד החאכמי כלל גם ספריה מפוארת שכללה 500 ספרים יקרי ערך בנושאי דת, ספרות והיסטוריה.²⁰²⁸
3. קראסנקר בנה בקהיר *מדרסה* הקרויה על שמו באחד משערי קהיר.²⁰²⁹ כמו כן בנה *רבאט* בעל הקדש גדול מאוד שגם הוא נקרא על שמו.²⁰³⁰
4. אקוש אלאפרם הקים מסגד בדמשק וחידש את מה שנחרב ממסגד *ג'אמע אלעקיבה*.²⁰³¹ בשנת 1306-7/706 השולם המסגד שבנה למרגלות הר קאסיון.²⁰³²
5. כתבע'א הקדיש *אוקאף* לקבר שלו ולרבאט הסמוך לו.²⁰³³ כמו כן החל בבנייתה של *מדרסה*, שלאחר מותו השלימה אלנאצר מחמד והיא קרויה על שמו של השני, אלנאצריה.²⁰³⁴
6. טרנטאי בנה *מדרסה* בקהיר.²⁰³⁵
7. קטלובך בנה מסגד באלרחבה.²⁰³⁶
8. אקוש אלאשרפי בנה מסגד באלחסיניה.²⁰³⁷
9. ביברס אלמנצורי בנה *מדרסה* מתחת למצודת קהיר. כנראה שכללה גם מבנה קבר כי שם נקבר.²⁰³⁸ כמו כן בנה *מדרסה* מחוץ לקהיר הקרויה על שמו, אלמדרסה אלדואדאריה.²⁰³⁹
10. אידמר אלח'טירי בנה מסגד ברמלת בולק שעל גדת הנילוס והקדיש לכך סכום כסף רב.²⁰⁴⁰
11. אאל מלך בנה שני מסגדים בקהיר - באלחסיניה ובמשקה אלחסיין. כמו כן בנה שתי מדרסות, האחת בקהיר והשנייה בירושלים.²⁰⁴¹ בענין זה מציין יוסף דרורי כי "אין כל סימנים לכך שאאל מלך מילא תפקיד כלשהו בירושלים, ויש לראות ביזמת בניית המדרסה שלו ובמיקומה עדות לרגש הדתי שפיעם בו".²⁰⁴²
12. סלאר בנה *מדרסה* וקבר לעצמו באזור ארמונות מנאט'ר אלפֶּכֶש סמוך למסגד אבן טולון.²⁰⁴³ לאחר רעידת האדמה של שנת 1303/702 שיקם את מסגד עמרו בן אלעאץ, ויחד עם אלעסר שיקמו השניים את מסגד אלאזהר.²⁰⁴⁴ כמו כן בנה מסגד במג'דל שבקרבת אשקלון בשנת 1300/700.²⁰⁴⁵

²⁰²⁸ ראה בפירוט על הקדש זה: נהאיה, 32/83-85; אעיאן, 2/74; ליטל, "הדת בימי הממלוכים", 169-170.

²⁰²⁹ המדרסה הקראסנקריה, ראה: ח'טט, 2/388.

²⁰³⁰ אלמנהל, 9/48.

²⁰³¹ שם, 3/11.

²⁰³² סלוק, 2/30.

²⁰³³ אלמנהל, 9/117-118.

²⁰³⁴ נג'ום, 8/209; על הקדש עצום זה של אלמדרסה אלנאצריה ומבנה הקבר הסמוך לה, ראה בפירוט: נהאיה, 32/60-74; ליטל, "הדת בימי הממלוכים", 169.

²⁰³⁵ אלואפי, 16/429.

²⁰³⁶ אעיאן, 4/123; אלואפי, 24/261; אלמנהל, 9/87; אלדרר (קהיר), 3/337.

²⁰³⁷ אעיאן, 1/579; אלואפי, 9/236; אלמנהל, 3/28; אלדרר (בירות), 1/395; נג'ום, 9/310. כמו כן הקדיש אקוש אלאשרפי שבר קבוע לח'טיב (דרשן) ולשני מואזינים במדרסה אלצאלחיה, וזאת בשנת 1330/730, ראה: ח'טט, 2/374.

²⁰³⁸ אעיאן, 2/80.

²⁰³⁹ נג'ום, 9/263; סלוק, 2/269.

²⁰⁴⁰ ח'טט, 2/312; סלוק, 2/423; אלמנהל, 3/182.

²⁰⁴¹ אלמנהל, 3/85; אעיאן, 1/619; אלדרר (בירות), 1/411. בניית המסגד באלחסיניה (שכונה שמחוץ לשערי קהיר הפאטמית, ראה: ח'טט, 2/20; אלקלקשנדי, קהיר, 3/355) נסתיימה ב-1331-2/732, ראה: סלוק, 2/353; דרורי, "אאל מלך וכתובתו", 75; ראה בהרחבה על המדרסה אאלמלכיה שבנה בירושלים:

Michael H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study* (Jerusalem: Published on behalf of the British School of Archaeology in Jerusalem by the World of Islam Festival Trust, 1987), 308-318.

²⁰⁴² דרורי, שם, 77.

13. סנקר אלעסר שיקם את מסגד אלאזהר (ראה לעיל) ומסגדים נוספים שניזוקו ברעש האדמה.²⁰⁴⁶
14. כהרדאש אלזראק שיקם לאחר רעידת האדמה של שנת 1303/702 את צריח מסגד המנצוריה שבנה קלאוון.²⁰⁴⁷
15. סנג'ר אלג'אולי בנה בעזה מסגד ומדרסה שאפעית, בירושלים מדרסה, בחברון בנה מסגד, בקהיר ייסד ח'אנקאה ליד ביתו שבארמונות אלכבש, ובה גם נקבר.²⁰⁴⁸
16. לסנג'ר אלח'אזן ח'אנקאה בקהיר.²⁰⁴⁹
17. כרת אלמנצורי בנה רכאט בירושלים ב-1294/693 והקדיש לו הקדש רב.²⁰⁵⁰
18. כוכאי בנה מבנה קבר וצריח מסגד.²⁰⁵¹

1.4. נטייתם של אמירים מנצורים לאסלאם הצופי

אחד ממאפייניה הבולטים של תקופת ימי הביניים המאוחרים במזרח התיכון הינו התעצמותו של הלך הרוח הצופי בקרב האוכלוסייה. בשנת 1173/569 החל מייסד השושלת האיובית במצרים, צלאח אלדין (מת ב-1193), במיסודה של הצופיות והיה לפטרונה של הח'אנקאה דאר סעיד אלסעדא' שבקהיר.²⁰⁵² תהליך מיסודה של הצופיות נמשך ביתר שאת בתקופה הממלוכית והמבנים הצופים הרבים שנבנו על ידי האמירים המנצורים ושנזכרו לעיל, הינם עדות אחת מני רבות לתהליך זה.²⁰⁵³ במאה ה-13/7 כבר תפסה הצופיות מעמד מרכזי ביותר בחיים הסוציו-דתיים של מצרים.²⁰⁵⁴ האמונות והפרקטיקות הצופיות השפיעו רבות אף על היהודים במצרים.²⁰⁵⁵

²⁰⁴³ נג'ום, 9/18-19; סלוק, 2/97. על ארמון הכבש ראה הערה 677 לעיל.

²⁰⁴⁴ סלוק, 1/944.

²⁰⁴⁵ Katia Cytryn-Silverman, *The Road Inns (Khans) of Bilad al-Sham during the Mamluk Period (1260-1516): An Architectural and Historical Study* (Ph.D. dissertation, The Hebrew University of Jerusalem, 2004), 1/143.

²⁰⁴⁶ נהאיה, 32/59.

²⁰⁴⁷ שם, שם; סלוק, 1/944.

²⁰⁴⁸ אלמנהל, 6/75; אעיאן, 2/469; ופיאת אבן ראפע, 1/498; אלשג'אעי, 276; ברקי, "חינוך", 109-108; ברקי, העברת ידע, 139; ראה בהרחבה על המדרסה שבנה בירושלים: בורגוין, 210-201; ציטריין-סילברמן, 1/144-145.

²⁰⁴⁹ אלדרר (קהיר), 2/268.

²⁰⁵⁰ אעיאן, 4/156; אלואפי, 24/333; ראה בהרחבה על הרכאט שבנה: בורגוין, 153-144.

²⁰⁵¹ נג'ום, 10/241.

²⁰⁵² Leonor E. Fernandes, *The Evolution of a Sufi Institution in Mamluk Egypt: The Khanqah* (Berlin: Klaus Schwartz, 1988), 24.

²⁰⁵³ ראה: פרננדס, התפתחות הח'אנקאה, 1.

²⁰⁵⁴ Boaz Shoshan, *Popular Culture in Medieval Cairo* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 11.

²⁰⁵⁵ מירב הפרטים על יהודים שנתפסו לצופיות נזכרים ביחס לצאצאיו של הרמב"ם (1204/600-1) ובייחוד ביחס לבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי (מת ב-1237/634-5). ראה למשל: Shlomo Dov Fritz Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo* (Berkeley: University of California Press, 1967-1993), 5/478-484. הרמב"ם וחוגו החסידי. תרביץ, ל"ג (תשכ"ד), 197-181; מנחם בן ששון, "הרמב"ם בבית הרמב"ם – בין שמרנות למהפכנות", בתוך הרמב"ם: שמרנות, מקוריות מהפכנות, עורך אביעזר רביצקי (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט), 1/51-57; דב מימון, "גבולות המפגש בין יהדות רבנית ומיסטיקה מוסלמית: חלק א: חוג חסידי מצרים והצופיות - רקע היסטורי ורעיוני; חלק ב: רבי אברהם בן הרמב"ם וחוג חסידי מצרים", אקדמות ז (תשנ"ט) 9-29; ח (תש"ס) 72-73. עדות לנהייתם של יהודים אחרים אחר הצופיות נשתמרה במכתב שמקורו בגניזת קהיר. ממכתב זה עולה כי יהודי עזב את ביתו ועבר להתבודד במוסד צופי, ראה: גויטיין, חברה, 5/471-474. דב מימון, שם, חלק ב, 47.

הצופיות, במידה זו או אחרת ובאופן כזה או אחר, כבשה את לבותיהם של כל שכבות הציבור בסולטאנות הממלוכית. המקורות מספקים די חומר המעיד על כך שהרעיונות והפרקטיקות הצופיים הבולטים אומצו הן על ידי ההמונים והן על ידי העלית הצבאית הממלוכית, ובמידה רבה מאוד גם על ידי העלמא'.²⁰⁵⁶ אפילו חכם ההלכה והתאולוג הקנאי אבן תימיה (מת ב-1328/728), שנודע כמתנגד הגדול לצופיות הקיצונית, היה חבר במסדר צופי, אימץ בתורתו מרעיונות הצופים ונקבר בבית קברות צופי.²⁰⁵⁷

על רקע זה, לא ייפלא, אפוא, כי לא מעט מקרב בכירי המנצוריה היו בעלי נטיות צופיות. אהדתם לצופיות התבטאה בהערצתם לשיח'ים ולקדושים צופים וכן באימוץ פרקטיקות צופיות מובהקות כגון צום, התבודדות, הימנעות משינה ומלבישת בגדים יקרים ומפוארים וקבורה בסמוך למוסדות צופים. לאג'ין מתואר כסגפן (*מְתַקְשֵׁפ*) שהרבה לצום.²⁰⁵⁸ הוא נהג לצום בחודשי רג'ב ושעבאן, אך אף ביום הירצחו, שהיה בחודש רביע II, היה שרוי בצום. בהיותו סולטאן נמנע מללבוש בגדים יקרים מזהב ואסר על ממלוכיו הבכירים ועל אחרים ללבוש זאת. כמו כן היה נוהג להישאר ער בלילות.²⁰⁵⁹ אקוש אלאשרפי מתואר גם הוא כסגפן (*מְתַקְשֵׁפ*) אשר נמנע מללבוש בגדים נוחים והקפיד על צניעותו.²⁰⁶⁰ הוא מיעט באכילה²⁰⁶¹ ואף היה נוהג להתבודד בהרים הסמוכים לקהיר,²⁰⁶² או במערה שחפר למרגלות מצודת קהיר.²⁰⁶³ אלצפדי מציין כי אקוש אלאשרפי עשה לו מקום פולחן בג'בל אלאזמר²⁰⁶⁴ ושם היה מתבודד ימים אחדים. לאחר מכן העדיף ללכת ברגל עד ביתו שבקהיר.²⁰⁶⁵ ביברס אלמנצורי נהג להעביר את לילותיו בערנות ובקריאה בקוראן.²⁰⁶⁶ הוא אף חיבר פירוש קוראני ברוח הצופיות.²⁰⁶⁷ היסטוריון זה מציין בספרו את האנקדוטה על קדוש צופי שחזה את עלייתם של אלט'אהר ביברס וקלאוון ולאחר מכן מסביר כי חיזוי שכזה הוא "מנפלאות (כרמאת) הקדושים הטהורים הזוכים

²⁰⁵⁶ למשל, הנושאים הצופיים הם שהיו חביבים על ההמונים ועמדו בבסיס ההטפות והסיפורים העממיים, ראה: Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East* (Seattle and London: University of Washington Press, 2001), 46-47. על כך שהצופיות, על-פי אסכולה כזו או אחרת, היתה

אהודה גם על העלמא' וכי הפרקטיקות הצופיות נפוצו בקרב כל שכבות הציבור, ראה: Homerin, Th. Emil, "Sufis and Their Detractors in Mamluk Egypt: A Survey of Protagonists and Institutional Settings", in *Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics*, eds. Frederick De Jong and Bernd Radtke (Leiden, Boston, and Köln: Brill, 1999), 225-247. כי האסלאם שאומץ על ידי ההמונים היה שונה מזה של העלית, ראה הערה 2100 להלן.

²⁰⁵⁷ ראה על טענותיו של אבן תימיה נגד דעות צופיות שונות: Alexander D. Knysh, *Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition: The Making of a Polemical Image in Medieval Islam* (Albany: State University of New York Press, 1999), 87-111. "מחקר האסלאם", 17-16. על השפעתם של אלע'זאלי, אבן אלעריב ואבן סינא על הגותו התיאולוגית של אבן תימיה, ראה: Jon Hoover, *Ibn Taymiyya's Theodicy of Perpetual Optimism* (Leiden: Brill, 2007), 229-237. George Makdisi, "Ibn Taymiyya: A Sufi of the Qadiriya Order", *The American Journal of Arabic Studies*, 1 (1973), 118-129; Th. Emil Homerin, "Ibn Taimīya's al-Šūfiyah wa-al-Fuqarā'", *Arabica*, 32 (1985), 219-244.

²⁰⁵⁸ אלמנהל, 9/173; נג'ום, 8/109; כנז, 8/376.

²⁰⁵⁹ סלוק, 1/830,865.

²⁰⁶⁰ הוא לא לבש מצקול או מפרך. פריט הלבוש הראשון מציין חולצה דקה שנלבשה בקיץ, ראה: אלמקפא, 2/256; אעיאן, 1/578; אלואפי, 9/336; אלדרר (בירות), 1/395; אלמנהל, 3/28.

²⁰⁶¹ אקוש אלאשרפי נהג לאכול ארוחת צהריים רק פעמיים בשבוע (אלמקפא, 2/255).

²⁰⁶² אלדרר, שם.

²⁰⁶³ אלמקפא, 2/255.

²⁰⁶⁴ הר המשקיף על קהיר מצפון-מזרח (ח'טט, 1/625).

²⁰⁶⁵ אלואפי, 9/337; אעיאן, 1/579; אלמקפא, 2/255.

²⁰⁶⁶ אלמקפא, 2/533; אלדרר (קהיר), 2/43.

²⁰⁶⁷ אירוויין, "היסטוריה ממלוכית", 163.

לגילויי האל". הערה זו מעידה על תפיסת עולמו ביחס לקדושים הצופים.²⁰⁶⁸ אידמר אלח'טירי נטה גם הוא לצופיות, שכן נאמר עליו, בדומה לשנאמר על אקוש אלאשרפי, כי לא נהג ללבוש את הבגד המכונה מצקול, שהיה יקר במיוחד וגם לא לבש כיפה רקומה בחוטי זהב. הוא אף לא איפשר לאף אחד מממלוכיו ללבוש זאת.²⁰⁶⁹ על אלטברס אלמנצורי נאמר כי "הלך בדרך הצופים" (סלך אלטריק) לאחר שויתר על האמירות שלו. הוא נהג ללבוש בגדי צופים דלים ומטולאים והתמסר לצומות ולעמידה בלילות (קיאם).²⁰⁷⁰ אלטברס אלמנצורי העריץ כל כך שיח' צופי, עד שבנה עבורו ועבור חסידיו הצופים מתקן שסיפק להם מים מהגילוס.²⁰⁷¹ על כתבוע'א נאמר שאהב את העלמאא' והצדיקים (אלצ'חאא').²⁰⁷² ביברס אלמנצורי מזכיר כי כתבוע'א יצא לצוד עם חברו הקרוב השיח' הצופי אלקלנדרי (ראה להלן) וכי קשריהם הקרובים הביאו ליחסו הטוב של כתבוע'א כלפי הצופים.²⁰⁷³ גם כרת אלמנצורי נטה חסד עם הצופים (אלפקראא' ואלצ'חאא').²⁰⁷⁴ לאג'ין עמד בקשרים קרובים עם השיח' הצופי צ'יאא' אלמעבדי ובהמלצתו מינה את תקי אלדין בן דקיך אלעיד לקאצ'י של מצרים.²⁰⁷⁵ בייחוד בולט יחסו החיובי של ביברס אלג'אשנכיר כלפי הצופיות, הניכר בכמה היבטים. כנזכר לעיל, ביברס אלג'אשנכיר בנה ח'אנקאא אדירה ובה תקנים ל-400 צופים. ביברס אלג'אשנכיר גם העריץ את השיח' הצופי נצר אלמנבג'י. בהשפעתו פיטר את אלעסר מהוזירות בשנת 1300-1/700, את אבן סעיד אדולה ממשרת המסתופי ב-1306/706 ואת שמס אלדין אלג'זרי ממשרת הדרשן של מצודת קהיר.²⁰⁷⁶ אקוש אלפרם היה מחסידיו של הצופי נאצר אלדין יחיא בן אבראהים אלעת'מאני, שהיה אחראי על אחזקתו של נוסח הקוראן המקורי שבכתב ידו של הח'ליפה השלישי עת'מאן בן עפאן (6-656/35).²⁰⁷⁷ כמו כן נכח אקוש אלפרם בלוויותיהם של שיח'ים צופים בדמשק.²⁰⁷⁸ אמיר בשם בהאדר אלשמסי, בן תקופת המנצוריה (מת ב-718/1319), אהב את הצדיקים הקדושים (צלחאא') ונהג ללבוש את בגדי הצופים (פ'קראא'). בהאדר אלשמסי אף פרש ממשרתו כאמיר בשל הפאר והכבוד הנלווה לה, ושב אליה רק לקראת מותו, כשכיהן כמושל מצודת דמשק.²⁰⁷⁹ סנג'ר אלשג'אעי, שידוע היה כשליט אכזר במיוחד, העריץ את המלומד הסגפן אבן אלנקיב ואף ירא מפניו וביקש לרצותו. יחסו זה של סנג'ר אלשג'אעי זכה לבוז מצדו של החכם הקדוש. בנוסף לאלשג'אעי,

²⁰⁶⁸ זבדה, 35, 175.

²⁰⁶⁹ ח'טט, 2/312; ג'ומ, 9/312; אעיאן, 1/660.

²⁰⁷⁰ זבדה, 408-409.

²⁰⁷¹ ג'ומ, 8/230; סלוק, 2/51; ח'טט 2/161.

²⁰⁷² ג'ומ, 8/68.

²⁰⁷³ זבדה, 311.

²⁰⁷⁴ אעיאן, 4/155.

²⁰⁷⁵ שם, 2/561.

²⁰⁷⁶ סלוק 1/917; 2/26-27; אעיאן, 5/502; על פיטורי דרשן המצודה: אלדרר, (חידראבאד), 4/299; אעיאן 5/319. השיח' נצר אלמנבג'י היה בעל מעמד כה גבוה אצל הסולטאן ביברס אלג'אשנכיר, עד שכל השופטים, האמירים ונושאי המשרות היו משחרים לפתחו של אלמנבג'י, ראה: כנ, 9/144. וראה עוד על אלמנבג'י והשפעתו על ביברס אלג'אשנכיר: אלדרר, (חידראבאד), 4/392; כנ, 9/125; אבן כת'יר, 14/37; כניש, 51, 299 הערה 17, 92-93, 317 הערה 36.

²⁰⁷⁷ אבן כת'יר, 14/51. עותק זה של הקוראן שמור היה במסגד האמיי בדמשק, בתא המיוחד לשליט (מקצורה), ראה: אלעמרי, מסאלך, 1/252.

²⁰⁷⁸ למשל: אעיאן, 3/234; 4/234.

²⁰⁷⁹ אעיאן, 2/53; אלדרר (בירות), 1/498-499.

בכירים נוספים היו משחרים לפתחו של סגפן זה ומבקשים את ברכתו.²⁰⁸⁰ בידרא היה חברו של הצופי אבן אלחמאמיה, שזכה למעמד גבוה בימים בהם כיהן בידרא במשרות הרמות בסולטאנות.²⁰⁸¹

מעבר לדוגמאות הייחודיות האלו על אודות הערצתם של מנצורים בכירים את השיח'ים הצופים, ישנן עדויות כלליות יותר להערצת המנצוריה את השיח'ים הצופים. כאשר הגיע השיח' הצופי הנודע אלרג'יחי מעראק לשטחי הסולטאנות, הוא זכה "ליראת כבוד רבה בימי שלטונו של קלאוון עד מותו" בשנת 1306-7/706.²⁰⁸² שיח' צופי אחר, בשם חסן אלג'ואלקי אלקלנדרי, שיח' מסדר הקלנדריה בדמשק,²⁰⁸³ מקורב היה לכל השליטים המנצורים בתקופתו. כפי הנראה, שיח' זה התחנך בביתו של הסולטאן קלאוון, שם קשרו עמו ממלוכי המנצוריה את קשריהם הקרובים. ראשית היה חברו של טרנטאי, אחר כך חבר לאמיר כתבע'א ולאחריו היה ממקורבי ביברס אלג'אשנכר וסלאר. ביברס אלמנצורי מפליג עליו שבחים ומתארו כמי שבא והלך "בין גדולי האמירים, האישים הבכירים, הצדיקים (צלחאא') והחסידים הצופים (פקראא')."²⁰⁸⁴

שיח' צופי נוסף בשם עמר אלמסעודי היה גם הוא בעל מעמד גבוה בתקופת שלטונו של קלאוון ושל אלאשרף ח'ליל.²⁰⁸⁵ הסגפן החסיד (אלזאהד אלעאבד) אבן אלעבד, מתואר על ידי אלצפדי כבעל מעמד רם ביותר בפוליטיקה בתקופת המנצוריה.²⁰⁸⁶ הוא נזכר כמי שארגן את חגיגות ה-מקלד, יום הולדתו של הנביא או של קדושים אחרים, בהם השתתף קראסנקר. בדומה לכך גם שיח' הזאוויה שבבסר בחוראן, עלי בן אבי אלחסן אלחרירי (מת 1299/698), זכה להערצה מצד ראשי הסולטאנות.²⁰⁸⁷ כשמת הח'ליפה העבאסי במצרים בשנת 1301-2/701, היה זה שיח' אלצופיה שהתפלל עליו.²⁰⁸⁸

נטיות צופיות בקרב אמירי המנצוריה התבטאו גם במקום קבורתם. טרנטאי נקבר בסמוך לזאווית שיח' צופי קדוש.²⁰⁸⁹ סנקרשאה אלמנצורי נקבר בזאווית השיח' קליבך שבעין אלזיתון, בהרי הגליל בארץ ישראל.²⁰⁹⁰ ברלעי' נקבר בזאווית אלג'עברי שבקהיר.²⁰⁹¹ ביברס אלג'אשנכר דאג כי על קברו, שנבנה בח'אנקאה שהקים, תתקיים פעילות למדנית אסלאמית של צופים.²⁰⁹² קברו סמוך היה גם לזאוויה של השיח' אבו אלסעוד.²⁰⁹³ סנג'ר אלג'אולי נקבר בח'אנקאה שהקים בקהיר סמוך לביתו.²⁰⁹⁴ סנג'ר אלח'און נקבר בקבר שבנה לו על יד קבר

²⁰⁸⁰ אעיאן, 4/453

²⁰⁸¹ אעיאן, 5/427; אלדרר, (חידראבאד), 4/349. וינטר מעיר באופן כללי לגבי התקופה הממלוכית כולה, כי היו בין השליטים הממלוכים "רבים מאוד, מהם סולטאנים ואמירים בכירים, שהעריצו גם את הצופים. הדבר מתבטא באיזכורים רבים מאוד במקורות הספרותיים המלאים ביטויי הערצה של הממלוכים כלפי שיח'ים צופים ומיני אנשים קדושים" (מיכאל וינטר, "חיי הדת בדמשק הממלוכית וגבולות הסובלנות הדתית", בתוך האסלאם ועולמות השוורים בו: קובץ מאמרים לזכרה של חווה לצרוס-יפה. עורך: נחם אילן (ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים – המכון ללימודי אסיה ואפריקה), 229.

²⁰⁸² סלוק, 2/31.

²⁰⁸³ עקד, 3/311.

²⁰⁸⁴ זבדה, 311. וראה בעניינו גם אצל ריצ'ארדס, "ביברס אלמנצורי", 43. שיח' נוסף מתקופת המנצוריה שזכה ליחס רם אצל בכירי המדינה, ראה: אבן כת'יר, 14/51.

²⁰⁸⁵ כנז, 9/153.

²⁰⁸⁶ אעיאן, 2/690.

²⁰⁸⁷ אליוניני, 17.

²⁰⁸⁸ זבדה, 362.

²⁰⁸⁹ אלזאפי, 16/430; אלמנהל, 6/387; תאלי, 94. כשעלה לשלטון כתבע'א הוא העביר את גופתו של טרנטאי למדרסה שבנה (אלמנהל, שם).

²⁰⁹⁰ אעיאן, 2/483; אלזאפי, 14/499.

²⁰⁹¹ אלדרר, (חידראבאד), 1/477; על זאוויה זו, ראה: ח'טט, 2/434.

²⁰⁹² אלמנהל, 3/472; נג'ים, 8/276.

²⁰⁹³ זיטרשטיין, 151. על זאווית אבי סעוד, ראה: ח'טט, 2/434.

²⁰⁹⁴ שד'ראת, 8/248; אלמנהל, 6/75-76; נג'ים, 10/109.

האמאם אלשאפעי.²⁰⁹⁵ אזדמר אלעלא'אי נקבר בקבר שבנה לו סמוך למסגד אבן פרידון בדמשק.²⁰⁹⁶ הסריס מח'תאר אלמנצורי הקדיש את נכסיו לטובת מבנה הקבר שלו, כדי שתתקיים בו, סביר להניח, פעילות דתית.²⁰⁹⁷ אידמר אלט'אהרי, ממלוך של אלט'הר ביברס שמת בתקופת המנצוריה (1300/700), נקבר ברבאט שלו למרגלות הר קאסיון בדמשק.²⁰⁹⁸

הנה כי כן, לא מעט מקרב אמירי המנצוריה אימצו אורח חייהם המעיד על נטייתם לצופיות. העובדה כי רבים מבכירי המנצוריה אהדו את הצופיות בדרכים שצוינו, מצביעה על מגמת נהייה רחבה יותר אחר האמונות הצופיות בקרב העלית הממלוכית.²⁰⁹⁹

שאלת טיבה של הצופיות שאומצה על ידי העלית המנצורית ראויה לדיון. בועז שושן טוען כי "האסלאם הצופי" שלפיו נהגו המוני העם שונה היה מזה שאומץ על ידי העלית.²¹⁰⁰ אולם מאפייניה של הצופיות העממית כפי שתיארה שושן, עולים בקנה אחד עם האמונות והפרקטיקות שאומצו על ידי אמירי המנצוריה. מאפייניה הבולטים של צופיות ההמונים בקהיר בתקופה הממלוכית כללו אמונה בכוחם של קדושים צופים (אָלְיָא'א), שביכולתם לחולל ניסים ולתת למאמיניהם ברכה; ביקור בקברי קדושים (זיארָה); השתתפות בחגיגות עממיות כמו ה-מָלְלָה; התבודדות ופרישות לשם עבודת האל והחובה לקיים את מצוות ההלכה לצד ההרגלים הצופיים.²¹⁰¹ לעיל נסקרה הערצתם של כמה מבכירי המנצוריה אל השיח'ים והקדושים הצופים. בהקשר זה יש לציין, שעוד אלט'אהר ביברס וקלאוון נזכרים כמי שביקרו אצל שיח'ים צופים מחוללי ניסים.²¹⁰² היו מבין המנצורים גם מי שנהגו להתבודד, דוגמת אקוש אלאשרפי הנזכר לעיל. אמירי המנצוריה שנאלצו להתרחק מקהיר עקב סכסוכים פוליטיים, העדיפו לשהות בירושלים ככטאל, לשם עבודת האל.²¹⁰³ גם יתר מאפייני "הצופיות העממית" אומצו על ידי המנצוריה. בכירי המנצוריה השתתפו בחגיגות המולד ולקחו בהן חלק פעיל כפטרונים.²¹⁰⁴ הַזְיָאָרָה, היינו, ביקור בקברים ובאתרים קדושים, נערכה על ידי כתבע'א בדמשק,²¹⁰⁵ אקוש

²⁰⁹⁵ נג'ום, 9/306.

²⁰⁹⁶ אעיאן, 1/483.

²⁰⁹⁷ סליך, 2/169.

²⁰⁹⁸ אלמקפא, 2/363.

²⁰⁹⁹ דוגמא בולטת נוספת לאמיר שאינו מנצורי בעל נטיות צופיות הוא סנג'ר אלדואדארי, ראה: אלמנהל, 6/70; אעיאן, 2/463; ברקי, "חינוך", 101; ראה בהרחבה על הז'אנאקא הצופית שייסד בירושלים: בורגוין, 154-166; וכן בלבאן ממלוך ביסרי שפרש והתבודד בזאוויה (אללרר (בירות), 1/493). גם אמיר המאה מחמד בן אאל מלך (מת ב-1391/793) פרש והיה לצופי שהתבודד במכה (האארמאן, "חוק יוסף", 79).

²¹⁰⁰ שושן, שם, 10: "The purpose of what follows is to substantiate the thesis that there was "another" Islam in medieval Cairo (as elsewhere) – an Islam practiced and experienced by the commoners".

²¹⁰¹ שושן, "תרבות פופולרית", 14-19.

²¹⁰² ביברס אלמנצורי מתאר את ביקורם של אלט'הר ביברס וקלאוון אצל שיח' צופי בשנת 1258/656 ואת נבואתו של השיח' על כך שהשניים יהיו לסולטאנים (זבדה, 35, 175). חיזוי העתיד הוא אחד מהניסים (כרמאת) הבולטים של הקדושים, ראה: שושן, שם, 16. בשנת 1264/662, אלט'אהר ביברס הגיע לאלכסנדריה וביקש לבקר קדוש צופי אחר שאותו העריץ, אך זה לא פתח לו את הדלת (זבדה, 94). ראה על השתתפותם של חברי העלית הממלוכית בתקופה המאוחרת בחגיגות המולד, בביקור בקברי קדושים ובהערצתם, שימל, "חיי הדת במצרים", 371-376.

²¹⁰³ ירושלים הייתה מקום ההגלייה המועדף בתקופה הממלוכית. איילון מציין חשיבותה הדתית של ירושלים היה אחד הגורמים שהפכו את ירושלים למקום שהות מועדף לאמיר ששוחרר משירות (כטאל), ראה: איילון, "שחרורים משירות", 34. ראה על המונח כטאל, הערה 821. על בקשתו של כראי לסור לירושלים ככטאל: אעיאן, 4/153. על אקוש אלאשרפי: אלמקפא, 2/252; אלואפי, 9/337. על סלאר: אעיאן, 2/491. גם הוזר אמין אלמלך, נוצרי שנאלץ להתאסלם בימי הרדיפות של ביברס אלג'אשנכיר (ראה להלן בסעיף 1.6), ביקש לאחר פיטוריו מהזירות בשנת 1320/720 לפרוש לירושלים על מנת לעבוד את האל ונענה בחיוב. מכל מקום, כשנתיים לאחר מכן, כאשר נתפס יריבו כרים אלדיון, שב למצרים ומונה שוב לוזיר, ראה: אעיאן, 2/659-60.

²¹⁰⁴ ראה למשל על נוכחותם של קראנסקר ויתר האמירים והממלוכים במולד: אעיאן, 4/99; אלואפי, 24/221.

אלאפרם בירושלים,²¹⁰⁶ וסנג'ר אלג'אולי בירושלים וחברון.²¹⁰⁷ מנהג הניארה רווח בקרב העלית הממלוכית גם בתקופה מאוחרת יותר, והתבצע על ידי שכבות ומעמדות שונים.²¹⁰⁸ ראשי המדינה בתקופת המנצוריה העריצו, כמו צאן מרעיתם, שיח'ים צופים. הם כיבדו אותם, ביקשו מהם ברכה והאמינו בחזוניהם.²¹⁰⁹ כנזכר לעיל בסעיף 1.2, רובם ככולם של המנצורים הקפידו כמובן גם לקיים את מצוות היסוד של האסלאם. יש לציין כי גם חברי העלית הדתית, ה-עֶלְמָאא', ראו בעין יפה את הצופיות ושילבו אותם עם פעילותם הלמדנית, וזאת כבר בתקופת המנצוריה. מגמה זו, ככל הנראה, הלכה והתחזקה בהמשך.²¹¹⁰

ניכר אפוא, כי רבים מהמנצוריה אימצו את הצופיות כחלק מהאסלאם המקובל, כמו רבים מהעלמאא' ומצאן מרעיתם. גם אם יכולתם של העלמאא' ושל חלק מהאמירים המנצורים לתפוס את הרעיונות הצופים לעומקם היתה מורכבת יותר מזו של רבים מקרב ההמונים חסרי ההשכלה, הרי שלא היה הבדל בפרקטיקות וברעיונות הבסיסיים עצמם. העלית הממלוכית, כמו העלמאא' וסביר שכמו רוב התושבים, סלדו מהצופיות המגזימה, זו הכוללת מעשי שחיתות ואינה עולה בקנה אחד עם ההלכה.²¹¹¹

המנצורים אימצו ואף הפגינו בפומבי את אהדתם לצופיות גם על מנת להתחבב על צאן מרעיתם וזאת על מנת לחזק את הלגיטימציה השלטונית שלהם. יחד עם זאת, נהיר למדי כי מידה לא מבוטלת של אמונה כנה ברעיונות אלה נלוותה לאורח החיים הצופי שאימצו. בהקשר זה יש להעיר, כי יש חוקרים הסבורים כי בקרבם של הממלוכים היתה תודעה מיסטית שמקורה עוד בארצות מולדתם, שכן הרקע הדתי ממנו הגיעו המנצורים, היינו, השמאניזם, טמן בחובו אי אלו רעיונות שניתן לראותם כדומים לאלו של הצופיות האסלאמית. ייתכן כי רקע זה סייע לאימוץ התפיסות הצופיות האסלאמיות החדשות.²¹¹² מכל מקום, על סמך הדוגמאות שהובאו לעיל, דומה

²¹⁰⁵ אבן אלפרת, 8/214. כתב'א ביקר בקבר הנביא הוד ובמע' ארת אלדם, שם לפי המסורת המוסלמית הרג קין את הבל וטבעה כף ידו של המלאך ג'בריל, ראה: אלד'הבי, תאריח', 60/47.

²¹⁰⁶ סלוק, 2/39; נהאיה, 32/130.

²¹⁰⁷ נהאיה, 32/330.

²¹⁰⁸ ברקי, "חינוך", 99. אף אלט'אהר ביברס נהג לבצע מנהג זה, ראה: זכדה, 81, 123.

²¹⁰⁹ אליוניני מציין ביחס לשיח' הצופי עלי בן אבי אלחסן אלהירי, בעל הזאוויה בבסר שבחוראן: "והוא בעל מעמד אצל האנשים (או האמירים) ובא מספר פעמים אל דמשק והאנשים (או האמירים) כיבדוהו וביקשו ממנו ברכה והאמינו בחזונו וכך גם ראשי המדינה" ("وله مكانة عند الناس وحضر مرات الى دمشق وكان الناس يكرّمونه ويتبركون به ويقصدون رؤيته وكذلك أرباب الدولة", אליוניני, 17).

²¹¹⁰ שושן מזכיר עאלם צופי ידוע בשם אבן עטאללה מתקופת המנצוריה (מת ב-1309/709), ראה: שם, 13. על חדירת הצופיות לחוגי המלומדים המצריים כבר במחצית השנייה של המאה ה-13, ראה: Denis Gril, "Une source inédite pour l'histoire du tasawwuf en Égypte au XII/XIII siècle", in *Livre du Centenaire 1880-1980* (Cairo: Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1980), 445. על המיזוג בין צופיות ללמדנות במוסדות הדת מראשית המאה ה-14, ראה: ברקי, העברת ידע, 48-49. המילונים הביוגרפיים על העלמאא' במאות ה-14 וה-15 גדושים במידע על מלומדים ששילבו בין לימודים אורתודוקסים לצופיות. וינטר מציין שמספר העלמאא' שפרשו משרתם הדתית בשיא הקריירה שלהם כדי להקדיש את חייהם לצופיות בהדרגת שיח', היה עצום. ככל הנראה הדברים מתייחסים לסוף המאה ה-15 ותחילת ה-16/10. וינטר מסיק, אפוא, כי "הצופיות חדרה לשכבת העלמאא' ברמה כזו שלעיתים לא היה ניתן להבחין בין שתי הקטגוריות", ראה: Michael Winter, *Society and Religion in Early Ottoman Egypt: Studies in the Writings of 'Abd al-Wahhab al-Sh'arani* (New Brunswick: Transaction Books, 1982), 30-31. על הדרך בה משכו השלטונות הממלוכים את העלמאא' למשרות הוראה בח'אנקות, ראה: פרננדס, התפתחות הח'אנקות, 2.

²¹¹¹ ראה למשל על הצעדים שנקטו נגד מסדר האחמדיה הצופי, להלן הערה 2258. וראה בעניין זה גם: וינטר, "חיי הדת בדמשק", 229-228. טלמון-הלר הראתה כי אף בתקופות הזנגית והאיובית שקדמו לתקופה הממלוכית, לא היתה הבחנה של ממש בין דת עממית לדת הממוסדת של העלית, ראה: Daniella Talmon-Heller, *Islamic Piety in Medieval Syria: Mosques, Cemeteries and Sermons under the Zangids and Ayyūbids (1146-1260)* (Leiden: Brill, 2007), 243-251.

²¹¹² כך למשל, בדומה לאיש הקדוש באסלאם, ה-זלי, השמאן תיווך בין האדם לישויות עליוניות מיסטוריות (מורגן, המונגולים, 38-39). ברקי והאארמאן מציעים כי ייתכן והנטייה של הממלוכים אחר צופים חזוי עתידות נעוצה במורשתם השמאנית אליה נחשפו כילדים, ראה: ברקי, "מדיניות דתית", 19; Ulrich Haarmann, "Miṣr, 5. The Mamlūk Period", 19.

כי טענתה של שימל (Schimmel) המתייחסת בעיקר לתקופה הממלוכית המאוחרת, כי הסולטאנים והאמירים "היו נטולי כל עניין בדברים רוחניים", איננה מדויקת כלל ביחס לתקופת המנצוריה.²¹¹³ הדוגמאות שידונו בסעיף שלהלן מחזקים סברתי זו.

1.5. למדנות דתית בקרב המנצוריה

השכלתם הדתית של כמה מאמירי המנצוריה הבכירים חרגה מעבר ללימודי היסוד האסלאמיים שרכשו במסגרת בית הספר הצבאי. ביברס אלמנצורי היה חכם הלכה על פי האסכולה החנפית. הוא התעמק בלימודי הדת עד שקיבל אישור לפסוק הלכה וללמד דת במדרסות.²¹¹⁴ סנג'ר אלג'אולי היה חכם הלכה שאפעי. הוא היה בקיא בקובץ *החזית'ים* "מִקְטָךְ אֶלְשַׁאפְעִי", העביר ממנו *חזית'ים*, ערך אותו וביאר אותו בסיוע אחרים והיה רשאי לפסוק הלכה על פי האסכולה השאפעית.²¹¹⁵ ארע'ון אלדואדאר, אשר גדל עם אלנאצר מחמד בבית קלאוון, היה לחכם הלכה חנפי שהוסמך לפסוק הלכה וללמד משפט חנפי.²¹¹⁶ קטלובך היה בעל ידע בערבית, משפט מוסלמי ו*חזית'ים* ואלצפדי משבחו במיוחד על כתב ידו הנאה.²¹¹⁷ אאל מלך שמע ומסר *חזית'ים*. הוא אהב את חברת חכמי הדת שגם חיברו עבורו רשימה של מורים ומוסרי *חזית'ים* הראויים לציטוט (מִשְׁיָן'ה). *חזית'ים* של מוסרים אלו נקראו לפניו במצודת קהיר כאשר כיהן כסגן הסולטאן. אאל מלך אף נזכר כמי שנהג לשבת במסגד "כל היום" מבלי להתעייף או להשתעמם.²¹¹⁸ לאג'ין אלרומי נזכר כמי שנהג לדקלם את הקוראן ושמע *חזית'ים*.²¹¹⁹ עניין בלמדנות אסלאמית גילה גם אסנדמר כרג'. אלד'הבי מציין כי אסנדמר שמע מפיו את קובץ *החזית'ים* המפורסם *צחיח אלבח'ארי*.²¹²⁰ כמו כן נהג אסנדמר להפנות שאלות אל חכמי הלכה ולהתדיין עימם בנושאים שונים.²¹²¹ חלק מהאמירים הנזכרים כבעלי עניין אינטלקטואלי גם שקדו על רכישת ספרים, ביניהם קוראנים וספרים יקרים אחרים מתחומי האסלאם השונים. ארע'ון אלדואדאר עסק ברכישת ספרים אשר הובאו אליו ממקומות שונים.

Reuven Amitai-Preiss, Sufi and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42,1 (1999), 27-28, n. 1

את הקשר בין טבעה של השמאניות לבין הצופיות האסלאמית, ראה: שם, 38-39.

²¹¹³ שימל, "חיי הדת במצרים", 356.

²¹¹⁴ אלדרר (קהיר), 2/43. אבן תע'ריברדי מכביר שבחים במיוחד על ספר ההיסטוריה שכתב, ראה: אלמנהל, 3/477.

²¹¹⁵ סנג'ר אלג'אולי שמע את קובץ המסורת של אלשאפעי (מִקְטָךְ אֶלְשַׁאפְעִי) מהקאצי דאניאל בן מנכלי וממנו שמעו השיח' עבד אלכרים בן עבד אלנור אלחלבי ואחרים (ופיאת אבן ראפע, 1/499-498). גם אלצפדי מציין שקיבל מסנג'ר אלג'אולי סמכות להעביר *חזית'ים* בשנת 9-728/1328-9, לאחר שסנג'ר אלג'אולי הוסמך לפסוק הלכה (אעיאן, 2/470). פירושו לקובץ *החזית'ים* (מסנד) של האמאם אלשאפעי שילב בין הפירושים שלו עצמו לבין חכמי הלכה גדולים בני דורות עברו כמו: אבן אלאת'יר, אלאפעי ומסלם (שד'ראת, 8/248). אבן תע'ריברדי מציין כי היו לסנג'ר אלג'אולי חיבורים בנושא משפט מוסלמי (פקה) ונושאים אחרים (נג'ום, 10/110). ראה גם: ברקי, "חינוך", 109-108, 111-112; האארמאן, "ערבית בדיבור", 99-98; ברקי, *העברת ידע*, 148, 156-157.

²¹¹⁶ אעיאן, 1/453; אלואפי, 8/358; אלדרר, 1/350; ד'יול אלעבר, 167; נג'ום, 9/288; שד'ראת, 8/167; אלמנהל, 2/306. ראה על למדנותו גם אצל ברקי, "חינוך", 104, 107; הערה 49; 109; ברקי, *העברת ידע*, 152-153, 154.

²¹¹⁷ אעיאן, 4/124; אלדרר (קהיר), 3/337; ראה גם: האארמאן, "ערבית בדיבור", 100-101.

²¹¹⁸ אלדרר (קהיר), 1/439; דרורי, "אאל מלך וכתובתו", 79; ברקי, "חינוך", 101-102, 112; ברקי, *העברת ידע*, 148.

157.

²¹¹⁹ עקד, 4/293.

²¹²⁰ ד'יול אלעבר, 64.

²¹²¹ אסנדמר כרג'י הפנה שאלה העוסקת בעדיפותו של האיש הקדוש על פני השג'יז או עדיפות המלך על הנביא. על שאלה זו ענו לו מספר חכמי הלכה, בניהם אבן תימיה שתשובתו כללו מספר כרכים, ראה: אעיאן, 1/535; אלואפי, 9/248; אלמנהל, 2/444-445; אלדרר, (חידראבאד), 1/388; אלמקאפא, 2/191. כמו כן נזכר אסנדמר כמי שביקש ביאור לגבי פסוק קוראני, ראה: אעיאן, 1/536.

כשמת האמיר קג'ליס שלה 2000 דינאר כדי לקנות ספרים מספרייתו.²¹²² אסנדמר כרג'י קיבל מאחד המלומדים את קובץ הביוגרפיות הידוע של חברי הנביא מחמד, אסד אלע'אבה פי תמיז אלצחאבה.²¹²³ גם קטלובך עסק ברכישת ספרים.²¹²⁴ בידרא אהב ספרים מתחומי "המדעים השונים". חלק מהספרים רכש וחלק העתיק. מבין המדעים בהם התעניין בידרא ניתן למנות את מדע ההיסטוריה המוסלמית, שכן אלצפדי מציין כי הצליח להשיג מספרייתו של בידרא את ספר ההיסטוריה העולמית של אבן אלאת'יר, הכולל 12 כרכים.²¹²⁵ כהרדאש אלזראק המנצורי נזכר כ"חכם" שהיה בעל עניין רב ברכישת ספרים וכתבי יד יקרי ערך. היה לו עניין במיוחד ב"ספרים מדעיים" (קְתָב עֵלְמִיָה) והוא הוציא על כך כסף רב.²¹²⁶ בכתאש אלמנכורסי הרבה ברכישת קוראנים יקרים וספרים נדירים אחרים.²¹²⁷ ביברס אלג'אשנכיר החזיק ברשותו ספרים יקרי ערך רבים ביניהם קוראן יקר-ערך בן שבעה כרכים, שנכתב עבורו באותיות מוזהבות.²¹²⁸ כמובן, אמירים נוספים שאינם נמנים על המנצוריה נזכרים גם הם כבעלי בקיאות במדעי האסלאם.²¹²⁹ דוגמאות אלה על אספני ספרים הקשורים באסלאם מצביעות בראש וראשונה על הערכתם הרבה של האמירים לדת האסלאם, ובכלל זה, לשפה הערבית. אולם אין להסיק מהם על מידת בקיאותם של אמירים אלה במדעי האסלאם.²¹³⁰

1.6. מדיניות נוקשה ביחס לאלכוהול, בני החסות ונשים

יחסם של אמירי המנצוריה לאלכוהול, בני החסות והנשים הינו מאלף במיוחד, שהרי אמירי המנצוריה נהגו לשותות אלכוהול ולהעסיק רבים מבני החסות כעוזרים וכפקידים בכירים.²¹³¹ אשר לנשים, מעמדה של האישה בתרבות התורכו-מונגולית הנוודית נעלה היה באופן ניכר מזה של האישה בתרבות האסלאמית-ערבית המיושבת. הראשונה היתה מוגבלת פחות מהשנייה ואף לא חלו עליה כל הגבלות דתיות.²¹³² לטעמי, אם כן, מדיניות

²¹²² אלמקפא, 2/23; האארמאן, "ערבית בדיבור", 93-94.

²¹²³ אעיאן, 1/536; אלואפי, 9/248-249; אלמקפא, 2/191.

²¹²⁴ אעיאן, 4/121.

²¹²⁵ אלואפי, 10/360; אלמנהל, 3/494.

²¹²⁶ אעיאן, 4/161; אלדרר (בירות), 3/269-270.

²¹²⁷ אלדרר (קהיר), 2/15; אעיאן, 1/700.

²¹²⁸ אעיאן, 2/74; 4/468; אלואפי, 10/350; אבן איאס, 1/418-419. "ערבית בדיבור", 93.

²¹²⁹ למשל: סנג'ר אלדואדארי שנחשב למלומד מוסלמי גדול, ראה: אעיאן, 2/460-462; אלמנהל, 6/71; האארמאן, "ערבית בדיבור", 98. אמירים נוספים בני תקופת המנצוריה שעסקו בחדיית' ובהלכה, ראה למשל: אראי ממלוך של ארעון אלדואדאר (מת ב-1356/757) היה לאמיר טבלח'אנאה ש"אהב את העלמאא" ושקד על רכישת ספרים (אעיאן, 1/446); עלם אלדין סנג'ר שהיה אמיר בדמשק (מת ב-1298/697), שמע והעביר חדיית' (סלוך, 1/850). המלומדים הבולטים מבין האמירים בתקופת המנצוריה והנאצריה הם: צרע'תמש אלנאצרי (אעיאן, 2/557; אלדרר (בירות), 1/491, 492), בכתמר אלסאקי (מת ב-1335/736), ושיחו' אלסאקי (מת ב-1351/752), ראה: "ערבית בדיבור", 93.

²¹³⁰ ראה בעניין זה את דעתו של ברקי לגבי התקופה הממלוכית בכללה: "חינוך", 103-104.

²¹³¹ על שתיית אלכוהול ראה להלן. אשר להעסקת פקידים ומזכירים נוצרים ויהודים, המקורות הערביים נוטים להתייחס בעיקר לפקידים שהתאסלמו, ראה: Doris Behrens-Abouseif, "The image of the Arab Biographies of the post-classical Age", *Der Islam*, 66 (1989), 336, 336. עם זאת, למצוא עדויות על פקידים ומזכירים יהודים ונוצרים שנשארו על דתם, ראו למשל: אלנג'ום 8/52; אעיאן, 2/80; אלמקפא, 2/256; אלד'הבי, תאריח', 60/411. גם אם נאלצו הממלוכים לפטר פקידים בלחץ העלמאא' וההמונים, הפ השיבו אותם על כנם לאחר מכן, ראה: D. S. Richards, "The Coptic Bureaucracy under the Mamluks", in *Colloque international sur l'histoire du Caire/al-Nadwah al-Duwalīyah li-Tārīkh al-Qāhirah* (Cairo, 27 March-5) (Cairo: Wizārat al-Thaqāfah, 1969), 378.

²¹³² Morris Rossabi, "Khubilai Khan and the Women in his Family", in *Studia Sino-Mongolica*:

Festschrift fur Herbert Franke, ed. Wolfgang Bauer (Weisbaden: Steiner, 1979), 153-156 מורג,

Paul Ratchnevsky, "La condition de la femme mongole au 12e/13e siècle", in *Tractata Altaica*, eds. Walther Heissig et al. (Wiesbaden, 1976), 509-530; Paul Ratchnevsky, "Die Rechtsverhältnisse bei den Mongolen im 12.-13. Jahrhundert", *Central Asiatic Journal* XXXI (1987), 64-110; Franke, Herbert, "Women under the

שהנהיגה "יד קשה" כלפי שתיית אלכוהול, בני החסות והנשים מבטאת במידה רבה רצון להתחבב על העלמאא'. עם זאת, מדיניות זו מבטאת גם את הטמעת ערכי האסלאם הנורמטיביים בקרב אמירי המנצוריה, על אף שהשפעה על חייהם הפרטיים היתה חלקית.

רבים מאמירי המנצוריה נהגו לשתות לשכרה, כפי שמציינים המקורות הערביים. כאשר נמנים תכונותיו השליליות של אמיר, נזכרת נטייתו לשתית היין או חיבתו לשעשועים ובידור (לְקוּ). ביטוי זה רומז על סוגי בידור שונים הכוללים שתייה, האזנה למוסיקה, לשירת זמרים וזמרות ואף פריצות מינית ומוסרית. החיבה לבידור על סוגיו השונים, נתפסת אם כן, כמנהג אנטי-אסלאמי המנוגד לתכונות חיוביות כמו אהבת הלמדנות וחברת העלמאא'.²¹³³ על המושב הבידורי (המג'לס) ארזיב עוד להלן בסעיף 2.2.

הסולטאנים המנצורים והאמירים, בכללם אמירי המנצוריה, נהגו לשתות את המשקה האלכוהולי המכונה קִמְז, הנפוץ בקרב השבטים התורכו-מונגולים של הערבה האירו-אסיאתית.²¹³⁴ למעשה מותם של שלושה סולטאנים בולטים נקשר בשתיית קִמְז ואלכוהול.²¹³⁵ אקוש אלאפרם מתואר כמי שאהב לשתות קִמְז במושבי הבידור שערך בהיותו מושל דמשק. גם קטלובך נזכר כמי ששתה עימו.²¹³⁶ כמה מן האמירים שחיסל מנכותמר, סגנו של לאג'ין, מתו בשל רעל שהושם במשקה הקִמְז ששתו.²¹³⁷ הסולטאנים והאמירים אהבו לשתות גם יין. לאג'ין בצעירותו מתואר כמי שהיה "מכור ליין ולשתייה".²¹³⁸ הסולטאן אלאשרף ח'ליל הואשם כמי ששתה יין בחודש הרמז'אן.²¹³⁹ כמו כן נהגו האמירים לשתות משקאות אלכוהולים אחרים.²¹⁴⁰

Dynasties of Conquest", in *La donna nella Cina imperiale e nella Cina repubblicana*, ed. L. Lanciotti (Florence, 1980), 23-43.

²¹³³ דוגמאות לכך שהשתייה נזכרת בסמיכות לשעשועים (להו), מוסיקה, זימרה ופריצות, ראה למשל: אקבע'א אלנאצרי מתואר כמי שאהב את השעשועים, הנגינה ושתיית היין (אלדרר, (חידראבאד), 1/392); החג הנוצרי עיד אלשהיד, אותו ביטל הסולטאן ביברס אלג'אשנכיר ב-1302-3/702 מתואר כחג שכלל זמר, שעשועים, ניאוף ויין ואף אלימות (סלוק, 1/941-942; נג'ום, 8/202-203). דוגמאות רבות יש למלומדים אשר חיבתם לשעשועים נחשבה למידה רעה, בעוד שהסלידה מכך נחשבה להתנהגות דתית הולמת. המלומד מחמד בן ג'נכלי מתואר כ"מי שהעדיף את מושב מלומדי הדת ממושב האמירים והתורכים", דהיינו, מושבי הבידור (ويختر مجالسة أهل العلم على مجالسة الأمراء والأتراك, אעיאן, 4/381). הסולטאן הצ'רקסי המאוחר, (מת ב-1438-9/842) אלט'אהר ג'קמק, מתואר כמי ש"סר מהשעשועים, אהב את הישיבה בחברת הפקקאא' ושנא את השעשועים והזימרה" ("وكان يحب مجالسة الفقهاء ويكره اللهو والطرب" נג'ום, 15/458-459). נוע'אי אלג'מדאר "התמכר לשעשועים" (אלדרר (קהיר), 5/171). ראה כנגד זה את הנזכר ביחס לתכונותיו החיוביות של מנכותמר ממלוך לאג'ין: "היה רחוק מהשעשועים" (סלוק, 1/858). מלומדים ואנשי דת שהשתתפו במושבי הבידור ושתו לשכרה נזכרים לעיתים כמי שהתחרטו על כך לאחר מכן בכל ליבם וחזרו בתשובה, ראה למשל על המלומד אבן אלוכל (אעיאן 5/15); נקיב המתעממין (העומד בראש חובשי הטורבאנים, היינו, המלומדים בדמשק, מת ב-1318/718), אחמד אלשהאב אלמקרי (אלואפי, 8/304). על פרישתם מהשתייה של לאג'ין וכהרדאש המנצורים, ראה בהמשך סעיף זה.

²¹³⁴ הקִמְז הופק מחלב סוסות, ראה להלן הערה 2340.

²¹³⁵ על פי אחת המסורות, הסולטאן אלט'אהר ביברס מצא את מותו במהלך מושב של שתיית קִמְז, ראה: זבדה, 160. אף שמו של הסולטאן קלאוון נקשר ברצח במהלך שתיית קִמְז. קלאוון אמנם אינו מת בעת שתיית קִמְז, אך האמיר הצאלחי סנקר אלאשקר שהתמרד נגדו בשנת 1279/678 שכנע את אמירי דמשק להישבע לו אמונים בטענה כי קלאוון מת בעת שתיית קִמְז (סלוק, 1/670-671). בכך יש עדות המושחת לפי תומה כי קלאוון נהג לשתות משקה זה. גם הסולטאן הצ'רקסי ברקוק מת כתוצאה מסיבוכי שארע לו עקב שתיית אלכוהול, ראה: נג'ום, 12/101-102.

²¹³⁶ אעיאן, 4/124; אלואפי, 24/261; אלמנהל, 9/87-88. אקוש אלאפרם וקראסנקר המשיכו בשתיית קִמְז ואלכוהול במושבי בידור גם בהיותם אצל האילח'אנים, ראה: כנו, 9/233, 235.

²¹³⁷ עקד, 3/489-490.

²¹³⁸ סלוק, 1/861; אעיאן, 2/260.

²¹³⁹ אבן אלפראת, 8/170.

²¹⁴⁰ ראה להלן הערה 2342.

מנצורים נוספים הנזכרים כחובבי אלכוהול במיוחד הינם כאזכא, המתואר כמי שהשתכר לעיתים כה תכופות עד שנקשרה בשמו הלצה ידועה.²¹⁴¹ סלאר מתואר כמי שהקפיהו "החמרמורת והשכרות."²¹⁴² קבג'ק פתח את בתי המרזח בהיותו מושל דמשק מטעם ע'אזאן.²¹⁴³ כהרדאש היה להוט אחר השתייה. במהלך החג' שביצע עם הסולטאן בשנת 1313/712 הוא חזר בתשובה ונשבע כי לא ישתה יותר. מכל מקום, הוא לא עמד בשבועתו.²¹⁴⁴ גם קטז אלמנצורי נהג לשתות וגם הוא לא שב מעברה זו גם לאחר שביצע את החג'.²¹⁴⁵ איבך אלח'זנדאר היה אף הוא להוט אחר שתיית היין, אך לעומת שני האחרונים משך ידו משתיית אלכוהול לאחר שביצע את החג' בשנת 1305/704.²¹⁴⁶ אלצפדי מתאר את בהאדר אלחאג' כמי שהיה "מכור ליין... אשר ידו לעולם לא היתה ריקה מן הכוס". הוא כה הפריז בשתייה, עד שגם כאשר רכב היה שותה.²¹⁴⁷ נוע'אי אלג'מדאר התמכר ל"שעשועים."²¹⁴⁸ ביברס אלמופקי נרצח בהיותו שיכור.²¹⁴⁹ מע'לטאי אלמסעודי, כפי שיפורט להלן, החזיק בביתו יין. חגיגות הניצחון שלאחר קרב שקחב 1303/702 גררו עימם שתיית אלכוהול רבה מצד החוגגים.²¹⁵⁰ נהיר אפוא, כי בקרב העלית הממלוכית בתקופת המנצוריה רווחה מאוד שתיית אלכוהול. על אף זאת, הסולטאנים והאמירים הכריזו מפעם לפעם על "מלחמת חורמה" באלכוהול, ולעיתים גם על סוגי הבידור האחרים. כבר אלט'אהר ביברס אסר את היינות וסגר את בתי המרזח במצרים וסוריה בשנת 1275 / 674.²¹⁵¹ סולטאן זה נזכר גם כמי שתלה מתחת למצודת קהיר סריס רם דרג לאחר שנודע לו כי שתה יין.²¹⁵² אלט'אהר ביברס אף נזכר גם כמי שלעולם לא העניק כסף או מתנות לאנשי המוסיקה והזימרה,²¹⁵³ וכמי שאסר על אלו לנגן לכבודו כאשר הגיע לביקור בסולטאנות הסלג'וקית של רום.²¹⁵⁴ קלאוון החליט לאסור על מכירת היין וזאת לאחר שהתיר זאת בעבר.²¹⁵⁵ סנג'ר אלשג'אעי, בהיותו מושל דמשק בימי אלאשרף ח'ליל, הורה להרוס את בתי המרזח ומבני הוללות ובידור נוספים במחוזו עד ש"לא נותרו אלא מסגדים".²¹⁵⁶ אלג'זרי מציין, כי אלשג'אעי הקפיד כי תושבי אלזבדאני, אזור שהיה חלק מהאקטאע שלו, לא ייצרו יין.²¹⁵⁷ לאג'ין, על אף שהרבה בשתיית אלכוהול, אסר על האלכוהול בממלכתו כאשר עלה לשלטון.²¹⁵⁸ כאשר שב השלטון בדמשק לידי הממלוכים

²¹⁴¹ כאשר השתכר כאזכא, הוא הורה לתזמורת הטבלח'אנאה שעמדה פתח ביתו לתופף ולנגן. המנהג הזה הפך לנפוץ כל כך, עד שגם לאחר מותו נוהגים האנשים לומר כאשר הם שומעים טבלח'אנאה שמנגנת שלא במועדה: "כואזכא השתכר..." (אעיאן, 4/143).

²¹⁴² אעיאן, 2/490.

²¹⁴³ סלוק, 1/896.

²¹⁴⁴ נהאיד, 32/216-217; נג'ום, 9/228. אלדרר (בירות), 3/270.

²¹⁴⁵ אלד'הבי, תאריח', 59/432.

²¹⁴⁶ אלמקפא, 2/328. לפי אלעיני, העובדה כי איבך אלח'זנדאר שתה והשתכר היתה אחת הסיבות לכך שכתב'עא עצר אותו, ראה: עקד, 3/315-316.

²¹⁴⁷ אעיאן, 2/55; אלואפי, 10/296.

²¹⁴⁸ "وانهمك على اللهو" (אלדרר קהיר), 5/171.

²¹⁴⁹ אלמנהל, 3/481; סלוק, 2/13; נג'ום, 8/216.

²¹⁵⁰ אלמקריזי רואה בכך סיבה לרעידת האדמה הקשה שבאה באותה שנה, ראה: סלוק, 1/942.

²¹⁵¹ מבדה, 102; אלמתפה, 56; וראה גם: פראת, 7/53; סלוק, 1/623.

²¹⁵² אבן אלפראת, 7/53; סלוק, 1/623.

²¹⁵³ אבן אלפראת, 8/7-8; סלוק, 1/612.

²¹⁵⁴ אלקלשנדי, קהיר, 14/154; סלוק, 1/630.

²¹⁵⁵ סלוק, 1/668; נורת'רוף, קלאוון, 107 הערה 322.

²¹⁵⁶ אבן אלפראת, 8/128; נהאיד, 31/222. ההיסטוריונים הסורים מציינים כי סנג'ר אלשג'אעי הרס את המבנים שעל שפת נהר הבאניאס והיובלים השונים, את אחד הגשרים והחנויות שהיו עליו ועוד, ראה: אבן כת'יר, 13/268; אלד'הבי, תאריח', 59/55; אלג'זרי, 1/60. סנג'ר אלשג'אעי היה ידוע כאמיר קנאי במיוחד וראה להלן גם על החוקים שתיקן נגד נשים.

²¹⁵⁷ אלג'זרי, 1/59.

²¹⁵⁸ אעיאן, 4/174, 128-130; על כך שזנח את האלכוהול עם עלייתו לשלטון: סלוק, 1/861.

לאחר עזיבת המונגולים ב-1300/699, דאג סנג'ר ארג'ואש מושל מצודת דמשק לסגור את בתי היין שנפתחו בתקופת השלטון המונגולי ולשפוך את היינות שבהם.²¹⁵⁹

ביברס אלג'אשנכיר הנהיג מדיניות אסלאמית נוקשה ורדף במיוחד את חובבי היין בממלכתו. הוא אסר על שתיית היין, ציווה לשפוך את היינות שנמצאו בממלכתו ופעל לאיתורם של כל אלו המחזיקים יין בביתם. לשם כך מינה אמיר מבין חבריו מהברג'יה בשם סיף אלדין אלשיח'י, וציווה עליו שלא יותר אף בית בקהיר שיש בו יין מבלי שישחית אותו. אלשיח'י נצטווה לרדוף כל מי שנחשד כמחזיק יין בביתו, בלי קשר למעמדו, גם אם נמצאים מבין שותי היין הח'זדאשים שלו מהברג'יה. לשם כך נעזר במידע שנתנו לו (לאחר עינויים) ואלו קהיר ונוטרי הלילות על האנשים שמכינים בביתם יין מענבים או שמחזיקים בו. השמות כללו, בין היתר, אמירים, פקידים, חיילים (אג'נאד) וסוחרים. אלשיח'י ואנשיו תקפו את מי שהחזיקו בביתם יין והצליחו לאתר את כל מקומות המסתור בהם הוחבאו היינות. האנשים שנתפסו בקלקלתם הושפלו בפומבי ובתיהם נבזזו על ידי ההמונים שהתאגדו סביב הבית. גם על האמירים לא פסחו אלשיח'י ואנשיו, כך שאפילו ביתו של אחד מבכירי האמירים הברג'ים, מע'לטאי אלמסעודי, הושחת ונבזז.²¹⁶⁰

גם לאחר תקופת המנצוריה ולאחר מותו של אלנאצר מחמד המשיכה המדיניות נגד האלכוהול. אלנאצר מחמד רדף גם הוא את שותי היין.²¹⁶¹ אאל מלך, בהיותו סגן הסולטאן אלצאלח אסמאעיל (5/743-1342), לחם גם הוא נגד שתיית היין והעניש בחומרה את מי ששתה.²¹⁶²

מדיניות קנאית במיוחד מצד הסולטאנים והאמירים ביחס לאלכוהול גררה עימה לא פעם גם גזרות כנגד התנהגות "בלתי צנועה" של נשים וכנגד בני החסות הנוצרים והיהודים. לאג'ין מושל דמשק ציווה לשרוף פקיד נוצרי שנמצא שותה יין בביתה של אישה מוסלמית ברמצ'אן. הנוצרי הציע סכום כסף גדול עבור נפשו אך לאג'ין סירב לחון אותו.²¹⁶³ בשנת 1306/706 אסרו ביברס אלג'אשנכיר וסלאר על מעברן של אוניות במפרץ אלחאכמי שמחוץ לקהיר וזאת בשל ה"פריצות" שהיתה על האוניות שבו. הנשים באוניות אלו היו מתייפות בעדיים, ישבו עם גברים בפנים חשופות ובצעפי זהב למראשותיהם והיו "מתמכרות ליין".²¹⁶⁴ אאל מלך, בהיותו סגן הסולטאן אלצאלח אסמאעיל, אסר פעילויות "לא אסלאמיות" כמו משחקי מזל ואיסור קרבת יתר בין גברים ונשים.²¹⁶⁵ סנג'ר אלשג'אעי בהיותו מושל דמשק בימיו של אלשרף ח'ליל אסר על הנשים לנעול סנדלים או לחבוש מצנפות.²¹⁶⁶ כמו כן אסר עליהם ללבוש בגדים שנצבעו ולצאת אל בתי הקברות.²¹⁶⁷ אלטברס אלמנצורי

²¹⁵⁹ סלוק, 1/900.

²¹⁶⁰ שם, 2/53-54.

²¹⁶¹ סלוק, 2/88.

²¹⁶² אלדרר (בירות), 1/411; אלמנהל, 3/86-87. ראה על מקרים מהמשך התקופה הממלוכית בהם רדפו השליטים הממלוכים את צרכני האלכוהול בדמשק: וינטר, "חיי הדת בדמשק", 222-223.

²¹⁶³ אעיאן, 4/175-176; אבן אלפראת, 8/71; אבן כת'יר, 13/259; נהאיה, 31/158-159. ראה על כך גם אצל נורת'רוף: Linda S. Northrup, "Muslim-Christian Relations during the Reign of the Mamluk Sultan al-Mansūr Qalāwūn, A.D. 1278-1290", in *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries*, eds. Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990), 255-256.

²¹⁶⁴ סלוק, 2/29.

²¹⁶⁵ ראה: דורוי, "אאל מלך וכתובתו", 78. אאל מלך אסר להעמיד אוהלים לחוף הנילוס בשל העובדה שמקום זה שימש למפגש בין גברים לנשים. בימיו "לא העזו הבריות לנהוג בפומבי אורח מתירני". ראה שם, שם.

²¹⁶⁶ אלואפי, 15/478; אבן כת'יר, 13/268; אלג'זרי, 1/59.

²¹⁶⁷ אלד'הבי, תאריח', 59/55.

שהיה אחראי על שער המצודה בקהיר, אסר על הנשים לצאת אל השווקים ואל מקומות אחרים והיה מתנכל להם כאשר יצאו. הן נמנעו מלצאת מבתיהן ולא יצאו אלא למקומות הכרחיים כמו בית המרחץ.²¹⁶⁸

למן ראשיתה של התקופה הממלוכית ניכרת החמרה ביחס השלטונות כלפי בני החסות (אָקָל אלֶ'מָה) הנוצרים והיהודים. השליטים הממלוכים, כך נראה, ראו ברדיפת בני החסות אמצעי טוב במיוחד לחיזוק הלגיטימציה השלטונית שלהם. בניגוד לגזירות על האלכוהול וכנגד הנשים, שהתקבלו בברכה על ידי העלמא', אך ייתכן שהביאו למורת רוח בקרב חלק מן הציבור הרחב, מדיניות של יד קשה כלפי בני החסות זכתה לאהדה מכל שכבות הציבור המוסלמי.

הרדיפות כנגד בני החסות החלו כבר בתקופת אלט'אהר ביברס, בייחוד על ידי מקורבו של הסולטאן ביברס, השיח' הצופי אלחצ'ר.²¹⁶⁹ קלאוון פעל אף הוא כנגד בני החסות על מנת לבסס את הלגיטימציה שלו. בשואל 678/ פברואר 1280 הורה להדיח את הנוצרים משרד הצבא (דיואן אלג'יוש) ולמנות תחתם פקידים מוסלמים.²¹⁷⁰ כשנתיים לאחר מכן אף העמיד קלאוון בפני הפקידים הפיננסים שמקרב בני החסות את הבחירה בין התאסלמות למיתה.²¹⁷¹ ערב המצור על עכו ב-1290/689 שוב הורה קלאוון לפטר את פקידי הממשל מקרב בני החסות, אולם סביר כי החלטה זו לא נאכפה.²¹⁷² סנג'ר אלשג'אעי, שהיה הוזיר בימי שלטונו של קלאוון, התעמר במיוחד בקופטים. לאחר שנרצח, סובבו עם ראשו בין בתי הפקידים הקופטים והללו שילמו כסף תמורת הזכות לנקום את נקמתם בו: כדי לסטור על פניו שילמו חצי דרהם וכדי להטיל עליו את מימיהם – דרהם.²¹⁷³ אלאשרף ח'ליל המשיך את מדיניות אביו. בשנת 1293/692 הכריז סולטאן זה בלחץ תושבי קהיר כי לא יכהנו נוצרים או יהודים בשירות הסולטאן או האמירים. הוא הכריז כי מי שברצונו להמשיך בשירות המוסלמים עליו לבחור בין האסלאם למוות. אף על פי כן, דומה כי לא חלה התאסלמות המונית של פְּקָאב במקרה זה.²¹⁷⁴ מכל מקום, הגזירות והיחס הקשה מצד הסולטאן קלאוון ואמירי המנצוריה שתחת פיקודו כוון כנגד שכבה מצומצמת של פקידים מקרב בני החסות ומטרתם העיקרית היתה לרצות את העלמא' ואת ההמונים.²¹⁷⁵ הסולטאנים מקרב המנצוריה, כך דומה, סבלו מבעיה חמורה יותר של לגיטימציה שלטונית מאשר קודמיהם, שכן בניגוד לבניהם של אלט'אהר ביברס ושל קלאוון, הם לא נולדו כמוסלמים ולא נמנו על שושלת של בית מלוכה.²¹⁷⁶ לעובדה זו היתה ככל הנראה השפעה על כך שבתקופת שלטונם הוכבד העול על בני החסות, וזאת מתוך כוונה לזכות באהדת העלמא' והציבור הרחב.

²¹⁶⁸ נג'ום, 8/230; סלוק, 2/51.

²¹⁶⁹ אלחצ'ר רדף את הנוצרים והיהודים בכל דרך. הוא אסר עליהם את היין וקיבל את שבועתם שלא יהיה המשקה ברשותם. הוא הפקיע מידי הנוצרים את מנזר המצלבה בירושלים ומידי היהודים בית כנסת בדמשק, ראה: יוסף דרורי, "מעלילות שיח' חצ'ר' אלוף הישמאעלים", מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם 1, 43-44.

²¹⁷⁰ סלוק, 1/667-668; נורת'רוף, "יחסי מוסלמים-נוצרים", 254; נורת'רוף, קלאוון, 85.

²¹⁷¹ הפקידים נאלצו להתאסלם אך לאחר זמן מה הורשו לשוב אל דתם, ראה: נורת'רוף, "יחסי מוסלמים-נוצרים", 224-225.

²¹⁷² נורת'רוף, "יחסי מוסלמים-נוצרים", 255.

²¹⁷³ נג'ום, 8/51-52. אבן איאס מציין דווקא כי היהודים הם אלה שהרבו להשפיל את ראשו של סנג'ר אלשג'אעי. הם סטרו על פניו בנעליים ויש אומרים שהטילו אף את מימיהם עליו (אבן איאס, 1/383).

²¹⁷⁴ ראה על תקרית זו: Donald P. Little, "Coptic Conversion to Islam under the Bahri Mamluks, 692-755/1293-1354", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 39 (1976), 553-554.

²¹⁷⁵ ראה: נורת'רוף, "יחסי מוסלמים-יהודים", 257 ואילך.

²¹⁷⁶ על חשיבותם של עקרונות אלה בהקניית לגיטימציה שלטונית בעולם האסלאם ראו הערה 718 לעיל.

בתקופת שלטונו בפועל של כתבע'א, בד'ו אלחג'ה 694/אוקטובר 1295 נאסרה בדמשק רכיבתם של מי מבני החסות על סוס או פרד. למוסלמי ניתנה הזכות לגזול את הבהמה מבין החסות לו יבחין ברכיבתו.²¹⁷⁷ צו דומה הוכרז במצרים שנתיים לאחר מכן, בתקופת שלטונו של לאג'ין.²¹⁷⁸ בתקופת שלטונם המשותף בפועל של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר גבר הלחץ על בני החסות. בשנת 1301/700 נתקבלו גזירות קשות נגד בני החסות שגררו אחריהם רדיפות נוספות.²¹⁷⁹ כשנה לאחר התבוסה בקרב ואדי אלח'זנדאר, כששליטי הסולטאנות נתונים היו ביריבות מתמשכת, ביברס אלג'אשנכיר החליט לחזק את תמיכת הציבור בו. הוא הכריז כי חוקי עמר המשפילים ייאכפו ביתר שאת. נקבע כי הנוצרים ילבשו מצנפות בצבע כחול, היהודים בצהוב והשומרונים באדום, תימנע מבני החסות רכיבה על סוסים ופרדות, ייאסר עליהם להתהלך בלבוש מפואר וכן יחולו עליהם יתר ההגבלות שלפי חוקי עמר. רכושו ונשותיו של מי מבין הנוצרים שייסרב ללבוש מצנפת כחולה יילקחו ממנו. הנוצרים ניסו לבטל את רוע הגזירה בכסף רב אך ביברס אלג'אשנכיר סירב לכך וחתם על צו העלמאא' בעניין זה בהחלטה נחושה.²¹⁸⁰ ביברס אלג'אשנכיר אף אסר על בני החסות לעבוד בשירותם של האמירים או לכהן במשרות ממשלתיות בכירות. הוא הגביר את לחצו עליהם "עד שהתאסלמו מהם רבים". במסגרת הרדיפות של שנה זו נסגרו או נהרסו מספר כנסיות ובתי כנסת בקהיר ובפסטאט.²¹⁸¹ ביברס אלג'אשנכיר שלח גם לכל יתר המחוזות בסולטאנות צווים לפיהם יש לאכוף את ההגבלות על אנשי החסות. תושבי אלכסנדריה מיהרו בתגובה להרוס שתי כנסיות שלטענתם נבנו לאחר הכיבוש המוסלמי וכן הרסו את החלקים הגבוהים של כל בית מבתי הנוצרים והיהודים שהיה גבוה מבית המוסלמים. אשר לקהיר, חכמי הדת התכנסו בשאלה האם להרוס את הכנסיות ובתי הכנסת שבעיר, ובסופו של דבר הוחלט להשאירם על כנם, אלא אם כן יוכח כי יש ביניהם מבני פולחן שנבנו לאחר האסלאם. בני החסות סבלו מנחת זרועם של ההמונים "שכמעט הרגום מרוב המכות שסטרו על צווארם בכפכפים ונעלים". רבים מבני החסות נמנעו מללכת לשווקים מחשש לחייהם.²¹⁸²

בשנת 1303/702 המשיך ביברס אלג'אשנכיר את מדיניותו הקשה כלפי בני החסות והחליט לבטל את חג הנוצרים המכונה עיד אלשהיד. שליחיו של הסולטאן מנעו מהנוצרים מלהתאגד ולחוג את חגם, והם בתגובה הלכו, יחד עם הקופטים שהתאסלמו, אל תאג' בן סעיד אלדולה, נוצרי שהתאסלם, שכיהן כפקיד בכיר. תאג' בן סעיד אלדולה ניסה להניא את ביברס אלג'אשנכיר מביטול החג בטענות כי הדבר יביא להורדה מהכנסות מיסי

²¹⁷⁷ אבן כת'יר, 13/282-283.

²¹⁷⁸ שם, 13/291.

²¹⁷⁹ אכיפתם הקנאית של חוקי עמר בשנה זו מקורה בתלונותיו של שר מע'רבי, שהגיע לביקור במצרים והופתע מכך שלא ניתן היה להבחין בין המוסלמים לאנשי החסות. בעניין נזכרות מספר מסורות, ראה: כנז, 9/47-48; זיטרשטיין, 5-84; אעיאן, 5/83; סלוק, 1/909-911; אלמקפא, 2/536; נהאיה, 31/416; אליוניני, 208. לעומת זאת, אלנוירי מייחס את התלונה על הופעתם המפוארת של בני החסות לבכתמר אלג'וכנדאר המנצורי, על פי עדות שמסר לאלנוירי בכתמר אלג'וכנדאר עצמו, ראה: נהאיה, 31/419.

²¹⁸⁰ שורת ההגבלות המפורטת ביותר נזכרת אצל אלנוירי, ראה: נהאיה, 31/417-418. יתר המקורות מציינים רק חלק מן ההגבלות, ראה: סלוק, 1/911; אלדרר (קהיר), 2/37; זבדה, 352-351; אליוניני, 209-208.

²¹⁸¹ אלדרר (קהיר), 2/37; סלוק, 1/914-915.

²¹⁸² זיטרשטיין, 88-87; סלוק, 1/915. על גזירות אלה כנגד בני החסות ראה בפירוט: אלי אשתור, *תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים*, כרך א' (ירושלים: מוסד הרב קוק, 1944), 103-184. ליטל, "התאסלמות קופטים", 558-554; תאמר אללית'י מייחס את הריסת הכנסיות באלכסנדריה לעובדה כי השלטון הממלוכי שם היה רופף, ראה: Tamer El-Leithy, "Sufis, Copts and the Politics of Piety: Moral Regulation in Fourteenth-Century Upper Egypt", in *Le développement du soufisme en Egypte a l'epoque Mamelouke*, eds. Richard J. A. McGregor and Adam Abdelhamid Sabra (Cairo: Institut Francais d'Archeologie Orientale, 2006), 108.

הז'ראג ויביא לכך שמפלס הנילוס לא יעלה. מכל מקום, ביברס אלג'אשנכיר עמד בתוקף על החלטתו וסירב לבטלה.²¹⁸³

רוח הקנאות כנגד בני החסות ניכרת גם בהמשך שלטונם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר. בשנת 1304/704 הוצא להורג פקיד שומרונים שהואשם בהתנהגות מתנשאת.²¹⁸⁴ בשנת 1307/707 הרסו תושבי העיר קוץ שבמצרים עלית 13 כנסיות תחת הנהגתו של שיח' מקומי בשם אבן נוח. הרס הכנסיות נחשב לא רק להפרה בוטה במיוחד של התחייבות השלטונות כלפי בני החסות, אלא גם היווה איום על השלטון הממלוכי עצמו, ולכן זומן השיח' שאחראי היה על החרבת הכנסיות לבירור בקהיר. אלא שהשלטונות התייחסו אליו ב"כפפות של משי". הוא נעצר למשך מספר ימים במסגד שבמצודה ולאחר מכן שוחרר ושהה עד מותו בשנה שלאחר מכן במסגד עמרו בן אלעאץ.²¹⁸⁵ במסגרת הרדיפות אחר שותי היין שנערכו בשנת 1309-10/710 (ראה לעיל), גם בתי היהודים והנוצרים נתונים היו לפרעות ונשפך היין שהיה בהם.²¹⁸⁶ ביברס אלמנצורי מציין כי כאשר נכנס אלנאצר מחמד לקהיר בשנת 1310/709, יצאו לקראתו בשמחה בני החסות וייחלו לכך שיאריכו ימי שלטונו, כדי שיסיר מעליהם את העושק וההתעללות שהיו מנת חלקם בתקופה זו.²¹⁸⁷

ביברס אלג'אשנכיר החליט על תקנות והגבלות נוספות הקשורות בחג', על מנת להתחבב על העלמאא'. הוא עקר את המסמר שהיה תקוע בכעבה ושימש לפולחן חדש ומגונה (פְּרֵעָה) המנוגד לנהוג באסלאם, אותו אימצו עולי הרגל.²¹⁸⁸ כמו כן ביטל ביברס אלג'אשנכיר חידוש מגונה נוסף שהיה בתוך הכעבה והיה מכונה "הידיית ההדוקה" (אלְעֵרְוָה אֶלְוֶת'קָא) שבה החזיקו העולים אל הכעבה. תקנותיו של ביברס אלג'אשנכיר נועדו להפגין את אמונתו באסלאם הסוני בלבד, ועדות לכך היא הוראתו כי לא יתקרב אמאם זידי לאזור הקדוש של הכעבה.²¹⁸⁹ מבין מושלי המחוזות של המנצוריה היו מי שהפגינו קנאות בעניינים אחרים שבהלכה האסלאמית, שאינם קשורים לאלכוהול, נשים או בני החסות. למשל, כראי בהיותו מושל דמשק נשבע שיגרש את נשותיו הרבות אם לא יקטע את ידו של מי שיגנוב מעבר למינימום המחוייב על פי השריעה (אלנצאב אלשרעי).²¹⁹⁰ סלאר העניש 50 בדואים שגנבו גמלים מעולי הרגל, ולפי פסיקת חכמי הדת הורה לקטוע את ידיהם ורגליהם.²¹⁹¹ סנג'ר אלשג'אעי מושל דמשק הורה בשנת 1291/690 להרוס שני פסלים שנמצאו במצודת בעלבך והיו בשימושם של הצלבנים.²¹⁹² אקוש אלאשרפי הורה להרוס ארובה שהיתמרה גבוה מגג ביתו של פקיד פיננסי יהודי, החלפן (אלְצֵי'רְפִי) מוסא. גם השפאעה מטעמו של בכתמר אלסאקי, שבשירותו עבד הפקיד היהודי, לא הועילה שכן "אין להפר את המתחייב מחוקי ההלכה".²¹⁹³

²¹⁸³ סלוק, 1/941-942; נג'ום, 8/202-203. ליטל, "התאסלמות קופטים", 558.

²¹⁸⁴ סלוק, 1/3-4.

²¹⁸⁵ זבדה, 409. ראה סיכום וניתוח של אירוע זה לפי מקורות ראשונים ומשניים: אללית', 112-110.

²¹⁸⁶ סלוק, 2/54.

²¹⁸⁷ אלתחפה, 204.

²¹⁸⁸ במסגרת הפולחן החדש השתטחו עולי הרגל על פניהם כשטבורם על המסמר ובכך האמינו כי ינצלו מאש הגהינום, ראה:

אלדרר (קהיר), 2/37.

²¹⁸⁹ אלמקפא, 2/539.

²¹⁹⁰ אעיאן, 4/152.

²¹⁹¹ סלוק, 2/5.

²¹⁹² אלד'בי, תאריח', 59/52-53.

²¹⁹³ אליוספי, 328-327; אלמקפא, 2/256. לפי חוקי עמר, אסור כי גגות בתיהם של בני החסות יהיו גבוהים מבתי המוסלמים. על מקצוע הצירפי (או: הַקְּבֵד'), ראה: רביע, 154, 159-158.

הגזירות נגד שותי האלכוהול, נגד נשים ונגד בני החסות נועדו, כך נראה, לרצות בראש וראשונה את העלמאא' ולאחריהם את ההמונים. קורת הרוח שהסבו הגבלות אלה לעלמאא', ובכלל זה להיסטוריונים המוסלמים עצמם ולהמונים, עולה בבירור מן המקורות. כאשר הורה לאג'ין על שריפת האישי הנוצרי שנמצא שותה יין ברמצ'אן בבית אישה מוסלמית וכאשר אסר את היין בהיותו סולטאן, זכה לתשבחות ולשירי שבח על קנאותו לאסלאם.²¹⁹⁴ גם סנג'ר אלשג'אעי זכה לקצידת שבח לאחר הגבלות הצניעות שלו.²¹⁹⁵ איסור מעבר "אוניות הפריצות" במפרץ אלהאכמי זכה לתשבחות מצד אלמקריזי המעיר כי המעשה "נחשב לאחד המעשים הטובים ביותר" שעשו ביברס אלג'אשנכיר וסלאר.²¹⁹⁶ פעולותיו של ביברס אלג'אשנכיר כנגד בני החסות נזקפות לזכותו ונזכרות על ידי אבן חג'ר אלעסקלאני, לצד אומץ ליבו, כאחד "ממעשי החסד שלו".²¹⁹⁷ אבן תע'ריברדי משבח גם הוא את ביברס אלג'אשנכיר על כך שלמרות שהוצע לו כסף רב, לא ביטל את החלטתו, שנועדה "להעלות את האסלאם ולהנמיך את אנשי שתי העדות". בעניין זה מזכיר אבן תע'ריברדי גם שירי שבח שנכתבו לכבוד ביברס אלג'אשנכיר על שהשפיל את בני החסות.²¹⁹⁸ אלמקריזי מתאר את פעולות ביברס אלג'אשנכיר כעמידה איתנה נגד הנוצרים שהרימו ראשיהם, "עליה יודה לו האל".²¹⁹⁹ אלד'הבי משבח את סנג'ר אלשג'אעי על ההגבלות שהטיל על הנשים ועל היין ומציין כי אלו ממעשי החסד שעשה.²²⁰⁰ אלג'זרי מציין כי האיסור על חבישת כובעים גדולים לנשים הוא לפי מצוות הדת הרצויה (אלאמר באלמערוף).²²⁰¹ בדומה לכך מציין אלד'הבי כי הוראתו של סנג'ר אלשג'אעי לנפץ את פסלי הצלבנים מעידה על נאמנותו הגדולה לדת האסלאם.²²⁰²

1.7. יחס אל העלמאא' ואל הח'ליפים

1.7.1. היחס אל העלמאא'

אמירי המנצוריה הבכירים עמדו בקשרי חברות יומיומיים עם גדולי העלמאא' בתקופתם. מחברי המילונים הביוגרפיים נוהגים לציין את אהדתם של המנצורים לעלמאא' באמצעות ביטויים מליציים בשבחו של האמיר הנזכרים בתרג'מה שלו. על סנג'ר אלשג'אעי נזכר כי היה "בעל נטייה למלומדי הדת" (לה מיל אלא אהל אלעלם).²²⁰³ אקוש אלפארם "היה מתרועע עם מלומדי הדת" (יעאשר אהל אלעלם)²²⁰⁴ וכן היה "אהוב על מלומדי הדת ואהב את חברתם".²²⁰⁵ כתבע'א "אהב את חכמי ההלכה (אלפקהאא'), מלומדי הדת (אלעלמאא') והצדיקים (אלצלחאא') וכיבדם כבוד רב.²²⁰⁶ לאג'ין העריץ ופיאר את העלמאא'.²²⁰⁷ בידרא אהב את המשכילים

²¹⁹⁴ אעיאן, 428-430, 174, 175-176, 428-430; אלואפי, 4/428-430; אבן כת'יר, 13/259.

²¹⁹⁵ אלואפי, 15/478.

²¹⁹⁶ סל'ך, 2/29.

²¹⁹⁷ אלדרר (קהיר), 2/37, 39.

²¹⁹⁸ נג'ום, 8/133. וראה שירים נוספים בעניין זה המביעים את שביעות רצונם של העלמאא': אבן איאס, 1/408-409.

²¹⁹⁹ "يشكره الله عليه" (אלמקפא, 2/536).

²²⁰⁰ אלד'הבי, תאריח', 59/55.

²²⁰¹ אלג'זרי, 1/59.

²²⁰² אלד'הבי, תאריח', 59/52-53.

²²⁰³ אלואפי, 15/476; נג'ום, 8/51.

²²⁰⁴ אלמקפא, 2/245; אלדרר (בירות), 1/398.

²²⁰⁵ אלמנהל, 3/13.

²²⁰⁶ נג'ום, 8/68; אלמנהל, 9/118.

²²⁰⁷ אעיאן, 4/165.

(אלפצ'לאא) ומלומדי הדת, אותם קידם וכיבד.²²⁰⁸ בהאדר אלעג'מי "אהב את העלמאא".²²⁰⁹ אסנדמר כרג'י אהב את המשכילים.²²¹⁰

תיאורים כללים אלה של יחסי קרבה בין האמירים לעלמאא' מקבלים ביסוס מאיזכורים על מגע יומיומי קרוב בין האמירים לבכירי העלמאא' ולקשרים שיצרו עימם. לאג'ין נרצה כאשר שיחק שחמט בחברת ארבעה ממקורביו, ביניהם הקאצ'י החנפי הראשי חסאם אלדין אלראזי והאמאם מחב אלדין בן אלעסאל.²²¹¹ השיח' פתח אלדין בן סיד אלדין מעיד כי לאג'ין לא הניח לו לנשק את הארץ כנהוג לפני שיחה עם הסולטאן, וזאת בטענה כי מלומדי הדת (אהל אלעלם) נעלים ממנהג זה. לאג'ין אף קבע לאותו שיח' משכורת של פקיד בדיואן האנשאא', מוקע, אותה המשיך לקבל עד יום מותו בשנת 1333-4/734, על אף שכיחן במשרה זו ימים אחדים.²²¹² הקאצ'י שרף אלדין עבד אלוהאב היה גם הוא בעל מעמד גבוה אצל לאג'ין, כפי שיידון להלן. חכם ההלכה עבד אלעזיז בן עבד אלג'ליל היה חברו של סלאר.²²¹³ השיח' צדר אלדין בן אלוכיל, ובדר אלדין בן אלעטאר היו חבריו הקרובים של אקוש אלפרם.²²¹⁴ אקוש אלפרם וקראסנקר היו ממעריציו תקי אלדין אבן תימיה. אקוש אלפרם הגן על אבן תימיה באחד מהמשפטים שנעשו לו בו הואשם בהגשמת האל.²²¹⁵ קראסנקר העריץ את אבן תימיה וכתב לו פעם מכתב בו פיאר אותו על שהחיה את "הסֶנְהָה של האומה".²²¹⁶ הסיבה למאסרו הרבים של אבן תימיה, נבעה בעיקר מרצונם של האמירים הבכירים, ובייחוד הסולטאן, לרצות עלמאא' אחרים שהיו אויביו של אבן תימיה.²²¹⁷ כנזכר לעיל, גם אסנדמר כרג'י הפנה שאלות לאבן תימיה ולמלומדים אסלאמים בכירים אחרים. בייחוד דבק אסנדמר במלומד הגדול אבן אלוכיל, "ולא עזב אותו".²²¹⁸ סנג'ר אלשג'אעי היה ממקורביו של

²²⁰⁸ אלואפי, 10/361.

²²⁰⁹ אעיאן, 2/59.

²²¹⁰ אעיאן, 1/535; אלמקפא, 2/191.

²²¹¹ אעיאן, 4/168; 2/187; אלואפי, 24/386; סלוק, 1/857. אלנוירי מציין שהקאצ'י חסאם אלדין נהג לישון אצל לאג'ין בכמה מן הלילות (נהאיה, 31/359); עוד על יחסיו הקרובים של לאג'ין עם חסאם אלדין אלראזי, ראה: أحمد بن علي بن حجر العسقلاني, *رفع الإصر عن قضاة مصر (القاهرة: المطبعة الأميرية بالقاهرة, 1957)*, 1/183.

²²¹² אעיאן, 5/207, 4/170-171; אלואפי, 24/387; אלמנהל, 9/169, ליטל, "אלצפדי כביוגרף", 205.

²²¹³ אעיאן, 3/99; סלוק, 2/94.

²²¹⁴ אלמנהל, 3/11; אעיאן, 1/571; אלואפי, 9/326.

²²¹⁵ אעיאן, 1/236-237. אבן תימיה זכה גם לגיבוי מהשלטונות הממלוכים בדמשק בראשותו של מושל המחוז אקוש אלפרם. ברג'ב 704/ פברואר 1305 עקר על דעת עצמו סלע שהיה מונח ליד מסגד בדמשק. ההמונים ראו בסלע זה מקור ברכה מתוך אמונה כי כף רגלו של הנביא דרכה עליו, ראה: סלוק, 2/7-8. כאשר שלח אבן תימיה מכתב מכלא הבור בקהיר, ביקש אקוש אלפרם מושל דמשק כי יגיע אליו המכתב. הוא קרא אותו בפני האנשים בדמשק ושיבח את השיח' על דתיותו ולמדנותו הרבה, ראה: אבן כת'ר, 14/35.

²²¹⁶ אלדרר (בירות), 3/247.

²²¹⁷ דעה זו היא המקובלת על מרבית החוקרים, ראה: Yossef Rapoport, *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2005), 103-104.

Yossef Rapoport, "Ibn Taymiyya on Divorce Oaths", in *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, eds. Amalia Levanoni and Michael Winter (Leiden: Brill, 2004), 210. הערה 51. ההיסטוריונים

בני התקופה אכן מציינים כי בעקבות לחצו של הקאצ'י הראשי החליט ביברס אלג'אשנכיר להעביר את תנאי המאסר של אבן תימיה מצריח המצודה הנוח לכלא הבור של המצודה, למורת רוחם של אמירים אחרים שהיו נוהגים לבקרו שם, ראה: כנ, 9/138.

קנוניה שהורכבה מהשיח' הצופי הנערץ על ידי ביברס אלג'אשנכיר, נצר אלמנבג'י, הם שהשפיעו על ביברס אלג'אשנכיר לנהוג כך נגד אבן תימיה. אלמנבג'י כעס על אבן תימיה בשל כתביו נגד ההוגה הצופי המפורסם אבן אלערבי, השופט המאלכי אבן מח'לוף ויריבים אחרים של אבן תימיה מקרב העלמאא', ראה: אבן כת'ר, 14/30, 37; כנ, 9/144. גם

סלאר קבע את מדיניותו ביחס לאבן תימיה עקב לחץ העלית הדתית, ראה: כנ, 9/146, 150-151. בנוסף לרצונם של האמירים לזכות בתמיכת העלמאא', נבעה מדיניותם ביחס לאבן תימיה גם מהצורך למנוע סכנה לשלטונם, וזאת כיוון שדעתו של אבן

תימיה המגבילה את כוחה של שבועת הנישואים איימה גם על כוחה ותוקפה של שבועת האמונים הפוליטית לסולטאן, ראה: רפפורט, *נישואים*, 104-105; "אבן תימיה", 213-214.

²²¹⁸ אעיאן, 1/536. על אבן אלוכיל ולמדנותו הרבה, ראה: אעיאן, 5/1-30.

הקאצ'י השאפעי אבן בנת אלאעז.²²¹⁹ קיראן אלמנצורי היה חברו של השיח' אבן אלמעצ'אד וזכר בעל פה כמה מדבריו.²²²⁰ העלמא' נכחו במסיבות המנצוריה. במסיבת הפיוס הגדולה בין אקוש אלפרם לקטלובך נכח הקאצ'י שהאב אלדין אלעמרי והוא שתאר בפני אלצפדי את שהתרחש שם.²²²¹

יחסי האהדה בין האמירים לעלמא' ניכרים גם מצדם של האחרונים כלפי הראשונים. שירי השבח שחיברו העלמא', המלומדים והפקידים המקומיים עבור המנצורים כללו בעיקר תשבחות על היותם של הממלוכים מגני האסלאם, על אומץ לבם, נדיבותם או המבנים שבנו. לאג'ין וקראסנקר זכו לשירים המשבחים אותם על אומץ ליבם, היותם מגני האסלאם, נאמנותם לדת ונדיבותם הרבה.²²²² קראסנקר זכה לשיר שבח על נדיבותו²²²³ ובידרא על אומץ ליבו.²²²⁴ אקוש אלפרם זכה לשבחים רבים מצד העלמא' לאחר שהביס את הנצירים בכסרואן²²²⁵ וכן לשירי שבח רבים נוספים.²²²⁶ סנג'ר אלשג'אעי זכה לשירי שבח, בין היתר על המבנים שבנה.²²²⁷ בלבאן אלטבאח'י זכה לשירי שבח לאחר כיבוש טריפולי ב-1289/688²²²⁸ וסנקר אלעסר על חלקו בבניית מכוונת המצור.²²²⁹ כפי שאפרט להלן, המנצורים היו מודעים לכך שנועדו להיות בראש וראשונה מגני האסלאם ועליהם להביא "ראיות" לכך לעלמא', מהם שאבו במידה רבה את הלגיטימציה השלטונית שלהם. דוגמא מאלפת לכך הינם המכתבים ששלחו אלשג'אעי אל הקאצ'י הראשי שהאב אלדין אלוהי בו הם מתארים את הניצחון המפואר על הצלבנים הכופרים בכיבוש עכו ואת כיבוש קלעת אלרום לאחר מכן.²²³⁰ אפילו אבן כת'יר, שלעתים ניתן למצוא בכתביו נימה ביקורתית כלפי מידת האסלאם של "התורכים", מתאר את המפקדים המנצורים שעמדו בראש קרב ערץ' (1303/702) במילים: "וכל אחד מהם חרב מחרבות הדת".²²³¹

1.7.2. היחס אל הח'ליפים

בשנת 1258/656, עם כיבוש בגדאד, חיסלו המונגולים את הח'ליפה העבאסי ובכך הביאו את הקץ על מוסד זה, שבמשך 600 שנה היה למוסד הרוחני העליון, השולט לפחות באופן תיאורטי, על כל עולם האסלאם הסוני. הסולטאן אלט'אהר ביברס חש צורך בהחייאתו של מוסד זה, וכאשר הגיע לקהיר פליט מעראק שטען כי הוא נצר למשפחת הח'ליפה העבאסי, מיהר ביברס להכתירו כח'ליפה. נהיר למדי שייסוד הח'ליפות העבאסית נועד לשרת את צרכי הלגיטימציה השלטונית של הסולטאנות הממלוכית הצעירה, כלפי פנים וכלפי חוץ. כמוה היתה כהכרזה: הסולטאנות הממלוכית הינה ממשיכתה-יורשתה של הח'ליפות העבאסית. מרכז האסלאם שהחל במכה,

²²¹⁹ סלוק, 1/772; תאלי, 91.

²²²⁰ אעיאן, 4/142. על אבן אלמעצ'אד ראה: אלדרר (קהיר), 3/384; אעיאן, 4/214; נג'ום, 9/313.

²²²¹ אעיאן, 4/123; אלואפי, 24/260; אלמנהל, 9/87.

²²²² ראה על לאג'ין: אעיאן, 4/171-174; אלואפי, 24/388-389; אלד'הבי, תאריח', 59/31; על קראסנקר: אלדרר (בירות),

3/247.

²²²³ אלמנהל, 9/48.

²²²⁴ אלואפי, 10/361-362; אלמנהל, 3/494.

²²²⁵ אעיאן, 1/564-5; אלואפי, 9/330.

²²²⁶ אלמנהל, 3/13; אעיאן, 1/571-572.

²²²⁷ אלואפי, 15/478; אעיאן, 5/285.

²²²⁸ אלד'הבי, תאריח', 59/31.

²²²⁹ אעיאן, 2/480-482.

²²³⁰ אבן אלפראת, 8/139-141; כנו, 8/324-333; נהאיה, 31/231-239; זיטרשטיין, 12-10; 16-12; אלג'זרי, 1/104-109.

²²³¹ "וכל منهم سيف من سيوف الدين" (אבן כת'יר, 14/19). על יחסו של אבן כת'יר ל-"תורכים" ראה הערה 1918 לעיל.

עבר לדמשק ואחר כך לבגדאד, משתקע עתה במצרים.²²³² כפי שטוענים מספר חוקרים, ייסודה מחדש של הח'ליפות העבאסית גם נועד לתת מענה לשליטי הממלכות המונגוליות. לנוכח טענתם של שליטי אורדת הזהב, בני בריתם של הממלוכים ומתאסלמים חדשים, כי רק צאצאי צ'ינגיס ח'אן רשאים לכוונן מלכות עולמית מתוקף רצון אלוהי, העמידו עתה הממלוכים שושלת מלוכה הראויה אף יותר לשלוט מתוקף צו אלוהי, שכן בניה הינם צאצאי הנביא מחמד בחיר האל, והם ששלטו על עולם האסלאם מאות בשנים.²²³³ בעניין זה יש לציין כי הפגנת האסלאם על ידי הסולטאנים הממלוכים בתקופת המנצוריה, וקשירת האסלאם עם מוסד הח'ליפות הותיק, סייעו לביסוס הלגיטימציה השלטונית גם נגד השליטים האילח'אנים שהתאלסמו לא מכבר. הסולטאנים הממלוכים בתקופת המנצוריה יכולים היו להתהדר בהיותם מוסלמים "ותיקים", בעוד עמיתיהם האילח'אנים, שאך לא מכבר התודעו לאסלאם, אינם מוסלמים ראויים.²²³⁴

הח'ליפה, אם כן, היתה דמות סמלית בלבד מעצם הווייתה. הוא הובא לטקסים הפומביים ולעיתים, כפי שנזכר להלן, לשדה הקרב. היה לו חלק בהשבעת הסולטאנים, אך כפי שהוכיחה השבעתו של ביברס אלג'אשנכיר, לא היה למהלך זה כל חשיבות. מעבר לכך לא היתה לח'ליפה שום סמכות פוליטית ממשית. כאשר ניסה הח'ליפה ה"עבאסי" הראשון לצבור בידיו כוח ממשי, שלח אותו הסולטאן אלט'אהר ביברס לכבוש את עראק, משימה רבת סיכונים שבמהלכה נהרג. לאחר מכן הכיר ביברס בח'ליפותו של אדם אחר, שזכה לתואר אלחאכם באמר אללה. ח'ליפה זה נהג בהתאם לנדרש ונמנע מלהתערב בעניינים פוליטיים וכמוהו עשו גם כל הבאים אחריו. הח'ליפה היה כלוא רוב הזמן בסוג של מעצר בית מכובד בארמון מחוץ לקהיר.²²³⁵

גם הסולטאנים בתקופת המנצוריה השתמשו בח'ליפה אך ורק ככלי לחיזוק הלגיטימציה השלטונית שלהם. ברמצ'אן 690/ספטמבר 1291 הורה הסולטאן אלאשרף ח'ליל להוציא את הח'ליפה אלחאכם באמר אללה כשעליו סמלי המלוכה של בית עבאס והוא לבוש בבגדי השחורים של הח'ליפים העבאסים. הח'ליפה דרש בפני האנשים את דרשת יום השישי במסגד המצודה בשמו של הסולטאן²²³⁶ ונצטווה להזכיר בדרשתו כי מינה את אלאשרף ח'ליל לסולטאן.²²³⁷ חודשיים לאחר מכן ערך הסולטאן אלאשרף ח'ליל טקס קריאת קוראן בקבר אביו

²²³² ביטוי סמלי להמשכיות הח'ליפות מימי הנביא היתה העובדה שבהכתרתו של אלט'אהר ביברס, הליביש הח'ליפה את הסולטאן החדש במלבוש המסורתי המכונה *פֶּתְקָה* ושעבר מדור לדור מעלי בן אבי טאלב, בן דודו של הנביא מחמד והח'ליפה הרביעי, ראה: זכדה, 80; Jonathan P. Berkey, "Mamluk Religious Policy", *Mamlūk Studies Review* 13, 2 (2009), 12; וראה בהרחבה על חידוש הח'ליפות העבאסית בסולטאנות הממלוכית: Heidemann, Stefan. *Das Aleppiner Kalifat (A.D. 1261): Vom Ende des Kalifates in Baghdad über Aleppo zu den Restaurationen in Kairo*. Leiden: E. J. Brill, 1994. ובייחוד שם, 91-107. עוד בעניין זה: הולט, "הערות על הח'ליפות", 501-502. ראה דעות החוקרים לפיהם ייסוד הח'ליפות העבאסית על ידי אלט'אהר ביברס נועד לצרכי לגיטימציה שלטונית, וכי הח'ליפה היה נעדר כל כוח פוליטי: ליטל, "הדת בימי הממלוכים", 172-173; אירוויין, *מורח תיכון*, 43-44; ברקי, "מדיניות דתית", 11; שימל, "חיי הדת במצרים", 354-355; הולט, "הערות על הח'ליפות", 501-502, 503-506; Reuven Amitai-Preiss, "The Fall and Rise of the 'Abbāsīd Caliphate", *Journal of the American Oriental Society* 116, 3 (1996), 487; עמית-פרייס, *מונגולים וממלוכים*, 56. עם זאת, ראה על האפשרות כי הח'ליפה שהוכתר על ידי אלט'אהר ביברס נועד גם למלא תפקיד פוליטי, בהערה 2235 להלן.

²²³³ ברודברידג', "לגיטימציה", 97-98; היידמן, 165-166; הולט, "הערות על הח'ליפות", 503.

²²³⁴ ראה על כך: ברודברידג', "לגיטימציה", 115-117; ברודברידג', *אזיאולוגיה*, 83.

²²³⁵ ליטל, "הדת בימי הממלוכים", 173. ייתכן, עם זאת, שאלט'אהר ביברס ראה בח'ליפה גם אישיות שבכוחה היה להרחיב את שלטונו ואת השפעתו באזורים שממזרח לפרת, ומתוך הסברה כי אין באזורים אלה נוכחות מונגולית של ממש, הוא שלח את הח'ליפה הראשון אלמסתנצר לכבוש, באמת ובתמים, את בגדאד, ראה: עמית-פרייס, שם, 59-60.

²²³⁶ אבן אלפראת, 128/8; אלג'זרי, 1/56.

²²³⁷ אבן כת'יר, 13/267.

קלאוון בנוכחות העלמאא' והפקהאא' לציון שנה למות אביו. הח'ליפה נקרא גם הוא להגיע לטקס. הוא בא עם שחר לבוש בבגדיו השחורים ודרש את דרשתו, אך לאחר שמילא את תפקידו הייצוגי שב למעצר הבית שלו.²²³⁸ בתקופת לאג'ין, מכל מקום, נהנה הח'ליפה מחופש רב יותר. כחלק מהצעדים שנקט על מנת להתחבב על העלמאא' והמונים, שיחרר לאג'ין את הח'ליפה העבאסי אלחאכם באמר אללה ממעצר הבית בו היה נתון מאז ראשית שלטונו של אלט'אהר ביברס, והתיר לו להתגורר היכן שיחפוץ ולעשות ככל שירצה. לאג'ין נשבע אמונים לח'ליפה בשבועת הַפְּעָה האסלאמית המסורתית. לאחר מכן חצה עימו את קהיר בתהלוכה, כשהח'ליפה לבוש בבגדי הח'ליפות השחורים וכשלאג'ין אוהז בכתב המינוי של הח'ליפה.²²³⁹ בשנה בה עלה לאג'ין לשלטון (1296/696) העביר את הח'ליפה מצריח המצודה לארמון אלכבש שבקרבת מסגד אבן טולון והעניק לו ולילדיו מתנות ורכוש רב. כמו כן הקפיד לאג'ין על כך שהח'ליפה יישא דרשות במסגדים וירכב לצדו בתהלוכות (מוכב). לאג'ין גם אישר לח'ליפה לצאת אל החג.²²⁴⁰

בשנות שלטונו בפועל של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, הקפידו השניים יחד עם צמרת המנצוריה לגלות יחס מכובד כלפי הח'ליפה. כשמת הח'ליפה אלחאכם באמר אללה בשנת 1302/701, ביברס אלג'אשנכיר וסלאר רחצו את גופתו והלכו בראש הלוויתו. בלוויה המפוארת שנערכה לח'ליפה נכחו גם האמירים הבכירים. בנו של הח'ליפה המנוח, אבו אלרביע סלימאן, כונה אלמסתכפי באללה ומונה תחת אביו. במהלך טקס ההכתרה של הח'ליפה החדש נשבעו הסולטאן, האמירים והעלמאא' אמונים לח'ליפה לאחר שהסולטאן העניק לו את בגדי הכבוד השחורים של הח'ליפות העבאסית. שמו של הח'ליפה הוטבע על מטבעות הדינאר והדרהם והוזכר בדרשות יום השישי. הסולטאן החדש ובני משפחתו שוכנו במצודת קהיר וקיבלו כסף רב.²²⁴¹ הח'ליפה המשיך להיראות בפומבי לצד הסולטאן. הוא רכב לצד הסולטאן, שחק עימו פולו ויצא עימו לציד.²²⁴² כאשר עלה ביברס אלג'אשנכיר לשלטון ב-1309/708 היה זה שוב הח'ליפה שהאציל עליו את הסולטאנות באופן רשמי והוא שכתב בכתב ידו את כתב המינוי של הסולטאן.²²⁴³ המחבר של כרוניקת זיטרשטיין מציין כי לו היה הח'ליפה מביע התנגדות כלשהי למינוי, "לא היו משאירים אותו על כנו, כיוון שהוא הנשלט".²²⁴⁴ בפועל, אכן, היה הח'ליפה נטול כל סמכות או יראת כבוד. בעתות מצוקה עלו הדברים ונאמרו באופן גלוי. למשל, כשביקש ביברס אלג'אשנכיר להסתייע בסולטאן על מנת לחזק את מעמדו לנוכח כוחו העולה של אלנאצר מחמד, ערך הח'ליפה שבועת אמונים חדשה לסולטאן בנוכחות האמירים. הוא גם כתב מינוי חדש לסולטאן אלג'אשנכיר, שבו איים לצאת ולהילחם באלנאצר מחמד אם ימשיך לסכן את שלום המוסלמים. כתב המינוי נקרא בפני האמירים ועל במות המסגדים אך רק הגביר את ההתנגדות לשלטונו של אלג'אשנכיר.²²⁴⁵ משהגיע אלנאצר מחמד לקהיר, נזף בח'ליפה על שסייע לביברס אלג'אשנכיר, אך סלח לו ולא עשה לו כל רע.²²⁴⁶ ייתכן כי בשלב ראשוני לא

²²³⁸ אבן אלפראת, 8/129.
²²³⁹ אבן אלפראת, 8/224; אעיאן, 4/169; אלואפי, 24/386; אלמנהל, 9/168; על מעצר הבית המתמשך של הח'ליפה ראה: אירוין, שם, 43.
²²⁴⁰ זבדה, 315; אבן אלפראת, 8/230.
²²⁴¹ אליוני, 251-252; נג'ום, 8/148.
²²⁴² זבדה, 362-363; אלתחפה, 162; סלוק, 1/919.
²²⁴³ אעיאן, 2/72; אלואפי, 10/349; אלמנהל, 3/468-469; אלדרר (קהיר), 2/38; נג'ום, 8/233.
²²⁴⁴ זיטרשטיין, 138.
²²⁴⁵ נג'ום, 8/262-264 וראה הערות 1005, 1006 לעיל.
²²⁴⁶ סלוק, 2/73-274; נג'ום, 9/8-9.

רצה אלנאצר מחמד לעורר עליו את חמתם של העלמאא' ולפגוע בסמל אסלאמי שכזה. מכל מקום, כ-30 שנה לאחר מכן, הגלה הסולטאן את הח'ליפה מקהיר אל מצרים עלית.²²⁴⁷

בימי המנצוריה, אם כן, נהנה הח'ליפה ממעמד מכובד. מכל מקום, הוא לא היה יותר מכלי שנועד לחזק את הלגיטימציה השלטונית של הסולטאנים והאמירים התורכו-מונגולים, שלא נולדו בשטחי האסלאם. בניגוד להיבטים אחרים של יחס המנצוריה לאסלאם, דומה כי במקרה זה קשה להבחין ב"אמונה כנה" שחשו הממלוכים כלפי מוסד הח'ליפות העבאסית. דעתם של מרבית החוקרים, לפיה היחס לח'ליפה נועד בעיקר לחזק את הלגיטימציה השלטונית של הסולטאנים, בהחלט מתקבלת על הדעת.

1.8. ביטויים נוספים לדבקותם של אמירי המנצוריה באסלאם

המקורות מזכירים לא פעם ידיעות המשיחות לפי תומן על דבקותם של האמירים המנצורים באסלאם. כך למשל, קצפם של אמירי המנצוריה יצא על אמירי הואפדיה האויראתית, אשר קודמו על ידי הסולטאן כתבע'א בעודם מחזיקים בדתם הלא-מוסלמית, אוכלים ברמצ'אן ואינם שוחטים את בהמותיהם כנהוג באסלאם. המקורות ההיסטוריים מציינים כי היתה זו אחת הסיבות להזחתו של כתבע'א. ביברס אלמנצורי מצייין מפורשות כי ראוי היה כי האויראתים יתאסלמו קודם, ורק לאחר שניכר בוודאות כי היו למוסלמים נאמנים, אזי יקודם מי מביניהם שראוי לקידום.²²⁴⁸

ביטוי נוסף לדבקותם של אמירי המנצוריה באסלאם ניכר בשמות המוסלמים שהעניקו לילדיהם. נוהג זה של מתן שמות מוסלמים לילדי האמירים הינו בולט וניכר לאורך כל התקופה הממלוכית.²²⁴⁹ המידע על אודות אולאד אלנאס של המנצוריה נזכר בדרך כלל ביחס למי מביניהם שהיה לאמיר. על אף מידע מוגבל זה, ברור כי רובם המכריע של השמות היו שמות מוסלמים נפוצים ובראשם מחמד, עלי ואחמד. מרשימת אולאד אלנאס של המנצוריה שנדונו בפרק ג' עולה כי 34 מתוך 39 הבנים שנזכרו נשאו שמות ערביים-מוסלמים (בייחוד מחמד ועלי), בעוד רק חמישה נשאו שמות תורכים.²²⁵⁰ על אלו יש להוסיף את שמות אולאד אלנאס שאינם נזכרים כאמירים והם מחמד בן אקוש אלרומי²²⁵¹ ועלי בן קבג'ק.²²⁵² סביר כי לטרנטאי בן בכור בשם סעיד, שכן כינויו של טרנטאי הוא אבו סעיד.²²⁵³ גם סנג'ר אלג'אולי כונה "אבו סעיד".²²⁵⁴ כג'כן אף קרא לכל אחד משלושת בניו בשם מחמד.²²⁵⁵

²²⁴⁷ ליטל, "הדת בימי הממלוכים", 173 הערה 32.

²²⁴⁸ זבדה, 310; אבן אלפראת, 8/204-205; סלוק, 1/812.

²²⁴⁹ איילון, "שמות", 231-229.

²²⁵⁰ 12 מבין אולאד אלנאס של אמירי המנצוריה נקראו מחמד, שמונה עלי וחמישה - אחמד. שאר השמות המוסלמים הינם: אבו בכר, עמר, פרג', מוסא, עבד אלרחמאן, עבדאללה, ח'ליל ונאצר. חמשת השמות התורכים הינם: אסנבע'א, אנץ, קטליג'א, ג'רכתמר ובכתמר. ראה פרק ג', סעיף 2.2.

²²⁵¹ נהאיה, 32/157.

²²⁵² אעיאן, 4/67; אלואפי, 24/182.

²²⁵³ אלואפי, 16/429.

²²⁵⁴ אלמנהל, 6/74.

²²⁵⁵ אעיאן, 4/149.

1.9. מקומו של האסלאם ב"אידיאולוגיה הממלוכית"

הבניית הזהות האסלאמית הסונית, זו אשר חייבה את קיום המצוות העיקריות יחד עם נטייה לצופיות המרכזית, הביאה בהכרח ליצירת "אידיאולוגיה ממלוכית". עמיתי טוען כי אידיאולוגיה זו כללה מספר מרכיבים כגון נאמנות לסולטאן, רגשות סולידרים של האמירים כלפי ה'ח'שדאשים שלהם ומשפחותיהם וכמובן, דבקות באסלאם הסוני.²²⁵⁶ דומה כי האסלאם ה"אורתודוקסי" הסוני, זה שהוטמע בקרב הממלוכים משחר נעוריהם וביטוייה הרבים נדונו בפרק זה, הוא שהיווה את המרכיב המרכזי במערכת האידיאולוגית הזו. אסלאם זה שאף להתבדל מהמורשת הדתית התורכו-מונגולית ולהדגיש את השוני שבינו לבין האסלאם שאומץ על ידי המונגולים האילח'אנים. עדות מובהקת לתפיסת האסלאם הזו של המנצורים ניכרת ביחסם אל שיח' נערץ בשם בראק, אשר הגיע מעראק אל שטחי הסולטאנות בשנת 1306/706. בראק, שלדעתו של ליטל שימר בפולחנו אלמנטים שמאניסטים פרה-אסלאמיים ונערץ היה על השליטים האילח'אנים, נאלץ בסופו של דבר לעזוב את שטחי הסולטאנות הממלוכית.²²⁵⁷ גם העובדה כי אמירי המנצוריה רדפו עד חורמה את המסדרים הצופיים המגזימים דוגמת האחמדיה-רפאעיה, אשר קיימו פולחן המשמר אלמנטים מדתות אחרות ושהיה מקובל על השליטים המונגולים, מעידה על אופי האסלאם ששאפו המנצורים להפגין.²²⁵⁸

התנהגותם של כמה מאמירי המנצוריה הבכירים נבעה, כך נראה, מהזדהות עם אידיאלים מסויימים, גם אם מעורפלים בחלקם, שיש לראותם כשייכים למורשת הסולטאנות הממלוכית הצעירה.²²⁵⁹ הדברים ניכרים בייחוד בתיאור מעשיהם ותחושותיהם של המנצורים שערקו לשטחי האילח'אנים, קרי, קבג'ק, בכתמר אלסלח'אד, אקוש אלפרם, קראסנקר ואחרים. התנהלותו של קבג'ק מבטאת באופן המובהק ביותר את יחסו החם כלפי הסולטאנות הממלוכית וכלפי חבריו מן המנצוריה. כנזכר בפרק ב' (סעיף 4.4), קבג'ק נאלץ לנוס אל האילח'אנים רק לאחר שכלו כל הקצין ולא נותרה בידי כל ברירה אחרת. כבר עם הגיעו לע'אזאן, משנדע לו על רצה לאג'ין, פרץ "בבכי מתוך חרטה על כך שמייהר לעזוב את סוריה".²²⁶⁰ גם רשיד אלדין הפרו-מונגולי מציין כי עם הגעתה של הידיעה על רצה לאג'ין התחרטו קבג'ק וחבריו על כך שעזבו את הסולטאנות, אולם כיוון שלא היה ביכולתם לעשות מאומה, הם המשיכו בדרכם לעבר האילח'אנים ומסרו להם דיווחים שונים.²²⁶¹ ביברס אלמנצורי מציין כי כמה מהאמירים העורקים, בראשותו של בוזלאר אלמנצורי, ניסו לשוב חזרה לשטחי הסולטאנות הממלוכית. כמה מהם נהרגו, לרבות בוזלאר אלמנצורי, ואחרים נתפסו. אלו מהם שניצלו הובאו אל

Reuven Amitai, "The Mongol Occupation of Damascus in 1300: A Study of Mamluk Loyalties", in ²²⁵⁶ *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, eds. Amalia Levanoni and Michael Winter (Leiden: Brill, 2004), 39.

²²⁵⁷ ליטל, "הדת בימי הממלוכים", 175-176.

²²⁵⁸ ליטל, שם, 177-178; סלוק, 2/16; וינטר, "חיי הדת בדמשק", 228-229. חברי מסדר האחמדיה נהגו לעבור באש, לאכול נחשים וללבוש ברזל על צוארם וזרועותיהם. בעקבות תלונתו של אבן תימיה, כינס אקוש אלפרם מועצה של חכמי הלכה שהחליטה לאסור על האחמדיה להמשיך לקיים את אורח חייהם הזה, ראה: סלוק, 2/16; וינטר, שם, 227.

²²⁵⁸ אלמנהל, 9/173; נ'ומ, 8/109; כנ, 8/376.

²²⁵⁹ עמיתי דן בכך בהרחבה במאמרו "הכיבוש המונגולי של סוריה ב-1300", על סמך פעולותיהם של המנצורים קבג'ק וסנג'ר ארג'ואש. ראה על כך שם וכן להלן בסעיף זה.

²²⁶⁰ סלוק, 1/871. גם לאחר חזרתם אל חיק הסולטאנות הממלוכית, נימקו קבג'ק וחבריו את מנוסתם לעבר המונגולים בשל הפחד מחיסוליו של לאג'ין, ראה הערה 877 לעיל.

²²⁶¹ רשיד אלדין, 3/643.

האורזו (המחנה) של הח'אן ושם השתדל למענם קבג'ק והם ניצלו.²²⁶² רשיד אלדין מציין כי בולאר (כך) הצליח לברוח חזרה אל שטחי הסולטאנות, אך רבים מאנשיו נהרגו ושבעה נשבו.²²⁶³

אשר לפועלו של קבג'ק בקרב ואדי אלח'זנדאר ובהיותו מושל דמשק מטעם ע'אזאן, המסורות סותרות מעט זו את זו, אם כי רובן מצביעות על כך כי קבג'ק פעל למען חבריו המנצורים ולמען האינטרס הממלוכי בכללו. על אף שחלק מהמקורות מציינים כי קבג'ק דחק בע'אזאן לפלוש לסוריה, סביר יותר כי עצם עריקתו היא שדירבנה את ע'אזאן לעשות זאת.²²⁶⁴ אלמקריזי אמנם מציין כי קבג'ק עודד את ע'אזאן להמשיך בהתקפתו, אך אלנוירי מציין כי קבג'ק עשה זאת כדי שהדבר יביא לתפיסתו של ע'אזאן ולהמשך התבוסה של הצבא המונגולי.²²⁶⁵ אלצפדי מצטט את עדותו של קבג'ק לפיה בקרב ואדי אלח'זנדאר פעל לכך שהממלוכים יוכו על מנת לשמור על חייו, אולם לאחר מכן הביא לכך שחבריו הממלוכים לא יושמדו לחלוטין.²²⁶⁶ ההיסטוריון הארמני קטום (Het'um) מציין כי קבג'ק אף שלח מסרים סודיים לממלוכים בטרם הקרב.²²⁶⁷

כאשר עזב ע'אזאן את דמשק, מינה את קבג'ק וחבריו שערקו עמו על כל מחוזות סוריה. אלא שיחד עם כל אחד מהשלושה שם קצינים מונגולים ואת קטלושאה כמפקד העליון שלהם.²²⁶⁸ ייתכן שע'אזאן עשה כן מחשש שמא האמירים המנצורים יגלו נאמנות לממלוכים. מצד אחד מציינים המקורות עימותים בין קבג'ק לבין חברו המנצורי סנג'ר ארג'ואש מושל מצודת דמשק, בו האיץ הראשון בחברו למסור את המצודה לידי המונגולים.²²⁶⁹ אף נזכר כי היתה לחימה בין סנג'ר ארג'ואש המתבצר במצודה לבין קבג'ק ונציבי ע'אזאן.²²⁷⁰ אולם רוב המסורות מדגישות דווקא את מאמציו של קבג'ק לפעול לטובתם של חבריו המנצורים והאוכלוסיה בסוריה. עוד בטרם חצה ע'אזאן את הפרת, קבג'ק אסף את המסים לקטלושאה ודחק בו לסור לחלב על מנת שהוא יוכל לסדר את ענייני העיר כפי שהיו לפני בואו של ע'אזאן.²²⁷¹ אלמקריזי מציין שתושבי דמשק שמחו כאשר ע'אזאן שב

²²⁶² זבדה, 329; עקד, 3/471. עוד על רגשי החרטה של קבג'ק, ראה: עמית, שם, 23.
²²⁶³ רשיד אלדין, 3/643. אלנוירי ואלמקריזי מציינים כי בולאר מת קודם לכן, מיד לאחר שחצה את הפרת, ראה: נהאיה, 31/354; סלוק, 1/871 וכן הערה 760 לעיל.

²²⁶⁴ עמית, שם, 24.
²²⁶⁵ נהאיה 31/385; נג'ום, 8/121; עמית, שם, 25.

²²⁶⁶ עדות זו מצטט אלצפדי מפי ההיסטוריון אלעמרי, המביא את שאמר לו אביו מפי קבג'ק עצמו. בראשית הקרב עמד הצבא הממלוכי לנצח וע'אזאן רצה לערוף את ראשו של קבג'ק עקב כך. אז יעץ לו קבג'ק שלא יסוג כי הממלוכים יתקיפו רק פעם אחת. לאחר מכן, כאשר הובסו הממלוכים, ביקש ע'אזאן לנצל את ההצלחה ולהשמיד כליל את הצבא הממלוכי. קבג'ק יעץ לו כי יימנע מהתקפה שמא הממלוכים רק מעמידים פניהם כנסוגים ולמעשה מטמינים מארב לצבא המונגולי. ע'אזאן עשה כעצתו של קבג'ק. קבג'ק סיכם ואמר: "לולא אני לא היה נהרג מכם איש, ולולא אני גם לא היה נשאר מכם איש", ראה: אעיאן, 4/69; אלואפי, 24/183; אלדרר (קהיר), 3/326-327; אבן איאס, 1/407.

²²⁶⁷ עמית, שם, 25.
²²⁶⁸ סלוק, 1/894; נג'ום, 8/127.

²²⁶⁹ המקורות מזכירים דיאלוג בין קבג'ק ובכתמר אלסלח'דאר לבין ארג'ואש "הח'שדאש שלהם", בו הראשונים האשימו את סנג'ר ארג'ואש כי דם המוסלמים שיישפך יהיה באשמתו, בעוד סנג'ר ארג'ואש ענה כי דם המוסלמים הוא באשמתם של השניים, אשר יצאו מדמשק, חברו לע'אזאן ועוררו אותו לתקוף את דמשק. סנג'ר ארג'ואש, לפי המתואר, נזף בחבריו המנצורים וסרב להסגיר את המצודה, ראה: נג'ום, 8/125; כנן, 9/24; עמית, שם, 32. לאחר מכן, ארג'ואש דחה מעליו גם את נציגי העלמא' והמנהיגים המקומיים שניסו לשכנעו למסור את המצודה למונגולים. הוא האשים אותם בבגידה במוסלמים והודיע להם כי הגיע לידיו מסר סודי מהסולטאן על כך שהצבא הממלוכי כבר חונה בעזה ועליו לשמור על המצודה. לאחר מכן שוב הורה קבג'ק לעלמא' לפנות אל סנג'ר ארג'ואש בעניין המצודה אך הוא מאן לקבלם, ראה: זיטרשטיין, 64-65; אליוניני, 106-105. סנג'ר ארג'ואש שרף את המבנים שמסביב למצודה על מנת שהמונגולים לא יציבו על גגותיהם מכוונות מצור (אבן כת'יר, 14/8). כאשר יצא קבג'ק מדמשק ללוות את קטלושאה בדרכו חזרה לעראק, ניצל אר'גואש את העדרותם של המפקדים המונגולים הבכירים ושלח מהמצודה אנשים שיהרסו את מכוונות המצור שהיו מוצבים במסגד (אבן כת'יר, 9-14/8; אלמקפא, 2/16). כאשר עזבו כל המפקדים המונגולים את דמשק, עדיין עמד על המשמר והקפיד כי כל האזרחים ישמרו יומם וליל על חומות העיר (אבן כת'יר, 14/10; אליוניני, 125-126).

²²⁷⁰ נג'ום, 8/128.
²²⁷¹ אלדרר (קהיר), 3/326. לפי אלמקריזי גם בכתמר אלסלח'דאר רמז לקטלושאה לעזוב, ראה: סלוק, 1/895-896.

לארצו והפקיד את קבג'ק עליהם.²²⁷² במהלך שהותו בדמשק, עשה קבג'ק כל שביכולתו כדי להערים על המונגולים ולהגן על המוסלמים, ופעל בסתר (יכאטן) עם סנג'ר ארג'ואש מושל מצודת דמשק כדי שלא למסור את המצודה.²²⁷³ סביר להניח כי קבג'ק כמושל סוריה לא פעל באופן אגרסיבי נגד סנג'ר ארג'ואש המתבצר במצודה. ביברס אלמנצורי מציין כי "קבג'ק ובכתמר אלסלח'דאר סייעו לסנג'ר ארג'ואש להביס את המונגולים ולהקל את המצור שהוטל על המצודה".²²⁷⁴ הנחה זו מתחזקת לנוכח החנינה שקיבל מצד חבריו המנצורים זמן קצר לאחר מכן. רשיד אלדין מציין כי קבג'ק וחבריו "שכחו את מחויבותם" לח'אן והפיצו שמועות שהביאו את מולאי לסגת מסוריה.²²⁷⁵ דומה אפוא, כי קבג'ק וחבריו העורקים תימרנו בין הצורך להפגין כלפי חוץ את נאמנותם למונגולים, לבין הרצון לסייע לחבריהם המנצורים ולהקל עד כמה שאפשר את סבל התושבים בתקופת הכיבוש.

זמן לא רב לאחר עזיבת קטלושאה והנציבים המונגולים את דמשק, ביקשו קבג'ק וחבריו לשוב לחיק הסולטאנות הממלוכית. העובדה כי התקבלו בסבר פנים יפות ומונו שוב לאמירים ולמושלי מחוזות, מעידה כי חבריהם המנצורים הבינו כי עריקתם נעשיתה בלית ברירה, והעריכו את העובדה כי גם כאשר פעלו עם המונגולים, נטו בסתר ליבם אל הממלוכים וסייעו להם.²²⁷⁶ מעל לכל, העובדה כי קבג'ק, ממלוך שמוצאו מונגולי, בחר לשוב אל חיק הסולטאנות הממלוכית ולא להמשיך בחייו הנעימים כמושל מחוז המד'אן, לצד אביו ואחיו, מעידה על נאמנות ל"אידיאולוגיה הממלוכית".²²⁷⁷ דומה כי המרכיב האסלאמי היה חשוב באידאולוגיה זו. אלצפדי מציין כי במשך שהותו במדינה האילח'אנית, קבג'ק "שמר בסתר על דתו האסלאמית".²²⁷⁸ אלצפדי מזכיר עוד, כי טרם עריקתו לשטחי האילח'אנים נשאל קבג'ק אם אין בלבו צער על כך שייאלץ לזנוח את האסלאם, אולם קבג'ק ענה: "העריקה לא תשנה דבר. אני נשאר מוסלמי בכל מקום שאהיה, גם בקפריסין".²²⁷⁹ עדויות אלה מאלפות, שכן בתקופה זו העלית המונגולית התאסלמה כבר ולכאורה שאלת האסלאם לא היתה צריכה להוות כל בעיה. יש בכך חיזוק לסברה שאורח חייהם של המונגולים האילח'אנים עדיין שונה היה באופן מהותי מהאסלאם הנורמטיבי שהיה מקובל בקרב הממלוכים, והיווה חלק ממערכת הרגשות הסולידרית שלהם כלפי הסולטאנות הממלוכית. לאחר ששב אל הסולטאנות הממלוכית נלחם קבג'ק בגבורה בכל האירועים הצבאיים המרכזיים. הוא לחם בפשיטה על הבדואים בצעיד בשנת 1301/701, בהתקפה על סיס ב-1304/703 ובייחוד בקרב שקחב, בו גילה גבורה עילאית שתרמה רבות לניצחון הממלוכי, בכך שהניס את המונגולים ממקורות המים.²²⁸⁰

גבורתו של סנג'ר ארג'ואש המנצורי, אשר הגן בחירוף נפש על מצודת דמשק על אף שלו היה מסגירה היה מבטיח את חייו וזוכה אף לחיי נועם אצל המונגולים, רומזת גם היא על מניעים של "אידיאולוגיה ממלוכית"

²²⁷² סלוק, 1/899.

²²⁷³ אעיאן, 4/69; 2/466; אלואפי, 24/183.

²²⁷⁴ אלתחפה, 158.

²²⁷⁵ רשיד אלדין, 3/647. בויל אינו מקבל את דבריו של רשיד אלדין כהווייתם ורואה בהם הקדמה לחזרתו העתידית של קבג'ק לחיק הסולטאנות הממלוכית, ראה: בויל, 388-389.

²²⁷⁶ עמית, שם, 40. אבן תע'רברדי מציין כי בעת הפגישה בין קבג'ק ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, התנצל קבג'ק ואמר כי עריקתו לא היתה אלא מתוך פחד מחיסוליו של לאג'ין וזעם על מנכותמר. כאשר נודע לו ולחבריו על רצח לאג'ין, כבר תיכננו עם ע'אזאן את הפלישה לסוריה והם לא יכלו לסגת ממה שהבטיחו לו, ראה: ג'ומ, 8/129.

²²⁷⁷ עמית, שם, 38. אביו של קבג'ק כיהן כאחד מהסלח'דאריה (נושאי הנשק) של ע'אזאן ואחיו של קבג'ק היה אחד המפקדים הבכירים, ראה: זיטרשטיין, 50.

²²⁷⁸ אעיאן, 4/62.

²²⁷⁹ אעיאן, 4/67; אלואפי, 24/182.

²²⁸⁰ ראה פרק ב', סעיפים 5.5.1.4; 5.5.2; 5.5.3.

שעמדו מאחורי מהלכיו.²²⁸¹ הסברה כי האסלאם הסוני, זה אשר היה נהוג בסולטאנות הממלוכית ושעל יסודותיו התחנכו הממלוכים, היווה חלק מרכזי באידאולוגיה הממלוכית שבשמה פעל סנג'ר ארג'ואש ניכרת בכך שמיד עם כיבושה מחדש של דמשק הוא סגר את בתי היין הרבים שנפתחו בתקופת המונגולים ושפך את היינות.²²⁸² עמידתו האיתנה של ע'אזאן הביאה לכך שגם יתר מבצרי סוריה לא נכבשו, שכן מפקדיהם סירבו להיכנע לע'אזאן כל עוד סנג'ר ארג'ואש מסרב למסור את מצודת דמשק.²²⁸³

יתר אמירי המנצוריה הבכירים שערקו אל שטחי הח'אנות האילח'אנית הביעו גם הם רגשות שמאחוריהם עמדה "אידאולוגיה ממלוכית". כשהיו אצל האילח'אנים, שלחו אקוש אלפרם וקראסנקר את בניהם אל הסולטאן אלנאצר מחמד על מנת שיסבירו לו כי רק הפחד הוא שהביאם לערוק אל שטחי האילח'אנים וכי נשותיהם וילדיהם שבקהיר הם ערבון בידי הסולטאן. האילח'אן ניסה לשכנע את השניים לתקוף את סוריה, אך אקוש אלפרם בתגובה עורר את חששו של הח'אן מפני עוצמתו של צבא מצרים וגודלו.²²⁸⁴ בניהם של אקוש אלפרם ושל אידמר אלזדכאש אשר ערקו עימם שבו לאחר מכן אל מצרים מרצונם.²²⁸⁵ המקורות הערביים מציינים כי אקוש אלפרם הצטער והתחרט על עריקתו. הוא מתואר כמי שבכה בטרם עזב את סוריה.²²⁸⁶ קראסנקר ואקוש אלפרם אף כתבו לסולטאן ערב עריקתם בקשה כי יעניק להם את מצודת אלכירה וקלעת אלרום. אבן אלקואדארי מציין כי השניים היו מוכנים להסתפק בכך ולא לצאת נגד המוסלמים.²²⁸⁷ אלא שהידיעות על כך שאלנאצר מחמד עצר את אמירים מנצורים רבים ושלח כוח גדול על מנת לתפוס את השניים, לא הותירו בידיהם ברירה אלא לערוק אל האילח'אן אולג'יתו, אשר הזמין אותם לממלכתו בזרועות פתוחות.²²⁸⁸ לאחר מכן בשבתו אצל האילח'אנים הביע אקוש אלפרם באוזני ממלוכו חרטה על כך שמרדו באלנאצר מחמד ויצאו מארצו, בעוד אללה החליט על שלטונו.²²⁸⁹ אבן אלקואדארי מציין כי קראסנקר ואקוש אלפרם ראו עצמם כבוגדים באסלאם וחשו מבוכה גדולה נוכח האפשרות להילחם באחיהם הממלוכים.²²⁹⁰ הרצון להיראות אמין בעיני אולג'יתו, הוא שהניע את קראסנקר ליעיץ לאילח'אן לצאת לעבר סוריה ב-1312/712.²²⁹¹

מהלכו של לאג'ין בעת המצור על עכו הצלבנית מעיד גם הוא על אידאולוגיה ממלוכית איתנה, שהאסלאם ודאי מילא בה תפקיד חשוב. על אף חששו הרב כי אלאשרף ח'ליל יתפוס אותו ויוציאו להורג, שב לאג'ין אל הכוחות שהטילו את המצור על עכו. היה זה לאחר שסנג'ר אלקואדארי שיכנעו לשוב בטיעון כי לו יראו הצלבנים שלאג'ין בורח והצבא הממלוכי רודף אחריו, ייכשל המצור ותבוא על הממלוכים תבוסה. החלטתו האידאולוגית הזו של לאג'ין, אכן הביאה לתפיסתו וכמעט לרציחתו.²²⁹²

²²⁸¹ ראה בהרחבה על התנהלותו של סנג'ר ארג'ואש לאורך הכיבוש המונגולי, על סמך שלל מקורות, אצל עמית, 31-36. על

הבסיס האידאולוגי שמאחורי התנהגות זו: שם, 39. כמו כן ראה הערה 2269 לעיל.

²²⁸² סליך, 1/90.

²²⁸³ נהאיה, 31/401.

²²⁸⁴ סליך, 2/115; נג'ים, 9/33.

²²⁸⁵ אעיאן, 1/656.

²²⁸⁶ אעיאן, 1/568; אלואפי, 9/333; אלמנהל, 3/12-13; נג'ים, 9/32-33.

²²⁸⁷ כנז, 9/226-227.

²²⁸⁸ כנז, 9/229-230.

²²⁸⁹ אעיאן, 1/568; אלואפי, 9/333. ייתכן שדבריו של אקוש אלפרם מעידים על מרכיב הנאמנות לסולטאן, שלדעתו של

עמית, היה אחד ממרכיבי "האידאולוגיה הממלוכית", ראה: עמית, שם, 31, 39.

²²⁹⁰ כנז, 9/253, 268.

²²⁹¹ שם, 9/252.

²²⁹² אבן אלפראת, 8/119; כנז, 8/308; אלד'הבי, תאריח', 59/45.

האידיאולוגיה האסלאמית מילאה תפקיד משמעותי בעידוד הלוחמים והקניית מוטיבציה ללוחמים בקרבות נגד המונגולים. כנזכר לעיל, לשדה הקרב הובאו לא פעם חכמי הלכה, דרשנים ומדקלמי קוראן. טרם קרב ואדי אלח'זנדאר, סקר סלאר את החיילים בעוד העלמא' דרשו בפניהם ועוררו אותם ללחימה בכופרים, עד שהביאוהו לידי בכי.²²⁹³ כאשר חדרו המונגולים לחלב בשנת 1300/700, קראו האמירים שהתמקמו בדמשק לקראת העימות את קובץ מסורות החדית' של אלכח'ארי.²²⁹⁴ בקרב שקחב עוררו דרשות הג'האד שנישאו בכי והתרגשות ורצון למות קדושים למען האסלאם.²²⁹⁵ במהלך הקרב המריץ סלאר את הלוחמים כשצעק: "אנשי האסלאם יאבדו" ("הלך ואללה אהל אלסלאם"). ביברס אלג'אשנכיר וסלאר כמפקדים הראשיים, גילו גבורה עילאית בקרב זה וכמעט ש"השליכו את נפשותיהם למוות". דוגמתם האישית היא שהביאה את יתר האמירים לנהוג כמותם.²²⁹⁶ אבן תימיה חיזק את רוחם של הלוחמים על ידי כך שנשבע להם כי נצחונם מובטח. הוא ביסס את שבועתו בפרשנות פסוקי קוראן.²²⁹⁷

בניגוד לאידיאולוגיה הממלוכית שפיעמה בלכותיהם של האמירים המנצורים וחבריהם, דומה כי כוחות העזר של הצבא הממלוכי, אלו שלא הוטמעה בהם רוח האסלאם באופן שיטתי, היו נעדרי רגש סולידרי כלפי הסולטאנות שבשמה נלחמו. למשל, לקראת המלחמה מול צבא ע'אזאן שבדמשק, גויסו 800 חיילים כורדים ותורכמאנים וכל אחד מהם קיבל 600 דרהם. רובם של חיילים אלה ברח עם הכסף לאחר שנודע להם שהמונגולים חצו את הפרת.²²⁹⁸

1.10 סיכום ומסקנות

סקירת מכלול ההיבטים האסלאמיים באורח חייהם, בתנהגותם ובהתנהלותם של אמירי המנצוריה מצביעה על נאמנותם לדתם האסלאמית החדשה. אמירי המנצוריה הקפידו על קיום מצוות היסוד של האסלאם, הקימו מבני דת רבים, תמכו בלמדנות האסלאמית ובצופיות, פעלו נגד מנהגים המנוגדים לרוח האסלאם הסוני המקובל על העלמא', הפגינו יחס טוב ומטיב עם העלמא', עמדו ביחסי קרבה והערצה לשיח'ים קדושים ואף היו מביניהם שאימצו אורח חיים צופי או שהיו למלומדי דת. האסלאם שאימצו היה זה המקובל על העלמא' ודומה שגם על מרבית צאן מרעיתם, וניתן להגדירו כאסלאם סוני נורמטיבי בעל השפעות צופיות. שילוב של אמונה כנה ואינטרסים פוליטיים וכלכליים הם שהביאו להפגנת האסלאם על ידי אמירי המנצוריה. העובדה כי האמירים נשאו בעול מצוות האסלאם העיקריות ושחלקם אף הקפידו על אורח חיים סגפני והעמיקו בלימודי הדת, מצביעה על כך שרבים מחבריה עשו את פעולותיהם הדתיות באמת ובתמים "לשם שמיים". בעניין זה מקובלת עלי דעתו של עמנואל סיוון, כי עצם העובדה שאבן תימיה, איש ההלכה האמיץ וחסר הפשרות, הכיר בסופו של דבר בלגיטימיות השלטון האסלאמי של הממלוכים, בעוד שתקף את ה"אסלאם" של

²²⁹³ סליך, 1/886-887.

²²⁹⁴ אעיאן, 5/82.

²²⁹⁵ ראה סעיף 1.2.5 בפרק זה, ופרק ב' סעיף 5.5.1.4.

²²⁹⁶ נג'ום, 8/160.

²²⁹⁷ אבן כת'יר, 14/20.

²²⁹⁸ סליך, 1/907.

השליטים המונגולים, מעידה על היותם של השליטים הממלוכים מוסלמים נאמנים.²²⁹⁹ מתקבל הרושם כי האמונה בצדקתה של אידיאולוגית האסלאם תרמה לא מעט להשגיהם של הממלוכים בשדה הקרב מול המונגולים ואויביהם האחרים. עם זאת, יתרונות פוליטיים וכלכליים נלוו גם הם לקיום כמה מן המצוות שתוארו. מתן הצדקות והפטרונות על החג' העלו את יוקרתם של השליטים וביססו את שלטונם. גם להקמתם של מבני הדת הרבים נלוו אינטרסים שונים לצד אמונה כנה באסלאם. מצד אחד, מוסדות אלה הוקמו לא פעם מתוך מניעים דתיים כנים. פעמים רבות הם כללו מבנה קבר של מקדישי המבנים בסמוך להם, מתוך האמונה כי למדנות ופולחן אסלאמי על קברם הם שיאפשרו לנפשותיהם לנוח בשלום על משכבם. מצד שני, מונומנטים אלה תרמו לחיזוק ולביצור מעמדם השלטוני של הממלוכים, הבטיחו את תמיכת העלמא' בשלטונם ואת עתידם הפיננסי של צאצאיהם. גם יחסם הטוב של אמירי המנצוריה אל העלמא' ואל הצופים מבטא, כך נראה, שילוב בין הערכה כנה לנציגיה המובהקים של דת האסלאם לבין הצורך הפוליטי בתמיכתם.

המדיניות האסלאמית הנוקשה שהנהיגו הסולטאנים והאמירים ביחס לאלכוהול וכנגד בני החסות והנשים, משקפים גם הם את הפנמת הערכים האסלאמיים בקרב המנצוריה לצד הצורך הפוליטי להתחבב על העלמא', שכן, בשעה שרבים מקרב אמירי המנצוריה שתו לשכרה, הם הפגינו מלחמת חורמה כנגד האלכוהול. בעוד פקידים נוצרים ויהודים המשיכו לכהן במשרות אדמיניסטרטיביות רבות בחצרות הסולטאנים והאמירים, שוב ושוב הוצאו צווים שנועדו להגביל ולהשפיל את בני החסות. האיסורים הקיצוניים הקשורים בצניעותה של האישה, מנוגדים היו לנורמות המרכז-אסיאתיות שנוהגות היו בקרב השבטים התורכו-מונגולים.

היחס אל מוסד הח'ליפות מצד הסולטאנים ואמירי המנצוריה מצביע במובהק על האינטרסים הפוליטיים שנלוו לו. הח'ליפה ה"עבאסי" לא היה אלא סמל חסר כל כוח פוליטי שנועד לייצג למען העלמא' וההמון את ההמשכיות שבין פאר ימיה של הח'ליפות העבאסית בבגדאד לבין שלטונם של הממלוכים. חשיבותו של מוסד זה היתה בכף שביסס את הלגיטימציה השלטונית של הממלוכים הן ביחס לתושבי הסולטאנות עצמה והן ביחס לממלכות המונגוליות של אורדת הזהב והאילח'אנים.

2. המנצוריה: היבטים תרבותיים

2.1. התרבות התורכו-מונגולית לעומת התרבות הערבית

העלית הממלוכית שימרה מסורות ואלמנטים תרבותיים שנהוגים היו בקרב שבטי הערבה האירו-אסיאתית, על אף מחויבותה לאסלאם. ייתכן כי המקורות ההיסטוריים הערביים, שנכתבו על ידי מוסלמים מקומיים או על ידי צאצאי הממלוכים (אולאז אלנאס), נוטים להפחית בתיאור מרכיבים תרבותיים אלה. מכל מקום, הם מתייחסים לכמה מיסודות אלה, הניכרים מהווי חייהם של הממלוכים. בסעף זה אדון במקומה של המורשת התורכו-מונגולית בתקופת המנצוריה ביחס לתרבות הערבית-אסלאמית ובהשפעות הדדיות שבין שתי התרבויות.

Emmanuel Sivan, *Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics* (New Haven: Yale University Press, 1990), 96-100. עם שיימר נאמנות למורשת המונגולית האימפריאלית, וכלל אלמנטים שמאניסטיים ואנטי-אסלאמיים מובהקים, ראה: ברודברידג', *אידיאולוגיה, 70-66; 95-94; בוויל, 402, 392; Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamlūk Sultanate*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 59, 1 (1996), 1-10.

2.1.1. מקומן של התורכית והערבית בקרב המנצוריה

מידת ידיעתם של הממלוכים את השפה הערבית הינה סוגיה שהעסיקה את מספר חוקרים. רוב החוקרים סבורים כי שפת הדיבור העיקרית של העלית הממלוכית הייתה השפה התורכית. איילון טוען כי הממלוכים דיברו ביניהם בניב תורכי וכי ידיעתם בערבית הייתה ככל הנראה שטחית בלבד.²³⁰⁰ בדומה לכך טוענת שימל כי רק חלק קטן מבין הממלוכים היה בעל ידע מספק בערבית.²³⁰¹ האארמאן גורס כי התורכית הייתה השפה המועדפת על הממלוכים, אך לדעתו הממלוכים במאה ה-14/8 ידעו לתקשר עם המקומיים בערבית.²³⁰² רבאט סבור כי "הממלוכים דיברו תורכית ולעיתים ערבית מדוברת". הממלוכים שממוצא מונגולי דיברו ביניהם מונגולית.²³⁰³ גם פלמינג, ברקי, וינטר והמפריס מציינים כי שפת הדיבור בין הממלוכים הייתה התורכית.²³⁰⁴ המקורות הערביים אינם נוהגים להתייחס באופן מפורש לשפת הדיבור המקובלת על האמירים בימי המנצוריה, אולם מעדויות ספורות המושחות לפי תומן ניתן להסיק כי השפה התורכית היא שהיתה השפה המדוברת בין חברי העלית הממלוכית. למשל, אלצפדי מציין אנקדוטה לפיה סנג'ר אלשג'אעי החל לדבר עם ממלוכיו בתורכית (כהרגלו), כיוון שלא הבחין באיש דת מקומי שהיה במקום.²³⁰⁵ פרט זה מרתק במיוחד, שהרי ידוע כי סנג'ר אלשג'אעי למד כתיבה ערבית ו-אזכור ואף כתב בתי שיר בערבית.²³⁰⁶ שפת דיבורו, מכל מקום, הייתה התורכית. ניתן להסיק על כך שהשפה התורכית רווחה בקרב העלית השלטת גם על סמך תיאורים שונים לפיהם קאצ'ים, מלומדים ופקידים מקומיים אימצו את השפה התורכית על מנת לתקשר טוב יותר עם השליטים ולזכות במעמד ובהשפעה רבים יותר אצלם. ישנן עדויות על כך שהעלמאא', ובכללם הקאצ'ים, למדו את השפה התורכית מפי מורים.²³⁰⁷ השופט הראשי (קאצ'י אלקצ'אה) השאפעי בדר אלדין בן ג'מאעה השתתף לצד האמירים הבכירים בדיון שהתנהל בתורכית באשר לגורלו של כתבע'א.²³⁰⁸ פקיד בשם שהאב אלדין ע'אזי בן אחמד בן אלואסטי, שכינה כנאט'ר אלדולה²³⁰⁹ בתקופת שלטונם של ביברס אלג'אשנכיר וסלאר, היה בא בדברים עם האמירים בשל הידע שלו בשפה התורכית.²³¹⁰ המלומד הגדול בערבית (עלאמה) אבן אלנחאס, ציין בפני סנג'ר אלשג'אעי, לקורת רוחו של האחרון, כי הוא בעל ידע בתורכית.²³¹¹ קאצ'ים ופקידים מקומיים שהיו בעלי ידע בשפה התורכית נזכרים גם בהמשך התקופה הממלוכית התורכית.²³¹²

²³⁰⁰ איילון, "העיר המוסלמית", 323; איילון, "ממלוך", 17.

²³⁰¹ שימל, "חיי הדת במצרים", 356.

²³⁰² האארמאן, "ערבית בדיבור", 84, 91, 92.

²³⁰³ רבאט, "ייצוג ממלוכים", 69. על הממלוכים איתמש אלמחמדי וארטקאי אלחאג' שדיברו מונגולית, ראה הערות 1795 ו-180 לעיל.

²³⁰⁴ Barbara Flemming, "Literary Activities in Mamluk Halls and Barracks", in *Studies in Memory of Gaston Wiet*, ed. Myriam Rosen-Ayalon (Jerusalem: Institute of Asian and African Studies, 1977), 251; ברקי, "חינוך", 93; ברקי, העברת ידע, 11; מיכאל וינטר, "חיי הדת בדמשק", 211; המפריס, "ארכיטקטורה ממלוכית", 119, 118.

²³⁰⁵ אעיאן, 4/197.

²³⁰⁶ ראה הערות 173 והערה 2369 לעיל.

²³⁰⁷ ראה למשל: אעיאן, 5/266.

²³⁰⁸ אבן כת'יר, 13/290; אבן אלפראת, 8/228; זיטרשטיין, 43-42; ראה בעניין זה גם: האארמאן, "ערבית בדיבור", 92.

²³⁰⁹ כלומר, נאט'ר אלדואיין במצרים, ראה: נורת'רוף, קלאוון, 225.

²³¹⁰ סלוק, 2/28.

²³¹¹ אעיאן, 4/197.

²³¹² עלי בן אסמאעיל בן יוסף אלקונור, קאצ'י אלקצ'אה השאפעי (מת ב-1329/729), ידע תורכית ופרסית (אעיאן, 3/289); קאצ'י אלקצ'אה החנפי חסאם אלדין חסן אלע'ורי דיבר בתורכית עם הסולטאן אלמנצור אבו בכר (2-1341/741), וזאת על מנת לזכות במעמד רם יותר לעומת יתר הקאצ'ים הראשיים (סלוק, 2/566, 611). ג'מאל אלכפאה (מת 1344/745) שכינה הן

עדות חשובה נוספת לכך ששפת העלית הממלוכית עוד בתקופת המנצוריה היתה התורכית הקפצ'אקית ניתן למצוא בעובדה כי נמצאו גלוסרים בערבית-קפצ'אקית וחיבורי דקדוק תורכי מתקופה זו והם ששימשו לתקשורת בין העלית השלטת לצאן מרעיתה.²³¹³

אמירי המנצוריה שממוצא מונגולי שלטו, בחלקם, בשפה המונגולית והיו בקיאים בתרבותה. קבג'ק, בן למשפחת לבלרים בכירים בשירות המונגולים, הטיב לדבר ולכתוב מונגולית.²³¹⁴ איתמש אלאשרפי אלמחמדי ואחיו ארקטאי אלחאג' שלטו גם הם בשפה המונגולית ודיברו ביניהם בשפה זו. בקיאותו הרבה של איתמש גם בתרבות, במורשת ובהיסטוריה המונגולית הביאה לקידומו מתקופת שלטונו של כתבע'א ואילך. איתמש היה אחראי על התכתובות עם האילח'אנים ושימש מספר פעמים כשליח דיפלומטי של אלנאצר מחמד אילח'אן אבו סעיד.²³¹⁵ קטלובך נהג להתלבש כדרך המונגולים.²³¹⁶ סביר להניח, שמניינם של דוברי המונגולית מבין הממלוכים בתקופת המנצוריה היה רב הרבה יותר מאשר אלו מביניהם שידעו גם לכתוב ולקרוא שפה זו. למעשה נזכרים רק ארבעה אמירים בני המאה ה-14/8, בנוסף על קבג'ק, שידעו קרוא וכתוב בשפה זו, ביניהם איתמש.²³¹⁷ בכך חיזוק נוסף להנחה כי מקומם של השפה והחוק המונגולים (יאסה) בסולטאנות הממלוכית, לא היה מרכזי.²³¹⁸

המקורות מזכירים כמה מאמירי המנצוריה שלא ידעו ערבית או שדיברו ערבית באופן לקוי. יש לציין, כי קלאוון עצמו התקשה בערבית, והסיבה לכך, על פי המקורות, נעוצה בעובדה כי הגיע בגיל מאוחר אל הסולטאנות.²³¹⁹ אולם גם אמירים שהגיעו בגיל צעיר יותר לא הטיבו לדבר ערבית, בין אלו נזכרים כתבע'א וביברס אלג'אשנכיר (עד גיל מאוחר), סגן הסולטאן טרנטאי, בכתמר אלאבו בכרי וסנג'ר אלג'מקדארי הברג'ים וארקטאי אלחאג'. העובדה כי מנצורים אלו, ובייחוד חברי הברג'יה מביניהם, לא היו בקיאים בערבית, מצביעה על כך שרמת

כנאט'ר אלח'אן והן כנאט'ר אלדולה בימי אלצאלח אסמאעיל (6-1342-5/743), היה צח לשון בשפה התורכית וידע גם שפות נוספות, ראה: אעיאן, 1/144; אלשג'אעי, 275; "ערבית בדיבור", 92; רבאט, "ייצוג ממלוכי", 69-70. ח'אלד בן אסמאעיל (מת ב-1358/759), פקיד (מוקע אלדסת) בדמשק, התחבר עם האמירים (אעיאן, 2/310) ו"היה צח-לשון בשפה התורכית כזמיר" ("وكان فصيحاً في اللغة التركية كأنه فيها بلبل", אעיאן, 2/311). המסתופי סלימאן בן אבראהים (מת ב-1343-4/744), היה צח לשון בשפה התורכית הקפצ'אקית (אלואפי, 15/341; אלדרר (קהיר), 2/335) ובשירה שכתב שילב גם מילים תורכיות (אלואפי, 15/342; רבאט, "ייצוג ממלוכי", 69 הערה 28). הקאצ'י החנבלי הראשי אבראהים בן אחמד בן הלאל (מת ב-1340-1/741) לקח לו פילגשות תורכיות משוק השפחות ולמד מהן את השפה התורכית, ראה: אעיאן, 1/45; אלואפי, 5/309; אלדרר (קהיר), 1/16. וראה בעניין זה דוגמאות מהתקופה הצ'רקסית: Amalia Levani, "Who Were the 'Salt of the Earth' in Fifteenth-Century Egypt?", *Mamlūk Studies Review* 14 (2010), 82. ההיסטוריון בדר ארדין אלעיני, נזכר כמי ששלט בתורכית עד כדי כך שקרא בערבית את ספר ההיסטוריה שלו עקד אלג'מאן באונוני הסולטאן ברסבאי (1437-841-1422/825) ותרגם לו את הדברים לתורכית, ראה: רבאט, "ייצוג ממלוכי", 70.

²³¹³ האארמאן, "אלטון ח'אן", 2; האארמאן, "ערבית בדיבור", 90.
²³¹⁴ ליטל, "איתמש", 392. אעיאן, 4/62; האארמאן, "ערבים בדיבור", 101.
²³¹⁵ ליטל, "איתמש", 390-392, 397-396; איילון, "יאסה", 38 (1973), 138-136. עמית, "ממלוכים ממוצא מונגולי", 124-125; האארמאן, "ערבית בדיבור", 101-102; אליוספי, 329-330; אעיאן, 1/477, 634; אלואפי, 9/440; אלמקפא, 2/342. Reuven Amitai, "A Mongol Governor of al-Karak in Jordan? A Re-examination of an Old Document in Mongolian and Arabic", *Zentralasiatische Studien* 36 (2007), 270-274. איתמש ואחיו ארקטאי אימצו את החוק המונגולי המיוחס לצ'ינגיס ח'אן, ה-יאסה (אעיאן, 1/477, 634. ראה על היאסה: מורגן, המונגולים, 83-87). מכל מקום, ככל הנראה אין בסיס לדבריו, כפי שהראו איילון, שם, 140-142; ליטל, "איתמש", 399; עמית, שם; האארמאן, "ערבית בדיבור", 102; Reuven Amitai-Preiss, "An Exchange of Letters in Arabic between Abaqa Ilkhan and Sultan Baybars (A.H. 667/A.D. 1268-69)", *Central Asiatic Journal* 38 (1994), 27, 31.

²³¹⁶ אעיאן, 4/124.

²³¹⁷ ליטל, "איתמש", 392.

²³¹⁸ איילון, "יאסה", שם, 140-142; ליטל, שם, 400.

²³¹⁹ נג'ום, 7/325.

הוראת הערבית בחצרות האמירים ואף בטבאק שבמצודה לא היתה גבוהה. ביברס אלג'אשנכר, שככל הנראה התחנך בטבאק בתקופת שלטונו של קלאוון, החל בלימודי ערבית רק בגיל מאוחר בשבתו ככלא.²³²⁰ ספק רב אם הצליח לרכוש רמה מספקת של ידיעה בערבית מלימודיו אלה. עדות לקושי הרב שהיה כרוך בלימוד ערבית על בוריה עולה מהדברים המיוחסים לבאשקרד אלנאצרי (מת ב-1302/702), אמיר בן תקופת המנצוריה אשר העיד על עצמו: "עשרים שנה אינני מדבר בשפה התורכית מתוך רצון לשלוט בערבית".²³²¹ עדות זו רומזת על כך שמניין האמירים בתקופתו שלא היו בקיאים בערבית היה רב הרבה יותר מאלו הנזכרים על ידי ההיסטוריונים המוסלמים.

אלו מבין האמירים בתקופת המנצוריה אשר שלטו היטב בערבית, נזכרים כיוצאי דופן. האמיר אלטנבע'א אלג'אולי (מת ב-1343/744), שהיה הזואדאר של סנג'ר אלג'אולי והטיב לכתוב שירה ערבית, מתואר על ידי אלצפדי, שהכירו אישית, כ"נדיר מבני עדתו" (נאדר פי אבנאא' ג'נסה). אלטנבע'א אלג'אולי עצמו מתייחס לייחודיותו בקרב חבריו ומציין באחד משיריו כי הוא "מסתערב בשפתו, על אף היותו תורכי במוצאו".²³²²

ייתכן כי האמירים הבודדים שהיו בקיאים מאוד בשפה הערבית קיבלו את הכשרתם שלא במסגרת בית הספר הצבאי. אלצפדי מציין למשל, כי ארסלאן, הזואדאר של אלנאצר מחמד (מת ב-1317/717), עבר הכשרה אצל הקאצ'י עלאא' אלדין עלי בן עבד אלט'אהר. קאצ'י זה הוא ש"אימן אותו, הביא אותו לידי מומחיות וחינך אותו".²³²³ כפי שידון להלן, יש עדויות על כך שאף ביברס אלמנצורי הזואדאר הסתייע בפקידים מקומיים בכתיבת חיבוריו. כמו כן יש לציין שביברס אלמנצורי וארע'ון אלזואדאר, ששלטו בערבית ועסקו כזואדארים, התחנכו בבית ספר מיוחד יחד עם ילדיו של קלאוון (ראה פרק א' סעיף 2.2), כך שחינוכם היסודי היה גבוה יותר.

המקורות ההיסטוריים המוסלמים משופעים בדיאלוגים, מכתבים ואף שירה קלאסית המיוחסים לאמירים הממלוכים. על פניו חומר זה עשוי להעלות את הרושם כי הממלוכים הטיבו לדבר ולכתוב ערבית. בכל אופן, דומה כי אין בכך כל עדות על רמת הערבית של הממלוכים. הדיאלוגים אותם מזכירים ההיסטוריונים עשויים לייצג נאמנה את רוח הדברים שנאמרו, אולם קרוב לוודאי ששוכתבו וסוגננו בערבית על ידי ההיסטוריונים. רבאט, קונרמן (Conermann) ואירוויין הסבו את תשומת הלב לנקודה בעייתית זו,²³²⁴ בעוד האארמאן רואה בדיאלוגים אלה עדות לידע חלקי של האמירים הממלוכים בערבית המדוברת.²³²⁵

²³²⁰ ראה פרק א', סעיף 2.2.

²³²¹ "بقيت عشرين سنة لا أتكلم التركي حرصا على إتقان اللسان العربي", אעיאן, 1/676; ראה גם: "ערבית בדיבור", 95.

²³²² "مستعرب اللفظ للأتراك نسبته", ראה: אלואפי, 9/367; האארמאן, "ערבית בדיבור", 96.

²³²³ "درية وخرجه وهدية" (אעיאן, 1/405).

²³²⁴ רבאט, "ייצוג ממלוכים", 71. ראה הדוגמאות שמביא רבאט על הדיאלוגים הנזכרים במקורות הממלוכים שלדעתו "הומצאו, או לכל הפחות נערכו וקושטו": שם, 71-72, הערה 37, 72-74. בדומה לכך, דן סטפן קונרמן בדיאלוגים המובאים במרג'מה של תנכו אלחאסמי וטוען כי "לא ניתן לסמוך עליהם", ראה: קונרמן, "תנכו", 19. אירוויין גורס כי ההיסטוריונים "המציאו דיאלוגים" שלכאורה התנהלו בין הממלוכים. היסטוריונים אחרים ייחסו להם ערבית משובחת, בעוד אחרים שמו בפייהם במכוון ערבית עילגת, ראה: אירוויין, "היסטוריה ממלוכית", 164-165.

²³²⁵ דווקא האארמאן שעמד על ה"ליטרליזציה" של הספרות ההיסטורית הממלוכית (ראה הערה 1582 לעיל), טוען כי בדיאלוגים אלה עדות מסוימת לכך שהממלוכים ידעו לדבר ערבית. הוא מביא כדוגמא את הדיאלוג שהתרחש בין האמיר קוצון (מת ב-1342/741) ובשתאך אלנאצרי (מת ב-1341/742) כפי שנזכר על ידי אלצפדי (אלואפי, 10/143-144), ראה: "ערבית בדיבור", 91. בעניין זה יש לציין שאלמקריזי מעיר כי בשתאך דיבר תורכית בלבד, על אף שידע ערבית (סלוק, 2/614).

המכתבים הרבים המובאים במקורות מייצגים נאמנה את המסמכים האותנטיים שהחליפו ביניהם האמירים והעלמא'. מכתבים אלה כתובים בערבית גבוהה ומסוגנת וכוללים לא פעם ציטוטים מהקוראן ומהשירה הקלאסית. לדוגמא, מכתבו של אסנדמר כרג'י לסולטאן ביברס אלג'אשנכיר כולל בין השאר ציטוטים מהקוראן ומדברי עלי בן אבי טאלב.²³²⁶ קראסנקר מפאר במכתבו המליצי את אבן תימיה.²³²⁷ אקוש אלאפרם שלח מכתב חריף לווזיר אבן סעיד אלדולה לאחר שהפחית את משכורתו של אחד ממקורביו.²³²⁸ אלנאצר מחמד וביברס אלג'אשנכיר החליפו ביניהם מכתבים בערבית גבוהה עם ראשית תקופת שלטונו השלישית של הראשון עד לתפיסתו של השני.²³²⁹ אלא שנהיר כי מכתבים אלו לא נכתבו על ידי האמירים המנצורים עצמם כי אם על ידי מזכיריהם האישיים שהיו בקיאים בערבית ובידע הכללי הרב הדרוש למזכירים ולפקידים (מְקַאֵב) בתקופה זו. ברוב המקרים אין מזכירים ההיסטוריונים מי כתב את המכתבים עבור האמירים. במקרה יוצא דופן מזכיר אלנוירי כי המכתב ששלח סנג'ר אלשג'אעי מושל דמשק לקאצ'י אלקצ'אה ובו הוא מבשר לו על כיבוש קלעת אלרום על ידי המוסלמים, נכתב עבור אלשג'אעי על ידי המזכיר שרף אלדין אלקדסי.²³³⁰ עדות נוספת לכך שלא האמירים כתבו את מכתביהם בערבית עולה מכך שהיו אלה מנהיגי הבדואים בסוריה (הם או פקידיהם) שרשמו עבור האמירים את מכתבי התיווך. קבג'ק נעזר במחמד בן עיסא ובצאחב עז אלדין חמזה בן אלקלאנסי כאשר ביקש לשוב אל חיק הסולטאנות,²³³¹ בעוד מהנא בן עיסא כתב אל האילח'אן בשם של קראסנקר, אקוש אלאפרם ואסנדמר בבקשה להעניק לשלושה חסות בשטחו.²³³²

כמה וכמה מאמירי המנצוריה נזכרים כמי ששוררו בתי שיר בערבית. הבולטים שביניהם הם אקוש אלאפרם, כתבע'א, ביברס אלג'אשנכיר, קבג'ק, בידרא, בכתמר אלסלחזאר, אלבכ'י ונוע'אי אלג'מדאר.²³³³ בדומה לכך, שירי שבח רבים נכתבו לכבודם של האמירים, שגמלו למשוררים ביד רחבה על שיריהם.²³³⁴ מכל מקום סביר להניח כי בתי השיר המיוחסים למנצורים הוספו על ידי המחברים הערבים, במטרה להציג את החומר ההיסטורי בצורה מהנה ומבדרת יותר. הדברים נכונים במיוחד לגבי התקופה הממלוכית, שבה, כך דומה, חלה "פופולריזציה" של הספרות ההיסטורית.²³³⁵ אשר לשירי השבח שנקראו באוזני האמירים, ספק כמה השיגה הבנתם את תוכן הדברים.²³³⁶ בהקשר זה יש להזכיר גם את חיבוריו של ביברס אלמנצורי. אמיר מנצורי זה

²³²⁶ נג'ום, 8/256-257.

²³²⁷ אלדרר (בירות), 3/247.

²³²⁸ אעיאן, 1/568; אלואפי, 9/330-331.

²³²⁹ המקורות מביאים את נוסח ההתכתבות בערבית, ראה: אעיאן, 2/73; אלואפי, 10/349-350.

²³³⁰ נהאיה, 31/331.

²³³¹ אעיאן, 4/70; אלואפי, 24/184; אלדרר (קהיר), 3/326. חמזה בן אסעד אלקלאנסי כיהן כמפקח על האוצר בדמשק

וממחטב העיר (אעיאן, 4/255-256) ונתמנה לווזיר בדמשק ב-1311/710 (שם, 2/298).

²³³² אעיאן, 4/95; אלואפי, 24/218.

²³³³ למשל, כאשר עזב אקוש אלאפרם את סוריה לטובת המונגולים האילח'אנים, שורר בית שיר מקציצה של אבו פראס אלחמדאני (אעיאן, 1/568; אלואפי, 9/33; אלמנהל, 3/12-13. וכן ראה: אלואפי, 9/335). כאשר נתמנה בידרא לסגן הסולטאן אלאשרף ח'ליל שורר בידרא מספר בתי שיר כתגובה לברכתו של הקאצ'י שבא לברכו (עקד, 3/35). כאשר ברחו קבג'ק וחבריו המנצורים (בכתמר אלסלחזאר, אלבכ'י, אלעזאז ובזולאר) מאימת לאג'ין שוררו הם שלושה בתי שיר (זבדה, 317). בתי שיר מיוחסים גם לסולטאנים ביברס אלג'אשנכיר (אעיאן, 2/71) וכתבע'א (אעיאן, 4/144) וכן לנוע'אי אלג'מדאר (נג'ום, 8/254).

²³³⁴ ראה בסעיף 2.1.4. להלן.

²³³⁵ ראה הארמאן, "הסרה ושימור צורות קלאסיות", 53-60, ובייחוד על מקומה של השירה בספרות ההיסטורית בתקופה זו, ראה: שם, 56.

²³³⁶ דוגמא מאלפת בעניין זה מזכיר תאג' אלדין אלסבכ'י (מת ב-1370/771). הוא מעיד על מקרה בו שירת שבח לנביא מחמד נקראה באוזני האמירים, אך אלו לא הבינו אותה כלל, ראה: ברקי, "חינוך", 107.

שיבץ בכרוניקות שכתב ציטוטים רבים מהשירה הערבית הקלאסית, פרי עטם של משוררים בני התקופה הג'אהלית, האמיית והעבאסית.²³³⁷ על אף שביברס אלמנצורי היה ככל הנראה בעל ידע נרחב בערבית, הוא אינו אחראי, לטעמי, על ציטוט השירה הרבה הנזכרת בחיבורו, שכן המקורות הערביים מציינים כי ביברס קיבל סיוע בכתובת ספרו מצד פקידים מקומיים.²³³⁸ סביר מאוד, אם כן, כי רוב בתי השיר הנזכרים משקפים את הידע של אותם פקידים ערבים ולא את בקיאותו של ביברס במורשת הערבית אסלאמית.

כמה מבין אמירי המנצוריה שקדו על איסוף ספרים יקרי ערך, כגון קוראנים, ספרי דת ומסורת, היסטוריה ומדעים אחרים. לעיל הוזכרו ארע'ון אלדואדאר, קטלובך, אסנדמר כרג'י, קטלובך, כהרדאש אלזראק, בכתאש אלמנכורסי וביברס אלג'אשנכיר.²³³⁹ סביר כי רוב האמירים האלו ידעו ערבית ברמה נאותה, אולם עיסוק זה, שהצריך השקעה כספית רבה, מעיד בעיקר על ההערכה הרבה שהאמירים רחשו, או שביקשו להראות, כלפי התרבות הערבית ודת האסלאם.

לסיכום, אם כן, עולה כי סברתו של איילון, לפיה "רוב הממלוכים ידעו ערבית באופן שטחי בלבד", נכונה לגבי תקופת המנצוריה ואף לאחריה.

2.1.2. המורשת התורכו-מונגולית בקרב המנצוריה

המקורות הערביים מזכירים כמה ממנהגיהם הבולטים של הממלוכים שמקורם בתרבות התורכו-מונגולית. אחד ממנהגים אלו הוא שתיית הקמז, משקה אלכוהולי המופק מחלב סוסות, אותו נהגו לשתות השבטים התורכו-מונגולים האסיאתים עוד מימי קדם.²³⁴⁰ הממלוכים לא ויתרו על ההנאה שבשתיית הקמז, מנהג המסמל את המשכיותה של המורשת התורכו-מונגולית, שאף מנוגד לאסלאם. לעיל הוזכרו הסולטאנים והאמירים המנצורים הנזכרים כמי ששתו משקה זה.²³⁴¹ בנוסף לקמז, נהגו הממלוכים לשתות גם יין ומשקאות אלכוהולים נוספים דוגמת אלבוזה או אלמזר.²³⁴²

ידוע כי הממלוכים שימרו גם מסורות אכילה אחרות המוכרות להם מארצות מולדתם שגם הם עמדו בניגוד להלכה האסלאמית המקובלת. הסעודות הגדולות שערכו כללו בשר סוסים, שאכילתם בעייתית לפי החוק האסלאמי. למשל, במשתה שערך אלאשרף ח'ליל ב-1293/692 לרגל ברית המילה של אחיו מחמד (לימים

²³³⁷ ביברס אלמנצורי מזכיר בשתי הכרוניקות שכתב עשרות רבות של קטעי שירה, המובאים בקשר לאירועים ההיסטוריים השונים. המשורר המצוטט ביותר הוא אלמתנבי המפורסם (מת ב-965/354), ראה: זכדה, 3, 59, 105, 139-140, 154-153, 154, 156, 175, 375, 393; אלתחפה, 228. ציטוטים ממשוררים ג'אהלים ומראשית האסלאם, ראה למשל: זכדה, 51, 331, 71; אלתחפה, 191. ציטוטים ממשוררים מהתקופה האמיית ראה למשל: זכדה, 38, 52.

²³³⁸ מזכירו של ביברס אלמנצורי, אבו אלברכאת אבן כבר אלקבטי אלנצראני, הוא שסייע לו בחיבור הכרוניקה (אלמקפא, 2/533; אעיאן, 2/80; אלואפי, 10/352; אלדרר (קהיר), 2/41; אלמנהל, 3/477; סלוק, 2/269; נג'ום, 9/264). אבן תע'ריברדי מצייין כי ביברס אלמנצורי הסתייע בכתובת חיבורו בהתחלה במזכירו שמש אלריאסה רכבי אלנצראני, ראה: נג'ום, שם. ריצ'ארדס מזכיר מקורות נוספים הדנים באופי הסיוע שקיבל ביברס אלמנצורי בחיבורו וטוען כי "יש להיזהר מההנחה כי מפעל ספרותי שכזה היה מעבר ליכולותיו של ביברס כממלוחך", ראה: ריצ'ארדס, "ביברס אלמנצורי", 39.

²³³⁹ ראה לעיל סעיף 1.5 בפרק זה.

²³⁴⁰ הקמז הינו משקה אלכוהולי המופק מחלב סוסות שנחבץ. המקורות הסיניים מציינים שהתורכים הקדומים נהגו לשתות משקה זה וב"היסטוריה הסודית של המונגולים" נזכר הנער צ'ינגיס ח'אן כמי שמצא מקלט באוהל בו נחבץ החלב כל הלילה עד השחר. עד היום שותים הנוודים בצפון מזרח אסיה את המשקה הזה, ראה: J.A. Boyle, "Kumis", EI², 5/373-374. איש המסעות אבן בטוטא אשר ביקר בחצי האי קרים בשנת 1324/724 מעיד כי תושבי המקום התורכים שותים את הקמז, ראה: ابن بطوطة, محمد بن عبد الله, رحلة ابن بطوطة: المسماة تحفة النظار في غرائب الامصار (بيروت: دار الكتب العلمية, 1992), 339.

²³⁴¹ ראה סעיף 1.6 לעיל.

²³⁴² משקה אלבוזה (או אלבוטה) הופק מקמה או תמרים ומשקה אלמזר מדגנים, ראה: נצאר, 115, לייך, 2711.

הסולטאן אלנאצר מחמד) ושל אחינו מוסא בן עלי בן קלאוון, נשחטו 500 סוסים.²³⁴³ בשר סוסים היה גם חלק מהמזון שהוגש בחגיגות נוספות בתקופתו של אלנאצר מחמד.²³⁴⁴ המסורת המוסלמית אוסרת על אכילת בשר סוסים, כיוון שהנביא מחמד נמנע מלאכול זאת. על אף שמייסד האסכולה החנפית, אבו חניפה (מת ב-767/150) קבע אף הוא כי בשר סוסים אינו מותר לאכילה, הממלוכים המשיכו לאכול אותו. הם מצאו לכך פתרון בכך שנמנו על קבוצת מיעוט של האסכולה החנפית שהתירה אכילת בשר זה.²³⁴⁵ המונגולים האויראטים הרבים שהגיעו בואפדיה של שנת 1295/695 והתמזגו עם העלית הממלוכית השלטת, לא רק שהמשיכו לאכול בשר סוסים, אלא אף נהגו לשחוט את הבהמות בדרך המנוגדת לאסלאם, של הכאת הבהמה עד למותה.²³⁴⁶

תרגילי הפרשות של הפרוסיה (פרוסיה) הינם ביטוי נוסף לשימור מסורות הלחימה של הערבה האירו-אסיאתית. כנזכר בפרק א', הפרוסיה מכונה "אומנויות התורכים" (פנון אל־אֶתְרֶאד) ומכאן שכללה אלמנטים מרכז-אסיאתיים, על אף שככל הנראה גם המשיכה מסורות לחימה מזרח תיכוניות. הפרוסיה כוללת, בין השאר, את הקֶשְׁתוֹת (ירי חצים), משחק ברומח, פולו, היאבקות וציד. הסולטאן אל־ט'הר ביברס הוא שהכניס את הפרוסיה באופן אינטנסיבי לחיי הממלוכים, אולם היא התפתחה והשתכללה בימי המנצוריה.²³⁴⁷

המקורות הערביים מציינים מקרה בו קלאוון ואנשיו נהגו לפי פרקטיקה שמאניסטית של ניבוי עתיד על פי כתף שרופה של כבש. לפי הכתוב במקורות הערביים, קלאוון ביצע בדיוק את המנהג הידוע לו מארצות מולדתו.²³⁴⁸ מקרה זה, יש לציין, הינו ייחודי ואינו נזכר ביחס לחברים אחרים מקרב העלית הממלוכית, כך שקשה לדעת אם היו מבין הממלוכים בתקופת המנצוריה, או בכלל, מי שהמשיכו לשמר מנהג זה.

מאפיינים נוספים, סמליים בטבעם, בידלו את העלית הממלוכית מהאוכלוסיה הנשלטת וביטאו את מקורותיה התרבותיים הזרים. שמותיהם של האמירים בתקופה הממלוכית בכללותה, גם אם אינם מייצגים את שמותיהם המקוריים אלא ניתנו להם עם הגיעם לשטחי הסולטאנות, הינם שמות תורכו-מונגולים מובהקים.²³⁴⁹ ואכן, מתוך כ-200 אמירים הנדונים בחיבור, רק שלושה נשאו שמות מוסלמים-ערביים (עבדאללה, מבארך ועזאז), בנוסף לשמותיהם של שלושת הסריסים המנצורים שהינם גם כן שמות ערביים (מרשד, מח'תאר ואלפאח'ר). בדומה לשמות ולשפה בה דיברו, נבדלו אמירי המנצוריה גם בלבושם, שהיה מפואר ביחס לכל המעמדות האחרים. הסממן הבולט ביותר לייחודם של הממלוכים בלבוש היה הפלוקה, או ה-כלפתא, מגבעת ארוכה שחבשו

²³⁴³ לבנוני, "אוכל", 216.

²³⁴⁴ למשל, בשר סוסים הוגש בחגיגות החתונה בין בתו של אלנאצר מחמד לאמיר קוצון (לבנוני, שם) ושל אנוק בן אלנאצר מחמד בשנת 1332/732 (סליך, 2/346; נג'ום, 9/102). מאכל זה הוגש גם במשחה שערך אלנאצר מחמד לכבוד האמירים ב-1337-8/738 (סליך, 2/453). ראה דוגמאות נוספות אצל לבנוני, שם, 216, הערה 93.

²³⁴⁵ לבנוני, שם, 216.

²³⁴⁶ לבנוני, שם, 220.

²³⁴⁷ ראה הערה 185 לעיל.

²³⁴⁸ לפי המסופר, קלאוון בחר כבשים בעלי אברים בריאים במיוחד וחילק אותם בין חבריו ה'שדאשים'. הוא ציווה שכל אחד מהם ישחוט את הכבש בידיו, כפי שנהגו לעשות בארצותיהם. הוא החל לשחוט תחילה את הכבש שלו ופשט את עורו, צלה אותו בידיו וכשסיים ביקש מהאמירים שיאכלו עימו. לאחר מכן לקח את הכתף הימנית של הכבש ואכל את בשרה, קילף אותה, והשאירה עד שתתייבש. הוא הניף אותה מעל האש, הביט בה ממושכות, ירק עליה, קילל אותה והשליך אותה מידו. הוא הצטיין בידע שלו בהתבוננות בכתף. אף אחד מהאמירים לא העז לשאול על מה שראה בה קלאוון. לבסוף אמר כי ראה שקבג'ק יחד עם ממלוך אחר שנלקח מהשבויים המונגולים עתידים לברוח אל המונגולים, ראה: אעיין, 4/63-64; אלואפי, 24/180; אבן אלפראת, 8/94-95; אבן איאס, 1/406. על מקורותיה השמאניים של פרקטיקה זו ראה: מורגן, פרס, 53.

²³⁴⁹ איילון, "העיר המוסלמית", 322.

למראשותיהם, אולם הם התבדלו גם בפרטי לבוש נוספים.²³⁵⁰ כמו כן התבדלו הממלוכים בזכותם לרכישת ממלוכים ורכיבה על סוסים.²³⁵¹

2.1.3. "תורכיפיקציה" בקרב מקומיים

מקומיים שביקשו להשתלב בעלית הצבאית והפוליטית אימצו כמה ממאפייניה התרבותיים של העלית השלטת. אחד הביטויים הבולטים ביותר לתורכיפיקציה של האוכלוסיה הנשלטת ניכר בעובדה כי לא מעט מבין הפקידים למדו את השפה התורכית, כפי שנדון לעיל. אלא ש"תורכיפיקציה" או "ממלוכיזציה" כללה גם פעולות נוספות, כמו התחברות עם האמירים, אימוץ סגנון לבוש כשל האחרונים, רכישת ממלוכים, עיסוק ב-"פרוסיה" ולעתים אף שינוי שם.

מחמד בן אלשיח'י המכונה ד'ביאן היה ככל הנראה תושב קהיר שעבר בצעירותו לאזור עראק. הוא הגיע ממארדין לשטחי הסולטאנות הממלוכית עם שליחו של האילח'אן אחמד (1280/678 – 1282/680). משמת השליח, עבד כתופר כובעים בקהיר. הוא החל להתלבש בבגדי האג'נאד, קשר עצמו עם ביברס אלג'אשנכיר ובזכות כך קיבל אמירות טבלח'אנאד, כיהן כשד אלדואין, ואלי קהיר, נאט'ר אלח'אן ולבסוף כוזיר במצרים. הוא נשא לאישה את בתו של האמיר בהאדר ראס נובה, והעניק לאחד מבניו את השם התורכי ג'רכתמר.²³⁵² וזיר אחר, הוא תאג' אלדין אבן חנא (מת ב-1307-8/707), נהג להתאמן בתרגילי הפרוסיה התורכיים, השתתף בפשיטות והיה יוצא לציד.²³⁵³ אבראהים בן ח'אלד בן עבאס אלאנצארי, שעבד בשוק הנחושת בדמשק, התחבר עם אקוש אלאפרם, קיבל אמירות והיה לוזיר בדמשק.²³⁵⁴ הצורף העני חסן בן עלי בן מחמד בן אלנשאבי, נכנס לשירותו של ג'נדי, קיבל אמירות טבלח'אנאד ונשא את הלקב עמאד אלדין. הוא היה לואלי אלכר בדמשק ולואלי דמשק.²³⁵⁵ הפקיד הבכיר גמאל אלכפאה, הנזכר לעיל כצח לשון בשפה התורכית, היה חובש על ראשו כלותה ומשחק פולו עם הסולטאן בהיפודרום. הוא קיבל אמירות מאה.²³⁵⁶ אבראהים המוסיקאי קיבל אקטאע וחבש על

²³⁵⁰ על הייחוד בלבוש הממלוכים ראה: מאייר, *לבוש ממלוכי*, 15-35, לעומת לבוש העלמאא': שם, 49-55; איילון, "ממלוך" 17. על כיסוי הראש המכונה kalluta, שמקורו הפרסי הוא kulota או gyulu-teh בתורכית ("מעין כובע"), ראה: אלקלקשנדי, קהיר, 2/288; מאייר, שם, 17, 58; Albrecht Fuess, "Sultans with Horns: The Political Significance of Headgear in the Mamluk Empire", *Mamlūk Studies Review* 12, 2 (2008), 76-77, 82, 89. מלבושי אמירי המנצוריה כללו אבנטי זהב, אבני חן, בדים יקרים, בגדי משי, כובעים רקומים בחוטי זהב, ועוד. ראה למשל תיאור מלבושם של קבג'ק (אעיאן, 4/69), אקוש אלאפרם (אעיאן, 1/567), קטלובך (אלואפי, 24/261), סלאר (אעיאן, 2/494; אלואפי, 16/58) והבגדים שהעניק קראסנקר לממלוכיו (אעיאן, 4/98). אמירים שביקשו להפגין את צניעותם או סגפנותם, כמו לאג'ין, אקוש אלאשרפי, אידמר אלח'טירי ואלטברס אלמנצורי, נמנעו מללבוש בגדים מפוארים, ראה סעיף 1.4 לעיל. על הסמל ההראלדי (רנד) אותו נשאו על האמירים וממלוכיהם על בגדיהם, ראה: Mayer, L.A. *Saracenic Heraldry* (Oxford: Clarendon Press, 1933); Estelle Whelan, "Representations of the Khāṣṣakīyah and the Origins of Mamluk Emblems", in *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World, Papers from a Colloquium in Memory of Richard Ettinghausen*. Institute of Fine Arts, New York University, 2-4 April 1980, ed. Priscilla P. Soucek (University Park, Pennsylvania and London: Pennsylvania State University Press, 1988), 219-243; Michael Meinecke, "Zur mamlukischen Heraldik", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 28, 2 (1972), 213-287.

²³⁵¹ איילון, "העיר המוסלמית", 323; פוס, שם, 74.
²³⁵² *זבדה*, 380-379; אעיאן, 2/360; כנז, 9/125; תאלי, 73; סלוק, 2/14; נהאיה, 32/87; אלמנהל, 5/334-335. וראה עוד על אודותיו: ריצ'ארדס, "וואלי קהיר", 447-448; ריצ'ארדס, "ביברס אלמנצורי", 43.

זבדה, 380-379; סלוק, 2/11, 14.

²³⁵³ אעיאן, 5/115; אלדרר, (חידראבאד), 4/201.

²³⁵⁴ אעיאן, 1/71-172.

²³⁵⁵ שם, 2/205.

²³⁵⁶ שם, 1/143-145.

ראשו את הכלותה.²³⁵⁷ מקרה מראשית התקופה הצ'רקסית מעיד על כך שהיו מקומיים שאף שינו את שמם על מנת להתקבל לשורות העלית הממלוכית. תושב חלב מכר עצמו כממלוך ושינה את שמו לאסנבע'א אלזרדכאש. הוא הצליח להתקדם בשל כך עד שזכה להיות ממקורבי הסולטאן אלנאצר פרג' בן ברקוק (1399/801 – 1405/807), שאף השיא אותו לאחותו ומינה אותו לסגנו בעת היעדרותו.²³⁵⁸ פרקטיקות "תורכיות" כאלו ואחרות רווחו בקרב פקידיים בכירים גם מתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ואילך.²³⁵⁹ מלומדים ופקידיים מקומיים בני תקופת המנצוריה אף כתבו והעתיקו ספרים על יסודות השפה התורכית.²³⁶⁰

המורשת התרבותית התורכו-מונגולית השפיעה אף על הספרות ההיסטורית הערבית-מוסלמית מהתקופה הממלוכית. האמיר הצאלחי הבכיר ביסרי (מת ב-698/1298) שימר בספריתו "ספרים תורכים" בהם חומר מיתולוגי על מוצאם של התורכים והמונגולים. ההיסטוריון בן תקופת המנצוריה אבן אלדואדארי (מת אחרי 1335/736), שהיה נכדו של האמיר איבך אלמעט'מי (מת בין 647-8/1250-642-3/1245) מצד אביו, ומצד אמו נכדו של אמיר אחר מקרב הבחריה הקפצ'אקית, העתיק וערך חומר זה בחיבוריו ההיסטוריים.²³⁶¹ אבן אלדואדארי אף כינס חוג של מלומדים מקומיים שעסק בלימוד התרבות וההיסטוריה התורכית.²³⁶² האארמאן טוען כי אבן אלדואדארי, כנציגם של אולאד אלנאס התורכים, הוא רק דוגמא אחת ל"חדירתם של התימות, המוטיבים והטופוסים התורכיים אל תוך הצורות המסורתיות הישנות והקלאסיות של ההיסטוריוגרפיה הערבית".²³⁶³ האארמאן אף טוען כי תהליך זה, שמקורו ב"תפיסה הפופולרית של ההיסטוריה" בקרב התורכים, הביא לשינוי אופיה של ההיסטוריוגרפיה הערבית-מוסלמית.²³⁶⁴

2.1.4. שערוב בקרב המנצוריה

העובדה כי המנצורים המשיכו לשמר יסודות תרבותיים תורכו-מונגוליים ובראש וראשונה את שפתם, אינה מעידה על כך שמקומה של התרבות המקומית, ובכלל זה השפה הערבית, היה נמוך בעיניהם. מחויבותם לאסלאם ואמונתם הכנה של רבים מהם הביאה עמה את הרצון והצורך ללמוד את השפה הנאצלת בה גילה האל את דבריו ושבה נכתבה המסורת הנבואית. מעבר לכך, ידע הערבית היה חיוני עבור האמירים הזרים על מנת לתקשר בצורה ישירה ובלתי אמצעית עם צאן מרעיתם, להתחבב עליהם ובכך לבסס את הלגיטימציה השלטונית שלהם. כמה מן המנצורים נזכרים כמי שהעמיקו במיוחד בלימודי הערבית והטיבו בכתביה, הם ביברס אלמנצורי,²³⁶⁵ ארע'ון אלדואדאר,²³⁶⁶ קטלובך²³⁶⁷ ובידרא.²³⁶⁸ שניים מאמירי המנצוריה נזכרים כמי שכתבו

²³⁵⁷ שם, 1/82.

²³⁵⁸ אלסח'אוי, 2/312.

²³⁵⁹ ראה הערה 2312 לעיל. רק בשנת 1329/729 הוציא הסולטאן אלנאצר מחמד הוראה כי אסור לפקיד (כאמב) או לאזרח (עאמי) לרכוש לעצמו ממלוכים תורכים (נג'ום, 9/92; סלוק, 2/313).

²³⁶⁰ מלומד וסוחר בשם מחמד בן עבד אלולי בן אבי מחמד ח'ולאן (1246-7/644-1301-2/701) כתב ספר ביסודות השפה התורכית ששמו "המשענת החזקה בשפה התורכית" ("العمدة القوية في اللغة التركية"), ראה: אלואפי, 4/74. מעתיק ספרים בשם עבד אלרחמאן בן מוסא בן עמר שמת ב-1315/715, העתיק את הספר העוסק בשפה התורכית: "الدرة المضية في اللغة التركية" (אעיאן, 3/48).

²³⁶¹ האארמאן, "אלטון ח'אן", 9-6, 17. על ייחוסו של אבן אלדואדארי, ראה: שם, 8-9. ראה תיאור נרחב של החומר המיתולוגי הזה: שם, 10-31.

²³⁶² כנ, 7/218-219; האארמאן, "אלטון ח'אן", 17.

²³⁶³ האארמאן, שם, 33.

²³⁶⁴ שם, 36.

²³⁶⁵ ראה הערה 2114 לעיל.

שירה ערבית. ביברס אלמנצורי ואלצפדי מצטטים שלושה בתי שיר של סנג'ר אלשג'אעי שנמצאו בכתב יד לאחר מותו, הקוראים להתחזק באמונת האסלאם.²³⁶⁹ גם קטלובך כתב שירה בכתב ידו "החזק והטוב".²³⁷⁰ על אלו ניתן להוסיף מלומדי דת נוספים מקרב אמירי המנצוריה, דוגמת סנג'ר אלג'אולי, אאל מלך, לאג'ין אלרומי, קליג' אלמנצורי ואסנדמר כרג'י, שסביר להניח כי היו בעלי ידע בערבית.²³⁷¹ אמירים נוספים בני המאה ה-14/8 נזכרים כבעלי עניין בדת או בשפה הערבית.²³⁷²

רבים יותר היו האמירים שהערכתם לתרבות הערבית התבטאה ביחסם לספרות ולשירה הערבית. ביטוי בולט ליחסם האוהד של הממלוכים למורשת הספרותית הערבית-אסלאמית הוא עיסוקם באיסוף ספרים, כנזכר לעיל.²³⁷³ אמירי המנצוריה מודעים היו גם לעובדה כי השירה הקלאסית, הקצידה, הינה כתר תפארתה של התרבות הערבית. האמירים העריכו את השירה הערבית, והיו מביניהם, כנזכר לעיל, גם מי שניסו כוחם בכתיבת שירה.²³⁷⁴ ההערכה לשירה הערבית מצד המנצוריה התבטאה גם במסורת של שירי השבח לשליט. שירת שבח ופאר היוותה אמצעי חשוב לביסוס הלגיטימציה השלטונית של אמירים אלה. אמירי המנצוריה העריכו עד מאוד שירי שבח המפארים את נדיבותם, אומץ ליבם והגנתם על האסלאם, גם אם לא הבינו עד תום את הערבית ששוררה בפניהם. למשל, אקוש אלפרם העניק כסף ורכוש רב עבור קצידה שנכתבה עבורו.²³⁷⁵ לאחר כיבוש עכו חיברו משוררים מקומיים שירי הלל רבים לממלוכים התורכים מגני האסלאם והתרבות הערבית.²³⁷⁶ שירי שבח ערביים חוברו גם לאחר כיבוש קלעת אלרום.²³⁷⁷

הערבית היתה שפת התקשורת הכתובה בתוך הסולטאנות הממלוכית, ובמקרים רבים גם שימשה כשפת התכתובות עם הממלכות המונגוליות.²³⁷⁸ הממלוכים שיגרו את מכתביהם אל האילח'אנים בערבית ובמקרים שבהם הגיעו מכתבים במונגולית, הם תורגמו או תועתקו לערבית. מקרה שכזה ארע בשנת 1300/700 כאשר הגיע מכתב מע'אזאן שהיה כתוב, למרבה ההפתעה, במונגולית ולא בערבית.²³⁷⁹ עוד קודם לכן בתקופת שלטונו של קלאוון הגיע מכתב במונגולית מאורדת הזהב ואף הוא שוערב.²³⁸⁰ אף שהאמירים עצמם לא כתבו את המכתבים המסוגגנים אלא פקידיהם, ובמקרים מסוימים סביר כי הדברים תורגמו בפניהם, עצם העובדה כי

²³⁶⁶ האארמאן, "ערבית בדיבור", 95.
²³⁶⁷ אעיאן, 4/124, אלדרר (קהיר), 3/337.
²³⁶⁸ בידרא, "אהב את ה-אדב והיה בעל כתב יד טוב" (תאלי, 58).
²³⁶⁹ זכדה, 302; אלואפי, 15/477.
²³⁷⁰ אעיאן, 4/124. אלמקריזי מציין את חוות דעתו השלילית על השירה שקרא מפרי עטו של קטלובך, ראה: אלדרר (קהיר), 3/338.
²³⁷¹ אמירים אלו נדונו בסעיף 1.5 לעיל.
²³⁷² האארמאן, "ערבית בדיבור", 95-100.
²³⁷³ ראה סעיף 1.5 לעיל. שם גם נזכרים אמירים נוספים בני תקופת הנאצריה.
²³⁷⁴ בנוסף לסנג'ר אלשג'אעי וקטלובך (ראה הערות 2369 ו-2370 לעיל), גם אלטנבע'א אלג'אולי ובאשקרא אלנאצרי נזכרים כמי שכתבו גם שירה, ראה: "ערבית בדיבור", 95. כמו כן ראה על סנג'ר אלזואדארי הצאלחי (אעיאן, 4/464). האארמאן מזכיר עוד שלושה אמירים המיוחס להם עיסוק ספרותי, ראה: שם, 95, הערה 57.
²³⁷⁵ אעיאן, 1/571-572; אלואפי, 9/334-335; אלמנהל, 3/12. בדומה לכך, אלנאצר מחמד ותנכו העניקו כסף ורכוש לממלוך של סנג'ר אלג'אולי ששייב אותם בקצידות שלו, ראה: אלדרר, (חידראבאד), 1/407.
²³⁷⁶ אבן אלפראת, 8/115; נהאיה, 31/200-208; זכדה, 281-280; זיטרשטיין, 7-4; אבן איאס, 1/329.
²³⁷⁷ זיטרשטיין, 20-17.
²³⁷⁸ לפי אלעמרי, המכתבים שיצאו אל הממלכות האילח'אנית והצ'אגאטאית נכתבו בערבית, בעוד אלו שנשלחו אל אורדת הזהב נכתבו במונגולית ולעתים גם בערבית, ראה: ליטל, "איתמש", 393.
²³⁷⁹ המכתב תורגם לערבית או נכתב באותיות ערביות (עֶרְבִי). ורק למחרת היום נקרא בפני הסולטאן, ראה: סליק, 1/915.
²³⁸⁰ זכדה, 234.

הערבית היתה שפת התכתובות הרשמית של הסולטאנות הממלוכית תרמה למעמדה העליון של הערבית וליוקרתה ביחס לשפת הדיבור התורכית.

כפי שהמקומיים שביקשו להשתלב בשורות העלית הפוליטית והמנהלית למדו תורכית ועברו "תורכיפציה או ממלוכיזציה", אלו מבין הממלוכים שביקשו להשתלב בעולם הלמדנות האסלאמית, או להתחבב על שכבת המלומדים, עברו שערוב שכלל התמקצעות בשפה הערבית ולעיתים אף שינוי השם התורכי לשם ערבי. לעיל נדונה דוגמא אחת של ממלוך מסתערב, הוא אלטנבע'א אלג'אולי.²³⁸¹ ממלוך בשם סנג'ר (מת בשנת 1325/725) שהתמקצע בלימודי המשפט המוסלמי והערבית, שינה את שמו לטלחה, על מנת להיכנס לחוג המלומדים המקומיים.²³⁸² המקורות המוסלמיים מזכירים עוד שני אמירים הנזכרים בכינוי "אלמסתערב" מבין ממלוכי *הבחריה* של אלצאלה איוב, הם ארקטאי ובלבאן.²³⁸³

2.1.5. סיכום ומסקנות

ביטויי התורכיפציה והשערוב שנדונו לעיל מצביעים על המתח התרבותי בו מצויים היו חברי העלית הממלוכית השלטת. מצד אחד, הם שימרו את שפתם התורכית כשפת הדיבור היומיומית, נשאו שמות תורכיים, התאפיינו בלבוש מיוחד, וחלקם הגדול המשיך אף לשמר מנהגים אנטי-אסלאמיים כגון שתיית *הקמו* אלכוהולי. מאידך, העלית הממלוכית רחשה הערכה רבה לשפה הערבית, הן מתוך אמונה באסלאם והן על מנת לחזק את הלגיטימציה השלטונית שלה בקרב צאן מרעיתה. על אף שקשה לעמוד באופן מדויק על מידתם והיקפם של שני תהליכים מנוגדים אלה, ניכר כי לשניהם היה מקום בתרבותם של אמירי המנצוריה. להלן אדון בפרקטיקה תרבותית שרווחה בקרב האמירים הממלוכים, היא המושב הבידורי, כביטוי נוסף למתח, או לסימביוזה, שבין התרבות התורכו-מונגולית לערביות האסלאמית.

2.2 המושב הבידורי

המושב הבידורי (*מַגְ'לַס אַנְס, מַגְ'לַס לְהוּ*), אשר כלל זמר, נגינה, ריקוד, שירה ושתיית אלכוהול, נהוג היה בחצרות השליטים המוסלמים עוד מן המאה הראשונה לאסלאם. אבן ח'לדון, המתאר את התפתחותן של מושבי הבידור האלה, מציין כי רק לאחר כיבושי האסלאם והמגע עם הציוויליזציות המיושבות החלה להתפתח התרבות המוסיקלית ועימה מושבי הבידור, שגילו לערבים את מתיקותם של חיי השעשועים. זמרים פרסים וביזנטים, שהחלו להגיע לחג'אז והיו לבני חסותם (מואלי) של הערבים, הביאו למפגש בין הלחנים וכלי המוסיקה שלהם לשירה הערבית. אומנות הזמר והנגינה התפתחו בהדרגה עד שהגיעו לשיאם בימי הח'ליפות העבאסית, בהם

²³⁸¹ ראה הערה 2322 לעיל.

²³⁸² אלדרר, (חידראבאד), 2/227.

²³⁸³ ארקטאי אלמסתערב (מת ב-4/672-1273) היה *אמאבך אלעסאכר* בימיו של קטז. אינו זהה לארקטאי מנהיג הממלוכים הבחריים שנרצח ב-1256/654, ראה: אלואפי, 9/318-319. בלבאן אלמסתערב נמנה ככל הנראה על אמירי הצאלחיה, ראה: *נג'ום*, 7/97.

כללו מושבי הבידור זמרה ונגינה משובחות, מלבושים מיוחדים ואביזרים שונים. מבגדאד התפשטו מושבי הבידור הללו לערים נוספות ברחבי עולם האסלאם.²³⁸⁴

אנקדוטות ופרטים רבים נזכרים ביחס למושבי הבידור בימי הזוהר של החליפות העבאסית. המידע על מושבי הבידור בימי הממלוכים דל יותר. בייחוד קשה לעמוד על ההבדל בין מושבי הבידור שנהוגים היו בקרב השבטים התורכו-מונגולים לבין אלו שהמשיכו את המסורת של מושבי הבידור בעולם האסלאם. סביר להניח שהשפעות פרסיות ותורכיות היו מנת חלקם של שניהם ושהם כללו את אותם פעולות שנזכרו לעיל, קרי, זמרה, שירה, נגינה, ריקודים ושתייה. דומה כי מושבי השתייה והבידור אצל המונגולים לא היו שונים בהרבה מאלו שהיו נהוגים בסולטאנות הממלוכית.²³⁸⁵ מכל מקום, המג'לס הבידורי בסולטאנות הממלוכית גילם סימביוזה תרבותית שבין המורשת התורכית לזו הערבית המקומית.

מושבי הבידור הגדולים בתקופה הממלוכית אורגנו ומומנו על ידי הסולטאנים או האמירים הממלוכים הבכירים. כנזכר לעיל, ההיסטוריונים המוסלמים לא ראו בעין יפה את מושבי הבידור האלה והזכירו את המשתתפים בהם כחלק מרשימת התכונות השליליות שלהם.²³⁸⁶ על אף זאת, מתיאורי המושבים עולה כי רבים מבני העלית המנהלית והלמדנית-דתית נטלו בהם חלק, לצד האמירים. מושבי הבידור הגדולים בתקופה הממלוכית, אורגנו ומומנו על ידי הסולטאנים או האמירים הממלוכים הבכירים. מבין הסולטאנים שהפריזו במושבי הבידור האלה נזכרים הסולטאנים המאוחרים של התקופה התורכית דוגמת אלמנצור אבו בכר (2-1341/741) ואלהאג'י (4-1381-2/783). מבין אמירי המנצוריה שהרבו לערוך מסיבות כאלה ניתן למנות את אקוש אלאפרם ולאג'ין, שכינה תקופות ארוכות כמושלי דמשק. אקוש אלאפרם הרבה לבלות במושבי בידור, שעשועים וזימרה עוד בהיותו אמיר בדמשק.²³⁸⁷ לאג'ין היה "מכור" למושבי הבידור והשעשועים, והפריז בשתייה.²³⁸⁸ הסולטאנים והאמירים הממלוכים זימנו למושבי הבידור שערכו את חבריהם האמירים, הממלוכים שלהם וגם את הפקידים המקומיים ששירתו בתפקידים בכירים במשרדי הממשלה השונים. פקידים מקומיים אלו היו מלומדים שנשאו לעיתים תארים כמו קאצ'י, שיח', או אמאם. חלקם נשאו משרות שונות ב-דיואן אלאנשאא', כגון מְזַקֵּק, או כאַתַּב אַל-אַנְשַׁאא'. חשיבותם של פקידים אלה במסיבות הבידור היה רב, שכן פטרוני המושבים ביקשו לעצמם אנשים בעלי כישרון כתיבה וחיבור שירה.²³⁸⁹ גם נושאי משרות כמו וכיל בית אלמאל בדמשק, ו-נאט'ר אלח'זאנה (המפקח על האוצר) ואלבימארסטאן נטלו חלק במושבי הבידור.²³⁹⁰

²³⁸⁴ *عبد الرحمن بن محمد ابن خلدون، تّاريخ ابن خلدون: كتاب العبر وديوان المبتدأ والخير في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من نوى السلطان الأكبر (بيروت: دار الكتاب اللبناني، 1961)، 1/764-766. ראה בהרחבה על השתייה, הזימרה, המוסיקה והריקוד בתקופת המנצוריה ובימי הממלוכים: נצאר, בידור, 113-167.*

²³⁸⁵ *אבן אלדואארי מתאר מג'לס שכזה שהתנהל מיד לאחר הגעתם של קראסנקר ואקוש אלאפרם לשטחי הממלכה האילח'אנית. במושב זה שתי קראסנקר קמו וקראקמו (קמו שחור) בעוד אקוש אלאפרם שתי יין. שפחות זמרות שרו לצלילי תוף וחליל, ראה: כנו, 9/233.*

²³⁸⁶ *ראה הערה 2133 לעיל.*

²³⁸⁷ *אעיאן, 1/562,570; אלואפי, 9/327; אלמנהל, 3/9-10.*

²³⁸⁸ *סלוק, 1/861.*

²³⁸⁹ *למשל, כאַתַּב אַל-אַנְשַׁאא' הוא שכתב קצידה המפארת את ניצחון הממלוכים על הצלבנים בכיבוש עכו ב-1291/690 (זכדה, 280-281). ראה עוד על השירה במג'לסים להלן.*

²³⁹⁰ *אעיאן, 3/646-647. וכיל בית אלמאל אחראי היה על הרכישות, שחרור עבדים, חיתון שפחות, מתן ערבויות, בניית מבנים וספינות ועוד, ראה: אלקלקשנדי, בירות, 4/37-38; נורת'רוף, קלאוון, 238. נאט'ר אלח'זאנה היא משרה שחודשה בימיו של קלאוון והנושא בה אחראי היה על ההוצאות וההכנסות של בית אלמאל, ראה: אבן איאס, 1/349; אלקלקשנדי, בירות, 4/31. על משרת המפקח על בית החולים שהקים קלאוון, ראה: אלקלקשנדי, בירות, 4/40.*

משתתפי המג'לס הבידורי היו אפוא, בני העלית השלטת מחד, ובירוקרטים או אנשי ספרות ובידור מקומיים מאידך. בהתאם להרכב החברתי הזה, ניתן למצוא במג'לס ביטוי הן לסממנים תורכו-מונגולים והן אלמנטים ערביים-אסלאמיים. הביטוי הבולט ביותר למורשת תורכו-מונגולית במג'לסים הינו שתיית הקמו האלכוהולי הנזכר לעיל. דומה כי גם סוג המוסיקה שרווחה במושבי הבידור היתה מוסיקה תורכית שאף הושרה בתורכית, לפחות לצד זו הערבית. רמז לכך ניתן למצוא בכך שאשתו של אלנאצר מחמד ואמו של הסולטאן אלנאצר שהאב אלדין אחמד (3-1342/742), היתה שפחה זמרת בשם ביאן' שנכחה במושבי הבידור.²³⁹¹ גם כלי המוסיקה בהם ניגנו במג'לס היו ככל הנראה תורכים. אלצפדי מצייין למשל, כי כראי המנצורי מושל צפת נהג לכנס לעצמו תזמורת המורכבת מנגן כמנג'א, תוף ועוד.²³⁹²

לצד מוטיבים תורכיים אלה, השפה והשירה הערבית תפסו גם הן מקום חשוב במושבי הבידור. אנשי הספרות ופקידי דיואן אלאנשאא' המוכשרים חיברו בהם שירים מאולתרים (מרתג'לא), בהתאם לבקשה מסוימת או לנסיבות שנוצרו. למשל, אחמד בן יוסף אלטבי (מת ב-717/1317) שהתברך בכישרון כתיבה ונכח במושב בידורי, התבקש לחבר קצידה המפארת את ניצחון המוסלמים על המונגולים בקרב שקחב. בעודו שיכור מיון, הוא נטל קסת דיו ועט וחיבר קצידה בת למעלה מ-90 בתים בה שיבח את הסולטאן. הקצידה עוררה את התפעלותם הרבה של משתתפי המושב שהיו פקידיים בכירים בדיואן אלאנשאא', ובעקבות כך התמנה מחברה לכאתב אנשאא' בטריפולי.²³⁹³

מקרים בהם שימש המושב הבידורי במה להתפארות פואטית בניצחון הממלוכים על אויביהם נזכר אף מתקופה מוקדמת יותר. במג'לס של שתיית קמו שערך אלט'אהר ביברס לאחר ניצחון בקרב אלבירה נגד המונגולים (671/1272), שרו הנשים והמשוררים קצידה המפארת את הניצחון, בה הועלתה על נס גבורתו של קלאוון. משתתפי המושב, שכללו את האמירים של הסולטאן, נאמניו ותומכיו, שתו בו קמו והסולטאן העניק לקלאוון וליתר המשתתפים כסף ורכוש רב.²³⁹⁴

השירה הערבית ככלי לפיאור הממלוכים מגני הערביות והאסלאם ניכרת בייחוד בקצידות הרבות שנכתבו בשבחם של הממלוכים "התורכים" לאחר נצחונותיהם הצבאיים הרבים. אבן אלפראת מזכיר כמה משירי ההלל שחוברו לכבוד הממלוכים על ידי מקומיים לאחר כיבוש עכו, ביניהם שירו של אבו אל'נאא' כאתב אלאנשאא', הכולל את השורה: "באמצעות התורכים התעצמה דתו של הנבחר (הנביא מחמד) הערבי".²³⁹⁵ שורה זו מבטאת את מהות היחסים בין העלית התורכית השלטת לאוכלוסיה ולתרבות הערבית והאסלאמית, כפי שהתגלמו במושבי הבידור.

המושב הבידורי היווה במה גם להפגנת יכולת פואטית של האמירים התורכים בפני המקומיים, בצייטוט שירה או אף בחיבורה. קטלובך המנצורי נזכר כמי שבמהלך מושב בידורי של אקוש אלאפרם מושל סוריה, שורר שיר לסאקי אשר השקה אותו קמו. אקוש אלאפרם הורה לשיח' צדר אלדין אבן אלוכיל שיוסיף בתים נוספים לשיר

²³⁹¹ זמרת זו היתה מהשפחות ששוחררו על ידי בהאדר אאן, ראה: סלוק, 2/593-594.

²³⁹² אעיאן, 4/155.

²³⁹³ אעיאן, 1/437-438. ראה שירי שבח לאמירים הממלוכים מצד מקומיים, לאחר ניצחון המוסלמים בשקחב: כנז, 9/89-100; נהאיה, 32/49-56; זיטרשטיין, 115-117, 121-136.

²³⁹⁴ זבדה, 138. על קרב אלבירה ראה: עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים, 130-131.

²³⁹⁵ "وعزَّ بالترك دين المصطفى العربي" (אבן אלפראת, 8/115).

ולאחר מכן ציווה להלחין את הקצידה, שהיתה לזמר בפי כל.²³⁹⁶ במושב אחר שערך אקוש אלאפרם עם האמירים מיד לאחר הגעתו של אלנאצר מחמד מאלכרך לקהיר בשנת 1310/709, ציווה על הזמר שלו שישיר שיר אשר חיבר אחד מתושבי קהיר כאשר עזב אלנאצר מחמד לאלכרך. אקוש אלאפרם שר את בתי השיר כשהוא בוכה.²³⁹⁷

המג'לס הבידורי, אם כן, הינו אירוע המגלם את הסימביוזה התרבותית שבין העלית הצבאית-פוליטית הממלוכית לזו המנהלית והדתית המקומית. חיבור, דיקלום, או זימרה של שירה ערבית, שהיא פאר התרבות הערבית ומקור גאוותה, היוו גורם מאחד ומגבש בין הממלוכים הזרים לאוכלוסיה המקומית. האמירים הממלוכים, שאמנם לא ויתרו על שתיית הקמו ועל הזימרה והמוסיקה המוכרת להם מארצות מולדתם, הפגינו באמצעות יחסם לשירה הערבית את הערכתם לתרבות הערבית. נציגי האוכלוסיה המקומית, מצדם, פיארו באמצעות שירה זו את נדיבותם וגבורתם של השליטים, מגני האסלאם והתרבות הערבית.

²³⁹⁶ אעיאן, 4/124. דוגמא נוספת להוספת בתי שיר במושב בידורי, ראה גם במג'לס הסולטאן אלכאמל בן עאדל האיובי: אעיאן, 1/66-67.
²³⁹⁷ נג'ום, 9/10; אלמקפא, 2/240.

סיכום ומסקנות

מותו של הסולטאן קלאוון פתח תקופה של 20 שנים שבמהלכה שלטו ממלוכיו, אמירי המנצוריה, בכל עמדות המפתח בסולטאנות. לאחר שתי תקופות שלטון ארוכות ויציבות של אלט'אהר ביברס וקלאוון, החלה תקופה רבת זעזועים שבמהלכה עלו וירדו חמישה סולטאנים, מתוכם שלושה נמנו על המנצוריה. למעשה, לאחר מותו של אל'אשרף ח'ליל בן קלאוון ב-1293/693, אמירי המנצוריה ובראשם כתבע'א, לאג'ין, ביברס אלג'אשנכיר וסלאר היו לשליטי הסולטאנות בפועל עד שנת 1310/709, בה עלה אלנאצר מחמד בן קלאוון לשלטון בפעם השלישית. עלייתו לשלטון של אלנאצר מחמד הביאה לירידה בכוחה של סיעת המנצוריה, כיוון שחלק ניכר מבין אמיריה הבכירים הוצאו להורג או נאסרו לתקופות ארוכות. יחד עם זאת, רבים יותר היו חברי המנצוריה שהמשיכו לכהן כאמירים, בחלקם בכירים מאוד, בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד. רבים עוד יותר היו ממלוכיהם של אמירי המנצוריה, אשר כמה מהם איישו את עמדות המפתח הגבוהות ביותר בתקופתו של אלנאצר מחמד. המקורות ההיסטוריים בני התקופה מזכירים למעלה מ-100 אמירים מקרב המנצוריה, ממלוכיהם או בניהם, שנמנו על שורות העלית הצבאית והפוליטית בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד ולאחריה. סיעת המנצוריה, אם כן, לא "חוסלה" לאחר שנת 1310/709.

אחד הגורמים החשובים שהביאו להמשכיותה של המנצוריה בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, כמו גם למהמורות הפוליטיות הרבות בתקופת המנצוריה שקדמה לה, היה ההתערערות בעקרונות היסוד הבסיסיים של הסולידריות הפוליטית, היינו, הירידה בסמכותו של האדון כלפי ממלוכיו, וחולשתה של ההשתייכות לח'שדאשיה. בעוד תקופת שלטונם של אלט'אהר ביברס ושל קלאוון התאפיינה במרותם של סולטאנים אלה על ממלוכיהם ועל רגשי נאמנות איתנים שרכשו הממלוכים לאדוניהם, בתקופת המנצוריה ניכרת התרופפות בכוחו הסמכותי של האדון, ובכלל זה הסולטאן, על ממלוכיו. כתוצאה מכך נזכרים גם לא מעט תופעות של בגידה מצד הממלוכים באדוניהם. התנהגותם שלוחת הרסן של ממלוכי הסולטאנים כתבע'א ולאג'ין עוררו את חמתם של אמירי המנצוריה, שממילא לא גילו נאמנות פוליטית רבה כלפי חבריהם הח'שדאשיים השליטים, והם שהביאו בסופו של דבר לנפילת השלטון של סולטאנים אלה. נפילת שלטונו של ביברס אלג'אשנכיר נבעה בעיקר מחולשת הנאמנות שבין הח'שדאשיה המנצורית, לאחר שרוב אמירי המנצוריה העדיפו לתמוך באלנאצר מחמד. ייתכן כי במהלך זה זיהו הזדמנות להכתרה נוספת של אלנאצר מחמד כסולטאן-בובה, לשביעות רצונם של ההמונים, בעוד מי מהם יטול בפועל את השלטון. סביר גם כי שלטונם המשותף וגדוש היריבויות של סלאר וביברס אלג'אשנכיר לא היה מאריך ימים כשם שהאריך, אלמלא עמד בפניהם אויב משותף, הוא אלנאצר מחמד. חולשתן של עקרונות הנאמנות הבסיסיים בתקופת המנצוריה לא נעלמו מעיניו של אלנאצר מחמד. ואכן, בתקופת שלטונו השלישית הוא לא התבסס רק על ממלוכי הנאצריה שלו, אלא קידם גורמים שונים, ביניהם גם אמירים מנצורים וממלוכים של אמירים מנצורים שהיו אויביו. הסכנה לשלטונו, כך נראה, יכולה היתה להגיע מכל גורם ומכל הרכב קואליציוני, ללא קשר לח'שדאשיה מסוימת או קשר לאדון מסוים. הנה כי כן, דומה כי עקרונות הנאמנות הבסיסיים אותם הציע איילון הם המפתח להבנת הפוליטיקה הממלוכית בימי המנצוריה ובתקופתו של אלנאצר מחמד, דווקא בגלל שנשחקו בעת זו.

תקופת המנצוריה מהווה שלב ביניים בין תקופת קלאון לבין תקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד לא רק בהיבט זה של ירידה בערכי הנאמנות ה'שדאשית' והנאמנות לאדון. תמורה בדפוסי הקידום הצבאי והפוליטי ניכרת אף היא בתקופה זו. כפי שעולה מבדיקה פרזופגרפית של עשרות מבין ממלוכי המנצוריה, בתקופת שלטונו של קלאון התבסס קידומו של הממלוך בעיקר על קשריו ארוכי הטווח עם קלאון, הותק והניסיון שצבר, ועל כישוריו ואופיו. על אף שקריטריונים אלה המשיכו להיות בעלי חשיבות בתקופת המנצוריה, ניכר כי בשל מאבקי השלטון הרבים בתקופה סוערת זו והצורך של האמירים בחיזוק מהיר של כוחם הפוליטי אל מול יריביהם, הם שאפו לקדם גורמים שונים ומגוונים. לצד ממלוכים אישיים ומקורבים ח'שדאשים, קודמו גם קרובי משפחה, אולאד אלנאס, חברי ואפדיה, ואף תושבים מקומיים, לא תמיד על סמך קשר ארוך טווח או כישורים ראויים. בתקופת שלטונו של אלנאצר מחמד בלטו עוד יותר דפוסי קידום אלה, שהתבססו פחות ופחות על ותק הקשר שבין ממלוך לאדונו ועל כישוריו של הממלוך, ויותר על קשרים קצרי טווח ובייחוד על יופיו החיצוני של הממלוך. בשל כך עלה עוד יותר מנינם של גורמים חוץ-ממלוכיים שזכו להאמרה, דוגמת אולאד אלנאס ותושבים מקומיים.

על אף חולשתה של הסולידריות שעל בסיס ה'שדאשית', היא היתה בעלת חשיבות פוליטית בייחוד בימי חייו של האדון, כאשר חבריה פעלו במסגרת סיעתית, בדרך כלל בעת סכנה משותפת. ה'שדאשית' היוותה גם בסיס ליצירת קשרים אמיצים יותר בין האמירים, המבוססים על מקדמי נאמנות נוספים כגון, השתייכות לעלית הברג'יה, מוצא אתני משותף, קשרי חיתון ומשפחה, קשרי חברות אמיצה או "ברית אחים" (אח'וה). דומה כי בין מקדמי נאמנות אלה, זו המבוססת על מוצא אתני משותף היתה החלשה ביותר, בעוד קרבת דם היתה החזקה ביותר. ניסיון לקניית תמיכה פוליטית רק באמצעות מענקים חומריים, השיג את מטרתו לזמן מוגבל בלבד.

אחת המסקנות הבולטות מניתוח היריבויות בין חברי המנצוריה הינה העדר הימצאותו של מניע ערכי ממשי מאחורי המאבקים. אמנם האידיאולוגיה האסלאמית היא שרווחה בלבותיהם של האמירים, ובעת סכנה איחדה את כולם לשם מאבק משותף באויבים חיצוניים. אולם בעתות השלום הרגעיות, שבו ופרצו מאבקי הדמים, מתוך תאוות שלטון גרידא ובמטרה לחלק מחדש משאבי השלטון. אמירים החליפו פטרונים וקואליציות בהתאם לקבוצה אשר ידה היתה על העליונה. כנזכר לעיל, גורמים רגשיים פרסונליים ודאי חיזקו את הקשרים בין אמירים מסוימים, אך בשלב זה או אחר, גם קשר זה סופו בבגידה, כאשר הכף נטתה לטובת היריב. אם בקרב אמירים היתה קיימת אמונה כלשהי בלגיטימציה שלטונית הנובעת ממסורת שושלתית של בית קלאון, הרי שהיא התבטאה בצורך להמליך את הצאצא הקלאוני כדמות סמלית בלבד. אף אחד מתומכיו של אלנאצר מחמד, כך נראה, לא תמך בו מתוך מחשבה שיטול בפועל את השלטון ויהיה בעל סמכות אוטוריטיבית עליהם. אין גם רמז למניעים ערכיים יותר בבסיס היריבויות, כמו הבדלים בתפיסות עולם דתיות-תרבותיות, דוגמת "קואליציה אסלאמית" לעומת "קואליציה תורכו-מונגולית".

חוסר היציבות הפוליטית לא מנע מאמירי המנצוריה להתמודד בהצלחה עם כל האתגרים הצבאיים שעמדו בפניהם. סוריה, שנכבשה על ידי המונגולים בעקבות קרב ואדי אלה'זנדאר (1299/699), ננטשה על ידי המונגולים לאחר זמן קצר, לא מעט בזכות עמידתם העיקשת של מושלי המצודות באזור והחשש מהצבא הממלוכי שהתארגן במצרים. כשנתיים לאחר מכן הנחילו הממלוכים תבוסה מוחצת למונגולים בקרב שקחב ומאז לא נרשם עימות צבאי משמעותי בין שתי הצבאות עד לסוף תקופת המנצוריה. הארמנים, בעלי בריתם של

האילח'אנים, נאלצו שוב ושוב להיכנע לממלוכים ולהעלות לסולטאנות מסים כבדים. מסעות העונשין נגד הנצירים בלבנון והבדואים במצרים הכפילו את המורדים לשלטון בקהיר והכניסו כסף ורכוש רב לאוצר הסולטאני. מיגור הצלבנים באי ארואד הסמוך לטריפולי, חיסל את האפשרות שהאי ישמש ראש גשר למסע צלבני נוסף. תקופת המנצוריה מסמנת, אם כן, לא רק את קץ ממלכת הצלבנים באזור אלא גם את ההכרה כי המונגולים לא יוכלו להכפיף למרותם את מצרים, ואף לא את סוריה לאורך זמן. הנצחון הממלוכי המוחץ בקרב שקחב, שהצטרף לשורת נצחונות ממלוכיים מקרב עין ג'אלות ב-1260/658, והעובדה שהמונגולים לא הצליחו לשהות זמן רב בסוריה גם כאשר הצליחו לכבוש אותה - הם שהובילו לגיבוש הכרה זו, העתידה להוביל להסכם שלום בין הצדדים כעשר שנים לאחר תקופת המנצוריה.

הזעזועים הפוליטיים בתקופת שלטונם של אמירי המנצוריה תרמו במידה רבה להתקפות הצבאיות הקשות מחוץ ומבית. מדיניותם של הסולטאן לאג'ין וסגנו מנכותמר כנגד האמירים הבכירים הביאה לכאוס בצמרת הסולטאנות הממלוכית, לעריקתם של קבג'ק וחבריו אל האילח'אנים ולרצח הסולטאן וסגנו. התפתחויות אלה הן שעודדו את ע'אזאן לתקוף את סוריה ולהנחיל לממלוכים תבוסה בואדי אלח'זנדאר. מרד הוּאֶפְדִּיה האוּרֶאֶתִית שהתרחש בתוך המחנה הממלוכי המפוצל ערב הקרב הגורלי, תרם אף הוא לתבוסה הממלוכית ולכיבוש סוריה. התבוסה בקרב זה גררה עימה גם את ניסיונות המרד מבית מצד הנצירים בלבנון והבדואים במצרים.

מכל מקום, אחת הסיבות העיקריות להישגי הממלוכים בשדה הקרב היתה האמונה הכנה באסלאם שפיעמה בלבותיהם של אמירי המנצוריה. אמונה זו היוותה חלק חשוב מ"האידיאולוגיה הממלוכית", שהובנתה אצל הממלוכים עוד מתקופת חינוכם בבתי הספר הצבאיים. בנוסף לכך, הקפידו אמירי המנצוריה לקיים את מצוות היסוד של האסלאם, הקימו מוסדות דת רבים והיו מביניהם מוסלמים אדוקים במיוחד ומלומדי דת. רבים מהם רחשו כבוד לתרבות הערבית ובייחוד לשפתה. יחד עם זאת, הפגנת הנאמנות לאסלאם נבעה גם ממניעים אינטרסנטים פוליטיים וכלכליים ובראשם הצורך בחיזוק הלגיטימציה השלטונית מצד העלמא' וההמונים.

לצד הנאמנות לאסלאם והערכה לתרבות הערבית, המשיכה העלית הצבאית הממלוכית בתקופת המנצוריה לשמר אלמנטים תרבותיים מהמורשת התורכו-מונגולית. מגמה זו התבטאה בייחוד בשמותיהם של האמירים, בשפת דיבורם, בלבושם ובתרגילי האימון והלחימה שלהם (פרוסיקה). הממלוכים אף שימרו מנהגים שאינם עולים בקנה אחד עם חוקי האסלאם כמו שתיית הקמז האלכוהולי. העובדה כי האמירים נישאו לנשים תורכיות או מונגוליות העצימה את הבידול התרבותי בין השכבה השלטת לאוכלוסיה הנשלטת. מכל מקום, המתח התרבותי-דתי שבין הממלוכים לאוכלוסיה המקומית ונציגיה עשוי להתפרש במידה רבה כיחסי גומלין. תמורת הזכות לנהוג כשליטיה של הסולטאנות האסלאמית ולשמר ממאפייני התרבות התורכו-מונגולית, התחייבו הממלוכים להיות בראש וראשונה "מגני האסלאם", דהיינו, לספק הגנה לתושבים מפני אויביהם, להפגין את נאמנותם לאסלאם ולתמוך בו חומרית. האוכלוסיה המקומית ונציגיה נהנו מהבטחון ומהפטרונות שהעניקו שליטים אלה לדתם המוסלמית ולתרבותם הערבית, ונאותו בשל כך לקבל את שלטונם.

בפרספקטיבה כוללת של התקופה הממלוכית כולה, תקופת המנצוריה מסמנת את ראשיתו של התהליך אותו מכנה ואן סטינברגן – ביחס לתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד – "דה-מילטריזציה" או "פוליטיזציה" של

הסולטאנות הממלוכית.²³⁹⁸ הסיבה לכך נעוצה בעובדה שבמשך רוב תקופת המנצוריה התקיימה בפועל מערכת פוליטית שונה מזו הלגיטימית מוסדית שבראשה הסולטאן. מילים אחרות: אלנאצר מחמד, שאמור היה להיות הסמכות המוסדית העליונה, לא היה אלא "חותמת גומי", ובפועל שלטו האמירים המנצורים הבכירים. בשל מאבקי השלטון ביניהם, החלו להתפתח אותן פרקטיקות פוליטיות-חברתיות ששינו את עקרונותיה המיליטריסטיים הבסיסיים של השיטה הממלוכית. כך למשל, עקב הסמכות שנטלו לעצמם האמירים לקדם אישים שונים מקרב תומכיהם, הם העניקו אמירויות ומשרות לגורמים שונים, חוץ-ממלוכיים, שלא בהכרח היו ראויים לכך מבחינת כישוריהם הצבאיים. ביטוי נוסף לכך היא העובדה כי כוחם הפוליטי של האמירים בפועל חרג הרבה מעבר לסמכויותיה של המשרה בה אחזו. הדוגמא הבולטת ביותר לכך היא חלוקת הסמכויות בין ביברס אלג'אשנכיר לסלאר, שלהלכה כיהנו כאסטאדאר וסגן הסולטאן, אולם בפועל עמדו בראש הסולטאנות וחילקו את סמכויותיהם שווה בשווה.

תהליך הדה-מילטריזציה עתיד להימשך ביתר שאת בתקופת שלטונו השלישית של אלנאצר מחמד, על אף קיומה של סמכות סולטאנית, מוסדית ולגיטימית, וזאת על רקע מצב השלום ששרר בסולטאנות הממלוכית, והשינויים שהכניס אלנאצר מחמד עצמו בעקרונותיו הבסיסיים של "מוסד הסולטאנות", בייחוד בקידום של גורמים צבאיים ומקומיים. ממותו של אלנאצר מחמד ועד סוף התקופה התורכית, הרי שמגמת הפוליטיזציה עתידה להחריף, הן בשל העדרה של סמכות סולטאנית והתגברותם של המאבקים בין האמירים, והן בשל תקופת השלום הממושכת.

דומה, אם כן, כי יש לקבל את דעתו של פיטר תוראו (Thorau), הרואה בתקופתם של הסולטאנים אלט'אהר ביברס וקלאוון כתקופה היחידה בהיסטוריה הממלוכית בה התנהל השלטון באופן מסודר וללא מאבקי שלטון מתמשכים, וזאת בשל האיומים החיצוניים הרבים שחייבו את איחוד השורות בקרב הממלוכים.²³⁹⁹ בתקופה זו עמד בראש המערכת הממלוכית סולטאן, שהיה גם איש צבא רב עוצמה ובעל סמכות, והוא שהנהיג את המערכת באופן הירארכי על פי עקרונות קידום אובייקטיביים ו"מיליטריסטים" בעיקרם. תקופה זו תואמת באופן המדויק ביותר גם את עקרונות הפוליטיקה הממלוכית ששירטט איילון. לאחריה, כך נראה בבירור, החלו להישחק אותם עקרונות יסוד שעליהם הושתתה המערכת הצבאית-פוליטית הממלוכית. עם זאת, עקרונות אלה ודאי לא נעלמו. על מנת לעמוד מקרוב יותר על עוצמתו וטיבו של תהליך הפוליטיזציה הממלוכית, ואגב כך לבסס או לעדכן את המחקרים שנעשו בנושא זה בשנים האחרונות, דרוש אפוא מחקר מקיף שיבחן, על סמך שלל המקורות ההיסטוריים שבידינו, את התמורות שעברו על עקרונות הפוליטיקה הממלוכית לאורך כל התקופה התורכית ואף לאחר מכן.

²³⁹⁸ ואן סטינברגן, 77, 6, 20-23.

²³⁹⁹ Peter Thorau, "Einige kritische Bemerkungen zum sogenannten "mamlük phenomenon", in *Die Mamlüken: Studien zu ihrer Geschichte und Kultur. Zum Gedenken an Ulrich Haarmann (1942-1999)*, eds. Stephan Conermann and Anja Pistor-Hatam (Hamburg: EB-Verlag, 2003), 367-378.

- ابن أبي الفضائل, مفضل, كتاب النهج السديد والدر الفريد *Mufaḍḍal ibn Abī al-Faḍā' il Moufazzal* *Ibn Abil-Fazail, Histoire des sultans mamlouks.* ed. and tr. E. Blochet. *Patrologia Orientalis* 12/3; 14/3; 20/1, (1919; 1920; 1929): 343-550; 373-672; 1-270. Paris, 1919-1928.
- ___ النهج السديد والدر الفريد في ما بعد تأريخ ابن العميد *Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaḍḍal b. Abī l-Faḍā' il. Al-Nahj al-Sadīd wa-al-Durr al-Farīd fī mā ba'da Ta'rīkh Ibn al-'Amīd,* ed. and tr. Samira Kortantamer. Freiburg im Breisgau: Klaus Schwarz Verlag, 1973.
- ابن إياس, محمد بن أحمد, بدائع الزهور في وقائع الدهور (Die Chronik des Ibn Ijas) Weisbaden: Franz Steiner verlag, 1975. مج. 1 قسم 1.
- ابن بطوطة, محمد بن عبد الله, رحلة ابن بطوطة: المسماة تحفة النظار في غرائب الأمصار. بيروت: دار الكتب العلمية, 1992/1413.
- ابن تغري بردي, يوسف أبو المحاسن, منتخبات من حوادث الدهور في مدى الايام والشهور. Berkeley: University of California press, 1930-1942
- ___ المنهل الصافي والمستوفى بعد الوافي. [القاهرة]: الهيئة المصرية العامة للكتاب, 2002/ 1423.
- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة. القاهرة: مطبعة دار الكتب المصرية, 1929/1348 – 1972/1392.
- ابن حجر العسقلاني, أحمد بن علي, انباء الغمر بابناء العمر في التاريخ. بيروت: دار الكتب العلمية, 1986/1406.
- ___ الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة. القاهرة: دار الكتب الحديثة, 6-1385/ 8-1967; حيدرآباد الدكن: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية 1931/1350; بيروت: دار احياء التراث العربي, 1980.
- ___ رفع الإصر عن قضاة مصر. القاهرة: المطبعة الأميرية بالقاهرة, 1957. مج. 1
- ابن خلدون, عبد الرحمن بن محمد, كتاب العبر وديوان المبتدا والخبر في أيام العرب والعجم والبربر, ومن عاصرهم من ذوى السلطان الأكبر. مصر: بولاق, 1867, مج. 5; بيروت: دار الكتاب اللبناني, 1961, مج. 1.
- ابن الدوادري, أبو بكر بن عبد الله بن أبيك, كنز الدرر وجامع الغرر, مج. 7 (تحقيق: عبد الفتاح عاشور); 8 (ed. Ulrich Haarmann); مج. 9 (ed. Hans Robert Roemer). القاهرة: المعهد الألماني للآثار, قسم الدراسات الاسلامية 1379-1410/1960-1994.
- ___ منتخبات من كتاب درر التيجان لابن الدوادري
- Ibn al-Dawādārī, Abū Bakr ibn 'Abd Allāh (fl.1309-1335), *Die Epitome der Universalchronik Ibn ad-Dawādārīs im Verhältnis zur Langfassung: Eine Quellenkritische*

Studie zur Geschichte der Ägyptischen Mamluken, ed. Gunhild Graf. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1990.

- ابن العماد, شهاب الدين ابي الفلاح عبد الحي بن احمد بن محمد العسكري الحنبلي الدمشقي, *شذرات الذهب في أخبار من ذهب*. دمشق: دار ابن كثير, 1992/1413. مج. 8.
- أبو الفداء, اسمعيل بن علي, *المختصر في أخبار البشر*. بيروت: دار المعرفة للطباعة والنشر, 1972; بيروت: دار الكتب العلمية, 1997.
- ابن الفرات, محمد بن عبد الرحيم, *تأريخ ابن الفرات [تأريخ الدول والملوك]*. 7, 8 (تحقيق: ق. زريق). بيروت: المطبعة الاميركانية, 1942-1936.
- ابن كثير, إسماعيل بن عمر, *البداية والنهاية*. بيروت: دار الكتب العلمية, مج. 13, 14 (1994/1415).
- بييرس المنصوري, ركن الدين, *كتاب التحفة الملوكية في الدولة التركية*. القاهرة: الدار المصرية اللبنانية, 1987/1407.
- ___ *زبدة الفكرة في تأريخ الهجرة*. (ed. Donald Sidney Richards). برلين: الكتاب العربي, 1998/1419.
- الجزري, شمس الدين محمد, *تأريخ حوادث الزمان وأنبائه ووفيات الأكابر والأعيان من أبنائه*. بيروت: المكتبة العصرية, 1998/1419. مج. 1.
- الحموي, ياقوت بن عبدالله, *معجم البلدان*. بيروت: دار بيروت للطباعة والنشر, 1957/1376.
- الذهبي, محمد بن أحمد, *تأريخ الاسلام ووفيات المشاهير والاعلام*. بيروت: دار الكتاب العربي, 2004.
- ___ *العبر في خبر من غير*. الكويت: دائرات المطبوعات والنشر, 1960.
- السخاوي, محمد بن عبد الرحمن. *الضوء اللامع لاهل القرن التاسع*. القاهرة, 1934.
- الشجاعى, شمس الدين, *تأريخ الملك الناصر محمد بن قلاوون الصالحى واولاده*. فيسبادن, 1978. *Die Chronik Aš-šūḡā'īs*, ed. Barbara Schäfer. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1977.
- الصفدي, خليل بن أبيك صلاح الدين, *أعيان العصر وأعوان النصر*. بيروت: دار الفكر المعاصر, 1998/1417-8.
- ___ *كتاب الوافى بالوفيات*. -14, 8-10, 4-5, 1-2, Istanbul-Damascus-Wiesbaden-Stuttgart, vols. 1931-1993. 16, 24.
- الصقاعى, فضل الله بن أبي الفخر, *تالى كتاب وفيات الاعيان*. دمشق: المعهد الفرنسى بدمشق للدراسات العربية, 1974.
- العمري, ابن فضل الله شهاب الدين أحمد بن يحيى, *التعريف بالمصطلح الشريف*. القاهرة, مطبعة العاصمة, 1894/1312.
- ___ *مسالك الأبصار في ممالك الأمصار*. بيروت: دار الكتب العلمية, 2010.
- العيني, بدر الدين محمود بن أحمد, *عقد الجمان في تأريخ اهل الزمان: عصر سلاطين المماليك*. [القاهرة]: الهيئة المصرية العامة للكتاب, 1992-1987/1412-1407.
- الفلقشندي, شهاب الدين أحمد بن علي, *صبح الأعشى في صناعة الإنشاء*. المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر, 1964.

- المقريري, أحمد بن علي, *كتاب السلوك لمعرفة دول الملوك*. القاهرة : لجنة التأليف والترجمة والنشر, 1973-1934.

____ *كتاب المقفى الكبير*. دار الغرب الإسلامي, بيروت: 1991.

____ *كتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار*. القاهرة: دار الطباعة المصرية, 1854-1853.

- النويري, أحمد بن عبد الوهاب شهاب الدين, *نهاية الأرب في فنون الأدب*. القاهرة : وزارة الثقافة والارشاد القومي. المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر. الهيئة العامة لدار الكتب والوثائق القومية. مج. 31 (1992), 32 (1998).

- اليوسفي, موسى بن محمد بن يحيى, *نزهة الناظر في سيرة الملك الناصر*. بيروت: عالم الكتب, 1986.

- اليونيني, موسى بن محمد, *قطب الدين, نيل مرآة الزمان* - Al-Yunini, Musa ibn Muhammad, *Kutb al-Din. Early Mamluk Syrian Historiography :Al-Yunini's Dhayl Mir'at al-zamān*, ed. and tr. Li Guo. Leiden : Brill, 1998

- Rashid al-Din Fadl Allah, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: A History of the Mongols*. English translation from the Persian & annotation by W.M. Thackston Harvard University, 1999.

- Zetterstéén, Karl Wilhelm (ed.), *Beiträge zur Geschichte der Mamlükensultane in den Jahren 690-741 der Higma nach arabischen Handschriften*. Leiden: E. J. Brill, 1919.

מקורות משניים

- Abd al-Raziq, Ahmad, *La femme au temps des Mamlukes en Égypte*. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1973.

- Aigle, Denise, "The Mongol Invasions of Bilād al-Shām by Ghāzān Khān and Ibn Taymīyah's Three "Anti-Mongol" Fatwas", *Mamlūk Studies Review* 11, 2 (2007), 89-120.

- Alemany, Agusti, *Sources on the Alans :A Critical Compilation*. Leiden: Brill, 2000.

- Allsen , Th. T. Forthcoming. "Population Movements in Mongol Eurasia," in R. Amitai and M. Biran (eds), *Nomads as Agents of Cultural Change* (Honolulu: Hawaii University Press, forthcoming).

- Amitai, Reuven, "The Conquest of Arsūf by Baybars: Political and Military Aspects", *Mamlūk Studies Review* 9, 1 (2005), 61-83.

____ "In the Aftermath of 'Ayn Jālūt: The Beginnings of the Mamlūk-Īlkhānid Cold War", *Al-Masāq* 3, (1990), 1-21.

____ "A Mongol Governor of al-Karak in Jordan? A Re-examination of an Old Document in Mongolian and Arabic", *Zentralasiatische Studien* 36 (2007), 263-276.

___ "Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life", *Mamlūk Studies Review* 12, 1 (2008), 119-137.

"Al-Maqrīzī as a Historian of the Early Mamluk Sultanate (or: Is al-Maqrīzī an Unrecognized Historiographical Villain?)", *Mamlūk Studies Review* 7, 2 (2003), 99-118.

___ "The Mongol Occupation of Damascus in 1300: A Study of Mamluk Loyalties", in *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, eds. Amalia Levanoni and Michael Winter. Leiden: Brill, 2004, 21-41.

___ "Mongol Raids into Palestine (A.D. 1260-1300)", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1987), 236-255.

___ "Al-Nuwayrī as a Historian of the Mongols", in *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, ed. Hugh Kennedy. Leiden: Brill, 2001, 23-36.

___ "The Remaking of the Military Elite of Mamlūk Egypt by al-Nāṣir Muḥammad b. Qalāwūn", *Studia Islamica* 72 (1990), 145-163.

___ "The Resolution of the Mongol-Mamluk War", in *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, eds. Reuven Amitai and Michal Biran. Leiden: Brill, 2005, 359-390.

___ "Some Remarks on the Inscription of Baybars at Maqam Nabi Musa", in *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter*, eds. David Wasserstein and Ami Ayalon. London and New York: Routledge, 2006, 45-53.

___ "Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299-1300)", in *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, ed. Nicola Di Cosmo. Leiden: Brill, 2002, 221-264.

- Amitai-Preiss, Reuven, "An Exchange of Letters in Arabic between Abaqa Īlkhān and Sultan Baybars (A.H. 667/A.D. 1268-69)", *Central Asiatic Journal* 38 (1994), 11-33.

___ "The Fall and Rise of the 'Abbāsīd Caliphate", *Journal of the American Oriental Society* 116, 3 (1996), 487-494.

___ "Ghazan, Islam, and Mongol Tradition: A View from the Mamlūk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 59, 1 (1996), 1-10.

___ *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkahnid War 1260-1281*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995

___ "Al-Ṣubayba", *EI*², 9/739.

- ___ "Sufi and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42,1 (1999), 27-46.
- Ashtor, Eliyahu, "Baybars al-Mansuri", *EI*²,1/1127-1128.
- ___ "Étude sur quelques chroniques mamlouks", *Israel Oriental Studies* 1 (1971), 272-297.
- ___ "Some Unpublished Sources for the Baḥrī Period", *Scripta Hierosolymitana* 9 (1961), 15-30.
- Anqāwī, ‘Abd Allāh ‘Aqīl, "The Pilgrimage to Mecca in Mamlūk Times", *Arabian Studies* 1 (1974), 146-170.
- Ayalon, David, "Aspects of the Mamluk phenomenon. Part I: The Importance of the Mamlūk Institution", *Der Islam* 53,2 (1976), 196-225.
- ___ "Aspects of the Mamlūk Phenomenon, Part II: Ayyūbids, Kurds, and Turks", *Der Islam* 54 (1977), 1-32.
- ___ "The Auxiliary Forces of the Mamluk Sultanate", *Der Islam* 65 (1988), 13-37.
- ___ "Baḥrī Mamlūks, Burjī Mamlūks - Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlūk Sultanate", *Tārīḥ* 1 (1990), 3-53
- ___ "The Circassians in the Mamlūk Kingdom", *Journal of the American Oriental Society* 69 (1949), 135-147.
- ___ "Discharges from Service, Banishments and Imprisonments in Mamlūk Society", *Israel Oriental Studies* 2 (1972), 25-50.
- ___ *L'esclavage du Mamelouk*. Jerusalem: Israel Oriental Society, 1951.
- ___ "The Great Yāsa of Chingiz Khān: A Re-examination", *Studia Islamica* 33; 34; 36; 38, (1971; 1971; 1972; 1973): 97-140; 151-180; 113-158; 107-156.
- ___ "Mamlūk Military Aristocracy: A Non-Hereditary Nobility", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 10 (1987), 205-210.
- ___ "Mamlūk: Military Slavery in Egypt and Syria", in *Islam and the Abode of War*. Aldershot: Variorum, 1994, 1-21.
- ___ "Mamlūkiyyāt: (A) A First Attempt to Evaluate the Mamlūk Military System; (B) Ibn Khaldūn's View of the Mamlūk Phenomenon", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 2 (1980), 321-349.
- ___ "The Mamlūk Novice: On His Youthfulness and on His Original Religion", *Revue des études islamiques* 54 (1986), 1-8.
- ___ "The Muslim City and the Mamluk Military Aristocracy", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 2, 14 (1968), 311-329.

___ "Names, Titles, and 'Nisbas' of the Mamluks", *Israel Oriental Studies* 5 (1975), 189-232.

___ "Notes on the Furūsiyya Exercises and Games in the Mamluk Sultanate", *Scripta Hierosolymitana* 9 (1961), 31-62.

___ "On the Eunuchs in Islam", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979), 67-124.

___ "On the term *khādim* in the sense of eunuch in the early Muslim sources", *Arabica* 32 (1985), 289-308.

___ "Studies on the Structure of the Mamluk Army", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 15; 16, (1953; 1954): I: 203-228; II: 448-476; III: 57-90.

___ "The Wafidiya in the Mamluk Kingdom", *Islamic Culture* 25 (1951), 89-104.

- Bakhit, M.A., "Laḍjdjūn", *EI*², 5/593-594.

- Barthold W. and V. Minorsky, "Alān", *EI*², 1/354-355.

- Bar Asher, Meir Michael and Aryeh Kofsky, *The Nuṣayrī- 'Alawī Religion: An Enquiry into its Theology and Liturgy*. Leiden: Brill, 2002.

- Behrens-Abouseif, Doris. "The image of the Arab Biographies of the post-classical Age", *Der Islam*, 66 (1989), 331-343.

- Berkey, Jonathan P., "Mamluks and the World of Higher Islamic Education in Medieval Cairo, 1250-1517", in *Modes de Transmission de la Culture Religieuse en Islam*, ed. Hassan Elboudrari. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1993, 93-116.

___ "The Mamluks as Muslims: The Military Elite and the Construction of Islam in Medieval Egypt", in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 163-173.

___ "Mamluk Religious Policy", *Mamlūk Studies Review* 13, 2 (2009), 7-22.

___ *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*. Seattle and London: University of Washington Press, 2001.

___ *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*. Princeton: Princeton University Press, 1992.

- Bosworth C.E., "Ḳarākhīṭāy", *EI*², 5/580-583.

___ "Al-Mu'taṣim bi'llah", *EI*², 7/776.

- Boyle, J.A., "Dynastic and Political History of the Il-Khans", *The Cambridge History of Iran*, ed. J.A. Boyle. Great Britain: Cambridge University Press, 1968, vol. 5: *The Saljuq and Mongol Periods*, 303-421.

___ "Ḳumis", *EI*², 5/373-374.

- Broadbridge, Anne F., *Kingship and Ideology in Islamic and Mongol Worlds*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- ___ "Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalāwūn", *Mamlūk Studies Review* 5 (2001), 91-118.
- ___ "Sending Home for Mom and Dad: The Extended Family Impulse in Mamluk Politics", *Mamlūk Studies Review* 15 (2011), 1-18.
- Burgoyne, Michael H., *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*. Jerusalem: Published on behalf of the British School of Archaeology in Jerusalem by the World of Islam Festival Trust, 1987.
- Cahen, Cl., "Ibn al-Furāt", *EI²*, 3/768-769.
- Chapoutot-Remadi, Mounira, "Liens propres et identités séparées chez les Mamelouks bahrides", in *Valeur et distance: identités et sociétés en Égypte*, ed. Décobert, Christian. Paris: Maisonneuve et Larose, 2000, 175-188.
- ___ "Al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn Aḥmad b. ‘Abd al-Wahhāb al-Bakrī al-Tamīmī al-Ḳurashī al-Shāfi‘ī", *EI²*, 8/156-160.
- Clifford, W. W. *State Formation and the Structure of Politics in Mamluk Syro-Egypt, 684-741 A.H./1250-1340 C.E.* Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1995.
- Conermann, Stephan, "Tankiz ibn ‘Abd Allāh al-Ḥusāmī al-Nāṣirī (d. 740/1340) as Seen by His Contemporary al-Ṣafadī (d. 764/1363)", *Mamlūk Studies Review* 12, 2 (2008), 1-24.
- Cytryn-Silverman, Katia, *The Road Inns (Khans) of Bilad al-Sham during the Mamluk Period (1260-1516): An Architectural and Historical Study*. Ph.D. dissertation, The Hebrew University of Jerusalem, 2004.
- Da‘adli, Tawfiq, "Mamluk Epitaphs from Mamilla Cemetery", *Levant* 43, 1 (2011), 84-86.
- Denoix, Sylvie, "A Mamluk Institution for Urbanization: The *Waqf*", in *The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim*, ed. Doris Behrens-Abouseif. Cairo and New York: The American University in Cairo Press, 2000. 191-202.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden, F. Steiner, 1963. 4 vols.
- Dozy, R. P. A., *Supplément aux dictionnaires arabes*. Leiden: E.J. Brill, 1881.
- Drory, Joseph, "The Role of Banū Faḍl in Fourteenth Century Northern Syria", in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras V*, Proceedings of the 11th, 12th and 13th International Colloquium, ed. Urbain Vermeulen and Kristof D'Hulster. Katholieke

Universiteit Leuven, May 2002, 2003 and 2004. Leuven: Uitgeverij Peeters, 2007, 471-485.

- Dussaud, René, *Histoire et Religion des Nuṣayrīs*. Paris: É. Bouillon 1900.

- El-Leithy, Tamer, "Sufis, Copts and the Politics of Piety: Moral Regulation in Fourteenth-Century Upper Egypt", in *Le développement du soufisme en Egypte à l'époque mamelouke*, eds. Richard J. A. McGregor and Adam Abdelhamid Sabra. Cairo: Institut Français d'Archeologie Orientale, 2006, 75-119.

- Fernandes, Leonor E., *The Evolution of a Sufi Institution in Mamluk Egypt: The Khanqah*. Berlin: Klaus Schwartz, 1988.

___ "The Foundation of Baybars al-Jashnakir: Its Waqf, History, and Architecture", *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* 4 (1987), 21-42.

"Mamluk Architecture and the Question of Patronage", *Mamlūk Studies Review* 1 (1997), 107-120.

- Flemming, Barbara, "Literary Activities in Mamluk Halls and Barracks", in *Studies in Memory of Gaston Wiet*, ed. Myriam Rosen-Ayalon. Jerusalem: Institute of Asian and African Studies, 249-260.

- Frenkel, Yehoshua, "Awqāf in Mamluk Bilād al-Shām", *Mamlūk Studies Review* 13, 1 (2009), 149-166.

___ "Public Projection of Power in Mamluk Bilād al-Shām", *Mamlūk Studies Review* 11, 1 (2007), 39-53.

- Franke, Herbert, "Women under the Dynasties of Conquest", in *La donna nella Cina imperiale e nella Cina repubblicana*, ed. L. Lanciotti. Florence, 1980, 23-43.

- Friedman, Yaron, "Ibn Taymiyya's Fatāwā against the Nuṣayrī-ʿAlawī Sect", *Der Islam* 82, 2 (2005), 349-363.

- Fuess, Albrecht, "Sultans with Horns: The Political Significance of Headgear in the Mamluk Empire", *Mamlūk Studies Review* 12, 2 (2008), 71-94.

- Glubb, John Bagot, *Soldiers of fortune: the story of the Mamlukes*. New York: Stein and Drey, 1973.

- Goitein, Shlomo Dov Fritz, *A Mediterranean society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*. Berkeley: University of California Press, 1967-1993. vol. 5.

- Golden, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1992.

- Gril, Denis, "Une source inédite pour l'histoire du *taṣawwuf* en Égypte au VII/XIIIe siècle", in *Livre du Centenaire, 1880-1980*. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1980, 441-508.

___ Guo, Li, "Mamluk Historiographic Studies: The State of the Art", *Mamlūk Studies Review* 1 (1997), 15-43.

- Haarmann, Ulrich, "Alṭun Hān und Cingiz Ḥān bei den Ägyptischen Mamluke", *Der Islam* 51 (1974), 1-36.

___ "Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and Their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria", *Journal of Semitic Studies* 33, 1 (1988), 81-114.

___ "Auflösung und Bewahrung der klassischen Formen arabischer Geschichtsschreibung in der Zeit der Mamluken", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 121, (1971), 46-60.

___ "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the 'Abbasids to Modern Egypt", *International Journal of Middle East Studies* 20 (1988), 175-196.

___ "Joseph's Law - The Careers and Activities of Mamluk Descendants before the Ottoman Conquest of Egypt", in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, ed. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 55-84.

___ "Khalīl. Al-Malik al-Ashraf Salāḥ al-Dīn", *EI²*, 4/964-965.

___ "Miṣr, 5. The Mamlūk Period (1250-1517)", *EI²*, 7/165-177.

___ *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit*. Freiburg i. Br.: D. Robischon, 1969.

___ "The Sons of Mamluks as Fief-holders in Late Medieval Egypt", in *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi. Beirut: American University in Beirut, 1984, 141-168.

- Al-Hajji, Hayat Nasser, *The internal Affairs in Egypt during the Third Reign of Sultan al-Nasir Muhammad B. Qalawun, 709-741*. Kuwait: Kuwait University, 2000.

- Halm, H., "Nuṣayriyya", *EI²*, 8/145-148.

___ "Rawk", *EI²*, 8/468.

- Halperin, David M., *One Hundred Years of Homosexuality and other Essays on Greek Love* (New-York: Routledge, 1990), 8, 15-71.

- Hazai, G. "Ḳipčak", *EI²*, 5/126.

- Heidemann, Stefan, *Das Aleppiner Kalifat (A.D. 1261): Vom Ende des Kalifates in Baghdad über Aleppo zu den Restaurationen in Kairo*. Leiden: E. J. Brill, 1994.

- Holt, P. M., *The Age of the Crusades: The Near East from the Eleventh Century to 1517*. London: Longman, 1986.
- ___ "Literary Offerings: A Genre of Courtly Literature", in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 3-16.
- ___ "The Position and Power of the Mamlūk Sultan", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 38 (1975), 237-249.
- ___ "Some Observations on the 'Abbāsīd Caliphate of Cairo", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47 (1984), 501-507.
- ___ "The Structure of Government in the Mamluk Sultanate", in *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, ed. P. M. Holt. Warminster: Aris and Phillips, 1977, 44-61.
- ___ "The Sultanate of al-Manṣūr Lāchīn 696-8/1296-9", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 36 (1973), 521-532.
- Homerin, Th. Emil, "Ibn Taimīya's al-Ṣūfīyah wa-al-Fuqarā'", *Arabica* 32 (1985), 219-244.
- ___ "Saving Muslim Souls: The Khānqāh and the Sufi Duty in Mamluk Lands", *Mamlūk Studies Review* 3 (1999), 59-83.
- ___ "The Study of Islam within Mamluk Domains", *Mamlūk Studies Review* 9, 2 (2005), 1-30.
- ___ "Sufis and Their Detractors in Mamluk Egypt: A Survey of Protagonists and Institutional Settings", in *Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics*, eds. Frederick De Jong and Bernd Radtke. Leiden, Boston, and Köln: Brill, 1999, 225-247.
- Hoover, Jon, *Ibn Taymiyya's Theodicy of Perpetual Optimism*. Leiden: Brill, 2007.
- Horst, Heribert, "Eine Gesandtschaft des Mamlūken al-Malik an-Nāṣir am Īlhān-Hof in Persien", in *Der Orient in der Forschung: Festschrift für Otto Spies*, ed. Wilhelm Hoenerbach, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967, 348-370.
- Humphreys, R. Stephen, "The Expressive Intent of the Mamluk Architecture of Cairo: A Preliminary Essay", *Studia Islamica* 35 (1972), 69-119.
- Irwin, Robert, "Factions in Medieval Egypt", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1986), 228-246.

___ "Mamluk History and Historians", in *Arabic Literature in the Post-Classical Period*, eds. Roger Allen and D.S Richards. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, , 159-170, 435-437.

___ *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*. London: Croom Helm/Carbondale: Southern Illinois University Press, 1986.

- Knysh, Alexander D., *Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition: The Making of a Polemical Image in Medieval Islam*. Albany: State University of New York Press, 1999.

- Landau J.M., "Maktab", *EI*², 5/196-197.

- Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*. London: Williams and Norgate, 1863-1893.

- Lane-pool, Stanley, *A History of Egypt in the Middle Ages*. New York: Haskell House Publishers, 1969.

- Laoust, Henri, "Remarques sur les expéditions du Kasrawān sous les premiers Mamluks", *Bulletin du Musée de Beyrouth* 4 (1940), 93-115.

- Lapidus, Ira M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge: Harvard University Press, 1967.

- Levanoni, Amalia, "Awlād al-Nās in the Mamluk Army during the Bahri Period", in *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter*, eds. David J. Wasserstein and Ami Ayalon. London and New York: Routledge, 2006. 96-105.

___ "Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications", *Mamlūk Studies Review* 9, 2 (2005), 201-222.

___ "The Mafārīda in the Mamluk Army: Reconsidered", *Arabica* 53, 3 (2006), 331-352.

___ "Al-Maqrīzī's Account of the Transition from Turkish to Circassian Mamluk Sultanate: History in the Service of Faith", in *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, ed. Hugh Kennedy, Leiden: Brill, 2001, 93-105.

___ "Rank-and-File Mamluks versus Amirs: New Norms in the Mamluk Military Institutions", in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 17-31.

___ "The Sultan's Laqab - A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism?", in *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, ed. Amalia Levanoni and Michael Winter. Leiden: Brill, 2004, 79-115.

___ *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn (1310-1341)*. Leiden: E. J. Brill, 1995.

___ "Ustādār", *EI*², 10/925.

___ "Who Were the 'Salt of the Earth' in Fifteenth-Century Egypt?", *Mamlūk Studies Review* 14 (2010), 63-83.

- Le Strange, Guy, *Palestine under the Moslems: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*. Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company, 1890.

- Little, Donald P., "An Analysis of the Relationship between Four Mamluk Chronicles for 737-45", *Journal of Semitic Studies* 19 (1974), 252-268.

___ "Coptic Conversion to Islam under the Bahri Mamluks, 692-755/1293-1354", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 39 (1976), 552-569.

___ "Historiography of the Ayyubid and Mamluk Epochs", in *The Cambridge History of Egypt*. ed. Carl F. Petry. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, Vol. 1: Islamic Egypt, 640-1517, 412-444.

___ *An Introduction to Mamlūk Historiography: An Analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the Reign of al-Malik al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalā'ūn* Wiesbaden: Franz Steiner, 1970.

___ "The Nature of *Khānqāhs*, *Ribāṭs*, and *Zāwiyas* under the Mamlūks", in *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams*, eds. Wael B. Hallaq and Donald P. Little. Leiden: E. J. Brill, 1991, 91-106.

___ "Notes on Aitamiš, a Mongol Mamlūk", in *Die Islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit: Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag*, eds. Ulrich Haarmann and Peter Bachmann. Beirut: Orient-Institut der Deutschen Morganlandischen Gesellschaft/Wiesbaden: Franz Steiner, 1979, 387-401.

___ "The Recovery of a Lost Source for Bahrī Mamluk History: al-Yūsufī's *Nuzhat al-Nāṣir fī Sīrat al-Malik al-Nāṣir*", *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974), 42-54.

___ "Religion under the Mamluks", *The Muslim World* 73 (1983), 165-181.

___ "Al-Safadi as Biographer of his Contemporaries", in *Essays on Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes*, ed. Donald P. Little Leiden: E. J. Brill, 1976, 190-211.

- Makdisi, George, "Ibn Taymiyya: A Sufi of the Qadiriya Order", *The American Journal of Arabic Studies* 1 (1973), 118-129.

___ *The Rise of the Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981.

- Mayer, L.A., *Mamluk Costume: A Survey*. Geneva: Albert Kundig, 1952.

___ *Saracenic Heraldry*. Oxford: Clarendon Press, 1933.

- Meinecke, Michael, "Zur Mamlukischen Heraldik", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 28, 2 (1972), 213-287.
- Morgan, David O., *Medieval Persia, 1040-1797*. London; New York: Longman, 1988.
- ___ *The Mongols* (2nd edition). Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007.
- ___ "The Mongols in Syria, 1260-1300", in *Crusade and Settlement: Papers Read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and Presented to R. C. Smail*, ed. Peter W. Edbury, Cardiff: University College Cardiff Press, 1985, 233-234.
- "Persian historians and the Mongols" in *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds*, ed. D. O. Morgan. London: School of Oriental and African Studies, 1982, 109-124.
- ___ "Rashīd al-Dīn Ṭabīb", *EI*², 8/443-444.
- Nakamachi, Nobutaka, "The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the *Wāfidīyah*", *Mamlūk Studies Review* 10, 1 (2006), 55-81.
- Northrup, Linda S., *From Slave to Sultan: The Career of al-Manṣūr Qalāwūn and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689A.H./1279-1290A.D.)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998.
- ___ "Muslim-Christian Relations during the Reign of the Mamluk Sultan al-Manṣūr Qalāwūn, A.D. 1278-1290", in *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries*, eds. Michael Gervers and Bikhazi, Ramzi Jibrān. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, 253-261.
- Paterson, W. F., "The Archers of Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 9 (1966), 69-87.
- Petry, Carl F., *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- ___ "Educational Institutions as Depicted in the Biographical Literature of Mamluk Cairo: The Debate over Prestige and Venue", *Medieval Prosopography* 23 (2002), 101-123.
- ___ "A Geniza for Mamluk Studies? Charitable Trust (Waqf) Documents as a Source for Economic and Social History", *Mamlūk Studies Review* 2 (1998), 51-60.
- ___ "Al-Maqrīzī's Discussion of Imprisonment and Description of Jails in the *Khiṭaṭ*", *Mamlūk Studies Review* 7, 2 (2003), 137-143.
- ___ "Waqf as an Instrument of Investment in the Mamluk Sultanate: Security vs. Profit?" in *Slave Elites in the Middle East and Africa: A Comparative Study*, ed. Miura Toru and John Edward Philips. London, 2000, 99-115.

- Poliak, A. N., *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, 1250-1900*. London: The Royal Asiatic Society, 1939.
- Rabbat, Nasser O., *The Citadel of Cairo: A New Interpretation of Royal Mamluk Architecture*. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- ___ "Representing the Mamluks in Mamluk Historical Writing", in *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, ed. Hugh Kennedy. Leiden: Brill, 2001, 59-75.
- Rabie, Ḥasanayn Muḥammad, *The Financial System of Egypt, A.H. 564-741/A.D. 1169-1341*. London: Oxford University Press, 1972.
- Ratchnevsky, P., "La condition de la femme mongole au 12e/13e siècle", in *Tractata Altaica*, eds. W. Heissig et al. Wiesbaden, 1976, 509-530.
- ___ "Die Rechtsverhältnisse bei den Mongolen im 12.-13. Jahrhundert", *Central Asiatic Journal* XXXI (1987), 64-110.
- Raphael, Kate, *Muslim Fortresses in the Levant*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2011.
- Rapoport, Yossef, "Ibn Taymiyya on Divorce Oaths", in *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, ed. Amalia Levanoni and Michael Winter. Leiden: Brill, 2004, 191-217.
- ___ *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2005.
- Richards, D. S., "The Coptic Bureaucracy under the Mamluks", in *Colloque international sur l'histoire du Caire/al-Nadwah al-Duwalīyah li-Tārīkh al-Qāhirah*, Cairo, 27 March-5 April 1969 (Cairo: Wizārat al-Thaqāfah), 373-381.
- ___ "The office of wilāyat al-Qāhira in Mamluk Times", in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras III*, Proceedings of the 6th, 7th and 8th International Colloquium, ed. Urbain Vermeulen and Jo Van Steenbergen. Katholieke Universiteit Leuven, May 1997, 1998 and 1999. Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001, 441-457.
- Rossabi, Morris, "Khubilai Khan and the Women in his Family", in *Studia Sino-Mongolica: Festschrift für Herbert Franke*, ed. Wolfgang Bauer. Weisbaden: Steiner, 1979, 153-180.
- ___ "Mamluk Amirs and Their Families and Households", in *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, eds. Thomas Philipp and Ulrich Haarmann. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 32-54.
- ___ "A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Manṣūrī and the *Zubdat al-Fikra*", in *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, ed. Hugh Kennedy, Leiden: Brill, 2001, 37-44.

- Rosenthal, Franz, "Al-Şafadi, Şalāh al-Dīn Khalīl b. Aybak", *EI*², 8/759-760.
- Al-Şarrāf, Shihāb, "Mamluk *Furūsīyah* Literature and Its Antecedents", *Mamlūk Studies Review* 8, 1 (2004), 141-200.
- Schein, Sylvia, "Gesta Dei per Mongolos 1300. The Genesis of a Non-event", *English Historical Review* (1979) XCIV(CCCLXXIII), 805-819.
- Schimmel, Annemarie, "Some Glimpses of the Religious Life in Egypt during the Later Mamluk Period", *Islamic Studies* 4 (1965), 353-392.
- Shoshan, Boaz, *Popular Culture in Medieval Cairo*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Sivan, Emmanuel, *Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics*. New Haven: Yale University Press, 1990.
- Smith, John Masson, "'Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongol Failure?", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 44, 2 (1984), 307-345.
- Somogyi, Joseph, "Adh-Dhahabī's Record of the Destruction of Damascus by the Mongols in 699-700/1299-1301", in *Ignace Goldziher Memorial Volume*, eds. Samuel Löwinger and Joseph de Somogyi. Budapest: Globus Nyomdai Müintézet, 1948, 353-386.
- Sourdel, Dominique, "Barīd", *EI*², 1/1045-1046.
- ___ "Ghazza", *EI*², 2/1056-1057.
- Stewart, Angus Donal, *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of Het'um II (1289-1307)*. Leiden: Brill, 2001.
- ___ "Qal'at al-Rūm / Hromgla / Rumkale and the Mamluk Siege of 691 AH/1292 CE", in *Muslim Military Architecture in Greater Syria: From the Coming of Islam to the Ottoman Period*, ed. Hugh Kennedy. Leiden: Brill, 2006, 269-280.
- Talmon-Heller, Daniella, *Islamic Piety in Medieval Syria: Mosques, Cemeteries and Sermons under the Zangids and Ayyūbids (1146-1260)*. Leiden: Brill, 2007.
- Thorau, Peter, "Einige kritische Bemerkungen zum sogenannten "mamlūk phenomenon", in *Die Mamlūken: Studien zu ihrer Geschichte und Kultur. Zum Gedenken an Ulrich Haarmann (1942-1999)*, eds. Stephan Conermann and Anja Pistor-Hatam. Hamburg: EB-Verlag, 2003, 367-378.
- Thorau, Peter, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, tr. P. M. Holt. London and New York: Longman, 1992.
- Van Steenbergen, Jo, "Mamluk Elite on the Eve of al-Nāşir Muḥammad's Death (1341): A Look behind the Scenes of Mamluk Politics", *Mamlūk Studies Review* 9, 2 (2005), 173-199.

___ "The Office of Nā'ib al-Saltāna of Damascus: 741-784/1341-1382, a Case Study", in *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras III*, Proceedings of the 6th, 7th and 8th International Colloquium, eds. Urbain Vermeulen and Jo Van Steenberghe, Katholieke Universiteit Leuven, May 1997, 1998 and 1999. Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001, 429-448.

___ *Order Out of Chaos: Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture, 1341-1382*. Leiden and Boston: Brill, 2006.

- Wher, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, ed. J. Milton Cowan. Beirut: Librairie du Liban, 1980.

- Whelan, Estelle, "Representations of the Khāṣṣakīyah and the Origins of Mamluk Emblems", in *Content and Context of Visual Arts in the Islamic World, Papers from a Colloquium in Memory of Richard Ettinghausen*, ed. Priscilla P. Soucek. Institute of Fine Arts, New York University, 2-4 April 1980. University Park, Pennsylvania and London: Pennsylvania State University Press, 1988, 219-243.

- Winter, Michael, *Society and Religion in Early Ottoman Egypt: Studies in the Writings of 'Abd al-Wahhab al-Sh'arani*. New Brunswick: Transaction Books, 1982.

- איילון, דוד, "דעתו של אבן ח'לדון על הממלוכים", ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה ז' (תשכ"ד), 143-142.

- אשתור, אלי, *תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים*. ירושלים: מוסד הרב קוק, 1944. כרך א'.

- בן ששון, מנחם, "הרמב"ם בבית הרמב"ם – בין שמרנות למהפכנות", בתוך הרמב"ם: שמרנות, מקורות מהפכנות, עורך אביעזר רביצקי. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט. 62-43.

- גויטיין, ש.ד., "רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי", *תרביץ* ל"ג (תשכ"ד), 181-197.

- דרורי, יוסף, "אאל מלך וכתובתו", *קתדרה* 117 (2005), 71-80.

___ "מעלילות שיח' חצר' אלוף הישמעאלים", *מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם* 1, 37-49.

- וינטר, מיכאל, "חיי הדת בדמשק הממלוכית וגבולות הסובלנות הדתית", בתוך האסלאם ועולמות השזורים בו: קובץ מאמרים לזכרה של חווה לצרוס-יפה. עורך נחם אילן. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים – המכון ללימודי אסיה ואפריקה, 211-234.

- יוסף, קובי, *קבוצות אתניות, קשרים חברתיים ושושלתיות בסולטאנות הממלוכית (1250-1517)*, דיסרטציה, אוניברסיטת תל אביב, 2010, כרך א'.

- כאהן, קלוד, *האיסלאם – מלידתו ועד האימפריה העות'מאנית*. מצרפתית: עמנואל קופלביץ. תל-אביב: דביר, 1995.

- לוואיס, ברנרד, *הערבים בהיסטוריה*. תרגום: מרדכי ברקאי. תל אביב: זמורה-ביתן, תשנ"ה, 1995.

- מימון, דב, "גבולות המפגש בין יהדות רבנית ומיסטיקה מוסלמית: חלק א: חוג חסידי מצרים והצופיות - רקע היסטורי ורעיוני; חלק ב: רבי אברהם בן הרמב"ם וחוג חסידי מצרים", אקדמות ז (תשנ"ט) 9-29; ח (תש"ס) 43-72.
- עמית-פרייס, ראובן, "על שתי פשיטות מונגוליות לארץ-ישראל", בתוך ארץ ישראל בתקופה הממלוכית. עורך יוסף דרורי. ירושלים, יד יצחק בן צבי, 1992, 43-63.
- עראף, שוכרי, מעמד של השופטים הדתיים במדינה הממלוכית הבחריית במצרים ובסוריה (1250-1384), דיסרטציה, האוניברסיטה העברית ירושלים, 1984.
- קנדי, היו, מחמד והח'ליפות: המזרח התיכון המוסלמי במאות השישית-האחת עשרה. תרגום: עמנואל קופלביץ. ירושלים: מוסד ביאליק. הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1998.
- שיין, סילביה, "ה'ריקונקוויסטה' הנוצרית של ארץ-ישראל בידי המונגולים (1300)", קתדרה 11 (1979), 141-152.
- أمين, محمد محمد. الأوقاف والحياة الاجتماعية في مصر 1250-1517 / 648-923 دراسة تاريخية وثائقية. القاهرة: دار النهضة العربية, 1980.
- جمال الدين, أمينة محمد. انويري وكتابه نهاية الأرب في فنون الأدب: مصادره الأدبية وآراؤه النقدية. القاهرة: دار ثابت للنشر والتوزيع, 1984.
- السليمان, علي بن حسين. العلاقات الحجازية المصرية زمن سلاطين المماليك. القاهرة: الشركة المتحدة للنشر والتوزيع, 1973.
- الطراونة, طه تلجي. مملكة صغد في عهد المماليك. بيروت: دار الافاق الجديدة, 1982/1402.
- نصار, لطفي أحمد. وسائل الترفيه في عصر سلاطين المماليك في مصر, الهيئة المصرية العامة للكتاب: القاهرة, 1999.

נספחים

נספח א': שמותיהם של ממלוכי המנצוריה

1. אמירי המנצוריה הנדונים בחיבור²⁴⁰⁰

1. אאל מלך אלחאג' (1346-7/747)
2. אזדמר אלעלאא'י²⁴⁰¹ (1297 /696)
3. איבך אלאתאדאר (1303/702)
4. איבך אלתאבכי אלמשרף
5. איבך אלבע'דאדי אלמנצורי (1322/722). ברג'י²⁴⁰².
6. איבך אלח'זנדאר²⁴⁰³ (1310/709)
7. איבך אלטויל (1306/706)
8. איבך אלמוצלי²⁴⁰⁴ (1298/698)
9. איבך אלרומי אלסלחזאר (אחרי 1313/713), ברג'י²⁴⁰⁵.
10. אידמר אלג'נאחי (1298/698)
11. אידמר אלזרדכאש (אחרי 1312/712, בשטחי האילח'אנים)
12. אידמר אלח'טירי (1337/737), ברג'י²⁴⁰⁶.
13. אידמר אליונסי (אחרי 1335/735), ברג'י²⁴⁰⁷.
14. אידמר אלרפא (1303/702)
15. אידמר אלשג'אעי, ברג'י²⁴⁰⁸.

²⁴⁰⁰ לצד שמות האמירים נזכרת שנת מותם בסוגריים. במקרים בהם ידוע על הכרז'יה אציין זאת ואפנה למראי המקום בעניין זה. במקרים בהם נזכרים פרטים ביוגרפיים שאינם נדונים בחיבור, או כאשר נזכרים אמירים שמקורם בממלוכי המנצוריה אבל נחשבים לממלוכים של אדונים אחרים, אציין גם זאת בהערה.

²⁴⁰¹ נהאיה, 31/327.

²⁴⁰² נג'ום, 8/140.

²⁴⁰³ ראה הערה 374 לעיל.

²⁴⁰⁴ מקצת המקורות מציינים כי נפטר בשנת 1297-8/697, ראה: זבדה, 322; סלוק, 1/850, אולם רוב המקורות מציינים כי מת בתחילת 698/ סוף 1298, ראה: נג'ום, 8/183; אעיאן, 1/644; כנז, 9/13; זיטרשטיין, 57; אליוניני, 76.

²⁴⁰⁵ היה ח'שדאש של ביברס אלאחמדי הכרז'י, ומכאן שגם הוא כרז'י, סלוק, 2/128.

²⁴⁰⁶ סלוק, 2/426.

²⁴⁰⁷ שם, 2/286.

16. אידע'די אלסאקי
17. איתמש אלמחמדי (1336/736)²⁴⁰⁹
18. אלאצבהאני – עלם אלדין
19. אלטברס – עלאא' אלדין, המכונה אלמג'נון (1308/708)²⁴¹⁰
20. אלג'לדכי – עז אלדין
21. אלדכו אמיר אח'ור
22. אלדכו אלסלחזאר (אלדכו אלשרפי) (1318/718), ברג'י(?)²⁴¹¹
23. אלטנבע'א אלג'מדאר (1293/693)
24. אלטנבע'א אלצאלחי אלנאצרי²⁴¹² (1342/742)
25. אללדק אלח'וארזמי – סיף אלדין
26. אנץ אלג'מדאר אלמנצורי (1303/702)
27. אסנדמר כרג'י (1312/711)
28. אצלם אלקבג'אקי.²⁴¹³ (1347/747)
29. אצלם אלרדאדי (1307/706)²⁴¹⁴
30. אקבע'א אלמנצורי (1291/690)
31. אקג'בא אלמנצורי (1310/710)
32. אקוש אלאפרם (1316/716 או 1320/720), ברג'י²⁴¹⁵

²⁴⁰⁸ זבדה, 216-217.

²⁴⁰⁹ עבר לידי אלנאצר מחמד בגיל צעיר ונחשב לממלוכו.

²⁴¹⁰ נג'ום, 8/230; סלוק, 2/51; זבדה, 409-408; מנהל, 9/359; אלמקפא, 2/282-283.

²⁴¹¹ אלדכו אלסלחזאר נזכר בחברת אמירי הברג'יה תומכי ביברס אלג'אשנכיר. הוא גם נכלא בתקופת שלטונו של כתבע'א ושחרר לאחר מכן יחד עם אמירי הברג'יה, ראה: אבן אלפראת, 8/229; סלוק, 1/826. כלל הנראה זהה לאלדכו אלשרפי, כי אלמקריזי ואבן אלדואדארי מציינים פרטים ביוגרפים זהים לגבי אלדכו אלסלחזאר ואלדכו אלשרפי, ראה: סלוק, 2/180; כנ, 9/243.

²⁴¹² עבר לידי אלנאצר מחמד בגיל צעיר ונחשב לממלוכו.

²⁴¹³ עבר לידי סלאר בגיל צעיר למדי ונחשב לממלוכו.

²⁴¹⁴ ממלוך שנתחנך על ידי קלאוון, אך לא ידוע אם בתקופת היותו אמיר או סולטאן. היה לאחד מנכבדי האמירים במצרים בתקופת שלטונו השנייה של אלנאצר מחמד וכיהן בכמה משרות. מכל מקום, אינו נזכר כמעט במקורות זולת פרטים אלו אותם מציין רק אבן תע'ריברדי, ראה: אלמנהל, 2/455; נג'ום, 8/225. יתר המקורות מציינים את תאריך מותו, ראה: סלוק, 2/32; עקד, 4/446.

²⁴¹⁵ אעיאן, 1/561.

33. אקוש אלאשרפי (1335/736)
34. אקוש ברנאק
35. אקוש כרג'י אלמטרוחי (1300-1299/699), כרג'י.²⁴¹⁶
36. אקוש אלמוצלי (קתאל אלסבע) (1310/710)
37. אקוש אלמוצלי אלחאג'ב (נמילה) (1293/693)
38. אקוש אלמנצורי (1327/727)
39. אקוש אלרחבי אלמנצורי (1319/719)
40. אקסנקר כרתאי (כרתיה) (1298/698)
41. אקסנקר אלסלארי אלמנצורי.²⁴¹⁷ (1343-4/744)
42. ארע'ון אלדואדאר אלנאצרי.²⁴¹⁸ (1331/731)
43. ארקטאי אלחאג' אלמנצורי.²⁴¹⁹ (1349/750).
44. באזי אלמנצורי
45. באסטי אלמנצורי - סיף אלדין (1296/695)
46. בהאדר אאץ (1329/730)
47. בהאדר אלחאג' (1310/710)
48. בהאדר סמז (1304/704)
49. בהאדר אלסנג'רי (1333/733-4), כרג'י.²⁴²⁰
50. בהאדר אלעג'מי (1297/696)
51. בהאדר ראס נובה (1293/693)
52. בזולאר (או: גזולאר) אלמנצורי (1299/698)

²⁴¹⁶ אלמקפא, 2/234

²⁴¹⁷ עבר לידי סלאר בגיל צעיר למדי ונחשב לממלוכו.

²⁴¹⁸ נזכר מבין ממלוכי המנצוריה (אלמקפא 2/19) אולם נרכש על ידי לקאוון עבור בנו אלנאצר מחמד ונחשב לממלוכו.

²⁴¹⁹ עבר לידי אלנאצר מחמד בגיל צעיר יחסית ונחשב לממלוכו.

²⁴²⁰ אליוניני, 249.

53. ביברס אלאוחד (1339/740)
54. ביברס אלאחמדי (1345/746), ברג'י²⁴²¹
55. ביברס אלבהאדרני
56. ביברס אלג'אשנכיר (1310/709), ברג'י²⁴²²
57. ביברס אלמג'ון (אלשרפי אלמנצורי) (1315-7/715-6)
58. ביברס אלמופקי אלמנצורי (1304/704)
59. ביברס אלמנצורי (אלדואדאר אלח'טאא'י) (1325/725)
60. ביברס אלעלאא'י אלחאג'ב²⁴²³ (1312/712)
61. ביברס אלעלמי (אחרי 1335/725), ברג'י²⁴²⁴
62. ביברס אלשג'אעי – רכן אלדין. ברג'י²⁴²⁵
63. ביברס אלתאג'י (1312/712 או לאחר מכן), ברג'י²⁴²⁶
64. בידרא (1293/693)
65. ביליך (או: בכתאש) אלטיאר (1299/699)
66. ביליך אלעת'מאני אלמנצורי
67. ביליך אלשחנה – בדר אלדין
68. בינג'אר²⁴²⁷ אלמנצורי (1316/716)
69. בכתאש אלזרדכאש אלמנצורי
70. בכתאש אלמנכורסי (1356/757)
71. בכתות אלבחלאק (או: בכתות יכחא)

²⁴²¹ סלוק, 2/698.

²⁴²² אעיאן, 2/71-72.

²⁴²³ אינו נזכר במפורש כמנצורי אך סביר להניח שנמנה על אמירי המנצוריה כיוון שנזכר יחד עמם באירועים הפוליטיים והצבאיים בתקופתם ונעצר עם רבים מהם בגלל המעצרים של 1312/712.

²⁴²⁴ סלוק, 2/84.

²⁴²⁵ זבדה, 216-217.

²⁴²⁶ סלוק, 1/918.

²⁴²⁷ נזכר לעיתים כבאינג'אר או באניג'אר.

72. בכתות אלפתאה (1310/710), בר'ג'²⁴²⁸
73. בכתות אלקרמאני (1310/710), בר'ג'²⁴²⁹
74. בכתמר אלאבו בכרי (אלבוכרי) אלמנצורי (1328/728), בר'ג'²⁴³⁰
75. בכתמר אלג'וכנדאר (נזכר גם כבכתמר אמיר ג'אנדאר או בכתמר אלסלחדאר) (1316/716).
76. בכתמר אלסלחדאר אלט'אהרי אלמנצורי (1303/703)²⁴³¹
77. בכתמר אלעלאאי' (1334-5/745)
78. בלאט אלג'וכנדאר (אחרי שנת 1335/735), בר'ג'²⁴³²
79. בלבאן אלג'וכנדאר (1307/706)
80. בלבאן אלחסיני (1348-9/749)
81. בלבאן אלטבאה'י (1300/700)²⁴³³
82. בלבאן טרנא (1333/734)²⁴³⁴
83. בלבאן (או: טרנטאי) אלמחמדי (1345/745)
84. בלבאן אלענקאוי אלרזאק אלמנצורי (1332/732)
85. בלבאן אלרוסי
86. בלבאן אלשמסי²⁴³⁵ אלמנצורי (1345/745)
87. בלבאן אלתתרי אלמנצורי²⁴³⁶ (1325/725)

²⁴²⁸ נג'ום, 8/260-261, 271.

²⁴²⁹ שם, 10/237.

²⁴³⁰ אלמקפא, 2/457.

²⁴³¹ אלדרר, (חידראבאד), 1/483; מנהל, 3/402.

²⁴³² בלאט אלג'וכנדאר נזכר בחברת נאמניו הברג'ים של ביברס אלג'אשנכיר (ראה פרק ב', סעיף 6). נזכר אמיר נוסף בשם בלאט שגם הוא היה מבין נאמניו של ביברס אלג'אשנכיר, אך אין לדעת בוודאות אם נמנה על המנצוריה. אלצפדי מציין כי אלנאצר מחמד לא תפס אותו ולא עשה עימו כל רע, אלא הרחיקו מקהיר לדמשק ואחר כך לטריפולי, בה מת בשעבאן 1318/718, ראה: אעי'א, 2/41; אלדרר, (חידראבאד), 1/491.

²⁴³³ זכדה, 350.

²⁴³⁴ אינו נזכר במפורש כמנצורי אבל נזכר יחד עם אמירי המנצוריה הן באירועים הפוליטיים והצבאיים והן במעצרו של אלנאצר מחמד. בניגוד לשאר המקורות, מציין אלמקריזי כי בלבאן טרנא הוצא להורג עם אמירים נוספים מבין המנצוריה ב-1316/716 (סליק, 2/168).

²⁴³⁵ אינו זהה לאמיר בלבאן אלשמסי הנזכר כמי שעמד בראש כוח שיצא מחלב לפשוט על הארמנים 1283-4/682 (זכדה, 240). זהו ככל הנראה בלבאן אלשמסי הנזכר כמי שמונה לזואדאר ולמפקד על 500 פרשים על ידי אלט'אהר ביברס בשנת 1261/659 (זכדה, 65).

88. ברלע'י,²⁴³⁷ אלאשרפי (1310/710), ברג'י

89. בתח'אין אלאקרעי

90. בתח'אין אלמנצורי,²⁴³⁸

91. בתח'אין אלמנצורי (1312/711), ברג'י,²⁴³⁹

92. ג'אורשי (שאורשי) (1298/697)

93. ג'ובאן אלמנצורי (1327/728)

94. טאג'אר – סיף אלדין

95. טוע'אן אלמנצורי (1324/724)

96. טיבע'א אלוסי

97. טיברס – עלאא' אלדין

98. טע'ג'י (1338/738), ברג'י,²⁴⁴⁰

99. טע'ריל אלאיע'אני אלסלאחזאר (1310/709),²⁴⁴¹ ברג'י(?),²⁴⁴²

100. טע'רל אלמשרף

101. טקצו

102. טרנטאי אלמנצורי (1290/689)

103. טשתמר אלג'מקדאר (אחרי 1311/711), ברג'י,²⁴⁴³

²⁴³⁶ אמיר נוסף בשם בלבאן אלבדרי נזכר גם הוא בתקופת המנצוריה, ואלנוירי אף מזכיר את השם: בלבאן אלבדרי אלתתרי. מכל מקום, אלנוירי הוא היחיד שמזכיר שם זה, וחוזן ממנו המקורות מבדילים בין בלבאן אלבדרי שמת ב-1327/727 ואינו נזכר כמנצורי אלא כנאצרי (אלמקפא, 2/487) לבין בלבאן אלתתרי הנזכר כמנצורי. ייתכן עם זאת כי בלבאן אלבדרי נמנה על המנצוריה, ראה בנספח זה סעיף 2 להלן.

²⁴³⁷ נזכר לעיתים כ-ברלע'י, ברלע'י, ברע'לי או בלע'רי. שני אמירים בשם ברלע'י, ברלע'י אלאשרפי וברלע'י אלצע'יר, היו מנאמני ביברס אלג'אשנכיר והיו נשואים כל אחד לאחת מבנותיו של ביברס. ברלע'י אלצע'יר בן טומאן אינו מנצורי אלא הגיע עם הואפדיה לקהיר ב-1304/704 (נג'ום, 10/236; כנז, 9/393; סלוד, 2/378).

²⁴³⁸ נזכר על ידי אבן תע'ריברדי כמי שכיהן כמושל אלכרך עד שנת 1303/702 אז עבר לכהן כמושל חמאה לאחר מות כתבע'א (נג'ום, 8/69). מכל מקום, לפי יתר המקורות קבג'ק עבר לכהן כמושל חמאה לאחר מות כתבע'א, ואקוש אלפרם שלט קודם לכן באלכרך. אין אמיר זה והה לבתח'אין אלמנצורי הכרג'י שיוזכר לאחריו, כיוון שבתח'אין הכרג'י כיהן באותם שנים כמושל צפת, לפי כל המקורות.

²⁴³⁹ אעיאן, 1/678.

²⁴⁴⁰ נג'ום, 9/317.

²⁴⁴¹ נג'ום, 8/279; סלוד, 2/84.

²⁴⁴² נזכר בין הברג'ים שהיו תומכיו המובהקים של ביברס אלג'אשנכיר במאבקו מול אלנאצר מחמד, ראה פרק ב', סעיף 6.

²⁴⁴³ סלוד, 2/193.

104. כאוזכא אלמנצורי (1307/706)²⁴⁴⁴
105. כבך אלאקרעי – סיף אלדין
106. כג'כן אלמנצורי (1349/749)
107. כהרדאש אלזראק אלמנצורי (1314/714)
108. כוכאי אלסלחדאר אלמנצורי (1349/749)
109. אלכוכנדי (או: אלכרכנד) אלזראק – עז אלדין²⁴⁴⁵
110. אלכוראני – עז אלדין
111. כיכלדי אלשחנה- בדר אלדין
112. כנדע'די אלזראק אלמנצורי (1345/745)
113. כראי אלמנצורי (1319/719)
114. כרת (או: כרד) אלחאג'ב אלמנצורי (1299/699)
115. כשכל
116. כשלי – סיף אלדין (אחרי 1335/735)
117. כשתע'די אלמנצורי – עלאא' אלדין
118. כתבע'א אלמנצורי. הסולטאן אלמלך אלעאדל (1303/702)
119. כתבע'א ראס נובה אלמנצורי (1321/721)
120. לאג'ין זירבאג' אלמנצורי אלעמרי אלג'אשנכיר (1330/731), ברג'י²⁴⁴⁶
121. לאג'ין אלכביר (בערך 1281/680)²⁴⁴⁷
122. לאג'ין אלסלחדאר אלמנצורי. הסולטאן אלמלך אלמנצור (1299/698)
123. לאג'ין אלרומי (חסאם אלדין אלאסתאדאר, לאג'ין אלסלחדאר אלרומי) (1303/702)

²⁴⁴⁴ אעיאן, 4/143.

²⁴⁴⁵ נג'ום, 8/246; סלוד, 2/57.

²⁴⁴⁶ נזכר יחד עם נאמניו הכרג'ים של ביברס אלג'אשנכיר, ראה: נג'ום 8/233.

²⁴⁴⁷ לאג'ין אלכביר היה ממלוך בכיר מבין ממלוכי המנצוריה. עם ראשית שלטונו מינה אותו קלאוון למושל חמץ אך הוא מת זמן קצר לאחר מכן. מכונה "לאג'ין אלכביר" ובשל כך כונה לאג'ין, שהיה לסולטאן, לאג'ין אלצע'יר, ראה: אבן אלפראת, 8/222; נהאיה, 31/314.

124. אללקמאני - סיף אלדין, ברג'י²⁴⁴⁸
125. מבארך אלמנצורי - זין אלדין (1317/717)²⁴⁴⁹
126. מח'תאר – ט'היר אלדין אלמנצורי, הידוע כאלבלביסי, אלבכנסי. אלטואשי (סריס) (1316/716)²⁴⁵⁰
127. מנכברס או ביברס (מושל עג'לון) (1318/718)²⁴⁵¹
128. מנכורס – עלאא' אלדין
129. מע'לטאי אלבעלי (אחרי 1320/720), ברג'י²⁴⁵²
130. מע'לטאי אלמסעודי (1332/732), ברג'י²⁴⁵³
131. מע'לטאי אלתקוי אלמנצורי (1301/701)²⁴⁵⁴
132. מרשד אלח'ונדאר אלמנצורי אלטואשי (סריס) - שהאב אלדין (1311/710)
133. נוע'אי אלג'מדאר אלקבג'אקי (1310/710)
134. נכבאי אלברידי אלמנצורי (1349/749)
135. אלנקיב - עלאא' אלדין
136. סאטלמש אלמנצורי
137. סלאר אלתתרי אלצאלחי אלמנצורי (1310/710)
138. סנג'ר ארג'ואש אלמנצורי (1302/701)²⁴⁵⁵
139. סנג'ר אמיר אח'ור – עלם אלדין
140. סנג'ר אלברואני (1331/731) ברג'י(?)²⁴⁵⁶
141. סנג'ר אלג'אולי אבו סעיד (1345/745)
142. סנג'ר אלג'מקדאר (או אלבשמקדאר) (1345/745), ברג'י²⁴⁵⁷
-
- ²⁴⁴⁸ כנ, 8/353; עקד, 3/243; סלוק, 1/826.
- ²⁴⁴⁹ אעיאן, 4/190; אלדרר (קהיר), 3/362.
- ²⁴⁵⁰ סלוק, 2/169; נג'ום, 9/237; נהאיה, 32/244; אבן כת'יר, 14/63.
- ²⁴⁵¹ אלמקריזי מזכיר אמיר זה בשם "ביברס מושל עג'לון" (סלוק, 2/189) בעוד אבן תע'ריברדי מציין את השם סיף אלדין מנכברס מושל עג'לון (נג'ום, שם).
- ²⁴⁵² אלדרר, בירות, 4/355.
- ²⁴⁵³ סלוק, 2/54.
- ²⁴⁵⁴ אחד מאמירי דמשק (סלוק, 1/923, 927; נהאיה, 32/16).
- ²⁴⁵⁵ סלוק, 1/924; נג'ום 8/199; אעיאן, 2/466.
- ²⁴⁵⁶ נזכר מבין נאמני ביברס אלג'אשנכיר (ראה פרק ב', סעיף 5.3) ובין העצורים של שנת 1312/712 (ראה פרק ג', 1.1.1).

143. סג'ר אלה'אזן אלסרורי אלשרפי²⁴⁵⁸ (1335/735)

144. סג'ר אלמנצורי אלמקרי²⁴⁵⁹ (1307/707)

145. סג'ר אלמצרי

146. סג'ר אלשג'אעי אלמנצורי (1294/693)

147. סנקר ג'רכס

148. סנקר אלאעסר²⁴⁶⁰ (1309/709)

149. סנקר אלטויל אלמנצורי

150. סנקר אלכמאלי אלחאג'ב²⁴⁶¹ (1318/718)

151. סנקר אלסלחדאר

152. סנקר אלעלאאי, ברג'²⁴⁶²

153. סנקרשאה אלמנצורי²⁴⁶³ (1307/707)

154. עבדאללה אלסלחדאר – בדר אלדין²⁴⁶⁴

155. עלק –עלאא' אלדין

156. אלפאח'ר – שהאב אלדין אלמנצורי אלטואשי (סריס) (1307/707)

157. אלצירפי - רכן אלדין

158. קבג'ק (1310/710)

159. קג'מאס²⁴⁶⁵ אלג'וכנדאר אלמנצורי (1334/734), ברג'²⁴⁶⁶

²⁴⁵⁷ סלוק, 2/193; נג'ום, 9/57.

²⁴⁵⁸ נזכר אמיר אחר בשם סג'ר אלמסרורי, שגם הוא כיהן כנאלי קהיר אך היה צאלחי ומת ב-1296/695 (עקד, 3/340).

²⁴⁵⁹ אחד מאמירי דמשק. היה מאמירי טריפולי, הועבר לדמשק ושהה בה חודשיים עד מותו (אעיאן, 2/473, שם נזכר כסג'ר אלמנצורי; אלדזר, בירות, 2/173, שם נזכר כסג'ר אלמנצורי אלמקרי).

²⁴⁶⁰ נג'ום, 8/278; סלוק, 2/84.

²⁴⁶¹ סנקר אלכמאלי אלחאג'ב אינו נזכר מפורשות כאמיר מנצורי של קלאוון, אולם הוא היה בעל קשרי אחווה (הנכרתת בין מנצורים) עם סג'ר אלג'אולי המנצורי (ראה פרק ד', סעיף 2.3.4.1), וכן היה מקורבו של כראי המנצורי, ראה: אלדזר (קהיר), 3/353. סנקר אלכמאלי אלחאג'ב אינו זהה לסנקר אלכמאלי אלצעי'ר (ראה סעיף 2 להלן).

²⁴⁶² עקד, 4/230.

²⁴⁶³ אינו זהה לסנקרשאה אלט'אהרי שמת ב-1311/711 (אעיאן, 2/483).

²⁴⁶⁴ לעתים נזכר כג'מאל אלדין, ראה: נג'ום, 8/120.

²⁴⁶⁵ קג'מאס אלג'וכנדאר אלמנצורי, מכונה בשאש (סלוק, 2/371). שמו נזכר בצורות שונות: קג'מאו, קג'מאר, קג'קאר, קמאר, בג'אס או קחמאש.

²⁴⁶⁶ סלוק, 2/144,377; נג'ום, 9/41.

160. קג'קאר אלמנצורי (1287/686)
161. קטז אלמנצורי (1291/690)
162. קטלובך אלכביר אלמנצורי (1316/716)
163. קלי אלסלחזאר (1317/717), בר'ג'
164. קליג' אלמלכי אלמנצורי²⁴⁶⁷
165. קראלאג'ין אלסטאדאר אלמנצורי (1315/715)
166. קראסנקר אלג'וכנדאר אלמנצורי (1341/741 או 1328/728)
167. קרארסלאן אלמנצורי- סיף אלדין/בהאא' אלדין²⁴⁶⁸ (1299/698)²⁴⁶⁹
168. (אידמר?) אלשיח'י – סיף אלדין, בר'ג',²⁴⁷⁰
169. תאכז או בלבאן אלטע'רילי,²⁴⁷¹ (אחרי 1310/709), בר'ג',²⁴⁷²
170. תמר אלסאקי – סיף אלדין (1343/743)

2. אמירים שייכתן ונמנו על המנצוריה

1. איאז – פח'ר אלדין²⁴⁷³
2. אכבאר (בר'ג'?)²⁴⁷⁴
3. ביברס אלחאג'ב אלמנצורי או אלנאצרי (1343/743)²⁴⁷⁵
4. ביברס עבדאללה (בר'ג'?)²⁴⁷⁶
5. בכתות אלשג'אעי²⁴⁷⁷

²⁴⁶⁷ אבן אלפראת, 8/95-96.

²⁴⁶⁸ נזכר לעיתים קרובות כ-קרא רסלאן. אלמקריזי ואבן אלפראת מייחסים לו את הלקב: סיף אלדין (אבן אלפראת, 8/128); סלוק, 1/774) בעוד אלצפדי מכנהו בהאא' אלדין (אעיאן, 4/87; אלזאפי, 24/211).

²⁴⁶⁹ סלוק, 1/881; אעיאן, 4/87.

²⁴⁷⁰ סלוק, 2/53. ייתכן כי הכוונה לאידמר אלשיח'י ששוחרר ב-1320/720 (סלוק, 2/202).

²⁴⁷¹ שם זה נזכר בצורות שונות, בעיקר כ-תאכז, דבאכז, תנאכר או תבאכר, אך גם כ-בתאכז (נהאיה, 32/155) או באכיר (נג'ום, 9/13). אמיר בר'ג'י זה זהה לבלבאן אלטע'רילי, כפי שעולה מהשוואה עם עקד אלג'מאן, ראה: נג'ום, 8/168, הערה 4.

²⁴⁷² נזכר מבין תומכיו המובהקים והאחרונים של ביברס אלג'אשנכיר, ראה: פרק ב', סעיף 6 וכן: נג'ום, 8/271; סלוק, 2/71; אלמקפא, 2/552; אלתחפה, 200.

²⁴⁷³ נתפס על ידי אלנאצר מחמד בהיותו מושל קלעת אלרום ב-1310/710 ושוחרר ב-1327/727 (סלוק, 2/87, 183, 286).

²⁴⁷⁴ נזכר מבין האמירים שביברס אלג'אשנכיר האמיר ומבין נאמני ביברס אלג'אשנכיר שאלנאצר מחמד תפס בשנת 1310/709. (סלוק, 2/70, 76).

²⁴⁷⁵ אבן תע'ריבדי מכנהו באלמנהל כמנצורי וסבור כי הוא נמנה על ממלוכי קלאוון אולם בנג'ום מציין אותו מחבר כי ביברס אלחאג'ב אלנאצרי הוא ממלוכי אלנאצר מחמד ואדונו הוא אלנאצר מחמד, ראה: אלמנהל, 3/475; נג'ום, 10/100-101. אבן חג'ר אלעסקלאני מייחס לו את הנסבה אלאחמדי (אלזרר (קהיר), 2/41).

²⁴⁷⁶ מבין האמירים נאמני ביברס אלג'אשנכיר שתפס אלנאצר מחמד ב-1310/709 (סלוק, 2/76).

6. בלבאן אלבדרי²⁴⁷⁸
7. טשתמר אחי בתח'אץ אלמנצורי²⁴⁷⁹
8. סנקר אלכמאלי אלצע'יר²⁴⁸⁰
9. מע'לטאי אלסיואסי (ברג'י?)²⁴⁸¹
10. קטלובך אלשיח'י אלמנצורי²⁴⁸²
11. קרטאי אלמנצורי או אלאשרפי – שהאב אלדין (1334/734)²⁴⁸³

²⁴⁷⁷ הוצא להורג יחד עם אמירים מנצורים נוספים ב-1316/716 (סלוק, 2/168).

²⁴⁷⁸ נזכר כאמיר מאה בתקופת המנצוריה. אלמקריזי מייחס לו את הנסבה אלנאצרי, ראה: אלמקפא, 2/487; נהאיה, 32/140;

²⁴⁷⁹ ייתכן כי נמנה על הברג'יה, כי נזכר ששוחרר יחד עם ברג'ים על ידי אלנאצר מחמד ב-1335/735 וקיבל אמירות בדמשק, ראה: סלוק, 2/378.

²⁴⁸⁰ נעצר ב-1310/709 עם נאמני ביברס אלג'אשנניר ושוחרר ב-1320/720 (סלוק, 2/67, 202).

²⁴⁸¹ נעצר על ידי אלנאצר מחמד ב-1310/709 ושוחרר ב-1320/720 עם אמירים ברג'ים (סלוק, שם).

²⁴⁸² רק אלנוירי מייחס לו את הנסבה אלמנצורי. נפטר ב-1312/712 והיה מאמירי הטבלח'אנאה של דמשק. הנסבה שלו מתייחסת לשיח' עמר בן אלשיח' ג'אה (אבן כת'יר, 14/68; אלנוירי, 32/202; נג'ום, 9/224).

²⁴⁸³ סלוק, 1/666; אעיאן, 1/101; אלואפי, 24/266.

1. אמירי המנצוריה שהומתו או נאסרו

1.1 אמירי המנצוריה שהומתו

1. תאכז (בלבאן) אלטע'רילי (ברג'י) בסביבות 1310/709
2. ביברס אלג'אשנכיר (ברג'י) 1310/709
3. בכתות אלפתאח (ברג'י) 1310/710
4. ברלע'י אלאשרפי (ברג'י) 1310/710
5. נוע'אי אלג'מדאר 1310/710
6. סלאר 1310/710
7. בהאדר אלחאג' 1310/710
8. אסנדמר כרג'י 1312/711
9. בתח'אץ אלמנצורי (ברג'י) 1312/711
10. ביברס אלע'לאאי 1312/712
11. ביברס אלתאג'י (ברג'י) 1312/712 או לאחר מכן.
12. בכתמר אלג'וכנדאר 716/1316 (לאחר כחמש שנות מאסר)
13. קטלובך 716/1316 (לאחר כחמש שנות מאסר)
14. בינג'אר 1316/716 (לאחר כארבע שנות מאסר)
15. ביברס אלמג'נון 6-715-6/1315 (לאחר כארבע שנות מאסר)
16. סנקר אלכמאלי 1318/718 (לאחר כשש שנות מאסר)
17. אלדכו אלאשרפי (אלסלחדאר. ברג'י) 1318/718 (לאחר כשש שנות מאסר)
18. כראי 1318/718 (מת באופן טבעי לאחר כשמונה שנות מאסר)
19. איבך אלרומי (ברג'י) אחרי 1313/713
20. איבך אלבע'דאדי (ברג'י) 1322/722 (לאחר 13 שנות מאסר)
21. בכתמר אלאבו בכרי (ברג'י) 1328/728
22. טע'ג'י אלמנצורי (ברג'י) 1328/738

1.2 אמירי המנצוריה שנאסרו ושוחררו²⁴⁸⁴

1. טשתמר אלג'מקדאר (ברג'י): רביע I 710/אוגוסט 1310 – 1311/711 (לכל היותר שנה)
2. אידמר אלח'טירי (ברג'י): שואל 709/מרץ 1310 - 1311/711 (כשנתיים)
3. בהאדר אאץ: 1315/715 - 1317/717 (כשנתיים)

²⁴⁸⁴ תקופות המאסר נזכרות מהקצרה לארוכה.

4. אקוש אלמנצורי: רביע I/710 יולי 1310 – רביע I/713 יולי 1313 (3 שנים)
5. אקוש אלאשרפי: רביע II/712 אוגוסט 1312 – רג'ב/715 אוקטובר 1315: (3 שנים)
6. ביברס אלמנצורי: רביע II/712 אוגוסט 1312 – ג'מאדא I/717 אוגוסט 1317: (5 שנים)
7. קג'מאס (ברג'י): שואל 709/מרץ 1310 – רביע II/715 יולי 1315: (5 וחצי שנים)
8. מנכוברס: שואל 709/מרץ 1310 – (כנראה שוחרר לאחר זמן קצר יחסית)
9. בכתות אלקרמאני (ברג'י): (?)-713/712-1313; 726/1326-4/724-1333 (כמה חודשים; 7 שנים)
10. טוע'אן אלמנצורי: רביע II/712 אוגוסט 1312 - צפר 720/מרץ 1320 (8 שנים)
11. סנג'ר אלברואני (כנראה ברג'י): רביע II/712 אוגוסט 1312 צפר 720/מרץ 1320 (8 שנים)
12. סנג'ר אלג'אולי: 1320/720 – 1328/728 (8 שנים)
13. מע'לטאי אלבעלי (ברג'י): 1310/709 - מחרם 720/פברואר 1320 (10 שנים)
14. בלבאן אלשמסי: 1314/714 – 1325/725 (11 שנים)
15. בלבאן טרנא: 1314/714 – 1326/726 (12 שנים)
16. לאג'ין זירבאג' (כנראה ברג'י): רביע II/712 אוגוסט 1312 - 728/אוקטובר 1328 (16 שנים)
17. מע'לטאי אלמסעודי (ברג'י): רביע II/712 אוגוסט 1312 - 732/1332 (20 שנים)
18. תמר אלסאקי: רביע II/715 יולי 1315 - 735/1335 (20 שנים)
19. ביברס אלעלמי (ברג'י): רביע II/712 אוגוסט 1312 – 735/1335 (23 שנים)
20. כשלי: רביע II/712 – 725/1325 (23 שנים)
21. בלאט אלג'וכנדאר (ברג'י): שואל 709/מרץ 1310 – רג'ב/735 מרץ 1335 (26 שנים)
22. בלבאן אלמחמדי: 1311/711 עד 1337/737 (26 שנים)
23. אידמר אליונסי (ברג'י): לא ידוע – רג'ב/735 מרץ 1335
24. בלבאן אלענקאוי: לא ידוע מתי נכלא – 732/1332 (?)

1.3. אמירי המנצוריה שערקו אל המונגולים

1. קראסנקר
2. אקוש אלאפרם (ברג'י)
3. אידמר אלזרדכאש

2. אמירי המנצוריה שלא נאסרו כלל

1. כהרדאש אלזראק אלמנצורי (1314/714).
2. קראלאג'ין (715/1315)

3. מרשד אלח'זנדאר הסריס (1311/710 או 1317/716)
4. מח'תאר אלמנצורי אלכנסו הסריס (1316/716)
5. מבארך אלמנצורי (1317/717)
6. קלי אלסלחזאר (ברג'י) (1317/717)
7. אקוש אלרחבי אלמנצורי (1319 /719)
8. כתבע'א ראס נובה אלמנצורי (1321/721)
9. בלבאן אלתתרי (1325/725)
10. ג'ובאן אלמנצורי (אחרי 1326/726)
11. סנג'ר אלח'אזן (1335 /735)
12. בהאדר אלסנג'רי (ברג'י) (1333/733-4)
13. ביברס אל'אוחדי (1339/740)
14. כנדע'די אלזראק אלמנצורי (1345/745)
15. סנג'ר אלג'מקדאר (ברג'י) (1345/745)
16. בכתמר אלעלאא'י (1344-5/745)
17. ביברס אלאחמדי (ברג'י) (1345/746)
18. אאל מלך (1346-7/747)
19. בלבאן אלחסיני (1348-9/749)
20. נכבאי אלברדי אלמנצורי (1349/749)
21. כוכאי אלסלחזאר (1348-9/749)
22. כג'כן אלמנצורי (1349/749)
23. בכתאש אלמנכורסי (1356 /757)
24. ביברס אלשג'אעי (ברג'י)
25. אלשיח'י (ברג'י)

3. אמירי המנצוריה שמתו עד שנת 1310/710 ולא על ידי אלנאצר מהמד²⁴⁸⁵

1. קג'קאר אלמנצורי (1287/686).
2. טרנטאי 1290/689 (פ)
3. קטז אלמנצורי 1291/690
4. אקבע'א אלמנצורי 1291/690 (מ)

²⁴⁸⁵ האות (מ) מציינת כי סיבת המוות של האמיר היא כתוצאה ממלחמה עם אויב, והאות (פ) מציינת מוות עקב עימותים פנימיים.

5. בידרא 1293/693 (פ)
6. אקוש אלמוצלי אלחאג'ב 1293/693 (פ)
7. אלטנבע'א אלג'מדאר 1293/693 (פ)
8. בהאדר ראס נובה 1293/693 (פ)
9. סנג'ר אלשג'אעי 1294/693 (פ)
10. באסטי 1296/695
11. אזדמר אלעלאא'י 1297/696
12. בהאדר אלעג'מי 1297/696
13. איבך אלמוצלי 1298/698
14. אידמר אלג'נאחי 1298/698
15. (אקסנקר) כרתאי 1298/698
16. לאג'ין 1299/698 (פ)
17. קרארסלאן (1299/698)
18. בוזלאר (בזלאר) אלמנצורי 1299/698 (פ)
19. אקוש כרג'י אלמטרוחי 1299/699 (מ)
20. ביליך אלטיאר 1299/699 (מ)
21. כרת 1299/699 (מ)
22. בלבאן אלטבאה'י 1300/700
23. מע'לטאי אלתקוי 1301/701
24. סנג'ר ארג'ואש 1302/701
25. כתבע'א 1303/702
26. אנץ אלג'מדאר 1303/702 (מ)
27. איבך אלאסתאדאר 1303/702 (מ)

28. אידמר אלרפא 1303/702 (מ)
29. לאג'ין אלרומי, 1303/702 (מ)
30. בכתמר אלסלזדאר אלט'אהרי אלמנצורי 1303/703
31. בהאדר סמו, 1304/704 (מ)
32. ביברס אלמופקי 1304/704 (פ)
33. איבך אלטויל 1306/706
34. בלבאן אלג'ונדאר (1307/706)
35. כאוזכא (1307/706)
36. סנג'ר אלמקרי 1307/707
37. סנקרשאה אלמנצורי 1307/707
38. אלפאח'ר הסריס 1307/707
39. אלטברס (1308/708)
40. סנקר אלעסר 1309/709
41. טע'ריל אלעי'ע'אני 1310/709
42. איבך אלח'ונדאר 1310/709
43. קבג'ק 1310/710
44. אקוש אלמוצלי קתאל אלסבע 1310/710
45. אקג'בא אלמנצורי 1310/710

סולטאנים

1279/678 – 1290/689: אלמנצור קלאוון

1290/689 – 1293/693: אלאשרף ח'ליל

1293/693 – 1294/694: אלנאצר מחמד בן קלאוון (בפועל: כתבע'א ואמירי המנצוריה)

1294/694 – 1296/696: כתבע'א

1296/696 – 1299/698: לאג'ין

1299/698 – 1309/708: אלנאצר מחמד בן קלאוון (בפועל: סלאר וביברס אלג'אשנכיר)

1309/708 – 1310/709: ביברס אלג'אשנכיר

סגן הסולטאן במצרים (נא'ב אלסלטנה)

1280/678 – 1290/689: טרנטאי

1290/689 – 1293/693: בידרא

1293/693 – 1294/694: כתבע'א

1294/694 – 1296/696: לאג'ין

1297/696: קראסנקר

1297/696 – 1299/698: מנכותמר ממלוך לאג'ין

1299/698 – 1309/709: (אקוש אלאפרם כחודש); סלאר

אסתאדאר הסולטאנות

1281/681 (לערך) – 1288/687 (לערך): בידרא

²⁴⁸⁶ שיהזור נושאי המשרות השונות מבוסס על הפרטים הנזכרים במקורות השונים, ומתמקד באמירי המנצוריה. לא פעם המידע המתואר במקור אחד סותר את זה הנזכר במשנהו, ולא תמיד המידע שלם. בשיחזור זה התבססתי על פרטים זהים הנזכרים ברוב המקורות ביחס לנושאי המשרות השונות, ולכן סביר כי הוא מהימן יותר. לעתים ציינתי בהערה מידע סותר הנזכר במקורות אחרים. המידע מבוסס על פרטים שהבאתי בגוף הדוקטורט ועל כן לא ציינתי את מקורותיו, אלא במקרים בהם נזכרים פרטים שלא הובאו בחיבור עצמו. תאריכים משוערים יצוינו עם סימן שאלה לצדם; שמות אמירי המנצוריה כתובים בשחור בולט. ממלוכים של אמירי המנצוריה בשחור בולט ובכתב נטוי. יתר אוחזי המשרות, דהיינו, אמירים או נסיכים שאינם נמנים על המנצוריה, אמירים שאינם מוזהים, או אזרחים מקומיים – יצוינו בכתב רגיל.

1288/687(?) – 1290/690: איבך אלמוצלי

1292/691 – 1294/693: סנג'ר אלשג'אעי

1294/693: ביברס אלג'אשנכיר

1294/694 – 1296/696: בתח'אין אליני (ממלוך כתבע'א)

1296/696 – 1299/698: סלאר

1299/698 – 1309/708: ביברס אלג'אשנכיר

אתאבך אלעסאכר

1280/678 – 1290/689(?): טרנטאי

1290/689 – 1293/693: בידרא

1293/693 – 1303/702: לאג'ין אלרומי²⁴⁸⁷

תאג' ב אלחג'אב²⁴⁸⁸

1279/678(?) – 1289/689: אקוש אלמוצלי

1290/690 – 1296/696: בהאדר אלחאג'

1296/696 – 1299/698: בהאדר אלחאג'; אקוש אלפארם

1299/698 – 1300/699: קטלובך אלכביר

1300/699 – 1311/711: סנקר אלכמאלי

וזיר

1279/678 – 1281/680: ברהאן אלדין אלח'צ'ר אלסנג'ארי, פח'ר אלדין אבראהים בן לקמאן, נג'ם

אלדין חמזה בן מחמד אלאצפוני²⁴⁸⁹

1281/680 – 1288/687: סנג'ר אלשג'אעי

1288/687: בידרא

²⁴⁸⁷ אבן אבי אלפצ'אאל מציין כי בין השנים הנזכרות כיהן כתבע'א כאתאבך אלעסאכר, ראה: שם, 2/423.
²⁴⁸⁸ בין השנים 1290/690 ועד 1307/706 כיהנו כחאג'בים גם המנצורים בכתמר אלסלחדאר וכרת, ובחלק מן השנים האמיר איליך אלפארסי (לא ידוע אם נמנה על המנצוריה), ראה: זיטרשטיין, 24, 43, 57, 81, 130, 131, 134.
²⁴⁸⁹ אבן אלפראת, 8/96.

1288/687: סנג'ר אלשג'אעי

1290/689: בידרא

1290/689 – 1293/693: אבן אלסלעוס

1293/693 – 1294/693: סנג'ר אלשג'אעי

1294/694 – 1296/696: פה'ר אלדין אלה'לילי

1296/696 – 1297/696: סנקר אלאעסר

1299/698 – 1301/701: סנקר אלאעסר

1301/701 – 1303/703(?): איבך אלבע'דאדי

1303/703 – 1305/704: מחמד (ד'ביאן) בן אלשיה'י

1305/704 – 1306/706: סעד אלדין מחמד בן עטאיא²⁴⁹⁰

1306/706 – 1310/709: צ'יאא' אלדין אבו בכר בן עבדאללה אלנשאא'י²⁴⁹¹

שד אלדואוין במצרים

1279/678 – 1290/689(?): סנג'ר אלשג'אעי; האמיר זין אלדין אחמד אלצואבי²⁴⁹²

1296/696: סנקר אלאעסר

1296/696 – 1308/708(?): איבך אלשג'אעי²⁴⁹³

אמיר ג'אנדאר

1279/678 – 1291/690: איבך אלה'זנדאר; בלבאן אלחסיני; בלבאן טרנא(?)

1292/691 – 1293/693: קראסנקר²⁴⁹⁴

1294/694 – 1296/695: איבך אלאפרם

1296/696 – 1307/707: בכתמר אלג'וכנדאר

²⁴⁹⁰ סלוק, 2/10; אעיאן, 4/195.

²⁴⁹¹ אעיאן, 1/719-720; זיטרשטיין, 134, 135, 137.

²⁴⁹² אבן אלפראת, 8/107.

²⁴⁹³ אלצפדי סבור כי איבך אלשג'אעי היה ממלוך של סנג'ר אלשג'אעי (אלואפי, 15/478). איבך נזכר כשד אלדואוין ב-

1304/704 (סלוק, 2/10), אך סביר כי כיהן במשרה זו גם קודם לכן. הוא נזכר גם כמי שהחזיק במשרה זו בשנת 1307/707.

(סלוק, 2/33). מת בשנת 1308/708 (נג'ום, 8/229; סלוק, 2/51).

²⁴⁹⁴ אעיאן, 4/90. כנראה כיהן בתפקיד זה בנוסף להיותו מקדם אלממאליך אלסלטאניה.

1307/707 – 1311/711: בכתות אלפתאה; בלבאן אלמחמדי

נאא' ב אלע'יבה

1280/680(?) – 1290/689: כתבע'א

1290/689 – 1293/693: איבך אלח'אונדאר

1293/693: סנג'ר אלשג'אעי

1297/695 – 1296/696(?): אקסנקר כרתאי

1304/703 – 1301/701: איבך אלבע'דאדי

זואדאר

1291/690 – 1304/704: ביברס אלמנצורי

1304/704 – 1308/707: בהאא' אלדין רסלאן (אלדואדאר אלנאצרי?)²⁴⁹⁵

אמיר מג'לס

1279/678 – 1290/689(?): בידרא

1290/690 (לערך) – אחרי 1294/693: ברלע'י אלאשרפי (ברג'י)

.... – 1310/709: קראלאג'ין

נאא' ב קלעת אלג'בל (מושל מצודת קהיר)

1296/696 – 1298/698(?): אקסנקר כרתאי²⁴⁹⁶

ואלי באב אלקלעה (האחראי על שער המצודה בקהיר)

... – 1290/689: סנקר אלטויל אלמנצורי

... – 1308-9/708: אלטברס אלמנצורי (אלמג'נון)²⁴⁹⁷

ואלי קהיר

... – 1301/701: מחמד בן אלישיח'י

²⁴⁹⁵ כך לפי זיטרשטיין, 130, 131, 133, 134. ייתכן כי הכוונה לבהאא' אלדין ארסלאן אלדואדאר אלנאצרי (ראה: ח'טט, 2/87). אלמקריזי מציין כי במקומו של ביברס אלמנצורי מונה אמיר בשם אידמר, אך לא מוסיף פרטים נוספים (סלוק, 2/8).
²⁴⁹⁶ אלתחפה, 148.
²⁴⁹⁷ נג'ום, 8/230; סלוק, 2/51.

1301/701 – ... : ביברס אלתאג'י (ברג'י); סנג'ר אלה'אזן

מושל דמשק

1280/679 – 1291/690 : לאג'ין

1291/690 – 1292/691 : סנג'ר אלשג'אעי

1292/691 – 1296/695 : איבך אלהמוי (ט'אהרי)

1296/695 : אע'רלו אלעאדלי (ממלוך כתבע'א)

1297-696 – 1298/698 : קבג'ק

1299/698 : קרארסלאן

1299/699-1300 : קבג'ק (מושל מטעם המונגולים)

1299/698 – 1310/709 : אקוש אלאפרם (ברג'י)

שד אלדואוין בדמשק

1281/680 – 1284/683 : סנג'ר אלדואדארי²⁴⁹⁸

1284/683 – 1286/685 : סנקר אלאעסר

1286/685 – 1289/688 : פתח אלדין בן צברה²⁴⁹⁹

1289/688 : סנקר אלאעסר

1291/690 : טוע'אן אלמנצורי

1291/690 – 1296/696 : סנקר אלאעסר²⁵⁰⁰

1297/ 696 : פתח אלדין בן צברה

1297/696 – 1299/698 : ג'אע'אן ממלוך לאג'ין

1299/698 : קטלובך אלכביר (כחודש)

1299 /698 : אקגב'א אלמנצורי²⁵⁰¹

²⁴⁹⁸ אבן אלפראת, 7/225; 8/7.
²⁴⁹⁹ אעיאן, 2/479. אבן אלפראת מצייין כי ב-15 למחרם 12/685 במרץ 1286 שב סנג'ר אלדואדארי למשרת שד דמשק במקום סנקר אלאעסר (שם, 8/35).
²⁵⁰⁰ אלד'הבי, תאריח', 60/44.
²⁵⁰¹

1300/700 – 1303/702: בלבאן אלג'וכנדאר

1303/703 – 1305/705: קיראן אלמנצורי²⁵⁰²

1305/705 – 1307/707(?): בכתמר אלחסאמי²⁵⁰³

1307/707 – 1310/709: אקג'בא אלמנצורי²⁵⁰⁴

מושל מצודת דמשק

1280/678 – 1280/679: לאג'ין

1280/679 – 1284/683: קג'קאר

1284/683 (לערך) – 1302/701: סנג'ר ארג'ואש

1303/702: בלבאן אלג'וכנדאר

1304/703 – 711/1311: בהאדר אלסנג'רי²⁵⁰⁵ (ברג'י)

ואלי דמשק

1279/678(?) – 1284/683: נאצר אלדין מחמד בן איאז אלהראני²⁵⁰⁶

1284/683 – 1285/684: טוע'אן אלמנצורי

1285/684 – ...: עז אלדין מחמד בן אבי אלהיג'אא²⁵⁰⁷

1294/693 – ...: עמאד אלדין בן אלנשאבי²⁵⁰⁸

1307/707 – 1319/719: אקוש אלרחבי

ואלי אלבר בדמשק

1283/682 – 1293/692: טוע'אן אלמנצורי

1293/692 – 1296/695: אסנדמר כרג'י²⁵⁰⁹

²⁵⁰¹ אעיאן, 1/321; אלד'הבי, תאריח' 60/65. אבן אלדואדארי מציין כי כבר ב-1299/698 היה אקג'בא מושל עזה (כנז, 9/7).

²⁵⁰² ככל הנראה ממלוך של ביברס אלמנצורי. סלוק, 2/17, נהאיה, 32/82.

²⁵⁰³ ממלוך טרנטאי, ראה: סלוק, 2/17.

²⁵⁰⁴ נהאיה, 32/165; אבן כת'יר, 14/43.

²⁵⁰⁵ סלוק, 2/106.

²⁵⁰⁶ אבן אלפראת, 8/7.

²⁵⁰⁷ סלוק, 1/728; 5/297-298.

²⁵⁰⁸ אעיאן, 2/206.

1295/695 – 1298/698: עלאא' אלדין אבן אלג'אכי

1298/698 – 1299/698: לאג'ין אלחסאמי אלמנצורי

1303/702 – 1312/711(?): לאג'ין אלחסאמי אלמנצורי

תאג' ב בדמשק

1300/699-700: בלבאן אלג'וכנדאר

1304/704: ביברס אלעלאא'י; בכתמר אלחסאמי²⁵¹⁰

1305/705: בהאדר אלחאג'

מושל חלב

1279/678 – 1280/679: אקוש אלשמסי²⁵¹¹

1280/679 – 1282/681: סנג'ר אלבאשקרדי (צאלחי)²⁵¹²

1282/681 – 1292/691: קראסנקר

1292/691 – 1299/699: בלבאן אלטבאח'י

1300/699 – 1310/709: קראסנקר

אסתאדאר אלסלטנה בסוריה

1279/678 – 1290/689: סנקר אלעסר

נאא' ב אלע'יבה בדמשק

בהאדר אלסנג'רי (ברג'י)

שד אלדואואין בחלב

1292/691: איבך אלמוצלי²⁵¹³

מושל צפת

²⁵⁰⁹ אבן אלפראת, 8/157; אלמקפא, 2/186. לפי אלד'הבי מונה אסנדמר באותה עת כואלי אלכריד, ראה: אלד'הבי, תאריח', 60/23.

²⁵¹⁰ ממלוך טרנטאי. סלוק, 2/17.

²⁵¹¹ אלמנהל, 3/21; אבן אלפראת, 8/96.

²⁵¹² ראה ההערה הקודמת.

²⁵¹³ זבדה, 290-289; סלוק, 1/778.

1279/678 – 1280/678: עלאא' אלדין אידע'די אלכבכי אלט'אהרי²⁵¹⁴

1280/678 – 1284/683(?): ביליך אלטיאר²⁵¹⁵

1284/683 – 685/1286: קג'קאר

1286/685 – 1290/689: אידע'די אלאדכזי;²⁵¹⁶ איבך אלמוצלי;²⁵¹⁷ בלבאן אלג'וכנדאר.

1290/689 – 1291/689: אידע'די אלאדכזי

1291/690 – אידכין אלצאלחי²⁵¹⁸

1291/690 – 1299/698: פארס אלדין אלכבי

1299/698 – 1300/700: כראי אלמנצורי

1300/700 – 1304/704: בתח'איץ הכרג'י

1304/704 – 1307/707: סנקרשאה אלמנצורי²⁵¹⁹

1307/707 – 1310/709: בכתמר אלג'וכנדאר

מושל מצודת צפת

1279/ 678 – 1281/680: ביליך (או: בכתאש) אלטיארי

1286/685 – 1287/ 686: קג'קאר אלמנצורי

1287/686 – 1290/689: איבך אלמוצלי²⁵²⁰

1299/699 – 1300 /700: בלבאן אלג'וכנדאר

...: אידמר אלשג'אעי (ברג'י)²⁵²¹

²⁵¹⁴ נתמנה על ידי המורד סנקר אלאשקר לאחר שהשתלט על דמשק, ראה: זבדה, 181; אבן אלפראת, 8/96, 167; אלטראונה, 271. אידע'די לא נמנה על המנצוריה, ראה: אלואפי, 9/484-485.

²⁵¹⁵ אלטראונה, 271.

²⁵¹⁶ נג'ום, 8/9; אלטראונה, 271-272.

²⁵¹⁷ סלוק, 1/732; אלטראונה, 272.

²⁵¹⁸ נג'ום, שם.

²⁵¹⁹ לפי מרבית המקורות נתמנה סנקרשאה בשנה זו על צפת, ראה: נהאיה, 32/83; אעיאן, 2/482; אלואפי, 15/499; אלדרר (בירות), 2/175. לפי אלמקריזי, מונה כמושל על צפת בשנת 1303/702 (סלוק, 1/945) ואילו אבן אלדואדארי מציין כי

סנקרשאה אלמנצורי כיהן כמושל צפת לאחר אלאדכזי ב-1298/698 (כנן, 9/7).

²⁵²⁰ זבדה, 255-256.

מושל טריפולי ומבצרי החוף

1289/688 – 1291/691: בלבאן אלטבאח'י

1291/691 – 1292/692: טע'רייל אלאיע'אני (ברג'י?)

1292/692 – 1295/694: איבך אלח'זנדאר

1295/694 – 1298/698: איבך אלמוצלי

1299/698: כרת אלחאג'ב

1300/699: קטלובך אלכביר

1301/700 – 1310/709: אסנדמר כרג'י

מושל חמאה

1280/678 – 1284-5/683: אלמלך אלמנצור נאצר אלדין מחמד בן מחמוד (נסיך איובי)

1284-5/683 – 1299/698(?): אלמלך אלמט'פר תקי אלדין בן אלמלך אלמנצור אלאיובי²⁵²²

1299/698 – 1300/699: קראסנקר

1300/699 – 1303/702: כתבע'א

1303/702 – 1310/709: קבג'ק

מושל חמין

1279/678 – 1281/680(?): לאג'ין אלכביר

1281/680: באזי אלמנצור²⁵²³

1283/682 – 1284/683(?): בדר אלדין בכתות אלסעדי²⁵²⁴

1284/683 – 1285-6/684: נאצר אלדין מחמד בן איאז אלחראני²⁵²⁵

1285-6/684 – 1290/689(?): בכתות אלעלאא'י²⁵²⁶

²⁵²¹ לא ידועות השנים. אעיא, 3/530.

²⁵²² אבן אלפראת מציין כי ב-1286-7/685 נתמנה סנג'ר אלחמוי אבו ח'ריץ כמושל על חמאה (שם, 8/40).

²⁵²³ כיהן יחד עם אמיר נוסף שסייע לו, צארם אלדין אלחמצי.

²⁵²⁴ אבן אלפראת, 7/276.

²⁵²⁵ שם, 8/7, 34.

²⁵²⁶ שם, 8/37, 103.

1295/694 – 1304/703(?): אלמלך אלאוחד בן אלמלך אלזאהר אלאיובי²⁵²⁷

1304/703 – 1307/706: בלבאן אלג'וכנדאר

1307/706 – 1312/711: תמר אלסאקי (ברג'י)

מושל עזה

1281/680 – 1286/685(?): עלאא' אלדין אידע'די אלצרחה'די²⁵²⁸

1286/685 – 1287/686: איבך אלמוצלי

1287/686 – 1290/689: אקסנקר כרתאי²⁵²⁹

1290/689 –: איבך אלמוצלי²⁵³⁰

..... – 1298/698(?): אידמר אלג'נאחי²⁵³¹

1298/698? – 1301/701: ביברס אלמופקי

1301/701 – 1307/707: אקג'בא אלמנצורי²⁵³²

1307/707 – 1309/709: ביברס אלעלאא'י

1309/709 – 1311/711: בלבאן אלברדי

מושל אלכרך

1279/678: אלמלך אלסעידי בן אלט'אהר ביברס²⁵³³

1279/678 – 1286/685: אלמלך אלמסעוד נג'ם אלדין ח'צ'ר בן אלט'אהר ביברס²⁵³⁴

1286/685: איבך אלמוצלי

1286/685 – 1291/690: ביברס אלמנצורי

1291/690 – 1309/708: אקוש אלאשרפי²⁵³⁵

²⁵²⁷ שם, 8/197.

²⁵²⁸ אבן אלפראת, 7/226.

²⁵²⁹ נהאיה, 31/170.

²⁵³⁰ נהאיה, שם; אלד'הבי, תאריח' 59/39; אבן אלפראת, 8/93.

²⁵³¹ אעיאן, שם; עקד, 3/485-486.

²⁵³² אליוניני, 249; אבן כת'יר, 14/15; נהאיה, 32/12; אלדרר, 1/393; סליך, 2/39.

²⁵³³ אבן אלפראת, 7/160.

²⁵³⁴ שם, שם.

מושל אלשובך

1280/678 – 1286/685: איבך אלמוצלי

1286-685 – 1290/689 (או אחרי): כשתע'די אלמנצורי

1296/696 (?) – 1299/698 (?): סנג'ר אלג'אולי (?)

1300/699 – 1303/702: קבג'ק

מושל ירושלים וחברון

1307/707 – 1311/711: כראי אלמנצורי

מושל בעלבך

אקג'בא אלמנצורי²⁵³⁶

מושלי מבצרים בסוריה וארמניה:

חצן אלכראד (Crak des Chevaliers)

1280/678 – 1291/691: בלבאן אלטבאח'י

מושל בלאטנס

1280/678 –: סנג'ר אלמנצורי (=סנג'ר ארג'ואש או סנג'ר אלמקרי)

... – 1299/698: צארם אלדין אזבק²⁵³⁷

מושל מרקב

... – 1299/698: ביברס אלע'תמי²⁵³⁸

מושל שיזר

1281/680 – 1290/689: בלבאן אלטבאח'י

1290/689 – 1296/696: סנקר אלכמאלי אלחאג'ב²⁵³⁹

²⁵³⁵ אבן אלפראת, 8/119; אלמקפא, 2/249; זבדה, 274.

²⁵³⁶ אלדרר (קהיר), 1/421.

²⁵³⁷ סליק, 1/888,905.

²⁵³⁸ שם, שם.

²⁵³⁹ אלדרר, בירות, 2/177.

מושל צרח'ד

1280/679: באסטי אלמנצורי

1296/697 – 1300/699: כתבע'א

מושל צביבה

1299/698: קראסנקר

1307/707: בכתמר אלג'וכנדאר

מושל אלהבה

1301/701 – ...: איבך אלבע'דאדי

מושל אלבירה

1299/698 – 1311/710: טוע'אן אלמנצורי²⁵⁴⁰

מושל בהסנא

1293/692 – 1301/701: בכתאש אלזרדכאש

1301/701 – 1307/706(?): כאוזנא

קלעת אלרום

1292/691: איבך אלמוצלי²⁵⁴¹; איבך אלרומי (ברג'י).²⁵⁴²

1293/692 – 1299/698: טוע'אן אלמנצורי²⁵⁴³

1299/698(?) – 1310/710: פה'ר אלדין איאז²⁵⁴⁴

²⁵⁴⁰ נזכר בתפקיד זה משנת 1299/698 ואילך, ראה: כנז, 9/8; נג'ום, 8/255; נהאיד, 32/149.

²⁵⁴¹ זבדה, 289-290, סליק, 1/778; אבן אלפראת, 8/142.

²⁵⁴² אבן אלפראת, 8/155; סליק, 1/783.

²⁵⁴³ אבן אלפראת, 8/157.

²⁵⁴⁴ סליק, 2/87. ייתכן כי נמנה על המנצוריה (ראה נספח א', סעיף 2).

1. צפון סוריה ודרום-מזרח אנאטוליה, כולל קליקיה²⁵⁴⁵

²⁵⁴⁵ מתוך: עמית-פרייס, מונגולים וממלכים

2. הסדר הפורה²⁵⁴⁶

²⁵⁴⁶ מתוך: עמית-פרייס, מונגולים וממלכים

3. מחזות מצרים הצפונית²⁵⁴⁷

²⁵⁴⁷ מתוך: לבנוני, מפנה.

4. מחזות מצרים הדרומית²⁵⁴⁸

²⁵⁴⁸ מתוך: לבנוני, מפנה.

5. ארץ ישראל וסביבתה,²⁵⁴⁹

²⁵⁴⁹ מתוך: עמיתי-פרייס, מונגולים וממלכים

6. קהיר הממלוכית²⁵⁵⁰

²⁵⁵⁰ מתוך: עמית-פרייס, מונגולים וממלוכים

Contents

Introduction	
1. The origins of the Mamlūk Sultanate and historical background	1
2. The Mamlūk system: basic principles and terminology	4
3. The study and its historical sources	7
Chapter 1: The Manṣūriyya during Qalāwūn's period	15
1. Size and ethnic origin	15
1.1. The size of the Manṣūriyya	15
1.2. Ethnic origin of the Manṣūriyya mamlūks	15
2. The training period	21
2.1. The relations among the mamlūks	21
2.2. The nature of their training	22
2.3. The discipline in the barracks (<i>tibāq</i>)	28
2.4. The ages of the mamlūk novices (the <i>kutābiyya</i>)	31
2.5. The duration of the <i>kutābī</i> training period	33
3. The mamlūk's seniority and his promotion	35
3.1. Mamlūks purchased during Qalāwūn's amirate period	35
3.2. The duration of the senior mamlūks' training period and service until receiving their amirate	48
3.3. The mamlūks purchased during Qalāwūn's sultanate or shortly before it	51
3.4. The duration of the training period until receiving their amirate, of mamlūks manumitted during Qalāwūn's sultanate	55
3.5. The criteria for promotion of the Manṣūrī mamlūk	56
4. Conclusions	62
Chapter 2: The Manṣūriyya from Qalāwūn's death to the third reign of al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn (689/1290 – 709/1310)	65
1. Manṣūriyya during al-Ashraf Khalīl's reign (689/1290 – 709/1310)	65
1.1. Al-Ashraf Khalīl's policy toward the Manṣūriyya	65
1.2. The Manṣūriyya during the military events	69
1.3. Al-Ashraf Khalīl's murder	71

2. Al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn's first reign (693/1293 – 694/1294)	73
2.1. The conflict between Baydarā and Kitbughā and the murder of Baydarā	73
2.2. The coronation of al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn	74
2.3. The elimination of Baydarā's coalition	74
2.4. The conflict between Kitbughā and Sanjar al-Shujā'ī and al-Shujā'ī's murder	75
2.5. The Ashrafiyya uprising	79
3. Kitbughā's reign (694/1294 – 696/1296)	79
3.1. The seizure of power by Kitbughā	79
3.2. Kitbughā's domestic policy	80
3.2.1. Appointments and promotions	80
3.2.2. Kitbughā's policy regarding natural disasters	82
3.3. Kitbughā's visit to Syria and the end of his reign	83
4. Lajīn's reign (696/1296 – 698/1299)	85
4.1. Lajīn's coronation	85
4.2. Lajīn's policy	87
4.2.1. Lajīn's first appointments	87
4.2.2. Lajīn's moves for establishing his rule	87
4.2.3. The turn in Lajīn's policy	88
4.3. The expedition against the Armenisn kingdom of Cilicia	90
4.4. The desertion of Qibjaq and the amirs to the Ilkhanate	91
4.5. Lajīn's murder	93
5. The Manṣūriyya during al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn's second reign (698/1299 – 708/1309)	94
5.1. The second coronation of al-Nāṣir Muḥammad	94
5.2. The distribution of positions among the Manṣūriyya	95
5.3. Baybars <i>al-Jāshnakīr</i> and Salār as joint rule	98
5.4. The attempt of al-Nāṣir Muḥammad to seize the power from Baybars <i>al-Jāshnakīr</i> and Salār and his departure to Kerak	101
5.5. Military events	103
5.5.1. Military confrontations with the Mongols	103
5.5.1.1. Confrontations avoided in 698/1298-9	103

5.5.1.2. The battle of Wādi al-Khazandār and the Mongol rule in Syria	104
5.5.1.3. Confrontation that were cancelled because of cold weather and rains	109
5.5.1.4. The battle of Shaqḥab (Marj al-Şuffar)	110
5.5.2. Expeditions against the Armenian kingdom of Cilicia	115
5.5.3. Expeditions against the Nuşayrīs of Kasrawān and the Bedouin in Egypt	118
6. Baybars <i>al-Jāshnakīr</i> 's reign (708/1309-709/1310)	119

Chapter 3: The aftermath of the Manşūriyya: the careers of the Manşūriyy amirs, their mamlūks and their descendants	129
1. The Manşūriyya amirs in al-Nāşir Muḥammad's third reign (709/1310 – 741/1341)	129
1.1. Manşūriyya amirs who were arrested or executed	129
1.1.1. Stages in the arrestments or executions of the Manşūriyya	129
1.1.2. The Manşūriyya amirs who were arrested	138
1.1.3. Intermediate summary: arrestments and executions of the Manşūriyya	145
1.2. The Manşūriyya amirs who were not arrested or executed	146
1.3. Conclusions	151
2. The mamlūks and descendants of the Manşūriyya amirs in al-Nāşir Muḥammad's third reign and after	153
2.1. The mamlūks of the Manşūriyya amirs	153
2.2. The descendants of the Manşūriyya amirs	162
3. Conclusions	167
4. The criteria for promotion in the Manşūriyya period and after	169
4.1. The Manşūriyya period	169
4.2. Al-Nāşir Muḥammad's third reign	172

Chapter 4: The principles of political solidarity during the Manşūriyya period	
1. Loyalty between mamlūks and their master	175

1.1. The loyalty of the mamlūk to his first master	175
1.2. Aspects of loyalty between mamlūks and their master	175
1.2.1. Mamlūks as bodyguards	176
1.2.2. Promotion of personal mamlūks by their master	178
1.2.3. The treatment of personal mamlūks by the enemies of their master	179
1.3. Cases of treachery between mamlūks and their masters	180
1.4. Erosion in the master's position	181
1.5. Conclusions	184
2. Solidarity among the mamlūks: the <i>khushdāshiyya</i>	185
2.1. The meaning of the term <i>khushdāshiyya</i>	185
2.2. The weakness of solidarity among mamlūks of the same master (<i>khushdāshiyya</i>)	186
2.3. Loyalty factors among <i>khushdāshiyya</i>	192
2.3.1. Sub-factional solidarity: the <i>Burjiyya</i>	192
2.3.2. Common ethnic origin	194
2.3.3. Marriage contacts	198
2.3.3.1. Marriage patterns among the <i>Manşūriyya</i>	198
2.3.3.2. Solidarity among in-laws	200
2.3.4. Strong friendship relations	203
2.3.4.1. Brotherhood pact (<i>ukhūwa</i> or <i>muwākhāh</i>)	203
2.3.4.2. Friendship based relations	207
2.3.5. Kinship	210
2.3.5.1. Second-degree kinship	210
2.3.5.2. Biological brothers	211
2.3.5.3. Fathers and sons (<i>awlād al-nās</i>)	212
2.3.6. Combination of several loyalty factors	213
2.3.7. Loyalty based on material grants	214
3. Conclusions	216
 Chapter 5: Religious and cultural aspects: Islam and the Turco-Mongolian heritage	 218
1. The <i>Manşūriyya</i> 's commitment to Islam	218

1.1. Descriptions of contemporary historians regarding the Manṣūriyya's religious inclinations	218
1.2. Observance of basic commandments	219
1.2.1. Prayer	219
1.2.2. Ramadan Fast	220
1.2.3. The <i>Hajj</i> (pilgrimage)	221
1.2.3.1. Charity during the <i>Hajj</i>	222
1.2.4. Charity	223
1.2.5. <i>Jihād</i>	224
1.3. Funding religious institutions as endowments (<i>waqf</i>)	224
1.4. Islamic-sufi inclinations among the Manṣūriyya	227
1.5. Islamic scholarship among the Manṣūriyya	233
1.6. Policies regarding alcohol, <i>dhimmi</i> s and women	234
1.7. Treatment of the 'ulamā' and the caliphs	241
1.7.1. Treatment of 'ulamā'	241
1.7.2. Treatment of chaliphs	243
1.8. Additional instances for the Manṣūriyya amirs' devotion to Islam	246
1.9. The Islamic factor in "Mamlūk ideology"	247
1.10 Conclusions	251
2. The Manṣūriyya: cultural aspects	252
2.1. Turco-Mongolian culture <i>vis-à-vis</i> Arab culture	252
2.1.1. The place of the Turkish and Arabic languages among the Manṣūriyya	253
2.1.2. The Turco-Mongolian heritage among the Manṣūriyya	257
2.1.3. "Turkification" among locals	259
2.1.4. Arabization among the Manṣūriyya	260
2.1.5. Conclusions	262
2.2 Entertainment gatherings	262
Conclusions	266
Bibliography	270

Appendixes	287
Appendix A: Names of the Manşūriyya	287
1. The Manşūriyya amirs discussed in the dissertation	287
2. Amirs who might have belonged to the Manşūriyya	294
Appendix B: The Manşūriyya amirs during al-Nāşir	
Muḥammad's third reign	295
1. The Manşūriyya amirs who were executed or arrested	295
1.1. The Manşūriyya amirs who were executed	295
1.2. The Manşūriyya amirs who were arrested	295
1.3. The Manşūriyya amirs who defected to the Mongols	296
2. The Manşūriyya amirs who were not arrested	296
3. The Manşūriyya amirs who died until 710/1310 and were not killed by al-Nāşir Muḥammad	297
Appendix C: Offices holders during Qalāwūn's reign and the Manşūriyya Period	300
Appendix D: Maps	311
1. Northern Syria and southeastern Anatolia, including Cilicia	311
2. The Fertile Crescent	312
3. Northern Egypt	313
4. Southern Egypt	314
5. Palestine and its environments	315
6. Mamlūk Cairo	316

Abstract

The origin of the Mamlūk sultanate in Egypt and Syria was the nomadic tribes of the Euroasian Steppe, a territory that stretches from the border of China to the Danube River. The Euro-Asian nomadic tribes included a variety of ethnical groups but they were generally known as "Turks". Their military abilities especially as mounted archers were admired and feared throughout the east. The Arabs became acquainted with the Turkish warriors during the mid 2/8 century as the Arab forces approached Transoxania (modern Uzbekistan) and the Caucasian mountains, approximately one hundred years after the birth of Islam and the large scale Muslim conquests. The unique maneuvers of the Turkish mounted archers on the battlefield soon led to their recruitment into the Arab armies of the Middle East. The idea behind their recruitment was to create a better and more loyal army within the Muslim Caliphate. The Arabic term for these slave-soldiers is "mamlūk," which means "owned".

The founders of the Mamlūk Sultanate were the mamlūks of the Ayyūbid prince al-Şāliḥ Ayyūb (637/1240 – 647/1249). After the death of their master they seized power in Egypt and proclaimed themselves sultans. The majority of al-Şāliḥ Ayyūb's mamlūks came from the Turkish Qipchaq tribes and most of the sultans during the first Mamlūk period (648/1250-784/1382) belonged to this ethnic group. The Qipchaq tribes were loose tribal federation that had settled in the area presently known as southern Russia and the Ukraine, during the 5/11 century. They ruled these territories up until the invasion of Chinggis Khan's successors in the mid 7/13 century.

After the Mamlūk forces, led by Quṭuz and al-Zāhir Baybars, defeated the Mongols at the battle of Ayn Jālūt (658/1260), Baybars seized power and became the Mamlūk sultan. It was during his reign (658/1260 – 676/1277) that large parts of Syria were annexed to the Sultanate. The Mamlūk Sultanate further expanded under the reign of his successor sultan al-Manşūr Qalāwūn (678/1279 – 689/1290).

Al-Manşūr Qalāwūn acquired thousands of mamlūks prior to his ascension to the sultanate and during his reign as sultan. This large body of mamlūks was known as the Manşūriyya, taking their name from his royal title (al-Manşūr). After Qalāwūn's death they became the largest and most powerful faction in the Mamlūk Sultanate for twenty years (689/1290 – 709/1310). During this period (known as the

Manṣūriyya period) two of Qalāwūn's sons and three of Qalāwūn's mamlūks ruled as sultans. The first to reign after his death was al-Ashraf Khalīl b. Qalāwūn who remained in power three years (689/1290 – 693/1293). Next came his younger brother al-Nāṣir Muḥammad b. Qalāwūn, who reigned twice before he managed to establish and secure his reign (first reign 693/1293 – 694/1294 and second reign 698/1298 – 708/1309). Al-Nāṣir Muḥammad's reign during both these short periods was nominal, and in practice the Sultanate was ruled by the amirs of the Manṣūriyya. Three members of the Manṣūriyya gained formal power and served in practice as sultans during the Manṣūriyya period: al-ʿĀdil Kitbughā al-Manṣūrī (694/1294 - 696/1296), al-Manṣūr Lajīn al-Manṣūrī (696/1296 – 698/1299) and al-Muzaffar Baybars *al-Jāshnakīr* (708/1309 - 709/1310). It was only during his third reign as a mature adult (709/1310 - 741/1341) that al-Nāṣir Muḥammad became the sole ruler of a highly centralized regime.

This research focuses on the period in which the Manṣūriyya faction ruled the Mamlūk Sultanate, from the death of their master Qalāwūn in 689/1290 until al-Nāṣir Muḥammad b. Qalāwūn firmly established his rule in 709/1310. The methodology of this study is mainly prosopographic. The biographical data of the 170 Manṣūriyya members is drawn from the Arabic historical sources, which include biographical dictionaries and chronicles. While the biographical dictionaries include short entries of the Manṣūriyya high ranking officers, the chronicles provide information on the Manṣūriyya amirs and places them within the larger historical context.

The first chapter surveys the mamlūks of the Manṣūriyya during the period Qalāwūn served as a high ranking officer (amir) and later during his rule as sultan. It examines aspects of their education and promotion based on several specific case studies. The number of the Manṣūriyya mamlūks probably ranged between 6000-7000, of which approximately half were members of the *Burjiyya*, the group that resided in the towers (*burj*, plural: *abrāj*) of the Cairo citadel. Qalāwūn bought mamlūks from a large variety ethnic groups: Qipchaq Turks, Mongols, Circassians, Alans (Āṣ), Khiṭāʿīs, Rūmīs (from Anatolia), Georgians, Russians, Kurds and others. In addition to mamlūks of shamanist provenance, the Manṣūriyya included those of Christian and even Muslim origin. However, Qalāwūn appears to have favored mamlūks of Mongol origin. Although the origin of the mamlūk was significant, it seems contemporary historians over rated the importance of mamlūk ethnicity. For example, prosopographical research concerning several Manṣūriyya mamlūks reveals

that al-Maqrīzi's description of the separation in the mamlūk regiments according to ethnic origin is not accurate. The data concerning the ethnicity of members of the Manṣūriyya is poor and lacking. The little information that exists is limited and problematic, and thus difficult to use this data and draw a statistical conclusive conclusions. However, out of 170 Manṣūri mamlūks, there is some ethnic information concerning 30, who most of them were high ranking officers during and after the Manṣūriyya period. Mongols constituted a significant number (15 amirs), and Circassians followed (six amirs).

According to the biographical information drawn from the sources, the Manṣūriyya mamlūks began their training at the barracks (*tibāq*) at the ages of 10-12. While Qalāwūn was an amir, his mamlūks' education and military training lasted at least five to nine years. The discipline established by the eunuchs who were in charge of the Mamlūk's schooling was strict. During the years of training, the young novices were subjected to tough disciplinary conditions by their eunuch educators. The purpose of their religious education was to instill in the mamlūks the values and principles of their new religion. In most cases, it seems that at the end of the training period, the mamlūks lacked adequate proficiency in the Arabic language; even the royal mamlūks who were educated in the barracks of the Cairo citadel did not usually become proficient in it.

Most of the Manṣūri mamlūks that manned important offices in the army, politics and administration came from the ranks of Qalāwūn's veteran mamlūks. These mamlūks were purchased as children and manumitted as adults by Qalāwūn when he was still amir. In contrast, most of the mamlūks who had been purchased by Qalāwūn while he was sultan did not attain prominent positions during his reign. For example, the *Burjiyya* mamlūks, who began their training period when Qalāwūn came to power, are not mentioned as high ranking amirs during their master's reign. Their lack of seniority, insufficient experience and relatively young age caused Qalāwūn to prefer the promotion of his senior mamlūks. The Mamlūks of the *Burjiyya*, for example, who began their training when Qalāwūn became sultan, were not incorporated into the high ranking military or administrative positions during his rule. Qalāwūn clearly preferred the elder, more experience and senior mamlūks. Promotion, however, did not depend solely on their seniority. Half of the senior mamlūks, who probably were manumitted when Qalāwūn was still amir, are not mentioned in the historical sources which refer to his reign. Most of them are not

mentioned at all. On the other hand, there are several examples of mamlūks that were given key positions during Qalāwūn's reign soon after they were bought by him (i.e. they were not trained by Qalāwūn himself). There were thus other criteria for promotion, first and foremost being a mamlūk's personality. It seems that age and origin (preferably Mongol) were important factors in the promotion ladder.

The length of the mamlūks' training was cut substantially when Qalāwūn became sultan. While Qalāwūn was still an amir, a talented and well cared for Manṣūri amir could receive a rank of *Ṭabalkhānāh* (commander of 40 mamlūks), some 20 years after he was bought, when he was in his early 30s. When Qalāwūn became sultan, a Manṣūri amir received the rank of *Ṭabalkhānāh* 10-13 years after he was bought, i.e. in his mid-20s. As the training period of mamlūk novices during Qalāwūn's reign lasted several years, we may assume that after Qalāwūn's death, many were of the right age and had the proper qualifications for holding important positions in the Sultanate. In fact, we shall point out that the vast majority are mentioned in the sources only after Qalāwūn's death.

About 20 of the total Manṣūri mamlūks that are described in this research arrived via different masters, but it seems that most of the above (15 of them) joined the Manṣūriyya when they were young. They thus were trained and educated under Qalāwūn's supervision and manumitted by him. The latter must come under the definition of loyal Manṣūri mamlūks similar to those who were bought directly from the slave traders; six mamlūks probably joined the Manṣūriyya after they were manumitted by their first master; three mamlūks passed into the hands of Qalāwūn after the death of his son al-Ṣāliḥ 'Ali in 687/1288. The sources, however, refer to mamlūks purchased by Qalāwūn for his sons as Manṣūri mamlūks and they were probably inhabited and trained together with the Manṣūriyya. Eight of the amirs of the Manṣūriyya were Mongols taken captive during raids and battles.

The second chapter describes the political and military events that took place from the death of Qalāwūn until al-Nāṣir Muḥammad's third reign (689/1290 – 709/1310), a period in which the Manṣūriyya in effect ruled the Sultanate. Sultan al-Ashraf Khalīl ibn Qalāwūn (689/1290 – 693/1293) based his rule mainly on his father's Manṣūri mamlūks, who continued to fill the highest positions of the Sultanate. However, his policy toward them was capricious and politically irrational. Other than Qalāwūn's viceroy, Ṭuranṭāy al-Manṣūrī, who was executed, al-Ashraf Khalīl often removed a Manṣūri amir from office only to replace him with different

Manṣūri amir. After he arrested the manṣūri amirs, he confiscated their property, humiliated and beat them up. However, then he released them, strengthened and supported them by handing them their rank back, returning their property and enlarging it. It was this erratic policy that led to his murder by a group of amirs headed by Manṣūri amirs. The sultan's murder brought about the first major split among the Manṣūriyya. At the head of the coalition that murdered al-Ashraf Khalīl stood Baydarā, Lajīn, Qarāsunqur, Bahādur *rās nawba* and Aqqūsh al-Mawṣilī *al-Ḥājib*. At the head of the opposition that supported al-Ashraf Khalīl and sought revenge after his death stood Kitbughā, Sanjar al-Shujā'ī, Baybars *al-Jāshnakīr* and Baktimur *al-Silahdār*. After Kitbughā's coalition won, Baydarā was murdered and his Manṣūri colleagues Bahādur *rās nawba* and Aqqūsh al-Mawṣilī *al-Ḥājib* were executed.

In 693/1293 the amirs decided to crown the young al-Nāṣir Muḥammad. Kitbughā officially ruled the Sultanate as the sultan's viceroy. Sanjar al-Shujā'ī served as the wazir, and Baybars *al-Jāshnakīr* became the *ustādār* (majordomo). It did not take long before new dispute surfaced and new coalitions were formed, thus causing further divisions amongst the Manṣūriyya mamlūks. The main power struggle occurred between Sanjar al-Shujā'ī, the wazir who demanded sole control over the Sultanate, and Kitbughā the sultan's viceroy. The coalition headed by Kitbughā won this power and struggle and al-Shujā'ī was murdered. With Kitbughā's help as a mediator, Lajīn and Qarāsunqur, the murderers of the sultan al-Ashraf Khalīl, came out of their hiding places and their rank and formal position was restored.

Kitbughā was officially crowned as sultan in 694/1294. In the beginning, he tried to maneuver between his Manṣūriyya *khushdāshiyya* (fellow mamluks who were manumitted by the same master) and other factions such as the *Zāhiriyya* (the mamlūks of al-Zāhir Baybars), al-*Ṣālihiyya* (the mamlūks of al-Ṣāliḥ Ayyūb), local bureaucrats and his own mamlūks. However, in the course of his reign the position of his own mamlūks became stronger at the expense of his *khushdāshiyya*. The fact that Kitbughā could not restrain his mamlūks, and preferred the Mongolian Oirat *Wāfidiyya* (refugees from the Mongol Ilkhanate), led his amirs to turn against him. The natural disasters that occurred during Kitbughā's reign triggered severe hatred amongst the population of both Egypt and Syria. Lajīn the viceroy took the opportunity and remove Kitbughā while he was visiting Syria. Lajīn was supported by the Manṣūriyya amirs: Qarāsunqur, Qibjaq, Bahādur al-Ḥajj and the Ṣāliḥi amir

Baysarī. Kitbughā fled to Damascus and was later sent to Şarḥad where he served as governor.

In 696/1296 Lajīn was crowned sultan by 16 amirs, 10 of them belonged to the Manşūriyya. They demanded that Lajīn remain *primus inter pares*, that he would not act contrary to their opinion, and that he would not prefer his mamlūks or grant them strong positions. It was only after Lajīn agreed to their demands that the amirs gave him their oath. However, Lajīn did not keep his word. He promoted his favorite mamlūk Mankūtimur and appointed him viceroy. Under the influence of Mankūtimur, Lajīn persecuted, arrested or assassinated many of the amirs. The amirs Qibjaq, Baktimur *al-Şilāḥdar* and Buzlār found refuge in the Mongol Ilkhanate.

In 698/1299 both Lajīn and Mankūtimur were murdered by the Ashrafī's amirs Tughjī and Kurjī. Lachin's policy and his viceroy's condescending and arrogant behaviour no doubt led to this action. Lajīn's murderers were executed by a group of amirs who then decided to crown al-Nāşir Muḥammad ibn Qalāwūn as sultan once again. However, the Manşūriyya amirs now held each and every high position throughout the Sultanate. Salār became the viceroy and Baybars *al-Jāshnakīr* the *ustādār*. During their ten years of rule, efforts were made to share the authority equally between them. They appear to have managed to maneuver between their personal ambitions and the demands of their fellow amirs. Although this was, no doubt, a difficult task, they knew that both their rule and lives depended on their ability to maintain relative stability within the Sultanate's courtyard. The young sultan tried, but failed, to remove the two Manşūriyya amirs in 707/1307-8. Al-Nāşir Muḥammad left Cairo for Kerak and Baybars *al-Jāshnakīr* became sultan. His short reign (708/1309 – 709/1310) was characterized by conflict and aggressive disputes between his followers and al-Nāşir Muḥammad's supporters. The Manşūri governors of the Syrian provinces (Qarāsunqur, governor of Aleppo; Qibjaq, governor of Hama; and Asandimur Kurjī, governor of Tripoli) supported al-Nāşir Muḥammad. The *Burjiyya* amirs in Cairo and Aqqūsh al-Afram, the governor of Damascus, however, supported Baybars *al-Jāshnakīr*. Many of the Manşūriyya amirs gradually changed their loyalties and became the supporters of al-Nāşir Muḥammad. When al-Nāşir Muḥammad's support from the Manşūriyya amirs was sufficient, he left Kerak via Damascus and then entered Cairo in 709/1310 where he was crowned as sultan. This marked the beginning of 30 years of stability and prosperity within the Mamlūk Sultanate.

Despite the political instability, the Manṣūriyya amirs coped successfully with the many military challenges that faced them, first and foremost was the Ilkhanid Mongol state. The Mamlūks fought the Mongols in the battles of Wādī al-Khazandār (699/1299) and Shakḥab (702/1303). The Mongol victory at Wādī al-Khazandār led to 5 months of Mongol rule over Syria. The Ilkhan Ghāzān appointed the mamlūk amirs (who had defected earlier on) Qibjaq, Baktimur *al-Silahdār* and Albākī as governors of the Syrian districts of Damascus, Aleppo, Safad, Tripoli and the coast. However, when the Mongol officers left Syria, Qibjaq and his friends decided to return to the Mamlūk fold. After the Mamlūk victory at Wādī Shakḥab (Marj al-Şuffar) only minor military events took place between the Mamlūks and the Mongols. Although diplomatic contacts were made, they failed to bear fruit, at least for now. It seems there was, yet, no genuine willingness for peace.

During the Manṣūriyya period, the Armenian Kingdom of Cilicia was raided, its fortresses destroyed or conquered. The Mamlūk raids were meant to punish the Armenians for their assistance to the Mongols and to insure they maintained their tax payments to the Sultanate. Although the Crusader Kingdom fell, to a certain degree it still remained a threat. Crusader forces still existed in Ruad island, in the vicinity of Tarsus, and posed a threat to Tripoli. A Mamlūk naval force, headed by Kahardāsh al-Manṣūrī, succeeded in 702/1302 in eradicating the Crusader presence on the island, thus eliminating the possibility that the island would be used as a bridgehead for another crusade.

The disorders among both the Bedouin in Egypt and the Nuṣayrīs in Lebanon were crushed. The idea of converting this heretic sect had been abounded in favor of three punitive expeditions (691/1292, 699/1300 and 705/1305) against the Nuṣayrī-ʿAlawī hillsmen of Kasrawān, following their assistance to the Crusaders and later to the Mongols after their victory in wādī al-Khzindār. The Manṣūriyya policy toward the Nuṣayrīs and the Armenians closely followed Qalāwūn's previous line. The two rebellions of the Bedouins in western and southern Egypt (in 700/1300-1 and 701/1301-2) were suppressed by the Mamlūks, a large amount of booty was taken and heavy taxes were enforced.

The third chapter examines the careers of the Manṣūriyya amirs, their mamlūks and their children during the third reign of al-Nāṣir Muḥammad ibn Qalāwūn (709/1310 – 741/1341). Though about 40 amirs died before 709/1310, as a result of internal or external confrontations, dozens of them still held key positions in

the Sultanate. The major steps against the *Manṣūriyya* were taken during the first three years of al-Nāṣir Muḥammad's reign. Two weeks after al-Nāṣir arrived in Cairo, he arrested some 20 to 30 followers of Baybars *al-Jāshnakīr*, many of whom apparently belonged to the *Burjiyya*. Later, the more loyal among the *Manṣūriyya* amirs were promoted to higher positions at the expense of the less loyal amirs, who were exiled. Baybars *al-Jāshnakīr* and Salār were executed. The four highest ranking *Manṣūriyya* amirs (Bughluray al-Ashrafī, Asandimur Kurjī, Baktimur *al-Jūkandār* and Qutlūbek al-Kabīr) who were involved in previous attempts to overthrow al-Nāṣir Muḥammad were arrested. The arrests of Baybars *al-Jāshnakīr*, Salār and their followers was done by their *Manṣūriyya khushdāshis*. The largest wave of arrests was carried out after Qarāsunqur and Aqqūsh al-Afram fled from al-Nāṣir Muḥammad and found refuge at the court of the Ilkhanid Mongols. No less than 15 *Manṣūri* amirs were arrested. After this wave of arrests the power of the *Manṣūriyya* was much reduced. Nine more *Manṣūri* amirs were arrested after 712/1312, although in most cases this was due to minor political disagreements.

However, the aggressive punishments and arrests did not eliminate the *Manṣūriyya*. According to the Muslim historians, the contemporary al-Nuwayrī and Ibn al-Furāt, who wrote a century later, the *Manṣūriyya* amirs in al-Nāṣir Muḥammad's court were still the most honorable amirs. Indeed, prosopographical research of the *Manṣūriyya* reveals that out of 78 amirs who held important positions in the early years of al-Nāṣir Muḥammad's third reign, 22 were put to death, 12 were imprisoned for long periods (more than eight years) and three other amirs defected. Against these 37 amirs that were executed, imprisoned or defected to the Mongols, 38 amirs maintained a successful and honorific career under al-Nāṣir Muḥammad's reign. 26 of them (among them 18 senior *Manṣūriyya* amirs) were never arrested, whereas 12 were imprisoned for relatively short periods of less than eight years; three other amirs died during al-Nāṣir Muḥammad's first year of reign. Although al-Nāṣir Muḥammad punished and eliminated many of the *Manṣūriyya* amirs, half of the high ranking *Manṣūriyya* amirs continued to serve him. Even in the eve of al-Nāṣir Muḥammad's death, 30 years after the allegedly "elimination" of the *Manṣūriyya*, four *Manṣūriyya* amirs still held the highest rank of amir of 100. Another conclusion that emerges from this prosopographical research is that al-Nāṣir Muḥammad promoted *Manṣūriyya* amirs who were amongst his enemies (Aydimūr al-Khaṭīrī, Baktūt al-Qirmānī, Aqqūsh al-Ashrafī and Baktimūr al-Abū Bakrī, the previous supporters of

Baybars *al-Jāshnakīr*), whereas he persecuted or executed Qarāsunqur, Baybars al-Majnūn or Baybars al-‘Alā’ī, who were his supporters.

Not only Manṣūriyya amirs, but also their mamlūks and descendants gained honorable positions during al-Nāṣir Muḥammad's third reign and after. More than 40 mamlūks of Manṣūriyya amirs became high ranking amirs during al-Nāṣir's reign. Many of them were mamlūks that belonged to the sultan's bitter enemies (for instance, mamlūks of Baybars *al-Jāshnakīr*, Aqqūsh al-Afram, Lajīn and Kitbughā). At least eight of the sons of these mamlūks of the Manṣūriyya amirs were also amirs. Some 40 of the Manṣūriyya amirs' sons (*awlād al-nās*) also became amirs. Six of them were amirs of 100 and many other were amirs of 40 (*Tabalkhānāh*). Many of the high ranking amirs among these *awlād al-nās* were sons of Manṣūriyya amirs who were enemies of al-Nāṣir Muḥammad. They include the sons and grandsons of Salār, Qarāsunqur and the *Burjiyya* amirs. At least six grandsons of Manṣūriyya amirs were also amirs.

The high position of the Manṣūriyya amirs, their mamlūks and their descendants during al-Nāṣir Muḥammad's third reign, derives, probably, from the decline of the loyalties between masters and his mamlūks. In the Manṣūriyya period (689/1290 – 709/1310) the importance of the relations between a mamlūk and even a non-mamlūk (*awlād al-nās*, *wāfidiyya* or locals) with the senior amirs increased and formed a significant factor in his promotion. These connections may have been short-term and not based on strong feelings because the Manṣūriyya amirs were in constant need of expanding their circle of supporters. It seems that during al-Nāṣir Muḥammad's third reign many non-objective factors played a role in a mamlūk's promotion. In many cases the military and political promotion of a mamlūk (or a non-mamlūk) was due to his good looks.

The fourth chapter examines the two basic principles that, according to David Ayalon, underlie the Mamlūk politics. The first states that there was strong loyalty between the master (*ustādh*) and the mamlūks he purchased, educated and manumitted. The second maintains that there was strong solidarity between the mamlūks that were raised and manumitted by the same master (*khusdhāshiyya*). Analysis of the various aspects of the mamlūk-*ustādh* relations in the Manṣūriyya period (689/1290 – 709/1310) indicates that although the loyalty of a mamlūk to his first master is expressed in several ways, the master's authority had deteriorated and the loyalty of the mamlūks to their master eroded. The Manṣūriyya sultans, Kitbughā,

Lajīn and Baybars *al-Jāshnakīr*, considered their personal mamlūks as the most loyal element and strove to promote them to the highest positions during their reign. However, as opposed to the royal mamlūks of Qalāwūn, who were highly disciplined and their loyalty to their master complete, the material and political greed of the royal mamlūks of these Manṣūriyya sultans increased and this led to their master's deposition or assassination. The mamlūks of Kitbughā were corrupt and arrogant. They often ignited severe conflicts between the sultan and his senior amirs. Many of them had a strong influence on the political moves of their master. Similarly, the mamlūks of sultan Lajīn, especially the viceroy Mankūtimur, managed to create havoc between their master and the senior amirs. Mankūtimur urged his master to arrest amirs, and his condescending behaviour towards the amirs Tughjī and Kurjī, brought about the assassination of Lajīn and Mankūtimur by these two amirs. The *kutābbiyya* novices of Lajīn even collaborated with their master's murderers. Treachery is also apparent among the mamlūks of sultan Baybars *al-Jāshnakīr*. In addition, the sources mention other cases of mamlūks' betrayal of their master in the Manṣūriyya period. It seems that the Manṣūriyya period formed an intermediate stage between al-Zāhir Baybars and Qalāwūn rule and that of al-Nāṣir Muḥammad's third reign. This intermediate stage saw a steep decline in the master's position

The solidarity that was based on the principle of *khushdāshiyya* brotherhood had a political significance as long as the members of the *khushdāshiyya* operated together as a faction, usually against a common danger. Even before Qalāwūn's death, strife among the senior Manṣūriyya amirs could be discerned. The conflicts among the Manṣūriyya amirs only escalated after their master died. Their affiliation to the same *khushdāshiyya* played a very minor role in the political upheavals.

However, the *khushdāshiyya* formed a platform for stronger relations, based on other loyalty factors such as: affiliation to the *Burjiyya* elite, common ethnic origin, marriage contacts, firm friendship, "brotherhood pact" (*ukhūwa* or *muwākhāh*), kinship and loyalty based on material grants. It is hard to sketch the accurate "hierarchy of loyalties", but they certainly appear "stronger" and "weaker" factors of loyalty. Loyalty based on common ethnic origins stood at the bottom of the pyramid. This kind of loyalty factor had some importance, especially among low-ranking amirs, but it was weaker than loyalty based on marriage contacts or on affiliation to the *Burjiyya* elite. The most prominent evidences to the weakness of loyalty based on a common ethnic origins are the bloody conflicts that occurred between the two

Mongol amirs Kitbughā and Baydrā, as opposed to the strong loyalty between the Circassian Baybars *al-Jāshnakīr* and his *Burji* son-in-law the Mongol Burlughay; the mutual suspicion between the two Circassians Qarāsunqur and Aqqūsh al-Afram, as opposed to the strong loyalty between Aqqūsh al-Afram and his father-in-law Aydimur al-Zaradkāsh or even between Qibjaq al-Manşūrī and his brother-in-law Albakī al-Zāhirī; and the alliance among the Circassian Qarāsunqur, the Mongol Qibjaq and the Georgian Asandimur Kurjī against the Circassian sultan Baybars *al-Jāshnakīr*. It is difficult to ascertain whether solidarity among the in-laws was weaker than that which was based on friendship and brotherhood pact. It is much clearer, however, that friendship and "brotherhood" based loyalty was stronger than loyalty based on a common ethnic origin. For instance, Qibjaq and Lajīn, who belonged to different ethnic groups, had a brotherhood pact between them, whereas Kitbughā and the same Qibjaq, who were both Mongols, had very cold relations.

Kinship, as it seems, was the strongest loyalty factor. The best evidence comes from the examination of the strong solidarity between Lajīn and his cousin Aqqūsh al-Afram. Evidence that loyalty based on kinship was stronger than that based on marriage contacts, is the murder of one of Baktimur *al-Hājib*'s women by his father-in-law Aqqūsh al-Ashrafī, in order to ensure the inheritance of his daughter. In cases where several loyalty factors were joined together, the relations between two amirs became stronger. The best example is the strong loyalty between Baybars *al-Jāshnakīr* and Aqqūsh al-Ashrafī, who were both Circassians and *Burjis*, and had friendship and maybe kinship between them. Solidarity that was based only on material grants proved itself temporary and actually played no role in the mamlūk political milieu.

The main conclusion from the third and the fourth chapters, hence, is that the erosion of the basic principles of the mamlūk politics, i.e. the loyalty of the mamlūks to their master and to their *khushdāshs* – is the key for understanding the mamlūk politics in the Manşūriyya period and especially during al-Nāşir Muḥammad's third reign. The "irrational" promotion policy of mamlūks and others, including former enemies of the sultan, derived from the fact that the sultan's rule would be endangered by any amir or coalition, regardless of master or *khushdāshiyya*.

The fifth and last chapter discusses the attitude of the Manşūriyya to their new religion, Islam, and the tension between the Turco-Mongolian heritage and the Islamic religion and the local Arab culture. The first part of this chapter tries to

answer the question whether the Manṣūriyya mamlūks, who were born as "infidels", really became true Muslims, or whether political and economic interests, especially the need for legitimacy of their rule, led to their demonstration of faithfulness to Islam? In order to trace the extent of their religiosity, several aspects are examined: the observance of the basic Islamic commandments, funding of religious institutions as endowments (*waqf*), inclination of amirs to the Sufi-pious Islam, Islamic scholarship among amirs, attitude toward alcohol, policies regarding Christians and Jews, relations of the amirs with the Muslim scholars (‘*ulama*’) and the caliphs and the significance of Islam in the "Mamlūk ideology".

A thorough examination of all of these aspects indicates that a mixture of sincere beliefs and economic and political interests caused the Manṣūriyya amirs to demonstrate their Islamic beliefs and to support Sunni Islam. Their observance of the pillars of Islam (the Ramadan fast, the five daily prayers, the pilgrimage of the *Hajj*, the alms-giving) and the holy war (*Jihād*), in addition to the fact that some of them adopted a sufi-pious lifestyle or became Islamic scholars – indicates that most amirs fulfilled the religious commandments out of genuine belief. Their belief in the righteousness of the Islamic ideology contributed substantially to their great achievements in battle. Nevertheless, alms-giving and patronage of the *Hajj* gave them great political and economic advantages, mainly by helping them establish the status of the mamlūks as legitimate rulers of the Islamic world. The funding of many religious institutions (*madrasa*, *khānqāh*, *ribāt*, *zāwiyya* or mosque) as *waqf* endowments by at least 18 prominent Manṣūriyya amirs reflects their sincere devotion to their religion. Indeed, the founder of a charitable institution truly believes that he will enjoy spiritual benefits after his death because of his donations. In addition, religious institutions also showed the power of the mamlūks and bolstered their status as the undisputed rulers of Islam. Furthermore, endowments included many teaching positions for the ‘*ulamā*’. Therefore, the mamlūk ruling elite bought the support of their authority from this important social class. As far as economic advantages are concerned, *waqf* endowments ensured the livelihood of the founder and his descendants, who were appointed as supervisors of these dedicated assets. Similarly, the good relations between the Manṣūriyya amirs and the ‘*ulamā*’, who were admired by the amirs, indicate a combination of sincere appreciation of the agents and symbols of Islam, and the need for their political support.

The strict policy conducted by the Manṣūriyya sultans and amirs regarding alcohol, the *dhimmi*s (Christians and Jews) and women, reflects, probably, an internalization of Islamic values. However, it seems that the political need to gain the support of the 'ulamā' played an important role in their policy as well. Whereas many of the amirs continued to drink alcoholic beverages, their public policy was clearly against alcohol. Whereas Christian and Jewish bureaucrats were occupied in the courts of the sultans and amirs, again and again court orders meant to restrict and humiliate the *dhimmi*s were issued. The severe restrictions regarding women's chastity were foreign to the norms of Turco-Mongolian culture.

The attitude of the Manṣūriyya toward the caliphate indicates unequivocally the political motives behind it. The new "Abbāsīd" caliph was no more than a symbolic character, with no political authority. He was a symbol of the connection between the 'Abbāsīd caliphate of Baghdad and the Mamlūk Sultanate. He contributed to the legitimacy of the mamlūks in the eyes of the 'ulamā' and the people, but also toward the Mongol entity of the Golden Horde.

The second part of the fifth chapter discusses the tension between the Turco-Mongolian heritage and the local Arab culture. The sources of the Manṣūriyya period support the conclusion of most scholars that the spoken language of the mamlūk elite was a Turkish dialect (the Qipchaqi dialect in the Manṣūriyya period), though some of the amirs knew Arabic (see below). In addition to the spoken language, the mamlūks preserved habits and practices from their homelands. Some of them, like drinking of an alcoholic beverage called *qumiz* (fermented mares' milk) and other eating habits, were opposed to Islam. The mamlūks distinguished themselves from the local population by other symbolic and external signs such as their customs and names. The vast majority of the amirs had Turkish names. Out of approximately 200 mamlūks discussed in this dissertation, only three amirs ('Abdallah, Mubārak and 'Azāz) and three eunuchs (Murshid, Mukhtār and al-Fākhir) had Muslim-Arab names.

Locals who strove to enter to the ranks of the military and political elite adopted some of the foreign features of the ruling class. This "turkification" or "mamlūkization" was reflected by learning of the Turkish language, affiliation to the amirs' social circle, wearing mamlūk clothes, purchasing mamlūks, practicing the mamlūk Turkish military exercises (*furūsiyya*) and even changing names.

The preservation of Turco-Mongolian cultural elements does not indicate that the mamlūks despised the local Arab culture. Their commitment to Islam encouraged

them to learn the language of God's revelation. Knowledge in Arabic was necessary for the amirs also for communication with their subjects and the '*ulamā*', and by that to strengthen their legitimacy as rulers. Some of the Manṣūriyya amirs excelled in Arabic, wrote poems or became Islamic scholars. Many others collected books in Arabic or became sponsors of Arabic classical poetry. The entertainment gathering reflects a symbiosis between the Turco-Mongolian and the Arab cultures. In these sessions, both mamlūks and locals, '*ulamā*' and bureaucrats, took part. The *majlis* concluded Arabic and Turkish singing and music, the drinking of *qumiz*, and reciting of Arabic poetry that was written by locals and glorified the generosity and bravery of the mamlūk rulers, the defenders of Islam and the Arab culture.

An overall perspective of the Mamluk period indicates the Manṣūriyya period as the beginning of the demilitarization, or politization of the Mamluk Sultanate. During the majority of the Manṣūriyya period, the sultan had no real authority, whereas the real power was at the hands of the senior amirs. The continuous power struggles among these amirs resulted in the development of political and social practices. These brought about changes in the basic militaristic principles of the Mamluk Sultanate that had existed at the days of the two great mamluk Sultans, al-Zāhir Baybars and Qalāwūn.

**The Manṣūriyya in the Mamlūk Sultanate (1290-1310):
Political, Social and Cultural Aspects**

Thesis submitted for the degree of
"Doctor of Philosophy"

by

Amir Mazor

Submitted to the Senate of the Hebrew University

March 2012

**The Manṣūriyya in the Mamlūk Sultanate (1290-1310):
Political, Social and Cultural Aspects**

Thesis submitted for the degree of
"Doctor of Philosophy"

by

Amir Mazor

Submitted to the Senate of the Hebrew University

March 2012

This work was carried out under the supervision of

Prof.

Reuven Amitai